

Степан Сірополко

ІСТОРІЯ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

«Щодо (Т. Шевченка) в С. / газеті, одумався
повізі, звернені против суцесного панітва і панщини до
вищої вранкі, писані зі становичого широго демократичного
Бога, гуманного, - їх високим паївом, шире, карале гур
ра ще і кинні паїве мамі серця, ворунити мамі гурт, а
але інше писання тут гасів. Баратний, патетичний до св
маїта, сильний в верозат гасом до гурдубовості, стоїт
кит і сильний токів в таланках адж до гіперболізму, в
свкий був івороний на потрібного проповідника, трибу
родного водка, і газеті, переломові гаси унії на кр
біліше відігвідали нову вчачі.» (М. Грушевський) /

Дорогій дружині і дітям присвячую свою працю з почуттям глибокої вдячності за те, що у важких умовах перебування в еміграції постійно дбали про те, щоб зняти з мене тягар життєвих турбот, дати мені змогу цілковито віддатися студіюванню потрібних для праці матеріалів та написанню самої праці. Прошу їх дарувати мені, якщо праця не зовсім виправдала їхні жертви та сподіванки. Може бути, що завинила тут в деякій мірі саме та обставина, що праця складалася не на рідній батьківщині, а в еміграції.

Автор

1872 - 1959

Степан Сірополко
ІСТОРІЯ ОСВІТИ
В УКРАЇНІ

Друге видання
Підготував Юрій Вільчинський

Львів
«Афіша»
2001

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів.
Лист Міністерства освіти і науки України
від 01. 02. 2001 р. № 14/18 · 2 – 79.

С 404 Сірополко С. ІСТОРІЯ ОСВІТИ В УКРАЇНІ. Підготував
Ю. Вільчинський. 2-ге вид. – Львів: Афіша, 2001. – 664 с.

ISBN 966-7760-94-4

«Історія освіти в Україні» Степана Сірополка належить до найкращих досягнень історіографічної спадщини нашого народу, твір є унікальним дослідженням культурно-освітньої діяльності, яка провадилася протягом століть на українських теренах. Видання може бути використане в університетських наукових студіях, у навчальному процесі, а також у підготовці і перепідготовці керівних освітніх кадрів в Україні.
Для істориків, педагогів, студентів, широкого читацького загалу.

С 0503020902-094 Без оголошення
007-2001

ББК Ч33 (4Ук)

ISBN 966-7760-94-4

©Юрій Вільчинський, наукове редагування
і вступна стаття, 2001

ЗМІСТ

<i>Юрій Вільчинський.</i> Степан Сірополко як історик освіти в Україні	7
Передмова до першого видання	15
Передмова до другого видання	17
I. Освіта до часу охрещення України-Русі	19
II. Освіта від 988 р. до упадку Києва	25
III. Освіта від упадку Києва до половини XVI ст.	41
IV. Освітній рух від половини XVI до половини XVII ст.	49
V. Освіта на Правобережній Україні та в Галичині від половини XVII до кінця XVIII ст.	99
VI. Освіта в Гетьманщині та на Слобожанщині від другої половини XVII до кінця XVIII ст.	109
VII. Освіта на Наддніпрянській Україні в XIX ст.	227
VIII. Освіта на Наддніпрянській Україні від 1901 до 1920 р.	417
IX. Освіта в Галичині	
1. Освіта в Галичині від 1772 до 1848 р.	489
2. Освіта в Галичині від 1848 до 1920 р.	517
X. Історія освіти на Буковині	603
XI. Історія освіти на Закарпатті	621
Показчик імен та прізвищ	643

5187/93/ФФ/Ва

КОСВІДКА

Український Вільний Університет уповноважив кан. наук Юрія Вільчинського зайнятися підготовкою і виданням книги Ст. Сірополка "Історія освіти на Україні", яку поставлено видати під фірмою Українського Вільного Університету разом з Львівським Державним Університетом ім. І. Франка для загального користування цією працею для університетських студентів та педагогічних інститутів в Україні.

4. лютого 1993

Проф. д-р Петро Гой

Ректор

Володимир Ленік

Головний Секретар

СТЕПАН СІРОПОЛКО ЯК ІСТОРИК ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Степан Сірополко, видатний педагог, бібліограф, історик освіти в Україні, народився 15 серпня 1872 р. в селі Обучеві на Полтавщині. Середню освіту Сірополко здобув у прилуцькій гімназії. По закінченні Московського університету працював у системі народної освіти Московської губернії. Активний діяч української громади: протягом 1913-1914 рр. Сірополко очолював українську секцію Товариства слов'янської культури в Москві, співпрацював з журналом "Украинская жизнь", редагував педагогічні часописи "Народное образование" та "Педагогічний листок", що видавались у Москві.

У 1917 р. повернувся в Україну, працював радником Генерального секретаріату народної освіти, пізніше (липень 1919 р.) – товаришем міністра народної освіти УНР. Разом із Петром Холодним керував українським шкільництвом та бібліотечною справою. Очолював комісію з вироблення плану управління народною освітою в Україні, який був затверджений на з'їзді освітян 15-20 грудня 1917 р. Разом з урядом Директорії Сірополко змушений був залишити Київ і переїхати до Вінниці, потім – до Проскурова, а у січні 1919 р. – до Кам'янця-Подільського.

З листопада 1920 р., після поразки національної революції, Сірополко перебував в еміграції: спочатку в Польщі, де займався культурно-освітньою роботою серед дітей емігрантів та інтернованих у таборах, згодом перебирається до Праги і стає професором Українського високого педагогічного інституту імені М. Драгоманова (1925-1932) і Українського технічно-господарського інституту в Подебрадах. Серед викладачів педагогічного інституту були такі видатні вчені: професор історії української літератури і директор інституту – Леонід Білецький, теорію педагогіки викладала Софія Русова, історію України – Дмитро Дорошенко, теорію музики та композицію – Василь Барвінський та Нестор Нижанківський, економію й правознавство – Іван Мірний, всесвітню історію – Симон Наріжний, філософію – Дмитро Чижевський, хімію – Іван Горбачевський, теорію мистецтв – Володимир Січинський, українську мову – Василь Симович. Степан Сірополко

викладав там шкільництво та позашкільну освіту, а крім того з 1927 до 1934 р. був головою Українського товариства прихильників книги і редактором його друкованого органу "Книголюб". Основною метою товариства було сприяння розвиткові української книги й української культури. 21 березня 1929 р. професора С. Сірополка було обрано почесним членом товариства "Просвіта" у Львові, а наприкінці 1930 р. у Празі засновано Українське педагогічне товариство, головою якого було обрано Сірополка, він також – довголітній голова Союзу українських журналістів і письменників на чужині й член Українського історико-філологічного товариства.

Помер професор Степан Онисимович Сірополко 21 лютого 1959 р. Похований на Ольшанському цвинтарі у Празі¹.

Багатогранною й плідною була наукова діяльність С. Сірополка, його основні праці присвячені головним педагогічним темам: "Взірцевий каталог шкільної й народної бібліотеки" (1918), "Народні бібліотеки" (1919), "Завдання школи" (1919), "Українська журналістика на тлі доби" (1923 р. у співавторстві з О. Бочковським), "Короткий курс бібліотекознавства. Історія, теорія та практика" (1924), "Школознавство" (Конспект лекцій) (1926), "Дальтон-план в шкільному вихованні та навчанні" (1928), "Народна освіта на Союзній Україні" (1934), "Історія освіти на Україні" (1937), "Проект єдиної школи в Україні" (1938 р. у співавторстві з Д. Сокульським, А. Домбровським), "Основи журналізму" (1946). З-під пера С. Сірополка вийшли численні наукові розвідки, статті та рецензії, в яких аналізуються педагогічні концепції визначних українських педагогів, письменників, громадсько-політичних діячів тощо. Проте основною і найвагомішою працею, яка підсумовує і репрезентує всю наукову діяльність ученого, слід вважати перероблене й доповнене друге видання "Історії освіти в Україні".

"Історія освіти", яку Степан Сірополко писав понад двадцять років, була для нього, за його висловом, наймилішою працею. Перше видання її побачило світ 1937 р. у Львові, однак більшість примірників знищено два роки по тому. Проте автор не зневірився, вирішив дещо переробити і поглибити зміст монографії. Працюючи над рукописом, ми виявили, що в рукописному варіанті подана інформація або ширше, або відшліфовано, або додано якесь гарне слово, що робить текст значно ліпшим, ніж у першому виданні. Уже з перших сторінок манускрипту було видно, що автор *повністю написав друге*, а не доповнив вставками перше видання.

Ми працювали з рукописом автора, не все вдалося прочитати, чимало слів були скорочені, нечітко написані. Мабуть автор збирався ще дещо уточнити, перевірити і внести у майбутній машинопис.

Друге видання зберігає майже всі стилістичні характеристики оригіналу тексту. У передмові до другого видання автор, відповідаючи на зауваження рецензентів, пише, що ця книга буде мати назву "Історія освіти в Наддніпрянській Україні, Галичині, Буковині та Закарпатській Україні". Вважаємо за доцільніше залишити попередню, стислішу назву "Історія освіти на Україні" (тільки попереднє

¹ Найбільш повну біографічну і бібліографічну довідку див. *Беднаржова Т. Е.* Степан Сірополко – подвижник українського шкільництва. Львів, 1998. 318 с.

на змінити на *в*), а також, зважаючи на прохання доньки автора, нині вже покійної, – пані Олександри Сірополко, висловлене у листі до видавців, яка просила дотримати правопис її батька, ми намагалися якомога делікатніше і якнайменше втручатися у текст.

Своє дослідження С. Сірополко розпочинає з аналізу стану освіти стародавніх слов'ян. Насамперед його цікавлять особливості писемності, а також генеза кирилиці і глаголиці. Історик дотримується думки, що "греки, даючи віру, не дали мови" і тим відлучили східних слов'ян від усієї духовної культури Візантії. Грецька мова застосовувалася у торговельній і дипломатичній сферах, але не в освіті.

С. Сірополко наголошує на важливій ролі церкви у просвітництві українського народу. В Київській Русі вона була тісно пов'язана зі школою, дбала про навчання дітей і поширення знань серед тих дорослих, які прагнули до "книжного учения".

Цілий розділ у праці відведено проблемам української освіти у період занепаду Києва і до XVI ст.: подано ґрунтовний аналіз культурного життя на Наддніпрянщині, показано вплив української культури на литовську, результати навчання українського шляхетства у польській школі, розкрито діяльність мандрівних учителів тощо. Варто зазначити, що загальна характеристика освітянської справи у XII-XVI ст., яку дав С. Сірополко, оригінальна і має неперехідне значення для переосмислення змісту й методів сучасної освіти в Україні.

Однак не з усіма твердженнями автора можна погодитися. Мало-переконливою, скажімо, є його думка про те, що "через неможливість міцно засісти на київській престолі претенденти на той престіл вирішили перенести поняття про старшинство в руській землі в інші центри" (с.42). Як відомо, суздальський князь Андрій Боголюбський зі своїми союзниками взяв Київ приступом – "списом" і "на щит" – та пограбував місто. Переможці, за свідченням літописця, не пощадили нічого й нікого – ні храмів, ні жінок, ні дітей. Боголюбський силою примусив визнати себе великим князем, але відокремив це звання від великокнязівського київського столу. Така його діяльність була спрямована на здійснення перевороту в Київській державі. Трактуючи деякі історичні події спрощено, автор подає загалом об'єктивну картину історико-культурного процесу в Україні.

Занепад Київської держави спричинив занепад і української культури та освіти, про що свідчили, на думку С. Сірополка, полонізація провідних верств населення, відсутність середньої і вищої школи в українських землях аж до XVI ст.

Активізацію освітянського руху дослідник пов'язує із створенням кальвіністських, єзуїтських колегіумів у другій половині XVI – середині XVII ст. Особливу увагу приділяє просвітницькій діяльності острозької та львівської шкіл, аналізує погляди українського громадянства на освітню справу, змальовує життя братських шкіл.

Як одну з яскравих сторінок в освітній справі С. Сірополко розглядає діяльність Києво-Могилянської академії. Відомо, що рівень навчання математики там був низький, але інші предмети подавалися досить професійно. Скажімо, великою пошаною користувалася піітика. Викладали й географію та історію, а наприкінці XVIII ст. запровадили геодезію і фортифікацію. Серед улюблених

предметів учнів були риторика, а також філософія, уже відокремлена від богослов'я і поділена на п'ять частин: діалектику, або логіку, фізику, психологію, метафізику та етику. Навчали малювання і музики. Значну увагу приділяли вивченню мов: латинської, грецької, єврейської, польської, російської, німецької, французької.

Таке розмаїття предметів свідчить про європейський рівень освіти, яка успішно задовольняла вимоги української шляхти і забезпечувала потребу суспільства у розвитку науки, культури на українських теренах. Однак загальний напрям навчання в академії був ще досить схоластичним.

Києво-Могилянська академія стала центром вітчизняної науки та освіти. Її блискучі вихованці засвідчують це. Автор виокремлює творчість бібліографа Василя Анастасевича, композитора Максима Березовського, історика Максима Берлінського, професора Данила Велланського-Кавунника, державного діяча Семена Гамалії, академіка Кирила Гловичевського (Головачевського), а також діяльність першого міністра народної освіти в Росії Петра Завадовського, другого віце-президента св. Синоду Теофана Прокоповича, мандрівного філософа Григорія Сковороди та ін.

У праці характеризується постановка навчально-виховної справи у харківському, чернігівському колегіумах та переяславській семінарії.

У розділі "Освіта в Гетьманщині та на Слобожанщині (друга половина XVII-XVIII ст.)" С. Сірополко констатує деякі зміни, що намітилися з другої половини XVIII ст. переважно для задоволення освітніх інтересів панства. В Україні на той час усе більше відчувалася потреба у власному університеті. Дослідник детально аналізує різні проекти відкриття університетів.

Шляхетство домогалося також створення військових шкіл для своїх синів і вимагало "учредить въ Малой Россіи особый домъ воспитательный для благородныхъ дѣвиць". Автор відзначає одну важливу тенденцію: якщо в Україні ініціатива щодо навчальних закладів ішла від шляхетства, так би мовити, "знизу", то російське дворянство, маючи свою державу, ніде таких домагань не висловлювало (ініціатива там виходила від царського уряду, тобто "згори"). До того ж Росії бракувало початкових шкіл, колегіумів, семінарій тощо. В Україні, навпаки, вже існувала широка, різноманітна система початкової і середньої освіти – та база, на якій органічно могла б вирости вища університетська освіта.

Університети, на думку С. Сірополка, повинні не лише нести знання народам, а й бути центрами розвитку науки. Наприклад, Харківський університет (фундатором його був В. Каразін, який мріяв побудувати для університету ціле місто із садом), мав включати низку загальноосвітніх і спеціальних шкіл, наукову установу. З учнів харківського колегіуму був набраний основний контингент перших студентів.

Повстання декабристів дехто в Росії пояснював недоліками в розв'язанні питань освіти. Подальші дії уряду промовисто свідчать про державну освітню політику. Наприклад, засновуючи в Києві університет, дбали не так про наукові інтереси, як про політичні – прищепити тамтешньому юнацтву "общій дух русского народа".

Характерним для тієї доби було повне пригнічення особистості вчителя і учня. Від учителя вимагалася бездоганна покора начальству, а від учня – відданість православ'ю, самодержавству та російській народності, відповідно до трисидної формули міністра освіти графа Уварова. Особлива увага зверталася на те, якою мовою послуговується вчитель у приватній розмові, чи прихильно ставиться до релігії або ж, навпаки, схиляється до вільнодумства чи виявляє відданість Росії і взагалі всьому російському.

Відомо, що нормальний розвиток мови є основною передумовою здорового розвитку цілої нації. Ті народи, котрі втрачають рідну мову і приймають чужу, не мають духовної самостійності, завжди йдуть "на віжках" і не виявляють ініціативи, цієї важливої складової духовного й матеріального поступу взагалі. Усвідомлюючи це, українська інтелігенція використовувала будь-яку можливість для того, щоб протидіяти русифікації рідного народу. Була видана низка підручників українською мовою, а саме: Шевченко Т. Букварь южнорусской.- Петербург, 1861; Деркач Г. Українська Граматка.- Москва, 1861; Гатцук М. Українська абетка.- Москва, 1861; Мороз Д. Арихметика.- Київ, 1862; Кониський О. Арихметика, або щотниця.- Петербург, 1863; Опатович С. Оповідання з святого Писання: Випуск I.- Петербург, 1863 та ін. Ще в 1857 р. вийшло перше видання "Граматки" П. Куліша.

18 липня 1863 р. північний вітер, що подув зі столиці імперії, приніс "Валуєвський циркуляр", з його, так би мовити, "категоричним імперативом", що ніякої окремої української мови не було, нема і не може бути. Але цим справа не обмежилася. Виданий 14 липня 1864 р. статут про початкові народні школи прямо вказує, що навчання в усіх школах має вестися російською мовою.

Проаналізувавши фактичний і документальний матеріал, що його зібрав С. Сірополко, доходимо висновку: денационалізації найбільше сприяє те, що підростаючому поколінню замість родинного виховання і рідної школи підсувають такий сурогат, як чужомовна школа. Це призводить до того, що учні за інших однакових умов залишаються позаду тих, кому не треба забувати вже засвоєне. Автор переконує нас, що чужомовна школа затримує природний розвиток дитини і формує напівграмотність.

Наступним кроком русифікаторської політики царського уряду, яку аналізує на сторінках своєї праці С. Сірополко, був таємний царський указ від 18 травня 1878 р. про заборону друкувати або ввозити в межі Росії будь-які книжки "на малоросійском наречіи", в якому, між іншим, висловлено бажання "прийняти як загальне правило", щоб у школи Харківської, Київської та Одеської шкільних округ призначати вчителями переважно "великоруссов", а "малоруссов" – у школи Петербурзької та Казанської округ.

Ще напередодні розповсюдження згаданих урядових документів у наукових і педагогічних колах виникла потреба запровадити українську мову в школах України – якщо не як основну, то бодай як допоміжну при вивченні російської. Палким захисником рідної мови був К. Ушинський, який писав про усе те зло, що тягне за собою навчання чужою мовою, М. Корф відстоював українську мову як засіб для кращого засвоєння російської мови, одного з головних

предметів у школах Росії, а М.Пірогов – як засіб для пояснення незрозумілих учневі слів і виразів, на моральний бік цієї проблеми звертав увагу найвидатніший український філософ XIX ст. П. Юркевич: "...Хоч і похвально, коли мова батьківщини стала для учня рідною мовою, однак непохвально, коли одночасно мова рідного краю стала для нього чужою".

Виходячи з погляду на мову як на єдино властиві кожній людині й нації способ та можливість сприймати світ і мислити, можна стверджувати, що денационалізація взагалі й українська зокрема ідентична з душевним і духовним розкладом. Вона постає як "ослаблення традиції між дорослими і підростаючим поколінням, цебто відлучення його від впливу родини" (О. Потебня). Для денационалізованого народу цілком природно створюються несприятливі умови існування – наслідок розумової підлеглості, яка буде тим значнішою, чим менше народ готовий до засвоєння мови гнобителів.

Грунтовна праця С. Сірополка переконливо доводить справедливість слів О. Потебні про те, що денационалізація, основним знаряддям якої є чужомовна школа, несе з собою погане виховання і моральну хворобу. Вона прирікає молоде покоління на зниження енергії думки, на гидоту пустки, яка з'являється замість витіснених, але нічим не заміненних форм свідомості; на ослаблення зв'язку підростаючих поколінь з дорослими, на дезорганізацію суспільства, аморальність, виродження. Отож, доходить висновку С. Сірополко, "чужа для українського народу шкільна й позашкільна освіта неминуче вела до послідовного підупаду української культури".

Боротьба за українську школу і культуру набула особливого загострення 1905 р. Студентські збори у Київському університеті ухвалили домагатися заснування чотирьох кафедр з українською мовою викладання, на що отримали безапеляційну відповідь: "Університет є загальнодержавна інституція", а тому не можна допустити читання лекцій іншою мовою, ніж російською.

Особлива заслуга у пробудженні в українського народу національної свідомості та розвитку української культури взагалі належить, на думку С. Сірополка, народним школам, дошкільному вихованню, а також книгарням, бібліотекам, недільним школам, музеям і театрам. Як відомо, 1910 р. П. Столипін заборонив створення "инородческих" товариств, у тому числі українських. З початком війни 1914 р. до самої революції повністю були заборонені українське друковане слово і саме українство.

Наступні сторінки своєї праці С. Сірополко присвячує станом народної освіти від революції 1917 р. до кінця 1920 р., додаючи характерну ремарку: "Україна за той час пережила декілька змін влади, з яких кожна, якщо не вносила щось свого нового, то бодай руйнувала старе в системі народної освіти".

Особливу увагу автор приділив вищій школі. Спираючись на фактичний історичний матеріал, що подається у книзі, Степан Сірополко доводить безперспективність відкриття Українського народного університету (5 жовтня 1917р.) і на його основі Українського державного університету (6 жовтня 1918 р.) у Києві, коли там уже існував університет св. Володимира – один з найкращих у колишній імперії. Його і треба було поступово трансформувати у столичний український

університет. І, навпаки, виправданим уявляється відкриття Українського державного університету в Кам'янці-Подільському (22 жовтня 1918 р.) та Українського університету в Полтаві (6 жовтня 1918 р.) з ініціативи Товариства "Просвіта", а також у час занепаду української державності заснування Українського вільного університету у Відні (1921) і перенесення його згодом до Праги. Сьогодні ця наукова інституція функціонує у Мюнхені.

Щодо середньої ланки освіти, то тут замість українізації шкіл у місцевостях, де більшість населення становили українці, під тиском проросійських кіл уряд Гетьманату (в особі міністра освіти М. Василенка) висунув ідею утворити державним коштом нові українські середні школи. Але реалізація цієї ідеї, як пише С. Сірополко, ставила новостворені навчальні заклади в дуже прикре становище. Скажімо, перша українська гімназія ім. Т. Шевченка мусила тинятися, не знаходячи собі навіть притулку.

Автор "Історії освіти в Україні" дає позитивну оцінку ідеям єдиної української школи та всенародного навчання, а також закону про державну українську мову (січень 1919 р.) і переконує нас у тому, що "лише період самостійності української державності відзначався поступом духовної культури, і, навпаки, втрата Україною самостійного життя неухильно веде до занепаду духовної культури" (Сірополко С. Книгознавство на Великій Україні // Книголюб. 1927. Кн. I. С. 70).

Свою працю історик завершує аналізом культурно-освітньої роботи, яку проводила українська громада в Галичині, на Буковині та Закарпатті. Діяльність громади, як він переконливо доводить, всіляко сприяла зростанню самосвідомості українського народу, котрий з етнографічної маси перетворюється в націю, реалізуючи найвищу свою мету – розбудову власної держави.

"Історія освіти в Україні" Степана Сірополка належить до кращих досягнень історіографічної спадщини нашого народу і має загальноукраїнське культурне значення. Отже, маємо єдину цілісну концепцію історії освіти в Україні від часу хрещення України-Русі до 20-х років XX ст.

Львів, 14 вересня 2000 р.

Юрій Вільчинський

P.S. Тільки переконання, що ця книжка дуже і дуже потрібна в Україні і віра у те, що лише спільними зусиллями ми зуміємо перевидати її – рухали нами до реалізації цієї мети.

Висловлюю сердечну подяку всім, хто причетний до видання книжки:
Ірині Павлусик – за набір тексту; студентам факультету прикладної

математики та інформатики ЛНУ ім. Івана Франка – *Олександрові Дуді* і *Маркіянові Слободі* за технічну допомогу у підготовці тексту до друку; студентці факультету журналістики – *Марії Волосацькій* – за укладання покажчика імен та прізвищ.

Особливу подяку складаю редакторів видання – *Мирославі Приході* за кропітку працю над рукописом Степана Сірополка, а також докторові філософських наук *Марії Кашубі* за переклад сучасною українською мовою окремих цитат; і, нарешті, щира вдячність *Володимирові Панасюку*, академікові НАН України, докторові технічних наук, професорові, директору Фізико-механічного інституту ім. Г. В. Карпенка НАН України – тільки завдяки його енергії і наполегливості друге видання книги С. Сірополка побачило світ.

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

Історія освіти на Україні може похвалитися досить значною кількістю наукових розвідок, з яких кожна освітлює чи то стан освіти в поодиноких українських землях або взагалі в Україні за певної доби, чи історію окремої освітньої установи, чи то життя і діяльність котрогось освітнього діяча. Але досі не маємо суцільної історії освіти на Україні: найповніша й науково розроблена історія освіти в Україні, що її дав акад. Михайло Грушевський в окремих розділах своєї класичної праці «Історія України-Руси», на жаль, залишилася незакінченою.

Правда, є декілька праць з історії освіти в Росії чи в Польщі з-під пера російських і польських авторів, де почасти знаходимо огляд освітньої справи в Україні й за пізніший період у порівнянні з «Історією України-Руси» М. Грушевського, але в тих працях або мало вважується матеріал, що може найбільше цікавити українського читача, або подається в тенденційному освітленні.

Ця праця є першою спробою подати українському читачеві стислий огляд історії освіти на Україні від найдавніших часів. Моїм завданням було на основі доступного мені матеріалу (іноді бібліографічної рідкості), освітлити розвиток тих чинників, завдяки яким поширювалася освіта на Україні, з'ясувати ті умови, що сприяли чи, навпаки, перешкоджали розвитку нашої освітньої справи, встановити еволюцію освітньої справи у зв'язку зі змінами соціально-політичного життя українського народу.

Матеріалом при складанні цієї праці послужили як наукові розвідки й статті, так і різні спогади й навіть замітки хронікарського характеру, бо й найдрібніша деталь нерідко може придатися до характеристики тої чи іншої доби, явища чи особи.

Подаючи фактичний матеріал завжди з зазначенням джерела та

вводячи читача в курс різних поглядів учених на те чи інше спірне питання, не ухиляюся подекуди й від власної оцінки цих поглядів і від тих висновків, що, на мою думку, неминуче впливають з аналізу фактичного матеріалу.

В основу розподілу матеріалу в цій праці на окремі розділи ліг почасти територіальний, почасти хронологічний принцип як найдоцільніший для історичної праці, але читачеві дається змога розміщений у декількох розділах матеріал на ту саму тему звести до певної цілості за допомогою предметного покажчика, поданого наприкінці книжки.

Деякі періоди з історії освіти на Україні залишилися в моїй праці мало розробленими через недостатність історичного матеріалу. Можна сподіватися, що утворення регіональних історичних товариств і музеїв спричиниться до збагачення історичного матеріалу й у ділянці освітньої справи в Україні: підставою для такої сподіванки може служити, наприклад, прекрасний почин товариства «Бойківщина» у Самборі, що подало в ч. I свого «Літопису Бойківщини» цінну розвідку І. Филипчака – «З історії шкільництва на Західній Бойківщині».

З-поміж різних чинників поширення освіти в Україні він висунув на чільне місце школу. Але і при огляді шкільництва не міг, з браку місця, з належною повнотою освітити навчально-дидактичний бік шкільної справи та ті педагогічні ідеї, що так чи інакше впливали на освітню справу. Не кидаю думки – за сприятливих обставин – присвятити окремі розвідки історії позашкільної освіти та історії педагогіки на Україні.

Свій огляд історії освіти на Наддніпрянській Україні доводимо до часу окупації її російськими більшовиками (в листопаді 1920 р.).

Щодо інших українських земель, то редакція «Шляху виховання й навчання» не вміщує тут розділів моєї праці про історію освіти в Галичині від 1772 р., а також про історію освіти на Буковині та Закарпатті, маючи намір видати ширшу розвідку про історію освіти в згаданих українських землях та про сучасний стан українського шкільництва в українських колоніях.

Наостанку вважаю за свій приємний обов'язок висловити на цьому місці щире подяку дирекції бібліотеки Національного музею в Празі, Публічної й Університетської бібліотеки в Празі, бібліотеки Музею визвольної боротьби України в Празі, бібліотеки Наукового інституту у Варшаві – за ласкаве випозичення книжок, що їх потребував я при складанні своєї праці, а також Володимирові Дорошенкові – за переведення коректури як у рукописі, так і при друкуванні самої праці.

Прага, 25 грудня 1936 р.

Автор

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ

Перше видання моєї праці «Історія освіти на Україні» зустрівало прихильну оцінку в українських і чеських часописах. На жаль, рецензенти обмежилися двома зауваженнями. Так, рецензент часопису «Діло» (у Львові) вказав, що в списках літератури, що їх подаю наприкінці кожного розділу своєї праці, бракує назви декількох праць, а рецензент часопису «Українська Школа» (у Львові) висловив жаль, що Товариство «Взаїмна Поміч Українського Вчительства», що видало мою працю, не вмістило моїх розділів про історію освіти в Галичині (від 1772 р.), Буковині та Закарпатті, маючи намір видати окрему розвідку про історію освіти в тих країнах.

На ті зауваження мушу відповісти, що рецензент «Діла», очевидно, не звернув уваги на примітку, вміщену на сторінці 5 моєї праці, де вказано, що в списках літератури подаю назви лише тих праць, що на них посилаюся в тексті своєї праці, – себто ті списи не можна вважати за покажчики літератури відповідного предмета.

Щодо зауваження рецензента «Української Школи» – мушу вказати, що Товариство «В. П. І. В.» проіснувало ще п'ять років після того як видало мою працю, але, на жаль, свого наміру не здійснило.

Отож, наслідуюся долучити до другого видання своєї праці нові розділи про історію освіти до 1920 р. у Галичині (від 1772 р.), Буковині та Закарпатській Україні, хоча ті розділи, сам добре відчуваю, занадто стислі та не зовсім досконалі. Але що ж робити, коли від 1937 р. аж до цього часу ніхто не спромігся заповнити ту прогалину?

Сподіваюся, що майбутні історики освіти на українських землях внесуть до нових розділів моєї праці значні доповнення і поправки, на основі тих матеріалів, що для мене залишилися недоступними.

Крім нових розділів, до другого видання додаю значні доповнення до тої частини, де мова йде про історію освіти на Наддніпрянській Україні. Правда, і цього разу дещо залишилося неопрацьованим, за браком відповідного матеріалу в праських бібліотеках, а здобути його від закордонних бібліотек при теперішніх обставинах неможливо.

Уводячи до другого видання своєї праці нові розділи, даю тепер їй назву – «Історія освіти в Наддніпрянській Україні, Галичині, Буковині та Закарпатській Україні».

Може бути, що деякі відомості, подані в моїй праці, формально ніби виходять поза межі назви самої праці, все ж даю їм місце тому, що вони або освітлюють те тло, що сприяло виникненню і розвитку – чи, навпаки, занепаду тої чи іншої освітньої справи, або стосуються характеристики того чи іншого визначного освітнього діяча.

Не маючи надії дочекатися ще за свого життя виходу у світ нового видання наймилішої мені праці, залишаю власноручний рукопис її для посмертного видання, якщо моїм спадкоємцям пощастить його зреалізувати.

Прага, 15 березня 1958 р.

Автор

Розділ I

ОСВІТА ДО ЧАСУ ОХРЕЩЕННЯ УКРАЇНИ-РУСИ

Освіта у стародавніх слов'ян – Первісні письмена – Оповідання ченця Храбра – Кирилиця та глаголиця – Хто їх склав і коли саме – Яким шляхом набувалося знання письменності та чужих мов

Кожне суспільство дбає про те, щоб підготувати до життя молоде покоління, що йде йому на зміну, і з тою метою передає молоді релігійні і моральні погляди, теоретичні знання та набутий практикою досвід.

До часу утворення школи як спеціально-освітньої установи первісною установою у стародавніх слов'ян, що брала на себе піклування про виховання молоді та наділення її необхідним для життя знанням і досвідом, – що в своїй сукупності називаємо освітою в широкому розумінні цього слова, – була родина.

В арабських письменників знаходимо деякі вказівки про виховання наших предків, коли вони жили ще окремими племенами. Виховання на той час зводилося переважно до розвитку в молоді фізичних сил і спритності та до прищеплення їй навичок здобувати собі засоби існування і вміння захищати себе від ворогів. Батьки вчили своїх синів володіти зброєю та їздити на коні, а коли син підростав, батько садовив його на коня, давав йому в руки лук і стріли, приказуючи: «Віднині здобувай собі харч цим знаряддям, як знаєш» [3, с. 179].

З розвитком племінного устрою участь в освітній справі беруть також найстарші в роді. Розповідаючи молоді про славетні вчинки батьків і дідів, про героїчну боротьбу їх з усілякими небезпеками, вони закликали молодих слухачів іти слідом за тими прикладами.

На відміну від інших поганських народів, у наших предків не було

касти жерців, а тому релігійне виховання молоді лежало на батьках і найстарших у роді.

Уже в кінці VI ст. утворюється перше об'єднання східнослов'янських племен серед дулібів на Прикарпатті [14, с. 372], а в IX ст. вже маємо три головні центри східнослов'янських племен: на півночі – Новгород, на південному заході – Київ та на північному Кавказі – Тмутаракань [15, с. 43]. Протягом X ст. закінчується процес об'єднання східнослов'янських земель навколо Києва, що стає, внаслідок свого положення, не тільки політичним, але й культурним центром для всієї Наддніпрянщини і суміжних з нею земель [16, с. 63].

Утворення Київської держави не внесло відразу змін в організацію освіти. Все ж можна думати, що розвиток зовнішньої та внутрішньої торгівлі у наших предків спричинився до появи у них первісних письмен.

До винаходу слов'янського письма слов'яни вживали не лише риси (чръты) і нарізи (рѣзы) на дереві тощо, але й латинські та грецькі літери. Тому що в слов'янській мові були такі звуки, що їх не можна було передати латинськими чи грецькими літерами (напр., ж, ш, ч та ін.), слов'янське письмо було спочатку, за висловом чорноризця Храбра, «безъ оустроения», але чоловіколюбець Бог змилювався над слов'янським родом, пославши йому св. Костянтина, що склав для слов'ян слов'янське письмо з 38 літер, а те сталося в літо 6363 від створення світу, себто р. 855 після Різдва Христового* «Отже, раніше слов'яни не мали книг, а рисками і зарубками рахували і ворожили, бо були поганями. Охрестившись, були змушені передавати на письмі слов'янську мову римськими та грецькими буквами невпорядковано (довільно, безсистемно). Але як можна писати добре грецькими буквами *вѣтъ* або *животъ* (життя), або *зѣло* (дуже), або *црѣковѣ* (церква), або *чааніе* (сподівання), *шпрога*, або *гдь* (їжа), або *ждоу* (звідки), або *юногъ*, або *жзыкъ* (язик, мова, народ) та інші подібні до них? І так тривало багато років.

Потім чоловіколюбець Бог, що все будує і не залишає людського роду без розуму, а всіх доводить до розуму і спасіння, змилювався над слов'янським народом, послав їм святого Костянтина-філософа, що називався Кирило, мужа праведного й правдивого, і той створив їм тридцять вісім літер: одні – за зразком грецьких літер, інші – відповідно до слов'янської мови...

Бо якщо запитати грецьких книжників, коли скажем: «Хто вам створив букви або переклав книги, або в який час?», то рідко хто з них це знає.

* Щоб перевести дату, визначену літочисленням від створення світу, на християнське літочислення, треба відняти від першої дати 5508 років.

Якщо ж запитаєш слов'янських книжників, коли скажем: «Хто вам створив літери чи переклав книжки?», то всі знають і відповідь кажуть: «Святий Костянтин-філософ, котрого називають Кирило, той нам літери створив і книги переклав, і Методій, брат його, бо ще живі ті, хто їх бачив». І якщо запитати: «У який час?», то знають і кажуть, в часи Михайла, імператора грецького і Бориса, князя болгарського, і Растиці, князя моравського, і Коцела, князя блатенського, у рік 6363 (855) від створення всього світу.

На жаль, в оповіданні Храбра не знаходимо докладніших відомостей про (чръты) і (рѣзы). Не знаємо досі також про те, хто саме криється під псевдонімом «Храбр». Так, одні гадають, що під тим псевдонімом криється сам Костянтин-Кирил; інші думають, що то був болгарський цар Симеон, що до р. 893 жив у преславському монастирі і вчився слов'янської мови від учнів св. Методія тощо [2, с. 7]. І. Огієнко вважав назву «Храбр» не за прізвище, а за прикметник до слова «чорноризець» [8, с. 205] та відносить оповідання чорноризця «хороброго» до 914 р. [9, с. 29]. Немає однозначної думки також і щодо національності автора оповідання «О письменехъ»: одні вчені думають, що він був морав'янин або мав якесь відношення до Морави; інші вказують на його південнослов'янське походження: О. Соболевський вважає його за солунянина [10, с. 8-9]. Не знаємо також, коли саме виникло слов'янське письмо, бо різні списки оповідання «О письменехъ» датують винахід слов'янського письма по-різному. Отож, одні дослідники відносять винахід слов'янського письма до 855 р. (напр., М. Максимович) [18, с. 464], І. Огієнко [7, с. 177], інші схиляються до тої думки, що винахід того письма припадає на 862 р. (напр., О. Бодяньський) [3, с. 310], А. Гильфіндинґ [17, с. 300] або на 863 р. (напр., Г. Ільїнський) [6, с. 237].

Велика заслуга вченого-солунянина Костянтина (в чернецтві Кирила) саме і полягає в тому, що придумав таку абетку, яка передавала всі звуки слов'янської мови. У паннонському «Житті св. Кирила» є оповідання про те, що Кирил знайшов у Корсуні (Херсонесі) Євангеліє та псалтир, писані руськими письменами, а також здивав там чоловіка, що говорив тою самою мовою. Від того чоловіка Кирило навчився київського наголосу та став прикладати різні звуки руської мови до своєї південнослов'янської мови. Згадане тут оповідання І. Огієнко приймає за вірогідне [7, с. 114], а М. Грушевський висловлюється, що «було б передчасним ставити хрест над сим оповіданням як науково невжиточним» [4, с. 12]. У будь-якому разі заслуга Кирила і була в тому, що він склав слов'янську абетку та завів слов'янське богослужіння.

Але ще й досі залишається нерозв'язаним питання про те, яку саме з

двох слов'янських абеток склав Кирило – кирилицю чи глаголицю*. Й. Вайс додержується тої думки, що глаголицю складено раніше, ніж кирилицю, та подав низку міркувань мовного і палеографічного характеру на доказ першенства глаголиці [2, с. 15-21]. О. Котляревський схиляється до тої думки, що глаголиця старіша за ту кирилицю, що її ми знаємо в писемних слов'янських пам'ятках; на його думку, творцем глаголиці був солунянин Кирило, а творцем кирилиці в її слов'янським вигляді був єпископ Климент [12, с. 393]. На думку І. Огієнка, глаголиця повстала раніше та склав її Кирило, а кирилицю склав його учень Климент.

Деякі дослідники (напр., І. Срезневський, О. Соболевський) дотримуються того погляду, що глаголиця з'явилася пізніше, ніж кирилиця, що їх склав Кирило, притому І. Срезневський гадає, що глаголицю міг скласти в Болгарії якийсь противник учення Кирила [11, с. 60], а О. Соболевський думає, що глаголицю склали, мабуть, у Моравії учні Методія, брата Кирилового, вже після смерті Методія (885) та перенесли її до Болгарії, але там вона не довго вдержалася, тоді як у хорватських католиків вона зберігається до наших днів [10, с. 109].

Накінець, є вчені, що появу кирилиці та глаголиці відносять або до того самого віку [1, с. 318], або навіть до одночасової дати. Так, напр., Н. Дурново висловлюється за те, що обидва алфавіти, або точніше – обидві відміни одного слов'янського алфавіту – повстали одночасово, але для різних функцій, подібно тому, як грецьке письмо IX ст. мало дві відміни – уставний унціал** для офіційних написів і розкішних списків євангелій та скорописний мінускул***: першій відміні відповідала кирилиця, другій – глаголиця [5, с. 66].

Отож, можна і тепер повторити слова О. Котляревського: «Низка зусиль розв'язати темне походження слов'янських письмен, час їх повстання та їхнє взаємне відношення ще далеко стоїть від остаточного розв'язання тих питань» [12, с. 392].

Той факт, що Русь прийняла християнство від Візантії за посередництвом болгарської мови, а не безпосередньо в грецькій мові, мав своїм наслідком те, що Русь не могла засвоїти без досконалого знання грецької мови всієї духовної культури стародавньої Візантії, а та культура, як відомо, перевищувала в той час культуру багатьох держав Західної Європи. Все ж вплив Візантії відбився на різних ділянках життя тогочасного

* П. Шафарик вказує ще на одну слов'янську абетку, т. зв. буквицю, яку він визнав за виродок кирилиці. Тою абеткою, за його свідомством, друковано книжки в XVII ст., призначені для боснійських католиків [13, с. 20]. М. Максимович ототожнює буквицю з глаголицею [18, с. 468].

** Великі літери.

*** Малі літери.

українського народу, в тім і на полі освіти, особливо з часу охрещення України-Русі (988), коли церква взяла на себе важливу роль просвітниці українського народу.

З того часу датується піклування українських князів про поширення освіти, тоді як за попередній час не знаходимо про це жодної згадки в наших літописах. Треба думати, що засвоєння письменності, вивчення грецької чи іншої чужої мови в торговельних і дипломатичних інтересах набували зацікавлені в тому особи за тих часів не через школу, якої тоді не було, а самоосвітою чи практикою, як це відбувалося й пізніше ще довгий час.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бодянский О. О времени происхождения славянских письменъ. М., 1855.
2. Vajs J. Rukovět hláholské paleografie. Praha, 1932. VIII+178 с. + IV табл.
3. Владимирский-Будановъ М. Ф. Государство и народное образование въ Россіи съ XIII в. до учрежденія министерствъ // Журналъ Министерства Нар. Просвѣщенія. 1873. №10.
4. Грушевський М. Історія української літератури. Київ; Львів, 1923. Т. 2.
5. Дурново Н. Мысли и предположенія о происхожденіи старославянскаго языка и славянскихъ алфавитовъ // Byzantinoslavica. Praha, 1929.
6. Ильинский Г. Иван Огієнко. Костянтин і Мефодій. Їх життя та діяльність. Ч. 1. Рецензія // Byzantinoslavica. Praha, 1929.
7. Огієнко І. Костянтин і Мефодій. Їх життя та діяльність. Варшава, 1927. Ч. 1.
8. Огієнко І. Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян. Жовква, 1938.
9. Огієнко І. Оповідання ченця Хороброго про письменна слов'янські // Зап. Іст.-філолог. відділу ІАН. Кн. 16. Київ, 1928.

10. *Соболевский А. И.* Славяно-русская палеография. 2-е изд. СПб. 1908.
11. *Срезневский И. И.* Древняя письменность славян // Журналъ Министерства Народного Просвѣщенія. 1848. № 7.
12. *Котляревский А. А.* Древняя русская письменность // Сочиненія. СПб. 1895. Т. 4.
13. *Шафарикъ П. І.* О древнеславянскихъ, именно Кириловскихъ типографіяхъ въ южнославянскихъ земляхъ и прилежащихъ имъ краяхъ // Чтенія въ Обществѣ Исторіи «Древностей Россійскихъ». М., 1846. Кн. 3.
14. *Греков Б. Д.* Київська Русь. Київ, 1951.
15. *Пархоменко В.* Начало христианства Руси. Полтава, 1913.
16. *Шахматов А. А.* Древнѣйшія судьбы русскаго племени. Петроград. 1919.
17. *Гильфердингъ А.* О Кириллѣ и Методіи // Гильфердингъ А. Собраніе сочиненій. СПб, 1868. Т. 1.
18. *Максимовичъ М.* Собраніе сочиненій. Кіевъ, 1880. Т. 3.

Розділ II

ОСВІТА ВІД 988 р. ДО УПАДКУ КИЄВА

Три погляди на стан освіти в Київській Русі. – Характеристичні риси стародавньої школи. – Шкільна дисципліна. – Предмети навчання. – «Книжне почитаніє». – Списування книг. – Прикраси в книгах та оправа книжок. – Улюблена література в Київській Русі. – Розвага для неписьменного люду. – Загальний рівень освіти України-Руси за часів київського періоду. – Вплив Візантії на українське життя.

Досі нема однозгідної думки про те, чи існували в Київській державі правильно організовані школи, якою мірою ті чи інші школи обслуговували населення та який був рівень тогочасної освіти.

Причина розбіжності думок полягає в тому, що дослідники питання про стан освіти в Київській Русі в своїх міркуваннях виходять із різних історичних матеріалів щодо своєї цінності. Деякі вчені приймають за вірогідний той матеріал, що його подав російський історик В. Татищев у своїй праці «Исторія Россійская» (Т. 1, 1768-1769 рр.), а саме, відомості з якогось Якимівського літопису, що його ніби дістав він від архімандрита Мельхиседека, використав той матеріал, а потім той літопис назавжди загинув*.

Більшість сучасних істориків визнає всі відомості з Якимівського літопису за власні вигадки самого В. Татищева, що хотів будь-яким коштом довести, що в стародавній Русі, завдяки піклуванню руських князів, освіта стояла на високім рівні.

* Якимівський літопис пов'язується з ім'ям св. Якіма, першого новгородського єпископа, що помер, за літописними відомостями, 1030 р., але той літопис до нас не дійшов [35, с. 727-728].

Взагалі учених щодо погляду їх на стан освіти в Київській Русі можна поділити на три категорії.

До першої категорії можна віднести тих учених, які, приймаючи на віру відомості з Якимівського літопису, тримаються думки, що освіта за доби Київської держави стояла дуже високо, бо вже того часу були, мовляв, правильно організовані школи, а саме духовенство вважало за свій обов'язок поширювати освіту серед своїх парафіян. Наприклад, Ф. Леонтович твердить, що «кожна парафія повинна була мати школу... Шкільна повинність в приложенні до окремих осіб мала такий самий індивідуально-умовний характер, як і інша канонічна повинність кожного християнина» [16, с. 25]. Однак прихильники тої теорії розходяться в поглядах на обсяг тих знань, що їх давала стародавня школа. Наприклад, М. Лавровський думав, що стародавня школа вчила не тільки читати, писати, співати, але й давала відомості з граматики та лічби. Різні відомості з географії, історії, природознавства доводилося добувати шляхом «книжного навчання», «книжного почитання», завдяки чому вже в тім часі був окремий клас людей, що володіли всіма освітніми засобами, що їх знала тоді Візантія [14, с. 77]. Навпаки, В. Лешков та дехто інший дотримуються тої думки, що в стародавній Русі не було ні осіб, ні станів, що різко відрізнялись від маси, – стародавня Русь була, мовляв, рівнина як у фізичному, так і в духовому розумінню: освіта була поширена рівномірно серед усього громадянства [17, с. 446].

До другої категорії можна віднести тих учених, що відкидають відомості В. Татищева з Якимівського літопису та додержуються цілковито протилежної думки щодо стану освіти в стародавній Русі. Сюди можна віднести насамперед Е. Голубінського, який доводить, що в стародавній Русі не було шкіл, а приватні особи відкривали у себе вдома, так би мовити, публічні читання. «Ця саме форма неурядових шкіл, а приватного навчання, – каже він, – була, треба думати, причиною того, що освіта пройшла через нас, як кризь сито» [7, с. 712]. Погляду Е. Голубінського додержується також К. Харлампович [25].

Накінець, до третьої категорії учених можна віднести тих, що відкидаючи вигадки В. Татищева, разом з тим не цілком поділяють і висновки Е. Голубінського та його однодумців, а шукають правду посередині. До тої категорії вчених належить М. Грушевський, який доводить, що в наших давніх джерелах зовсім нема виразних вказівок про організовані школи, але ті джерела дають нам право думати, що освіта набувалася тоді чи то в колективних школах, чи то від поодиноких учителів, причому переважна більшість прагнучих освіти шукала тільки самої письменності – навчання читати. Другим ступенем науки було

писання й рахунки. Ще дальшим ступенем науки була грецька мова, кочне потрібна для практичних справ при частих зносінах з Візантією та з тодішньою вищою ієрархією, переважно грецькою. Вінцем освіти було знання тайн візантійського риторства, стилю. Отож, на погляд М. Грушевського, не може бути мови ні про загальне поширення освіти, бо в світських колах переважна більшість не підіймалася навіть і на перший ступінь науки, себто не вміла читати, ні про рівномірність обсягу наукового знання серед тодішнього громадянства [9, с. 455-458].

Якщо додержуватися літописних даних, що дійшли до нас, а також відомостей різних історичних пам'яток, то доводиться признати, що як оптимістичний, так і занадто песимістичний погляд на стан освіти в Київській Русі мало оправданий.

Перші літописні відомості про піклування руських князів про освіту пов'язуються з іменем Володимира Великого та належать до часу охрещення України-Руси.

Приточу тут найголовніші дані з літописів та інших історичних пам'яток щодо освітньої справи того часу.

У Лаврентівському списку літопису Нестора під 988 р. читаємо про Володимира Великого: «Пославъ нача поимати у нарочитоѣ чадѣ дѣти и даяти нача на ученѣе книжное; матерѣ же чадѣ сихъ плакахуся по нихъ, еще бо не бяхуся утвердили вѣрою, но яко по мертвеци плакахуся» [20, с. 51].

Там і про Ярослава читаємо: «И ины церкви ставляше по градомъ и мѣстомъ, поставляя попы и дая имъ отъ имѣнія своего урокъ, веля имъ учить люди, понеже тѣмъ есть поручено Богомъ, и приходити часто къ церквамъ» [20, с. 66].

У Софійському першому літописі про Ярослава під 1030 р. читаємо: «Великий князь Ярославъ Бѣлзы взялъ ... и прииде къ Новугороду, собра отъ старостъ* и поповыхъ дѣтей 300 учить книгамъ» [20, с. 136].

У Несторовім «Житті св. Теодосія» говориться про те, як Теодосій набув освіту в дитячих роках: « Въ томъ градѣ (Курську – С.) растый отрокъ тѣломъ, растяше и духомъ, въ премудрости и любви Божіей. Ибо моляше самъ родителей своихъ, да дадутъ єго въ наученіе Божественныхъ книгъ, якоже и сотвориша» [14, с. 38].

У всіх літописних та інших матеріалах, що стосуються освітньої справи за Володимира Великого і його наступників, нема жодної згадки

* А. Ванчура думас, що мова йде тут про церковних старост [3, с. 97]. На думку К. Харламповича, під «старостою» слід розуміти взагалі старших, а не церковних старост, що появилися у нас лише в XVIII ст. [26, с. 139-144].

про заснування чи існування «училищ», а мова йде про учителів, про «книжное ученье», про відбирання дітей у знатних осіб («у нарочитоѣ чади») – старост, священників – про обов'язок священників «учити люди». Запрошуючи грецьке духовенство для охрещення населення України-Руси, Володимир Великий, хоч сам був неписьменний, дбав про те, щоб разом з християнством перенести з Візантії освіту і все те, що знали греки. Але у греків у той час були лише приватні школи, де вчителі-дидакаси вчили дітей і проводили публічні читання. Цей, за висловом Е. Голубінського, ідеальний спосіб поширення освіти був не під силу для тодішнього суспільства Русі, а саме такий тип школи і перенесли греки до нас.

Хоч літописець і не згадує, кому саме віддавалося дітей, відібраних від батьків для «книжного научення», але треба думати, що то були переважно болгарські, а почасти, може, грецькі священники, які знали слов'янську мову. Як відомо, Болгарія раніше, ніж Україна-Русь, прийняла християнство за візантійським обрядом (865) і значною мірою прислужилася розвиткові культури України-Руси.

Духовенство і взагалі церковний клир, беручи на себе завдання «утвердження» у вірі новохрищеників, мали на меті насамперед підготувати з тубільців священноцерковнослужителів – священників, дяків, «демествеників» – учителів співу та різних урядовців для княжої управи: при кожному князеві була канцелярія, що комплектувалася не лише з письменних, але й з більш-менш досвідчених осіб, яким доручалися різні функції державної управи. З «Руської Правди» знаємо, що серед княжих мужів завжди був писар-рахівник («метальник»), що мав вести запис усяким даням на князя. Однак не тільки ті вузькоутилітарні потреби спонукали наших предків до «книжного научення»: декого з них до того притягало бажання набути тим шляхом відомості з християнської релігії для спасіння душі, а також придбати різні знання для задоволення свого безкорисного замилювання до науки.

Саме призначення «книжного научення» – «утвердження вѣры» свідчить про те, що стародавня школа не могла бути станомою, бо «утвердження вѣры» було потрібне однаково для всіх і кожного. І справді, як видно з літописних відомостей, «книжно научалися» не лише особи княжого та боярського роду, діти духовенства тощо, але й особи нижчих верств і навіть раби, яких, може, вчили ще з більшим старанням, бо рабовласники звичайно готували з них учителів для своїх дітей або кандидатів на посади священноцерковнослужителів [5, с. 37].

Отож, можна гадати, що стародавня школа була єдиною школою не лише в тому розумінні, що була призначена для всіх верств

громадянства, але й тому, що обсяг знання кожної школи міг бути приблизно однаковим, хоч обсяг той не визначався наперед якоюсь певною програмою, а відповідав знанням учителів та здібностям й інтересам тих, хто у них вчився. Проте дехто думає, що вже стародавня школа поділялася на декілька типів відповідно до своєї програми. Наприклад, М. Погодін вважає, що кожна нова єпархія ставала, так би мовити, новою шкільною округою, новий монастир – гімназією, а нова церква – народною школою [19, с. 11]. Мені здається, що правильніше буде зробити цей поділ стародавньої школи на три типи не за їхньою програмою, а за місцем прикріплення школи. Школа владична, або єпископська, монастирська та церковна не стояли одна від іншої в тій підпорядкованості щодо управи та програми навчання, як це визначив М. Погодін: до стародавньої школи – (правильно зауважує М. Грушевський) – «не треба прикладати мірки сучасних шкіл – шукати кураторів округ, директорів і т. ін.» [9, с. 456], або поділу шкіл на типи залежно від їх програми і т. д. Монастирська школа часто стояла вище від єпископської школи, бо кожний монастир дбав про те, щоб притягти до себе найосвіченіших ченців для учителювання і тим підвищити матеріальний добробут монастиря. Однак деякі вчені притримуються тої думки, що наші стародавні монастирі зовсім не мали у себе шкіл і взагалі «не відіграли в справі староруської освіти жодної, а то буквально жодної додатньої ролі» [3, с. 122]. Останнє твердження, як відомо, не збігається з історичними фактами, бодай з тими, про які доведеться говорити далі.

Не слід також припускати, що стародавня школа була не лише загальнодоступна, але й обов'язкова. Насправді справа стояла так, що освіта поширювалася переважно у містах, бо селяни порівняно з городянами називалися «невѣжами». Печерський патерик, говорячи про преподобного Спиридона-проскурняка, зазначає: «Сей убо Спиридонъ селянинъ невѣжа, а не отъ города въ чернечество приде» [2, с. 32]. Ярослав, за свідченням літопису, встановив для священників обов'язок учти, а не обов'язкове навчання для населення.

Отож, стародавня школа була приватною установою, що, не будучи зв'язана наперед певною програмою і стартом, провадила колективне навчання дітей з різних верств населення та дбала про поширення освіти серед тих дорослих, що бажали шляхом «книжного научення» набути письменність або ті чи інші знання.

Приймаючи як факт існування шкіл в Київській Русі, вважаю за потрібне розглянути тут питання як про поширення тих шкіл, так і про внутрішній їх устрій.

Можна думати, що перші наші школи були школами-бурсами, де жили діти, яких силою відбирали від батьків «ради книжного наученія» («матере плакахуся по нихъ»). Є підстави думати, що стародавня школа була безоплатна, а якусь нагороду («урокъ») за навчання дітей та за утримання їх у себе вчителі діставали з княжих маєтків.

Нема жодної змоги, зрозуміла річ, визначити певном числом кількість шкіл та учнів у них. Одне можна сказати, що в Київській Русі перед татарською навалою налічувалося 15 єпархій, що монастирів була значна кількість, – в самому Києві в той час було 14, – а церков ще й того більше. Можна думати, що кожна єпископська катедра, монастир і церква в Київській Русі тісно сполучалися зі школою. З меншою певністю можна говорити про кількість учнів у наших стародавніх школах. Проте один з польських істориків освіти в Київській Русі припускає, що в 200 міських школах коло половини XIII ст. вчилася 1000 дітей. Автор визначає кількість міст числом 100, в кожному місті – 2 школи з кількістю 5 учнів у школі [3, с. 126]. На жаль, автор нічим не обґрунтував своїх обчислень.

Щодо віку дітей для вступу до школи є дані, що діти починали вчитися у віці від 7-9 років [14, с. 112].

У поглядах на дисципліну в стародавніх наших школах також нема однозгідної думки. Деякі вчені твердять, що тогочасна шкільна дисципліна базувалася на євангельській лагідності та любові, а на доказ того покликаються на науку митрополита Михаїла до вчителів: «учити же ихъ (дітей – С.) не яростію, ни жестокостію, ни гнѣвомъ, но радостновиднымъ страхомъ и любовнымъ обычаемъ и слаткимъ проученіемъ, и ласкавымъ разсужденіемъ»*, а також на згадку про св. Леонтія, що він «младенцы же ко церкви призываше и сладостно кутію кормляше ихъ и благочестію учаще и крестяше ихъ» [14, с. 102, 32].

Інші, навпаки, твердять, що євангельські приписи про любов, лагідність і ласку дуже мало впливали на наших предків, що звикли додержуватися у своїм житті старозавітних патріархальних ідей у родині і в родинних взаєминах. Наша стародавня школа була для дітей, за висловом одного історика, «не вибагливою і люблячою нянькою, а сухим і суворим дидакалом з книжкою і указкою в одній руці та з різкою в другій» [11, с. 98].

Треба думати, що останній погляд на тогочасну шкільну дисципліну правдивіший, бо стародавня наша педагогіка справді ще довго

* Слід мати на увазі, що подана вище цитата про науку митрополита Михаїла вчителям має своїм джерелом не літописний запис, а твір XVI ст. (т. зв. «Степенная книга»). Ця обставина послужила В. Роднікові підставою для висловлення в одній своїй статті сумніву щодо автентичності тої цитати [39, с. 233, 241].

зберігала біблійний характер і дуже помалу піддавалася впливові євангельського вчення та науки отців церкви [15, с. 70]. Та й взагалі християнське вчення з його любов'ю та лагідністю ще довгий час не могло захитати давніх звичаїв і понять у наших предків, як про це свідчить «Руська Правда», що спокійно узаконювала криваву помсту. Все ж таки треба сказати, що суспільність того часу потрохи переймалася педагогічними ідеями, що їхнім провісником були твори Івана Золотоустого. Його педагогічні думки, зібрані в статті «О воскресеніи дѣтии», базуються на тій zasadі, що зло закорінюється в людині як наслідок лихого виховання. «Не отъ естества приходить людямъ зло, но своєю волею злы бываемъ». Однак і І. Золотоустий стояв за сувору дисципліну, бо гадав, що лише за її допомогою можна досягнути мету виховання, але в оригінальних своїх творах він говорить про фізичну кару не багато і не так гостро, як у слов'янським їх перекладі. Ось приклад: «Отцу Богъ не точію родити дѣтей велить, но еже и казнити по рожденіи». Тут словом «казнити» перекладено грецьке слово «fileo» (любити)! [15, с. 11, 15].

Переходячи до питання про загальний характер стародавньої школи, можемо з певністю твердити, що стародавня школа була перейнята церковним духом, бо саме поняття «книги» (стара наша мова знає це слово лише в множині) і «книжное наученіе» означало Святе Письмо і взагалі церковні книжки. Церковний характер освіти взагалі та стародавньої школи зокрема не був якоюсь відмінною рисою Київської Русі: цей характер був властивий усьому християнському середньовіччю, був, за висловом історика європейської цивілізації Ф. Гізо, «кров'ю, що точилася в жилах європейського світу» [6, с. 120].

Зрозуміло, що великою пошаною тоді користувалася книжка. Вже в найстаріших наших пам'ятках знаходимо звеличення книг і «книжного почитанія». Так, в «Ізборникові Святослава» (1073) читаємо: «Узда коневі правитель есть и въздержание, правьднику же книги. Не сътавить бо ся корабль безъ гвоздии, правьдникъ бес почитанія книжьнаго... Красота воину оружие и кораблю вѣтрила, тако и правьднику почитание книжьное».

Списування книг уважалося тоді за боговгодне діло. Тим займалися переважно духовні особи, особливо ченці. З «Життя св. Теодосія» знаємо, що в його келії і вдень, і вночі займався списуванням книжок чернець Іларіон, Никон опрацював книжки, а Теодосій сидів біля нього та пряд нитки, потрібні для оправи книжок.

Матеріалом для письма служив тоді пергамен (*харатья*), що вироблявся з телячої шкіри. Крім атраменту, вживали тоді кіновар, –

фарбу яскраво червоного кольору, що її привозили з Візантії. Писали, звичайно, гусячим пером.

Спосіб письма був тоді «установ» – літери виділялися одна від другої, мали просту форму, прямі лінії, більш-менш прямі кути. Різниця в обрисах тої самої літери в того самого писаря була майже непомітна [26, с. 46].

Деякі найстаріші наші рукописні книги мають прикраси-заставки, ініціали, мініатюри (ілюстрації в тексті) та кінцівки. Такі прикраси має, наприклад, «Ізборник Святослава» (1073). Там же вміщено образ великого князя Святослава Ярославича з його родиною.

Опрравою книжок служили, звичайно, дерев'яні дошки, обтягнуті шкірою. Пишніші оправки були не стільки виробом інтролігаторів, – так звалися в давнину палітурники, – скільки високим мистецтвом золотаря, різчика по кості і т. ін. Наприклад, син Володимира Мономаха, князь Мстислав, послав до Цареграду свого тіуна спеціально за коштовною оправою для напрестольної Євангелії, що її пізніше він офірував одній з новгородських церков [36, с. 101]. У старовинних оправах необхідною річчю були заціпки, що охороняли дошки від шкарублення. Отож, залишення книги після читання незастьогнутою вважалося за непростиме недбальство. Про це свідчить напис на одній рукописній Євангелії: «А который попь или дяконъ четъ (себто прочитавши), а не застѣгаетъ всихъ застѣжекъ, буди проклятъ» [37, с. 69].

Списування книжок було нелегкою працею, – досвідчений описувач устигав за день переписати 4 1/2 сторінки, інші – до двох сторінок [22, с. 8]. Тому зрозуміло, що доведення праці до кінця було святом для списувача. Про це свідчать ті записи, що їх знаходимо в старих рукописних книжках: у них описувач порівнює себе то з подорожнім, що закінчив свою путь, то з женихом, що радів своїй нареченій, то з зайцем, що щасливо вирвався з тенет і т. п. Не менше зрозуміло, що книжки цінувалися тоді дуже дорого: невеличкий молитовник коштував тоді 8 гривен кун [1, с. 330]. Придбати книжку у власність могли лише заможні люди, а користуватися нею тимчасово – лише особи, які стояли близько до княжих, монастирських або церковних книгосховищ. Е. Голубінський припускає, що багато церков зовсім не мали богослужбових книжок, а тому доводилося правити там службу Божу з пам'яті. «Церква зовсім без книжки, піп і дяки, що правлять церковні служби з пам'яті, – це виглядає надзвичайно дивно, але давно відомо, що не всі ті речі є чудами, що їх ми звикли визнавати за чуда» [7, с. 481].

До речі, слід сказати, що першу бібліотеку в Київській Русі заснував Ярослав, як про це читаємо в літописі: «Ярославъ же се, якоже рекохомъ, любимъ бѣ книгамъ, многы написавъ, положи въ церкви святой Софьи.

уже созда самъ». Згодом у князів і бояр увійшло в звичку залишати в спадщину монастирям свої бібліотеки. Сини Ярослава Мудрого, чернігівські князі Святослав і Всеволод, за прикладом свого батька, збирали книжки, наповнюючи свої «кльѣти» книгами.

Мали власні бібліотеки і деякі ченці та позичали книги своїм товаришам. Цікаво, що вже тоді були випадки «зачитувати» книжку. Щоб усунути ту спокусу, Григорій передав частину своїх книг «властелину града», частину продав, а виручені гроші роздав старцям, «але згодом знов почав збирати книжки» [27, с. 236].

Найулюбленішою у наших предків книжкою після Євангелія був Псалтир. Ченці і освічені люди того часу знали його напам'ять. Окремі речення Псалтиря ставали приповідками. З Псалтиря вчилися читати, з нього навіть ворожили. Взагалі Псалтир був книжкою, до якої зверталися в хвилини роздуму і журби.

Нас не може не цікавити питання, як саме вчилися тоді читати, а насамперед, чи існували тоді букварі.

Треба сказати, що з доби Київської Русі не збереглося жодного букваря, – збереглися лише вправи писання літер в абетковим порядку. Розуміється, те, що не дійшов до нас ні один буквар з тої доби, не є вирішальним чинником, але більше вирішує тут той факт, що про букварі нема згадки ні в літописах, ні в життях святих, ні в інших стародавніх пам'ятках. Отож, дехто з істориків освіти припускає, що у давнину у нас зовсім не було букварів, бо вчили читати без попереднього ознайомлення учня з окремими літерами*. Навчання письменності полягало тоді, мовляв, у тому, що учень спочатку заучував напам'ять перший і дальший псалми, дивлячись лише в книжку та слідкуючи очима за «вказкою» учителя; потім учень з допомогою учителя порівнював однакові слова, однакові склади та, накінець, однакові літери, розпізнаючи насамперед голосівки, а потім і шелестівки [8, с. 19]. Словом, на погляд тих істориків, в давнину вживалася у нас своєрідна метода читання, яку тепер могли б назвати методою цілих слів, або глобальною методою. Вживання тої методи читання давало тоді такі наслідки, що пересічний учень не міг зрозуміти процесу читання, бо вміння читати переходило в засвоєння книжки напам'ять. Той, хто навчився читати Псалтир, часто не міг справитися з іншою книжкою. Ще тяжче давалося учням засвоєння письма, яке, треба думати, і не завжди було предметом навчання в школі.

* Правда, Мелетій Смотрицький у передмові до своєї граматики [16] пише, що здавна був звичай вчити дітей спочатку азбуки, потім часослова, псалтиря і письма, але тяжко сказати, чи слід розуміти під словом «здавна» також період Київської Русі.

При навчанні письма звертали увагу на те, щоб письмо було красне. Засвоєння граматичних правил було ще тяжчою справою, а тому завжди ставилося у велику заслугу знання «граматики». Найстарішим підручником граматики була книжка Ів. Дамаскина* – «О осмехъ частяхъ слова» в перекладі Івана, екзарха болгарського.

Навчання арифметики, головню нумерації та перших двох дій, потребували ті, хто готувався на писаря-метальника, купця і т. п., але саме життя вимагало деякого знання лічби. Зі статті дякена та доместика Кирила – «Ученіе имже вѣдати челоуѣку числа всѣхъ лѣтъ» (1136) видно, що автор мусів знати множення та дробу. З тої самої статті дізнаємося, що вік у той час налічував не сто, а тисячу років [14, с. 181-185].

Щодо співу – першими його учителями (демествениками) були у нас греки. Так, на заклик Ярослава І р. 1051 приїхали до Києва троє греків зі своїми родинами та стали вчити руських демественому співу. Але учителями співу були переважно болгари; тому, треба думати, довго зберігався у нас болгарський виспів богослужбових пісень. Спочатку вчили одноголосого співу, а в XI ст. перейшов до нас і многоголосий спів: «изрядное осьмогласіе, наипаче трисоставное сладкогласование и самое красное демественное пѣніе в похвалу и славу Богу» [28, с. 1].

Інші знання поза читанням, писанням, лічбою та співом можна було набути лише шляхом «книжного почитанія». Всі знання про людину і природу були в давнину у нас, як і взагалі в середньовічному християнстві, обвіяні релігійним духом. Історичні знання подавали в перекладі на слов'янську мову різні хроніки (Івана Малали, Георгія Амартола та ін.), де оповідалося про історію людства з релігійним забарвленням. Географічні та природничі відомості черпали наші предки зі статті «Шестоднев» Василя Великого в збірнику XIII ст., з хроніки Г. Амартола і т. ін. Розуміється, найбільше тоді було творів богословської літератури – Івана Золотоустого («Златоструй», «Маргарит», «Ізмарагд», «Златая цѣль» та ін.), Василя Великого, Григорія Богослова, Єфрема Сирини та ін.

Серед світських перекладних творів найбільше поширення мав роман «Олександрія», де оповідалося про походи і перемоги Олександра Македонського та про ті чуда, що він їх бачив на Сході. Улюбленим матеріалом «книжного почитанія» були тоді також апокрифічні твори – «Хожденіе Богородиці по муках», «Подоріж св. Агапія до раю» і т. д.

Щодо оригінального письменства, то значнішу частину його

* М. Грушевський у т. 3 «Історії України-Руси» вказує, що грамика «О осмехъ частѣхъ слова» не належить І. Дамаскинові, хоч і надписується його іменем [9, с. 458].

становлять поучення найвидатнішого тогочасного проповідника Іларіона, який, за висловом літопису, «бѣ мужъ благъ, книженъ и постникъ», Теодосія Печерського, Кирила Туровського та ін. Особливе місце займають «Печерський Патерик», «Поучення Володимира Мономаха», «Житє и хоженє Данила, Руськия земли игумена», де описується його подорож до Єрусалиму десь коло 1106-1108 р.

Треба пам'ятати, що проща до св. Софії в Цареграді, до Єрусалиму, до Атону була у наших предків улюбленою річчю; навіть княгині, Єфросинія Полоцька, Янка, донька Всеволода І, пускалися в далеку подорож до Візантії та святих місць [29, с. 53].

В історичній літературі найпочесніше місце займають літописи, а серед них т. зв. Несторів літопис «Повѣсть временныхъ лѣтъ, откуда есть пошла Руская земля, кто въ Киевѣ нача первѣе княжити и откуда Руская земля стала есть». Але найславнішою пам'яткою оригінального письменства того часу є «Слово о Полку Игоревѣ» – поетичний переказ про похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича 1185 р. на половців.

Слід мати на увазі, що до нас дійшла лише частина руської письменності того часу. За даними одного історика, до кінця XIX ст. дійшло руських пам'яток з XI ст. – до 33 книг, з XII ст. – 69, з XIII ст. – 87 [4, с. 113].

Цікаво, що вже тоді з'явилися поради про те, як слід читати книги. Так, в «Ізборникові Святослава» 1076 р. знаходимо «Слово нѣкоего калугера (ченця. – С.) о четьи книгъ»: «Коли читаєш книги, не квапся швидко дочитати до другого розділу, але зрозумій, що висловлюють речення і слова, хоч би й тричі вертаючи до одної глави» [38, с. 180].

Першим розсадником нашої стародавньої літератури був, безперечно, Київ з його славним Печерським монастирем. Святослав віддав монастиреві цілу гору, на якій він повстав, то монастир почав швидко розростатися [27, с. 190]. Піднесений р. 1159 на ступінь Лаври, Печерський монастир не переставав ширити православну віру та бути головним розсадником служителів церкви, а тому користувався найбільшою пошаною на усьому просторі стародавньої Русі [18, с. 385].

Важливим духовно-культурним осередком був також руський монастир на Афонській горі. Про той монастир є згадка вже з XI ст.* [12, с. 68]. Але на самім Афоні зберігся переказ, що засновниками руського монастиря на Афоні були перші руські християнські князі Володимир В. і Ярослав І. Наприкінці XII і протягом XIII ст. Афонський руський монастир св. великомученика Пантелеймона досяг високого

* Е. Голубінський вважає, що руський монастир на Афоні засновано після 1143 р. [31, с. 742].

значення своїм моральним впливом на християнську просвіту всіх слов'янських народів [30, с. 11-12].

Вже була мова про те, що наші предки ще перед охрещенням України-Русі знали чужі мови. З того часу вивчення чужих мов поширилося ще більше. До того спонукували міжнародні зносини, подорожі, поширення віри та замилювання до науки. Дипломатичні зносини вимагали знання латинської мови. Знавців тої мови, здається, в той час було небагато. Грецька мова була уживаніша, бо освічені люди тої доби задовольняли своє замилювання до науки переважно творами грецької духовної літератури. Знання грецької мови стояло вже на такій рівні, що з'явилися свої перекладачі з грецької мови на слов'янську. Е. Голубінський гадає, що Ярослав Мудрий сам займався перекладом з грецької мови [7, с. 730]. Взагалі наші предки були тоді знавцями чужих мов більше, ніж інші європейці. Знання чужих мов було властивістю всіх класів населення, а набувалося воно тим самим способом, як і раніш, – практикою, без певної наукової методи [23, с. 82]. Були такі мужі, що знали по декілька чужих мов. Наприклад, у своєму «Поученні» Володимир Мономах вказує, що батько його Всеволод знав п'ять мов: «дома сѣдя изумѣяша 5 языкъ: въ том бо честь есть отъ инѣхъ земля». На жаль, Володимир Мономах не назвав тих п'яťох мов. П. Володимиров вважає, що то були такі мови: грецька, варязька, німецька, угорська, польська та половецька [4, с. 118]. М. Сухомлінов припускає, що серед тих п'яťох мов, безперечно, була грецька, інші мови були скорше західні, ніж східні чи північні, бо знання німецької мови чи угорської могло принести більше «чести отъ инѣхъ земля», ніж знання печорської чи самоїдської мови [23, с. 24-25]. М. Грушевський думав, що на першім місці слід тут розуміти грецьку мову, далі варязьку та латинську [10, с. 29].

Щодо рідної мови – близькість її до слов'янської мови зле відбивалася на її розвитку: люди у нас ще довго, навіть після І. Котляревського, вагалися між слов'янщиною і рущиною [9, с. 502]. Але те, що освіта в школі і поза школою набувалася у нас у слов'янській мові, що була близькою до руської, а не в латинській, як це було в школах Заходу, мало той додатний наслідок, що освіта була доступна кожному, кожний міг, за висловом літописця Нестора, пожинати те, що було посіяно, «ученье приемяюще книжное». [2, с. 32-33].

Виникає питання про те, що саме служило духовною поживою та розвагою для неписьменного люду тих часів. Можна думати, що духовною поживою були для нього церковні проповіді та перекази з усної народної словесності, а розвагу знаходив він у тому, в чому знаходила тоді вся Русь, – за висловом князя Володимира Великого – «веселье Руси питье,

не можемъ безъ того быти» [20, с. 36], та в азартній грі «в зернь» – очкові кістяні кубики на дошці, поділеній на ґратки, – у виставах різних сміхунів, що їх образ зафіксовано на фресці Київської Софії, т. зв. скоморохів.

Усі ці розваги не могли похвалитися скромністю та здержливою пристойністю [31, с. 869], а тому, зрозуміла річ, всі ті «зрѣлища» знаходили суворий осуд з боку Теодосія Печерського та інших представників тогочасного духовенства. Але й пісні та музику на погулянках у палаці великого князя гостро засуджував той самий Теодосій. Так, одного разу він прийшов до Святослава під час такої погулянки. Теодосій заплакав, опустив очі в землю та запитав князя: «чи так буде і на тім світі?». Князь сам пустив сльозу та наказав припинити розвагу [32, с. 354].

Характеризуючи рівень України-Русі за часів київського періоду, Е. Голубінський висловився, що освіта зводилася тоді до письменності, до вміння читати, а далі йшла самоосвіта шляхом читання книжок; кількість людей, що займалися самоосвітою, була розмірно невелика: вибір книжок, що служили для самоосвіти, був також обмежений. Словом, освіта в цей період стояла на найнижчому рівні, який тільки є можливий [6, с. 612]. Проф. Голубінський не взяв тут до уваги, що в тім часі, – як правдиво зауважив акад. М. Грушевський, – і староруська і центрально-європейська культура стояли більш-менш на однаковій стопі учеництва супроти культури антично-християнської та орієнтальної [9, с. 502], а також те, що вже в той час була досить значна кількість осіб, які відзначалися високим рівнем своєї освіти. Досить згадати тут для прикладу імена київських митрополитів Іларіона, автора слова «О законѣ и благодати», Кліма, автора «Послання Фомі пресвитерові», Кирила, єпископа турівського, що своїми писаннями здобув славу «русського Золотоуста». Але біда була в тім, що коло для поширення плодів літературної діяльності стародавніх руських книжників не могло бути особливо широким [13, с. 123] і через те верхня меншість і не мала підтримки широких народних мас і не в силі була зберегти Київську державу, коли захиталася політична будова [9, с. 503].

Усе ж розвиток освіти з часів Володимира Великого йшов досить помітно: коли за Володимира Великого почали віддавати дітей лише з примусу «на книжное научение», то вже за Ярослава Мудрого з'явилися свої перекладачі з грецької мови, а наприкінці XII ст. повстав такий архітектурний оригінальний письменства, як «Слово о полку Игоревѣ». І коли б не новий удар, що повис над Київською державою, то дальший розвиток української культури, на думку М. Грушевського, пішов би в напрямі сполучення впливів орієнтальних і візантійських

та привів би до створення оригінальної української культури [9, с. 501].

Отож, Київська Русь не була якоюсь історичною недоладністю, а лише своєрідним відбитком загального становища тої культури, тих засобів освіти і літературної творчості, що в суті характеризували всю тодішню середньовічну старовину [24, с. 73].

Залишається, накінець, бодай коротко з'ясувати значення впливу Візантії на стародавню руську культуру.

Завдяки своєму географічному положенню Україна-Русь мусила була нав'язати найближчі стосунки з Візантією. І справді, Україна-Русь вступила в торговельні зв'язки з Візантією ще перед охрищенням Русі. З часу її охрищення встановилися між ними ще ближчі взаємини і на полі духово-культурнім.

Взагалі кажучи, Візантія мала великий вплив на розвиток нашого стародавнього життя в трьох напрямках: 1) у розвитку державних понять; 2) у зміні правових понять та 3) в поширенні «книжного научення» [33, с. 135].

Згідно з вченням Святого Письма, державний управитель діставав свою владу з ласки Божої. За свідченням літопису, уже перші наші єпископи, – а вони були з походження греки, – говорили Володимирові Великому: «Ты поставленъ еси отъ Бога» [34, с. 541]. Релігійне посвячення влади візантійського імператора виявлялося в урочистім вінчанні на царство. Царські регалії (корона, скипетр і т. п.) були зовнішньою ознакою вищої влади. Отож, і у нас виник переказ про надіслання царського вінця з Царгороду Володимирові Мономаху.

Вплив Візантійського права відбився на встановленні двох порядків судового процесу – цивільного і духовного. Компетенції князя підлягала ціла низка судових справ. Відомо, що наші князі нерідко підпорядковувалися духовенству навіть в тих справах, що не підлягали компетенції духовенства. Наприклад, Володимир Великий на пораду духовенства увів смертну кару для розбійників, і тільки згодом духовенство порадило Володимирові В. збирати «виру»* від винуватців у розбійництві [34, с. 544].

Щодо «книжного научення» доводиться знов повторити, що воно було в тісному зв'язку з релігією і було її результатом

Світська мудрість, так би мовити, не закрадалася в давньоруську школу [12, с. 7].

Разом з літературою Візантія дала нам і зразки мистецтва – архітектури церков, мозаїки і фрески; за тими зразками утворився у нас іконопис; з

Візантії прийшов, як уже згадувалося, і церковний спів [33, с. 143-144].

У науковому плані зв'язки з Візантією могли б потягнути за собою важливі наслідки уже з тої причини, що Західна Європа, за винятком Італії, знаходилася на нижчій ступені розвитку порівняно з Візантією. Але Україна-Русь вступила в тісні зв'язки з Візантією саме в той час, коли наукові цілі перестали викликати до себе зацікавлення серед грецького громадянства [12, с. 506-507].

Отож, виникає питання, чи не прогала Київська Русь, що прийняла християнську віру з Візантії, а не з Риму? Залишаючи осторонь усі міркування з цього приводу, а підкреслюючи лише одну релігійну справу, український історик Б. Греков вважає, що «візантійська церква була безперечно терпиміша за римську; на протилежність останній вона допускала існування національних церков, давала значну можливість їх самостійного життя. І ця обставина незабаром позначилася на історії культури тих країн, які уникли нівелюючої руки Ватикану» [43, с. 379].

Слід також мати на увазі, що, твердо додержуючись візантійської орієнтації, Київська Русь в той же час мала тісний зв'язок із західноєвропейськими державами.

Споріднені зв'язки Рюриковичів з західними династіями вказують на участь Київської Русі в західноєвропейському житті. І справді, «Київчину знали на Заході, вважали її за багату і культурну країну і ні в яким разі не дивилися на неї зневажливо, як на варварську країну». В ті часи молода Київська держава була частиною європейського світу, а Київ був важливою для нього опорою і місцем торгового зв'язку з Чорномор'ям [40, с. 147].

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалій Д. И. Русская история. Т. 1. Княжеская Русь. М., 1914.
2. Беляевъ И. Обь общественномъ значеніи христіанской церкви и ея учрежденія на Руси отъ Владиміра Св. до монгольскаго владычества // Журналъ Министерства Нар. Просвѣщенія. 1856. 7.
3. Wanezura A. Szkolnictwo w starej Rusi. Lwów: Warszawa; Kraków, 1923.
4. Владиміровъ П. В. Древняя русская литература кіевскаго періода XI-XII вековъ. Кіевъ. 1900.
5. Владимірській-Будановъ М. Ф. Государство и народное образование съ XVII в. до учрежденія министерствъ // Журналъ Министерства Нар. Просвѣщенія. 1873. II.
6. Гизо Ф. Исторія цивилизаціи въ Европѣ. СПб., 1905.
7. Голубинскій Е. Исторія русской церкви. Т. 1. Первая половина тома. 2-е изд. М., 1901.
8. Григорьевъ И. Заметки по исторіи книжнаго (школьнаго) просвѣщенія в Россіи. Відбитка з журналу «Эпоха», 1864. 8.
9. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3. Вид. 2-ге. Львів, 1905.
10. Грушевський М. Історія української літератури. Т. 2. Київ; Львів, 1923.

* «Вира» – грошова покута, що її платив убивник князеві за вбивство вільної людини.

11. Забелин И. Е. Домашний быт русских царей прежнего времени // Отечественные записки. СПб. 1854. 12.
12. Иконников В. Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории. Киев, 1869.
13. Кудрявцев П. Декілька сторінок із культурної історії древнього Києва // Київські збірники історії і археології. Зб. 1. Київ, 1931.
14. Лавровскій Н. О древне-русскихъ училищахъ. Харьков, 1854.
15. Лавровскій Н. Памятники стариннаго русскаго воспитанія // Чтенія въ Императорскомъ Обществѣ Истории и Древностей Россійскихъ. Москва, 1861. Июль-Сентябрь.
16. Леонтович О. И. Школьный вопрос в древней Россіи // Варшавскія Университетскія Извѣстія. Варшава, 1894.
17. Лешковъ В. Русскій народъ и государство. М., 1858.
18. Максимовичъ М. А. Собраніе сочиненій. Т. 3. Киев, 1880.
19. Погодинъ М. П. Образование и грамотность въ древнемъ періодѣ русской истории // Журналъ Министерства Нар. Просвѣщенія. 1871. 1.
20. Полное собраніе русскихъ лѣтописей, изданное по Высочайшему повелѣнію Археологическою Коммиссіею. Т. 1. СПб. 1846.
21. Соболевскій А. И. Славяно-русская палеографія. 2-е изд. СПб, 1908.
22. Срезневскій И. И. Древнія русскія книги. СПб, 1864.
23. Сухомлинов М. И. О языкознаніи древней Россіи. СПб, 1854.
24. Филевскій И. И. О духовномъ просвѣщеніи въ древне-Кіевской Руси // Сборникъ Харьковского Историко-филологич. Общества. Харьков, 1909. Т. 18.
25. Харламповичъ К. В. Къ вопросу о просвѣщеніи на Руси въ домонгольскій періодъ // Научно-литературный сборникъ. Т. 1. Кн. 4. Изд. Галицко-Русской Матицы. Львов, 1901.
26. Харламповичъ К. В. Рецензія на книгу А. Ванчури «Szkołnictwo w starej Rusi» // Україна. Київ, 1926. Кн. 1.
27. Иконниковъ В. Опыт русской историографіи. Т. 2. Кн. 1. Киев, 1908.
28. Ундольскій В. Замечанія для истории церковнаго пенія в Россіи // Чтенія въ Имп. Общ. Ист. и Др. Рос. М., 1846. Кн. 3.
29. Соловьев С. О нравахъ и обычаяхъ, господствовавшихъ въ древней Руси отъ времени Ярослава I до нашествія монголовъ // Чтенія въ Имп. Общ. Ист. и Др. Рос. М., 1846. Кн. 1.
30. Ундольскій В. Краткая историческая записка о монастырѣ Русскомъ Великомученика Пантелеймона, находящемся на Афонской горѣ // Чтенія въ Имп. Общ. Ист. и Др. Рос. М., 1846. Кн. 4.
31. Голубинскій Е. История русской церкви. Т. 1. Вторая половина. 2-е изд. М., 1904.
32. Хлебников Н. Общество и государство въ домонгольскій період русской истории. СПб, 1872.
33. Бестужев-Рюмин К. Русская история. СПб, 1872.
34. Сергѣевич В. Древности русскаго права. 3-е изд. СПб, 1908.
35. Соболевскій А. Іоакимъ Святой, первый епископъ новгородскій. «Православная Богословская энциклопедія» / Подъ ред. Н. Глубоковскаго. Т. 6. СПб, 1905.
36. Маслова О. М. Рукописна книга. Київ, 1925.
37. Маслов С. І. Українська друкована книга XVI-XVIII вв. Київ, 1925.
38. Франко І. Збірник Святослава 1076 р. // Стара Україна. Львів, 1924.
39. Родниковъ В. Два темныхъ мѣста въ нашей педагогической литературѣ XVI-XVII вв. // Труды Кіевской Духовной Академіи. 1913. 6.
40. Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. Т. 1. Киевская Русь. М., 1938.
41. Прыжов И. История кабаковъ въ Россіи в связи съ исторіею русскаго народа. СПб, 1868.
42. Прыжов И. Очерки, статьи, письма. Л., М., 1934.
43. Греков Б. Д. Кіевская Русь. Київ, 1951.

Розділ III

ОСВІТА ВІД УПАДКУ КИЄВА ДО ПОЛОВИНИ XVI ст.

Підупад культурного життя на Наддніпрянщині. – Вплив української культури на литовську. – Наслідки вчення українського шляхетства в польській школі. – Церковні школи для міщанства і селянства – Мандрівні учителі. – Азбука-границя. – Часословець – Метода читання. – Швайпольт Фюль. – Франциск Скорина. – Загальна характеристика освітньої справи за час від 1240 р. до половини XVI ст.

Помітний підупад Кіевської держави почався після смерті Ярослава Мудрого (1054) внаслідок тої безперервної боротьби, що її вели різні представники княжого роду за право володіння Києвом. Через неможливість міцно засісти на кіевськй престолі, претенденти на той престіл вирішили перенести поняття про старшинство в руській землі в інші центри. Отож, Київ перестав бути політичним центром, ту роль перебрало на себе Галицьке князівство, де з половини XI ст. засів онук Ярослава Ростислав Володимирович. Зруйнування Києва Батисем (1240) спричинилося до ослаблення Кіевської держави такою мірою, що вже в кінці XIII ст. Київ опинився під безпосередньою владою татар.

Татарська навала, на погляд деяких істориків, привела Наддніпрянську Україну до повного заупустіння, так що, мовляв, не може бути мови не тільки про дальший розвиток освітньої справи, а навіть про будь-яке культурне життя в безлюдній пустелі. Однак уже р. 1882 В. Антонович своєю розвідкою «Кієвъ, его судьба и значеніе съ XIV по XVI ст.» переконливо довів, що загальноприйнята думка про заупустіння Кіевської Русі від XIII по XVI ст. «є не більше, як історичне марево» [1, с. 2].

Отож правильнішу позицію щодо цього питання займають ті історики, які гадають, що татарська навала, безперечно, затримала успіхи нашої

освіти, але не тому, що татари ніби вороже ставилися до церкви і школи, а тому, що під час татарських наїздів гинули в огні пожеж церкви та бібліотеки і школи при них. Проте школа продовжувала своє існування і надалі, як це видно, наприклад, з життєпису св. Степана Мокрицького, де вказується, що у Києві в XIV ст. були школи. Хоча татарська навала не зруйнувала нашого шкільництва, як і не знищила нашої літератури, однак потягнула за собою підупад культурного життя на Наддніпрянщині. Так, про підупад оригінальної творчості може свідчити вже те, що Печерський монастир, що був одним з наймогутніших осередків давньої української освіти, здобувся в кінці XIV та на початку XV ст. лише на нові редакції Печерського Патерика [3, с. 278].

Щодо освітньої справи в Галичині та на Волині до часу прилучення першої до Польщі (1387), а другої – до Литви (1377), то можна твердити, що Галицько-Волинська держава зберігала культурно-національну традицію Київської Русі, а рівночасно все більше зближалася з західною культурою [6, с. 502]. Живучи в тісних зносинах із західними сусідами, галицько-волинські князі завели латинську мову в дипломатичних зносинах, а саме населення толерантно ставилося до католицизму і католицької віри.

Найголовнішою літературною пам'яткою Галицько-Волинської держави є Галицько-волинський літопис, що з мистецького боку перевищує київські літописи. Проте ні той літопис, ні усі інші твори, що дійшли до нас з часів XIII-XIV ст., не можуть дорівнятися до головніших пам'яток староруської літератури XI-XII ст.

До Галицько-Волинської держави один час (від 1280 до 1323) належала теперішня Закарпатська Україна, де мукачівський та грушівський монастирі були першими розсадниками письменності Закарпатської України [2, с. 13], а за панування Ярослава Осмомисла (1153-1187) належала також Буковина. На жаль, нема жодних згадок про те, щоб у той час чи перед тим існував на Буковині якийсь культурний осередок, або були там якісь школи.

Розбиті білоруські та українські землі (між іншим, Поділля, Чернігово-Сіверська і Переяславська землі) підпадають протягом XIV ст. під владу Литовської держави, а Галичина від другої половини XIV ст. стає провінцією Польського королівства [16, с. 521-522]. Згодом, внаслідок Люблінської унії (1569), до Польсько-Литовської держави прилучилися усі українські землі, за винятком Чернігівщини, що ще залишалася за Московією (від 1503 до 1618), Буковини, що підпала під владу Молдавії, та Закарпатської України, що підпала під владу Угорщини.

Литовська держава, що протягом мало не двох сторіч була державою

і українського народу, не вносила значних змін у його культурно-національне життя, і це з тої причини, що литовська культура стояла нижче української. Отож литовські князі та магнати підпали під вплив освіченіших українців, що дали їм свою мову, літературу, віру і взагалі культуру. Українська мова стає мовою управи, законодавства та суду. У статуті литовським прямо узаконювалося: «Писар земський мав по-руському, літерами і словами, всі листи й позви писати, а не іншою мовою і словами». Українська мова в той час розвивалася спільно силами українського і білоруського народів, а тому інколи тяжко буває встановити національність автора чи перекладача якогось твору, а до того і українець, і білорус однаково називали себе русинами.

Але не довго тишився український народ вільним культурним життям. Уже в половині XV ст. повсталася боротьба українського народу проти литовських князів на ґрунті церковних справ, а водночас і освіти: литовські князі, прийнявши згодом католицьку віру, присвоїли собі право «подавання», себто право призначати осіб на посади православних єпископів і архімандритів. Уділяючи ті посади за гроші, як те робили також польські королі на українських землях, литовські князі часто призначали на посади єпископів і архімандритів зовсім невідповідних осіб, тому православна церква втрачала авторитет в очах вірних. Згодом було заведено шляхом звичаю т. зв. «патронат», що надавав право магнатам і панам розпоряджатися духовними посадами і церковним майном у своїх маєтностях. Малоприсадне до своїх пастирських обов'язків православне духовенство не дуже ретельно ставилося також і до своїх учительських обов'язків, та й самі литовські князі були малозацікавлені в розвитку українського шкільництва.

До того саме на той час припадав майже цілковитий розрив у зносинах українців з Візантією. Втративши свою самостійність, Візантія сама звернулася до Заходу, де почали квітнути пишним цвітом наука й мистецтво. Правда, для українського громадянства відкривалася тепер можливість вступати через Польщу в безпосередній зв'язок із європейською культурою. Так, вже р. 1397 польська королева Ядвіга, маючи на думці культурно зміцнити майбутню унію між Польщею та Литвою, заснувала своїм коштом при Празькій університеті (відкрито його 1348 р.) спеціальний інтернат для студентів з литовських та інших сусідніх земель, а р. 1409 такий самий інтернат утворено при Краківській університеті. Українські магнати почали посилати своїх синів до Краківського університету (заснований 1364 р.) та інших польських шкіл.

Захоплення польською культурою, презирство до своєї рідної мови й віри були звичайним наслідком навчання українського панства в чужій

школі. Серед синів заможного міщанства також є чимало осіб, що набули вищу освіту в чужих школах. Так, у XV ст. серед бакалаврів і студентів Українського університету були особи родом з Перемишля, Берестя, Пинська, Вільни та інших міст Литви [14, с. 197]. Є дані про те, що немало студентів з українських земель вчилася в XV-XVI ст. у Празькому університеті [15, с. 11]. Проте українське незаможне міщанство і селянство міцно трималося своєї віри, бо вбачали в ній запоруку збереження своєї національності, вчили своїх дітей у церковних школах або у мандрівних дяків. Наприклад, за свідченням пастора Одерборна, який довгий час перебував у Великім Князівстві Литовським, православні завжди мають при церквах школи [5, с. 333].

Учителями в церковних школах були тепер переважно дяки, паламарі, демественики, що дістають також назву «бакалара», або «дидаскала». За свою педагогічну діяльність учителі одержували деяку нагороду від батьків учнів після закінчення певного курсу науки. Перехід від букваря до часослова, від часослова до псалтиря і т. д. був справжнім святом і для вчителя, і для учнів. Учитель отримував від батьків горщик каші та гривну грошима. Саме свято відбувалося так: учень приносив до школи горщик каші з грошима зверху, ставив його на стіл. Учитель, відібравши гроші, разом з учнями йшов на площу біля школи. Там ставили горщик на землю та починали кидати в нього кілками, поки не розбивали його на черепки. Далі відбувалися всякі ігри та забави.

У XV-XVI ст. з'явилися у нас т. зв. мандрівні дяки та світські майстри грамоти. Назву мандрівних отримали ті вчителі, які не мали свого постійного осідку, а переходили з села до села, з хутора до хутора і там учили дітей читати, писати й співати. Головною причиною появи у нас мандрівних учителів (такі учителі були і в Німеччині), треба думати, було те, що в Україні по хуторах не було церков, а отже і шкіл. Отож мандрівні учителі виконували велику культурну місію, організовували пересувні школи. Правда, один старожитець у розмові з дослідником шкільництва на Харківщині інакше пояснював появу мандрівних дяків: «Учитель-дяк при школі, навчаючи майбутнього такого самого дяка, звичайно, говорив йому таку приказку: – як зробишся сам учителем, учи так, щоб учень не відбив у тебе школи, себто не відкривай своєму учневі всього, щоб він не відбив у тебе в парафії школи та не сів би на твоє місце. – Бродячий чи мандрівний дяк приходив до сільської школи, удавав з себе, що він нічого не знав, здобував частину потрібних йому відомостей від одного учителя-дяка, частину – від іншого, йшов далі та незабаром ставав знавцем усього, перехитривши своїх учителів» [7, с. 296]. Мандрівних

учителів пізніше називали також «пиворізами», мабуть, тому, що мали вони великий нахил до вживання пива [8, с. 193].

Щодо підручників – треба думати, що в той час першим підручником був буквар, але до нас ні один з тих букварів не дійшов. Підтвердження, що букварі, безперечно, уже були в той час, знаходимо в листі новгородського архієпископа Генадія до московського митрополита Симона в кінці XV ст. У тім листі є згадка про азбуку-границю. Нема сумніву, що азбука-границя могла дістатися до Московії лише з України, що вже у той час постачала їй свою культуру.

Назву «азбука-границя» надано буквареві тому, що абетка подавалася там у формі вірша, кожний рядок якого починався з літери в абетковій порядку, при чому на «границю», себто на край кожного рядка вірша виносилася ще окремо його перша літера. Як зразок, наведу тут уривок з азбуки-границі пізніших часів.

- А. Азь словомъ симъ молюся Богу:
- Б. Боже, всея твари зижителю –
- В. Видимыя и невидимыя [11, с. 28].

За букварем йшов часослов як перша читанка. Слід мати на увазі, що наприкінці XV ст. з'явилася перша друкована кирилицею слов'янська книжка, і то був якраз «Часословець», виданий німцем Швайпольтом Фіолем у Кракові 1491 р. Мова того «Часословця» має багато ознак живої української мови [12, с. 8]. Шв. Фіоль був першим друкарем слов'янських книг кирилівськими черенками*.

Щодо методи науки читання – треба думати, що в XV ст. уже вживалася т. зв. літероскладальна метода, яка полягала в тому, що учень мав вивчити всі комбінації складів з двох, трьох і більше літер: буки-аз ба, вѣди-аз ва і т. д. У згаданім вище листі архієпископа Генадія автор подав такий план навчання читання: «А мой совѣтъ о томъ, что учить въ училищѣ, первое азбука-граница истолкована совсѣмъ да и подтитульныя слова до псалтыря съ слѣдованіемъ накрѣпко: и коли то изучать, можетъ послѣ того проучивая и конархати и чести всякыя книги». Отож, як бачимо, відпадала вже потреба вчитися читати після псалтиря – «Апостола» чи інші книжки в певній послідовності, як це було раніш, бо кожний, хто вивчив склади та напрактикувався в читанні псалтиря, міг «конархати», себто читати в церкві канони та взагалі читати кожну книжку. Історичні, природничі та географічні відомості набували письменні люди з читання згаданих уже раніше книжок та інших творів

* Про Шв. Фіоля див.: Грушевський М. Історія української літератури. Київ, 1926. Т. 5. С. 129-138, а також мою статтю «Швайпольт Фіоль» у річнику 5 «Українська Книга». Львів, 1943. Є окремі відбитки тої статті: Львів, 1943. 14 с.

перекладного письменства зі специфічним релігійним висвітленням подій і явищ та з матеріалом, що мало відповідав науковій правді та пекучим потребам життя. Досить сказати, що відкриття Америки приписувалося в тодішній літературі «шпанскимъ и французскимъ нѣмцамъ» [9, с. 535]. Також не можна не згадати, що Київська Русь залишила по собі цілу низку оригінальних історичних творів, що довгий час були найпопулярнішими творами широких кіл українського громадянства. В їх числі перше місце зайняв Печерський Патерик, що з початком нашого друкарства, за висловом М. Грушевського, «став «золотою» книгою» українського письменного люду, джерелом його літературної утіхи і морального поучення» [17, с. 114].

Щодо рідної мови – старолітературна мова, оперта на староруській церковній основі з українською закраскою, все більше потрапляла під вплив нової канцелярської мови з її білорусизмами та полонізмами, як рівно і мова «посполитства» вбирала в себе багато польських елементів [5, с. 366-368].

Школа в той час зберігала церковний характер, як і вся наша тодішня література.

За найвизначнішу літературну друковану пам'ятку тих часів слід признати «Біблію руску», що її видав у Празі 1517 р. білорус «изъ славного града Полоцка» Франциск Скорина*. Протягом небагатьох років Скорина видав цілу низку біблійних книжок, серед них «Псалтир» (1517). У передмові до «Псалтиря» Скорина вказує на призначення тої книжки – «дітям малим початок усякої доброї науки». На крисах «Псалтиря» Скорина подає деякі церковнослов'янські слова в перекладі на «руську мову» «для людей простыхъ рускимъ языкомъ, что которое слово знаменуетъ» [4, с. 27].

Визначніші монастирі, як і раніше, зберігали в себе скарби літературної творчості. Так, є відомості, що Печерський монастир 1554р. мав значну кількість книжок не лише церковнобогослужбових і всіляких збірників, але й книги «посполитыя», себто світські. Ще більшу бібліотеку мав Супрасльський монастир, що налічував, за описом 1557 р. 203 книжки, в тім числі 5 «битихъ», себто друкованих, не рахуючи дарованих книжок від якогось Яцька [14, с. 195].

Списуванням книжок у той час займалися не лише духовні та світські особи ради спасіння душі, але й писарі-ремісники, що ставилися до своєї праці з меншою побожністю, ніж списувачі попередніх сторіч. Про це свідчить інший характер приписок списувачів на самих рукописах. Так, у

* Про Ф. Скорину див спеціальну монографію: *Володимиров П. Доктор Франциск Скорина*. СПб, 1888.

«Пролозі» (XIV ст.) є така приписка. «Како ли на объестися... поставлять кисель съ молокомъ», а в «Уставі» (1393) є приписка: «Спати мы ся хочеть» [13, с. 36].

Від XIV-XV ст. вводяться у нас нові способи письма, т. зв. півустав і скоропис. Півустав відзначався такими прикметами: літери мають простіший нарис, ніж устав; замість прямих ліній уживаються ламані; кожна літера пишеться окремо, не зв'язується з іншою та має декілька форм, так що писар може писати ту саму літеру по-різному. Літери в скорописі визначаються ще більшою різноманітністю нарису [13, с. 46].

Освітню справу на українських землях за вказаний тут період – від половини XIII до половини XVI ст. – можна було б стисло охарактеризувати так: вищі верстви українського громадянства, спонукані привілеями шляхетського стану, почали швидко і помітно підпадати під вплив польської культури та користуватися польською мовою, залишаючи рідну мову та церковну школу лише для простолюду. Цей розрив вищих верств українського громадянства з його основним ядром спричинився до ослаблення розвитку української культури, що особливо виявилось як у відсутності середньої і вищої української школи, так і в занепаді оригінальної літературної творчості.

Але це ще не дає права твердити, що українська культура за вказаний тут період цілковито загинула перед сяйвом польської культури. А саме таке твердження висловлює проф. Станіслав Кот, говорячи, що в шкільництві православної Русі XV ст. «панує похмура темрява. Не був причиною цього упадку татарський наїзд, але культурна закамєнілість самого громадянства, темного і пасивного... Тільки вступ Польщі на Галицьку Русь за Казимира Великого, а на Литовську Русь Ягайла – впровадив там перші промені західної культури» [10, с. 196-197].

Не треба забувати, що в XIII-XIV ст. староруська культура сама зближалася до західної культури ще перед прилученням Галичини до Польщі, а Волині – до Литви, що шкільництво на українських землях і українська культура до половини XVI ст. підтримувалася нижчою верствою українського громадянства, – народними масами та нижчим духовенством, яким власне і завдячує той освітній рух, що веде свій початок від другої половини XVI ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Киевъ, его судьба и значение съ XIV по XVI столѣтіе (1362-1569) // Киевская Старина. 1882.
2. Бирчак В. Др. Литературны стремления Подкарпатской Руси. Ужгород, 1921.

3. Возняк М. Історія української літератури. Львів, 1920. Т. 1.
4. Там само. Львів, 1921. Т. 2.
5. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ; Львів, 1907. Т. 6.
6. Там само. Львів, 1905. Т. 3.
7. Данилевский Г. Украинская старина. Харьков, 1866.
8. Житецкий П. Странствующие школьники въ старинной Малороссіи // Киевская Старина. 1892. 2.
9. Иконниковъ В. Опытъ изслѣдованія о культурномъ значеніи Византіи въ русской исторіи. Киевъ, 1869.
10. Kot S. Historia wychowania. Lwów, 1934. Т. 1.
11. Миропольській С. Очеркъ исторіи церковно-приходской школы отъ перваго ея возникновенія на Руси до настоящаго времени. Вып. 3. СПб. 1845.
12. Огієнко І. Історія українського друкарства. Львів, 1925. Т. 1.
13. Соболевский А. И. Славяно-русская палеографія, 2-е изд. СПб, 1908.
14. Харламповичъ К. Западно-русскія православныя школы XVI – начала XVI в. Казань, 1898.
15. Яковлів А. Вплив старочеського права на право українське Литовської доби XV-XVI ст. Прага, 1929.
16. Греков Б. Д., Черепнин Л. В., Пашуто В. Т. (ред.). Очерки истории СССР. Период феодализма IX-XV вв. Ч. 2. (XIV-XV вв.). М., 1953.
17. Грушевський М. Історія української літератури. Київ; Львів, 1923. Т. 3.

Розділ IV

ОСВІТНІЙ РУХ ВІД ПОЛОВИНИ XVI ДО ПОЛОВИНИ XVII ст.

Кальвінські школи. – Соцініанство – Католицькі школи. – Єзуїтські школи. – Замойська академія. – Острозька школа. – Львівська братська школа. – Дві течії в поглядах українського громадянства на освітню справу (Іван Вишенський та автор «Перестороги»). – Могилянська школа в Києві. – Внутрішнє життя братських шкіл. – Уніатські школи. – Оцінка впливу польської культури на українську. – Загальний рівень української культури на порозі другої половини XVII ст.

Від 40-х років XVI ст. почали діставатися до Литви і Польщі протестантські ідеї, що знайшли тут для себе добрий ґрунт. Поширенню протестантських ідей, починаючи від лютеранства та закінчуючи крайніми течіями антитринітарства (або соцініанства), сприяли насамперед непорядки в католицькій і православній церкві, а також тісні зв'язки Литви і Польщі з сусідніми німецькими землями, де реформаційний рух прибрав уже більш-менш виразні форми. Протестантські ідеї не могли не зачепити також українського громадянства, бодай вищих його верств. Саме від другої половини XVI ст. помічаємо інтенсивніші подорожі української молоді до німецьких університетів – ляйпцізького, кенігсберзького, гейдельберзького та ін. [37, с. 100-104], бо тоді уважалося за ознаку доброго тону відправляти молодь за кордон, якщо не «совершенія ради въ вышнихъ наукахъ», то бодай ради того, щоб потинялася вона по чужих краях та засвоїла чужоземні звичаї. Зрозуміло, що українська молодь набиралася за кордоном нових протестантських ідей і поверталася додому в ролі пропагандистів тих ідей [46, с. 32].

Цілком природно, що протестантство як релігія переважно розуму в

протилежність часто сліпій вірі католицизму звертала особливу увагу на поширення своїх ідей через школу.

Серед українського громадянства Литви і Польщі найбільше поширення здобуло собі кальвінство. Так, ним перейнялися українські аристократичні роди Годкевичів, Нарушевичів, Грушевських та ін. З-поміж кальвінських шкіл на українських землях можна назвати насамперед панівецьку школу на Поділлі, що інколи називалася академією. Заснував її 1590 р. брацлавський воєвода Ян Потоцький (закрито її 1611 р.). Було ще кілька кальвінських шкіл (наприклад, у Ланцуті, в землі Перемиській). Але кальвінство мусіло скоро поділити свій успіх з іншим протестантським ученням, а саме з социніанством, що було відомо також під назвою антитринітарство, або унітаризм, бо те вчення не визнавало троїстості Бога та божественності Ісуса Христа. Основником учення антитринітарства був іспанський лікар Михайло Сервет, відомий в історії медицини своєю теорією кровообігу. Хоч М. Сервет р. 1553 загинув на вогні за поширення антитринітарства, але його учення знайшло багатьох прихильників серед гуманістів, особливо в Італії. Один з тих прихильників – Лелій Социн мусів р. 1551 втекти з Італії і деякий час перебував у Польщі, а його рідний братанич Фауст Социн вніс деякі зміни в учення антитринітарства, завдяки чому стало воно відомим також під назвою социніанства. Ф. Социн р. 1579 прибув до Польщі, де і жив до кінця свого життя (1604) [33, с. 32, 33, 42]

Социніанство серед українців найбільше поширювалося на Волині та Київщині. Як і кальвінство, социніанство ширилось серед вищих верств українського громадянства (Немиричі, Пересіцькі, Чапличі, Шпановські та ін.). Социніанство завжди йшло під прапором освітнього руху, а тому пильно дбало про заснування шкіл і друкарень та про поширення літератури. Просвітня діяльність социніан стояла на такій височині, що ставала зразком для іновірців. Так, наприклад, відомо, що кн. Костянтин Острозький, цей визнаний сучасниками за правовірного православного, дуже прихильно ставився до социніан саме за їхню просвітню діяльність.

Загальний характер социніанської освіти визначив сам Фауст Социн у листі до одного юнака – Андрія Войдовського, який вчився у Кракові: «Треба вчитися того, що є приємне або корисне не для тебе особисто, а для всіх тих, кому ти чимсь зобов'язаний. А наші зобов'язання сягають духа, тіла й зовнішнього світу. Добра духа здобуваються і зберігаються правдивою філософією, добра тіла – медициною, а зовнішні – наукою права. З них найвартніша – філософія. Полягає вона в правильнім пізнанні Бога та його волі, що міститься у святім Письмі» [52, с. 178].

З-поміж социніанських шкіл на українських землях слід згадати

насамперед школу в Киселині (Володимирського повіту на Волині), що 1614 р. стала вищою социніанською школою; крім того, були школи в Хмельнику на Поділлі, в Гощі, Любартові, Берестечку та ін.

Безперечно, социніани багато прислужилися українській справі тим, що дбали про переклад Євангелія та інших книг Св. Письма на українську мову. Як на одну з таких літературних пам'яток можна вказати на переклад Євангелія, що її зладив Валентин Негалевський 1581 р. у с. Хорошові (Острозького пов.).

Социніанство, як уже згадувалося, не знайшло поширення серед нижчих верств українського народу, і тому нема нічого дивного, що козацтво не відрізняло социніан від ворогів-католиків та однаково нищило тих і інших під час повстання Б. Хмельницького [34, с. 432]. Социніани недовго після того продержалися в Польщі: 10 липня 1660 р. оголошено останнім днем їхнього перебування в Польщі.

Социніанство подекуди ще й досі існує в Європі та Америці, зберігаючи за собою стару назву унітаризму, а деякі риси того вчення перейняли різні релігійні секти, як, наприклад, меноніти, а через них і наші штундисти [35, с. 182].

Як поширювався на українських землях релігійний раціоналізм можна говорити лише здогадно. Одні українські історики гадають, що релігійний раціоналізм мав надзвичайний успіх на українських землях, що, наприклад, социніанство розходилося з одного панського двора до іншого по Волині, заходило в ще пустинне Київське воєводство, забирався й у польські пущі [25, с. 28]. Інші твердять, що протестантський рух не пройшов у глибину народних мас, та й у панських колах не запустив глибокого коріння та переважно скінчив своє існування з поколінням, що тим нововірством захопилася [16, с. 417].

Значна частина української молоді вчилася також у католицьких школах, як у катедральних, так і в парафіяльних. З-поміж катедральних шкіл, де вчилися діти українців, можна назвати львівську, київську, луцьку та ін. Деякі катедральні школи утримувалися спільно магістратом і капітулою. Слід сказати, що католики не завжди охоче дозволяли вчитися православним у своїх школах. Так, магістрат м. Львова 1570 р. заборонив православним віддавати своїх дітей до львівської катедральної школи. Українці звернулися тоді до короля з проханням зрівняти їх у правах з католиками щодо права користуватися їхніми школами. І хоч Зигмунт Август документом з дня 20 травня 1572 р. вирішив ту справу на користь православних українців, все-таки магістрат не брав цього до уваги, тому доводилося православним декілька разів повторювати свої домагання. Але магістрат і далі ігнорував документи короля Генрика IV (1574) та

Степана Баторія (1577), як це видно з нового документа того самого Степана Баторія (1578) [56, с. 28].

Католицькі катедральні школи були не лише професійними школами для підготовки священноцерковнослужителів, але й загальноосвітніми. Крім мов – латинської, грецької та польської, – предметами навчання в них були різні науки, що входили в систему семи вільних наук (*septem artes liberales*) та поділялися на дві групи: тривіум і квадрівіум. До першої групи входили граматики, риторика і діалектика, до другої – арифметика, географія, музика та астрономія. Під граматику в польських школах XVI-XVII ст. слід розуміти латинську, що одна в той час і була науково розроблена.

Щоб підняти рівень католицьких шкіл та взагалі католицтва, католицький єпископ р. 1565 закликав до Польщі єзуїтів. Відтоді починають єзуїти засновувати школи також і на білорусько-українських землях.

Статут ордену єзуїтів* мав своєрідний погляд на справу народної освіти: «Небажано, щоб простолюд і челядь вміли читати і писати. Тих з них, хто вже набув письменність, не слід вчити далі. Навчанням простолюду і челяді не слід займатися без згоди генерала (керівника ордену. – С.), бо нижчі верстви повинні лише в простоті душевній і з повною покірливістю служити Господові нашому Христу». Єзуїти добре розуміли, що майбутнє належить тому, хто тримає в руках молоде покоління вищої верстви, а тому вони насамперед дбали про те, щоб взяти в свої руки виховання шляхетських юнаків, що мають право, завдяки своєму походженню, зайняти згодом впливові посади в церкві чи в державі [24, с. 202].

Р. 1570 єзуїти відкрили у Вільні колегію, що придбала р. 1579 диплом на академію та стала найважливішим осередком освіти і для білорусько-українського громадянства. Так, ми знаємо, що щиро відданий «руській» народності та православної вірі Василь Загорівський у своїм заповіті з дня 11 липня 1577 р. поручає опікунші віддати його синів до єзуїтів у Вільні, «бо тамъ фалять дітямъ добрую науку» [3, с. 74], а правдивий православний кн. Курбський, що емігрував з Московії та оселився на Волині, не відраджує княгині Чарторийській віддати свого сина до виленської колегії, заспокоюючи її, що й святі отці у свій час вчилися в поганських школах, а не зрадили своєї віри.

Крім виленської школи, єзуїти відкрили багато шкіл на Київщині, Волині,

* Основником ордену єзуїтів («Братство Ісуса») був Ігнатій Лойоля та його друзі. Статут того ордену затвердив папа Павло III 17 вересня 1540 р. Папа Климент XIV р. 1773 скасував орден, але р. 1814 відновив його папа Пій VII.

Поділлі та в Галичині, а саме: в Ярославі (1575), Львові (1606)*, Кам'янці на Поділлі (1610), Барі (між 1610-1614 рр.), Перемишлі (1617), Острозі (1624), Фастові (1625), Києві (1647), Новгород-Сіверську та в Станіславові (в кінці XVII ст.) [60, с. 47, 74, 86, 88, 105, 111, 122, 124, 141, 153].

Усі ці єзуїтські школи притягали до себе значну кількість учнів з іл українського громадянства завдяки тому, що ті школи якнайкраще відповідали тогочасним вимогам шляхетської суспільності. Єзуїтські школи, йдучи на задоволення тих вимог, виховували молодь з салоновими манерами, з зовнішнім культурним шиком, з умінням вільно говорити латинською мовою та писати нею легкі вірші, – всього того вже було досить, щоб догодити тогочасному шляхтичеві.

Єзуїтська школа охоплювала у своїй програмі цілу низку наук, поділених на два відділи: нижчий (*studia inferiora*) і вищий (*studia superiora*). На чолі кожної єзуїтської школи стояв ректор, що мав загальний догляд над школою. Науковою частиною кермував префект. Учительська посада в єзуїтських школах визнавалася за дуже відповідальну і почесну, і потрапити на ту посаду було нелегко, – трудніше навіть, ніж стати членом єзуїтського ордену [52, с. 82, 100].

Перший відділ єзуїтської школи (гімназія) складався з п'яти класів, що йшли послідовно вгору так: 1. *infima classis grammaticae*, 2. *media classis grammaticae*, 3. *suprema classis grammaticae* (або *syntaxis*), 4. *humanitas*, або *poesis*, та 5. *rhetorica*.

У кожному класі був свій окремий учитель. Курс кожного класу, крім риторичного, був однорічний, риторичного – переважно дворічний. На вивчення латинської мови зверталася велику увагу: лише новачки могли говорити в школі та поза школою іншою мовою, а решта учнів повинна була розмовляти з учителями і між собою латинською мовою. Народна мова вважалася за непристойну мову. Вищий відділ єзуїтської школи складався з філософічного курсу (трирічного) та богословського (чотирирічного) [52, с. 83-84, 91, 93].

У педагогічній програмі єзуїтських шкіл майже зовсім нема місця точним наукам: математика і природознавство зовсім не викладалися, фізика базувалася на теоріях Арістотеля. Все навчання було перейнято строго релігійним духом. Основним завданням єзуїтської педагогіки було

* Богдан Хмельницький вчився у львівській єзуїтській школі, де навчання вперше почалося в жовтні 1608 р. І Крип'якевич гадає, що Б. Хмельницький міг вступити до тої школи уже в перший рік її існування, бо він тоді міг мати 13-14-й рік свого життя, себто такі літа, коли хлопці звичайно вступали до середньої школи. Одним з учителів Б. Хмельницького у тій школі був тодішній єзуїт Андрій Мокрський. Як відомо, Б. Хмельницький зустрівся згодом, а саме 1648 р. під час своєї облоги м. Львова, з А. Мокрським, що його відрядила міська рада м. Львова як парламентаря до Б. Хмельницького [41, с. 31].

виховувати в учнях релігійний фанатизм та безоглядний послух римокатолицькій церкві. Засобами для того були молитви та щоденне відвідування служби Божої, щотижнева, а пізніше щомісячна сповідь, участь учнів у студентських марійських братствах, а також уся шкільна система, що була збудована на засадах тлумлення смілої самостійної думки, а натомість прищеплення безоглядного послуху авторитетові. А головне, єзуїти старалися виховувати молодь у переконанні, що добра мета освячує найогидніші засоби, якщо справа йде «ad maiorem Dei gloriam». Внаслідок такої системи виховання учні православної віри, що вчилися в єзуїтських школах, в більшості своїй відпадали від своєї віри та народності [52, с. 102, 103].

Усе ж не можна відмовити єзуїтським школам в тому, що їх педагогічна техніка внесла дещо нове, свіже, а саме, було введено відповідну методу навчання класичних мов, спрямовано більшу увагу на вимоги світської науки, ніж це було в старих школах; змягчено дисципліну в школі, бо єзуїти старалися привчити учнів до слухняності не так карами, як суперництвом між учнями. Правда, різки вживалися іноді в єзуїтських школах, але тілесну кару виконував не учитель, а спеціальний езекутор, що не належав до єзуїтського ордену (єзуїтські хитрощі!) [52, с. 111]. Проте поза школою учні відзначалися сваволею і нестримністю, причому до різного роду бешкетів намовляли їх самі єзуїти, особливо коли справа йшла про переслідування жидів, православних та негодних єзуїтському ордену осіб.

Окреме місце серед шкіл того часу займала Замойська академія, що її відкрив 1594 чи 1595 р. Ян Замойський. Фундатор академії виключив з її програми богослов'є як предмет, що вносить з собою полемічний елемент виховання. Академія складалася з восьми класів. Бідних студентів не лише звільняли від плати за навчання, але й утримували в бурсі коштом фундатора. Студенти поділялися за національністю на п'ять груп: польська, литовська, руська, пруська та чужоземська [59, с. 338]. Фактом поділу студентів за національністю піддавалася кожному студентові та думка, що він не тільки громадянин своєї батьківщини, але й син свого народу. Фундацією з р. 1601 Ян Замойський установив при своїй школі десять професур, а саме: 1) цивільного права; 2) публічного права; 3) моральної філософії; 4) фізики; 5) логіки і метафізики; 6) математики, вимови; 8) риторики і діалектики; 9) поезії і синтакси; 10) аналогії та орфографії [59, с. 332]. Після смерті фундатора Замойська академія встановила чотири факультети: теологічний, правничий, філософічний та медичний [59, с. 334]. Академія перестала існувати з часу першого поділу Польщі [59, с. 369]. Із Замойської академії вийшли, м. ін., Касіян Сакович, ректор київської братської школи; Ісає

Трофимович-Козловський, ректор Києво-Могилянської колегії; Сильвестр Косів, перший префект тої самої колегії [52, с. 127-140].

Усі ті школи – католицькі, єзуїтські, Замойська академія – внесли дещо нове з того, що дав реформаційний рух у Німеччині, Швейцарії та інших країнах Західної Європи. Старі наші школи, розуміється, ніяк не могли конкурувати з ними своєю програмою.

Добре розуміючи, що збереження своїх шкіл з їхнім стародавнім візантійсько-церковним характером неминуче призведе до занепаду української культури, так що українському народові доведеться пасти задніх на життєвій арені супроти культурних народів, українські патріоти прийшли до думки про необхідність реформувати своє шкільництво.

Саме в час оживлення серед українського громадянства інтересів до питань освітньої справи виступив р. 1577 один з членів Віленської єзуїтської колегії Петро Скарга з книжкою, що її присвятив кн. К. Острозькому – «O jedności kosciola Bozego», де доводив, що ніякої освіти і культури не може бути на Русі, тому що за орган культури взято некультурну слов'янську мову: «Сильно надули греки тебе, народе руський, що, даючи тобі свою віру, не дали тобі своєї мови, а казали вдоволитися слов'янською, аби ти ніколи не міг прийти до правдивого розуміння й науки. Бо тільки дві є мови, котрими розповсюджена і закріплена по всім світі віра свята, і без них ніхто не може опанувати ніякої науки, а особливо духовної – мови грецька і латинська. Не тільки через те, що інші мови тягом змінюються і не задержують одного постійного порядку в людським уживанні, а ті дві мови завсіди однакові і ніколи не міняються, але також і тому, що тільки в тих двох мовах держиться вся наука, а перекласти їх добре на інші мови не можна. Ще не було на світі, ані не буде ніякої академії, ані колегії, де б богослов'є, філософія й інші свободні науки викладалися і могли відповідно розумітися на інших мовах. Зі слов'янським мовою ніхто не може бути ученим, і вже його тепер ніхто не розуміє добре, бо нема на світі такого народу, який би говорив ним так, як пишеться в книжках, а своїх правил, граматик і словарів для науки він не має і не може мати. І тому попи ваші мусять удаватися до польського за толкуванням, коли хочуть щось зрозуміти в слов'янським» [20, с. 70-71].

Перший, хто піднявся перевести реформу шкільництва в дусі нової просвітньої програми та своїм меценатством довів, що й слов'янська мова може мати свою граматику та бути придатна до викладу вільних наук, був кн. Костянтин-Василь Острозький, київський воєвода. Коло р. 1572 кн. К. Острозький відкрив на свій кошт школу в Турові, а р. 1577 – у Володимирі на Волині. Пізніше відкрив він у Острозі, у своїй резиденції,

школу, що стала зразком для багатьох українських шкіл, завів там же, в Острозі, друкарню (коло р. 1577). З тої друкарні р. 1581 вийшла перша повна слов'янська Біблія, над виданням якої працював гурток учених, що скупчився біля кн. К. Острозького в м. Острозі.

Острозька школа постала коло р. 1580 за програмою тодішніх середніх шкіл (колегій). У школі тій викладалися три мови: слов'янська, грецька та латинська. Першими учителями тої школи були грецькі дидакаси, як з-посеред тих греків, що заселявали в Острозі цілу вулицю, так і з тих, що їх надіслав царгородський патріарх на прохання кн. К. Острозького [54, с. 204].

Уже згадувалося про те, що кн. К. Острозький прихильно ставився до просвітньої діяльності протестантів, а тому він не вагався запрошувати їх на вчителів до своєї школи. Першим ректором школи був Гарасим Смотрицький (†1594 р.)*, а після нього – Кирило Лукарис, а в числі учителів, гадають, був і пресвітер Острозького собору Дем'ян Наливайко, брат козацького ватажка Северина [55, с. 381]. Острозька школа користувалася великою популярністю. В ній училися не тільки шляхетські діти, але й селянські. Учнями тої школи були м. ін., Максим (у чернецтві Мелетій) Смотрицький, Петро Конашевич-Сагайдачний. Гадають, що учнями тої школи були також Йов Борецький і Дмитро Самозванець. Кн. К. Острозький мав намір перетворити острозьку школу в академію, але йому не вдалося здійснити свого наміру. Р. 1608 кн. К. Острозький помер, і його маєтності та фундації перейшли в руки католиків. Як довго існувала острозька школа, невідомо, але з певністю можна сказати, що р. 1624 тої школи вже не було, бо саме тоді внучка кн. К. Острозького, Анна Альоїза Хоткевичева заснувала в Острозі єзуїтську колегію.

Острозька школа, на думку І. Франка, – до речі згадаю, що він разом з багатьма ученими називає її академією, – була коли не першим, то все-таки головним розсадником релігійної драми, але, на жаль, – як він далі зауважує, – майже нічого не дійшло до нас з драматичних творів кінця XVI і початку XVII віку** [58, с. 47].

* А. Осінський в своїй статті про Мелетія Смотрицького вказує, що ректура Гарасима Смотрицького в острозькій школі – «факт доволі сумнівний» [90, с. 436].

** До нас дійшла польська трагедія про смерть Івана Хрестителя з двома українськими інтермедіями, що вперше з'явилися на сцені 29 серпня 1619 р. на ярмарці в Кам'янці Струмиловій біля Львова. Автором тої трагедії з двома інтермедіями був Якуб Гаватович, що незадовго перед тим скінчив Краківську академію, а р. 1622 висвятився на ксьондза та став прозиватися від того часу «Гават». Інтермедії мали таку назву: «Продає kota в мішку» та «Найкращий син». Трагедія вийшла друком у Львові 1619 р. Під час облоги Львова Б. Хмельницьким 1655 р. Я. Гават був одним з «славніших достойників», що пішли просити гетьмана покинути облогу. Я. Гават помер у Львові 17 червня 1679 р. [74, с. 27, 29, 37, 39]. На думку О. Білецького, навряд чи можна говорити про українські інтермедії Я. Гавата, як

Острозька школа і друкарня віддали чималу прислугу українській культурі. Досить сказати, що з острозької школи вийшла перша граматика церковнослов'янської мови, видана у Вільні р. 1586, а з острозької друкарні вийшли три видання «Часослова», що відігравав у нас роль книги для навчання грамоти, та ціла низка полемічних творів на захист православної віри проти католицизму та унії.

Ще за свого життя кн. К. Острозький за свою відданість православній вірі та за великі услуги на культурно-освітнім полі здобув признання, як «отець і добродій Руси, прихильник благочестія, око і світило церковне» [2, с. 261].

Оцінюючи усю діяльність кн. К. Острозького для розвитку української церкви та культури, М. Грушевський підкреслює, що кн. К. Острозький міг би, безперечно, більше зробити, якби не бракувало йому енергії, ініціативи та активності. [20, с. 92, 104]. П. Куліш також невисоко оцінює жертви кн. К. Острозького на діло української культури в порівнянні, наприклад, з Яном Замойським, що пожертвував на заснування своєї академії «не таку щіпочку золота, яку кинув кн. Острозький на свою слов'яно-грецьку школу та друкарню» [61, с. 283]. Очевидно, П. Куліш мав тут на увазі той факт, що кн. К. Острозький діставав щорічно 1 200 000 злотих і не зупинявся перед виплатою 70 000 зл. річно одному почесному воєводі за те, що той двічі на рік мав виконувати роль старшого служки при дворі кн. К. Острозького [71, с. 116-117]. Все ж можна думати, що К. Харлампович мав рацію, коли казав, що оцінювати кн. К. Острозького треба не з того погляду, що він міг і повинен був зробити, а з того, що він зробив. «Може бути, що не все, що задумував кн. К. Острозький, було виконане і виконане не так, як йому хотілося і як треба було б, але й зробленого досить для того, щоб вдячні нащадки ставилися до нього з тим самим почуттям, що ним оточували його сучасники» [55, с. 388].

На жаль, кн. К. Острозький не знайшов послідовників серед інших українських магнатів, та, на щастя, за освітню справу взялося міщанство («хлопи прості – кушніри, кожем'яки, сидельники», за висловом львівського єпископа Гедеона Балабана), що було більш-менш заможною верствою завдяки заняттям торгівлею і ремісництвом та призвичаєною до ведення громадських справ, бо користувалося самоуправою в магістраті та цехових організаціях.

Уже згадувалося про те, яку боротьбу доводилося вести православному населенню м. Львова з магістратом за право вчити своїх

про пам'ятки української драми, бо вони «не являються продуктом української ініціативи» [87, с. 49]. Натомість І. Павлик називав ті інтермедії «дорогими первісочками нашої літератури» [74, с. 43].

дітей у католицькій катедральній школі. Отож не диво, що львівське міщанство, що гуртувалося біля львівського братства при церкві Успенія Пресвятої Богородиці взяло на себе почин організації власної братської школи.

Як відомо, церковні братства, що повстали на українських землях уже в XV ст., ставили своїм завданням піклуватися церквою, бідними та хворими своєї парафії. Згодом деякі братства дбали також про заснування шкіл «для науки дѣтей ихъ мѣщанскихъ, такъ тежъ и иныхъ посполитыхъ людей, хто бы колықъ зъ народу хрестьянскаго въ науку языка руськаго до тоѣ школы ихъ мѣсткоѣ дати хотѣль» [25, с. 211].

Історія православних церковних братств свідчить, що до кінця XVI ст. братства не мали правдивої організації та достатніх засобів для реалізації тих завдань, що їх поставили собі фундатори братств. Тільки з появою єзуїтів у Польщі та заведенням там і в Литві унії православні братства енергійно виступили на захист православної віри і православних від постійних і жорстоких утисків з боку католиків та уніатів [89, с. 9].

Коли саме повстало братство при церкві Успенія у Львові, важко сказати. О. Барвінський [5, с. 24], а за ним А. Криловський [30, с. 1] вказують, що найдавнішим писемним свідченням про існування того братства є грамота польського короля Казимира IV з р. 1439, але М. Грушевський відкидає ту традиційну дату як не підтверджену документально, вказуючи, що фактичне існування братства чи якоїсь організації при церкві Успенія у Львові відчувається в різних звістках другої половини XV ст. [21, с. 155].

Крім Успенського братства, у Львові в першій половині XVI ст. були ще два братства, а саме, при церкві Благовіщення та при церкві св. Миколи на Підзамчу [29, с. 19].

Для покриття витрат на удержання церкви, шпиталю, гостинного дому та школи, на видачу допомоги бідним і сиротам, на урядження храмового свята разом з братським пиром, на похорон членів братства і т. ін. кожний член Успенського братства (членами могли бути також жінки) повинен був вносити до братської скрині певну вкладку – «кукуп», або «вступне» (6 грошів), та по 1/2 гроша щомісячно [29, с. 21]. Братська скриня зберігалася в церкві, а ключ від скрині знаходився у того члена братства, що був, з вибору членів братства, покликаний на посаду шафаря, чи скарбника.

Крім членських вкладок, до братської скарбниці йшли різні поступлення: пожертви як духовних, так і світських осіб (наприклад, р. 1622 гетьман П. Конашевич-Сагайдачний пожертвував Успенському братству 1500 золотих з тим, щоб відсотки йшли «на виховання ученого

майстра въ греческомъ языку бѣглаго»), оплата за подзвін по душі померлого члена братства, гроші за свічки, платня за навчання дітей у школі, грошові кари, що їх накладало братство на своїх членів за різні провини, і т. д. Платня за навчання в школі не була стала, – її розмір визначався залежно від «лѣтъ дѣтины», що вступала до школи, та від предметів, що їх мала вона вчитися. Незаможні батьки могли вносити певну платню натурою, наприклад, дровами. Сироти – в протоколах братства зовуться «нищими» – вчилися дурно, а найздібніші з них утримувалися на кошт братства та жили в бурсі при Свято-Онуфрієвському монастирі. Бідні школярі діставали також пожертви від мешканців м. Львова в нагороду за спів колядок та віршів під час Різдвяних свят, Великодня, Зелених Свят і т. п. Як відомо, цей звичай збирання пожертв школярами-бурсаками став загальним явищем в багатьох братських школах на всіх українських землях [31, с. 47].

Сталось так, що в кінці 1585 р. прибув до Львова антиохійський патріарх Яким. Львівське Успенське братство звернулося до нього з проханням затвердити новий статут братства, що передбачав організацію при братстві школи і друкарні та наділення братства більшими правами, ніж воно мало до того часу. Патріарх Яким 1 січня 1586 р. затвердив новий статут братства, що складався з 41 пункту. Подам тут наперед ті пункти, що говорять про бажані взаємовідносини між членами братства:

«§10. Якщо брат образить брата словом на братському зібранні, то винний має бути покараний висідкою на дзвіниці, дати камінь воску і тут же, перед братством, вибачитися перед ображеним братом і усім братством.

§15. Якщо хтось з братії був покараний висідкою на дзвіниці або грошовою карою, то мусить після відбуття кари просити пробачення у того, перед ким він провинився.

§22. Якщо хтось з братів, що не має достатків, дістане яке нещастя або хоробу, то брати допомагають йому братськими грошима та доглядають за ним під час хороби» [30, с. 3, 4].

Найголовніші були ті пункти, що наділяли Успенське братство надзвичайними правами. Так, §30 голосить: «Якщо єпископ буде йти проти закона і правди та буде керувати церквою наперекір правилам св. апостолів і св. отців, збиваючи праведних на стежку неправди, а натомість підтримуючи беззаконних, нехай всі спротивляться такому єпископові як ворогові правди». А §33-34 голосять: «Львівському братству надається первість законного старшинства, йому ніхто не має права противитися, а всі інші братства повинні коритися та рахуватися з його постановами» [30, с. 2, 3, 5, 6].

Новий статут, без сумніву, порушував деякі права місцевого єпископа, і на тім ґрунті повстала боротьба між Успенським братством і львівським єпископом Гедеоном Балабаном, що перед тим прихильно ставився до діяльності Успенського братства. А до того царгородський патріарх Єремія II наділив Успенське братство новою грамотою, що ставила те братство під безпосередню залежність царгородського патріарха. Боротьбі Г. Балабана з Успенським братством сприяла також суперечність матеріальних інтересів обох сторін. Річ у тому, що Г. Балабан, щоб підрізати добробут братства, урядив власну друкарню в Стратині та Крилосі. Конфлікт Г. Балабана з братством протягнувся з незначними перевагами на кільканадцять літ, майже до смерті Г. Балабана (10. 02. 1607), а головне, дав йому стимул першому з українських владик підняти ініціативу в справі унії та просити помочі у львівського арциєпископа, аби взяти верх над братством [48, с. 208].

Боротьба Г. Балабана з Успенським братством відбивалася також на долі як братської школи, так і її учительства. Досить згадати про прикрий інцидент, що стався в січні 1592 р., коли єпископ наслав на братську школу своїх свояків зі слугами для фізичної розправи з дидасками [10, с. 16]. Особливо дісталось тоді учителю Кирилу Ставровецькому за те, що він відстояв інтереси Успенського братства проти Г. Балабана перед патріархом Єремією в Тернополі в кінці жовтня 1589 р. [30, с. 122].

Наступники Г. Балабана – Єремія Тисаровський (1607-1641) та Арсеній Желіборський (1641-1662) – ставилися приязно до Успенського братства та його школи. Прихильно ставився до Успенського братства і київський митрополит Петро Могила. Так, він підтвердив ті права, що їх надали братству східні патріархи, але в той же час спиняв домагання братства самостійно розпоряджатися призначенням осіб на духовні посади та їх усуненням, а також вимагав митрополичого благословення на друкування книжок у братській друкарні. Очевидно, П. Могила не задовольнявся голим титулом – «київський і галицький митрополит», а хотів наповнити його реальним змістом. Правда, братчики не зовсім були вдоволені розпорядженням П. Могили, проте взаємні зносини між П. Могилою та братчиками залишалися миролюбними [30, с. 138-140].

Одночасно з затвердженням реформованого статуту Успенського братства був затверджений також статут братської школи. Наведу тут в скороченні шкільний статут Успенського братства, що послужив зразком для статутів багатьох інших братських шкіл. Статут той в оригіналі має таку назву «Порядокъ школный или уставъ Львовской Ставропигійской братской школы»:

«1. Дидакал, або вчитель цієї школи повинен бути благочестивий, розумний, смиренномудрий, скромний, не хабарник, не грошолоб, не гнівливий, не заздрісник, не насмішник, не соромітник, не чародій, не казкар, не пособник ересей, а прихильник благочестя, добрих справ, що в них себе проявляє, а не лише в таких чеснотах, то й учні будуть такі, як їх учитель... Кожен, хто приводить сина, чи приятеля, чи інших на науку, повинен взяти з собою одного чи двох сусідів, щоб у присутності двох чи трьох домовитися з учителем і укласти угоду про навчання й про весь порядок і його обов'язки згідно з цим писаним реєстром; і належить йому спершу цей реєстр прочитати, щоби знав, яким чином будуть навчати його сина і що він за це повинен (платити), і щоб він міг не перешкоджати цьому порядку, а допомагати, яким чином привести дитину до послуху вчителю й до науки, як праведний батько, бажаючи по трудах і видатках бачити добрий плід, повинен і в реєстр за звичаєм вписатися.

2. Учитель же, взявши доручену йому дитину, повинен навчати її свідомо доброї науки, за непослух карати не по-тиранськи, а по-вчительськи, не надмірно, а посильно, не розбещено, а спокійно й смиренно, не тільки по-світськи, а й вище світських...

3. Сідати повинні кожен на певному своєму місці, визначеному згідно з навчанням: хто більше вміє (знає), той сидіти буде вище, хоч би й був дуже нужденний; хто буде менше знати, той повинен сидіти на гіршому місці...

4. Багатий над убогим у школі нічим іншим не повинен вивищуватись, лиш самою наукою, а плоттю рівні всі...

5. Навчати й любити учитель повинен всіх однаково, як синів багатих, так і сиріт убогих, і котрі ходять по вулицях, поживи прохаючи, як хто посильно може навчатися, а не вчити одного старанніше, ніж іншого...

6. Діти повинні сходитися до школи на певну годину, тобто у великий (довгий) день на годину дев'яту, і щоб також всі встали теж і в інші дні менші, як вирішить учитель; і відпускати їх після навчання додому в певну годину.

7. Кожного ранку вчитель повинен пильно дивитися: якщо б якогось хлопця не було, то повинен одразу за ним послати, й дізнатися причину, чому не прийшов; якщо десь не забавився грою, або вдома обдувив, чи забагато спав і тому не прийшов до школи, то повинні про все дізнатися й привести його...

8. Зранку, зійшовшись на призначену годину, всі не повинні почати вчитися, поки не виголосять молитви і звичайні передмови...

9. У школі діти повинні бути поділені на троє: одні, котрі будуть вчитися пізнавати й складати слова; другі, котрі будуть вчитися читати й

вивчати багато речей напам'ять; треті будуть, читаючи, вчитися переказувати, міркувати й розуміти...

10. Зранку, після молитви, спершу кожен повинен розповісти вчорашній свій урок і своє письмо, що вдома писав: повинен показувати виклад свого уроку, і потім повинні вчитися детально, псалтири чи граматики з її роз'ясненням та інших багатьох необхідних наук, які наявні на той час згідно потреби...

11. Після обіду хлопці повинні самі на табличках писати кожен свій урок, заданий їм учителем, крім малих, яким учитель сам повинен буде написати. А в школі навчившись, один одного повинні питати трудні слова, тобто дискутувати. Відходячи ж додому, повторити стих, щоб увечері, прийшовши зі школи додому, діти перед своїми родичами чи сторонніми дітьми будь-якого стану, що живуть у господі, перед своїм хазяїном знали урок, що вивчили у той день, повинні ввечері вдома написати і до школи принести зранку, показати своєму вчителю, щоб усякий плід науки пізнавався, бо будь-яке дерево належить пізнавати за плодом.

12. Учитель повинен навчати й письмово подавати (вправи) із граматики, діалектики, музики й із інших чужих поетів та із Святого Євангелія, із книг апостольських...

13. У суботу зранку повинні повторити усе, чого навчилися за тиждень; а після обіду їх повинні навчати пасхалій та місячного циклу, й лічби, й рахунків чи музики церковного співу...

14. Після вечірні в суботу учитель повинен займатися з дітьми дещо більше часу, ніж в інші дні, навчаючи їх страху Божого і звичаїв інтимних молодіжних, як поводитися у церкві перед Богом, вдома – перед родичами своїми, та будь-де перед іншими дотримуватися чесноти й сором'язливості: Богові, кажу, і його святим – честь і страх; родичеві й учителю – послух; перед усіма громадянами – покора й повага, собі самому – сором і чесноту. І ті слова повинні вливатися в дитину, на це не шкодувати й покарань за шкільною міркою. Бо написано: хто любить сина, той старанніше карає, а хто не любить, той шкодує палки, і ще: безумство дитини до серця прив'язане, а палкою його викинеш...

15. У неділю та в празники Господні з усіма, коли підуть по Літургії, учитель повинен розмовляти і їх учити про це Свято і той празник, навчати їх волі Божої; а після обіду – Євангелія й Апостола празника, того повинен усіх навчити...

16. Двох чи чотирьох хлопців кожного тижня інших по порядку слід виставляти на охорону, від чого ніхто не повинен відмовлятися, коли на нього прийде черга. Їх справою буде: прийти до школи раніше, школу підмести, затопити в печі, сидіти біля дверей, і спостерігати за всіма,

хто входить і виходить; а якщо б деякі не вчилися, пустували чи в церкві нечемно стояли, чи, йдучи додому, погано б поводитися, то їх повинні записувати й оголошувати...

17. Якщо б також хлопець один день ходив до школи, а другий прогулював, і так тратив би час свій, і числився би при школі, то такого більше не приймати. Бо й лікар, якби хворого один день лікував, а другого – занедбував, то замість лікування довів би його до більшої хвороби...

18. Батькам про їх дітей, а господарям про доручених їм чужих дітей учитель та організатори школи повинні нагадувати, щоб діти в домах поводитися згідно з правилами шкільної науки, вишкіл і належну для свого часу гуманність демонструючи будь-якому станові. А якщо б у дітях проявилось щось суперечливе навчання, то слід це дослідити. Якщо б учитель своєю нестаранністю, чи родич, чи господар своїм непорядком шкодили б навчання й добрим навикам, то винному слід це присудити.

19. Якщо б хтось хотів взяти свого сина від учителя на іншу потребу, то тоді не безпечно й не через когось іншого, лише сам особисто, і в присутності того одного чи двох, при кому його віддавав на навчання, повинен його взяти, щоб тим не пошкодити учневі й йому самому за непорядний вчинок, так само й учителю, від якого взяв би дитину неналежно. Такий же порядок мають всі інші ремісники, а тим більше слід дотримувати його в школах і в людях християнських.

20. Якщо б і сам учитель, чи хтось із учнів був творцем чогось, що закон не дозволяє, навіть забороняє, тобто: розпусник, п'яниця, злодій, облудник, лицемір, хабарник, наклепник, зверхник – такий не тільки учителем, а й жителем тут нехай не буде» [1, с. 181-189].

Як бачимо, «Порядокъ школный» дуже докладно визначив як внутрішнє життя львівської братської школи, так і ті вимоги, що ставилися до учителів і учнів тої школи.

Нема жодних підстав припускати, що «Порядокъ школный» стоїть в близькому зв'язку з єзуїтським шкільним статутом «Ratio et institutio studiorum societatis Jesus», автором якого був генерал єзуїтського ордену Клавдій Аквавива. Насамперед, «Порядокъ школный» затверджено 1 січня 1586 р., а «Ratio» почав уживатися в польських школах від 1599 р.; по-друге, «Порядокъ школный» зовсім не визначається тим войовничим характером, що є властивий єзуїтському статуту «Ratio et institutio». Але «Порядокъ школный» має багато спільних рис зі шкільним розпорядком католицьких катедральних шкіл, бо той розпорядок був добре відомий львівським братчикам. І справді, відтілює укладач «Порядку школного» міг запозичити такі подробиці, як уділення учням права

просити милостиню (§5), диспути (§11), карання дітей по суботах (§14), читання Апостола і Євангелія в неділю і свята та пояснювання богочитання (§15) [7, с. 29; 51, с. 417].

Братську Успенську школу відкрито восени 1586 р. В першій році вписалося 22 хлопці, а в другій – ще 26 нових; переважно були то діти львівських міщан, передміщан і духовних, але й були і місцеві (з Солонки, Яворова, Городка) [17, с. 516-517].

Уже згадувалося про те, як «нищіє» школярі мусіли побирати милостиню, щоб прохарчувати себе. Не раз гірко діставався їм той «хліб насущний». Так, р. 1592 вихованці львівської катедральної католицької школи напали на вбогих школярів братської школи, забрали у них милостиню, а їх побили та поранили. Про той напад двоє старших, себто впливовіших членів Успенського братства Дмитро Красовський та Юрій Рогатинець внесли відповідну скаргу до міського магістрату. По кількох днях братство дістало повідомлення, що винуватців того нападу покарано та заборонено на майбутнє вчиняти такі вибрики [10, с. 16, 17].

Того самого року Львівське Успенське братство одержало від короля Жигмонта III грамоту (з дня 15 жовтня 1592 р.), що нею визначалася братська школа свобідних наук, себто мала право увести до програми школи латинську мову. Очевидно, та грамота не давала спокою начальству і вихованцям католицької катедральної школи через позбавлення її монополії щодо навчання латинської мови, бо саме від того часу не було життя вбогим школярам братської школи. Отож, р. 1593 братство змушене було просити короля про дозвіл нищим школярам «на кожнім місці шукати поживи й прохати без ніякої заборони».

До речі згадаю, що й саме Успенське братство майже з першого року існування братської школи домагалася монополії для неї на м. Львів і справді здобуло монополію в листопаді 1589 р. від царгородського патріарха Єремії II. Своє домагання шкільної монополії братство мотивувало тим, що лише його школа може дати «правдиву науку», тоді як інші учителі як неіскусні у вірі «проповідують тільки розвращенія и несогласныя ученія» [52, с. 299].

Хоч як пильнувало Успенське братство монополію своєї школи, все ж відстояти її в житті не вдалося: р. 1609 відкрило слов'янсько-грецьку школу у Львові тамошнє Богоявленське братство [10, с. 17]. Але Богоявленська братська школа недовго існувала: після 1634 р. про неї вже нема згадки [46, с. 173].

На чолі Успенської братської школи стояв ректор, що його вибирало братство з числа осіб, відомих своєю педагогічною діяльністю. Першим ректором був Арсеній, елассонський митрополит, а р. 1604 на ректора

був обраний Іван Борецький (пізніше – ректор Київської братської школи, а потім київський митрополит Йов) з платнею по 10 зл. польських за кожний квартал.

Учителі діставали за свою працю певну платню грошима, а крім того, даровий обід по черзі у батьків учнів школи та певну частку від продажу свічок у церкві («офірек») і від плати за подзвін по душі померлих членів братства.

З числа учителів Успенської братської школи слід згадати найвизначніших осіб: 1. Степана Зизанія (правдиве прізвище його Кукіль, що в грецькому перекладі того слова дало назву Зизаній, – грецьке слово «зизанон» означає кукіль, бур'ян), а до того прикладалося ще прізвище «Тустановський», бо він і його брат Лаврентій походили з Тустанович [22, с. 353]; С. Зизаній учительював у Львові в рр. 1586-1593, а потім був учителем Віленської братської школи; викладав слов'янську мову; 2. Лаврентія Зизанія, що учительював у Львові до 1591 р., був автором підручника «Грамматика словенска» (Вільно, 1596 р.); 3. Кирила Транквіліона-Ставровецького, що учительював у Львові в рр. 1587-1591; був великим знавцем грецької мови. На соборі в Тернополі, як уже згадувалося, в блискучій промові грецькою мовою він висвітлив жалюгідні вчинки єпископа Г. Балабана супроти братства. Після переходу до унії помер 1646 р. в сані архімандрита чернігівського монастиря*.

У Львівській братській шкоді вивчали чотири мови – слов'янську грецьку, латинську та польську. Введення латинської мови як предмета навчання треба віднести на початок XVII ст. Латинська мова ніколи не була в тій школі викладовою мовою, бо навчання там провадилося слов'янською та грецькою мовами. Із всіх братських шкіл, мабуть, лише єдина львівська школа зберігала цей порядок бодай до кінця XVII ст. [52, с. 308]. Взагалі латинська мова займала у львівській школі скромне місце, бо насамперед не завжди серед учительського персоналу були добрі знавці тої мови; по-друге, деяка частина членів Успенського братства належала до одноступців афонського ченця Івана Вишенського, ворога навчання латинської мови в православній школі. Інші предмети були звичайні – граматики, поезія, риторика, діалектика та спів. Братство особливу увагу уділяло співу. Так, в інструкції вчителів Теодору Рузкевичеві р. 1586 читаємо: «Про музику повинен конче постаратися якнайпильніше, щоб бас був з добрим голосом, а з помірним дискантом, з якнайчарівнішими голосами як альт, так і тенор, і

* Один з істориків Успенської братської школи, а саме В. Ваврик, гадає, що короткий час учительював у ній Іван Вишенський, але не подає міркувань, що могли б виправдати припущення тої гадки [7, с. 38].

щоб добре забезпечував дискантів, щоб котрий через недостаток не втік з бурси» [10, с. 21].

З числа учнів Успенської братської школи вийшли такі відомі пізніше діячі: Сильвестр Косів, Ісає Копинський, Памва Беринда, Єлисей Плетенецький, Захар Копистенський, Ісає Трофимович-Козловський, Петро Могила* [7, с. 43-44].

Школа Успенського братства у Львові одразу набула широкого розголосу, так що стала зразком для інших братств, що почали відкривати школи в багатьох містах і містечках. Так, уже 1591 р. минський воєвода Богдан Сапіга надіслав Успенському братству прохання призначити виленському братству учителя граматики і мов. Успенське братство надіслало туди Кирила Транквіліона-Ставровецького [70, с. 74-75].

Однак уже з другого десятиріччя XVII ст. матеріальний стан Успенського братства почав занепадати, що не могло не відбитися і на долі самої братської школи. Незабезпеченість учительських сил, а також втручання першого-ліпшого братчика у шкільні справи спричинилися до того, що з львівської школи почали відходити кращі учительські сили. Щоб підняти рівень школи, братство звернулося до александрійського патріарха Кирила Лукариса за порадою, і той надіслав братству листа з дня 26 квітня 1614 р., де радив братству насамперед подбати про матеріальні засоби для удержання школи та належної оплати учителів, а по-друге, доручити керування школою двом-трьом старшим братчикам з тим, щоб інші братчики не вмішувалися до шкільної справи, не перешкоджали учителям бити і карати дітей та вчити їх так, як того бажають учителі, а не так, як того хочуть батьки. Братство взяло до уваги пораду К. Лукариса, відновило школу та поставило її на такий рівень, що вже р. 1619 Виленське братство просило Успенське братство прислати йому здібних учителів, а Луцьке братство р. 1620 взяло за зразок львівський «Порядокъ школный» при виготовленні статуту для своєї школи (відкрито її р. 1621).

Накінець, слід вказати, що в тісному зв'язку з братською школою стояла друкарня Успенського братства, де друкувалися підручники і різні книжки, необхідні для шкільних потреб. Першим друком тої друкарні треба уважати панегірик на честь київського митрополита Михайла Рагози – «Просфонема», а першою книжкою, що вийшла того самого року (1591), був підручник грецької мови «Адельфотес», складений, як зазначено в заголовку, «спудеями, яже въ Лвовской школѣ» [69, с. 82] (Грецьке слово «спудейос» означає «учень»).

Козацькі війни 40-х років XVII ст. знову зле відбилися на школі Успенського братства – головне через сутужний матеріальний стан самого братства. Так, під час наступу Б. Хмельницького на Львів братство понесло шкоди на 27398 зл. та, крім того, мусило зі свого боку внести в покриття контрибуції, що припала тоді на Львів, 3492 зл. [7, с. 45].

Найбільшого розвитку школа Успенського братства у Львові досягла при кінці XVI і в першому десятилітті XVII ст. Це був час, коли українське православне громадянство, зорганізоване в церковні братства, стало на захист православної віри і національної культури як проти намірів польського правительства завести церковну унію, так потім і проти самої унії.

Саме тоді українське громадянство втяглося у жвавий спір про значення освіти та про напрями шкільної реформи. На тім ґрунті боролися між собою дві течії: представники однієї стояли на тій позиції, що нема чого брати собі за зразок іновірні школи з їх латинською мовою та «всілякими хитростями і руководством», а треба залишитися при своїй слов'янській мові, «наймилішій Богові». Представники іншої течії хотіли зберегти свою віру та народність, а рівночасно визнавали за потрібне прилучитися до західної культури. Розбіжність серед тих і інших була в підході до здійснення своїх планів шкільної реформи: одні відстоювали збереження найтіснішого традиційного зв'язку з Візантією, де в XVI ст. пробудилося духове оживлення в зв'язку з реформаційним рухом у Західній Європі; другі стояли за те, що в основу школи слід покласти не грецьку, а латинську мову як ключ, що відчинить двері до багатой західноєвропейської літератури та науки [53, с. 21].

Найголовнішим представником першої течії був афонський чернець Іван, що називав себе Вишенським, бо був родом з галицького містечка Судової Вишні. На великий жаль, дуже мало знаємо про особисте життя І. Вишенського, – безперечно, незвичайної постаті серед українського громадянства кінця XVI та двох перших десятиліть XVII ст. Так, ми не знаємо ні світського імені, ні прізвища ченця І. Вишенського*, ані дати його народження, ані смерті. І. Франко, що особливо багато займався дослідженням життя і літературної діяльності І. Вишенського, відносить дату його народження до 1545-1550 рр. [82, с. 419], а М. Грушевський

* Своє «Послание ко старици Домникии» І. Вишенський підписав так: «странник реченный Вышенский». А. Кримський доводить, що той підпис означає: «чернець, прозваний Вишенський». Отож, «Вишенський», на думку А. Кримського, є лише тимчасове прізвище автора послання, а не родове [80, с. 31]. В. Шурат на основі переказу старого пом'яника добромільського монастиря ще з часів самого початку XVII ст. констатував декілька осіб з прізвищем «Вишенський». Він вважає, що афонський чернець Іван, підписуючись «Вишенський» або «реченный Вишенський», підписувався своїм родовим прізвищем [88, с. 5].

* М. Петров гадає, що П. Могила потім вступив до Замойської академії [68, с. 153].

припускає, що І. Вишенський народився десь в рр. 1538-1539 [22, с. 287]. Не знаємо і певної дати смерті І. Вишенського: прийнято приділяти ту дату до 1620 р, але сучасники І. Вишенського вважали його в 1620 р. ще живим, – принаймні в матеріалі киян з р. 1621 під назвою «Совѣтованіе о благочестіи» згадується в числі тих «преподобних мужей Россовъ, въ житіи и богословіи цвитущихъ», що їх запрошено повернутися з Афона на Русь, також І. Вишенський [22, с. 286]. Не знаємо і того, де саме вчився І. Вишенський. Про свою шкільну науку в одному з писань він висловився так: «Грамматичного дробязку не изучих, риторическое игрушки не видах, философскаго высокоумчтанія не слылах. Мой даскал (дидаскал) простака, але от всѣх мудрѣйшій, котрый безкнижных упремудряет; мой даскал простака, котрый рыболовци в человѣколовци претворяет; мой даскал – котрый простотою философы посмѣвает; мой даскал – котрый смиреніем гордость потлмляет» [22, с. 288]. Зрозуміло, як правдиво зауважив М. Грушевський, «мусимо вважати Вишенського не таким простаком і неуком, яким він часом себе називав в запалі полеміки» [22, с. 288]. Також не знаємо, де перебував і чим займався І. Вишенський до часу свого відходу на Афон. Гадають, що він оселився на Афоні десь коло 1580 р. і пробув там до кінця свого життя, причому лише один раз за той час побував на батьківщині, а саме в рр. 1605-1607 [84, с. 149]. Останні роки свого життя І. Вишенський провів на Афоні у кам'яній печері, в повнім відлученні від світа*.

Літературна спадщина І. Вишенського, оскільки вона дотепер виявилася, налічує 20 писань, зараховуючи в те число одно писання безіменне** («Посланіє Афонітів до всѣх обще в Лядской земли живящих») та два псевдонімні («Зачапка мудрого латинника» та «Краткословний отвѣт Феодула»).

За життя автора було надруковано лише одне писання, а саме, згадане уже безіменне «Посланіє» адресоване «кн. В. Острозькому и всѣмъ христіанамъ православнымъ ... обрѣтающимся еще въ Лядской земли». Посланіє те написано перед Берестейським собором 1596 р., а надруковано його в Острозі 1598 р. в т. зв. «Книжиці» разом з сімома посланіями олександрійського патріарха Мелетія Пітаса проти унії. У тім «Посланії» І. Вишенський закликав усіх мешканців лядської землі до каяття, пророкуючи неминучий її упадок, якщо вона відвернеться від

* На тему печерного життя і смерті І. Вишенського І. Франко склав поему «Іван Вишенський» з присвятою її А. Кримському. Вперше її вміщено в збірці поезій І. Франка «Із днів журби» (Львів, 1900. С. 71-108), а потім передруковано в праці І. Франка «Іван Вишенський» (Львів. Вип. 10. «Універсальної Бібліотеки». С. 35-73).

** Авторство І. Вишенського встановив І. Франко [83, с. 1-4].

Господа, а тих православних, що засмучені зрадою єпископів (ще перед Берестейським собором), заспокоює, вказуючи, що вони можуть цілковито обійтися без лжепастирів [22, с. 323]. Решта писань І. Вишенського доходила до читачів – не лише в Україні, але й поза її межами* в списках з рукописів, що їх надсилав автор своїм адресатам. Оголошення друком рукописних писань І. Вишенського припадає на другу половину XIX ст. Тій справі прислужилися головне С. Голубєв, Гнат Житецький, М. Костомаров та І. Франко.

Не місце тут подавати докладний огляд усіх писань І. Вишенського, бо їх основною темою є питання, що виходять поза межі теми даної праці**. Отож зупинюся тут на огляді лише тих уступів поодиноких писань І. Вишенського, які ілюструють його думки в освітній справі.

У «Посланії ко кн. Василюю Острозькому и ко всѣмъ православнымъ христіанамъ въ Малой Россіи» вслід за текстом того «Посланія» йде текст писання І. Вишенського «Порада о очищеніи церкви». В тім писанні знаходимо великий уступ про значення слов'янської мови, – то є відповідь на відому книжку Петра Скарги «О jednosci kosciola»: «Бо те, що святий дух уфундував устами, що вмістили його, поправок од гнилих земних помислів не потребує. Євангелія й Апостола в церкві на літургії простою мовою не вивертайте, а після літургії, щоб люди розуміли, тлумачте все і викладайте по-простому. Книги всі церковнії і устави друкуйте слов'янською мовою. Оповім вам велику таємницю: диявол має таку заздрість до слов'янської мови, що ледве живий од гніву, радо б її вигубив дощенту... А то через те диявол підняв боротьбу супроти слов'янської мови, що вона є найплодоносніша з усіх мов і наймиліша Богові, оскільки без поганських хитрощів та настанов, тобто без граматик, риторик, діалектик*** та інших марнославних під-ступностей, які містять у собі диявола, а через просте, старанне читання без усіляких штудерств, що

* Під впливом посланія афонського ченця Христофора (псевдонім І. Вишенського) під назвою «Зачапка мудрого латинника», що якимсь чином дісталася до Москви, була відкрита в Москві 1632 р. перша школа московського правительства, т. зв. греко-слов'янська школа. Школа та проіснувала два роки [49, с. 332-333].

** Більшість основних тем у писаннях І. Вишенського присвячено православній вірі та унії, але ті писання подають надзвичайно цінний матеріал щодо опису побуту тогочасного панства, духовенства та міщанства, переслідувань православних в тодішній Польщі, і т. п., а головне, майже усі писання І. Вишенського визначаються своєю мовою і стилем, а тому не диво, що І. Вишенський уже посів почесне місце як в історії України, так і в історії української літератури.

*** «... без граматик, риторик, діалектик...» – Саме ці предмети склали систему навчання в тодішніх колепумах – це була система загальноєвропейська. І. Вишенський протиставляє їй іншу, засвоєну місцевою традицією ще з часів Київської Русі, вважаючи що збереження цієї традиції сприятиме консолідації сил у боротьбі з католицизмом.

приводить до Бога, творить простоту і смирення й підносить святий дух. Чи не ліпше тобі вивчити Часословець, Псалтир, Октоїх*, Апостол і Євангеліє з іншими церковними книгами й бути простим боговгодником і вічне життя дістати, аніж осягнути Арістотеля і Платона і, називаючись у цьому житті мудрим філософом, зійти в геєну? Розваж! Мені здається, що ліпше аза не знати, тільки б до Христа дотиснутись, який блаженну простоту любить і в ній собі обитель чинить і там упокоюється. Отож знайте, що слов'янська мова перед богом більшу честь має, ніж еллінська та латинська. І це не байки. Зараз я про те не маю місця давати широкі докази» [1, с. 209-210].

Про вищість православної простоти над світською мудрістю латиняч знаходимо думки І. Вишенського також у його писанні «Краткословный отвѣтъ Феодула»: «Там отожд, на тому всесвітньому позорищі всі станемо перед Христом і тоді за наслідком побачимо, хто буде ліпший – латина чи греки з Руссю. Хай нині латина по-фарисейському хвалиться, хай у багатстві зі згаданим багатцем багатиться, хай у славі князем віку цього виноситься, хай для розмноження земної честі та достоїнства з поганями шириться і множитья, а ми, православні, терпимо, а ми оганьблені, ми в нарузі й осміяні будемо, а ми утиснені, убогі й голодні, а ми смиряймося й принижуймося, а ми гіршими не станемо, хоч і змаліємо, але вдячно цей хрест несімо... Досить нам того, коли ми правовірні й православні. Досить нам знати про себе і про своїх однодумців та ближніх! Тих утверджуймо і згадуємо через знання нашого православ'я, писанням, наукою, друкуванням книг, училищами і задовольняймося від здобутків наших. А латину зовсім у всьому залишімо і не питаємо їх ні про що, як нібито мудрих; не слухаймо їхньої науки та неправдивого православ'я, бо вони на спокусу; так само і їхньої вправності не навчаймося для своєї науки й просвіти; не біймося їхньої влади й начальства; не дивуймося, що вони множаться і ширяться! Хай будуть вони, як є! Ми ж будемо перед їхніми очима, за Євангелієм, прості, дурні й незлобиві. Досить нам спасти себе самих» [13, с. 112-113].

Наприкінці того писання знаходимо коротку статейку «Читання сего писання», де автор подає вказівки про те, хто, коли і як мусить читати писаніє. По-перше, читати на зборах мусить той, хто «во чтеніи искусень, не дремлючій, быстрый во зраку». По-друге, читати слід в

* «Чи не ліпше тобі вивчити Часословець, Псалтир, Октоїх...» Йдеться про церковні книги, за якими проводилося навчання у слов'янських школах. Часословець містив щоденні церковні відправи, до XIX ст. – перший шкільний підручник, так само як Псалтир. Октоїх – збірник церковних співів, упорядкованих за вісьмома главами, також використовувався як шкільний підручник.

школі, куди має соборно зібратися братія православних «рано по проспаніи ношномъ, доколѣ не оболѣеть (мысль) промысломъ земнымъ и доколѣ еще чрево не наладовано гноемъ снѣднымъ». Потретьє, на раз слід читати не більше 30 листків, після читання вкласти закладку до писання та «на другий ранок слухачів на такий самий бенкет і духовну честь просити, і так ранок за ранком проходити, допоки не здійсниться бенкет книжного читання»... «Хай це чиниться скрізь по братських соборах так само, куди тільки це писання дійде, і хай пізнають християни, що воно таке – наша проста східних віра, а що хитре безвір'я інших, відщепенців» [13, с. 144, 145].

На тему простоти православної віри говорить І. Вишенський і в «Посланії до львівського братства»: «Отожд і пораду даю вам сердечно-зичливу: будьте перед так званими мудрими неправославними хоч і дурні, прості, нехитрі, неумудрені світською наукою, але хай немудрість апостольської проповіді спочине на вас; саме про це говорить божественний Павло: «Як кому з вас здається, що він мудрий в цім віці, нехай стане нерозумним, щоб бути премудрим. Цьогосвітня – бо мудрість у Бога – глупота» [75, с. 25].

У писанні «О заблужденіях Римской вѣры» І. Вишенський знов вихваляє простоту і неученість: «Хай він численними мовами й поганськими вчителями, Платоном і Арістотелем та й іншими, що наслідують їхні зваби, хвалиться і виноситься; ти ж простий, невчений і смиренний русине, кріпко тримайся простого й нехитрого Євангелія, в ньому-бо для тебе сховане вічне життя» [13, с. 108].

Ще раз вихваляє він немудриств в писанні «Зачапка мудрого латинянина з дурним русином»: «А ми, нерозумна Русь, як сказав апостол Павло, і нерозумні й дурні, і, як сказав апостол Петро, мандрівничі й прибульці, тобто приходьки й подорожні тут, на землі, бути волиємо, щоб ту вітчизну й вічне дідицтво від Христа, нашого збавителя, який не мав де на землі й голови прихилити, взяти у спадок і дістати уготоване в царстві небесному, куди хай умістить нас Христос, син живого Бога, який прийшов у світ спасти грішних» [13, с. 108].

У тім самім писанні І. Вишенський подає також свої думки про те, чого слід вчити дітей у православної правовірній школі: «Раджу вам, православним, правовірну школу і даю пораду, чого вони мають навчатися; щоб діти ваші спаслися і після вас утримали благочестя і не стратили християнство своєї віри: по-перше, ключ, або грецьку чи словенську граматику, хай учать; після граматики замість брехливої діалектики, яка вчить перетворювати з білого в чорне, а з чорного в біле, хай учаться богомолєбного і праведнословного Часословця;

замість хитромовних силогізмів і велемовної риторики хай по тому вчать боговгодно-молебний Псалтир; замість світської філософії, що примушує розумну думку в повітрі тулятися, хай по тому вчать плачливий і смиренномудрий «Октоїк», а по-нашому догмати церковного благочестя – Осьмогласник. Адже конечний і боговгодний розвиток розуму – діяльне богослов'я; тоді хай учаться святої євангельської та апостольської проповіді з простим тлумаченням, а не з хитрим, щоб (так перемудривши мову) не влещувати вух проповідним словом, але силу духу святого вкладати в серця слухачів... Отож, напасши думку в євангельській проповіді, вдавайся і до інших книг, однойменних з богослов'ям, і прохось усяке богодухновенне писання, яке не відкидає думку від благочестивої віри, але ще й учить смиренномудрості. А коли б хотів, улюблений любомудрче, пізнати хитрість і світської мудрості, не забороняється у наших, тих, що мають місце в церкві, тобто в Соломонових приповідках, Премудрості, Екклезіасті, в Сіраку* та інших старозаконних, поетично-образних, які до істини відсилають з пророчими провіщеннями, книжках, і там, любий брате, покепкуй і забавляйся, тільки не ходи до поганських учителів і до латинської хитрослівної брехні, бо загубиш віру» [13, с. 72-74].

Тої самої теми – встановлення програми православної школи – торкнувся І. Вишенський і в своєму «Посланні до стариці Домнікії», що його писав власне для пана Юрка**, але не надіслав йому свого листа тому, що не хотів йому, хворому, докучати в недугі. Посланіє те є відповідь І. Вишенського на лист Ю. Рогатинця, де той докоряв, що І. Вишенський під час свого перебування на батьківщині замкнувся для власного спасіння в Унівській монастирі замість того, щоб проповідувати серед свого народу. Той докір дуже роздразнив І. Вишенського, про що свідчить гострий тон

* *Екклезіаст* – одна з книг Біблії, яка входить до так званих навчально-поетичних книг. *Сірах* – одна з книг Біблії грецької редакції, яка не ввійшла в канонічний текст, але вважалася корисною для читання та повчання.

** Про те, хто саме криється під іменем п. Юрка, досі нема певної думки. І. Франко, М. Грушевський, К. Студинський, М. Возняк й інші дослідники вказують, що під тим іменем «правдоподібно» криється Юрій Рогатинець. Мені здається, що нема жодного сумніву в тому, що під іменем п. Юрка слід розуміти Юрія Рогатинця – ось з яких міркувань: 1) висловлювати невдоволення з діяльності львівської братської школи та подавати свою програму реформи тої школи І. Вишенський міг лише особі, яка близько стояла до справ тої школи. З історії львівської братської школи знаємо, що такою особою з іменем Юрія і був Ю. Рогатинець (див. с. 68), та й взагалі, за висловом М. Грушевського, брати Рогатинці стояли на чолі «братського руху в Львові» [16, с. 529]; 2) прикласти в «Посланні до Домнікії» до імені п. Юрка епітети «книгочій» («книжник») «народонаставник» («Христосъ съ небеси...самого книгочю, народонаставника пана Юрка зъ логовиска мирского бы вытургути не могль») [75, с. 31]. І Вишенський міг лише до того п. Юрка, що має прізвище Рогатинець.

«Посланія» саме в тій частині, що містить в собі відповідь на той докір. Тут подам лише витяг, що стосується критики львівської братської школи та поради про зміну її програми: «Вхопивши собі спосіб латинської єреси, зараз у школах говорять, проповідують і вчать, а чистого й безпристрасного життя не хочуть і відкинули після шкільної науки слід, що його показали святі. Перше, церковній службі в славослов'ї, подяці й молитві не потрібні, не вміють-бо в церкві ані читати, ані співати, тільки стоять, як і найпростіші, не вдаючись до помочі церковній потребі богохвалення. З такої науки і заживання в той хитрий спосіб латинських наук я не бачу користі: ні попа, ні диякона, ані іншого священничого чина служителя не знають, тільки оті риторичні байки, отож і повертаються, і відходять до тих досконаліших байок, родичів цих, тобто до латині: близьке до свого духу тягнеться і приліплюється. Але я б радив нашим фундаторам благочестя у Львові: по-перше, узаконити церковну службу благочестя і славослов'я і научити того дітей; також, утвердивши свідомість віри благочестивими догматами, вже по тому не забороняти торкатися зовнішніх управностей для відома. Я не ганю граматичне вчення і ключ до пізнання складів та речень, як деякі гадають і так кажуть: «Оскільки сам не вчився, через це нам заздрить і забороняє»... Не про сором учитися я кажу, а щоб не відпали від благочестя турбуюсь, а що багато хто постраждав, відомо вам... Я не ганю високовправні знання, але ганю те, що теперішні наші нові руські філософи не можуть нічого прочитати у церкві – ані того самого Псалтиря, ані Часослова. А виходить, що коли хтось щось трохи й знає, а досягне якогось рядка аристотельських байок, уже Псалтир читати соромиться і ні в що ставить будь-яке церковне правило, бо вважає його простим і дурним. Отож не бачу я інших, окрім тих, які виховуються простою наукою нашого благочестя, – це такі чинять церковний подвиг і носять його, а учні латинських байок, так звані казнодії, трудитись у церкві не хочуть, тільки комедії ладять і грають» [75, с. 28-29].

Дозволю собі, накінець, навести цитату з «Писанія к утекшим от православной вѣры епископом», де мова йде про згрідливій відгук єпископів (не лише тих, хто прийняв унію, але й православного єпископа Гедеона Балабана) щодо «хлопів», допущених патріархами до участі в церковних і шкільних справах: «Чому ж бо ви, називаючись духовними, по-плотському, по-поганському мудруєте й говорите, а самого Христа, сина Божого, царя над царями небесного, який науку та образ смиренномудрості показав, побиваєте своєю гордістю та огудою? А як саме? Так, що чините себе ліпшими за інших, плоттю та кров'ю родовитою хвалитеся, а не вишнім Богом... Як же ви духовними, та не тільки духовними, але й вірними зватися можете, коли брата свого, з єдиної

купелі хрещення – вірою і від однієї матері, – який народився з тієї ж таки, що й ви, благодаті, робите гіршим за себе, принижуєте і ставите його за ніщо, хлопом на огуду прозиваючи, кожум'якою, сидельником, шевцем? Добре, хай буде хлоп, кожум'яка, сидельник та швець, але згадайте, що він брат ваш, рівний із вами в усьому. А чому? Бо одним способом із вами хрестився в єдине трьохіпостасне божество і наділений однаковою благодаттю і даром віри, однаковою запечатаний печаттю святого духа на християнство. А подвигом і діяльною вірою, коли ви одного батька й матері – віри й хрещення, кожум'яка може бути ліпший за вас і цнотливіший... Питаю ото ж тебе, огуднику імені, чим ти ліпший від хлопа? Чи ти не такий самий хлоп, скажи мені? Чи не та ж матерія, глина й порошок, скажи мені? Чи ж ти не те саме тіло й кров? Чи ти не та сама жовч, харкотиння, слина і тільн? Чи, може, ти з каменю витесаний і не маєш у собі кишок та хлопської слини, ознаймує мені! Чи, може, ти кістяний, отак без тіла народився – дай мені знати про те! Ото ж питаю тебе і не залишу, питаючи, чим ти ліпший від хлопа – скажи мені і свідчення дай, не горду огуду й надутість, але покажи писанням божественного голосу. А коли показати не можеш, що ти кам'яний, кістяний чи навіть і золотий, а такий самий гній, тіло і кров, як і будь-яка людина, то чим ліпшим викажеш себе від хлопа?» [1, с. 239].

Поданий тут матеріал з писань І. Вишенського достатньою мірою характеризує світогляд, а також його мову і стиль.

Світогляд І. Вишенського базується на трьох синонімічних поняттях: народність (руська), віра (православна), мова (слов'янська). Унія, реформаційний рух і розвиток руської мови внесли плутанину в ті поняття. Справді, деякі «руські» залишають православну віру та стають уніатами. Очевидно, на погляд І. Вишенського, уніати перестають бути руськими. Порушена також тотожність православної віри і слов'янської мови. Уже від початку південноруської письменності XVI ст. народна руська мова широко впливається в слов'янську мову, що вже й перед тим увібрала в себе багато руських народних елементів, а реформаційний рух позначився появою Євангелія слов'янською мовою з домішкою руських слів. Та і сам І. Вишенський, гарячий оборонець чистоти слов'янської мови, багато запозичив, як свідчать його писання, народних слів і приповідок. Окрім того, через обставини життя він змушений був піти на компроміс: «по литургии попросту толкуйте та выкладайте Євангеліє для выразумѣнія людського». Крім того, І. Вишенський обстоював, як і наші давні предки, тотожність науки і православної віри: вчитися слід лише того, що входить в обсяг православної віри і богослужбових обрядів, бо поза тим є «премудрость міра сего», а це є «буйство перед Богом» [73,

с. 515, 519, 520, 522, 523]. Відсіль його напади на «поганських даскалів», на Платона і Арістотеля, на латинські школи. Але І. Вишенський не був обскурантом, ворогом знання, – він тільки вимагав, «да не отпадут (учащієся) благочестія», а для того радив «утверждать» православних «наукою, друкованієм книг, училищи и довольством от избытков наших». Правда, знаходимо у нього і такий вислів: «п'ѣпше ани аза знати, толко би до Христа достигнути», – себто проголошення неуттва, яке підпори тої простоти, що є у нього синонімом православія, але той вислів порізному тлумачиться в критичній літературі про І. Вишенського. І. Франко вважає, що І. Вишенський був слабкий мислитель, а тому йому і в голову не прийшло поставити собі два натуральні питання: 1) чи не можна бути і мудрим, і разом релігійним; 2) чи, будучи глупим, можна бути правдиво релігійним? [82, с. 384]. Г. Житецький дає таке пояснення: І. Вишенський бажав за всяку ціну врятувати національне я українського народу, і для тої боротьби на перших кроках довелося йому взяти найрішучіших засобів ворожнечі проти наукового західного знання [78, с. 531].

Накінець, І. Вишенський був виразником поглядів українського демосу, – про це можуть свідчити його виступи проти панських забаганок вищої єрархії, проти згідливого її ставлення до «хлопів». Правда, деколи і сам І. Вишенський допускається вживати в своїх писаннях шорстких і не досить ввічливих тонів. В оправдання своєї різкості він дає таке пояснення: «Научилямся от Христа истинны безъ похлебства, ложъ лжею, волка волкомъ, разбойника разбойникомъ звати» [1, с. 252].

Щодо мови і стилю писань І. Вишенського дуже влучно висловився І. Франко: «Вишенський хоч і черпає повними пригоршнями зі скарбниці языка народного южноруського, та все таки не може відважитися писати зовсім попросту, покинути церковнослов'янську основу... В потребі прихоплює чимало й полонізмів, впадає декуди в відтінки мови болгарської та сербської, та коли се все йому не вистарчає, він творить собі нові слова, сипле ними як із рукава і являється в нашій літературі першим «ковачем нових слів». Ті його неологізми належать до вельми характерних признаков його мови. Так само великим багатством і різномірністю форм відзначається його складня і загалом його стиль» [82, с. 497-498].

Зрозуміло, що своєрідна постать І. Вишенського притягнула до себе увагу багатьох українських і чужих учених, що у своїх працях про нього не лише науково обробляли літературну його спадщину, але й дали яскраву характеристику його як письменника і громадянина. Наведу тут декілька уривків з праць українських учених, де мова йде про те, чим саме прислужився Україні І. Вишенський.

«Його (І. Вишенського) гарячі, одушевлені проповіді, звернені проти сучасного панства і панських забаганок вищої єрархії, писані зі становища широкодемократичного, глибокогуманного, – їх високий пафос, щире, гаряче чуття автора ще й нині пече наше серця, ворухить наше чуття, як ніяке інше писання тих часів. Гарячий, патетичний до екстатичности, сильний в виразах часом до грубоватости, охочий до різких і сильних тонів в малюнках аж до гіперболізму, Вишенський був створений на народнього проповідника, трибуна, народнього вождя, і гарячі, переломові часи унії як не можна більше відповідали його вдачі» (М. Грушевський) [16, с. 550-551].

«Нам, здрібнілим епігонам, дорогі такі люде, як взірці сильнішої, здоровішої породи. Ми бачимо їх хиби і помилки, але разом чуємо в них силу і енергію, котра нас освіжує, «мов у літі при роботі вода студенська». І як писатель, являється нам Вишенський постатю незвичайною, сильною і в порівнянні до других сучасних малоруських писателів оригінальною. Особливо принаджує нас свіжість його красок, безпосередність виразу і чуття, пластика картин, одним словом, усе те, що в писаних творах є виразом сильної, високо симпатичної індивідуальности автора» (І. Франко) [72, с. 492].

«Головна сила Вишенського в згідності теорії та практики людини, в любові до народних мас, у розумінні і спочуванні їх недолі, в сміливим визнаванні правди і упертій обороні своїх переконань: через те й став Вишенський найбільшим моралістом в українським письменстві перед Сковородою і Шевченком. Дуже помітний і стиль Вишенського: він такий багатий, різnorodний і цвітний, що щодо плястичности й сили індивідуального вислову Вишенський уступав хіба «Слову про похід Ігоря» в усім українським письменстві до Котляревського» (М. Возняк) [76, с. 241].

«Він (І. Вишенський. – С.), що дивився на житейське море та його напасти з-під хмарної гори своєї, змалював його так виразно, що перу історика не залишилося нічого діяти з його рукописом... Його голос давав напрям тим, хто збився з путі, він підбадьорював, він пророкував, і дійсно сталося так, як він пророкував серед бурі. Ось хто зупиняв успіхи унії» (П. Куліш) [79, с. 318-319].

«В особі І. Вишенського, під скромною чернечою рясою, під страховилом-клобуком», в «нечищених чоботищах», крився великий громадянин південно-руської країни. То був чоловік, що багато дечого заперечував, але й багато міг створити, Його духовно-творчі стремління базувалися на народніх ідеалах, зливаючись з домаганнями та побажаннями південно-руських міщан і селян» (М. Сумцов) [81, с. 674-675].

«Він (І. Вишенський. – С.) є для нас одним з найліпших прикладів того, що геніальний письменник може перерости свою сучасність, обмеженість стилю свого часу, свій власний обмежений світогляд... Ідеологія його – ідеологія реакції, але дивним чином від цієї реакції віє якимсь свіжим бадьорим духом» (Д. Чижевський) [85, с. 34-46].

«Одстаючи од своїх товаришів, тодішніх письменників, щодо освіти, Вишенський усіх переважив талантом і був через те «власителем дум» свого часу» (С. Єфремов) [86, с. 149].

Хоч І. Вишенський і справді був «власителем дум» свого часу, але тогочасне українське громадянство не пішло за його порадами в культурно-освітній справі. В запалі аскета І. Вишенський радив Русі, як ми знаємо, залишатися «похулею, поруганою, посм'яною», відкладаючи свій триумф до страшного суду, – «тогда skutкомъ узримъ, кто будетъ лучшій – Латина или Греки съ Русью». Але Русь не схотіла йти на самовбивство [16, с. 474]: вона пішла в своїй діяльності на полі духової культури за тими ідеями, що їх висловив автор «Перестороги», – твору, що його написано не раніш 1605 р.* (в ньому є виступ автора проти автентичності виданого 1605 р. послання митрополита Мисаїла).

Досі нема одностійної думки про авторство «Перестороги». І. Франко, К. Студинський, М. Возняк і деякі інші дослідники вважають, що автором того твору був Юрій Рогатинець, визначний діяч львівського Ставропільного братства, львівський міщанин, фабрикант: торговець шовковими матеріями. М. Грушевський відкидає авторство Ю. Рогатинця з таких міркувань: 1) Ю. Рогатинець, як близький до тих справ, що подаються в «Пересторозі», не допустив би багатьох анахронізмів, що ними повна «Пересторога»; 2) роля львівського братства і братського руху виступила б виразніше; 3) не було б і жалів автора на те, що руська єрархія стала рекрутуватися з простих людей. На думку М. Грушевського, автором «Перестороги» скорше міг би бути шляхтич або клирик з Волині або з Києва – з поза братського руху 1590-1600 рр. [22, с. 403]**.

«Пересторога» починається титулом-резюме, де подається короткий зміст самого твору.

Автор бачить головну причину політичного, культурного і суспільного занепаду України в недостатчі культури, освіти і насамперед – добре організованих шкіл: «Кожний православний християнин, необхідно, щоб

* Друком вийшла «Пересторога» лише 1851 р. в Петербурзі («Архивъ Западной Россіи», т. 4).

** Все ж гадаю, що автором «Перестороги» слід вважати Ю. Рогатинця, бо І. Вишенський у «Посланні до Домнікії», звертаючись до п. Юрка, вживає таке речення: «Тако подобно да мниши о мнѣ о пристрозѣ», себто, в «Пересторозі», як пояснює той самий М. Грушевський в примітці 11 на с. 427 2-го вип. V-го тому «Історії української літератури».

ти знав, звідки в цю землю прийшла віра християнська. Інакше не дізнаємось, тільки аж з Греції прийняли віру, християнську, раніше, ніж Поляки з Німців римську, на двадцять п'ять років. І такі були великі ревнителі, що багато, з великим коштом церков і монастирів намурували, і маєтностями забезпечили, золотом, сріблом, перлами й коштовним камінням церкви оздобили, книг численних мовою слов'янською нанесли. Але того, що було найбільш необхідне – шкіл звичайних не заснували. Тому з роками та грубість поганська і схильність – потяг до марноти цього світу так вразила, що потомки тих побожних благочестивих самодержців, княжат руських, зведені красотами світу цього, а наук не навчені, впали у велику спокусу, дуже сильно запрагли панування і розділилися: одні тут залишилися, а другі в повніших краях панування обсіли (і ті довше у своєму пануванні тривали). І як собі очі п'ялили на панування, один одному видираючи, і на допомогу проти себе сусідів пограничних зводячи – як Угорців, Поляків і Литву, велике кровопролиття між собою чинили. Згодом оті помічники, перемігши противників, потім і самих перемагали, і держава Руська в їх руки потрапляла. Тому церкви Божі з їх окрасами грабувалися: золото, срібло й ті коштовні камені і книги забрано, як бачиш це наглядно в самому коронному Кракові і в костелах римських того повно. Книги слов'янські знайдені замкнені у великих склепах, їх на світ не випустять. Також є й у Львові у монахів домініканських склеп великий, де знесені до купи книги наші слов'янські учительські після завоювання й ліквідації держави Руської.

І це сильно зашкодило державі Руській, що не могла шкіл і навчання громадського ширити, і їх не засновувано. Бо якби ми мали науку, то із-за невігластва й глупоти своєї не прийшли б до такої загибелі! Читаючи хроніки польські, знайдеш про те достатньо, як Поляки Руські володіння посідали, заприятелювавши з ними [Руські] позаздрили їх звичаям, їх мові, наукам і, не маючи своїх наук, почали віддавати своїх дітей у науки римські, а ті за науками й до віри звикли. І так поволі своїми науками все панство Руське привели до римської віри, що потомки князів Руських з віри православної на римську вихрестилися, і прізвища й імена собі повідміняли, наче ніколи не перебували потомками благочестивих своїх прародичів.

А тому грецьке православ'я охололо й ослабло, й занепало. Бо також знатних станів особи, погордивши своїм православ'ям, перестали вступати у духовні уряди, а будь-кого в них ставили – на догоду лише самому звичайному чоловікові. Тому ставали на престоли митрополити й єпископи недосконалі, не такі, які були раніше – мужні, святі – архимандрити київські, при правлінні яких і інокі були людьми життя

святого, такі що сіяли чеснотами своїми, а після їх смерті великі чудеса у їх чесних гробах діялися, ще тепер цього знаки є у Києві. Після наших благообразних і подвижників настали ледачі й недобрі, і так при них порядки церковні дійшли до забуття. Книги ті, які ще залишилися, пилом припали, і вся побожність в погорду впала, так що не лише шляхетського, а й простого стану люди ішли у іновірство й сектанство, зваблені духовними» [22, с. 406-407].

Далі автор зупиняється на діяльності кн. Василя-Костянтина Острозького в церковній і освітній справі: «науки слов'янські й грецькі заснував у Острозі, друкарню зібрав з благословенням і велінням патріарха вселенського все те заснував... Згодом православ'є наше почало було сяяти наче сонце. Люди вчені почали появлятися у церкві Божій: учителі й будівничі церкви Божої. Книги друковані почали множитися. Споглядаючи це, святійший патріарх все частіше звертав увагу: надсилав мудрих учителів, а нарешті святійший патріарх Йоаким антіохійський спершу, а потім константинопольський у Землю Руську приїхали і час немалий кожен з них своїм приїздом замешували. Братство в містах постановили, ставропігію і у Львові заснували» [22, с. 407-408].

Усе вийшло на добру путь, але диявол розпочав свою роботу. Далі автор розповідає про Берестейський собор 1596 р., учасником якого він був, про календарну реформу та про різні ознаки гніву Божого за відступництво з православної віри. Закінчується «Пересторога» уступом, що закликає не піддаватися спокусам латинської вченості, поганської філософії, Арістотелевої науки: «Не слухай же тих баламутів, які тобі твердять, начеб-то там справжня церква Божа мала бути, де світська влада змішалася з духовною. Де пиха гніздо собі збудувала. Де мудрість світа того панує. Де філософія поганська – Арістотелева наука слово Боже вивертає і по-іншому вірити каже. Де духовні просторо живуть, вольностей усяких заживають, на віру святу не словом Божим, а мечем воюють. Утікай від тих, утікай, бо то не Христова, а антихристова віра, якою наші противники тримаються!» [22, с. 415].

М. Возняк припускає, що кінець «Перестороги» є докляєне писання, бо зміст того кінця не подано в титулі-резюме [77, с. 175]. Тої самої думки був раніш і М. Грушевський, але потім переконався, що нема причини вважати кінець «Перестороги» чужим додатком. «Очевидно, – пояснює він, – в уяві автора потреба посполитої науки, опертої на православної традиції, не суперечила агітації проти єзуїтської «аристотелевої мудрости» [22, с. 417].

Висловлені в «Пересторозі» думки про культ освіти, школи, книги, як правдиво зауважує М. Грушевський, «характеризують ціле окруження,

цілу епоху. Се покоління стільки мрій і надій вложило в сі скромні початки школи, письменства, друку, що зрозумілими стають сі переборщення, – ся надмірна віра в всемогучий вплив школи і науки: всім епохам просвіщення знайомі сі перебільшення». Хоч «Пересторога» і повторює за І. Вишенським ідею простоти і погорди до світської мудрості, але програма її, за висловом М. Грушевського, «далека від аскетичного самоїдства Вишенського», а тому М. Грушевський вважає «Пересторогу» за ідеологію нового часу: заповідь емансипації з-під середньовічної церковщини, розвитку раціоналізму та громадської активності і боротьби [22, с. 405, 416, 417].

І справді, кінець XVI ст. і перші десятиліття XVII ст., себто час, що його прийнято називати першим українським відродженням, визначаються помітним розвитком шкіл, друкарень та книжкової продукції.

З братських шкіл, що повстали в той час, згадаємо тут такі: у Вільні (1588), Городку (1591), Бресті (1591), Минську (1592), Перемишлі (1592 р.), Бельську (1594), Могилеві (1597), Замості (1606), Києві (1615), Луцьку (1619 чи 1620), Пинську (1633), Орші (1648), Рогатині, Вінниці, Немирові, Кам'янці на Поділлі, Крем'янці та ін.

З усіх братських шкіл найбільшу славу і довголіття зазнала київська братська школа, а тому вважаю за потрібне перш, ніж перейти до загальної характеристики братських шкіл, більш-менш докладно зупинитися тут на історії та діяльності київської братської школи.

Рік заснування київської братської школи досі не встановлено. І. Каманін думав, що кн. Костянтин Іванович Острозький (батько Костянтина-Василя Острозького) заснував у Києві в першій чверті школу, що пізніше перейшла до братства [62, с. 178]. Дехто (напр., Макарій Булгаков [6], В. Асоченський [4], П. Лебединцев [32, с. 281] дотримується тої думки, що братську школу засновано при Богоявленському монастирі 1589 р., а 1615 р. вона перейшла на нове сусіднє місце – у двір, подарований Гулевичівною, жінкою Степана Лозки, колишнього маршалка мозирського. Інші (напр., Хв. Тітов, С. Голубєв, К. Харлампович, М. Грушевський) схильються до тої думки, що братська школа в Києві повстала 1615 р., коли згадана Ганна Гулевичівна-Лозка (може бути, що правдиве її ім'я Лизавета) [40, с. 732-735] призначила дарований Богоявленському братству ґрунт для монастиря і школи при ньому записом з дня 14 жовтня 1615 р.

При заснуванні Богоявленського братства в члени його вписався і гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний з усім військом козацьким, приймаючи таким чином під свою опіку і протекторат як саме братство,

так і всі установи при ньому. Хоч серед козаків були, за висловом М. Грушевського, «одчайдушні мамаї», для яких релігія не мала жодного значення, однак більшість козацтва була прив'язана усім серцем до того, що вважалося за підставу національного життя. Отож правдиво писали про козаків у своїм меморіалі з р. 1621 новопоставлені українські владики: «Се ж їх (козаків. – С.) предки разом з Володимиром христилися, віру християнську від костянтинопольської церкви приймали і по сей день у цій офірі родяться, христяться і живуть. Живуть не як погани, а як християне, мають пресвітерів, учаться письма, знають Бога і закон свій» [17, с. 392].

До речі, згадаю тут, що гетьман П. Сагайдачний майже тільки на свої кошти збудував на фундуші Лизавети Гулевичівни-Лозки новий храм Богоявлення Господнього [11, с. 161]. За відомостями автора «Історії Русів», наказний гетьман «Петр Жицький» (очевидно мова тут йде про Івана Патрижицького, що, за списком гетьманів у М. Максимовича, гетьманував р. 1632), «як фахівець по архітектурі керував будуванням Богоявленського монастиря»* [72, с. 48]. У стінах Богоявленського монастиря і поховано П. Сагайдачного (10.04.1622). Над його могилою 20 вихованців київської братської школи виголосили вірші, що їх склав тодішній ректор і проповідник Касіян Сакович.

На чолі братської школи як її ректор став Йов Борецький (в миру Іван), один із членів того гуртка учених, що саме в другім десятиріччі XVII ст. скупчився навколо архімандрита Києво-Печерської лаври Єлисея Плетенецького, – «прибѣжища учених людей, промотора любящих науки», за висловом Петра Могили, наступника Є. Плетенецького по архімандрії Києво-Печерської лаври. До того гуртка входили Захар Копистянський, Тарас Земка, Памва Беринда, Лаврентій Зизаній, – здебільшого були то галичани. «Се було, – як каже М. Грушевський, – первое нашествіє галичан на Київ, що, під проводом і протекцією гетьмана козацького, також галичанина, заходилися культурними засобами Західної України відродити на київськім ґрунті заглушене культурно-національне життя й привернути старій столиці України її давню національну ролю й значення» [17, с. 411].

Київська братська школа поділялася на декілька класів чи шкіл. У кінці 20-х рр. XVII ст. вона ділилася на чотири класи: руська школа, інфіма, граматика та синтаксис. З назви школи, як її визначив єрусалимський

* Уже М. Максимович правдиво зауважив, що в «Історії Русів» є недостача в справності і вірності в опису багатьох подробиць, але, з другого боку, вона «як народна історична думка, повна оживлюючого художнього піднесення та чутливого і правильного розуміння подій і значення осіб» [73, с. 238].

патріарх Теофан у своїх граматиках, – «школа наук елино-словенського і латино-польського писма», – видно, що в київській братській школі вчили грецької, латинської, слов'янської та польської мови, крім руської [51, с. 75]. У програмі київської братської школи головне місце займала слов'янська мова. Навчання в школі починалося зі слов'янської азбуки. Слов'янська мова була викладовою мовою, але учням дозволялося відповідати і розмовною мовою. Друге місце належало грецькій мові. Уся програма і шкільна система були перейняті греко-слов'янським духом, бо все тут ґрунтувалося на засадах східної православної старовини. Щодо історичних, математичних і інших наук, що викладалися в деяких західноукраїнських братських школах, то про навчання їх в київській братській школі нічого не згадується в пам'ятниках, що збереглися з того часу [51, с. 76].

Виховання дітей велося в строго моральнім і національнім дусі. При школі р. 1620 заведено з благословення згаданого уже єрусалимського патріарха юнацьке («младенческое») братство [45, с. 56].

Київська братська школа була всестановою школою. Можна думати, що школа відразу здобула велику кількість учнів, бо вже 1622 р. під час похорону гетьмана П. Сагайдачного, як уже згадувалося, виступило 20 учнів школи з віршами над його труною. Треба думати, що то були обранці з числа кращих учнів школи*.

Досі нема певних списів ректорів київської братської школи до часу перетворення її в колегію. Так, більшість істориків вважає, що після Й. Борецького ректори йшли в такій послідовності: Мелетій Смотрицький (1618-1619), Касіян Сакович (1620-1624), Тома Ієвлевич (1628-1632). М. Маркевич у своїй праці «Історія Малоросії» подав такий список: І. Копинський (1620), К. Сакович (1622), Т. Земка (1631-1632). М. Максимович у статті «Кіевская братская школа» зауважує, що 1) І. Копинський керував братською школою в 1615 р. дуже короткий час, так мовити «мимоходом»; 2) питання, чи був М. Смотрицький ректором київської братської школи, потребує ще нового дослідження; 3) Т. Ієвлевич має зайняти місце, що його в списках ректорів займає Т. Земка, себто, в рр. 1631-1602. [64, с. 704-705]. М. Закревський у «Описанії

*Деякі історики київської братської школи домогилянського періоду, наприклад, В. Аскоченський [4, с. 68], М. Булгаков [6, с. 31], вказують, що в тій школі вчився Богдан Хмельницький, причому обидва згадані історики посилаються на працю М. Маркевича «Історія Малоросії», де у т. I, на с. 151 є згадка про те, М. Грушевський заперечує ті відомості, висловлюючи, на мій погляд, ту слушну думку, що, коли б Б. Хмельницький справді вчився в київській братській школі, то Виговський у листі до московського царя з проханням задовольнити клопотання делегації київського братського монастиря, згадав би, в інтересах братської школи, не лише себе, як колишнього учня тої школи, але й Б. Хмельницького [19, с. 858].

Кієва» подає такий список ректорів: І. Копинський (1615-1620), К. Сакович (відійшов 1622р.), Т. Ієвлевич (1631), Т. Земка (1632) [67, с. 892].

Деякий час (від 1 серпня 1630 до квітня 1631 р.) у київській братській школі навчання не проводилося через морову хворобу. Незабаром після того київська братська школа зазнала великої реформи, пов'язаної з іменем Петра Могили, архімандрита Києво-Печерської лаври.

Ще за його попередника, Єлисея Плетенецького, Печерська лавра придбала (коло 1615 р.) друкарню, що її заснував у Стрятині Г. Балабан, перевезла її до Києва та зложила для потреб друкарні фабрику паперу в Радомишлі над р. Тетеревом, «коштом немалим на подивенє в том краю, як реч небывалую» (з промови Захара Копистянського на похороні Є. Плетенецького).

«Щоб відвернути велику втрату на душах людських та придбати заблудних від православія», а також щоб «зняти з православної церкви поношеніє, проісходящее од неучености духовенства», П. Могила задумав відкрити школу, де молодь могла б виховуватися «в благочестії, в нравах добрих і в науках свободних». Можна думати, що вже 1631 р. П. Могила відкрив школу, на зразок західноєвропейських шкіл, в Лаврі, в будинку Троїцького монастиря. До тої школи П. Могила літом 1631 р., під час свого перебування у Львові, запросив вчителів Ісаю Трофимовича-Козловського та Сильвестра Косова*.

Лаврська школа викликала невдоволення серед деякої частини ченців, головне, тих, які вимушені були звільнити помешкання для школи, та підбурених ними козаків, що вважали ту школу за «латинську». Козаки збиралися навіть побити учителів і самого П. Могилу «Був уже час, що ми, – так читаємо в спогадах одного з тогочасних учителів лаврської школи, – висповідавшися, тільки того й чекали, коли нами схочуть начиняти животи дніпрових осетрів, або поки одного огнем, другого мечем не пішлють на той світ» [17, с. 422]. Але П. Могила врятував свою школу тим, що погодився злучити її з братською школою, а братство визнало його довічним старшим членом братства та патроном з'єднаної школи, про що складено акт з дня 30 грудня 1631 р. [12, с. 69-72].

Р. 1632 дня 17 березня гетьман Петрижицький оголосив військового листа до отамана та інших товаришів, що перебували у Києві, з наказом пособляти з'єднанню Богоявленської братської школи з лаврською [12, с. 73]. З'єднання тих обох шкіл мало відбутися на початку 1632 р., але,

* М. Максимович у статті «О лаврской Могилянской школѣ» вказує, що Ісаю Трофимовича і Сильвестра Косова відрядив П. Могила до Львова для завершення освіти [39, с. 211], але С. Голубєв заперечує те відрядження, однак зазначає, що «сам факт відрядження П. Могилою здібних осіб до закордонних шкіл для завершення освіти не підлягає сумніву» [13, с. 427].

мабуть, відбулося воно після Великодня, бо ще на Великдень 1632 р. учні лаврської школи піднесли П. Могили збірник віршів учнів тої школи «Євхаристіон албо Вдячність». [39, с. 212]. З'єднана школа прибрала назву колегії (Collegium Mohyleanum). П. Могила в 1634 р. відкрив філію колегії у Вінниці, а потім (1639) переніс її до Гоці на Волинь в заснований Рєгіною Саломірецькою православний монастир. П. Могила, ставши 1632р. київським митрополитом, задумав перетворити колегію на академію, але польський король Владислав IV відмовив йому в тому, лише дозволив викладати в колегії всі науки до діалектики і логіки включно (привілей з дня 18 березня 1635 р.), бо, як щиро висловлюється польський історик київської колегії А. Яблоновскі, «в інтересах польської політики лежало не допускати самостійного розвитку в київській колегії неуніатського богословія, щоб тим самим примусити її учнів удаватися для закінчення студій до католицьких академій» [57, с. 163].

Київська колегія, як і школа Успенського братства у Львові, також зазнала багато лиха від католицької духовної та світської влади. Уже р. 1634 П. Могила дістав королівське розпорядження про закриття вінницької філії та про перетворення київської колегії в нижчу школу, але він зовсім зігнував те розпорядження, а натомість видав у світ на захист своїх шкіл «Ехегезис» (1635), що його склав С. Косів з доручення П. Могили. Не мало прикростей чинив П. Могили як протекторові колегії київський воєвода Ян Тишкевич. Так, р. 1639, під час відсутності П. Могили в Києві, намісник воєводи велів стягти голову студентові колегії Федорові Гоголевському ніби за те, що студенти вночі напали на шинок і когось поранили. У листі до могиливіських братчиків* П. Могила пояснював вчинок намісника воєводи підступом київського воєводи і взагалі ворогів православія, бо їм досадно, що в колегії вчиться велика «громада» молоді, яка, діставши освіту, зможе ясно показати усьому світові правду та могуче оборонятиме православну церкву. Отож рішили вони підняти наклеп на будь-якого студента колегії, закинувши йому кримінальний злочин [14, с. 92-95, 167-168]. Незадовго до смерті П. Могили (в ніч на 1 січня 1647 р.) Ян Тишкевич увів у Київ єзуїтів і вони 1645 р. відкрили в Києві коістьол і колегіум, що р. 1646 дістав королівський привілей [44, с. 605].

П. Могила дбав не лише про те, щоб у колегії процвітали науки, але й насамперед і головне («бардзий і над все») бажав, щоб «благочестіє» в серцях молоді постійно було «засѣвано и вспоано». Для цього він сам

* М. Петров, подаючи у своїй праці «Кіевская Академія во второй половині XVII ст.» лист П. Могили в справі вбивства студента Гоголевського, вказує, що лист той був адресований до минських братчиків [44, с. 604].

зладив великий твір «Анфологіан» (1636), де подано докладні поради молоді про те, як треба поводитися вдома, в церкві, під час гулянки і т.д. [15, с. 24-25]. Слід також згадати славнозвісне видання його «Службника», що знайшов велике поширення не лише на Україні, але й поза її межами. І теперішні «службники» російської церкви – майже дослівні передруки «Службника» П. Могили з більшими чи меншими скороченнями [38, с. 41].

Із заснуванням у Києві Могилянської колегії та з розвитком видавничої діяльності, яку розпочав гурток учених на чолі з П. Могилою, Київ знов став центром української культури та «передатковим місцем знання, науки й письменства і навіть громадських форм на Московщину, на Білорусь, на Волощину, на Балкани. Православні сусіди чуйно прислухаються до того, що робиться в Києві, і його здобутками живляться. Потужний на Україні братський рух у Київському братстві знаходить своє завершення й укоронування» [26, с. 91].

І справді, П. Могила уже р. 1640 відрядив до московського царя Михаїла Федоровича посольство просити його про дозвіл заснувати у Москві монастир, де б жили київські братські ченці і могли б вчити «грецької і слов'янської грамоти дітей боярських і простого чину» [51, с. 155], але прохання те, як відомо, не було тоді задоволене, проте незабаром московський уряд закликав київських учених до Москви для допомоги в освітніх справах. Немало прислужився П. Могила своїм впливом також розвиткові духового життя на Волощині та Молдавії, як це видно з рецензії М. Грушевського на працю Д. Панайтеску, присвячену дослідженню впливу П. Могили і його київських установ на культурне життя Волощини та Молдавії [23, с. 191-192].

Перед своєю смертю П. Могила висловив у своїм заповіті з дня 22 грудня 1646 р. останню волю – все своє майно призначив він на поширення освіти в Україні. «Бачучи упадок благочестія в народі руським не від чого іншого, як від того, що не було жадної просвіти й наук, дав я обіцянку Господу Богу – все своє майно, що дісталось мені від батьків, і що тільки не залишиться від служби місцям, мені дорученим, та з прибутків моїх маєтків, повернути почасті на відновлення зруйнованих домів Божих, від яких залишилися жалюгідні руїни, а почасті на заснування шкіл у Києві, на ствердження прав і вольностей народа руського». Зрозуміла річ, що в своїм заповіті П. Могила присвятив особливу згадку своїй улюбленій дитині – колегії, називаючи «Collegium» «unicum pignus meum» «та заповідаючи їй дома і капітали [42, с. 429-436].

Київська колегія – пізніше Академія – назавжди зберегла в своїй

історії вдячну пам'ять про свого протектора, іменуючи утворену ним школу його прізвищем («Collegium Mohyleanum», а пізніше «Academia Mohyleana») та уряджуючи щорічно в день смерті П. Могили урочисту панахиду по ньому.

Серед істориків Києво-Могилянської колегії-академії цілковито відмінну позицію в оцінці П. Могили займав Є. Мединський. Головну заслугу в справі заснування тої школи він приписує не П. Могилі, а київському Богоявленському братству, бо воно, між іншим, настояло, при сполученні братської школи зі школою, що її утворив у Печерському монастирі П. Могила, вивести з території Печерського монастиря лаврську школу на Подол, «щоб узяти школу під громадський контроль та позбавити її замкнено монастирського характеру і підлеглости виключно монастирському духовенству» [94, с. 74-75]. Очевидячки, автор не взяв до уваги того факту, що утворена Києво-Могилянська колегія також перебувала в стінах монастиря (Богоявленського) і підлягала тільки монастирському духовенству і П. Могилі як «старшому братові». Взагалі Є. Мединський визнає оцінку П. Могили, «як нібито прогресивного діяча, гарячого захисника православ'я та просвітника України, явно неправильною» [95, с. 102].

Як на сонці є плями, так і в діяльності П. Могили були епізоди, що кидають чорну тінь на духовий образ цього, безперечно, непересічного ієрарха київської митрополії. Одним з таких епізодів була мало оправдана і неперемінлива у виборі засобів боротьба П. Могили за фактичне керування київською митрополією з київським митрополитом Ісаєю Копинським, за життя якого П. Могила дістав висвячення на київського митрополита з порушенням традиційної в Україні засади соборності при виборі київського митрополита. І. Копинський помер 5 жовтня 1640р., як в'язень, мабуть, в Києво-Печерській лаврі. Правда, є історики, що оправдують П. Могилу в його боротьбі з І. Копинським. Так, М. Костомаров вказує, що вина за круту розправу П. Могили з І. Копинським падає на польський державний устрій, що не в силі був переводити в життя закони, а накидав той обов'язок на самих заінтересованих осіб [65, с. 440]. Ф. Терновський з приводу того самого епізоду висловлюється так: «Внутрішня правда в тім вчинку (в деградуванні І. Копинського. – С.) була на боці П. Могили, бо він домагався митрополії ради добра православної пастви, а діставши митрополію, доказав, що був гідний того. Що ж стосується порушення зовнішньої легальності, то це було таким щоденним і звичайним явищем у Польщі, що воно нікого не могло ні обурювати, ні дивувати» [66, с. 13]. Будь-що-будь, залишається незаперечним фактом як висвячення П. Могили на київського

митрополита без згоди І. Копинського, що тоді посідав київську митрополію, та з порушенням традиційного виборчого принципу, так і негуманне поводження П. Могили з усунутим ним митрополитом. Відомо також, що П. Могила, як споріднений з багатьма визначними панськими магнатами (Вишневецькими, Потоцькими, Карецькими, Радивилами і ін.) і до того сам великий землевласник, був ворогом козацьких повстань проти польських панів. Отож його соціальні інтереси цілковито розходилися з інтересами більшості українського народу і козацтва, що шукали в повстанні проти польського панства виходу зі свого тяжкого матеріального і правного положення в Речі Посполитій [8, с. 114-115].

З числа учнів київської братської школи і колегії, що вчилися в ній до половини XVII ст., згадаю тут декілька осіб, що здобули собі визначне місце на життєвому полі: Баранович Лазар, чернігівський архієпископ (†3.09.1693); Виговський Іван – гетьман у рр. 1657-1659, 19.03.1664 був розстріляний поляками під Корсунем; Галятівський Йоанікій, архімандрит чернігівського Єлецького монастиря (†1688); Гізель Інокентій – архімандрит і ректор київської колегії, народився в православній родині* (батько його був членом святодухівського братства у Вільно, помер 24.02.1684 р.); Дзик Мелетій – архімандрит і ректор київської колегії (†1682); Золотаренко Іван – наказний гетьман (†1656); Павлюк (Бут) Павло – гетьман, в 1638 р. покараний на горло у Варшаві; Самко Яким – гетьман в рр. 1662-1663 з вибору козацької ради, р.1663 був забитий козаками з наказу гетьмана Івана Брюховецького; Петровський-Ситніянович Симеон – єпископ полоцький, вихователь царевичів Олексія і Федора царівни Софії (†1680); Славинецький Єпифаній, учитель київської колегії, потім учитель чудовської школи в Москві, куди р.1649 був відряджений Києво-Братським монастирем, на запрошення московського царя, в справі виправлення богослужбових книг; помер 19.11.1675 р. у Москві і похований там в Чудовім монастирі [92, с. 18-19; 93, с. 398, 400]; Тетеря Павло (за літописом Грабянки, Іван) – гетьман Правобережжя в рр.1663-1665 (†1670 р. в Адріанополі); Углицький Теодосій – чернігівський архієпископ (†06.02.1696); Хмельницький Юрій – гетьман в рр.1659-1663 та 1677-1681 (†1681р.); Ясинський Варлаам – київський митрополит в рр. 1690-1707 (†22.08.1707).

Зупинюся тепер коротко на програмі київської колегії.

У київській колегії та в тих братських школах, що брали її собі за

* Донедавна історики вважали І. Гізеля за німця з походження, родом з Пруссії. Д.Оляничин, покликаючись на «Акты, изданные Виленскою Археологическою Коммиссією» (Вильно, 1875. Т.8. с.100), вказує, що І. Гізель народився не в Пруссії, а у Вильні, в православній родині [61, с.570].

взірець, латинська мова займала головне місце. Треба пам'ятати, що латинська мова була в той час мовою трибуналу, суду, сеймів, а тому мала життєву потребу. Це добре довів Сильвестр Косів у своїм творі «Ehegesis» * (1635): «В чому полягає потреба в латинських школах для нашого народу? Найголовніше в тому, щоб бідну нашу Русь не називали дурною Руссю... Поїде бідак русин до трибуналу, до сейму чи соймика, до міського чи земського суду – bez łaciny, płaci winy; ні судді, ні адвоката, ні посла не розуміє, а тільки, як шуліка, дивиться, витріщивши очі, то на одного, то на другого. Не слід примушувати нас і до студювання виключно грецької мови; ми дбаємо і будемо дбати про те і при студюванні латинської мови, так що, дасть Бог, перша буде у нас ad chorum, а друга – ad forum» [14, с. 264-265]. Без знання латинської мови не можна було вступати до університетів не лише за кордоном, але й в Литовсько-Польській державі (до університетів краківського, виленського, замойського). Отож латинською мовою викладалися усі шкільні предмети, крім катехизису та слов'янської граматики. По-латинському повинні були розмовляти учні у школі й поза школою. За помилку в латинській мові, за одне слово, сказане рідною мовою, учень підлягав дуже суворій карі.

Знання польської мови визнавалося також за потрібну річ для кожного освіченого українця. Вживання польської мови заходило так далеко, що в кінці XVI ст. і особливо в XVII ст. твори православних українців польською мовою були звичайним явищем. Навіть така книжка, як Печерський Патерик, вийшла 1635 р. у переробці С. Косова польською мовою.

Руській мові також відведено місце в програмі братських шкіл, особливо в Литовській державі, де руська мова набула значення державної мови. Але руська мова, треба думати, не користувалася особливою пошаною в програмі братських шкіл. Так, правда, стояла справа з рідною мовою також у католицьких і навіть в протестантських школах не тільки в XVI ст., але й у першій половині XVII ст., поки ідеї Яна Амоса Коменського не запанували в шкільній практиці. Тому, може, П.Могилі й не залишалося нічого іншого, як узяти за зразок для своєї школи звичайний у той час тип латинської школи [28, с. 12].

Крім мов, до програми братських шкіл входили діалектика, риторика

* «Ehegesis» видано польською мовою. Твір той перевидано в «Архиви Юго-Западной России». Ч. 1. Т. 8. Вип. 1. С. 422-447 також польською мовою. Досі залишається нерозв'язаним питання, хто саме своїми нападами на Києво-могилянську колегію спричинився появи «Ehegesis'a». Так, наприклад, П. Пекарський вважає, що напасником був М. Смотрицький, а С. Голубев гадає, що ним був уніатський митрополит Веніамин Рутський [14, с. 250].

та гомілетика (наука духовного красномовства). Діалектика подавала учням основи логіки та мала вчити їх гнучко мислити. Діалектика нерідко оберталася в софістику, що вчила, як висловився Іван Вишенський в одному з своїх писань, робити з білого чорне, і навпаки. Риторика була наукою, що навчала красно промовляти. Наші учителі риторики йшли за латино-польським взірцем і вчили усіх риторичних засобів вислову без особливого поглиблення в суть самої справи. Прикладанням риторичних правил до духовних проповідей займалася гомілетика. Ось які правила подавав ректор київської колегії Йоанікій Галятовський у своїм підручнику «Наука албо способъ зложеня казаня» (1659): «Спытаеть кто, якъ можетъ зъ малой части (себто теми) великое казане учинити? Отказую, треба тую часть казаня амплѣфковати (себто ускладнити різними подробицями), розширяти, треба придавати до неї приклади, подобенства, сентенції, фѣгуры, то малая часть великим казан'емъ зостанеть» [28, с. 51].

Значно гірше становище в програмі братських шкіл займали науки квадривіума: арифметика, геометрія, музика і астрономія. Математичні науки не були тоді в особливій пошані і в Західній Європі. Щодо музики – в братських школах найбільшу увагу приділяли співу. Учні шкіл співали в церковних хорах, а співом церковних кантів у домах побожних мирян здобували собі засоби для свого існування.

Як бачимо, програма братських шкіл значною мірою була копією програми єзуїтських шкіл, а тому нема чого дивуватися тому, що й підручники братських шкіл часто були простою переробкою підручників, що вживалися в єзуїтських школах. Однак були і оригінальні підручники, а також у переробці з грецької мови. Так, з числа оригінальних підручників насамперед слід назвати буквар Лаврентія Зизанія, на той час учителя виленської братської школи, під назвою «Наука ку читаню й розумѣнню писма словенского туты жъ и о святой Троици и о вѣчеловѣченіи Господни» (Вільно, 1596). У тім букварі вміщено азбуку, молитви та короткий катехизис, що його склав Степан Зизаній. Донедавна той буквар уважався у нас за перший друкований український буквар, але р. 1934 польський професор-педагог Станіслав Кот знайшов в оксфордській бібліотеці буквар, друкований у Львові, або у Вільні з половини XVI ст. під назвою «Началу ученія дѣтямъ хотящимъ розумѣти писаніе». Титульну сторінку того букваря репродукував краківський «Ilustrowany Kurjer codzienny» з 3 вересня 1934 р. у літературно-науковому додатку ч. 36.

Р. 1596 також у Вільні вийшла «Грамматика словенська, съвершеннаго искусства осми частій слова и иныхъ нуждныхъ» Лаврентія Зизанія. В

кінці тої граматики є «Лексисъ сирѣчь реченія въкратцѣ събраны и изъ словенскаго языка на простый русскій діялектъ истолкованы», де знаходимо пояснення таких слів, як «житниця» – клуня, «местъ» – помста, «юноша» – парубок, і т. д. «Лексисъ» був попередником слов'яно-українського словника Памви Беринди, під назвою «Лексиконъ словеноросскій и именъ тлъкованіе» (1627).

Уже була згадка про те, що р. 1591 вийшла у Львові граматика греко-слов'янської мови під назвою «Адельфотес». Гадають, що автором грецького тексту був Арсеній, митрополит еласонський, а переклад його на слов'янську мову зладили спудеї львівської братської школи, що мали вже добрі початки грецької мови. На думку К. Студинського, «Адельфотес» подав Мелетію Смотрицькому немалий матеріал при укладі своєї граматики [50, с. 41].

Р. 1621 у Вильні вийшов буквар під назвою «Грамматика албо сложеніе писмена хотящымъ ся учити словенскаго языка младолѣтнымъ отрочатемъ» з ілюстрацією в наголовку, де змальовано клас з учителем, що карає різками учня [43, с. 167-168].

Найславнішим підручником була граматика Мелетія Смотрицького, що її надруковано р. 1619 в Ев'ю на Виленщині під назвою «Грамматика Славенскія правилное синтагма потщением многогрѣшнаго мниха Мелетія Смотрицкого». Вона мала великий вплив на всю південно-слов'янську письменність. М. Смотрицький (або, може, правильніше М. Смотриський*) вводить тут уперше правила великих літер у письмі, що їх називає «вящшими письмены». Він також докладно склав орфографію відмін іменників і прикметників та вперше ввів дієслова. Відмін у іменників визначає сім: іменовний, родний, дательний, виновний, творительний, звательний і сказательний (пізніше «предложний»); чисел три – поєдинче, подвійне, многе; відмінювань («супружеств») дієслів – два, ступенів порівняння прикметників – три: положенная, разсудная та превишняя. В синтаксичній частині М. Смотрицький відрізняє два г – придихове та г' – гостре, відповідно до української вимови. Щодо розміру віршів – признав природженим слов'яно-руській мові віршову міру метричну, а не силабічну, що панувала в нашій письменності до XVIII ст. [27, с. 77-79].

Тому що братські школи були з собою в близьких взаєминах, підручники, видані одною братською школою, знаходили поширення в інших. Так, наприклад, перша греко-слов'янська граматика

* Див. про це першу примітку на с. 67 у статті І. Житецького «Грамматика Мелетія Смотрицького», що її вміщено в журналі «Книжний Вісник» (Київ, 1919. Квітень-червень).

«Адельфотес» вважалася тоді за дуже придатний підручник і вживалася у всіх братських школах.

Переходячи до опису внутрішнього життя братських шкіл, вкажу насамперед на важливу рису тих шкіл: братські школи, як і церковні, були загальноприступні школи, бо вступ до них був відкритий для усіх верств православного громадянства. Все ж були певні формальності, що визначали порядок прийняття дітей у школу, а також виступ їх зі школи (див. §1 і §19 «Порядку школного» львівської братської школи). У протилежність до єзуїтських шкіл, де діти магнатів і заможних батьків користувалися різними привілеями і навіть у класі сиділи на передніх лавах, братські школи проголошували принцип рівності дітей незалежно від матеріального становища і соціального стану батьків.

Учителі братських шкіл служили не тільки школі, але й церкві, організовуючи хори з учнів та беручи безпосередню участь у службах Божих. Тому вчителі братських шкіл називались також дяками. Учителів запрошувало братство, воно платило їм утримання як грошима, так і натурою – харч, одяг і взагалі все, що потрібно для життя.

Учителі братських шкіл набували освіти не тільки в братських школах, а також у різних академіях і університетах, нерідко в закордонних, при чому незаможні студенти здобували освіту «*per pedes apostolorum*». «Двоє або троє товаришів, бідних і безпритульних, без жодних засобів, з одною торбинкою за плечима та з парою книжок або декількома зшитками, пішки мандрували за кордон, всіма способами затаюючи своє ім'я, вживали усяких засобів, щоб уникнути небезпеки, і, переходячи зі школи до школи, обходили майже всю Європу, щоб, накінець, з запасом знання та з радістю повернутися додому» [9, с. 276].

Шкільна дисципліна в братських школах була сувора, – тілесні кари були необхідною частиною шкільного кодексу братських шкіл. Субота призначалася на повторення всього пройденого за тиждень, і тоді ж таки відбувалася кара над тими учнями, що прогрішили в науці чи в поведінці протягом тижня.

З часу заведення унії (1596) уніати почали відкривати свої школи. Частина уніатських шкіл повстала внаслідок захоплення уніатами православних братських шкіл та перетворення їх на уніатські (у Бересті – 1597 р., у Володимирі-Волинськiм, у Вильні – 1607 р. та деінде). Від р. 1617 почали відкривати уніатські школи також о.о. василіани. Р. 1639 єпископ Методій Терлецький заснував уніатську школу в Холмі, але р. 1648 козаки знищили її разом з василіанським монастирем.

Щодо програми і шкільного порядку – уніатські школи були копією єзуїтських шкіл. Своїм успіхом у навчанні уніатські школи не могли

похвалитися, бодай сам К. Сакович, що від 1625 р. був уніатом, ставив уніатські школи нижче не тільки католицьких, але й православних братських шкіл – київської та гошівської, де «добрѣ и искуснѣ учать». Те, що братські школи розвивалися і досить міцно стояли, невважаючи на всі замаху проти їхнього існування з боку католицького і уніатського духовенства, слід прикласти тому, що на сторожі їх і взагалі православля стояло козацтво.

В уніатській церкві деякий час продовжували своє існування братства, оскільки унія не хотіла одразу поривати з давніми традиціями. Але там, де зберігалися братства, вони підпадали під економічний контроль єпископату. Так, наприклад, виленські уніатські братства мусіли усі свої прибутки віддавати уніатському митрополитові [46, с. 144-145].

Слід також згадати, що багато уніатів училося в папських колегіях і алюмнатах* як стипендіати. Так, у Римі була папська колегія св. Афанасія, а, крім того, були папські колегії в Пултуску, Каліші, Несвіжі та папські алюмнати у Вільні, Граці, Оломоуці, Празі і ін. [47, с. 185-186]. Але не всі діти вчилися в тих чи інших правильно організованих школах. Багато з них вчилися також – у визначений тут період – у мандрівних дяків, що тепер комплетувалися почасти з неукінчених вихованців братських шкіл.

Залишається підвести деякі підсумки та подати загальну характеристику освітнього руху від половини XVI до половини XVII ст.

Характерною рисою братських шкіл у порівнянні з попередніми церковними школами, що в згаданий період відігравали роль нижчих шкіл, є навчання чужих мов, а саме класичних, що й надавало братським школам характер середньої школи; по-друге, перебрання на себе уділення учням наукових знань, що їх раніше можна було набути лише шляхом «книжного навчання» або практикою.

Не треба думати, що поширення програми братських шкіл вимагалось лише релігійною боротьбою православних братств з католицизмом та унією. До того, безперечно, прилучався також ширший світогляд тогочасного українського громадянства, що вважало потрібним пристосовуватися до нових вимог життя. Тому, на мій погляд, є помилковим твердження російського історика П. Пекарського, що «заснування в Києві колегії не було потребою народу, ще пригніченого і безправного. Тільки шляхта і вище духовенство, в порівнянні з народом, досягли більшого добробуту і, розуміється, дбали в інтересах власних вигод про розширення колегії. Приклад Польщі, де єзуїти в короткий час

* Алюмнат (від латинського слова *alumno* – вигодовую, виховую) – бурса для вихованців. У папських алюмнатах були ще й конфітори, себто вихованці, що утримувалися приватним або своїм коштом.

і блискуче встигли, за допомогою шкіл, поширити свій вплив, не міг залишитися без наслідування в Україні. І київська колегія явилася відбитком молодих у Польщі академій, і з тих самих причин, як і там, не мала нічого спільного з народом. Учні колегії підготовлялися єдино і виключно в інтересі одного стану, вигоди якого не були вигодами цілого краю» [43, с. 390]. Очевидно, П. Пекарський не взяв до уваги тих фактів, що фундатором київської колегії поруч з П. Могилою було київське міщанство та козацтво; що колегія була школою, що обслуговувала всі верстви українського громадянства, бо в ній вчилися діти панства і духовенства разом з дітьми козаків, міщан і навіть селян. Отож стає помилковим також твердження П. Куліша, що київська братська школа наповнялася лише «нищунями», себто тими дітьми, яких нікому було утримувати та які жили при київських парафіяльних школах [61, с. 317].

Заслуга братських шкіл визначеного тут періоду полягала в тому, що вони паралізували успіхи унії та католицизму на українських землях; мали велике значення для розвитку релігійної та національної свідомості українського народу; багато прислужилися своєю загальною приступністю поширенню освіти серед українського люду та сприяли розвиткові української культури не тільки фактом поширення шкільної програми, але й виданням шкільних підручників і наукових праць, особливо в галузі слов'янської філології.

Але не можна замовчати й основної хиби братських шкіл, що повстала з вини її творців. Замість того, щоб виробити оригінальний тип української школи, взято, як каже М. Грушевський, готовий тип школи з польсько-латинських взірців. Однак М. Грушевський, ставлячи цю заввагу, справедливо пояснює, що «трудно робити з того закид супроти культурної слабости української суспільности: трудно було не підпасти їй впливам взірців, які опанували тоді всю культурну Європу» [16, с. 477]. Справедливість вимагає також додати й те, що братські школи, переносючи до себе як взірець педагогію єзуїтської школи, обмежувалися подекуди лише її формами, надаючи їй інший дух і характер [36, с. 449].

Тут підходимо до питання про те, як слід оцінювати вплив польської культури на українську. М. Грушевський дотримується тої думки, що «український народ міг би власними силами без допомоги Польщі, що взяла на себе роль провідниці в постачанні Україні-Русі овочів західної культури, вибирати з цієї культури все корисніше, не оплачуючи цих культурних запозичень так, як Україна заплатила» [16, с. 478-479]. Характерна також його оцінка могилянської доби зі становища українського національного життя. М. Грушевський гадає, що поза чисто церковними, конфесійними інтересами вона має досить сумнівну

вартість: «Вона легковажила народні традиції і спрваджувала українське культурне життя на чужі йому дороги, тому з становища української національної культури ніяк не була розцвітом, а скорше дальшим періодом занепаду» [18, с. 99]. Не так риторично, як М. Грушевський, оцінює вплив польської культури на українську К. Харлампович у своїй публічній лекції, присвяченій спеціально тій темі. Підкреслюючи, що вплив польської школи на українську школу відбився тим, що остання перейнялася схоластичним духом, що в зв'язку з віршоробством розвинувся у українців нахил до панегіризму, К. Харлампович все ж указує, що «Польща послужила за посередницю між Європою й далеко позаду неї відсталою Руссю. Може бути, що й польська школа сама не поспівала за поступом наукової думки й педагогіки, в кожному разі, чим готувала вона польське громадянство, в тому звичайно не відмовляла й Русі. Історична заслуга Польщі полягав в тім, що в шкільній галузі виявила руському народові сусідню прислугу, допомагаючи йому вийти з тісного кола візантійських засад на широке поле наукових і практичних ідей, себто відкрити західного генія» [56, с. 47].

Може бути, що М. Грушевський має рацію, коли твердить, що період Б. Хмельницького не відбився чимсь яскравим у ділянці освітньої справи, при чому сам навів і оправдуючий мотив: *inter arma silent musae* [19, с. 1504], але ми також знаємо, що інтереси освіти були близькі Б. Хмельницькому: він завжди йшов назустріч потребам київської братської школи, а в т. зв. Збаразький договір, що його склав 1649 р. з королем Яном Казимиром, він вніс умову, щоб «єзуїтським школам не залишатися ні в Києві, ні в інших місцях козащини».

Будь-що-будь, все ж у половині XVI ст. загальний рівень української культури взагалі і освіти зокрема був значно вищий, ніж у попередніх сторіччях. Про те виразно свідчить чужинець дякон Павло Алепський, що подорожував зі своїм батьком антиохійським патріархом Макаром III по Україні в 1654 р.: «Починаючи від цього міста (Рашкова. – С.) і по всій країні Руській, себто козацькій, ми помітили прегарну рису, що викликала в нас подив: всі вони з невеликими виїмками, – навіть більшість їх жінок і доньок уміють читати, знають порядок церковних відправ і церковних спів. Священники вчать сиріт і не лишають їх блукати невігласами по улицах» [19, с. 977].

Ще ціннішим признанням для нас можуть служити свідчення російських істориків, які однодушно твердять, що освіта на Московії повстала з часу переходу київських учених до Москви. Так, П. Пекарський в одній своїй статті доходить таких висновків: «Київські учені, хоч і перейняті наскрізь схоластикою, стояли своєю освітою незмірно вище

московських книжників. У Києві були дуже відомі ті жорстокості та безмежне свавільство, що панували у всіх московських установах. Мелетій Смотрицький і Касіян Сакович висловлювались в друкованих творах, що в московській державі живуть раби, що там навіть високих достойників б'ють нагаями і тягнуть до публічної кари... Якщо тепер поглянути на освітній стан Москви в половині XVII ст., то не треба багатьох дослідів, щоб переконатися в браку не лише будь-якої освіти, але навіть перших понять про науки... На вивчення чужих мов, на читання чужомовних творів московські книжники дивилися як на збезчещення віри» [43, с. 382-383]. А російський історик В. Сторожев вказує, що «актом 14 травня 1649 р. було признано офіційне положення південно-руських ченців у Москві. Правительство офіційно й прилюдно оголосило, що воно потребує їх і шукає у них духової допомоги. Цей акт має надзвичайне значення в історії нашої (себто російської. – С.) освіти. З того часу в Москві почали без остраху вчитися латинської мови, почали пориватися на південний захід для тієї науки. Такі роль і значення південно-руських ченців в історії нашої (російської, – С.) освіти» [49, с. 348-349].

У дальших розділах доведеться мені не раз говорити про те, як саме віддячила Московія Україні за ту науку, що її перенесли до Москви наші київські учені.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, относящиеся къ истории Южно-Западной Россіи, собранные и изданные Археологическою Коммиссією. СПб, 1865. Т. 2.
2. *Архангельскій А.* Борьба съ католичествомъ и умственное пробужденіе Южной Руси къ концу XVI в. // Киевская Старина. 1886. 5.
3. Архивъ Югозападной Россіи, издаваемый Временною Коммиссією для разбора древнихъ актовъ. Ч. 1. Акты, относящиеся къ истории православной церкви въ Югозападной Россіи. Киевъ, 1859. Т. 1.
4. *Аскоченскій В.* Киевъ съ древнѣйшимъ его училищемъ Академією. Киевъ, 1856. Ч. 1.
5. *Барвѣнскій О.* Ставропигійске Брацтво Успенске у Львові. Львовъ, 1886.
6. *Булгаковъ Макарій, ієромонахъ.* Исторія Киевской Академіи. СПб, 1843.
7. *Ваврикъ В.* Школа и бурса Львовскаго Ставропигіона // Временникъ Львовскаго Ставропигіона на 1933 годъ. Львовъ, 1932. С. 133.
8. *Василенко Н.* Очерки по истории Западной Руси-Украины. Киевъ, 1916.
9. *Владимірскій-Будановъ М.* Государство и народное образованіе въ Россіи съ XVII в. до учрежденія министерства // Журналъ Министерства Нар. Просвѣщенія. 1874. 4.
10. *Возняк М.* Школа Успенського Брацтва у Львові. Відбиток з журналу «Шлях виховання й навчання». Львів, 1936.

11. *Голубевъ С.* Исторія Киевской Духовной Академіи // Университетскія Извѣстія. Киевъ, 1886. 8.
12. Там само 1886. 9.
13. *Голубевъ С.* Киевскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники. Киевъ. 1883. Т. 1.
14. Там само. 1898. Т. 2.
15. *Голубевъ С.* Киевская Академія въ концѣ XVII и началаѣ XVIII ст. Киевъ, 1901.
16. *Грушевський М.* Історія України-Руси. Київ-Львів. 1907. Т. 6.
17. Там само. 1909. Т. 7.
18. Там само. Ч. 2. Вид. 2-ге. Київ;Відень. 1922. Т. 8.
19. Там само. Ч. 2. Київ, 1931. Т. 9.
20. *Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII ст. Вид. 2-ге. 1919.
21. *Грушевський М.* Історія української літератури. Київ. 1926. Т. 5. Вип. 1.
22. Там само. Т. 5. Вип. 2. Київ. 1927.
23. *Грушевський М.* Рецензія на статтю Р.Р.Ранайтеску «Україна». Київ, 1927. Кн. 4.
24. *Губеръ Ж.* Іезуити. Переводъ съ 6-го изд. В. И. Писаревой. СПб, 1899.
25. *Ефименко А.* Южно-руссія братства // Южная Русь. СПб, 1905. Т. 1.
26. *Ефремов С.* Біля початків українства // Україна. Київ. 1924.
27. *Житецький І.* Граматика Мелетія Смотрицького // Книжний Вістник. Київ, 1919. Квітень-червень.
28. *Житецький П.* Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII и XVIII вв. Киевъ, 1889.
29. *Крип'якевич І.* Львівська Русь в першій половині XVI ст. // ЗНТШ у Львові. 1907. Т. 79.
30. *Крыловскій А.* (Стаття без назви про Успенське Братство у Львові). С. 1-158. // Архивъ Юго-Западной Россіи. Киевъ. 1904. Ч. 1. Т. 11.
31. *Крыловскій А.* (Докінчення тої статті). С. 1-123 // Архивъ Юго-Западной Россіи. Киевъ, 1904. Ч. 1. Т. 12.
32. *Л(ебединцев) П.* По вопросу о началѣ Киевской Академіи // Киевская Старина. 1885. 2.
33. *Левицкій О.* Социніанство въ Польшѣ и Юго-Западной Россіи // Киевская Старина. 1882. 4.
34. Там само. 1882. 6.
35. *Левицкій О.* Предисловіе (с. 1-82) // Архивъ Юго-Западной Россіи. Киевъ, 1883. Ч. 1. Т. 6.
36. *Линчевскій М.* Педагогія древнихъ братскихъ школъ и преимущественно древней Киевской Академіи // Труды Киевской Дух. Академіи. 1870. Кн. 8.
37. *Лоський І.* Українці на студіях в Німеччині в XVI-XVIII ст. // ЗНТШ у Львові. 1931. Т. 151.
38. *Лотоцький О.* Українські джерела церковного права. Варшава, 1931.
39. *Максимович М.* О Лаврской могилянської школъ / Сочиненія. Киевъ, 1877. Т. 2.
40. *Новицкій И.* Настоящее имя первой фундаторки Киевской братской школы // Киевская Старина. 1885. 8.
41. *Оляничин Д.* Невзгляднені дані до життя архимандрита Інокентія й Євстафія Гизелів / Наша культура. Варшава, 1935. Кн. 9. Грудень.
42. Памятники, изданные Киевскою Коммиссією для разбора древнихъ актовъ. Изд. 2-е. Киевъ, 1897. Т. 2.
43. *Пекарскій П.* Представители Киевской учености в половинѣ XVII ст. // Отечественныя Записки». СПб, 1862. Кн. 4.
44. *Петровъ Н.* Киевская Академія въ второй половинѣ XVII в. // Труды Киевской Дух. Академіи. 1895. 8.
45. *Полетика Г.* Записка о началѣ Киевской Академіи // Чтенія в Истор. Обществѣ Нестора Лѣтописца. Киевъ, 1896. Кн. 11.
46. *Савич А.* Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI-XVIII в. Київ, 1929.

47. *Савич А.* Западно-руссіе униатскіе школы XVII-XVIII в. // Труды Белорусскаго Госуд. университета в Минскѣ. Минск, 1922. 2-3.
48. *Срібний Ф.* Два епізоди з історії боротьби Гедеона Балабана з Львівським братством // ЗНТШ у Львові. 1914.
49. *Сторожевъ В.* Къ исторіи русскаго просвѣщенія XVII в. // Киевская Старина. 1889. 11.
50. *Студинський К.* «Адельфотес», граматика, видана у Львові р. 1591. // ЗНТШ у Львові. 1895. Т. 7.
51. *Титов Х.* Стара вища освіта в Київській Україні XVI – поч. XX ст. Київ, 1924.
52. *Харламповичъ К.* Западнорусскія православныя школы XVI и начала XVII в. Казань, 1898.
53. *Харламповичъ К.* Борьба школьныхъ вліяній въ допетровской Руси // Киевская Старина. 1902. 7-8.
54. *Харламповичъ К.* Острожская православная школа // Киевская Старина. 1897. 5.
55. Там само. 6.
56. *Charlampowicz K.* Polski wpływ na szkolnictwo ruskie w XVI i XVII st. Lwow, 1924.
57. *Jablonski A.* Akademia Kijowska-Mohilanska. Krakow, 1899-1900.
58. *Возняк М.* Нескінчена друком праця Ів. Франка з історії українського театру // Річник Українського Театрального Музею. Київ, 1930. Т. 1.
59. *Lukaszewicz J.* Zaklady naukowe w Koronie i w Wielkiem ksiestwie Litewskiem. T.1. Poznan, 1851. 2 печ. + 516 стор.
60. Там само. Т. 2.
61. *Кулішъ П.* Історія возсоединенія Руси. СПб. 1874. Т. 2.
62. *Каманинъ И.* Еще о древности братства и школы въ Киевѣ // Чтенія въ Обществѣ Нестора-Лѣтописца. Киевъ, 1895. Кн. 9.
63. *Маркевичъ Н.* Історія Малороссіи. М., 1843. Т. 5.
64. *Максимовичъ М.* Собраніе сочиненій. Киевъ, 1880. Т. 3.
65. *Костомаровъ Н. П.* Могила передъ судомъ изслѣдователей нашего времени // Вістникъ Европы. 1874. 5.
66. *Терновскій Ф.* Киевскій митрополитъ П. Могила // Киевская Старина. 1882. 4.
67. *Закревскій Н.* Описание Киева. М., 1868. Т. 2.
68. *Петровъ Н.* Рецензія на книгу С. Голубева «П. Могила и его сподвижники // Журналъ Министерства Нар. Просвѣщенія. 1884. 1.
69. *Огієнко І.* Історія українського друкарства. Львів, 1925.
70. Архивъ Юго-Западной Россіи. Киевъ, 1904. Т. 10. Ч. 1.
71. *Домбровскій В.* Острожская старина. «Кієвлянинъ» М. Максимовича. Кн. 1.
72. *Конисскій Г.* Історія Руссовъ // Чтенія въ обществѣ Ист. и Др. Рос. М., 1846.
73. *Максимовичъ М.* Собраніе сочиненій. Киевъ, 1876. Т. 1.
74. *Павлик М.* Якуб Гаватович (Гават), автор перших руських інтермедій з 1619 р. // ЗНТШ у Львові. 1900. Т. 35-36.
75. Архивъ Юго-Западной Россіи. Ч. 1. Т. 7. Киевъ, 1887. Кн. 3-4.
76. *Возняк М.* Старе українське письменство. Львів, 1922. Т. 3.
77. *Возняк М.* Історія української літератури. Ч. 1. Львів, 1921. Т. 3.
78. *Житецький И. П.* Литературная дѣятельность І Вишенскаго // Киевская Старина. 1890. 6.
79. *Кулішъ П. А.* Історія возсоединенія Руси. СПб. 1874. Т. 1.
80. *Крымскій А.* Іоаннъ Вишенскій, его жизнь и сочиненія // Киевская Старина. 1895.
81. *Сумцовъ Н. О.* Іоаннъ Вишенскій // Киевская Старина. 1885. 4.
82. *Франко І.* Іван Вишенський і его твори. Львів, 1895.
83. *Франко І.* Новий причинок до студій над І. Вишенським // ЗНТШ у Львові. 1900. Т. 35-36.
84. *Мирон (Франко І.)* Іоаннъ Вишенскій // Киевская Старина. 1889. 4.
85. *Чажевський Д.* Історія української літератури. Кн. 2. Прага. 1942.

86. *Сфремов С.* Історія українського письменства. Т. 1. Вид. 4-те. Київ: Ляйпціг, 1924.
87. *Белецкий А.* Старинный театр в России. М., 1923.
88. *Щурат В.* До біографії і писань Івана з Вишні. Відбитка з «ЗНТШ у Львові». Т. 87.
89. *Флеровъ І.* О православныхъ церковныхъ братствахъ. СПб., 1857.
90. *Осинский А.* Мелетій Смотрицькій, архієпископ Полоцькій // Труды Киевской Дух. Академіи. 1911, 7-8.
91. *Крип'якевич І.* Учитель Богдана Хмельницького // ЗНТШ у Львові. 1922. Т. 133.
92. *Ротарь И.* Єлифаній Славинецькій, літературний діятель XVII в. // Киевская Старина. 1900. 10.
93. Там само. 12.
94. *Медынский Е.* Школа и педагогическая мысль в русском государстве, на Украине и в Белоруссии в XVII веке // Советская Педагогика. 1953. 9.
95. *Медынский Е.* Братские школы Украины и Белоруссии в XVI-XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией. М., 1954.

Розділ V

ОСВІТА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ТА В ГАЛИЧИНІ ВІД ПОЛОВИНИ XVII ДО КІНЦЯ XVIII ст.

Домагання українського громадянства в освітній справі за Гадяцьким договором 1658 р. – Василянські школи. – Історія Успенської братської школи у Львові. – Піярські школи. – Єзуїтські школи. – Едукаційна комісія. – Стан шкільництва 1789 р.

Щораз більші утиски польської шляхти проти православія та української народності разом з соціальним гнітом українського народу привели до збройного повстання його проти гнобителів. Козацькі війни від часу Б. Хмельницького прибрали затяжний характер. Усе те, розуміється, не могло сприяти розвитку українського шкільництва.

Боротьба за батьківську віру, за землю і волю притягла в лави козацтва шкільну молодь, що вчилася в київській колегії та в інших братських школах. Нерідко священики ставали на чолі козацьких загонів. Бували випадки, що одна й та сама особа декілька разів міняла рясу на козацький одяг. То був час упадку діяльності братств, а натомість оживлення діяльності іновірних організацій в ділянці освітньої справи.

Усе ж освітня справа і в той час визнавалася за важливу річ і не раз була предметом дипломатичних переговорів України з Польщею. Так, 16 вересня 1658 р. в Гадячі списано між Україною і Польщею договір, згідно з яким київська колегія мала бути зрівняна в правах з краківською академією, а, крім того, в котрімсь місті України мала бути заснована ще одна академія. Пізніше, в інструкції Петра Дорошенка послам Війська Запорозького, що р. 1670 поїхали на польський сойм, говориться: «Академію в Києві: абы фундовати волно, в которой грецькимъ, латинскимъ и руськимъ языкомъ учити Русь маеть, и жебы правами і

волностями такъ была укрьплена, яко академія краковская, до того жебы жебы студентами и жаками до звары не было. Всѣ школы, которые въ Киевѣ передъ тымъ были и иншія вѣры не греко-руської гдѣ людей, зъ Києва перенести король его милость розказати рачиль, допомагатися посламъ нашимъ треба. Другую также академію въ Могилевѣ Бѣлорусскомъ албо тутъ въ Украинѣ, гдѣ ся ей фундованна слушнео знаидеть мѣстце, абы фундовати, и жебы и тая равнымъ, яко и кievская, способомъ, правами и волностями была обдарована. Кгимназія, тежъ школы, въ которыхъ бы по латынѣ учено, и друкарнѣ, килко ихъ потреба будетъ, абы без трудности становити было волно и волно науки отпраовати, и книги всякіе друковати» [1, с. 302-303].

Але всі ті заходи ні до чого не довели. Київ, як відомо, уже від 60-х років XVII ст. фактично перестав належати до Польщі, а р. 1686 і юридично відійшов від Польщі в силу т.зв. Вічного миру між Польщею і Росією. З тої причини не буду тут зупинятися на описі життя Києво-могилянської колегії за час переходної доби, а віднесу той опис до наступного розділу.

У час від половини XVII ст. на Правобережній Україні особливу діяльність розвинув чернечий чин василіян. Василіянські школи не мали оригінальних рис і завжди знаходилися у хвості єзуїтських шкіл [6, с. 266]. Наприкінці XVIII ст. були такі василіянські шестикласові школи: Барська, Любарська, Гуманська, Канівська, Острозька, Овруцька, Шаргородська, Володимирська. Василіянські школи виховували молодь у польському національному дусі, а тому та діяльність василіян зустрічала похвалу на багатьох соймках в рр. 1789 [13, с. 283-284]. У деяких василіянських школах кількість учнів, як побачимо далі, була досить значна.

Мабуть, на початку XVIII ст. перейшла до уніатів православна школа в Гощі, про яку так прихильно висловився у свій час уніат Касіян Сакович. У Холмі знов повстала уніатська школа, що в XVIII ст. звалася колегією. Р. 1799* її перетворено на семінарію для підготовки білого духовенства холмсько-уніатської єпархії [13, с. 264].

Не вдержалася також і львівська братська школа, що почала занепадати вже з половини XVII ст., коли братство більше захопилося відбудовою церкви, ніж школою. Наступником Арсенія Желіборського на львівській кафедрі був його рідний брат Атанасій Желіборський, а після його смерті (1666) настали у львівській єпархії великі заколоти.

*За відомостями Є. Крижановського, холмська уніатська семінарія повстала р. 1760 (6, с. 267).

Кандидатами на львівську кафедру виступили Йосип Шумлянський, що перед тим був католиком, та Євстафій Свистельницький. Кандидатуру останнього, як відомого своєю щирістю до православ'я, виставило Успенське братство, маючи також підтримку з боку київського митрополита Антонія Вінницького. Король затвердив обох кандидатів, так що у львівській єпархії опинилося одночасно двоє єпископів. Тільки після смерті Є. Свистельницького (1676) Йосип Шумлянський дістав призначення як з боку київського митрополита А. Вінницького, так і з боку усіх православних львівської єпархії. Проте Й. Шумлянський р. 1681 таємно прийняв унію, а 16 травня 1700 р. одверто прийняв її разом зі своїм клиром. На день Петра і Павла того самого року він оголосив урочисту уніатську службу в Успенській братській церкві. Братчики на знак протесту замкнули на той день церкву, але Й. Шумлянський, за допомогою світської влади, насильно увійшов у церкву і відбув у ній службу Божу. Успенське братство подало королеві протест проти зухвалого порушення прав братства. Хоча король і наказав Й. Шумлянському не робити кривди Успенському братству, однак той не звернув жодної уваги на королівський наказ та залишив і надалі свою кафедру в Успенській церкві. Братство змушене було правити службу Божу в своїй малій церкві. Р. 1704 шведський король Карло XII здобув Львів з бою. На місто Львів накладено велику контрибуцію. Братству довелося віддати не тільки свій грошовий запас, але й дорогоцінності. Скоро в місті виникла пошесть і голод, так що братство мусіло вийти з міста до Карпат. В таку тяжку хвилину Успенське братство змушене було 2 травня 1798 р. прийняти таку ненависну йому унію [10, с. 143, 145, 151, 153, 157-158]. Але треба думати, що те братство змушене було перейти на унію не лише з одної причини – матеріального зубожіння, але також з причини браку таких керівників, що могли б віддати всі свої сили для здійснення тої мети, що її ставили собі фундатори православних братств. Бодай ціла низка православних братств (Виленьке, Могилівське, Слуцьке, Пинське та ін.) майже ціле сторіччя після переходу львівського Успенського братства на унію служила міцною підпорою православ'я в Західній Русі [11, с. 152, 154].

Успенська братська школа існувала й далі аж до 1788 р., коли Успенське братство патентом австрійського цісаря Йосипа II перейменовано на Ставропігійний інститут. Від того часу братську школу перетворено в бурсу, де жили діти, що вчилися в різних львівських середніх школах [2, с. 47, 54].

Закінчуючи на цьому коротку історію Успенської братської школи у Львові та самого Успенського Ставропігійного братства, дозволю собі

зазначити дві головні їхні заслуги: Успенська братська школа довгий час була світочем для українських земель, а друкарня братства – великим продуцентом богослужбових книг і підручників для численних братських шкіл*.

До відкриття шкіл на українських землях взялися також ченці католицького чину піярів, що з'явилися в Польщі р. 1641; піярські школи були тут в Холмі, у Львові, в м. Межиріччі поблизу Острога, в Золочеві та в інших місцях. Піярські школи успішно конкурували з єзуїтськими, особливо після реформи, що її перевів р. 1740 знаменитий піярист Станіслав Конарський. Є відомості, що, наприклад, піярська школа в Дубровицях 24 липня 1803 р. налічувала 150 учнів, з них 120 шляхетського стану [4, с. 287].

Мали надалі свої школи також єзуїти. Вже згадувалося про те, що в Острозі замість православної колегії внучка кн. К. Острозького відкрила єзуїтську колегію з бурсою для незаможних шляхтичів. У Кам'янці на Поділлі єзуїтська колегія під час панування турків не функціонувала, – турки повернули усі костьоли на мечеті, але згодом, за короля Августа II, єзуїти знову відкрили там колегію.

Накінець, були школи і інших католицьких ченців, наприклад, чину кармелітів.

На другу половину XVIII ст. єзуїти так озброїли проти себе майже всю Європу, що папа Климент XIV видав р. 1773 буллу про скасування єзуїтського ордену у всіх європейських державах. Саме перед тим відбувся перший поділ Польщі, внаслідок якого Галичина відійшла до Австрії.

Тяжкий удар, що повис над Польщею, змушеною «уступити» сусіднім державам значні свої провінції, з'єднав усіх польських патріотів на тій думці, що головною причиною усіх нещасть була попередня система виховання, що відтепер держава мусить взяти в свої руки шкільництво та в основу всіх своїх реформ покласти систему державної освіти [6, с. 271].

Польський сойм, що засідав від травня 1773 р. до березня 1775 р. ухвалив повернути все майно єзуїтів у Польщі на потреби народної освіти, а для завідування тим майном і для керування народною освітою, на пропозицію литовського підканцлера Юхима Хрептовича, заснував Едукаційну комісію з вісьмох членів. Головою тої Комісії був віленський єпископ Гнат Массальський. У польській літературі душею Комісії

*За час від 1585 р. аж до 1722 р. Успенське братство випустило у світ 138 назв церковно-службових книг в кількості 123757 примірників, граматик – 500 прим., букварів – 34237 прим., і багато інших.

визнається один з її членів – Гнат Потоцький, але в дійсності душею Комісії та самого Г. Потоцького був секретар Комісії, Григорій Шрамович, домашній учитель і приятель Г. Потоцького. Г. Пірамович, з походження українець (народився у Львові 1735 р., помер 1801 р. в сані кам'янецького каноніка) учився в єзуїтській школі, сам став єзуїтом, але згодом вийшов з єзуїтського ордену та цілковито віддався діяльності в Едукаційній комісії та в Товаристві для видання підручників, що утворилося при тій Комісії 7 березня 1776 р. Едукаційна комісія так розпорядилася по-єзуїтським майном: гроші роздати бажаючим магнатам і шляхтичам за певний вічний відсоток під заставу їхніх маєтків, а по-єзуїтські маєтки – віддати у вічну оренду. Почалося грабіжництво і грошей, і маєтків, при чому приклали до того свої руки і деякі члени Комісії, а особливо голова її Г. Массальський та гнєзненський воєвода Сулковський [6, с. 272-273].

Едукаційна комісія перевела реформу в Краківській і Віленській академії та в середніх школах, а потім (1783) встановила нову систему шкільництва. За тою системою дві згадані академії ставали головними школами, кожна з чотирма факультетами: богословським, філософічним, медичним та правничим. Вся Польща мала бути поділена на 10 округ, в тому числі Волинська округа з окружним містом Крем'янцем, Українська округа – з окружним містом Вінницею та Піярська округа для керування всіма школами піярів у Польщі. В кожній окрузі мали бути окружні школи – шестикласові з семирічним курсом. Кожна округа поділялася на декілька підокруг, де мали бути підокружні школи з трьома класами – з дворічним курсом у кожному класі.

В окружних школах склад учительського персоналу мав бути такий: ректор, префект, шість учителів, проповідник та двоє метрів (учителів чужих мов – німецької і французької). У підокружних школах: проректор, троє учителів, проповідник і учителі чужих мов.

У кожній парафії мала бути парафіяльна школа. Парафіяльні школи передбачалися двох типів: вищі в містах і містечках та нижчі – в селах. Парафіяльні школи мали давати освіту народові відповідно до звання, занять та ремесел. У тих школах учні мали вчитися християнської науки, науки звичаїв і пристосованої до умов часу і становища учнів, – читання, письма, арифметики, почасти геометрії, городництва та хліборобства, – більше на практиці, початків медицини і ветеринарії, відомостей про внутрішню торгівлю та про різні корисні речі селянського вжитку [13, с. 298]. Словом, парафіяльна школа мала бути енциклопедичною.

Курс навчання в парафіяльних школах, як у вищих, так і в нижчих, мав бути дванадцяти літній; діти мусіли вчитися в них від 4-5 років свого життя.

Навчання читання і письма мало провадитися одночасно, що було надзвичайною новиною в порівнянні з традиційним методом навчання грамоти. Для читання рекомендувалося вибирати книжки і статті відповідно до звання дітей та їхніх батьків, а краще всього читати «Поради про обов'язки», уривки з Святого Письма, статті про господарство, про хвороби людей і худоби, про торгівлю і т. д., але учитель не сміє говорити з учнями про такі речі, що не мають жодного відношення до їхнього звання чи оточення [7, с. 462, 469-471].

Накресливши широкий, а до того цілковито нереальний план шкільництва, Едукаційна комісія скоро переконалася, що самими приписами не можна добитися відкриття парафіяльних шкіл, коли бракує відповідних учителів і підручників. Отож перші парафіяльні школи могли появитися від р. 1786, бо лише р. 1785 Комісія видала перший підручник для парафіяльних шкіл – «Elementarz dla szkół parafialnych narodowych», а р. 1787 видала підручник для учителів – «Powinności nauczyciela», що його склав Г. Пірамович. Автор в основу всієї педагогічної будови поклав «право природи», бо в ній заховується воля Божа, а ця остання призначила селянам кріпацький стан [7, с. 464-465].

Щодо тих середніх шкіл, що вже існували, Едукаційна комісія значну частину єзуїтських шкіл на українських і білоруських землях передала василіанам, а також намовляла їх відкривати нові школи для світської молоді. Виховання в тих школах базувалося на взаємному догляді як між учителями і учнями, так і поміж самими учнями. Виховні засоби зводилися до красномовних поучень і постійних промов, з якими на кожному кроці зверталися до учнів ректор, префект, учителі, декуріони (учні, що стежили за поведінкою товаришів у класі), директори (старші учні, що стежили в бурсі та на приватних квартирах за учнями), і все це, зрозуміло, привчало дітей до лицемірства і марномовства [3, с. 15].

Незадовго перед другим поділом Польщі ксьондз Мушинський перевів генеральний огляд шкіл на Правобережній Україні (почасти сам, а почасті, з його доручення, сім ксьондзів). Зі звіту тої ревізії дізнаємося про стан тамошнього шкільництва 1789 р. До речі згадаю, що бунт селян на Волині 1789 р. так налякав візитатора Мушинського, що той поспішив повернутися до Кракова.

Подам тут найголовніші дані з того звіту.

Волинська округа

Крем'янецька окружна школа – 6 учителів, 463 учні.

Кам'янецька підокружна школа – 6 учителів, 312 учнів.

Купинська школа оо. кармелітів.

Луцька підокружна школа – 3 учителі, учнів значилося 165, але внаслідок заколоту та вступу декого з них на військову службу кількість учнів зменшилася до 144.

Берестецька парафіяльна школа.

Олицька підокружна школа – 3 учителі, 54 учні.

Володимирська підокружна школа (василіанська) – 6 учителів 337 учнів.

Парафіяльні школи є в Локачах та в Юржинську.

Острозька підокружна школа (василіанська) – 4 учителі, учнів нараховувалося до 155, але візитатор застав усього 102.

Шаргородська підокружна школа (василіанська) – 4 учителі, 30 учнів, а р. 1782 їх було 600.

Барська підокружна школа (василіанська) – 4 учителі, 350 учнів.

Українська округа

Вінницька окружна школа – 6 учителів, 425 учнів. Парафіяльні школи є в Браїлові, – вчать там тринітари, не дістаючи жодної винагороди, – та в Немирові, де діти вчать під керівництвом ксьондза піяра, при чому 25 учнів (кадетів) утримуються на кошт підкоморія Потоцького.

Житомирська підокружна школа – 6 учителів, 519 учнів. Любарська підокружна школа (василіанська) – 4 учителі, 353 учні.

Овруцька підокружна школа – 4 учителі 192 учні.

Київська підокружна школа (василіанська) – 3 учителі, 192 учні.

Гуманська школа (василіанська)* – 3 учителі, 400 учнів.

Піарська округа (на українських землях)

Межирицька підокружна школа – учнів до 300.

Корецька парафіяльна школа – при візитації 1788 р. було більше 30 учнів.

Холмська підокружна школа – 3 учителі, 120 учнів [8, с. 282-297; 9, с. 451-493].

У всіх згаданих вище школах училися українські діти не лише уніатської, але й православної віри.

Р. 1789 Едукаційна комісія видала розпорядок про закриття усіх руських церковних шкіл та про усунення з усіх інших шкіл руської мови. Комісії, очевидно, були не до вподоби не лише православні школи, але й рештки греко-східного напрямку в уніатських школах. Візитатори Комісії

*Слід пам'ятати, що 20 років перед візитацією Мушинського Гуманська василіанська школа багато потерпіла літом 1768 р. при нападі на Гумань українських повстанців під проводом М. Залізняка та І. Гонти.

заборонили відбувати свята за грецьким календарем: учнів православної віри примушували відвідувати костьоли або уніатські церкви [3, с. 12]. Навіть василіани, в той час найзападливіші слуги Річи Посполитої, не раз вступали в боротьбу з шкільною адміністрацією – з візиторами шкіл. У своїх звітах візитори часто нарікають, що василіани не хочуть у своїх школах відбувати римо-католицькі свята [7, с. 476].

Треба пам'ятати, що тоді ще залишалася в силі постанова сойму з р. 1764 про те, що тих синів православних священиків, що 15 року життя не поступили на духовну службу або не записалися до ремесла, наvertsали в кріпаків місцевого землевласника. Наслідком тої постанови була втеча священицьких синів за кордон, себто до Російської України, для врятування себе від кріпацтва. А тому, що Комісія не допускала руських шкіл та не дала жодного місця руській мові в своїх школах, православне населення в українських землях під Польщею позбавлялося можливості навчитися церковнослов'янського читання і тим врятувати свою церкву від загибелі. Небагато православних священиків відважувалося в той час відкривати школи, хіба лише тимчасові шкілки. Вчили в таких шкілках переважно дяки. Зможніші люди нерідко брали до себе для навчання своїх дітей домашніх учителів, – часто студентів київської колегії-академії. Найзападливіші православні посилали своїх синів за кордон Польщі – до київської колегії-академії, а ще частіше – до переяславської семінарії [14, с. 101-105].

Нема чого дивуватися тому, що внаслідок упослідження православної віри та української мови українська шляхта покидала православну віру, переходила на католицизм або на унію, засмічувала свою мову полонізмами, переймала польські звичаї, одяг тощо. Навіть православне духовенство і міщанство, міцно тримаючись своєї руської віри, піддавалася так само, як і православна шляхта, польській мові і взагалі польським впливам [12, с. 234].

Цікаво, що саме незадовго перед другим поділом Польщі один з визначних польських діячів, Гуго Коллонтай, відомий член Товариства для видання підручників, виступив у «Листах аноніма до маршалка сойму Ст. Малаковського» з домаганням піднести культуру руських земель, жадаючи виконати зобов'язання Гадяцької угоди: «Треба заснувати на Україні академію або загальну школу наук (себто університет), треба при ній заложити семінарію для руських дієцезій, треба раз назавжди зробити фундацію на горюче світло наук, що розсіяло б усю темряву та ставило б правду перед очима священика і хлібороба... Земля та була не раз поживою приватного здирства, не пошкодуймо з неї якоїсь частини на жертву публичного добра, не шкодуймо корисних турбот на заснування академії,

на організацію семінарії, і більше прислужимося тій країні освітою, ніж заснуванням кількох фортець і формуванням кількох збройних батальйонів» [5, с. 120].

Отож Г. Коллонтай нагадав полякам про їхнє невиконання зобов'язання Гадяцької угоди. Проте події повернулися так, що незабаром перестала існувати сама Польська Річ Посполита, а разом з нею і Едукаційна комісія.

Оцінюючи діяльність Едукаційної комісії з погляду інтересів українського народу, А. Савич правдиво зауважує, що «шкільний статут Едукаційної комісії ігнорував інтереси двох великих народів, що входили до Польсько-Литовської держави, – українців і білорусів. Взагалі, вся реформа Комісії залишила по собі порожнечу, – навіть більше, жаль за попередніми школами, реальнішими і відповіднішими соціально-політичному ладові Річи Посполитої напередодні її катастрофи» [13, с. 311-312].

Надії польських реформаторів не справдилися: школа не врятувала Річ Посполиту від нового поділу. Поляки згодом скаржилися, що їм не дали достроїти розпочату будову за статутом 1783 р. Реформа Едукаційної комісії тому й скрахувала, що на всьому просторі Річи Посполитої її правительство обернуло школу в знаряддя своїх політичних замірів. За другим поділом Польщі (1793) Правобережна Україна – Київщина, Волинь та Поділля – дісталися Росії. Від того часу Правобережна Україна поділяла долю разом з Лівобережною Україною і щодо освітньої справи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной России. собранные и изданные Археологической Коммиссией. СПб. 1877. Т. 9.
2. Ваврик В. Школа и бурса Львовскаго Ставропигиона // *Временник Львовскаго Ставропигиона на 1933 г.* Львов, 1932.
3. *Владимірській-Будановъ М.* История Императорскаго Университета св. Владимира. Киев, 1884.
4. Hoffman J. Księga wizyt generalnych oo. Piętarow w Dąbrowicy z lat 1782-1804 // *Rocznik Wplynski. Rowne*, 1934. Т. 3.
5. Kot S. Historia wychowania. Lwow, 1934. Т. 2.
6. *Крыжановскій Е.* Учебныя заведенія въ русскихъ областяхъ Польши въ периодъ ея раздѣловъ // *Кіевская Старина*. 1882. 2.
7. Там само. 3.
8. *Крыжановскій Е.* Матеріали для истории народнаго образования // *Кіевская Старина*. 1882. 5.
9. Там само. 6.

10. *Крыловскій А.* Стаття без назви про Успенське братство у Львові. С. 1-158 // Архивъ Юго-Западной Россіи. Київ, 1904. Ч. 1. Т. 11.
11. *Крыловскій А.* Докінчення згаданої вище статті. С. 1-123 // Архивъ Юго-Западной Россіи. Київ. Ч. 1. Т. 12.
12. *Первольфъ І.* Славяне. ихъ взаимныя отношенія и связи. Варшава, 1893. Т. 3. Ч. 2.
13. *Савич А.* Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI-XVIII в. Київ, 1929.
14. *Шульгинъ Я.* Нѣсколько данныхъ о школахъ въ правобережной Украинѣ въ половинѣ XVIII в. // Киевская Старина. 1891. 7.

Розділ VI

ОСВІТА В ГЕТЬМАНЩИНІ ТА НА СЛОБОЖАНЩИНІ ВІД ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ДО КІНЦЯ XVIII ст.

Могилянська академія. – Внутрішнє життя Академії. – Учні та студенти. – Школярські братства. – Студентські сутички. – Будови Академії та її матеріальний стан. – Матеріальне і правне становище учителів. – Навчально-виховна справа в Академії. – Схоластичний напрям Академії в оцінці українських учених. – Значення Академії як вищої школи і наукової установи України. – Частковий список вихованців Академії від другої пол. XVII до кінця XVIII ст. – Заснування архієрейської школи в Новгород-Сіверську та перенесення її до Чернігова. – Матеріальне і правне становище чернігівського колегіуму та його управління. – Учні та учительство колегіуму. – Навчання й виховання в колегіумі. – Значення чернігівського колегіуму. – Харківський колегіум. – Історія заснування колегіуму та додаткових класів при ньому. – Учні колегіуму і додаткових класів. – Учителі колегіуму і додаткових класів. – Характеристика навчально-виховної справи колегіуму і додаткових класів. – Значення харківського колегіуму. – Частковий список вихованців харківського колегіуму. – Історія переяславської семінарії. – Інші семінарії в Гетьманщині. – Співацька школа в Глухові. – Січова школа. – Малярська лаверська школа в Києві. – Парафіяльні школи за даними полкових книг. – Проекти відкриття університетів на Україні. – Освітні справи в наказах українським депутатам Комісії 1767 р. – Шкільна реформа за Катерини II. – Видавнича та книгарська справа. – Духовна та світська цензура. – Бібліотечна справа. – Шкільний і народний театр. – Загальна характеристика освітньої справи в Гетьманщині наприкінці XVIII ст.

Козацькі війни, що тягнулися ще на початку другої половини XVII ст., тяжко відбилися на долі Києво-Могилянської колегії.

Як уже згадувалося, чимало дорослих вихованців тої колегії покинули тоді навчання та вступили до козацького війська. В числі таких вихованців був Іван Самойлович, пізніше український гетьман. Р. 1651 довелось і зовсім припинити навчання в колегії, бо Києво-Братський монастир і колегія підпали спустошенню. Тільки р. 1656 колегія спромоглася відновити свою чинність.

Саме в тім межичасі зайшла в історії України дуже важлива подія: Переяславським договором з дня 18 січня 1654 р. Україна прилучилася до Росії.

З перших же днів тої злуки ясно визначилося вороже ставлення України до Москви. Та й не могло бути інакше внаслідок цілковитої розбіжності в поглядах обох контрагентів на характер того договору. Яскравим показником тої розбіжності може служити епізод, що виник незабаром після смерті Б. Хмельницького. Наступник останнього гетьман Іван Виговський в грамоті до Москви назвав козаків «вольними поддаными», а в Москві виправили цей вираз на «вѣчные подданые» та висловили догану самому гетьманові за уживання того виразу. Відомий російський історик проф. В. Сергієвич, на мій погляд, дуже влучно охарактеризував ставлення Москви до акту 1654 р. «Є підстави думати, – пише він, – що в Москві не розуміли правдивого значення прилучення України, а, може бути, і не хотіли розуміти». Будь-що-будь, Москва послідовно вела свою політику в напрямі інкорпорації України до складу Російського царства [154, с. 116].

Влітку 1654 р. виїхала до московського царя делегація київського духовенства на чолі з архимандритом Києво-Печерської лаври Інокентієм Гізелем прохати допомоги Києво-Братському монастиреві з його школою. Цар, що був невдоволений на київського митрополита і вище київське духовенство за відмову присягнути цареві, все відкладав вирішення прохання делегації і лише 31 грудня 1659 р. видав грамоту про підтвердження прав української церкви на її маєтності.

Р. 1655 у час наступу гетьмана Петра Дорошенка на Київ колегія знов зазнала великих ушкоджень на своїх будовах, внаслідок чого змушена була припинити свою чинність.

Отож, р. 1666 київські громадяни почали клопотатися перед московським царем про відновлення київських шкіл. Московський уряд відписав київському воєводі: «Буде имъ (киянам. – С.) противъ ихъ волностей не въ оскорбленіе будетъ и тѣхъ бы школъ нынѣ не заводитъ». І тільки тоді, коли воєвода відповів, що відмова буде «кіевскимъ жителямъ въ великое оскорбленіе», цар «велѣлъ въ Киевѣ школы заводитъ и людей въ нихъ учить киевскихъ жителей, а изъ непріятельскихъ и иныхъ городовъ въ тѣ школы никого не пускати и не учить, чтобы отъ нихъ смуты и всякого дурна не было» [1, с. 93].

Р. 1669 Києво-Могилянська колегія відновила свою чинність, але все ще як неповна середня школа, бо в ній було всього чотири класи: фара, інфіма, граматика та синтаксима, себто в ній було менше класів, ніж було до часу прилучення України до Московії. Тільки р. 1672 розпочалися

в колегії класи піітики, риторики і філософії, а р. 1689 колегія ввела до своєї програми останній клас «богословіє» і тим самим фактично стала вищою школою – академією*.

Зверхніми керівниками Києво-Могилянської академії і надалі залишалися київські митрополити або київські архієпископи, бо був час, коли московське правительство відмовляло в найменуванні вищого владики в київській єпархії титулом митрополита. Зрозуміла річ, що зовнішній і внутрішній устрій Академії в її житті багато залежав від того, наскільки близько цікавився інтересами Академії той чи інший представник вищої духовної влади. Тому вважаю доцільним подати тут в хронологічній послідовності список київських митрополитів і архієпископів від часу перетворення київської колегії в академію (1689) до кінця XVIII ст.:

- 1) митрополит Гедеон кн. Святополк-Четвертинський – 1685-1690.
- 2) митрополит Варлаам Ясинський – 1609-1707.
- 3) митрополит Іоасаф Кроковський – 1707-1718.
- 4) архієпископ Варлаам Ванатович – 1722-1730.
- 5) архієпископ Рафаїл Заборовський – 1731-1747 (від 16 червня 1743 р. – митрополит).
- 6) митрополит Тимофій Щербацький – 1748-1757.
- 7) митрополит Арсеній Могилянський – 1758-1770.
- 8) митрополит Гавриїл Кременецький – 1770-1783.
- 9) митрополит Самуїл Миславський – 1783-1796.
- 10) митрополит Ієрофей Малицький – 1796-1799.
- 11) митрополит Гавриїл Банулеско-Бодони – 1799-1803.

Поки київські митрополити підлягали царгородському патріархові як вищій духовній владі української православної церкви, доти їхнє зверхнє керування Академією відповідало правдивому розумінню поняття «зверхності», але згодом та зверхність зазнала деяке ущерблення. Річ у тому, що з часу злуки України з Росією царський уряд почав настирливо домагатися того, що київські митрополити визнали себе підлеглими московському патріархові. Вище українське духовенство не йшло назустріч бажанню московського уряду – підпорядкувати українське духовенство московському патріархові, але знайшлися добровольці серед білого духовенства, щоб вступили в безпосередні зносини в тій справі з московським урядом. Найвизначнішими з тих добровольців були ніжинський протопоп Максим Филімонович та іченський протопоп Семен Адамович. В нагороду за службу Москві М. Филімонович уже р. 1659, з наказу царя, був

*Офіційною датою початку Академії вважається дата грамоти Петра I з дня 26 вересня 1710 р., про яку мова буде далі.

ущедрений подарунками: дістав маєтності, 500 золотих червонців та соболів на 500 крб., а згодом (1661) був висвячений у Москві під ім'ям Методія на єпископа мстиславського і оршанського з призначенням бути блюстителем київської митрополії. Не був поминутий і С. Адамович, але недовго тішилися вони ласкою московського царя: єпископ Методій Филімонович 21 рік пробув у Москві, де перебував «подъ началомъ безысходно» в Новоспаськiм монастирi, де і помер на початку 1690р., а С. Адамович 12 серпня 1677 р. був засланий в далеке місто на Сибір, потім був засуджений на смертну кару, і тільки на вимогу московського уряду ту кару замінено на ув'язнення в монастирi та на заслання у Сибір [145, с. 108, 144, 160-161, 566, 990-991].

Врешті-решт московський уряд досягнув свого: вибраний «черкаським* звичаєм», себто вільними голосами духовних і мирян, 8 липня 1685 р., на київського митрополита луцький єпископ Гедеон кн. Святополк-Четвертинський погодився прийняти посвячення від московського патріарха. Посвячення те відбулося у Москві 8 листопада 1685 р. Від того часу київські митрополити втратили в своєму титулі назву «екзарх константинопольський»**.

Незабаром московський патріарх розпочав боротьбу з київськими ученими, вважаючи їх за дуже прихильних до польсько-католицького світу. Собор, що його скликав патріарх р. 1690 у Москві, засудив багато творів київських учених та покарав відлученням від церкви усіх представників київського напрямку. Але уже через 10 років Петро I скасував московське патріаршество та покликав київських учених до праці в справі реформи російської православної церкви та до організації духовної освіти.

За зрушенням московського патріархату (1700) київські митрополити стали підлягати містоблюстителю патріаршого престолу Степану Яворському, а пізніше (від 1721 р.) – Святішому Синодові. Наслідком зміни підлеглості київських митрополитів було те, що київські митрополити мусіли в справі керування Київською Академією рахуватися з наказами нової вищої духовної влади.

Немалий вплив на діяльність Київської колегії, а потім академії, мала

*«Черкасами» називали в Москві усіх українців, утворюючи цю назву, мабуть, від м. Черкас на Київщині. «Черкаського звичаю» вибор вищого духовенства востаннє вжито при виборі митрополита І. Кроковського.

**У листопаді 1685 р. послано з Москви до царгородського патріарха Діонісія дяка Микиту Алексєєва з проханням передати зверхність над Київською митрополією московському патріархові. У грамоті цареві додавалося, що в подарунок патріархові надсилається золото та соболі... Царгородський патріарх дав свою згоду на юрисдикційну зміну [69, с. 376].

також політика царського уряду щодо українського духовенства загалом та його шкільної підготовки зокрема.

Безпосереднє керування колегією-академією належало ректорові, що його до другої половини XVIII ст. звичайно вибирали як ченці братського монастиря, так і представники вищого духовенства і міщанства м. Києва. Найближчим помічником ректора був префект. Головний обов'язком префекта був догляд за шкільною дисципліною та поведінкою учнів. Деколи префект мав ще помічника – супер-ітенданта. На ту посаду призначався щорічно один з учителів нижчих класів Академії. Від другої половини XVIII ст. Святий Синод часто призначав ректора, а якщо були вибори, то участь в них брали спільно академічна корпорація та київська духовна консисторія, і того, хто дістав більше голосів, затверджував митрополит. Ректор Академії був одночасно ігуменом, а від 1731 р. – архимандритом Києво-Братського монастиря, а після переведення того монастиря за штат (1787)* – архимандритом Києво-Михайлівського монастиря.

Переходячи до історії Київської колегії-академії за час від другої половини XVII ст. до кінця XVIII ст., мушу сказати, що своїм протягом визначений тут період є досить великий, а тому природно, що Академія мала за той час неоднакові права, неоднаковий розпорядок навчання і тощо. Отож постає питання, чи не слід було б поділити той час на окремі періоди, наприклад, на доби керування кожного з тогочасних київських митрополитів, як це знаходимо у деяких істориків Київської академії, наприклад, у В. Аскоченського, М. Петрова і ін. Правда, при такій схемі викладу історичних відомостей доводиться авторові декілька разів повертатися до тої самої теми. Щоб оминати того повторення в своєму короткому огляді, вважаю за доцільніше подати тут відомості з життя і діяльності Київської академії за певною системою тем з освітленням їх у цілості за увесь визначений період.

Як уже згадувалося, р. 1689 київська колегія відкрила клас богословія. Першим професором чотирирічного курсу богословія – в рр. 1689-1693 – був тодішній префект Іоасаф Кроковський, пізніше митрополит. Введення курсу богословія до програми колегії не відбилося на характері школи: вона і надалі залишалася загальноосвітньою, лише фактично переходила до типу вищої школи.

Одним з ознак вищих шкіл того часу було право надавати наукові звання – бакалавра, магістра, доктора; право мати власний суд над професорами і студентами, а не підлягати юрисдикції стороннього

*Р. 1799 цар Павло I відновив Києво-Братський монастир [97, с. 31].

духовного чи світського суду; право студентів мати свої корпорації. Отож, визначаючи себе фактично вищою школою від 1689 р., колегія-академія вже того самого року наділила званням «лавроносного поета» свого професора Степана Яворського: «И коронованъ бысть, – говориться про нього в однім стародавнім рукописі, – по чину академическому вѣнцемъ неувядаемаго славы». А р. 1696 дістав звання «бакалавра вільних наук і філософії» Григорій Вишневський [98, с. 580].

З часу фактичного перетворення колегії у вищу школу студенти вважали дальшу підлеглість київському магістратові у випадках карних вчинків поза стінами Академії за зневагу для себе. До того митрополит та ігумени київських монастирів з кінця XVII ст. постійно проводили судові процеси з київським магістратом і київськими міщанами за землі, млини та перевози. Все те було ґрунтом, на якому зростали бешкети київських студентів і навіть криваві сутички з київськими міщанами. Вперше стався такий бешкет у червні 1690 р. Про цей бешкет записано в книзі магістрату так: «Студенты многое воровство въ нижнемъ городѣ Киевѣ дѣлали и мѣщанъ въ ночи и въ день имая на улицахъ и изъ дворовъ беручи, забивали смертью и платье съ нихъ снимали, а иныхъ мѣщанъ, поймавъ и приволокъ въ бурсу или въ школы, били розками, плетьюми и киями и въ желѣзо заковывали» [64, с. 452-453].

Зрозуміла річ, що київський магістрат не міг залишити без кари винних у тім бешкеті, але нерідко траплялося, що московські вояки, козаки та київські міщани самосудом розправлялися з вихованцями Академії. Отож адміністрація Академії клопоталася про вилучення Академії з-під судової та адміністраційної підлеглості міській владі.

Р. 1694 Академія дістала дві царські грамоти, – одна з них підтверджувала право викладати богословіє та дозволяла приймати до школи дітей «всякихъ чиновъ и изъ иныхъ странъ приходящихъ», а друга – наказувала російським і київським полкам, козакам, київському війтові і міщанам жодних образ і утисків не чинити ректорові, учителям і учням, начальству колегії ставилося в обов'язок – «непокойныхъ и вражды творящихъ учениковъ унимать и смирать». Хоч у грамоті зовсім не було згадки про те, що колегія вилучається з-під судової підлеглості міській владі, проте академічна корпорація пояснювала царську грамоту саме в такому розумінні.

Може бути, що таке пояснення грамоти і дало студентам того ж таки 1694 р. привід учинити бешкет, під час якого забили вони одного міщанина, кравецького майстра Григорія Ополоника: «смертною саблею порубили, и отъ тыхъ ранъ тотъ человекъ умеръ» [64, с. 454].

Ще більший бешкет учинили студенти в січні 1700 р. Почалося з

того, що 29 січня 1700 р. увечері студенти зустріли на Подолі жида Беню Абрамова, що приїхав з Хвастова, і почали його бити. Жид побіг у двір ратуші, і там відбили його служники магістрату та затримали кількох студентів. Бурмістер відпустив студентів, але студенти, щоб допекти магістратові, зайшли в ратушевий шинок і там побили міщанина Стецька Карпенка. На другий і третій день студенти шукали Беню Абрамова. 31 січня студенти піймали його і почали бити. Коли воєвода дізнався про те, вислав до Академії капітана Тітова з стрільцями, щоб забрати тих студентів у «приказну избу», але ректор і префект «тѣмъ посыльникамъ не сказались». Студенти задзвонили на ґвалт, зійшлися цілою юрбою та пустилися з киями, пістолями, шаблями і іншою зброєю відбивати шістьох товаришів, яких схопили стрільці. На Подолі студенти вчинили справжній погром. Київський воєвода надіслав до Москви скаргу міщан, і незабаром магістрат одержав грамоту, що надавала йому право арештовувати буйних студентів та судити їх по «великоросійському праву». Вся академічна корпорація і вища духовна влада були огірчені тим [64, с. 458-461]. Митрополит Варлаам Ясинський надіслав цареві прохання та за клопотанням І. Мазепи і посередництвом Степана Яворського, тодішнього «містоблюстителя патріаршаго престоло», досягнув того, що Петро I грамотою з дня 26 вересня 1701 р. уділив ректорові та префектові право творити суд над студентами, але з тим, що, коли б вони не учинили студентам «управи», то покривджені можуть жалітися на ректора і префекта митрополитові, а коли б і той не захотів дати належної сатисфакції, то тоді винні студенти підлягають суду київського воєводи, «однакъ безъ порушення правъ колегіи» [98, с. 586].

Хоч потім не раз бували сутички студентів з київськими міщанами, але такого погрому, що його вчинили вони 1700 р., студенти вже не повторювали [64, с. 465].

Тут мимоволі виникає питання, яким чином могло повстати серед учнів Київської колегії, що вербувалися переважно з осіб неупривілейованих станів – духовенства, козацтва, міщанства і навіть посполитства, зарозуміле і неприхильне ставлення до київського міщанства? На те питання дає відповідь О. Левицький, авторитетний дослідник українського життя XVII-XVIII ст. На його думку, тут завинила сама колегія: «В протилежність до інших братських шкіл – львівської, виленської, луцької – з київською колегією вчинилася дивна метаморфоза: продовжуючи до кінця XVII ст. носити ім'я «братських шкіл», колегія в дійсності давно перестала бути братською (ориг.) школою, бо й саме київське братство ледве чи не з часу ще Петра Могили фактично припинило своє існування... Факт безсумнівний, що в другій

половині XVII ст. в Києві уже не було братства, а в заснованій ним школі скоро заглухли і його кращі заповіді та традиції» [64, с. 451].

Щодо студентських корпорацій – уже раніше згадувалося, що р. 1620 єрусалимський патріарх Теофан заснував у київській братській школі юнацьке братство. За відомостями М. Петрова, студентську конгрегацію в Києво-Могилянській колегії заснував сам П. Могила. Очевидно, згодом та конгрегація перестала існувати, бо в кінці XVII ст. тодішній ректор Іоасаф Кроковський відновив конгрегацію, поділивши її на дві: одна була – більша конгрегація (*maior congregatio*) в ім'я Благовіщення Пресвятої Богородиці, а друга – менша (*minor congregatio*) в ім'я Зачаття Пресвятої Богородиці, але обидві з однаковими за змістом формами «обітниць» для членів (*sodales*) конгрегацій та з особливими заповідями для содалісів. У меншу конгрегацію могли вступати учні нижчих класів Академії, а в більшу – студенти філософії та богослов'я. Обов'язки содаліса полягали в тому, «да знаеть совершенно члены вѣры православной, установление христианское, образъ почитания Богоматере и совершение житія христианскаго» [92, с. 61]. Членам меншої конгрегації викладався катехизис під назвою «Вопросы и отвѣты з разных писм служачіе вѣрѣ православной», а для членів більшої конгрегації відбувалися окремі лекції – товмачення тої чи іншої книги Святого Письма [96, с. 245]. Члени конгрегацій мали свою церкву, спочатку в горішнім поверсі трапезної Братського монастиря, а від 1740 р. – власну академічну в ім'я Благовіщення. У своїй церкві содаліси навчалися віри і благочестія; там же вони вправляли свою пильність до православної церкви. Конгрегації щорічно переводили вибір (селекція) префекта записками, що вкладалися кожним содалісом у спеціальну скриньку, а в храмове свято вислід виборів оголошувався (промульгація) в конгрегаційній залі. До префекта додавалося по два асистенти та по одному або по два секретарі – нотаріус і віце-нотаріус. Кожна конгрегація мала свій *album*, куди вписувалися усі грошові поступлення як від членів конгрегації, так і від сторонніх жертводавців [23, с. 313, 315-316]. З рукопису статуту одного шкільного братства з р. 1736 дізнаємося, що член братства як лицар св. Діви мав виконувати цілу низку обов'язків, а саме: обороняти і прославляти честь Богородиці навіть до смерті, день у день перевіряти своє сумління, очищувати його через сповідь, віддавати себе смиренню на волю Богу тощо. Як зауважує В. Перетц, українське студентство, чуже крайностей католицького самобичування, засвоїло з культу Богородиці, нав'язаного, безперечно, з Заходу, самі загальні гуманні ідеї [91, с. 81]. Коло р. 1784 митрополит Самуїл Миславський скасував конгрегації [96, с. 246].

Перш ніж перейти до опису внутрішнього життя та навчально-виховної справи в Київській академії, подам відомості про приміщення Академії та її матеріальне становище.

Києво-Братський монастир на початку 1690-х років збудував на кошти гетьмана І. Мазепи величну Богоявленську церкву, а в р. 1703-1704 – велику кам'яницю для Академії також на пожертву І. Мазепи. Та кам'яниця мала бути двоповерхова, як про те свідчить гравюра, піднесена ректорові Академії Прокопові Колачинському (його ректорство закінчилося в першій половині 1701 р.). Збудований одноповерховий дім, т. зв. Мазепин корпус, був покритий дерев'яним дахом. У тім домі знайшли собі приміщення класи Академії. Р. 1735 київський митрополит Рафаїл Заборовський реставрував Мазепин корпус, добудувавши до нього другий поверх, прикрашений тосканською колонадою, та конгрегаційну Благовіщенську церкву. Реставрація Мазепиного корпусу була однією з перших київських будов знаменитого архітектора Готфріда Шеделя [30, с. 8, 18, 24, 40].

Отож, від 40-х рр. XVIII ст. Академія містилася в двоповерховому Мазепиному корпусі: на долішнім поверсі було шість кімнат, призначених для класів, а в горішнім – зал, церква та дві кімнати для класу філософії і богослов'я. Для учнів Академії, які не жили поза Академією на приватних помешканнях чи в київських парафіяльних школах, був окремий «студентський дім», або «бурса», в огорожі Братського монастиря. Той будинок в кінці 50-х рр. XVIII ст. уже зовсім не надавався до життя навіть для надміру непередливих бурсаків, а тому р. 1765 збудовано нову дерев'яну бурсу на березі Дніпра, а стара бурса згоріла 14 квітня 1766 р. під час великої пожежі на Подолі. У новій бурсі була окрема кімната для шпиталю, але лікаря при ній не було, тому хворі учні Академії іноді лікувалися у неуків-шарлатанів, як про те свідчить цікавий процес у зв'язку зі скаргою двох студентів Академії на відставного гусара Семена Хотинського, що лікував їх від очних хворіб, а взагалі лікував він від різних хворіб. Губерніальна канцелярія винесла С. Хотинському такий присуд: «въ страхъ другимъ учинить наказаніе – батоги» [95, с. 350]. Лікаря при больниці так і не було до кінця XVIII ст., хоч шпиталь займав у новій кам'яній будові бурси на березі Дністра уже дві кімнати (попередня бурса згоріла р. 1775) та одержувала щорічно на своє утримання частину відсотків, що їх приносив десятитисячний капітал, що його пожертвував київський митрополит І. Кременецький на поповнення бібліотеки та на утримання шпиталю при бурсі [96, с. XXV].

Дня 20 лютого 1784 р. Академія подала митрополитові С. Миславському цікавий рапорт про санітарно-медичні потреби лічниці. Наведу тут деякі витяги з того рапорту. Насамперед Академія просить дозволу

прибавити на харчування кожного хворого по одній копійці, себто витратити всього три копійки денно на кожного хворого, Далі, «для необхідної нужди сдѣлать два или три для перемѣны легкіе нужники». «Не безнужно, кажется, сдѣлать и ванву, въ которой бы, кому нужда востребуеть, можно было и обмыться. Особливо нужно для больныхъ договорить какого-либо, чтобъ хотя опаснѣйшими болѣзнями зараженныхъ могль пользоваться, лѣкаря, такъ же по предписанію его покупать и лекарства». Накінець, Академія визнає корисним в гігієнічних цілях «накуривать больницу можевельными ягодами и сосновыми шишками, для чего можевельку и купить заразомъ пудъ», та висловлюється проти найму прачок для прання білизни бурсаків з тої причини, що «нѣкоторые изъ живущихъ въ томъ домѣ (себто в бурсі. – С.) совсѣмъ почти не имѣють рубах, особливо же другого бѣлья», а вважає доцільнішим за ті гроші, що пішли б на платню прачкам, «купить для таковыхъ, которые вовсе не имѣють рубахъ, холста и сшить имъ самое нужнѣйшее платье». Ось резолюція митрополита: «Учинить по сему докладу, а о приисканіи лѣкаря доложить тогда словесно, когда ректоръ прибудеть въ Кіевъ. Въ больницѣ можно курить по утрамъ и вечерамъ уксусомъ, поливая оной на раженной кирпичъ, который должно положить въ сосудъ мѣдный или глиняной... Въ сиротскомъ домѣ холста для бѣлья требовать отъ намѣстника катедрального моего монастыря, да и отъ прочихъ монастырскихъ настоятелей оного просить можно» [97, с. 64-65].

Учителі жили в «чуланах» (комірках), що містилися почасти в загальній монастирській будові, почасти в прибудовах до Мазепиноного корпусу.

Переходжу до огляду матеріального стану Академії.

До часу секуляризації церковних і монастирських маєтностей на Україні (1786) Київська академія утримувалася головно на рахунок маєтків Братського монастиря і Академії, вічних грошових вкладів добродійців та незначної субсидії від держави – від Колегії економії (початкова субсидія з 80 крб. зросла потім до 500 крб. річно) та 200 крб. з військового скарбу.

З відомостей, що їх подав київський митрополит Г. Кременецький Святому Синодові дня 24 березня 1774 р. про матеріальний стан Києво-Братського монастиря і Академії, видно, що гетьман І. Мазепа р. 1691 пожертвував Києво-Братському монастиреві с. Карпиловку з чотирма присілками, а р. 1692 – с. Більмачівку також на Братський монастир, «респектуя, что въ немъ находится свободное малороссійскихъ дѣтей ученіе» [96, с. 166, 168]. Гетьман І. Мазепа встановив також щорічну

допомогу 200 крб. з військового скарбу. В подяку за великі послуги І. Мазепи перед Академією остання додала до своєї назви ім'я Мазепи і називалася в роках 1704-1709 «Academia Mohilo-Mazeriana» [23, с. 51]

Після, т. зв., «зради» І. Мазепи, розуміється, відпало з назви Академії його ім'я, та й взагалі Академія довгий час не користувалася пошаною як з боку Петра І, так і перших його наступників. Так, наприклад, р. 1722 царський уряд припинив видачу допомоги 200 крб. з військового скарбу. Київський митрополит Р. Заборовський р. 1734 звернувся до президента Святого Синоду, новгородського архієпископа Теофана Прокоповича, з проханням поклопотатися перед урядом про відновлення видачі щорічної допомоги з військового скарбу, бо Академія переживає матеріальну скруту. «Т. Прокопович, очевидно, не бажаючи плисти проти течії вищих урядових сфер», відмовив Р. Заборовському в його проханні, але доводив свою відмову іншими мотивами. А саме, в листі з дня 8 березня 1734 р. до Р. Заборовського він піддав нещадній критиці ведення господарства братським монастирем та прямо вказує, що занепад того господарства завинили «иныхъ непросыпляемое пѣанство, а другихъ прилѣжные кражи и должныхъ обществу доходовъ хищенія» (102, с. 467). Як зауважує М. Петров, деякі історики Київської академії, в тому числі і Д. Вишневський («Кіевская Академія въ первой половинѣ XVIII ст.». Кіевъ, 1903), «вірять щирості листа Т. Прокоповича і не розуміють правдивого значення і глузду того листа» [200, с. 83-84].

Безперечно, при вмілому керуванні маєтками Братського монастиря прибутків з них цілком вистарчило б на утримання монастиря і Академії при ньому. На жаль, не всі ректори Академії, що одночасно були архімандритами Братського монастиря, розумілися як слід в господарських справах, а до того часта зміна ректорів перешкоджала їм добре ознайомитися з порядком ведення того господарства, щоб завести в ньому деякі зміни. Так, наприклад, за час гетьманування К. Розумовського (1750-1764) змінилося 5 ректорів. Як висловився у своїй відповіді один з тих ректорів – Давид Нащинський – на скаргу «на скудное пропитаніе» академічних учителів, «въ новомъ государствѣ надобно три года изжить, чтобъ государство оное выразумѣть» [93, с. XXX]. Накінець, матеріальний стан Братського монастиря протягом XVIII ст. зазнавав значного погіршення внаслідок того, що маєтки його послідовно втрачали різні привілеї, як, наприклад, право курити горілку, держати шинки, а натомість підлягали звичайним податкам і обов'язкам. Так, наприклад, уже за часів митрополита Р. Заборовського Сенат видав наказ з дня 10 жовтня 1743 р. про заборону монастирям і духовним особам держати шинки. Той наказ

був підтверджений в р. 1751 і 1752. Отож Києво-Братський монастир зачинив свій шинок в Києві на Подолі, але шинкарський двір Братського монастиря і далі існував, бодай ще в 1766 р. арендував його київський міщанин Андрій Іванський [92, с. 331].

Тільки р. 1741 царський уряд відновив Академії щорічну допомогу з військового скарбу, і з того часу Академія діставала по 200 крб. щорічно аж до 1762 р., себто до царювання Катерини II* [92, с. 116, 307].

З числа різних добродійців Академії багато прислужилися її добробуту київські митрополити, особливо Р. Заборовський (на пошану його Академія називалася від 6 січня 1735 р. аж до часу перетворення її 1819 р. в Духовну академію – «Academia Mohilo-Zaborovskiana») та Г.Кременецький, що пожертвував від 1 жовтня 1777 р. до часу своєї смерті 73500 крб. на Академію.

Надумавши перевести секуляризацію церковних і монастирських маєностей також на Україні (в Росії переведено її 1764 р.), Катерина II вирішила наперед зробити «чистку» серед українського духовенства, щоб не наражати себе знов на такий спротив, який вона зазнала з боку ростовського митрополита Афанасія Мацієвича, вихованця Київської академії, українця з походження. За свій протест проти відібрання церковних маєтків у Росії А. Мацієвич, як відомо, був позбавлений сану та засуджений на ув'язнення в Ревельській фортеці, де і помер 28 лютого 1772 р. Отож Катерина II р. 1764 дала новому правителю України Петрові Румянцеву інструкцію, де писала: «Надлежить вамъ искуснымъ образомъ присматривать и за архіереями и ихъ подчиненными, дабы различными законѣлаго въ нихъ властолюбія ухищреніями не выступали изъ надлежащихъ сана своего предѣловъ... Сего ради должны вы стараться узнать совершенно власть тамошняго духовенства по всѣмъ ея околичностямъ, такожъ имѣнія и доходы. И какъ по сему весьма нужно, чтобъ въ архіереи и архимандрити посвящаемы были такіе люди, отъ которыхъ бы, по настоящему смиренію и крѣпости духовной, резонабельныхъ сентиментовъ ожидать было можно, то не худо, чтобъ вы заранѣе таковыхъ знали и въ свое время на убылія архіерейскія и архимандричьи мѣста прямо отъ себя намъ самимъ кандидатами представляли, описывая при томъ искусство (? – С.) и образъ мыслей и житія ихъ» [115, с.35-36]. А трохи згодом, а саме 17 лютого 1765 р. видано закон про заборону українським ченцям без особливого дозволу наїжджати

*При одержанні 200 крб. з військової генеральної канцелярії в Глухові доводилося відпоручникові Академії давати хабаря урядовцям канцелярії від 50 коп. до одного карбованця на особу, всього 5 крб. І про ті хабарі, з позначенням прізвищ хабарників і розміру хабаря, писалося в офіційних паперах! [94, с. 399]

до Московщини та про заборону місцевим архіереям висвячувати кого-небудь в архимандрити без дозволу Святого Синоду. Закон 17 лютого 1765 р. явно касував попередню монополію київських учених ченців і взагалі вихованців Київської академії на ієрархічні посади на Московщині* та прокладав шлях росіянам на Україну, щоб там займати з наказу Святого Синода настоятельські посади в монастирях**.

Того самого року (1765) Катерина II у листі до президента Малоросійської колегії гр. П. Румянцева писала, щоб він намовив будь-кого з духовних осіб подати їй супліку про переведення духовенства «въ штатное состояніе», бо Микола Чичерін їй казав, що київський митрополит (А. Могилянський) «не прочь отъ сего учрежденія будетъ,

*Монополія київських учених ченців викликала обставинами самої справи: в Росії довгий час не було такої школи, що підготовляла б духовних осіб, здатних займати вищі ієрархічні посади. Згодом монополія набрала деякою мірою правний характер завдяки наказу Лисавети Петрівни з р. 1749, а саме тим наказом дозволялося на Україні постригати в ченці молодих осіб, починаючи від 17 років життя, з дозволу самих єпархіальних архієреїв, а в Києво-Печерській лаврі – з дозволу одного архимандрита, тоді як в той час діяли попередні царські накази, дуже суворі щодо умов вступу до чернецтва. Отож архірейські і взагалі вищі ієрархічні посади в Росії, а також учительські посади в тамошніх духовних семінаріях замінювалися довгий час майже виключно українцями. Під кінець царювання Лисавети Петрівни кількість учених людей російського походження встигла зрости до того, що вони вважали можливим обійтися без зайдів-українців. Нарікання російського духовенства на «черкасишек», за висловом архангельського архієрея Варсонофія, дійшли до Лисавети Петрівни, і вона р. 1754 видала наказ, що дозволяв на важливі духовні посади призначати не одних киян, але й росіян [47, с. 178, 358, 428-429]. Нарікання росіян на українців, за свідченням одного з дослідників історії духовних семінарій, мали деяку підставу, бо українці часто одверто виявляли своє презирство до росіян як до дикунів, а учителя-українці в російських семінаріях «в класі висміювали форми російської мови і примушували учнів висловлюватися так, як вони самі говорили, наприклад, забороняли говорити «въ Києвѣ», а вимагали казати – «у Києві» Тому учні деколи підпадали незаслуженій карі палею, себто дубовим круглим ціпком, по правій долоні та стоянням голими колінами на піску або на розсипанім долі горосі» [47, с. 435]. Слід мати на увазі, що київських учених часто викликали до Москви і взагалі на Московщину без їхнього бажання, а тому виїздили туди дуже неохоче. Так, наприклад, Варлаам Ясинський в листі до Степана Яворського з дня 29 березня 1701р. висловився про шістьох осіб, що мусіли з царського наказу їхати до Москви, що вони «заскорбѣли». Дехто з київських учених, викликаних до Москви, після короткого перебування поза батьківщиною, клопоталися перед царем про дозвіл повернутися додому (потрібніші з них для російського уряду не діставали дозволу), але більшість звикалася зі своїм положенням та робила собі на півночі кар'єру на різних посадах [28, с. 99-100].

**Правда, уже перед виданням закону з дня 17 лютого 1967 р. Синод обминав українців при посвяченні на архірейські посади, як це видно з листа білгородського єпископа Іосафата Миткевича до невідомої особи з дня 16 червня 1763 р. У тому листі єпископ писав: «Всы тепер Малороссіане вездѣ въ крайнемъ презрѣніи. Самые честные люде остаются съ нашихъ, а въ Тфер (Тверь. – С.) и въ Владимирѣ промованы, которіи и недавно монахами с русскихъ, однак добріе люде, и достойные. Сіе по прочетѣ прошу сжечь, а я, разсудно теперъ пребѣдное отечества состояніе, плачу и воздыхаю. Господи помилуй!» [95, с. 43-44].

понеже онъ менѣе дохода съ деревень имѣеть, нежели послѣдній великороссійскій архієрей, а мы бѣ ему, преосвященному, если бѣ склонился о штатномъ положеній просить, сдѣлали бѣ весьма выгоды для него кондиціи» [95, с. 22].

Завдяки закону 17 лютого 1765 р. у монастирях київської єпархії майже половина настоятелів (архімандритів і ігуменів, хоч про ігуменів той закон зовсім не згадував) у 1770-х рр. складалася з росіян. Такий склад зайдів і чужоплеменних монастирських настоятелів на Україні, як слушно зауважив М. Петров, безперечно, не міг відстоювати недоторканість історичних прав і привілеїв української церкви від централізаційних змагань російського уряду [96, с. VI-VII].

Р. 1786 переведено секуляризацію церковних і монастирських маєтностей на Україні, а 10 квітня 1786 р. призначено Київській Академії зі всіма її установами 6400 крб. дотації річно з державної скарбниці, а від 1787 р., на прохання київського митрополита С. Миславського, збільшено дотацію до 9000 крб. річно.

Переходжу до внутрішнього життя Академії.

Інструкція, що її склав р. 1734 митрополит Р. Заборовський, визначила в загальних рисах розпорядок внутрішнього життя школи. Перший пункт тої інструкції підкреслює всестановий характер Академії: «В Академію приймається кожна вільна людина, відкіль вона не прибула б, аби тільки визнавала східню християнську віру та була б здібна до навчання» [5, с. 102]. Правда, Св. Синод мав на думці відновити заборону – приймати до Академії «зарубежныхъ людей» та вільно покидати Академію, але Р. Заборовський відписав, що заборона вільного вчення студентів Київської академії потягне за собою «крайнее оскудѣніе Академіи», бо, мовляв, «безвѣстно разбѣгутся изъ малороссіянъ, которые на своемъ коштѣ учатся, когда имъ свободный отпускъ изъ училищъ кievскихъ унять», Синод 16 вересня 1738 р. видав наказ про збереження вольності студентів Київської академії «по прежнему обыкновенію» [94, с. 444].

Докладно змальовує внутрішній розпорядок Академії інструкція, що її склав 1763 р. ректор Самуїл Миславський, а затвердив її дня 1 травня 1764 р. митрополит А. Могилянський. Інструкція та складалася з п'яти розділів. У першому розділі подається програма курсу всіх класів або шкіл Академії; в другому говориться про те, «когда и кому имянно изъ учителей ходитъ въ свою школу, сколько въ оной сидѣтъ, такожъ когда какую школу каждому починать и кончать»; в третьому – розклад годин для навчання в кожному класі; в четвертому йде мова про те, «какъ учителямъ и внутрь и внѣ своей школы поступать»; в п'ятому – про те, «чего имянно ректору съ префектомъ наблюдать найприлежнѣйше должно» [51, с. 283].

Прийом учнів до Академії відбувався в перших числах вересня. Вік для вступу дітей до Академії не завжди визначався однаково, – інколи приймали до фари дітей від 7 до 14 літ, деколи від 9 до 15. Отож не дивно, що в багатьох класах вчилися разом підлітки, юнаки і літні парубки.

Лекції в Академії відбувалися в такі години: по понеділках, середах і п'ятницях від 7 год. до 10 год. ранку та від 1 год. до 5 год. дня; по вівторках, четвергах та суботах від 7 год. до 10 год. ранку та від 1 до 3 год. дня [49, с. 361].

Літні вакації тягнулися звичайно від половини липня до 1 вересня. Однак нерідко бували випадки, що учні колегії-академії самовільно залишали навчання раніше визначеного терміну літніх вакацій і виїздили додому чи на кондиції без писемного дозволу на те академічного начальства. Про це свідчить указ київського архієпископа Р. Заборовського з дня 24 червня 1734 р. Указ той закінчується так: «Накрѣпко приказуемъ, буде гдѣ являтся студенты безъ пашпортовъ пречеснаго префекта академіи нашей Кievской, таковымъ не токмо чинить угажденія, по онихъ яко подозрительныхъ, непостоянихъ, словивъ, отсилать подъ арештомъ в Академію нашу Кievскую для учиненія имъ за такое самовольство надлежащаго наказанія, ибо за такими бездѣльниками, безъ пашпортовъ волочачимися, разныя неблагообразія происходятъ» [182, с. 154].

Учні займали місця в класі відповідно до своїх успіхів. На перших лавах сиділи кращі учні – «senatus», решта учнів мала назву «populus». У кожному класі був «диктатор», – звичайно перший учень. На зразок єзуїтських шкіл, догляд за поведінкою учнів і чистотою класу покладалася почасти на самих учнів. Наприклад, цензор повинен був доглядати за охайністю класу та тишею до приходу вчителя; обов'язком аудитора було вислухати лекцію від учнів, що їх йому доручено, а також пояснити їм те з лекцій, чого вони не зрозуміли. При перевірці лекцій аудитор робив у записникові помітку проти прізвищ доручених йому учнів: scit, nescit, errabat, prorsus nescit, aeger (знає, не знає, помилявся, нічого не знає, хворий). Лави, де сиділи аудитори-сенатори, нерідко були ліпшої барви, ніж решта лав. Крім того, серед учнів були сеніори, директори, візитатори, калєфактори. Сеніори доглядали за поведінкою малих хлопців по квартирах, директори допомагали малим учням засвоювати лекції, візитатори стежили за поведінкою усіх учнів, навіть сеніорів і директорів. Візитатори були і явними, і тайними доглядачами. Калєфактори* (сікарі або гарячителі) призначалися на кожний клас для

*Калєфактор – від латинського слова *calefacere* – ogrівати.

виконання тілесної кари над товаришами [67, с. 565-567].

Перевірка учителем вивченого за тиждень проводилася по суботах. Тоді ж таки, за старою традицією, відбувалася і кара за всі прогріхи учнів протягом останнього тижня. У таблицях про успішність учнів у науці знаходимо такі кваліфікації:

«въ ученіи добръ»,
«въ ученіи прилѣжный»,
«скоропостижень въ ученіи»,
«въ ученіи остроумень»,
«въ ученіи благонадеждень»,
«въ ученіи изряднѣйшій»,
«доброучителень»,
«въ ученіи мѣренъ»,
«въ ученіи лѣнивъ»,
«въ ученіи худъ»,
«въ ученіи малонадеждень»,
«въ ученіи безнадеждень» [93, с. 32-35].

Від єзуїтів перейнято як кару «калькулюс». Так називався аркуш паперу у футлярі; до того аркуша записувалося прізвище того учня, що вжив під час латинської мови – рідної мови, або допустився якоїсь помилки в латинській мові. Винуватець мусів носити з собою той калькулюс не лише в класі, але й в бурсі, поки не зловить нового винуватця в тім самім переступі. У кого залишиться калькулюс до наступного ранку, той підлягав ударам палі [47, с. 118]. Тому, що калькулюс винуватці носили потай, кожний дивився на свого товариша, як на ворога. Отже, калькулюс позбавляв учня всякого приятного ставлення до товаришів [66, с. 462].

Іспити відбувалися звичайно двічі на рік: в грудні та в червні. Надзвичайні іспити мали складати ті, хто вступав до Академії з закордонної школи. В класах філософії та богословія відбувалися колоквиуми або диспути. Диспути були тижневі (sabbatovae), місячні (menstruales) і кінцеві (finales). Останні відбувалися після закінчення якогось відділу предмета [23, с. 266]. «Публична диспута» відбувалася не менше двох разів на рік і була надзвичайним шкільним святом. В день, призначений для «публичної диспути», з'їжджалися до Академії усі визначні достойники, а також батьки студентів Академії. Вранці всі йшли до лаври, де Службу Божу правив митрополит. Після того починалося саме свято. Префект підносив високим гостям розмальовану програму «диспути», т. зв. конклюдію. Перед диспутом один з його учасників виступав з промовою («орація»), де коротко з'ясовував тези диспути, а далі виступав «дефендент», наводячи міркування на захист своїх тез, а опоненти – їх

було двоє або троє – старалися збити ті тези, після чого дефендент забирав останнє слово, щоб відперти заперечення опонентів та відстояти свої тези. Якщо «диспута» відбувалася не досить гладко, або висовувалися опонентами такі завваги, що з ними дефендент, як видно було, не дасть собі ради, хор з оркестрою перебивав «диспути».

Публічні виступи в половині XVIII ст., очевидно, не дуже ретельно відвідували філософи і богослови, про що може свідчити наказ митрополита Т. Щербацького з дня 16 листопада 1752 р. – карати студентів філософів і богословів, що не відвідують публічних диспутів або залишають їх передчасно, позбавленням кондицій, «ибо съ того нераченія видно, что оны толко именовъ школы хвастать хотятъ, а плода своей школы никакого чувствовать не желаютъ» [94, с. 83]. Митрополит С. Миславський скасував публічні диспути, а залишив лише класові [47, с. 767], але згодом вони відновилися, бодай в творі російського подорожника В. Ізмайлова («Путешествіе въ полуденную Россію» Москва, 1800) знаходимо опис публічного диспуту в Київській академії р. 1799: «У величезній залі на кафедрі стояв студент і чекав на слухачів. Хор співаків зустрів духовенство. Всі сіли на свої місця, а той студент, прийнявши благословення архімандрита, почав говорити латинською мовою. Після того почалася дискусія. На записці, що її дістав кожний гість при вступі до залі, були такі тези диспуту: 1. Не можна утворити правдиве поняття про речі без метафізики. 2. Єство речі є необхідне, вічне, неодмінне, тощо. Здається, що все те, що говорилося, було вивчено напередодні. Бодай рух обличчя учасників диспуту свідчив про те, що їхній ум не працював і не вишукував доказів. Все ж деякий вогонь оживлював промовців. Я сам почував запал у своїх грудях, бачучи бій умів, та горів бажанням мати хист і собі стати борцем на блискучім бойовищі» [128, с. 152-153].

Уже згадувалося про «суботники», що були для учнів Академії найстрашнішим днем у тижні, бо саме тоді відбувалася розправа з лівинцями та збиточниками. Інструкція 1763-1764 рр. встановлювала, що учителі можуть карати учнів нижчих класів за шкільні провини різкими від 3 до 5 ударів, а у важливих випадках аж до 12 ударів. Щодо студентів двох вищих класів – інструкція допускала такі кари: пересторогу, позбавлення певних прав, наприклад, мати кондиції, бути інспектором в учнівських квартирах тощо, накінець, виключення з Академії. Однак в дійсності тілесна кара переходила за межу визначених інструкцією ударів, а також і дорослі студенти нерідко підлягали тілесній карі. Так, наприклад, р. 1764 студент богословія Петро Яновський за зухвальство і образу префекта і учителів був присуджений до 60 ударів нагасм в

ректорській келії в присутності префекта і усіх учителів, але при виконанні тої кари 19 ударів «было прощено» [95, с. XXIX-XXX, 193].

На ґрунті карання в стінах Академії виникали студентські бунти і сутички. Перша «філософична сутичка» виникла р. 1733 проти префекта Степана Калиновського, що побив філософа Пантелеймона Чарнецького «поверхь его заслугъ». За Чарнецького вступилися його товариші: наступного дня вони не пішли на лекцію префекта, а зібралися в квартирі філософа Івана Яворського, склали скаргу на префекта та подали її митрополитові Р. Заборовському. Митрополит в згаданій уже своїй інструкції, внаслідок тої сутички, вмістив такий пункт: «Ученики какой бы школы ни были, бунтовъ учинятъ ни противь кого, а особливо учителей, не должны ствуютъ; учинителей бунтовъ жестоко наказывать или паче искоренять надобно». А р. 1773 сталася нова «філософична сутичка» на таким самім ґрунті. А саме, одна жінка з Подолу поскаржилася префектові М. Орловському на чотирьох студентів філософії, що ніби вони вкрали у неї дрова. Префект покарав двох студентів різками, а двох – позбавленням їхніх місць на лавах в класі, чим на них «навель немалое безчестіе», – так потім писали 22 студенти філософії у своїй скарзі на префекта митрополитові А. Могилянському. Коли товариші покараних студентів запитали в класі префекта, яка була підстава «онаго штрафа», то префект вийшов з класу і перестав ходити на лекції. Префект в своїм поясненні митрополитові показав, що студенти підняли в класі «крики и шумы ужасніе, называя его, префекта, вообще неправосудцемъ ... и такъ его, префекта, крѣпко спужали, что одна думка была въ катедрѣ школьной, а другая на порогѣ смертномъ» [95, с. 24-35].

Учні незаможних батьків і сироти мали безплатне приміщення в бурсі або в київських парафіяльних школах. Старші учні, що визначалися успіхом в науці, призначалися інспекторами в учнівських квартирах. Обов'язком інспекторів було допомагати в науці тим учням, батьки яких брали на себе обов'язок покривати платню за приміщення інспектора в тій квартирі та доставляти йому харчі або вносити певну частку грошей квартирній хазяйці за його харчування.

У першій та почасти другій половині XVIII ст. бурсаки не одержували від Академії майже жодних коштів на своє утримання, а тому під матеріальним оглядом були вони в правдивому розумінні слова «нищетою братією». Ця «нищета братія», що часто терпіла болісний голод і холод, пускалася на всякі дозволені й недозволені засоби, щоб заспокоїти свої щоденні потреби. Бурсаки ходили по домах і на базарні площі, співали канти, – це називалося

«міркуванням»*. Не завжди міркування щасливо минало для бурсаків, – декому тяжко діставалася та милостиня, що її виспівували вони під вікнами київських міщан. Так, наприклад, у листопаді 1755р. київський козак Антін Бігонало, невідомо чому, так побив учня фари Трипольського, що прийшов з товаришами співати у воріт того козака, що «дитина весь тогда безчувствен остался, да и нынѣ еще выговорить не можетъ, а уже тому пять дней прошло: и будетъ ли жить, или нѣтъ, сумнительно», – так доносив про той інцидент учитель риторики Авраамій Флоринський митрополитові Т. Щербацькому. На тім донесенні митрополит написав таку резолюцію: «Требавають отъ полковой канцелярии сатисфакцію» [94, с. 125-126]. Особливо тяжке положення бурси було в рр. 1770-1771, коли в Києві лютувала чума. Начальство Академії розпустило всіх учнів додому і закрило Академію від 24 вересня 1770 р. до грудня 1771 р., але все ж в бурсі залишалось більше 100 учнів. Києво-Братський монастир постачав у той час бурсакам печений хліб і муку, а добродійці уділяли пожертви для бурсаків. Так, наприклад, р. 1771 Григорій Гнатович Ґалаґан заповів послати в Київ 500 крб. «на нищие и на бурсу, и на тихъ, которіе по турмахъ сидять» [96, с. XVI-XVIII].

Р. 1799-1800 збудовано, окремий дім для лічниці на т. зв. броварнім подвір'ї. Лічниця мала три покої, а крім того, була баня для хворих, – вона містилася на березі Дніпра [129, с. XXX].

Засобами утримання бурсаків були їхні різні збірки пожертв то за славлення київських міщан під час Різдва «зо зіркою», на Великдень та в інші великі свята, то за «супліки» – славлення ораціями чи квітчастими віршами визначних осіб, то за урочисті поминання живих і мертвих добродійців Академії під час конгрегаційного свята. Конгрегаційні збірки були, за влучним висловом одного історика духовних шкіл, «упорядкованою та ушляхетненою формою жебрацтва» [47, с. 278]. До речі вкажу, що Академія з особливою урочистістю святкувала, крім своїх храмових свят, Водохрище, Лазареву суботу, коли відбувалася процесія з перенесенням верби з Георгієвської церкви (біля Софійського собору) до Братського монастиря, та 31 грудня – в день смерті П. Могили.

Матеріальне положення бурсаків значно поліпшилося при

* На думку митрополита Євгенія Болховітінова [39, с. 215] та В. Аскоченського [4, с. 269], слово «міркування» повстало через те, що пісня, яку виспівували бурсаки під вікнами чи у воріт київських міщан, починалася так: «Мир Христов да водвориться в домѣх ваших», а М. Лінчевський [67, с. 5] гадає, що слово «міркування» походить від слова «міркувати» в розумінні «промишляти», бо вираз «міркування» вживався бурсаками і тоді, коли кантата «Мир Христов» замінювалася іншою піснею.

митрополиті С. Миславському: 9 лютого 1784 р. він наказав префектові видавати щорічно 200 бурсакам грошову допомогу, всього 1500 крб., але одночасно заборонив усім учням нижчих класів випрошувати по дворах милостину [97, с. 59-61].

Ті бурсаки, що містилися в парафіяльних школах, нерідко зазнавали всіляких неприємностей від дяків тих шкіл через те, що деякі школярі, які вчилися у дяків, переходили на науку до бурсаків і тим самим зменшували дяківський прибуток від школи. Учні синтаксими, поетики та риторики, що не мали жодних засобів на прожиток, відпускалися від 9 травня до 1 вересня для «епетиції» — «испрошенія себѣ милостыни». Епетенти нерідко діставали навіть «билеть на испрошеніе милостыни» від начальства Академії. Так, наприклад, студент риторики Іван Хижковський 13 травня 1769 р. дістав «билеть» за підписом префекта, де зазначалося, що згаданий студент відпускається «для испрошенія милостыни за Днѣпръ в малороссійскіе и слободскіе полки», а також просилося, щоб йому «вездѣ на учрежденныхъ караулахъ и заставахъ въ городахъ, селахъ и деревняхъ, по силѣ Ея Императорскаго Величества указовъ, свободный чинень былъ пропускъ» [95, с. 460]. Багато учнів виїздило літніми вакаціями на кондиції до різних панів, а на час учення воліло для спокійного прожитку служити у кого-будь. Так, р. 1733 ритор Роман Антонович у священника Якова Жураківського «гнои возиль, коны пась, дрова рубиль, коляску погоняль» [22, с. 182].

Незважаючи на своє повне вбожество, бурсаки умудрялися зі своїх збірок уділяти частку жебракам, що знаходили собі притулок в парафіяльних школах, і навіть наймали декого з них як «стопників» для отоплення своїх помешкань та для «добування» потрібного для того топлива. Такі «стопники» звалися також каліфакторами, бо вони дійсно ogrівали приміщення бурсаків у парафіяльних школах. Декого з жебраків бурсаки навчали грамоти та знайомили з початками латинської мови, щоб підготувати їх до вступу в нижчий клас Академії [23, с. 76-77].

Не могу не згадати тут про те, що бурса мала свою бібліотеку. Повстала вона р. 1768 з книжкових пожертв колишніх вихованців Академії, головне, з ініціативи Миколи Бантиша-Каменського. Список зібраних ним книг для бурсацької бібліотеки в числі 1147 назв подано в праці М. Петрова [95, с. 386-416]. Пізніше, а саме р. 1792, з ініціативи професора Академії Іриней Фальковського утворилося при тій бібліотеці «Вольное Пѣитическое общество», що поставило своїм завданням — «доставлять всегдашнее чтение самыхъ хорошихъ книгъ». Кожний член того товариства мав внести 50 коп. за право читання книг протягом року або 1 крб., якщо бажав назавжди користуватися тим правом. На зібрані гроші купувалося стільки

книг, скільки було членів, і ті книги випозичалися раз на тиждень щопонеділка. Від р. 1772 бурсацька бібліотека містилася в помешканні фундаментальної бібліотеки Академії [97, с. XIV, 473]. Р. 1780, в рік пожежі обидвох бібліотек, бурсацька бібліотека мала 1080 книг.

Студенти філософії і богословія мали деякі привілеї порівняно з учнями інших класів. Так, у класах філософії та богословія студентам читалися лекції як дорослим і не задавалося їм нічого вчити напам'ять. Студенти богословія один час користувалися правом участі при виборі ректора Академії. Так, митрополит А. Могілянський р. 1758 наказав Київській духовній консисторії зажадати від богословів писемної заяви, кого вони бажать мати учителем богословія, і богослови — в числі 16 осіб — односторонньо висловили бажання, щоб ректором і учителем богословія був тогочасний учитель філософії Самуїл Миславський [94, с. 269].

Весною і влітку для всіх вихованців Академії влаштовувалися гулянки (рекреації) на Жулявці, Глубочиці, біля Кирилівського монастиря, та в Борщагівці, причому деякі рекреації, звичайно остання в академічному році, відбувалися в присутності митрополита і визначних гостей. Розвагою вихованців Академії восени і взимку були театральні та вертепні вистави (про них мова буде далі), але ті вистави від другої половини XVII ст. не мали уже того вжитку в стінах Академії, як раніше [23, с. 76].

Велику зміну в положенні українського духовенства, а також учнів Київської Академії принесла т. зв. ревізія 1782 р. Під час тої ревізії київський магістрат наказав, щоб усі учні Академії приписалися до певних станів, і декого з учнів духовного звання вніс до списку осіб податного стану, внаслідок чого вони мусіли платити податки [96, с. 264]. Дня 11 квітня 1784 р. вийшов царський наказ про ревізію духовенства. В одній Київській єпархії відчислено до світських станів 680 осіб, а в числі їх були і вихованці Академії, але за них заступився митрополит С. Миславський, і тільки після його рішучої вимоги їх виписано з податного стану. Він же в р. 1784, 1785 і 1787 видав цілу низку розпоряджень про те, щоб духовенство обов'язково посилало всіх своїх синів шкільного віку для науки до Академії або до переяславської семінарії, що тоді була під керуванням Академії, під загрозою передати до світської команди тих синів, що залишаться дома. Отож Київська академія все більше набирала характер духовної станової школи [97, с. V-VI].

Скажу декілька слів про одяг вихованців Академії в XVIII ст. Одяг був такий: т. зв. кирея, — то був плащ, довгий аж до п'ят, з вильотами. У багатих кирея була з шовкової матерії, у менш заможних — з китайки. Взимку поверх киреї одягали кожух, який підперезували шовковими або

вовняними поясами. Штани у багатіїв були з шовкової матерії та надзвичайної широкості; шапки були смушкові з кольоровим верхом. Чоботи були різних кольорів на високих каблуках [5, с. 16-17].

Залишається подати декілька статистичних даних про кількість учнів Академії в XVIII ст.

На самому початку XVIII ст. вчилася в Академії понад 2000 учнів, але вже з перших років того століття кількість учнів почала падати в зв'язку з відкриттям у 1700 р. колегіуму в Чернігові. Але наймовірне зменшення кількості учнів Академії припадає на р. 1709 внаслідок підозрілого ставлення царського уряду до Київської академії. А саме, з наказу Петра I царський «постельничий» Г. Головін на початку 1709р. написав київському губернаторові кн. Д. Голіцину листа з вимогою, щоб він виселив з Києва зарубіжних студентів Академії та повідомив, «скільки останеться студенто́въ из Малороссіянь, сколько монаховъ изъ Поляковъ (себто правобережних українців і галичан. – С.) и нѣтъ ли въ нихъ какого подозрѣнія». Д. Голіцин відповів, що виселив з Києва усіх студентів родом з Польщі і Литви, студентів «малороссіянь» залишилося 161, (! – С.), ченців у Братському монастирі 30, з них «малороссіянь» тільки 5. «Узнать, нѣтъ ли въ комъ изъ монаховъ подозрѣнія, трудно, – так писав він у своїй відповіді, – потому что монахи всѣхъ нас чуждаются; во всемъ Киевѣ нашель я только одного человекъ, именно изъ Братскаго монастыря префекта, который къ намъ снисходителенъ» [93, с. 1546-1547]. Той префект був Теофан Прокопович. Однак уже р. 1715 було в Академії 1100 учнів [5, с. 16], після чого знов починається зменшення кількості учнів. Так стояла справа до 1742-1743 акад. р., коли загальна кількість учнів послідовно збільшувалася. Р. 1764-1765 в Академії було 1159 учнів, з них 485 духовного звання, 674 – світського [95, с. XXIV], але р. 1790 було всього 551 учнів, що розподілялися по класах так: богословіє – 54, філософія – 55, риторика – 103, поезія – 60, вищий граматичний клас – 109, середній – 63, нижчий – 127 [97, с. 288-291]. В 1799 р. в Академії було 778 учнів, з них 544 – духовного звання, 234 – світського [108, с. 72].

Зменшення кількості учнів Академії йшло одночасно з пониженням рівня академічної освіти, внаслідок чого учні Академії покидали її, а вступали до інших шкіл, особливо до медично-хірургічних шкіл, і навіть виїздили за кордон, щоб продовжувати там свою освіту. Скорочуючи курс Академії, митрополит Г. Кременецький мав намір довести більшу кількість учнів до повного закінчення курсу і з тою метою встановив грошову допомогу учням вищих класів. І справді, р. 1788 в класі богословія вчилася 79 учнів, тоді як при його попередникові митрополиті А. Могилян-

ським, хоча загальна кількість учнів була більша, кількість учнів в класі богословія доходила найбільше до 55 [92, с. XXXIII-XXXV].

Серед учнів Академії немало було чужинців – з Болгарії, Сербії, Волощини, Молдави, Греції. Взагалі Київська академія користувалася такою славою, що до неї зверталися різні школи з проханням рекомендувати осіб на вчительські посади або відступити студентів для поповнення складу учнів тої чи іншої школи. Ось, наприклад, яку оцінку Київської академії дав смоленський єпископ Гедеон Вишневський, сам колишній її вихованець, в листі з дня 17 липня 1739 р. до митрополита Р. Заборовського: «Академія Киевская имѣла себѣ честь сицевую, что отъ нея, аки съ преславныхъ оныхъ Афинъ, вся Россія источникъ премудрости почерпала и в'ся своя новозаведенныя училищныя колоніи напоила и израстила» [131, с. 234], а Лазар Баранович називав Київ, цінячи його як культурний центр, «русскимъ Парижемъ» [44, с. 3].

Багато учнів Академії, особливо світського стану, виходячи з Академії, після закінчення класу філософії або навіть риторики, виїздили для продовження освіти до закордонних вищих шкіл, переважно до медичних, а потім після повернення до України чи Росії, займали визначні посади в шпиталях чи професорські кафедри в університетах. Так, уже р. 1754, на пропозицію Св. Синоду, від'їхали з Києва до Москви двоє вихованців Академії з класу філософії – Андрій Вежицький і Григорій Макар'євський – і вступили до тамошньої шпитальної школи, а весною р. 1671 медична колегія відправила за кордон перший транспорт молодих лікарів у кількості 9 осіб для поповнення медичної освіти, з них 8 осіб вчилася раніш в Київській академії [139, с. 228, 315]*.

Ще більше вихованців Академії виїздило до медичних шкіл у Росії або на учительські посади як в духовних семінаріях, так і в народних школах. Наприклад, р. 1758 з Київської академії поїхало до Петербурга 37 учнів (з класу філософії – 1, з класу риторики – 24, з класу поетики – 12) для вступу до медично-хірургічної або фармацевтичної школи.

* Не маючи наміру тут подавати список вихованців Київської академії, що продовжували потім свою освіту в закордонних школах, обмежусь вказівкою, що відповідний для того матеріал можна знайти в працях: *Петров М.* Акты и документы, относящиеся къ истории Киевской Академіи. В 5 т.; *Титов Хв.* Акты и документы, относящиеся къ истории Киевской Академіи: у 2 т.; *Чистович Я.* История первыхъ медицинскихъ школъ въ Россіи. СПб. 1883; в статтях: *Кудрявцев П.* Освітні мандрівки вихованців Київської Академії за кордон XVII ст. (статтю складено на основі праць Петрова М.) // Збірник історії і археології. № 1. С. 285-294); *Лоський І.* Українці на студіях Німеччини в XVI-XVII ст. // Записки НТШ у Львові, Т. 151. С. 99-110; Його ж. Українські студенти в Ростові і Кілі // Записки св. Василя. Т. 4. Вип. 1-2. С. 326-329; *Опянчин Д.* Aus dem Kultur- und Geistesleben der Ukraine // Kurios. 1937. Heft 2. S. 143-157 та Heft 4. S. 351-366.

Р.1786 Академія вислала 45 вихованців на запрошення Комісії в справі заснування шкіл («Комісія обь учрежденіи училищ»), на чолі якої стояв колишній вихованець Академії Петро Завадовський, пізніше перший міністр народної освіти в російському уряді. П. Завадовський в листі до митрополита С. Миславського так висловився про студентів Київської академії, що зайняли, з призначення згаданої вище комісії, учительські посади в народних школах: «Між усіма вираженими на учительські посади до Комісії в справі заснування шкіл у різні часи та з різних духовних семінарій – найкращими, найздібнішими, а особливо доброзвичайними («благодравнѣйшими») завжди були вихованці Київської Академії» [97, с. 175].

З числа вихованців Київської колегії-академії від другої половини XVII до кінця XVIII ст. вийшло багато визначних діячів, учених, письменників, істориків, лікарів, педагогів та митців. Частковий список вихованців Київської Академії того періоду подаю в кінці історії Академії за вказаний період (див.: Додаток 1).

Правне та матеріальне положення учителів Київської колегії-академії.

Учителі Академії були в такій підлеглості ректорові та префектові, що без їхнього відома не мали права нікуди виходити з Братського монастиря, крім як на прохід. За митрополита Г. Кременецького учителі підлягали повній субординації. Якось дізнавшись про те, що дехто з учителів виявляв непослух до розпоряджень ректора, Г. Кременецький наказав, що ніхто з учителів нікуди з Братського монастиря виходити не сміє без ректорського дозволу. Він також позбавив учителів права карати тілесно учнів, а дозволив їм карати учнів «колѣнопреклоненіємъ, отъ пици удерживаніємъ или другимъ каковимъ приличнымъ усмиреніємъ» [96, с. XXVI-XXVII]. А якщо хто з учителів учинить «противный уставамъ Академическимъ и монастырскимъ проступокъ, то въ такомъ случае онъ, отецъ архимандритъ и ректоръ, вмѣстѣ съ отцемъ префектомъ... имѣеть истязывать и штрафовать такового правосудно и благопрстойно. Буде же бы кто и по ихъ сужденіи и истязаніи оказался нечувствителенъ, непослушенъ и неисправенъ, то въ такомъ случае, паче въ важнѣйшихъ дерзостяхъ и преступленіяхъ, докладывать Его Преосвященству безпристрастно, обстоятельно и неукоснительно, за что таковъ преступникъ и строжайше истязанъ, и отъ общества Академического, а монашествующій и отъ тамошняго монастиря исключенъ уже будетъ»* [96, с. 123].

Щодо матеріального положення учителів – було воно також

*Треба думати, що митрополит Г. Кременецький не пішов на цілковите усунення тілесних кар над учнями Академії, а лише наділив тим правом префекта і ректора, що могли навіть учителів, за висловом того митрополита, «истязывать благопрстойно».

незадовільне: учителі діставали грошову платню не сталу, а залежно від волі митрополита, що асигнував «консоляцію» – певну суму з надходжень за шлюбні посвідки по Київській єпархії. Так, наприклад, Р. Заборовський видавав учителям Академії від 12 крб. 50 коп. до 25 крб. кожному річно залежно від предмета, що його викладав. Крім того, він давав ще від себе консоляцію по 3 крб. кожному вчителю в день своїх іменин або за виголошення учителями проповідей у свята. Учителі отримували також частку прибутків з того монастиря, де вони були висвячені в ченці. Накінець, учителі мали ще консоляцію – «подношенія» від учнів заможних батьків, при чому всі учні мусіли після літніх вакацій з'являтися до префекта «съ поклономъ и значною консоляцією», а також за «калефакцію», себто за отоплення класів тощо.

Харчування діставали учителі від трапезної Братського монастиря вповні з достатком: обід звичайно складався з трьох страв, в неділю і свята кожний учитель діставав свою порцію горілки і пива, але деколи учителі не були задоволені своїми порціями і тоді подавали скаргу митрополитові на ректора Академії. Таку скаргу, наприклад, вчинили учителі р. 1759 на ректора Давида Нащинського. У своїм поясненні ректор писав митрополитові, що учителі ніколи перед тим не скаржилися, лише один раз заявили префектові, «что де изъ ледовни монастырской не весьма доброе пиво выдается имъ; тогда приказано, чтобы отцамъ учителямъ давалось самое лучшее пиво, которое они частенько и изъ ректорской ледовни берутъ, а кромѣ пива и по медокъ присылають и во здравіе кушаютъ» [94, с. 305]. Після всебічного дослідження скарги на Д. Нащинського переведено його 16 січня 1761 р. без прохання з його боку в Гамаліївський монастир [29, с. 25].

24 жовтня 1784 р. митрополит С. Мисловський наказав відпускати з грошових прибутків Братського монастиря «на покупку учителямъ по собственному ихъ изобрѣтенію и произволенію провизіи»: учителю богословія і префектові, учителю філософії по 15 коп. денно, учителям латинської риторики, російської і поезії та латинської поезії по 14 коп., а всім останнім учителям, що не живуть в Братських монастирях, по 13 коп., а крім того, дрова, хліб і городину, з дорученням архимандритові Братського монастиря і ректорові Академії найняти для учителів окремого кухаря.

Незадовго перед тим, а саме в травні 1784 р., було розподілено річне утримання між учителями, а саме: префект і учитель богословія діставав річно 99 крб., учитель філософії – 81 крб., учитель латинської риторики і російської риторики і поезії по 69 крб.; бібліотекар та учителі трьох граматичних класів, арифметики, історії та географії по 51 крб., жидівської

і грецької мови по 75 крб., німецької мови 144 крб. і нижчої французької класи – 180 крб., а на всіх в рік 1311 крб., крім тих порціонних грошей з Братського монастиря, про які вже згадувалося [97, с. XII-XIII]. Від р. 1789 учителі почали діставати утримання в збільшенім розмірі, а саме: учитель богословія – 300 крб. річно, філософії – 250, риторики – 200, піітики – 160, математики – 100, вищої граматики – 130, середньої граматики – 120, нижчої граматики – 100, французької мови – 400, німецької – 200, історії та географії по 50 крб. [107, с. 339-340].

Серед учителів Київської академії немало було визначних учених свого часу, людей високої моральності, про яких знаходимо надзвичайно теплі згадки в споминах колишніх вихованців Київської академії, але були серед учителів і такі особи, що своїм життям не могли служити добрим прикладом для своїх вихованців. Так, в «Актах і документах Київської академії» зазначається, наприклад, випадок, коли учитель, що «страдалъ запоємъ», дістав призначення «гимнасіарха», себто керівника бурси. І той «гимнасіарх» помер 23 жовтня 1780 р. у своїй келії в приступі запою «посреди разлитыхъ или разбитыхъ бутылокъ» [96, с. XXXI, 324]. А видно, що той учитель був високоосвіченою людиною: він залишив після себе велику бібліотеку – поверх 1150 книг та збірку мистецьких картин, – та бібліотека і збірка картин дістались в дар Академії від спадкоємців того учителя [97, с. XIV].

До речі згадаю, що мав велику на той час бібліотеку також учитель інфіми Йоїль Биковський. В р. 1776-1787 він був архімандритом Спасо-Преображенського монастиря в Ярославлі. Р. 1787 монастир той переведено за штат, але Й. Биковський перебував у ньому і далі «на покої». Скрутний матеріальний стан примусив його продати 1795 р. свою бібліотеку гр. Олексі Мусін-Пушкінові, а той в числі придбаних книжок знайшов також рукопис твору «Слово о полку Игоревѣ» [94, с. 414].

До послуг учителів Академії існувала при ній фундаментальна бібліотека. Р. 1776 вона налічувала 3304 книг, з них 2131 книг, пожертвованих їй П. Могилою. Р. 1780 перед пожежою, що сталася того року, бібліотека мала 8632 книги. Треба думати, що фундаментальна бібліотека не вся згоріла, бо і після того в бібліотеці було декілька книг з написом П. Могили [96, с. XXV, 256, 257].

Грамота митрополита А. Могилянського з дня 1 травня 1764 р. наказувала заснувати при Академії книгарню для продажу різних книг, для чого «возимѣть письменную конференцію съ вратиславскими и липскими книгопродавцами черезъ кievскихъ купцовъ Стефана да Ивана Андреевыхъ», а також «договориться съ оными книгопродавцами, чтобы они в своихъ типографіяхъ на разныхъ языкахъ всѣ тѣ книги печатали,

кои от Академіи къ нимъ будутъ посланы» [95, с. 103].

При Академії намічалася також друкарня. Про необхідність заснування друкарні згадує пункт 6 рескрипту Катерини II на ім'я митрополита С. Миславського: «При Академіи завестъ гражданскую типографію для печатанія книгъ какъ на російскомъ, такъ и на иностранныхъ языкахъ, содеража сію типографію въ Кіево-Печерской Лаврѣ и наблюдая, чтобы тутъ не были издаваемы книги, противныя православнои вѣрѣ нашей или наполненыя нелѣпыми заблужденіями, просвѣщенію и добрымъ нравамъ несходственнымъ» [97, с. 202-203]. За даними М. Петрова, в Лаврі справді була заснована академічна «гражданская друкарня», але відтіль, на його гадку, виходили лише панегіричні твори [97, с. XXXVI-XXXVII]. Друкарня та повстала 1787 р. і мала назву «Типографія Кіевской Академіи при Печерской Лаврѣ».

Підручники та інші видання, потрібні для Академії, друкувалися почасти в Лаврській друкарні, почасти в Росії та за кордоном. За часів митрополита Т.Щербацького та з його ініціативи заведено друковані підручники не лише для нижчих класів, але й для вищих, внаслідок чого Академія втрачала свободу щодо викладу наук та ніби переходила до категорії середніх шкіл [94, с. XVII]. З числа друкованих підручників, що їх видали учителі Академії в другій половині XVIII ст., можна згадати підручник Касіяна Лехницького «Догматы християнскія православныя вѣры» (видано в Києві 1779 р.) Може бути, що він же брав участь у складанні грецької граматики, що вийшла друком також 1779 р. у Ляйпцізі – «Grammatica graeca Academia Kijoviens adornata» [94, с. XXXI-XXXII]. До речі згадаю тут, що ректор Коломенської семінарії Іоакимф Карпинський, колишній вихованець Київської академії, склав для своїх учнів «Compendium orthodoxae theologicae doctrinae» і той підручник після видання друком 1786 р. був прийнятий також в Київській академії як дуже придатний завдяки своїй стислості, поки не вийшло р. 1802 в Києві «Orthodoxae theologiae dogmatical compendium», що його склав ректор Іриней Фальковський за системою Т. Прокоповича і С. Миславського [47, с. 162-16].

Багато прислужився виданню підручників для Київської академії та взагалі для духовних шкіл колишній вихованець Академії Микола Бантиш-Каменський. Так, він видав латинську граматику, що друкувалася декілька разів у Москві та в Ляйпцізі р. 1789; грецьку граматику В. Ляцевського також в Ляйпцізі в р. 1779, 1785, 1791 та багато інших книг. М. Бантиш-Каменський радо брав доручення Київської академії і інших шкіл в справі постачання різних книг і підручників за знижкою в ціні [47, с. 802-803; 95, с. 3-4].

Переходячи до огляду навчально-виховної справи в Київській академії, згадаю насамперед, що з часу заведення богословія до програми навчання Академія складалася з восьми класів (фара, інфіма, граматика, синтаксима, піїтика, риторика, філософія і богословіє). Повний курс навчання тривав 12 років, бо в перших шести класах курс був однорічний, в класі філософії – дворічний, а в класі богословія – чотирирічний. Проте учневі не заборонялося залишатися в будь-якому класі так довго, як того він бажав, навіть міг повертатися зі свого класу до нижчого «для підтвердження ученія». І, навпаки, учні відмінних успіхів могли переходити до вищого класу раніше закінчення шкільного року. Так, наприклад, Ірней Фальковський, пізніше єпископ чигиринський, вступив у травні 1773 р. до інфіми, а у вересні того самого року переведено його прямо до синтаксими, а через рік – до піїтики [96, с. XXVIII]. Згодом у назві та протягу курсу окремих класів зайшли такі зміни: курс риторики від 1763-1764 ак.р. став дворічний, а курс богословія в кінці 1770-х років скорочено до двох років; клас фара від р. 1775 перестав існувати. Отож повний курс Академії скорочено до 10 років. Від р. 1782 класи інфіма, граматика і синтаксима дістають назви: нижчий, середній і вищий граматичні класи [96, с. XXX].

Цікаве пояснення причини скорочення курсу богословія до двох років знаходимо в передмові лекцій «Догматы христiанскiя православноя вѣры» К. Лехницького: «...Премногіе просвѣщеннѣйшаго ума мужи ученые, коихъ Европа, будучи просвѣщеннѣе, въ великомъ числѣ представитъ въ состояніи, всемѣрно о томъ стараются, чтобъ лишнее и къ дѣлу ненадлежащее отринувъ, коротшій и яснѣйшій способъ упражненія въ свободныхъ наукахъ другимъ начертать, послѣдуя въ семъ полезнѣйшему совѣту Горація:

Ты долженъ правила коротко предлагать,
Чтобъ долѣ помнитъ ихъ и лучше перенять.
Рѣчь плодовитая тотъ вредъ умамъ наводитъ,
Что, мало погодѣ, изъ памяти виходитъ.

Что они не безъ основанія дѣлають: ибо уми наши природно суть таковы, что обширностію и пространствомъ вещей больше обременяются, нежели назидаются, равно какъ нѣжныя растѣнія безмѣрнымъ и безвременнымъ дождемъ не оживотворяются, но еще подавляются и бываютъ воспрепятствованы въ хорошемъ растѣніи

и приношеніи плодовъ благовременныхъ»* [96, с.253].

Зниження при митрополитові Г. Кременецьким курсу Академії до 10 років, як можна було сподіватись, зле відбилося на рівні академічної освіти. Київська академія того часу відставала своїм освітнім рівнем, наприклад, від австро-угорських гімназій, де саме тоді вчилися колишні вихованці Академії Ірней Фальковський, Анатолій Ставинський і ін. [96, с. XXX-XXXI]. Зниження рівня академічної освіти потягало за собою, як уже знаємо, зменшення кількості учнів Академії. При митрополиті С. Миславським Академія все-таки старалася удержати за собою характер вищої школи і навіть стати по можливості на один рівень з тогочасними школами: він дбав про збільшення загальноосвітніх предметів та вводив в Академії ті методи викладу наук, що саме тоді стали вживатися в світських школах.

Немало спричинилася зниженню рівня академічної освіти в другій половині XVIII ст. хиткість становища Академії в зв'язку з тими проектами, що саме тоді планувалися в різних урядових комісіях, в професорській корпорації Академії і навіть окремими особами. Так, при утворенні Катериною II Комісії для реформи духовних шкіл (перша комісія в рр. 1763-1765, друга в р. 1766) виготовили проект статуту духовних шкіл, щоб його Катерина II дня 14 липня 1766 р. передала на розгляд «Комісії о сочиненні Новаго Уложенія», але після розпуску тої Комісії проект реформи духовних шкіл залишився лише пам'яткою в її архіві [95, с. XIII]. Займалася проектом реформи своєї школи також сама Академія. У своїм проекті Академія відновлювала чотирирічний курс богословія і дворічний курс риторики, але обходила мовчанкою такі предмети, як історія церкви, цивільна історія, початки математики та ін. Отож головною хобою академічного проекту було те, що він мало рахувався з тогочасними вимогами університетської науки, більш реальної і життєвої [95, с. XIV-XVI]. Гетьман К. Розумовський і козацька старшина в своїм проханні про відновлення стародавніх прав України, що його подали Катерині II р. 1764,

*М. Петров у т. 4 своєї праці «Акты и документы, относящиеся къ истории Киевской Академіи» вмістив на с. 252-255 «предисловіє» ректора К. Лехницького до свого курсу «Догматы христiанскiя православноя вѣры» (1779 р.). На жаль, з тої передмови не видно, який саме вірш Горація ліг в основу, безперечно, вільного перекладу на російську мову, що його досліпно вище зацитовано в уривку з тої передмови. Можна припускати, що то були рядки Горація:

Quidquid praecipies esto brevis: ut cito dicta
Percipiant animi dociles, teneantque fideles.
Omne supervacuum pleno de pectore manat,
Ficta voluptatis causa sint proxima veris.

Epistula ad Pisones. (De arte poetica). Рядки 335-338.

домагалися заснування на Україні двох університетів – одного в Києві з чотирма факультетами на тім місці, де знаходиться Києво-Братський монастир, а другого – в Батурині з трьома факультетами, крім богословського [53, с. 344]. Київський генерал-губернатор Глебов у своїм проекті пропонував відкрити при Київській академії два факультети – математичний і медичний [143, с. 149]. Накінець, наказ Катерини II з дня 10 квітня 1786 р. велів «Кіевской Академіи со всѣми къ ней принадлежащими заведеніями бытъ при архіерейскомъ домѣ и Киево-Печерской Лаврѣ, а Братский монастырь, служащій нынѣ для помѣщенія помянутой Академіи, обратить на главную госпиталь по его положенію».

Незабаром, а саме 5 серпня 1786 р. Катерина II ухвалила статут народних шкіл, що для свого переведення в життя потребував значної кількості народних учителів. Отож Катерина II визнала потрібним покласти на духовні семінарії також завдання – готувати своїх учнів до учительської праці в народних школах. Те саме завдання дістала і Київська академія, внаслідок чого мусила завести нижчі класи народної школи, де б учні старших класів Академії могли практично готуватися до учительської праці в народних школах. Так, Київська академія перетворилася в школу потрібного типу – нижчу, середню і вищу. Зрозуміла річ, що Київська академія не встигала як слід пристосуватися до всіх нових наказів і розпоряджень, що сипалися на неї в останніх роках XVIII ст. [98, с. XXII-XXIII].

Слід вказати, що наказ Катерини II з дня 10 квітня 1786 р. не увійшов у життя, бо завдяки клопотанням митрополита С. Миславського перед Катериною II, за посередництвом гр. П. Румянцева, вдалося добитися залишення Академії при Братському монастирі [97, с. XXVI-XXVIII]. Більше того, у свій приїзд до Києва наступного року Катерина II 15 березня 1787р. видала рескрипт на ім'я митрополита С. Миславського, де зокрема наказувала: «1) залишити Академію назавжди в Братському монастирі... 5) збудувати на академічну суму кам'яну лічницю; 6) завести при Академії цивільну друкарню для друкування книг як на російській, так і на чужих мовах, утримуючи ту друкарню в Києво-Печерській лаврі...; 8) на утримання Академії та її пансіонерів, поверх тої суми, що її тепер дістає Академія, додати ще 600 крб. на рік від початку цього року... 10) на кошт академічних сум надсилати – по вашому розсуду – студентів до закордонних університетів для придбання кращих знань в науках, щоб Академія могла забезпечити себе вправними учителями» [97, с. XXX-XXXI]. А дня 11 квітня Катерина II відвідала Академію, де її привітав ректор архімандрит Варлаам Миславський короткою промовою; в ній визначив він етапи просвіти в Росії такими словами: «Владимірь насади,

Ярославъ распространи, Петръ напои, а премудрая Екатерина II возрасти и утверди». Студенти і учні Академії виголосили, як було заведено, орації та оди різними мовами [176, с. 52].

При наступникові С. Миславського Київська академія все більше набувала характеру станової професійної школи для підготовки духовенства.

Згідно з законом з дня 31 жовтня 1798 р., курс Академії складався з тих предметів, що викладалися в трьох класах граматики (по одному року в кожному класі), в дворічних класах поезії та риторики, а крім того, з філософії, богословія вищого красномовства, фізики та мов – жидівської, грецької, латинської, німецької та французької. Філософську і богословську систему вимагалось вчити латинською мовою – першу протягом двох років, а другу – протягом трьох років. Отож повний курс Академії знов був розрахований на 12 років.

Грецька, латинська і жидівська мови були обов'язкові для всіх студентів академії, а з живих мов кожний студент мусів учити бодай одну за своїм вибором. Той самий закон 1798 р. приписав до округи Київської Академії 8 семінарій – новоросійську, чернігівську, мінську, брацлавську, білгородську, харківську, переяславську та житомирську [128, с. XXV-XXVII]. Ліпші студенти тих восьми семінарій могли поступати до філософського і богословського класу Київської академії для продовження своєї освіти. Такі студенти звичайно називалися кандидатами.

Програма Академії в своїй цілості, – правда, у відмінній комбінації в різних часах визначеного тут періоду, – охоплювала такі предмети: мови – латинську, грецьку, жидівську, польську, російську, німецьку і французьку; математику, історію, географію, геодезію, фортифікацію, піітику, риторіку, філософію, богословіє, малювання і спів.

Латинська мова, як і давніше, займала визначне місце, – кожний учень мусів знати її досконало. Ще р. 1774 латинська мова була викладовою для всіх предметів, починаючи від піітики [96, с. 184]. Початковим підручником латинської граматики залишався до р. 1766 підручник єзуїта Емануїла Альвара «Institutiones linguae latinae» в перекладі на руську мову, а від того часу введено латинську граматику, надруковану в Києво-Печерській лаврі в кількості 1200 примірників. Ту граматику скомпонували учителі Академії в польській мові за взірцем піярського підручника, але усунуто з нього катехизис.

Грецька мова була в меншій пошані. Навіть не завжди вона викладалася. Так, наприклад, в р. 1726-1738 її зовсім не було. Учні ставилися до грецької мови недбайливо, як і до жидівської мови,

внаслідок чого ректор з учителями подав 14 серпня 1760 р. київській духовній консисторії записку про те, як привести до кращого стану навчання грецької і жидівської мов. В тій записці пропонується зобов'язати всіх дітей духовного звання, особливо Київської єпархії, вчити грецької і жидівської мови в класах риторики, філософії і богослов'я. «А буди кто изъ нихъ ослушенъ явится, таковыхъ принуждать, а по нѣскольократномъ увѣщаніи тѣлесно для страху прочимъ ихъ товарищамъ наказывати, прочіихъ же єпархій священническихъ дѣтей, також разночинцевъ, къ упомянутымъ языкамъ пристойнымъ образомъ объявляя имъ пользу, отъ нихъ происходящую, заохочивать». Консисторія подала таку свою думку: «Прописанному мнѣнію... быть въ протчемъ въ своей силѣ. Что же касается до тѣлеснаго учениковъ риторики, философіи и богослов'я ради страху прочимъ ихъ товарищамъ, наказанія, то яко показанныхъ школъ ученикамъ тѣлесное наказаніе за неприличное быть вмѣняется, ибо такъ оніе ученики, яко товарищи ихъ, оставя не только тѣхъ языковъ, но и порядочное свое учение, въ другіе коллегіи отходить могутъ; того ради тое тѣлесное наказаніе отставить». Митрополит А. Могиланський затвердив думку консисторії [94, с. 357-358].

Польська мова також займала другорядне місце в програмі Академії, але багато учнів добре володіло польською мовою, так що київські державні установи деколи зверталися до київських митрополитів з проханням відрядити студентів для перекладу документів з російської мови на польську. На тім ґрунті виникло цікаве листування між київським обер-комендантом і київським митрополитом С. Миславським. А саме, обер-комендант Пилип Вігель листом з дня 12 липня 1794 р. повідомив митрополита, що двоє студентів, відряджених для перекладу документів на польську мову, не заявили на працю до військового суду. Митрополит листом з дня 13 липня 1794 р. відповів, що він наказав тим двом студентам ще протягом тижня ходити на працю до суду, «однако покорно прошу, чтобы оный судъ поступалъ съ ними не повелительнымъ образомъ, но съ благопристойностію, которую заслуживаютъ просвѣщенные люди» [97, с. 485].

Російську мову уведено, з наказу Катерини II, р. 1765, і згодом стала вона викладовою мовою.

Як відомо, саме тоді Катерина II задалася думкою «обрусенія» «Малой Россіи». В своїй інструкції генеральному прокурору кн. Вяземському вона писала: «Малая Россія, Лифляндія и Финляндія суть провинціи, которыя правятся конфирмованными им привилегіями; нарушитъ оныя отрѣшеніемъ всѣхъ вдругъ весьма непристойно бѣ было,

однакожь и называть ихъ чужестранными и обходиться съ ними на такомъ же основаніи есть больше, нежели ошибка, а можно назвать съ достовѣрностію – глупостію. Сіи провинціи, также и Смоленскую, надлежитъ легчайшими способами привести къ тому, чтобы они *обрусѣли* и перестали бы смотрѣть, какъ волки въ лѣсу. Къ тому приступъ весьма легкой, если разумные люди набраны будутъ начальниками въ тѣхъ провинціяхъ; когда ж въ Малороссіи гетмана не будетъ, то должно стараться, что бѣ въкъ и имя гетмановъ исчезло, не токмо бѣ персона какая была произведена в оное достоинство» [218, с. 85-86].

Очевидно, вимова учителів російської мови Київської академії не задовольняла митрополита С. Миславського: з його наказу Академія відрядила на свій кошт трьох студентів до Москви, щоб в тамошнім університеті досконало навчилися російської мови з чистою вимовою. Крім того, митрополит викликав з Троїце-Сергієвої лаври студента Дмитра Сибиревича для викладу в Академії курсу російської ельоквенції (красномовства) та поезії, наказавши «производить ораторію по правиламъ г-на Ломоносова» [98, с. IX], а також наказав усім учням і учителям, крім учителів-чужоземців, строго додержуватися правил російського правопису. Впертість митрополита в насадженні російської вимови привела до того, що декілька учителів Академії подали йому заяву про те, що вони не в силі вволити його волю, бо ніяк не можуть подолати своєї української вимови [5, с. 343]. А в своїм розпорядженні з дня 26 жовтня 1784 р. митрополит загрожував, що буде звільнено з духовного звання і відправлено «въ свѣтскую команду» тих учнів, що не будуть додержуватися правил російського правопису та російської вимови, «дабы бесплодно времени, имъ данного на приобрѣтеніе просвѣщенія не теряли» [97, с. 82].

Як висловився один з істориків Київської духовної академії, «тільки упередня думка могла спонукати С. Миславського, одного з найбільш освічених київських митрополитів XVIII ст., насаджувати з такою впертістю русифікацію в тій школі, що зросла на місцевім ґрунті, мало ще придатній для нівеляційних цілей» [17, с. 70]. Отож, з наказу Катерини II та її наступників енергійно взялися за підготовку українського ґрунту для нівеляційних цілей не лише російські урядовці, що призначалися на службу в Україні, а згодом навіть діставали за ту службу доплату до свого нормального утримання, але й добровольці «вірнопіддані малороси». Проте русифікація, як видно буде далі, йшла не зовсім гладко, а з великими перебоями, так що все більше зростала національна свідомість українського народу, внаслідок чого «дерусифікація» школи і освіти взагалі стала першим гаслом

українського народу уже з першого дня революційного руху 1917 р.

Німецьку мову заведено лише 1738 р., а французьку – 1753 р. Обидві живі мови приваблювали до Академії особливо дітей козацької старшини, але, за свідченням Григорія Винського, що учився в Академії в кінці 60-х років XVIII ст., студенти набували не досить велике знання тих двох живих мов* [21, с. 85]. Р. 1794, з наказу Катерини II, що дуже налякана була французькою революцією 1789 р., припинено викладання французької мови. А саме, в серпні 1794 р. петербурзький митрополит надіслав київському листа, де він зокрема писав: «Студенти ваші вчать французької мови, але, як досвід доказав, зломисні з них зловживають знання тої мови. Мені доручено (ким? – С.) писати вашому преосвященству, щоб сю клясу (французьку) припинити». Однак та заборона недовго тяглася: наступник Катерини II Павло I скасував наказ Катерини II про заборону викладати в духовних школах французьку мову [47, с. 774].

Жидівську мову заведено одночасно з німецькою, себто 1738 р. Вчилася тої мови небагато учнів. Адміністрація Академії в своїй записці, поданій митрополитові А. Могилянському, пояснювала малу зацікавленість учнів жидівською мовою тим, що знання жидівської мови малокорисно бідним учням, бо з тим знанням «нікого не приглашають къ себѣ господа на кондиції, тогда какъ знающихъ французскій и нѣмецкій языки непрестанно приглашають» [97, с. 772-773]**.

Математика стояла в Академії на низькому рівні. Принаймні, згаданий уже Г. Винський свідчить, що вже після виходу з Академії він придбав знання перших правил арифметики від штик-юнкера Панченка [21, с. 85].

Історія і географія викладались спорадично. Історія викладалася, мабуть, уже в 70-х роках XVII ст., бо саме тоді учитель Київської колегії

*Безперечно, деякі вихованці Київської колегії-академії набували помимо школи досконале знання модерних мов, про що може свідчити той факт, що київський губернатор кн. Дмитро Голицін збагачував свої знання з державного права і політики, замовляючи їм, через посередництво Теофана Прокоповича, переклади творів Макиавеллі, Пуфендорфа, Горація та ін. з німецької і французької мови на російську [181, с. 16].

*Проте один зі студентів Академії, а саме Микола Сохно, настільки засвоїв жидівську мову і жидівську релігійну літературу, в тому числі і Талмуд, що міг вступити в с. Жуківцях, Чернігівського полку, до диспути з львівським цадиком Соломоном бен-Захарієм Грековичором. Тому що М. Сохно, послаючись на деяких жидівських письменників, обвинувачував жидів в убивстві християн з метою здобути християнської крові, цадик намовив двох жидів забити Сохна. Ті виконали наказ Цадика саме тоді, коли М. Сохно приїхав на Різдвяні свята 1703 р. до своїх батьків. Убивство М. Сохна викликало, за висловом М. Костомарова, що розповів ту історію на сторінках «Кіевської Старини», – «жидотрепаніє» не лише в Чернігівському полку, але також частково в Київському та Ніжинському полку [159, с. 1-26, 160, с. 477-492].

Теодосій Сафонович склав «Кройнику зъ лѣтописцовъ стародавнихъ, зъ св. Нестора Печерского и иншихъ, также зъ хроникъ польскихъ» (1672), а 1674 р. вийшов у світ друком «Синописисъ», що довго був шкільним підручником історії не лише в Україні, але й в Росії. Авторство «Синописиса» приписується колишньому ректорові Київської колегії (в р. 1648-1650) Інокентію Гізелеві. «Синописис» мав коло 30 видань [198, с. 308, 309], з них 18 – випустила російська Академія наук. Навіть в XIX ст. вийшло три видання в Києві – в 1823 р. і в 1836 р. – з ініціативи київського митрополита Євгенія Болховітімова, а останнє видання – 1861 р. [199, с. 7]. Коло р. 1727 Степан Калиновський викладав «Введеніє въ исторію монархическую и церковную», здається, в класі риторики, а в р. 1751-1752 в курсі філософії Григорія Щербацького вміщено «Compendium historiae ecclesiasticae» (підручник церковної історії) [92, с. 7].

Географію вперше увів митрополит А. Могилянський. Остаточо географію та історію заведено р. 1787.

Геодезію і фортифікацію заведено в програмі Академії в кінці XVIII ст. Піїтика, як *ars pangendi versus* (мистецтво віршоскладання), користувалася великою пошаною в Академії, – пристрастю до віршування грішили, як відомо, такі визначні наші ієрархи, як Дмитро Туптало, Теофан Прокопович, Степан Яворський, Іван Максимович і ін. До речі згадаю, що в обов'язок учителя піїтики входило готувати драматичні твори, що їх виставляли в стінах Академії її вихованці, щоб блиснути поетичним мистецтвом перед визначними гістьми і меценатами Академії на її урочистих святах. У своїх драматичних творах учителі піїтики подавали поряд з духовною драмою «забавні ігралища», «інтермедії» або «інтерлюдії», а в своїх теоретичних курсах з'ясовували, які саме дійові особи можуть з'являтися на сцені та який саме стиль слід уживати в комедії. Так, Лаврентій Горка в своїй піїтиці 1707-1708 рр. говорить, що «въ комедіи выводятся лица легкія, как, напр., господарь, дѣдъ, слуга и пр.». В своїй п'єсі «Йосиф Патріярха», присвяченій І. Мазелі, Л. Горка вмістив після дії 2 і 4 «інтерлюдії», але вони до нас не дійшли. Збереглися інтермедії різдвяної і великодної п'єси Митрофана Довгалевського 1736-1737 рр. та трагікомедії Юрія Кониського «Воскресеніє мертвыхъ» 1746-1747 рр. З числа інтермедій особливо улюблені були як учнями наших колегій і семінарій, так і українським людом «вертепні» вистави*, себто ляльковий театр, що змальовував у цілій низці драматичних сцен події, пов'язані з Різдом Христовим. До нас дійшла вертепна драма в двох

*Вертеп існував у нас уже при кінці XVI ст. [175, с. 43], але І. Франко відносить повстання нашого вертепу на другу половину XVII ст. [219, с. 21].

головних списках – Миколи Маркевича (див його книгу «Обычаи, повѣрья, кухня и напитки малороссіянъ». Київ, 1860) та Григорія Галаґана (див. його статтю «Малорусскій вертепъ», з передмовою П. Житецького, в «Киѣвскій Старині», 1882) [10, с. 3-38]*.

Учні Київської колегії-академії та інших колегій і семінарій виставляли вертепну драму не лише в стінах своєї школи, але й поза школою. Однак вертепні вистави уже від половини XVIII ст. почали виходити з ужитку в Київській академії, що сталося не без впливу Т. Прокоповича (до речі, згадаю, що він сам прислужився українській драматичній літературі як автор присвяченої І. Мазепі трагікомедії «Володимир», бо саме він порадив київському митрополитові заборонити студентам «міркувати» і тим понижувати своє духовне звання). Отож вертепні вистави від того часу уже виконувалися поза школою і то переважно мандрівними дяками – «пиворізами». В одному списку «Правила увѣщательнаго п'яницям» (1779) читаємо: «Радуйтеся пиворѣзы, и паки реку радуйтеся! Се радости день приспѣвааетъ, день, глаголю, праздника рождественскаго сближается. Встаньте убо от ложей своихъ и воспримите всякъ по своему художеству орудія, *сдѣлайте вертепы*, склейте звѣзду, составьте партесы! Егда же станите по улицахъ, со звукомъ бродя, ищущи сивухи, примуть васъ подъ кровы своя» [164, с.476-477]. А в 80-х рр XVIII ст. київський митрополит С.Миславський заборонив узагалі театральні вистави в Академії. Будь-що-будь, театральні вистави Київської академії послужили взірцем для інших духовних шкіл не лише на Україні, але й в Росії, навіть в Сибіру, де, наприклад, тобольський митрополит Філофей Лещинський, колишній вихованець Київської академії, за часів Петра I «славныя и богатыя комедіи дѣлалъ», а пізніше р. 1742 в новгородській семінарії була виставлена, з нагоди приїзду цариці Лисавети, панегірична драма у віршах «Стефанотокос», що її склав префект тої семінарії Інокентій Мігалевиц, колишній вихованець Київської академії [169, с. 98].

Риторика була також улюбленим предметом учнів, бо вона подавала різні готові зразки високомовних речень, порівнянь, сентенцій, прикладів

*Г. Галаґан у своїй статті «Малорусскій вертепъ» вказує, що в 70-х рр. XVIII ст. до його прадіда зайшли з вертепом київські бурсаки. «Мабуть, – пише автор, – їхня вистава зустріла велике співчуття, бо мій прадід затримав у себе (в мастку в с. Сокиринця на Прилуччині) на деякий час мандрівних артистів, спорудив для себе вертеп, при чому бурсаки передали вертепний текст та положені на ноти пісні місцевому хорові, що існує без перерви до сього часу. Таким чином вертеп, що щорічно виставляється на Різдвяних святах протягом стількох років, збережено не в усних переказах, а в писанім тексті та в положеній на ноти музиці, хоча без сумніву з бігом часу могли з'явитися в ньому деякі відміни від стародавнього тексту» [165, с. 9]. До своєї статті Г. Галаґан додав ноти 24 пісень з текстом, а також малюнок вертепної скриньки.

з історії, і т. п. Користуючись тим матеріалом, ритор міг без великих зусиль скласти промову на будь-яку визначену тему.

Філософія звичайно поділялася на п'ять частин: діалектику, або логіку, фізику, психологію, метафізику та етику. Зрозуміла річ, що згадані тут предмети містили в собі зовсім інший зміст, ніж який надається їм тепер. Так, наприклад, фізика обговорювала тоді питання про кількість світів, про час створення видимого світу, про комети, блискавицю, грім, зірки, і т. п., а також про те, як слід уявляти собі рай, оскільки великий він був, чи були в нім звірі, чи матеріальною річчю (*res corporales*) було дерево життя і т. д. [23, с. 181-183].

Богословіє викладалося за латино-польським підручником з тими змінами, що вимагалися освітленням матеріалу в православній душі [23, с. 213-214].

Щодо мистецтва – в Академії в найбільшій пошані було малювання і музика – вокальна і струментова. Учні Академії любили розмальовувати конклюдії (програми диспутів), малювати заставки, початкові літери, він'єтки в книжках і адресах, що підносилися визначним гостям Академії на її урочистостях [5, с. 347]. В кінці XVIII ст. малювання чомусь покладалось переважно на учителів математики.

Оркестрою учнів Академії диригував спеціальний капельмейстер. Академічний хор складався іноді з 300 і більше учнів. Серед учнів Академії було немало співаків, обдарованих надзвичайним голосом, а тому не диво, що не лише архірейські хори, але й придворні, а також різні можновладні аматори співу і музики старалися перетягнути до себе найкращих співаків київського академічного хору. Не вдаючись в подробиці, вкажу, що серед учнів Академії особливо прославилися своїми голосами і музичними здібностями Артем Ведель і Максим Березовський, пізніше відомі композитори. Немало було випадків, що Академія мусила відпускати своїх найліпших співаків до придворного хору, як, наприклад, Григорія Сковороду або восьмилітнього учня Тихона Щербацького (пізніше київський митрополит Тимофій Щербацький), що своїм чудовим голосом зачарував царя Петра I під час його перебування в Києві 1706 р [135, с. 821]. Звичайно такі співаки після втрати голосу поверталися до Академії для продовження своєї науки.

Взагалі треба сказати, що хори Києво-Печерської лаври та Київської академії мали в XVII-XVIII ст. надзвичайний вплив на ширення київського поспіву в церковній музиці не лише на Україні, але й в Росії і навіть в далекому Сибіру. Так, наприклад, новгородський митрополит Никон, пізніше московський патріарх, за висловом одного з його біографів, «повелѣ въ соборной церкви именно греческое и киевское пѣніе пѣти»

[80, с. 67], а воронізька семінарія мала навіть спеціальний клас співу, що називався «школою черкаської музики» [47, с. 269].

Уведення до програми Академії живих мов, малювання, музики, геодезії, фортифікації задовольняли вимоги української шляхти, що з половини ХУІІІ ст. відчувала потребу в таких знаннях, що підготовляли б молодь до військової служби та допомагали б їй робити кар'єру в російських столицях.

Загальний напрям усіх наук в Академії був, як і раніше, схоластичний. Філософію викладали за Арістотелем аж до другої половини ХVІІІ ст. Останнім арістотелевцем був Юрій Кониський, але він таки перший порадив митрополитові Т. Щербацькому заступити Арістотелеву систему філософією Християна Баумейстера. Ось що писав митрополитові Ю. Кониський, на той час моголівський єпископ: «Баумейстєрова лекція сь большею пользою можетъ бытьъ ученикамъ: ибо что ни учится въ ней, все основательно, твердо и ясно учится, и нѣтъ, кажется, ничего, что бы не было средствомъ ко мѣтѣ философіи, то есть блаженному человѣческому житію. Логика его отъ смѣтѣ схоластиковъ, можно сказать, седмижды перочищенная. Метафизика твердыя основанія прочимъ дисциплинамъ по ея должности полагаеть. Ethica человѣку къ познанію себе и своей должности чувствительно очи отворяеть» [5, с. 176]. До речі згадаю тут, що уже від р. 1758 зав'язалося листування латинською мовою між Х. Баумейстером і тодішнім ректором Академії С. Миславським; обидва кореспонденти обмінювалися в листах компліментами: наприклад, Х. Баумейстер писав, що ім'я С. Миславського високо шанується не лише в Бранденбурзькій академії (там професорував Х. Баумейстер), але й в самому Парижі з тамошнею Сорбонською школою [42, с. 223].

Найкращі представники Академії уже відчували, що необхідно дати інший напрям науковій роботі Академії. Виразником тої течії був Теофан Прокопович. Ось що він писав в листі до своїх колег, професорів Академії, прощаючись з ними перед від'їздом на посаду полоцького архієпископа: «Треба не йти лише по стежці, що її протоптали інші учені, але йти вслід за самостійними науковими поглядами, себто стежкою, що, творячи солідну вченість, готує знавців, а не торгашів науки... Уже остогидла до нудоти, якщо можна так висловитися, та наука, що не тече з первісних джерел, але капля по каплі в зіпсутім вигляді тече скрізь поживклий папір з болот невмілих учителів-скоморохів (*ludi magistrorum*) та не залишає в людських умах нічого, крім безглузкого переконання у власній мудрості, якоїсь мряки, сновидження і химерності» [76, с. 158].

Дуже гостру оцінку наукової справи в Києво-Могилянській колегії-

академії визначеного тут періоду знаходимо в одній праці М. Сумцова. Він схиляється до тієї думки, що учні Академії всю увагу звертали на форму, а не на суть предмета. Вся освіта Академії, мовляв, закінчувалася на тому, щоб підготувати вправних підлесників і вмілих полемістів. Навчання поетики та риторики розвивало в учнях нахил складати панегірики, що приносило шкоду б їм самим, і тим, кого вони славословили: учнів привчали до ганебного підлещування, а тих, кого вони звеличували, до безмірної зарозумілості та пихи [123, с. 6-7].

Тої самої теми торкається російський історик П. Пекарський, наводячи характерний приклад огидного сервілізму з боку одного з найвизначніших представників Київської академії, а саме тільки що згаданого Т. Прокоповича: він р. 1709 вітав у церкві похвальним словом Меңшикова, звеличуючи його за знищення Батурина, де без милосердя було забито жінок і навіть дітей – «одноплеменців оратора» [89, с. 262].

На мою думку, правильнішу за Сумцова позицію в оцінці тодішньої схоластичної науки в Київській академії займає П. Житецький. «Разом з іншими, – каже він, – ми могли б, безперечно, побажати, щоб представники її (схоластичної науки. – С.) ширше і вільніше дивилися на світ Божий, щоб рішучіше і твердіше висловлювали свої переконання, щоб вони не плуталися у власних думках, не впадали в зайву велемовність і в порожнє віршоробство. Але ми знаємо, що всі ці побажання можуть бути висловлені, так мовити, заднім числом, а тому й висновки, що з них випливають, не можуть задовольнити вимог історичної критики, що мусить рахуватися з провідними думками того часу. З погляду тих ідей ми бачимо в українській науці ХVІІ ст. як першої, так і другої половини – живу душу, що постійно відгукувалася на всі біжучі події життя живим голосом. Це був той самісінький голос, що його чуємо ми в народних українських думках, де змальовується збройна боротьба з ворогами християнства – турками та татарами, з ворогами благочестивої віри – панами-ляхами, з ворогами народного добробуту – жидами-орендарями. Ті самі теми знаходимо ми й в творах українського письменства часів «Руїни». Так, І. Галятовський у своїх великих трактатах *проти мусульманів, поляків і жидів* не сказав жодного слова, що розходилося б з народним почуттям. Не говорить він, розуміється, мовою цього почуття, як говорили творці народних дум, але від наукових трактатів не можна вимагати мови поезії» [42, с. 162]*.

*Наведену цитату з праці П. Житецького подаю в своєму перекладі з російського оригіналу. Хоча є советське видання тої праці в перекладі на українську мову, потім перевидане у Львові 1941 р. «Українським Видавництвом» («Нарис літературної історії української мови в ХVІІ ст.»

Щодо сервілізму та підлесливості – в тому завинила, на мій погляд, не так схоластика, як малодушні представники її у нас, у яких на першому плані стояло бажання одержати нагороду чи інші «великі та багаті милості» від «сильних миру сього».

Закидають Київській академії того періоду й те, що її учні, виходячи з Академії в життя, мало переймалися народними інтересами та рідко відважувалися писати простою мовою. Так, М. Сумцов вказує, що в той час, як вирішувалася доля українського народу, коли в справі його національного існування стояло питання: «бути чи не бути», І. Галятовський захопився питанням, чи будуть померлі приймати їжу в майбутнім житті або скільки днів пробув Адам у раю і т. п. «На Галятовському, – каже він, – вповні виявляється денаціоналізуюче значення Київської Академії» [123, с. 199].

Закид цей можна вважати деякою мірою оправданим, але не треба забувати, що представниками тодішньої науки і літератури були у нас в більшості духовні особи або ті, що пройшли через духовну школу. Отож, за висловом Д. Чижевського, «український духовний барок* був з певних історичних причин однобічним». Проте в тій однобічності творів духовних авторів, правдиво зауважує Д. Чижевський, «знайдемо також спробу синтезів або по меншій мірі одночасне існування у того самого або різних авторів найрізноманітних, навіть антитетичних устремлінь, тенденцій, настроїв, форм, стилів» [137, с. 47].

Накінець, слід також згадати, що саме з другої половини XVII ст. в Академії все частіше ставили її учні різдвяними та великодними святами, у весняні рекреаційні дні та в інших випадках – драми і комедії, де шкільна поезія найбільше наближалася до життя українського народу та де певне місце займала й жива українська мова. І чим далі, то в шкільних п'єсах «сцени з народного життя розросталися і, здавалося, що тільки урвати нитку, що лучила шкільну драму з духовним сюжетом, і ми мали б народну комедію, вільну від церковно-релігійних мотивів. Але репресії московського уряду проти українського театру не дали цього зробити українським письменникам половини XVIII в.» [2, с. 42].

Закінчуючи на цьому історію Київської академії за час від другої половини XVII до кінця XVIII ст., дозволю собі в коротких рисах визначити

з вступною статтю акад. Л. А. Булаховського), однак те видання розходиться з оригіналом. Так, наприклад, виділені курсивом слова в наведеній вище цитаті зовсім оминуті у львівському виданні «Нарису» 1941 р. – на с. 130-131.

*Д. Чижевський додержується того погляду, що історію літератури як галузь мистецтва слід ділити на періоди, зв'язані з певним стилем. Отож літературу XVII-XVIII ст. він називає бароковою літературою.

значення її як єдиної вищої школи і наукової установи того періоду на Україні.

Не дивлячись на те, що в основі навчання в Київській академії була латинська мова, а всі науки в ній визначалися схоластичним напрямом, все ж своїм духом і внутрішнім розпорядком Академія залишалася школою православною і близькою інтересам українського народу, а тому успішно виконувала своє завдання – відтягати православних дітей від набуття науки в латино-польських школах, «да не отъ чуждаго источника піюще, смертоносна ада западня счисмы упившася и ко мрачно-темнымъ римлянномъ уклонятся» [3, с. 575]. Київська академія через своїх нечисленних вихованців прислужилася поширенню духової культури як на Україні, так і поза її межами, особливо в Росії, де лише завдяки участі київських учених і міг пробудитися інтерес до освіти і духових потреб взагалі. Київська академія випустила значну кількість осіб, що визначилися на полі письменства, науки, мистецтва, а також на адміністративних постах, як світських, так і духовних. Накінець, Київська академія літературною діяльністю своїх професорів і вихованців підготувала ґрунт для нового українського письменства.

*Частковий список вихованців Київської колегії-академії від другої половини XVII до кінця XVIII ст.**

1. *Анастасевич Василь* – перший у Росії поклав основи теорії бібліографії. Нар. в Києві 28 лютого 1775 р. У 1786 р. вступив до Київської академії, але в 1793 р. вийшов з останнього класу філософії. В 1803 р. зайняв посаду діловода у куратора Виленської шкільної округи. Р. 1810 він склав іспити при Виленському університеті і дістав університетський диплом. У рр. 1811-1812 видавав за своєю редакцією перший в Росії літературно-бібліографічний журнал (в Петербурзі), де вміщено багато уривків з праць М. Берлінського «Історія Малоросії» та «О городѣ Киевѣ», з рукопису О. Шафонського «Історія Малоросії», та ін. Від 1816 р. був на службі в «Комісії виготовлення законів» та співробітничав у багатьох тодішніх періодичних виданнях. У 1822 р. був обраний почесним членом Виленського університету. З числа бібліографічних праць В. Анастасевича слід згадати «Списокъ всѣхъ россійскихъ писателей отъ Рюрика до нашихъ дней» («Новости литературы», 1822, № 20, 23) та «Краткія извѣстія о всѣхъ с 1707 по 1823 г. выходившихъ въ Россіи изданіяхъ и вѣдомостяхъ» (Там само, 1822.

*У той час, як попередній список вихованців Київської братської школи, а пізніше колегії ім. Петра Могили (у розділі 4) налічував всього 14 осіб, до часткового списку вихованців Київської колегії-академії від другої половини XVII до кінця XVIII ст. я міг уже внести 387 осіб. Зрозуміло, що такий список не надається до вміщення на сторінках цієї праці, а тому дозволю собі подати тут головніші дані з життя і діяльності, лише найвизначніших, на мій погляд, вихованців Київської колегії-академії за вказаний період часу, а особливо тих, хто, незалежно від свого походження, прислужився в тій чи іншій мірі інтересам України. Первісний частковий список вихованців Академії від другої половини XVII до кінця XVIII ст. містить також показник матеріалів, що на основі їх складено той список. Тут не подаю того показника матеріалів.

Кн. 2, 23, 25. Кн. 4. № 18). Володіючи надзвичайним запасом знань з різних галузей науки і літератури, В. Анастасевич був, за висловом бар. Дельвіга, друга Пушкіна, «єдиним проводарем в заплутаному лабіринті бібліографічного миру» [220, с. 39-44]. Цікаво також згадати, що В. Анастасевич збирався написати «Історію України», про що свідчить первісний начерк плану тої праці в його «Записках», що зберігаються в Ленінградській публічній бібліотеці. Помер у Петербурзі 16 лютого 1845 р. [220, с. 55].

2. *Банулеско-Бодоні Гавриїл* – нар. 1746 р. у Румунії. На 25-му році життя вступив до Київської академії. Р. 1779 прийняв чернецтво. В 1782 р. став учителем словенської семінарії у Полтаві. Наказом з дня 11 лютого 1792 р. Катерина II призначила його на катедру Молдавії і Валахії. Після заняття Молдавії Портою митрополит Гавриїл повернувся до Росії як її громадянин і зайняв 10 травня 1793 р. катедру катеринославського архієпископа. В р. 1799-1803 був молдовлахійським екзархом, а потім – від 1813 до 1821 р. – кишиневським митрополитом. Помер 30 березня 1821 р. [205, с. 363-365, 370, 377, 382; 206, с. 548].

3. *Березовський Максим* – український композитор; нар. 1745 р. у Глухові. Ще студентом Київської Академії займався композиціями. За свій добрий голос потрапив до придворної капели, що потім відправила його до Болонської Музичної Академії. Після повернення з Італії знов вступив до придворної капели, але та посада, що була йому уділена, не задовольняла його. В розпучі р. 1777 скінчив своє життя самогубством. Він склав декілька духовних хорових творів і світську оперу «Демофонт», але вона до нас не дійшла [280, с. 357].

4. *Берлінський Максим* – український історик і археолог; нар. 7 серпня 1764 р. Р. 1776 вступив до Академії, а скінчив її 1786 р. У свідоцтві, що його дістав від Академії, позначено, що він придбав «тверде» знання латинської мови, вчився історії, географії, арифметики, крім релігійних предметів. Щодо російської мови – знав її слабенько. Ось що говорить про те його біограф: «Походячи з правдиво-української родини, М. Берлінський в дитинстві, а потім і в Академії чув і знав тільки українську вимову, що змінити її він не міг зовсім не тільки в останніх роках свого перебування в Академії, але, здається, до кінця свого життя. У результаті, як це не дивно, вийшов з нього чоловік, що майже не володів ні правописом, ні стилем російської мови, а в той же час був освічений і начитаний». Після скінчення Академії вступив він до петербурзької учительської семінарії. Згодом був спочатку учителем київської головної школи з дня її відкриття (1 травня 1789 р.), а з перетворенням її в гімназію (5 листопада 1809 р.) залишався в ній учителем і потім інспектором до 1834 р. Крім того був він професором історії і географії в Академії від 19 жовтня 1807 р. до вересня 1817 р., коли саму Академію тимчасово перетворено в семінарію. На початку 1834 р. в Києві утворено університетське правління, що займалося підготовкою працею для відкриття університету св. Володимира. На чолі того правління стояв М. Берлінський до 13 липня 1834 р. З його праць в галузі історії і археології головні такі: «Краткая Российская история» (Київ, 1800) – підручник, що був уведений в Академії; «Краткое описание Киева» (СПб., 1820); «О ходѣ открытій древностей въ Киевѣ» («ЖМНП», 1836. Ч. 12); «Историческое обозрѣніе Малороссіи» (в своїй цілості досі не надруковано, лише уривки містилися в журналі «Улей» (СПб., 1811). М. Берлінський був першим істориком і археологом Києва [201, с. 540-541; 202, с. 232, 266-267; 203, с. 453-454, 464; 204, с. 122, 123, 148-149].

5. *Ванатович Варлаам (мирське ім'я Василь)* – київський архієпископ, нар. в містечку Ярославі (в Галичині). Учився спочатку в КДА; дійшов до класу філософії, а закінчив освіту в Московській академії, куди його закликав московський митрополит Степан Яворський. Чернецтво прийняв у Новгородському Тихвінському монастирі, де згодом (від 1719 р.) був архимандритом. Царським наказом з дня 21 січня 1722 р. був призначений київським і галицьким архієпископом, але до того титулу сам додав – «и Малья России», не двілячись

на заборону Синодом того додатку. Він був ворогом реформ в душі Духовного Регуляміну, а тому не був у пошані у Т. Прокоповича, творця того Регуляміну. Головне, не признавав ті розпорядження Синоду, що розходилися з давніми правами і привілеями київської митрополії. До того ще повстала в Тайній канцелярії справа, де В. Ванатовичеві закинуто обвинувачення на виказ київського вїта Дмитра Полоцького, що архієпископ в якийсь царський день не правив молебня. Хоча той виказ не відповідав правді, однак Синод 20 листопада 1730 р. позбавив архієпископа сану і священства та заслав його до Кирило-Білозерського монастиря, де він пробув 10 років. Вміщений біографом В. Ванатовича матеріал дає підставу припускати, що в нещасливій долі В. Ванатовича немало завинив Т. Прокопович. Р. 1741 цариця Лисавета повернула В. Ванатовичеві волю і сан архієрея. Варлаам, на власне бажання, оселився в Тихвінським монастирі, де й прийняв схиму з ім'ям Василя. Там він і помер 1752 р. Йому належить повний випис прав української церкви і духовенства. Випис той, треба думати, він подавав, куди слід, з проханням підтвердити визначені у виписі права і привілеї. Цікаво, що автор біографії В. Ванатовича не міг ознайомитися з тим виписом, бо його не знайшлося в бібліотеці Києво-Софійського собору, хоча і був внесений до каталогу тої бібліотеки [207, с. 93, 99, 104; 208, с. 272; 209, с. 312-315, 329, 333-334].

6. *Ведель Артем* – український композитор, нар. у Києві в кінці 60-х або на початку 70-х років XVIII ст. Вступивши учнем до Київської академії, Ведель завдяки своєму чудовому голосу одразу дістався до академічного хору. Ще студентом філософії він диригував академічним хором. Згодом деякий час керував у Москві капелою кн. Еропкина, а р. 1790 повернувся до Києва і прямо заявився до Академії з камертоном регента. Київський корпусний генерал А. Леванідов запросив А. Веделя організувати хор з солдатських дітей і сторонніх осіб. Незабаром та капела стала одною з кращих у Києві. Р. 1796 А. Леванідов дістав призначення до Харкова і взяв з собою туди А. Веделя. У Харкові А. Ведель став капельмайстером вокальної музики в додаткових класах колеґіуму. Повернувшись до Києва, А. Ведель поступив послушником до Києво-Печерської лаври. Про дальше життя його нема повних відомостей. За відомостями В. Аскоченського, А. Ведель якоїсь ночі пішки втік з Лаври, був посаджений за волоцюжество до виправного дому, де він збожеволів. Помер ніби 1806 р. [4, с. 116]. За відомостями В. Петрушевського, київський митрополит звернувся до послушника А. Веделя написати кантату на честь великого князя Костянтина Павловича, що мав приїхати до Києва. А. Ведель погодився, але замість кантати приніс митрополитові листа на ім'я царя Павла, а сам втік з Києва. Його затримали в Ахтирці, спровадили до Києва, де з царського наказу його посаджено до інвалідного дому з заборонаю користуватися пером, атратментом і папером. Помер А. Ведель 1810 р., стоячи на молитві в садочку при батьківським домі, куди він переїхав з інвалідного дому за декілька днів до смерті. Поховано його в Києві в колишнім Кириловським монастирі, але про його могилу ніхто не дбав, так що в 1837 р. близький приятель А. Веделя композитор Петро Турганінов не міг її відшукати [100, с. 392]. Про спів А. Веделя в Харкові так згадував П. Турганінов: «Коли Ведель співав, то він сам і вся церква обливалися сльозами» [7, с. 871]. З творів А. Веделя найважливі: 10 концертів на 4 голоси, два концерти на два хори та тріо «Покаянія отверзимі двері».

7. *Велланський-Кавунник Данило* – професор Петербурзької медичної академії, він же і філософ – нар. 11 грудня 1774 р. в Борзні. Батько його мав прізвище Кавунник, був ремісником, а мати після смерті чоловіка зайнялася випіканням бубликів і продажем їх на базарі. Данилом заопікувався лікар Костенецький, що примістив його коло 1788-1789 рр. у Київську академію. 1796 р. Київська академія відправила Д. Кавунника до петербурзької медичної школи, що згодом стала медично-хірургічною Академією. 1801 р. він дістав ступінь кандидата хірургії, а через рік був відряджений за кордон. Там, студіюючи медичні науки, захопився філософічною системою Шеллінга. Після повернення до Петербурга

професорував у Медичній академії до 1837 р., бо того року він осліп. Помер 15 березня 1847 р. [221, с. 267-268].

8. *Гамалія Семен* – правитель канцелярії московського головного командира – нар. 26 травня 1743 р. в Китайгороді на Полтавщині. Українець з походження; учився в КДА. По закінченні її служив у флоті, а потім був правителем канцелярії у гр. З Чернишова, що тоді управляв Білорусією. Під час служби в Білорусії він був внесений до списку тих урядовців, що заслуговували надзвичайної нагороди, йому призначалося «пожалованіє» 300 душ. Гамалія відмовився від тої нагороди, вказуючи, що він не знає, як управитися з одною власною душею, а тут йому дають ще триста чужих душ. Гр. З. Чернишов так полюбив С. Гамалію, що взяв його з собою до Москви, куди був призначений головнокомандуючим. У Москві С. Гамалія близько зійшовся з головними керівниками масонської ложі і став її членом. Він особливо піклувався тою молоддзю, що вчилася в Москві на кошти ложі. Після арешту свого вірного друга масона Миколи Новікова, що був Катериною II засуджений на 15 років ув'язнення в Шлісельбурзькій фортеці та сидів саме в тому казематі, де перебував перед тим імператор Іван Антонович, С. Гамалія переїхав до маєтку М. Новікова, щоб опікуватися його дітьми-напівсиротами. Хоча М. Новіков негайно після смерті Катерини II вийшов на волю, але й сам потребував постійного догляду за собою. Отож С. Гамалія прожив у М. Новікова до кінця його життя. Як влучно висловився російський історик Василь Ключевський, «С. Гамалієві належить життя, а не біографія, бо він справді був «Божий чоловік», як називали С. Гамалію усі, хто його знав» [54, с. 270-271]. С. Гамалія багато перекладав з чужих мов. Так він переклав на російську латинський твір Людовика Вівеса "Intruductio ad sapientiam" («Путеводитель к премудрости») та усі твори відомого містика Якова Бема – в 22 томах. Його «Переписка» вийшла в 3 томах 1839 р. Помер С. Гамалія 10 травня 1822 р. [68, с. 162-164].

9. *Гловачевський (Головачевський) Кирило* – академік, маляр-портретист, нар. 27 травня 1735 р. у Королі на Чернігівщині. Ще учнем КДА був вивезений до царської капели, а потім був опридільений разом з товаришами Лосенком і Саблучком до Петербурзької академії художеств. Пізніше був у ній довгий час – аж до своєї смерті – інспектором. З його праць відомі портрети Катерини II, Павла I, багатьох державних мужів, малярів Лосенка, Саблучка, акторів Волкова і Дмитревського [155, с. 308, 309, 311, 316-317]. Помер 28 липня 1823 р.

10. *Горленко Іоасаф (в миру Іоаким або Яким)* – білгородський єпископ, нар. у Прилуці на Полтавщині 8 вересня 1705 р. Вступив до Київської академії 1713 р. Після її закінчення 1729 р. був призначений учителем нижчого класу Київської академії, 24 червня прийняв чернецтво і в скорому часі був призначений ігуменом Лубенського мгарського монастиря. В 1745 р. І. Горленко став намісником Свято-Троїцької Сергієвої лаври, а 2 червня 1748 р. був висвячений на білгородського єпископа. Помер у дорозі, повертаючись з Прилуки від батьків до Білгорода, 10 грудня 1754 р. Написав віршову декларацію «Брань чесних» семи добродітелей зь семи гріхами смертними» і автобіографію. Православна церква причислила Горленка до святих 1911 р.

11. *Заборовський Рафаїл (в миру Михайло)* – київський митрополит, нар. 1676 р. у містечку Забирові біля Львова. Учився спочатку за кордоном, а потім в Київській колегії-академії до класу філософії та в Московській академії, куди перейшов з розпорядження Степана Яворського. Там же, в Москві, митрополит С. Яворський постриг його у ченці з ім'ям Рафаїл. 13 квітня 1731 р. Рафаїл був призначений на київського архієпископа, а 2 червня 1743 р. наділено його саном митрополита. Києво-братський монастир, Київська академія, її учні та професори були головним предметом його піклування. Своїми пожертвами він спричинився до збудування деяких приміщень в Академії, в тім числі до надбудови другого поверху над

Мазепиним корпусом. Помер 22 жовтня 1747 р. На його похороні 30 листопада 1747 р. префект Академії ієромонах Юрій Кониський виголосив похвальне слово на тему «Б-ї св'ятільник горяй и св'ітяй» [210, с. 234-235; 211, с. 457-458, 479].

12. *Завадовський Петро, гр.* – перший міністр народної освіти в Росії, нар. у с. Красновичах Суразького повіту, за одними даними (М. Буліча, Я. Снядецького) в 1738 р., за іншими (В. Аскоченського, П. Листовського) в 1739 р. Батько його – Василь, за одними даними (Богдановіча, І. Сухомлінова) був козак, за даними анонімого автора статті про гр. П. Завадовського в журналі «Русский Архив», 1865 р., ч. 7 – був пан-отець, а за даними П. Листовського, що був одружений з онучкою гр. П. Завадовського, – був бунчуковий товариш, посідав декілька маєтків на Чернігівщині та мав біля 800 кріпаків [224, с. 81]. Учився П. Завадовський спочатку в єзуїтській школі в Орші, а завершив освіту в Київській академії. Після закінчення 1760 р. Академію він вступив на службу до Малоросійської колегії, а згодом гр. Петро Румянцев, генерал-губернатор України, взяв його до своєї канцелярії та незабаром призначив його секретарем таємної канцелярії. Від того часу гр. П. Румянцев не розлучався з П. Завадовським і взяв його з собою на театр воєнних подій, коли повстала російсько-турецька війна. П. Завадовський багато прислухився заключенню корисного для Росії Кучук-Кайнарджійського миру, за що дістав Георгієвський хрест та за клопотанням гр. П. Румянцева, маєток у с. Ляличах, по сусідству з с. Красновичі. Скоро після того гр. П. Румянцев представив П. Завадовського цариці Катерині II; та одразу звернула свою увагу на красеня-полковника і незабаром призначила його своїм особистим секретарем у Комісії для розгляду подань на ім'я цариці. Відтоді П. Завадовський став фаворитом Катерини II. Але в червні 1777 р. П. Завадовський виїхав на Україну до свого маєтку в Ляличах [225, с. 826], де згодом він одружився з графинєю Вірою Апраксіною, родичкою гр. Кирила Розумовського. Хоча Катерина II мала уже нового фаворита, однак в кінці травня 1778 р. вона закликала П. Завадовського до Петербурга, де він послідовно займав різні високі посади, – був головним директором двох банків, а від 1782 р. став головою Комісії для заснування шкіл. За Павла I П. Завадовський дістав титул графа Російської імперії (перед тим він мав титул графа Римської імперії, що його виклопотала Катерина II від австрійського цісаря). В кінці 1799 р. П. Завадовський був усунений з посади директора Державного банку за те, що один з його урядовців розтратив 7 тисяч карбованців, – вийшов на емеритуру і знов оселився в Ляличах. Олександр I по вступу на царство негайно викликав П. Завадовського до Петербурга, призначив його спочатку головою Комісії кодифікації законів, а з утворенням міністерств (1802) призначив його міністром народної освіти. Про діяльність П. Завадовського в освітній справі подано далі в цьому і наступному розділі відповідний матеріал, а також оцінку тої діяльності. Помер П. Завадовський 10 січня 1812 р. Поховано його 17 січня в Петербурзі в Олександрівській лаврі.

13. *Золотницький Володимир* – учитель шляхетського кадетського корпусу в Петербурзі, нар. 1714 р. на Київщині. Учився в Київській академії та в Московському університеті. Був депутатом від київського шляхетства в «Комісії для виготовлення проекту Уложення» та склав для тої Комісії проект організації шкільництва. Головні його праці: «Сокращение естествонаго права» (СПб, 1764), «Разсуждение о безсмертіи челоуіческой души» (СПб, 1768); «Доказательства о безсмертіи души» (СПб, 1780). Помер після 1771 р. [222, с. 64].

14. *Левицький Григорій* – знаменитий гравер (Правдиве прізвище його Ніс, але він прийняв прізвище своєї дружини). Нар. приблизно в кінці XVII або на початку XVIII ст. Учився в Київській академії [93, с. 427], тільки невідомо, чи він спочатку учився в ній, а потім поїхав за кордон для вдосконалення в мистецтві, чи навпаки. Був справщиком Лаврської друкарні [223, с. 119], а потім священником с. Маячці Кобеляцького пов. на Полтавщині. Багато його прекрасних гравюр,

тепер їх налічується 34 [224, с. 284-290], вміщено в лаврських виданнях, переважно «Євангелія» та «Апостола». Помер 19 травня 1769 р.

15. *Левицький Дмитро* – український маляр і портретист, що придбав величезну славу. Нар. у 1735 р. в с. Маячці, був сином вище згаданого Григорія Левицького. Вчився в Київській академії, а потім в Петербурзькій академії мистецтв, де згодом став професором. Ще учнем Київської Академії він помагав разом з батьком відомому тоді маляреві Олексі Антроповові в розмалюванні Андріївської церкви в Києві. В 1780 р. був іменований «придворним портретистом» цариці Катерини II. Він став найкращим портретистом свого часу не тільки в Російській державі, але й на цілу Європу [227, с. 225]. З його численних портретів відомі портрети батька, Катерини II (один з них знаходиться на о. Мальта, в залі мальтійських лицарів), філософа Дідро (знаходиться в Женеві – в тамошнім музеї), короля Станіслава Лещинського та ін. [227, с. 225]. Помер 1822 р., за одними відомостями, в Петербурзі, за другими – в Києві, куди він приїхав зимою 1820-1821 рр. [223, с. 133].

16. *Мацієвич Арсеній (в миру Олександр)* – ростовський митрополит. Нар. 1697 р. у Володимирі-Волинському. Р. 1715 вступив до Київської академії; р. 1716 постригся в ченці. Від 1718 по 1726 р. знов учився в Київській академії. В 1741 р. був висвячений на сибірського митрополита, а в 1742 р. став ростовським митрополитом і займав ту кафедру аж по березень 1763 р. При ньому в 1757 р. відбулося відкриття мощей Дмитра Туптала, митрополита ростовського. 9 лютого 1763 р. Арсеній Мацієвич відправив чин православія з додатком, скерованим проти «насилствуючих и обирающих Божіи церкви и монастыри», а в березні 1763 р. надіслав він два донесення до Синоду в тім самім дусі. Так реагував він з приводу наміру Катерини II секуляризувати церковні та монастирські маєтки. Духовний суд присудив – позбавити митрополита Арсенія сану та в званні простого ченця засадити в Архангельський Кирилівський монастир. Але й там він не примирився: він висловлював сумнів щодо права Катерини II на престіл. Суд вдруге його судив за політичну провину в кінці 1767 р. і ухвалив такий присуд: «Позбавити Арсенія Мацієвича чернецтва та посадити його під ім'ям Андрія Вралья (брехуна – С.) в Рівільський каземат» [93, с. 412-419]. Там він і помер 28 лютого 1772 р. За висловом професора С.-Петербурзької духовної академії Миколи Барсова в друкованій статті 1875 р., митрополит Арсеній – «надзвичайно розумна і вчена людина, що чинить подвиг, перед тяжкістю якого малодушно відступила ціла його корпорація, людина, що ні разу не зрадила усвідомленому ідеалові, ні разу не поступилася своїми переконаннями ні перед будь-якими спокусами та страхіттями» [228, с. 19].

17. *Миславський Самуїл (в миру Симон)* – київський митрополит в р. 1783-1796. Нар. 24 травня 1731 р. у с. Полошек Глухівського полку. Учився в Київській академії, а після її закінчення прийняв чернецтво з ім'ям Самуїл та був залишений при Академії на учительській посаді. Р. 1761 його обрано на ректора Київської академії з посвяченням в архімандрити Києво-Братського монастиря. 28 грудня 1768 р. був висвячений на білгородського єпископа. На тій посаді багато прислужився він розвиткові харківського колегіуму. Так, увів до його програми чужі мови, а разом з тим підняв значення російської мови досить суворими заходами; склав р. 1769 інструкцію ректорові колегіуму про те, «какъ и чему именно въ коллегіумѣ учить», приступив до будівництва кам'яниці для інтернату бідних учнів колегіуму (закінчено будову при його наступникові); відкрив декілька шкіл в білгородській єпархії (в Білгороді, Валуйках, Курську і ін. містах), як підготовчі школи до Харківського колегіуму. Він також наказав священноцерковнослужителям обов'язково вчити своїх дітей певного віку в слав'яно-російських школах, дозволяючи вчити їх вдома лише в незвичайних випадках. Слід зауважити, що діяльність Самуїла в білгородській єпархії протягом трьох років позначилася значною втратою виборчого права парафії в справі заміщення священноцерковнослужительських посад, а духовенства –

в справі заміщення ним службово-адміністративних посад. 14 вересня 1771 р. Самуїл був переведений на посаду крутицького єпископа, а р. 1776 став ростовським митрополитом. Від р. 1783 до кінця свого життя був київським митрополитом. Про діяльність його, як вищого керівника Київської академії, подано тут відповідний матеріал при описі історії Академії того періоду [6, с. 332]. Помер 5 травня 1796 р.

18. *Нащинський Давид (в миру Данило)* – архімандрит. Нар. коло 1721 р. в Полтаві, син козака. Вчився в Київській академії, але до закінчення її виїхав до Німеччини і вчився в тамошніх університетах. Р. 1747 повернувся до Києва і зайняв посаду професора Академії. Між 1750 і 1751 рр. прийняв чернецтво. Був ректором Академії в р. 1758-1761, але за непорядки в господарстві Академії був 1761 р. назначений настоятелем Гамаліївського Харлампієва монастиря. Згодом він був архімандритом в Смоленській єпархії. Р. 1782 він просив Синод звільнити його на спочинок з правом жити в Києво-Печерській лаврі біля улюбленого його серцеви Києва. Синод задовольнив його прохання. Нащинський видав декілька творів Т. Прокоповича в перекладі на латинську мову [212, 445-446, 450, 453, 458]. Помер в Києво-Печерській лаврі 5 травня 1793 р.

19. *Парпура Максим* – перший видавець «Енеїди» І. Котляревського, нар. 1763 р. у Конотопському пов. на Чернігівщині. Батько його був там значковим товаришем. М. Парпура видав «Енеїду» в 1809 р. в Петербурзі без відома автора, зазначивши курсивом на окремі сторінці свого видання такі рядки: «Любителям малоросійського слова усердніше посвящается». До «Енеїди» того видання увійшли лише три перші частини тої поеми. Іван Котляревський у своєму виданні «Енеїда» (воно було по черзі третім виданням поеми, – видавцем другого видання був відомий петербурзький видавець Іван Глазунов) увів у частині 3 при опису пекла додаткову строфу, присвячену «мацапури» (натяк на Парпуру):

«Якусь особу мацапуру
Там шкварили на шашлику,
Гарячу мідь лили за шкуру
І ростинали на бику.
Натуру мав він дуже бридку:
Кривив душею для прибитку,
Чуднес оддавав в печать;
Без сорома, без Бога бувши
І восьму заповідь забувши,
Чужим пустився промишлять».

На думку П. Житецького, автора відомої праці про «Енеїду» Котляревського, І. Котляревський даремно приписав М. Парпури корисну ціль при виданні ним «Енеїди». М. Парпура від 1783 р. служив у Петербурзькому дворянському банку, а потім займав посаду в медичнім відомстві. Помер 11 червня 1828 р. [96, с. 340]. У своїй духовниці він призначив по 16 тисяч крб. на конотопську повітову школу, на чернігівську або новгород-сіверську гімназію та на харківський університет, а 40 тис. крб. – на конотопську богадільню. Слід також згадати, що він займався перекладом декількох книг медичного змісту (з німецької мови) та видав книгу Антинта «Жизнь Суворова» [44, с. 165].

20. *Полетика Григорій Андрійович*, – інспектор петербурзького морського шляхетського корпусу. Р. 1767 був депутатом від лубенського полку до «Комісії для виготовлення проекту Уложенія». Йому приписується авторство «Історії Русів». Народився 1723 або 1724 р. На підставі надрукованих 1895 р. «Матеріалов для історії Императорской Академіи Наук» (Т.8), Д. Оляничн вказує, що Г. Полетика вчився в Київській академії від 1737 по 1745 рік, а в липні 1746 р. складав іспити з латинської, грецької, німецької та російської мови у професорів

Академії наук у Петербурзі, щоб зайняти посаду перекладача при Академії наук та далі продовжувати свою освіту. Василь Тредьяковський дав таке свідчення про знання Г. Полетики латинської і російської мови: «Помянутый малороссіянинъ, переводя съ латинскаго языка, показалъ себя, что онъ тотъ языкъ изрядно разумѣеть, переводить съ него можетъ; однако россійскій языкъ есть по большей части въ переводѣ діалектъ малороссійскій, въ разсужденіи рѣчей и цѣлыхъ изображеній. Впрочемъ довольно твердое онъ имѣетъ основаніе въ разумѣніи обоихъ оныхъ языковъ, и слѣдовательно, современемъ добрымъ переводчикомъ чрезъ собственное свое примѣчаніе и частое себя въ томъ обученіе быть можетъ». Внаслідок добрих вислідів іспитів Г. Полетики Академія Наук видала такий наказ з дня 18 серпня 1746 р.: «Опредѣленнаго въ Академію въ переводчики Григорья Полетика отослать для продолженія дальшихъ наукъ къ профессорамъ: Леруа – для обученія французскаго языка, к Рихману – для обученія математики» [82, с. 171-173]. Переклади Г. Полетики з античної філософії (Арістотеля, Епікрета, Ксенофонта) «належать до першихъ серйознихъ філософічнихъ перекладівъ в російскій мові. Цікава і сама ця мова – її сучасники закидали українізму. Треба думати, що через українців перекладчиків в російську філософічну термінологію увійшло чимало українських елементів» [222, с. 64-65]. Г. Полетика помер в 1784 р.

21. *Прокопович-Антонський Антін* – проф. Московського університету. Нар. приблизно 1758 р. у Прилуці на Полтавщині, де батько його, за прикладом багатьох українських шляхтичів, прийняв священство та мав там же, в Прилуці, парафію. Р. 1773 вступив до Київської академії, а в р. 1782 в числі 12 кращих студентів Академії був відраджений до Москви для поповнення складу студентів тамошнього університету. Від р. 1794 по вересень 1824 р. був він керівником шляхетського пансіону при Московському університеті, залишаючись одночасно професором того університету (професором був там від 1787 р.) на кафедрі натуральної історії, сільського господарства та мінералогії. Крім того, А. Прокопович був членом Училищного Комітету. Як візитатор він не раз ревізував школи в тих губерніях, що входили до складу московської шкільної округи. Помер він в Москві 6 липня 1848 р. Поховано його в Москві в Донському монастирі, де архимандритом перед тим був його брат Віктор, також вихованець КДА. З числа творів А. Прокоповича, крім низки підручників, згадаю тут «Магазин натуральної історії» в 10 томах, «Чтеніе для сердца и разума» в 4-х частинах, а головне – «О воспитаніи», – то була його промова на урочистому акті московського університету 1798 р. Як директор шляхетського пансіону А. Прокопович утворив при ньому «Літературне Товариство», де виступали з рефератами вихованці того пансіону. За спогадами одного з тих вихованців пансіону, «усе виховання в ньому базувалося на взаємності та довірі» [162, с. 36, 64, с. 70-71]. Наведу тут декілька витягів з промови А. Прокоповича «О воспитаніи», щоб показати, як його думки – близькі до принципів сучасної педагогіки, «Ніхто не родиться на світ ні щасливим, ні добродійним, ні освіченим. Природа, творячи людину, дає їй лише життя і силу чинності, а оформити її покладає на час і досвід... Надзвичайні і загальні, злі і добрі якості людини залежать від перших вражень, що їх вона дістає, від перших почувань і понять, словом – від виховання». Виховання є фізичне і моральне. Предмет виховання є формування тілесних і фізичних здібностей людини. Як перше правило виховання слід поставити собі те, щоб заздалегідь дослідити здібності вихованця і відповідно до його сил і здібностей розмірити працю і піклування про нього... Душа, на погляд Бекона, має три головні здібності: пам'ять, розсудок і волю. Вправління пам'яті дає найкращий скарб розумові: треба тільки вміти вправляти її. Занадто поспішне збагачення пам'яті глушить її, занадто сильно – душить її... Кожна тілесна кара має

*Треба пам'ятати, що питання про психічну спадковість вперше науково обґрунтував англійський учений Гальтон (Galton Francis) в своїй праці «Спадковість таланту», що вийшла англійською мовою 1869 р.

бути цілковито виключена з лицарського виховання. Вона вселяє боязкість, пригнічує бадьорість і прилижує душу. Страх кари робить таке сильне вражіння на уяву дітей, що в них назавжди він залишається і протягає свої згубні впливи нерідко на ціле їхнє життя на шкоду розуму і здоров'я. Але залишати дітей зовсім напризволяще, як те радить Руссо, є шкідливо... Дуже бажаним є, щоб усі, хто керує дітьми, робили свої спостереження і досліди над властивостями дитячої душі та спостерігали б самий склад дитячого тіла з такою ж справністю, з якою астрономи спостерігають небесні явища. Може бути, що з таких поодиноких спостережень не тяжко було б створити кращу і правдивішу систему виховання» [34, с. 485-487, 495-496]. Додам, що під керуванням А. Прокоповича-Антонського вчилосся в московським університетським пансіоні багато синів українських шляхтичів. З числа 62 вихованців пансіону, що їхні імена занесено на мармурову дошку як визначених за успіхи золотою медаллю, були такі українці: Олександр Величко, Яків Лизогуб, Григорій Полетика, Володимир Прокопович-Антонський (в чернецтві Віктор, архимандрит Донського монастиря в Москві), його брат Микола, Аркадій Родзянко та його брат Семен [11, с. 12-37]. Крім тих українців-медалістів, згадаю ще двох українців, вихованців пансіону того часу, а саме – Олексу Юшневського, пізнішого декабриста (помер 10 січня 1844 р. в Сибіру) та його приятеля Миколу Гндича, відомого перекладача Гомерової «Іліади» на російську мову [168, с. 41].

22. *Прокопович Теофан (в миру Єлеазар)*, новгородський архієпископ, нар. 8 червня 1681 р. у Києві. Після смерті його батьків ним заопікувався його дядько – ректор Київської академії Теофан Прокопович, а після смерті останнього, здається, київський митрополит Варлаам Ясинський. Єлеазар вступив до Київської академії ще за життя свого дядька і пробув у ній до 1698 р., а потім виїхав до Львова, став уніатом і прийняв чернецтво з ім'ям Єлисея, учився у Кракові, а відтіль був відраджений до римської колегії св. Афанасія, що її заснував в кінці XVI ст. папа Григорій VIII для греків і слов'ян з метою католицької пропаганди. Пробувши коротко в Швейцарії та інших краях Західної Європи, р. 1702 повернувся він на Україну. Тут в Почаївському монастирі, постригся він в православні ченці з ім'ям Самуїла, – таку відомість подає митрополит Євгеній Болховітіню. Інший біограф Т. Прокоповича – Дмитро Руднев – твердить, що Теофан з Риму повернувся до Києва, вступив до Академії учителем піітики, а р. 1705 постригся в ченці з ім'ям Теофана [138, с. 1-8]. 4 липня 1706 р. прибув до Києва цар Петро I для будівництва Печерської фортеці. Другого дня Теофан виголосив казання в присутності царя [138, с. 14]. Від того часу Петро I звернувся на Теофана особливу увагу. Після Полтавської перемоги Теофан виголосив панегірик Петрові I в Софійському соборі, а в грудні 1709 р. – похвальне слово Меншикову в церкві Києво-Братського монастиря. Р. 1711 Теофан, на бажання царя, був призначений ігуменом Києво-Братського монастиря, ректором і проректором богослов'я Київської Академії [138, с. 15-17]. Згодом він став псковським єпископом і другим віце-президентом Св. Синоду, що прийшов на зміну патріаршества в Росії. «Духовний Регулямін» та «Правда волі монаршої» (виправдання монаршої сваволі в призначенні спадкоємця на престолі) – обидва ці твори Теофана найбільше викликали до нього ворожнечу з боку духовенства та народу. В боротьбі зі своїми ворогами Теофан не зупинявся в засобах боротьби. Біограф його – проф. І. Чистович – справедливо зауважує: «Скільки людей погубить онъ совершенно напрасно, измучилъ, сжегъ медленнымъ огнемъ пытки и заточенія безъ всякаго состраданія и сожалѣнія!» [138, с. 342]. Правда, той самий біограф знаходить оправдання такого поступовання Теофана в тому, що він зберіг діло Петра від постійної загрози його знищення [138, с. 577]. В заслугу Теофана слід поставити те, що він відкинув схоластичну методу студіювання і викладу богослов'я, а увів нову методу, що її виробила протестантська наука: склав декілька цінних богословських праць та переклав з чужих мов на російську чимало корисних творів. Слід також зазначити, що р. 1721 Теофан відкрив при своїм домі в Петербурзі школу, куди приймав дурно сиріт і бідних дітей усякого стану. За 15 років існування тої школи в ній вчилосся 160 юнаків. Школа Теофана була кращою школою того часу і своїм устроєм, і

якістю тих знань, що їх уділяла вона своїм вихованцям [138, с. 631-633]. Помер Т. Прокопович 8 вересня 1736 р. у Петербурзі, а поховано його в Новгородському Софійському соборі.

23. *Сковорода Григорій* – український філософ, нар. 1726 р. в с. Чернухах Лохвицького пов. на Полтавщині. Вперше вступив до Київської академії, за згодою М. Петрова, 1739 р., а вдруге – 1744 р. після повернення з Петербурга, де був співаком у придворнім хорі, та пробув в Академії до осені 1750 р., коли виїшов з богословського класу [99, с. 591-592]. Потім Г. Сковорода виїхав за кордон до Токая з російською місією як дяк з метою добре вистудіювати німецьку мову та взагалі поповнити свою освіту. Повернувшись на Україну 1753 р., Г. Сковорода зайняв посаду учителя піітики в переяславській семінарії, але пробув там недовго, бо його виклади не сподобались єпископові Івану Козловичеві. Згодом дістав він учительську посаду в харківському колеґіумі, але й там проучительював усього три роки. Після залишення тої посади він переходить з місця на місце як мавдрівний філософ, викладаючи своє вчення про те, в чому саме полягає правдиве щастя людини. Проф. М. Сумцов вказує, що схожість Г. Сковороди та С. Гамалії щодо морального характеру і способу життя настільки велика, що тут можна припускати вплив не лише спільних моральних принципів, але й спільного походження їх обох з України та властивих їм обом спільних рис українського народу [158, с. 107]. М. Сумцов також вказує, що Г. Сковорода, мандруючи по Західній Європі, напевно дещо чув про масонство, у всякому разі великою мірою виріс і виховався він у тій атмосфері, що жила в російське масонство* [158, с. 106]. Помер Г. Сковорода в слободі Іванівці на Харківщині, у землевласника Ковалевського, у якого він тоді гостював, 29 жовтня 1794 р. Перед смертю він заповів поховати його в Іванівці біля гаю та сам виготовив текст напису для хреста на могилі: «Мір ловил меня, по не поймал». У творах Г. Сковороди розсіпано багато думок педагогічного характеру. Наведу тут декілька з них в редакції самого автора. «Узнать себе полно, познаться і задружить с собою сей есть неотъемлемый мир, истинное щастіе и мудрость совершенная» [12, с. 263]. «Долго учишь, если хочешь учить других. Во всьх науках и художествах плодом есть правильная практика» [11, с. 345]. «Природа превосходит науку... Самый лучший учитель» [12, с. 353]. «От природы, яко матери, легесенько сплкет наука собою. Сія есть всенародная и истинная учительница и единая. Сокола вскорѣ научишь летать, но не черепаху. Орла во мгновение научишь взирать на солнце и забавляться, но не сову. Еленя легко исправит на кавказные горы, привлечешь пить без труда из чистѣйших нагорных водотечей, но не верблюда и не вепра. Аще всяческая строит премудрая и блаженная натура, тогда како не единая она и исцѣляет и научает? Всякое дѣло сплкет, еще она путеводствует. Не мѣшай только ей, а если можешь, отвращай препятствія и будьто дорогу ей очищай: во истину сама она чисто и удачно совершит. Клубок сам собою поточится из горы: одними только ему препятствующій претыканія камень. Не учи его котиться, а только помагай. Яблони не учи родить яблока: уже сама натура ее научила. Огради только ее от свиней, отрѣжь волчцы, очисти гусень, отврати устремляющуюся на корень ея урыну и протчая. Учитель и врач – нѣсть врач и учитель, а только служитель природы, единственный и врачебницы, и учительницы» [12, с. 464].

24. *Сокальський Володимир* – до 1774 р. «начальник» Січових запорозьких церков, а в тому році наказом Св. Синоду від 26 червня іменован архімандритом. Наказом Синоду від 12 жовтня 1775 р., внаслідок зруйнування Запоріжжя, був призначений архімандритом Крупицького Миколаївського монастиря в Батурині. Й користувався великим впливом і пошаною серед запорозьців. 14 березня 1790 р. був він звільнений на спочинок, а 4 квітня того року він помер [95, с. 492].

*Масонство було і на Україні, де воно повстало в кінці XVIII ст. Найбільшою леґою на Україні була полтавська під назвою «Любовь и истина»: до неї належав Іван Котляревський [157, с. 10]. Про масонство на Україні див. статтю С. Єфремова «Масонство на Україні» («Наше минуле», 1918. Ч. 3. С. 3-16).

25. *Трощинський Дмитро* – міністр юстиції в царській Росії, син козака, нар. 1754 р. у с. Яресках на Полтавщині. Щоб вступити до Київської академії, він змушений був пішки добратися зі свого села до Києва. Вступивши до Академії, він жив там у бурсі – в дуже тяжких умовах. Щоб мати право займатися вечорами при чужій лойовій свічці, він мусив виконувати різні праці для своїх добродійних товаришів [229, с. 330]. У Петербурзі служив у Малоросійській колеґії, а потім з утворенням міністерств займав посади міністрів. У своєму маєтку в с. Кибинцях Миргородського пов., де він оселився, мав велику бібліотеку, театр, що виставляв також українські п'єси – Василя Гололя, його родича, та хор, що виконував чудово різні українські пісні, особливо «Чайку». Слухаючи ту пісню, що алегорично малювала Україну, як птицю з її гніздом біля проїзного шляху, «часто затуляв своє обличчя рукою та проливав сльози», за спогадами Софії Капніст-Скалон [229, с. 330]. Під час свого перебування в Кибинцях був, з вибору полтавського шляхетства полтавським губернiальним маршалком. Помер 26 лютого 1829 р.

26. *Туптало, або Тупталенко* Дмитро (в миру Данило)* – ростовський митрополит, нар. 1651 р. У 1662 р. він вступив до Київської колеґії, а 9 липня 1668 р., себто на 17 році життя, Данило прийняв чернецтво в Київському Кирилівському монастирі з ім'ям Димитрія [141, с. 6]. 23 травня 1675 р. Д. Туптало був висвячений в ієромонахи Лазарем Барановичем в Густинському монастирі біля Прилук на Полтавщині [141, с. 17]. Пізніше він був ігуменом монастирів у Батурині, Глухові, архімандритом чернігівського і новгород-сіверського монастирів, а від 23 березня 1701 р. ростовським митрополитом. Він є автором багатьох творів, у тому числі збірника житій святих – «Четі-Мінеї». В його творах є також проповіді, в числі їх знаходимо п'ять проповідей, виголошених почасти українською мовою. Наведу тут декілька педагогічних рад з його творів: «Мала дитина – подібна до дошки, виготовленої для картини: який образ намалює на ній митець, добрий образ чи поганий, святий чи грішний, янгола чи біса, – такий назавжди і залишиться. Та, і дитина: яке виховання дадуть їй батьки, якого способу життя її навчать, – боговгодного чи богоненависного, янгольського чи бісівського, в такому вона й залишиться на все життя...» «Для ослів ми шукаємо пастуха, для лошаків – доброго погонича, а про те, що для нас найдорожче, – щоб доручити свого сина такій людині, що могла б зберегти його в невинності, ми не дбаємо. Худоби потрібен пастух на те, щоб звірі не роздерли її або щоб злодії не вкрали її, а дітям потрібен виховник на те, щоб злі люди не зіпсували їх, щоб душевні злодії не обікрали їх і не затягнули у вічну згубу» [34, с. 47-48]. У Ростові, осідку своєї митрополії, Д. Туптало р. 1702 відкрив школу на зразок Київської академії та пильно дбав про її розвиток. Але й в її діяльній практиці в своїй школі запозичив у своєї «alma mater» сувору дисципліну. Так, наприклад, в одному з наказів його читаємо: «Конверсующих со свиньями и неповинующихся сеніору учителямъ пожаловать плетью» [141, с. 348]. Помер 28 жовтня 1709 р. Згодом православна церква причислила Д. Туптала до святих.

27. *Хмельницький Іван* – доктор філософії, нар. 1742 р. Він походив по прямій лінії від гетьмана Богдана Хмельницького. Після закінчення класу філософії Київської академії 1758 р. від'їхав до Кеніґсберзького університету. Р. 1762 написав він дисертацію в латинській мові «Разсужденіе объ основаніяхъ философическихъ» та дістав від того університету звання доктора філософії. Після приїзду із закордону дістав наказ від Катерини II скласти інструкцію для «Коммисіи о сочиненіи проекта Нового Уложенія», в якій потім і брав участь [44, с. 438]. Йому належать такі праці: «Опроверженіе рабства по закону естественному и по праву всенародному» та «Краткая энциклопедія или понятье о всѣхъ наукахъ и художествахъ». Помер 1494 р.

*3 таким прізвищем р. 1650 записався до реєстру Війська Запорозького батько Дмитра як козак Махарівської сотні Київського полку [73, с. 187].

28. *Щербацький Тимофій (в миру Тихон)* – київський митрополит у р. 1748-1757. Нар. 1698 р. Р. 1706 вступив до Київської академії, але того самого року Петро I відвідав Київ, захопився голосом Тихона і взяв його з собою, щоб примістити його в придворній капелі. Коли у Тихона підупав голос, то він повернувся до Академії і закінчив її 1727 р. За рік перед тим він прийняв чернецтво з ім'ям Тимофій. Р. 1740 був затверджений архимандритом Києво-Печерської лаври. При ньому закінчено будівництво дзвіниці Лаври – за планом італійського архітектора Йоганна Шейдена. 9 листопада 1747 р. був призначений на київську митрополію. Т. Щербацький 6 жовтня 1752 р. відновив філософські диспути в Академії, увів 1753 р. до програми її французьку мову та затвердив інструкцію щодо ведення академічного навчання. Він дуже клопотався перед Синодом про дозвіл відкрити при митрополії друкарню, бо лаврська друкарня не в силах була виконувати замовлення на друк підручників для шкіл взагалі та для Академії зокрема. Синод 29 жовтня 1753 р. видав йому відповідну грамоту, але архимандрит Лаври Лука Белоусович почав клопотатися перед царицею Лисаветою про скасування синодальної грамоти і досяг успіху завдяки подарункам від Лаври як цариці (їй даровано декілька богослужбових книг, що їх вона бажала мати), так і різним вельможам, що їм особисто презентував від Лаври її колишній вихованець Академії Софроній Тернавіот – вино, овочі та інші речі. В листі до Л. Белоусовича з Петербурга дня 7 січня 1754 р. С. Тернавіот писав: «Не помазавши, і по добрій дорогі колеса риплять». На початку травня 1754 р. злоповісну синодальну грамоту привезено з Києва до Москви, і там 8 травня 1754 р. крутицький єпископ Іларіон, в присутності інших членів Синоду, в придворній церкві передав ту грамоту до рук самої цариці. Той самий відпоручник С. Тернавіот в подяку за скасування синодальної грамоти повів цариці в червні 1754 р. трьох «п'явичих мальчиків». 22 жовтня 1757 р. Т. Щербацький дістав призначення на московську митрополію. Помер він 1 квітня 1767 р. [214, с. 98, 103, 106, 115, 119-120; 215, с. 321; 216, с. 222-223, 227].

29. *Яворський Степан (в миру Симон)* – блюститель патріаршого престолу, нар. 1658 р. у містечку Яворові в Галичині. Коло 1673 р. вступив до Київської колегії, а 1684 р. виїхав до Польщі, щоб в тамошніх єзуїтських школах студіювати вищі науки. Для того довелося йому прийняти католицтво, а коло 1689 р. повернувся до Києва, прийняв православну віру та 1690 р. постригся в ченці з ім'ям Степан. Через рік став він професором Київської академії. Р. 1700 був висвячений на рязанського митрополита, а після смерті патріарха Адріана Петро I призначив С. Яворського блюстителем патріаршого престолу. Не поділяючи духу реформ Петра I та його ставлення до духовенства, С. Яворський багато зазнав неприємностей і огірчень як від Петра I, так і від Т. Прокоповича. Тільки серед книг своєї бібліотеки та в клопотах відкриття на власний кошт нижинського Богородичного монастиря знаходив він відпочинок і душевне заспокоєння. Серед судового дослідження по обвинуваченні його в одному політичному процесі доживав він свої останні дні. Помер С. Яворський 27 листопада 1722 р. [74, с. 99-122]. С. Яворський є автором декількох творів, з них найголівніший «Камень вкрь» (Москва, 1728). Він є автором також панегирика «Есхо», що його присвятив гетьманові І. Мазепі; склав 1689 р. за підписом «Симеон Яворський», бо тоді він ще не був ченцем. «Чи сподівався він, що через 20 років доведеться йому писати вірш іменем цілої Росії на того ж Мазепу як на зрадника?». – ставить запитання в одній своїй статті Михайло Максимович [73, с. 710]. Ось початок того вірша «Invituperium Mazerae»:

«Изми мя, Боже, – вопієть Россія –
Отъ ядовита и лукава змѣя,
Его же ждаша адскія заклєпи,
Бывша вождя Івашки Мазепы» [230, с. 173].

Про С. Яворського як книголюбця та про долю його бібліотеки мова буде далі в тій частині цього розділу, де говоритимемо про позашкільну освіту.

Крім Київської колегії-академії заслуговують на згадку ще декілька шкіл, що повстали в кінці XVII та протягом XVIII ст.

Новгород-Сіверська архієрейська школа, що потім була перенесена до Чернігова, була в царській Росії першою з числа тих, що повстали з ініціативи місцевих архієреїв задовго до видання Св. Синодом регуляміну (1721), що встановив обов'язкове відкриття архієрейських шкіл у всіх єпархіях тодішньої Росії.

Чернігівський архієпископ Лазар Баранович (1657-1694)* довгий час мав свій осідок в Новгород-Сіверську, де він відкрив друкарню (1671) та перетворив тамошню єзуїтську школу на православну. Р. 1672 Л. Баранович переїхав до Чернігова куди р. 1679 переніс свою друкарню, а через 10 років і свою школу [124, с. 24]. Л. Баранович дуже піклувався своєю школою і мріяв поставити її в рівень з Києво-Могилянською колегією, але не встиг за свого життя здійснити тої мрії «за браком коштів», як це пояснює «Передмова къ читателямъ» в книзі «Зерцало отъ писанія Божественнаго», що її надруковано в чернігівській друкарні 1705 р. з посвятою гетьманові І. Мазепі від чернігівського колегіуму** [161, с. 129].

Смерть Л. Барановича літописець С. Величко приділяє до вересня 1693 р. (інші історики датують її 1694 р.), подаючи при тому такий запис: «Муж премудрій и богоугодній, по многих трудах иноческих, а особливе в ученіи школном латинском и во изложеніи розних благопотребних и душеполезних книг Руских и Полских працюете уложених, во старости маститѣ бѣ, на вѣчное от жизни сея переселися упокоєніе» [152, с. 177-178].

Наступник Л. Барановича Теодосій Углицький (1693-1696) був висвячений на чернігівського єпископа ще за життя Л. Барановича і на бажання останнього також не встиг перетворити чернігівську архієрейську школу в колегіум, і тільки його наступник Іван Максимович (1698-1712) здійснив р. 1700 мрію Л. Барановича.

Чернігівський колегіум одразу досяг такої слави, що сучасники величали його чернігівськими Атенами, чернігівським Олімпом, вертоградом Паллади і т. п. Чернігівський колегіум у своїй назві –

*Л. Баранович був висвячений в Яссах на чернігівського єпископа 8 березня 1657 р. ще за життя тамошнього єпископа Зосима Прокоповича (помер 1659 р.). Царська грамота р. 1660 підтвердила Л. Барановича єпископом чернігівським і новгород-сіверським [121, с. 15, 16, 26].

**Гетьман І. Мазепа справді багато прислужився як чернігівській кафедрі взагалі, так і чернігівському колегіуму зокрема. Досить згадати, що І. Мазепа на свій кошт збудував у Борисоглібському монастирі велику кам'яну дзвіницю, а в Іллінському монастирі прикрасив «кіатом среброкованим» образ Божої Матері, а також за його допомогою чернігівська кафедра поставила папірню [163, с. 72].

«Collegium Maximovitianum» надовго зберігав ім'я свого фундатора.

Згідно з духовним Регуляміном, «должны всѣ протопопы и багатіи и иніе священники дѣтей своихъ посылатъ во академію*. Мощно тоежь указать и градскимъ и лучшимъ людемъ» [38, с. 56-57].

Прийнятий до школи учень зобов'язувався залишатися в школі до кінця визначеного в ній курсу, щоб не було, як говориться в Регуляміні – «шкоди» для тої служби, до якої учень готувався. Отож приміщення синів духовенства до архієрейської школи набирало усі ознаки тодішнього набору молодих людей до державної служби.

Чернігівське духовенство не дуже строго додержувалося приписів Регуляміну, – навпаки, всіма засобами старалося примістити своїх синів на церковну службу – в дяки чи в паламарі – до закінчення ними повного курсу школи, або оженити їх, щоб тим самим досягнути звільнення їх від шкільної повинності. Чернігівське єпархіальне начальство суворо ставилося до порушників приписів шкільної повинності. Так, наприклад, чернігівський єпископ Іродіон Жураківський (1722-1733) в своїх обіжниках докоряв духовенству за те, що воно нехтувало шкільним навчанням свої синів, тримаючи їх при собі на дяківстві або женячи в ранніх літах, «что сынамъ священническимъ не безвредительно, – так писав він, – поневажъ лѣта свои до науки способнии надаремнѣ теряють... Такъ мы, хотячи тотъ худой и вредительный обычай исправить, поставляемъ, абы отселѣ всякъ священникъ, хотящій сына своего бракомъ законнымъ сочетати, отсылалъ его самого къ намъ въ катедру по квиты безъ всякої виновки; також де бы каждый священникъ при своей церкви не держалъ сына своего на дияковствѣ и на пономарствѣ». По слухам того розпорядження І. Жураківський загрожував позбавленням парафії і священства, і їхнім синам – втратою всякої надії на майбутнє священство [47, с. 325-326].

Чернігівський колегіум був приступний для усіх станів, бо не мав суто церковного характеру. Школа містилася спочатку в тій дзвіниці Борисоглібського монастиря, що її своїм коштом збудував І. Мазепа, а р. 1705 для колегіуму збудовано кам'яницю, і та подія спричинилася до відкриття в колегіумі нового класу – риторики. Згодом (в 70-х рр. XVIII ст.) колегіум перенесено за річку Стрижень до кам'яниці, що раніш належала чернігівському полковникові Павлу Полуботкові [47, с. 281].

Матеріальне забезпечення архієрейських шкіл духовний Регулямін

*Духовний Регулямін уживав назву «академія» для архієрейських шкіл, а назву «семінарія» – для бурс-інтернатів при тих школах.

покладав на архієрейські дома. Тому, що архієрейським домам тяжко було цілковито утримувати архієрейські школи, Регулямін визначив ще одне джерело, а саме хлібний збір зі всіх монастирських і церковних земель єпархії: монастирі мали доставляти на архієрейську школу двадцятку, а парафії – тридцятку частину зі свого збіжжя. В обов'язок місцевих архієреїв входило задовольняти учителів харчами і грошовою ругою з архієрейської скарбниці. А щоб архієреї не нарікали, що, мовляв, та руга принесе їм, архієреям, шкоду, Регулямін встановив, щоб архієреї не тримали у себе зайвих служників, не розпочинали непотрібних будов, а також не робили для себе одягу понад відповідну їхній честі потребу. З державної скарбниці архієрейські школи жодних коштів на своє утримання не діставали. Тільки з поширенням на Україну закону про секуляризацію монастирських і церковних маєтків духовні школи на Україні почали діставати допомогу з державної скарбниці. Чернігівський колегіум спочатку діставав 2000 крб. річно, а від 1797 р. – 3000 крб. [47, с. 501]. Крім згаданих джерел, чернігівський колегіум, як і Київська колегія-академія, користувався для утримання бурси ще одним джерелом, а саме, – конгрегаційним збором. Накінець, ще було одне джерело, що його завело начальство чернігівського колегіуму зі спеціальною метою – на будову церкви при колегіумі, – це грошова кара, що накладалася на тих учнів, що спізнилися своєчасно прибути до школи після літніх вакацій. Розмір тої кари – від 2 до 10 крб. – був залежно від кількості днів, що їх пропустив учень після 1 вересня.

Зверхнє керування чернігівським колегіумом належало місцевому архієреєві, але, на основі наказу Св. Синоду з дня 21 липня 1721 р., чернігівський колегіум і Київська академія мали право «обаче егда имъ ти имуть нужду какую до Св. Синода», звертатися до спеціальної контори для управління школами і друкарнями. Безпосереднє керування чернігівським колегіумом належало спочатку префектові, а від 1767 р. – ректорові.

Як уже згадувалося, в чернігівському колегіумі вчилися діти усіх станів. Не всі учні залишалися в колегіумі до кінця курсу, і це тому, що нерідко самі батьки передчасно забирали своїх синів зі школи, а почасти тому, що учні старших класів ще перед закінченням риторики класу переходили з чернігівського колегіуму до іншої школи, найчастіше до Київської академії або харківського колегіуму. Отож начальство чернігівського колегіуму не знало наперед, скільки учнів буде в наступнім шкільнім році, і тому, мабуть, не дуже ретельно ставилося воно до точної реєстрації своїх учнів. Про те яскраво свідчить, наприклад, такий документ – відповідь чернігівського колегіуму Св. Синодові на його запит

з р. 1727 про кількість учнів у колегіумі: «А сколько учениковъ было по сю пору, о томъ неизвѣстно, первіе для того, что оныхъ нигдѣ не записывано, другое же – нельзя и записывать, понеже суть отходные люди, – одны зъ другихъ училищъ приходятъ и отходятъ, и которіи кончатъ школу риторики въ училищѣхъ черниговскихъ, отходятъ въ Кіевъ или въ другія епархіи до вышнихъ школъ и, окончивши школы, нѣкоторіи монашескій чинъ приняли отъ епархіи кіевской, другіе – в черниговской, и нынѣ въ профессорствѣ остаются, а другіе проповѣдью слова Божьяго бавятся, а иные произведены до игуменъ и другія достоинства, а которые въ свѣтскомъ стану, инные священниками поставлены, а другіе на мірскихъ властяхъ остаются. Препитанія же оныя ученики имѣють: которіи господскія дѣти, тѣ отъ своихъ домовъ питаются; а неимущимъ своего препитанія, по силѣ духовнаго регламента съ начала 1723 г., съ монастырей и земель церковныхъ дается препитаніе и на прочія нужныя требованія повсякгодно, сколько имъ контентными быти возможно. Число же тѣхъ учениковъ въ школахъ черниговскихъ сего 1728 г. обрѣтается 257, а во окончаніи года будетъ ли столько, или ни, знати немощно» [89, с. 109-110].

Мандрування учнів чернігівського колегіуму задокументовано і в пізніших роках. З одним з таких мандрівних учнів чернігівського колегіуму трапився неприємний епізод, який свідчить про те, що і в давнину учні допускалися деяких шахрайств, щоб швидше закінчити школу. Учителю риторики чернігівського колегіуму Гаврило Іскра 10 вересня 1749 р. дав учневі синтаксими Петру Мінцеві посвідку, що Мінець прослухав у нього риторіку, а також дав йому листа до префекта Київської академії Юрія Кониського з проханням прийняти Мінца до класу філософії. Кониський прийняв Мінца, але в короткім часі префект чернігівського колегіуму ієромонах Сильвестр Новопільський повідомив Ю. Кониського, що Мінець облудним способом вступив до класу філософії, бо зовсім не проходив ні піітики, ні риторики. Ю. Кониський покликав Мінца до себе в келію, поставив йому декілька запитань з риторики і з'ясував, що той «нимала не смьслить». Тут же, в келії, Ю. Кониський дав Мінцеві «50 или по крайней мѣрь 60, а не больше» ударів різками. Мінець вибув з Академії, а Іскра подав скаргу на Ю. Кониського київському митрополитові Т.Щербацькому. Митрополит, діставши пояснення від Ю. Кониського, передав справу чернігівському архієреві, прохаючи його «учинить Искрѣ надлежащее наказаніе». Чернігівська консисторія ухвалила – звільнити Іскру з учительської посади, та, знявши з нього клобук, заточити на місяць у монастир. Пізніше той самий Іскра попався у фальсифікації листів, добиваючись архімандритства в Чернігівськiм Троїцькiм монастирi.

24серпня 1752 р. Київська духовна консисторія взяла від Іскри підписку в тому, що він «пѣтра и чорнила въ коліи своей не держатиметь и никакихъ писемъ и ничего никому писати не будетъ». Того самого року «Искра безвѣстно бѣжалъ изъ Кіева» [25, с. 60-67].

З часом учні наших стародавніх шкіл ставали більш осілими, бо шкільне начальство чим далі, тим менш сприятливо ставилося до школярського мандрування. Шкільне начальство уже могло подавати Синодові точні статистичні відомості про склад учнів. Так, 1742-1743 шкільного року в чернігівськiм колегіумі було 267 учнів, з них духовного звання 105 [85, с. 240]. Р. 1790 вчилося в ньому 426 учнів.

Бідні учні чернігівського колегіуму жили в бурсі. На утримання бурсаків призначалися дуже мізерні кошти. Так, у першій половині XVIII ст. на 50 учнів, що перебували в бурсі, асигнувалось 585 крб. річно. Не дивно, що хлібні пайки були настільки малі, що вічно голодні бурсаки змушені були жєбрати. Після закінчення лекцій в колегіумі, бурсаки звичайно гуртками виходили з бурси на свій жєбрацький промисел з горщиками та мішечками і розходилися по всьому Чернігову, випрошуючи під вікнами і на дворищах милостиню. Згодом, з часу призначення державної допомоги на утримання колегіуму, начальство заборонило бурсакам жєбрацький промисел, але бурсаки займалися цим потайки, переважно щосуботи увечері. У бурсаків був ще один засіб для поліпшення свого матеріального становища, – за висловом О. Шафонського, «покрытый нѣсколько ученістю»: під час літніх вакацій бідні студенти мандрували по всій Україні, виступаючи в різних домах з промовами латинською, польською та рідною мовами. О. Шафонський додає, що раніше на тих «аппетиціях» студенти «представляли разныя комедіи» [140, с. 284]. Між іншим, в щоденнику Петра Апостола, сина Данила Апостола, під датою 10 червня 1725 р. записано: «Бачив виставу комедії чернігівськими учнями» [185, с. 110]. (Щоденник той писано французькою мовою) О. Шафонський не згадує про те, чи відбувалися в 80-х рр. XVIII ст. у чернігівськiм колегіумі шкільні вистави і вертепи, але треба думати, що вони і в той час не переводилися, бо чернігівські архіпастирі, переходячи на митрополичі катедри в далекий Сибір, насаджували там в духовних школах комедійні вистави і вертепи, і ті вистави держалися там до кінця XVIII ст.

Переходжу до опису матеріального і правного становища учительства чернігівського колегіуму.

Право призначення ректора, префекта і учителів належало архієреві. Тому що майже усі чернігівські архієреї в XVIII ст. були вихованцями Київської академії, старалися вони комплектувати

керівничий і учительський персонал чернігівського колегіуму з колишніх вихованців своєї «*almae matris*» або з вихованців чернігівського колегіуму.

Матеріальне становище учителів чернігівського колегіуму до часу встановлення державної допомоги на його утримання було дуже нужденне. Учителі були на «істному і питному вікті» від чернігівського кафедрального монастиря: вони щодня діставали вдвоє більше страви, ніж інші ченці. Крім того, щомісяця їм на всю «компанію» відпускалося з архірейського дому деяка частка жита, солі, хліба, круп і муки. Було ще одне джерело прибутку для учителів: батьки «знатного чина» давали учителям «полѣтическое приношеніє» чотири рази на рік – перед літніми вакаціями, після тих вакацій, перед Різдом і Великоднем [85, с. 244]. Про правне положення учительського персоналу знаходимо в історичних матеріалах вказівки, що воно було також маловтішне. Для ілюстрації наведу тут такий епізод. Р. 1758 загострилися взаємовідносини між чернігівським архієреєм Іраклієм Комаровським (1752-1761) та префектом колегіуму ієромонахом Єремією Гусаревським. Архієрей, невдоволений поведінкою префекта, а власне тим, що і префект в своїх проповідях під виглядом навчання вірних виразно лаяв свого архієрея, почав напосідати на префекта і кінець кінцем покарав його канчуками. Префект втік з Чернігова до Петербурга і там подав скаргу на архієрея, але справа не закінчилася аж до смерті Єремії (помер 31 січня 1764 р.) [84, с. 5-7].

До послуг учительського персоналу чернігівського колегіуму була досить велика бібліотека. В ній, між іншими книжками, якось опинилося декілька книжок з власної бібліотеки П. Могили. Треба думати, що їх завезли з собою учителі Київської колегії-академії при переїзді з Києва до Чернігова [23, с. 286].

Чернігівська архієрейська друкарня також обслуговувала спочатку потреби архієрейської школи, а потім колегіуму, друкуючи такі підручники, як часослов, псалтир, підручник з логіки «*Clavis scientiarum, hoc est parva logica*» («Ключ знання, або мала логіка» 1798 р.) Слід мати на увазі, що виданням підручників до того часу займалася лише Київська академія, а тому видання підручника «*Clavis scientiarum*» було надзвичайною подією для чернігівських Атен. Для потреб друкарні чернігівська кафедра за допомогою І. Мазепи поставила в Чернігові папірно-водяний млин.

Зрозуміла річ, що всі ті культурні установи – школа-колегіум бібліотека і друкарня – були тим чинником, що сприяв місту Чернігові стати культурним осередком цілого північного Лівобережжя. Досить тут вказати, що з чернігівської друкарні вийшли у світ твори духовних діячів Л. Барановича, І. Максимовича, І. Галятовського, що був архімандритом

Новгород-Сіверського та Чернігівського Єлецького монастиря, Д. Туптала, що був спочатку ігуменом Глухівського і Батуринського монастирів, а потім архімандритом у Чернігові, та інших.

Переходячи до огляду навчально-виховної справи в чернігівським колегіумі, насамперед вкажу, що клас філософії відкрито 1748 р., а клас богословія – між 1787 і 1794 рр. Першим учителем богословія був протоєрей Іван Левицький [95, с. 535].

Навчання в колегіумі відбувалося слов'янською, латинською та польською мовами [85, с. 244]. Латинська мова і тут стояла на першій місці. В класах граматики і синтаксими учні писали практичні вправи, перекладаючи з латинської мови на церковнослов'янську, і навпаки. Такі писемні праці були двох родів: класові *exercitiae* і домашні – *occupationes*. В чернігівській семінарській бібліотеці зберігся один зшиток таких вправ під назвою «*Ludus litteralis in arena scholastica*» («писемна гра на шкільній сцені») [47, с. 118]. У класах граматики і синтаксими призначалися розмовні вправи латинською мовою. І тут також уживався знаний нам «калькульюс». Слід згадати і про те, що учні колегіуму, повертаючи учителям свої *occupationes*, мали право заявляти *certamina*, себто скарги на тих учнів-товаришів, що, мовляв, незаслужено сиділи на шкільних лавах вище жалобника. В таких випадках жалобник писав у своїм зшитку: «*certo de loco (або de diligentia) cum domino N.N.*» У класах піітики і риторики був свого роду «*ludus litteralis*», що полягав у студіюванні різноманітних форм поетичного і прозаїчного вислову, в умінні підшукати найбільш красні слова і вирази, замінити одне слово цілим потоком синонімів і епитетів і т. п. [47, с. 118-119].

Щодо загального знання, або, за висловом О. Шафонського, «*настоящих наукъ, разумъ и душу направляющихъ, яко-то богословія, арифметики, истории, географіи, математики, физики, естественнаго права, практической философии или морали, и других наукъ, которые къ филозофскому факультету принадлежатъ*», то, як каже О. Шафонський, «не только ученики, но и сами учителя и понятия не имѣють, умалчивая о благоднравномъ, благородномъ и благопристойномъ воспитаніи» [140, с. 282]. А відомий історик духовних шкіл у Росії подав таку оцінку шкільного навчання в чернігівським колегіумі: «Загальні знання, що випадково якось попадалися по дорозі *in arena scholastica*, приймалися до відома і цікавили учнів майже виключно з боку придатности тих знань для якої-небудь прикраси мови, прикладу, аналогії і т. п. в якості більш-менш придатного матеріалу для того самого *ludus litteralis*, що творив початок і кінець всієї формальної учености» [47, с. 119].

Було б неправильним, зрозуміла річ, підходити до оцінки програмного

матеріалу шкільного навчання в чернігівському колегіумі з погляду сучасної педагогіки, бо треба пам'ятати, що в першій половині XVIII ст. аналогічного напрямку додержувалися найбільш популярні тоді латино-польські єзуїтські і піярські школи. Але напрям, що його додержувався чернігівський колегіум ще в другій половині XVIII ст., знайшов гострого критика в особі історика О. Шафонського. Можна думати, що він добре знав про стан науки в харківському колегіумі з його додатковими класами (їх відкрито 2 лютого 1768 р.), де викладалися нові мови, математика, історія, географія, причому самі учні мали право вибирати собі окремі предмети по своїй вподобі. В своїй праці «Черниговскаго намѣстничества топографическое описаніе» О. Шафонський гостро осуджував не лише програму навчання в чернігівському колегіумі, але й самий метод навчання, або, за висловом автора, «порядокъ ученія», вважаючи той порядок за «самый затруднительный, для учащихъ отяготительный, время теряющей и бесполезный». «Юношество, – так висловлюється він, – провождая цѣлый день въ латинскомъ языкѣ и употребляя по крайней мѣрѣ семь и больше лѣтъ, пока окончить пятый и послѣдній классъ, и потерявъ столько времени, болѣе ничего не научается, какъ одному мертвому латинскому языку и то весьма слабому языку, который ему послѣ или весьма рѣдко, или вовсе ни къ чему не пользуетъ» [140, с. 282].

У своїй оцінці шкільного навчання в чернігівському колегіумі О. Шафонський, безперечно, був виразником опінії українського панства, що від другої половини XVIII ст. почали домагатися як високої освіти для своїх синів, щоб полегшити їм шлях до військової кар'єри, так і шкіль, де б їхні сини могли набути знання європейських мов і правничих наук, щоб тим здобути собі доступ до дипломатичної та урядової служби в столицях. Про ті домагання шляхетства чернігівського намісництва ясно вказують покази чернігівського, батуринського, глухівського, ніжинського та стародубського шляхетства тим депутатам, що мали взяти участь в «Коммиссії сочиненія проекта Новаго Уложенія» 1767 р.

Тому що шкільна програма чернігівського колегіуму в другій половині XVIII ст. мало відповідала потребам світського громадянства, колегіум все більше позбавлявся учнів світського стану, бо вони тепер знаходили дорогу до світських шкіл як у межах Росії, так і за кордоном. Зі свого боку російське правительство вживало усіх заходів, щоб загнати молодіж усіх станів до професійних шкіл для підготовки молодих осіб до служби відповідно до їхнього стану. Отож чернігівський колегіум почав від другої половини XVIII ст. все більше набувати характеру духовної професійної школи, так що закон 1809 р. про перетворення духовних шкіл в чисто професійні школи для підготовки священноцерковнослужителів

формально закріпив щодо чернігівського колегіуму той характер, який фактично склався у ньому в кінці XVIII ст.

І все ж чернігівський колегіум ще в кінці XVIII ст. користувався як серед загалу українського громадянства, так і в опінії вищої російської бюрократії високою оцінкою. Так, голова «Коммиссії об учрежденіи училищъ» П. Завадовський просив чернігівського архієрея прислати до Петербурга 10 учнів чернігівського колегіуму для заміщення учительських посад, але чернігівський архієрей відмовився задовольнити те прохання «ради мѣстныхъ епархіальныхъ нуждъ въ образованныхъ людяхъ».

Чи виправдана була назва чернігівського колегіуму чернігівським Олімпом, вертоградом Паллади, чернігівськими Атенами? Чи не маємо ми тут справи зі свого роду «*ludus litteralis*»? Думаю, що наші стародавні риторичні не були без гріха щодо звеличування заслуг осіб і установ. Але не будемо гудити їх за те, бо й сучасні риторичні нерідко допускаються також *ludus litteralis* в своїх ювілейних статтях, некрологах і промовах на урочистих святах. У всякому разі поза красномовними епітетами в оцінці чернігівського колегіуму його сучасниками залишається непорушним той факт, що чернігівський колегіум з його бібліотекою, архієрейською друкарнею та видавництвом підручників і книг для читання надавав невеличкому місту Чернігові характер культурного осередку на північному Лівобережжі.

Р. 1722 себто через рік після видання Духовного Регуляміну, білгородський і обоянський єпископ Єпифаній Тихорський, колишній вихованець Київської академії, відкрив у Білгороді при архієрейському домі школу і зумів одразу поставити її на високий рівень та надати їй характер всестанової школи.

Головний командир Слобідської України кн. М. Голіцин, бажаючи підняти значення Харкова як культурного осередка, умовив Є. Тихорського перенести школу з Білгорода до Харкова (Харків належав тоді до Білгородської єпархії), що і сталося 1726 р. Школа та і надалі мала залишатися під керуванням єпархіального владики. Для приміщення школи Є. Тихорський придбав у Харкові мурований двоповерховий дім у полковника Лаврентія Жидловського з великим при домі двором за 500 крб., а в сусіднім дворі, що його подарила школі вдова сотника Черника, були старі дерев'яні будинки для бурси та учительських квартир. Крім того, Є. Тихорський приписав до школи три пустирі, приєднав до школи сусідню Покровську церкву і утворив при школі монастир, назвавши його харківським училищним Покровським монастирем. Він же на свій кошт відрядив декілька молодих осіб на науку до Німеччини з тим, щоб після повернення до Харкова зайняли учительські посади в

його школі. Взагалі Є.Тихорський увесь час виявляв надзвичайну дбайливість про свою школу в Харкові. Так, уже р. 1727 Є. Тихорський відкрив у харківській школі клас філософії, так що уже тоді було сім класів, а р. 1731 виклопотав для школи царську грамоту за підписом цариці Ганни. В тій грамоті читаємо: «Учить всякаго народа и званія дѣтей православныхъ не только пиитикѣ, риторикѣ, но и философіи и богословію, славяно-греческимъ и латинскимъ языкамъ; такожде стараться, чтобы такія науки вводилъ на собственномъ російскомъ языкѣ и преподавать ученія со усерднымъ тщаніемъ, ревностію и радѣніемъ, отнюдь не отлучаясь ни въ чемъ святыя восточныя церкви исповѣданія, а неспособныхъ и вражды творящихъ учителей и учениковъ унимать и смирать и ни до какого своевольства не допускать» [83, с.7-11].

Є. Тихорському не судилося відкрити клас богословія і тим самим перетворити свою школу в колегіум, бо 2 липня 1731 р. він помер. Клас богословія відкрито 1734 р., і з того часу школа придбала назву колегіуму, а від 40-х рр. в пошану до пам'яті Є. Тихорського, харківський колегіум називався деякий час «Тихоріянський колегіум».

Наступник Є. Тихорського єпископ Досифей Богданович-Любимський (1731-1733), очевидно, не дуже прихильно ставився до свого попередника за його запопадливе піклування про добробут харківського колегіуму, бо в листі до Св. Синоду від 1732 р. плакався, що Є. Тихорський «отчины домовыя (архірейські маєтності), которыхъ самое малое число имѣемъ, всего 1000 душъ, вовсе разорилъ» [47, с.213]. Однак в більшості своїй білгородські владики уділяли особливу увагу харківському колегіуму та дбали про його матеріальне забезпечення. Так, старанням єпископа Самуїла Миславського (1768-1771), що після був київським митрополитом, збудовано для бурси одноповерховий мурований будинок (пізніше, а саме 1815 р. побудовано другий поверх з домовою церквою в ім'я Івана Богослова).

Перенесення школи з Білгорода до Харкова не тільки було оспівано похвальним словом Є.Тихорському одним «автором риторського ученія» Іллею Филиповичем, але й викликало значний приплив пожертв з боку кн. М. Голіцина і його рідні та інших земле- і домовласників. Так, в самім Харкові колегіум мав більше, ніж 30 дворових участків з будовами, садами, городами, левадами і т. п., а крім того в різних повітах мав багато орної, лісової та сіножатної землі (3076 десятин з 650 «приписаними черкасами»), 51 млинове коло, 3 винокурні і т. д. [47, с. 254].

Р. 1787, внаслідок секуляризації монастирських земель, казна почала відпускати на утримання колегіуму всього 1000 крб. річно. Після секуляризації колегіальних маєтків харківський колегіум був цілковито

відділений від Покровського монастиря. Але в розпорядженні колегіуму залишився і надалі грошовий фонд в 35000 крб що його утворила рідня кн. М. Голіцина з тим, щоб відсотки з того капіталу йшли на утримання в бурсі 15 кращих учнів, переважно шляхетських дітей*.

Серед прибутків на утримання харківського колегіуму слід згадати ще надходження від молебників за відправу молебнів і акафістів при каплуновській чудотворній іконі (с. Каплуновка Богодухівського повіту) в розмірі приблизно 600 крб. річно, але гроші ті не завжди справно доходили до колегіуму, про що свідчить обіжник єпископа С.Миславського з дня 11 лютого 1771 р., де наказувалося ректорові колегіуму подбати про те, щоб усі грошові прибутки за відправу служб Божих при каплуновській іконі клалися в скриньку, спеціально для того зроблену, щоб ті гроші щомісячно перевірялися та привозилися до колегіуму, а щоб до кишені з тих грошей нічого не клалося. А з розпорядження Синоду з дня 20 серпня 1776 р. видно, що каплунівські гроші прилипали до кишені також братії Покровського монастиря: тим розпорядженням наказувалося, щоб каплунівські гроші, що надходили для колегіуму, йшли виключно на утримання учителів і учнів, «а архімандриту монастиря и его брати въ тѣхъ доходахъ участія не брать». Каплунівські прибутки незабаром відпали, бо 1780 р. їх перебрав собі державний скарб [62, с.8-9, 43].

Щодо відчислень певної частки збіжжя церквами та монастирями на утримання харківського колегіуму, не лише вбогі, але й багаті церкви і монастирі ухилялися виконувати те зобов'язання, так що колегіум тільки з великим зусиллям, і то не завжди, міг стягати з них недобір [62, с. 46]. Наказ Катерини II 1765 р. скасував збірку збіжжя від церков і монастирів.

Про матеріальний стан харківського колегіуму після секуляризації маєтків та позбавлення його інших прибутків можуть свідчити спогади колишніх вихованців колегіуму: «За моїх часів, – пише Ф. Лубяновський, що вступив до колегіуму у 1787 р., – харківський колегіум містився у великим мурованим будинку з димарем, – так називався довгий і широкий коридор в другім поверсі; по обох боках коридору величезні аудиторії без груб були ніщо інше, як шопи, де взимку від холоду замерзали не тільки руки й ноги, але й думки. На ремонт будов, на утримання 150

*Начальство колегіуму іноді витрачало відсотки з Голіцинського фонду не за прямим їх призначенням, наприклад, частина їх не раз надсилалася на утримання білгородської семінарії, що її відкрито у 90-х рр. XVIII ст. Коли кн. Олександр Голіцин дізнався про те, то він надіслав 1797 р. білгородському архієпископові Феоктисту Мочульському такого листа: «Якщо гроші наші будуть витрачатися на інші семінарії, то я припиню надсилати відсотки і взагалі листуватися з колегіумом» [47, с. 556].

студентів у бурсі та на винагороду усім учителям він інфіми до богословія (60 крб. була найвища платня) колегіум діставав не більше 1500 крб. на рік. Але ні холод, ні голод не охолоджували бажань до науки. Звикли ми, крім того, до біди і привчалися задовольнятися малим, незалежно від того, в якому стані опинилися б ми згодом» [70, с. 100-101]. «Лічниця і ліжок у бурсі, – читаємо в спогадах Якова Толмачова, що вчився в колегіумі в р. 1793-1798, – зовсім не було*. Однак за час мого перебування в колегіумі впродовж п'яти років не було ні одного померлого учня, а вчилася їх в колегіумі 700 або 800 річно. Кімнати взимку рідко коли опалювалися. За браком дров дорослі учні іноді ходили вночі на р.Лопань і здймали з мостів мостовини і ними опалювали кімнати... Від холоду замерзав в класі антрамент, і ми, бажаючи щось написати, нагрівали каламарі за пазухою теплом свого тіла» [128, с. 702].

Вище керування харківським колегіумом належало т.зв. конторі в складі ректора, префекта і декількох учителів. На чолі внутрішнього управління колегіумом стояв ректор, він же і настоятель Покровського монастиря. Ректор спочатку мав сан ігумена, а від 1742 р. – сан архімандрита [117, с. 713-715]. Згодом ректорам харківського колегіуму дістався той самий привілей, що ним користувався лише ректор Московської слов'яно-греко-латинської академії, а саме – носити мантию з скрижалями, панагію та вживати рипиди при службах Божих. З XVIII ст. ректорами харківського колегіуму були виключно особи чернечого стану.

Через п'ять років після смерті Є.Тихорського білгородську єпархію зайняв Петро Смеліч (1736-1742), з роду серб. Він подбав про заснування в різних містах Слобідської України шкіл, що мали б підготовляти учнів до колегіуму, через що відпала для колегіуму потреба в першому класі – фарі [6, с. 327]. Він також поширив курс колегіуму уведенням до його програми нових предметів. Це є визначна особливість харківського колегіуму в порівнянні з іншими тодішніми школами, що були в керуванні духовного уряду [47, с. 157]. Досить сказати, що в Київській академії, як уже згадувалося, лише 1753 р. заведено французьку мову, а математику значно пізніше.

Отож, зрозуміла річ, харківський колегіум придбав за часів П. Смеліча високу оцінку в opinії Св. Синоду: коли р. 1739 П. Смеліч з причини епідемії у Харкові переніс колегіум до своєї архірейської слободи Грайворону і хотів залишити його і після ліквідації епідемії, то Синод

*Лічницю при колегіумі відкрито лише 1801 р. На її утримання, з розпорядження кн О.Голіцина, відпускалося 50 крб. річно з відсотків Голіцинського капіталу, а 1803 р. збудовано для лічниці мурований флігель при новій будові бурси, що її поставлено 1773 р. старанням єпископа С. Миславського [166, с. 665].

зауважив П. Смелічеві, що «таковимъ знатнимъ училищамъ въ селѣхъ быть весьма неприлично, темпаче отъ внѣшнихъ странъ быть не безъ зазрѣнія» [62, с. 9]. Після відходу П. Смеліча на спочинок (1742) новозаведені в колегіумі предмети почали потроху зникати.

Р.1759 єпископ Іосаф Миткевич (1758-1763) викликав до себе в Білгород, через переяславського ігумена Гервасія Якубовича, Григорія Сковороду і запропонував йому посаду учителя поезії в харківському колегіумі. Г. Сковорода погодився і 11 серпня 1759 р. зайняв ту посаду. Щоб прив'язати Г. Сковороду до колегіуму, Г. Якубович, з доручення І.Миткевича, намовляв Г. Сковороду прийняти чернецтво, але Сковорода сказав на те: «Хіба ви хочете, щоб і я збільшив кількість фарисеїв? Іжте жирно, пийте солодко, одягайтесь ніжно і ченцюйте собі!». В академічних роках 1760-1761 і 1761-1762 у Сковороди була перерва [10, с. 60], але 1762-1763 академічного року він повернувся до колегіуму, де став викладати синтаксис та грецьку мову, а р. 1764 знов покинув колегіум уже за єпископа Порфирія Крайського (1763-1768).

Завдяки своїй добрій славі харківський колегіум притягав до себе не лише синів духовенства навіть з чужих єпархій, але й синів світського стану, – то були сини козацької старшини, купецтва, міщанства і урядництва, що їхні батьки не мали наміру присвячувати своїх дітей священницькому служінню, а цінили загальну освіту саму по собі, бо професійну підготовку світські особи набували за тих часів більше практикою на службі. Однак від другої половини XVIII ст. уже повстала потреба для світської молоді в таких знаннях, які підготовляли б її до військової та цивільної служби, особливо дипломатичної, а також в нових манерах товариського поведіння [194, с. 83, 85].

На клопотання сенаторів Шаховського, Олсуф'єва та Паніна, – Катерина II, з огляду на все більший зріст кількості шляхетських синів у харківському колегіумі, надіслала р. 1765 харківському губернаторові Євдокиму Щербінінові таку інструкцію: «До предметів, що тепер викладаються в харківському колегіумі, додати класи французької і німецької мови, математики, геометрії, рисування, а особливо інженерства, артилерії і геодезії, на що сума до 3-х тисяч крб. з неподаткових прибутків призначається» [62, с. 10-11].

У питанні про причину відкриття при харківському колегіумі додаткових класів є розбіжність серед українських істориків. Так, Н.Стеллецький пояснює відкриття додаткових класів тим, що до колегії вступало багато учнів світського стану, а Ф.Тітов гадав, що «відкриттям тих класів правительство бажало поширити сферу просвітнього впливу такої школи, як харківський колегіум» [130, с. 128]. На мій погляд, російське

правительство тому і бажало поширити сферу просвітнього впливу харківського колегіуму, що того поширення домагалася шляхетство і взагалі світське громадянство, віддаючи своїх синів на науку до того колегіуму. І справді, саме в тих часах – 1766 р. – шляхетство слобідської України домагалася в своїх наказах депутатам до «Комісії о сочиненні Новаго Уложенія» уведення в колегіумі таких предметів, що підготовляли б молодіж до військової служби та заснування університету. Уже з того видно, що утворення додаткових класів відповідало життєвій потребі. Проте відкриття їх затягнулося аж до 1768 р., бо на тім ґрунті зав'язалася завзята боротьба між єпископом П. Крайським та губернатором Є. Щербініним.

Тому що ініціатива утворення додаткових класів виходила з світських кіл та ініціатори добилися царського наказу без порозуміння з П. Крайським, останній почував себе ображеним і через те робив всілякі перешкоди для відкриття додаткових класів, а до того, може, і не бажав надавати їм характеру світської школи. Кінець-кінцем він погоджувався прийняти статут додаткових класів, що його виробив Є. Щербінін, але домагався, щоб гроші, призначені на додаткові класи, йшли нарівно колегіуму і додатковим класам. Сенат підтвердив, що призначені 3000крб. мають йти виключно на утримання додаткових класів та зажадав від П. Крайського відомостей про прибутки колегіуму. Після того Є. Щербінін цілковито взяв у свої руки усю підготовчу працю з відкриттям додаткових класів. Так, він призначив директором тих класів п. Виродова, а на учителя рисування і малювання запросив професора Петербурзької академії мистецтва Івана Саблучка (Саблукова), родом з Харківщини. П. Крайський мусів скоритися, і хоч як не хотілося йому уділяти приміщення для додаткових класів в будові колегіуму, все ж довелося йому відвести для них один з будинків колегіуму. Згодом 1773 р. для додаткових класів придбано дім у бригадира Гриньова [6, с. 404-409].

Додаткові класи, або «казенное училище», як іноді ті класи називалися, відкрито 2 лютого 1768 р. По суті вони були сукупністю декількох спеціальних шкіл, що їх, за сучасною термінологією, можна було б назвати школою військовою, музичною та мистецькою. Керування додатковими класами належало губерніальному правлінню.

Згідно зі статутом додаткових класів, учні колегіуму могли відвідувати ті класи безоплатно. Також дурно вчилися там сироти і сини незаможних батьків: вони діставали повне утримання на кошт державного скарбу. Казеннокошті учні з досяганням 15-літнього віку діставали мундури і тесаки та могли перебувати в додаткових класах до 20-літнього віку

Сторонні учні додаткових клас (вступати туди могли діти різного стану, крім селянського) мали вносити за навчання від чверті карбованця до одного карбованця місячно [6, с. 551-552]. Щодо загального числа учнів додаткових класів – в добу розцвіту тих класів воно було понад 200 осіб. Так, наприклад, р. 1785 було всього 237 учнів, в тім числі 120 шляхтичів, 67 нешляхтичів та 50 учнів колегіуму [6, с. 418].

Боротьба між П. Крайським та Є. Щербініним не припинилася. Так, єпископ не задовольнив прохання інспектора додаткових класів про звільнення тих учнів колегіуму, що слухали лекції в додаткових класах, від відвідування лекцій в колегіумі. У травні 1768 р. Є. Щербінін звернувся до П. Крайського про призначення учителя для викладу в додаткових класах курсу християнського добронравія, П. Крайський висловив згоду призначити учителя з початку наступного шкільного року, але Є. Щербінін сам запросив уже згаданого йому Г. Сковороду. Г. Сковорода 7 липня 1768 р. подав прохання про призначення його учителем християнського добронравія з платнею 50 крб. на рік [6, с. 411]*. Сковорода одразу потрапив у прикре положення, бо дістав своє призначення не з волі єпархіального начальства. За лекціями Г. Сковороди, очевидно, пильно стежило духовне начальство. Він розпочав свій курс такими словами: «Весь міръ спить да еіце нетакъ спить, какъ о праведникѣ сказано: «аще падеть, не розбіється...» «Спить, глибоко протянувшись, будто ушибень». А наставники, пасущы Ізраиля, не только не пробуживаютъ, но еше поглаживаютъ: «спи, не бойся, мѣсто хорошее, чего опасаться?» [12, с. 151]. Уже перша лекція Г. Сковороди викликала замішання серед богословів колегіуму, і Г. Сковорода р. 1769 мусив остаточно залишити свою педагогічну діяльність**.

Наступником П. Крайського став Самуїл Миславський. Він припинив боротьбу з Є. Щербініним із-за додаткових класів та старався використати учительський персонал тих класів для підвищення навчання нових мов у колегіумі. Він відряджав за кордон вихованців колегіуму для удосконалення в науці, а головне, підняв рівень навчання в колегіумі своєю інструкцією, де він дав докладне пояснення до

*До речі, спростовую тут помилку, якої допустився В. Ерн у своїй праці про Г. Сковороду. Він твердить, що Г. Сковорода взявся викладати курс християнського добронравія з умовою, що за те не буде діставати жодної платні [146 с. 133].

** М. Петров в одній своїй праці про Г. Сковороду вказує, що П. Крайський раніш ніж допустити Г. Сковороду до читання курсу християнського добронравія, зажадав на перегляд його твор «Начальная дверь к християнскому добронравію» та визнав його невідповідним «обыкновенному правилу Тѣмъ и кончилось дѣло» [99 с. 599]. В дійсності Г. Сковорода курс той розпочав і читав його в 1769 р., бо у «Відомості» з дня 13 квітня 1769 р. показано, що Г. Сковорода дістав утримання в сумі 23 крб.

програми і методів навчання для кожного предмета з курсу колегіуму.

Наприкінці XVIII ст. харківський колегіум все більше втрачав учнів світського стану. Ця причина спонукала тодішнього архієпископа Ф. Мочульського наказом з дня 25 травня 1790 р. скасувати назву «колегіум», а називатися просто «семінарією», а контору при колегії називати семінарським правлінням. Можна думати, що до того рішення спонукала Ф. Мочульського і особиста амбіція, бо він перед тим відкрив у Білгороді духовну семінарію і не хотів, щоб Харківський колегіум чим-небудь відзначався від білгородської семінарії [61, с. 228]. Але князі Голіцини настоювали на збереженні старої назви та всестанового характеру школи.

Хоча харківський колегіум і зберігав всестановий характер школи, але все ж головний контингент його складався з синів духовенства білгородської єпархії, бо протягом довгого часу залишалася для них в силі постанова єпархіальної влади – набувати освіту в харківському колегіумі.

Духовенство північної частини білгородської єпархії вживало різних незаконних засобів, щоб ухилитися від необхідності посилати своїх синів до далекого міста Харкова: занадто рано женили синів, або не подавали про них відомостей аж до того часу, коли тих синів як перерослих колегіум не міг прийняти уже з формальних причин [119, с. 350]. Правда, єпархіальне начальство всіма засобами старалося покласти край усім таким хитроцям, але не завжди успішно. Так, батьки придумували різні причини, щоб добитися звільнення синів від обов'язкового навчання в колегіумі: наприклад, «до науки нездібний з причини нестримности уркім і вдень, і вночі»; «вже оженився», «служить паламарем» і т. п. [120, с. 416-417]. Якщо такі заяви батьків не давали їм бажаних наслідків, то сини нерідко тікали в різні місця, між іншим, на Січ, або приписувалися до селян. Деколи втікали й ті, що вже вчилися в колегіумі. Начальство вживало різних заходів для зловлення втікачів. Зловленого втікача спроваджувано до колегіуму, де втікач діставав за свою провину встановлену «академічeskими регулами» кару: його сікли різками перед всією школою. В кінці XVIII ст. втечі учнів припинилися почасти тому, що батьки і їхні сини зрозуміли, що без освіти утруднюється життєвий шлях; почасти тому, що й тікати не було куди. Цікаво, що серед втікачів, учнів харківського колегіуму, було «наипаче великоросійских учеников» [27, с. 110].

Діти шляхтичів, міщан, урядовців, купців, які вчилися в колегіумі, рідко коли закінчували повний курс колегіуму: звичайно вони закінчували свою освіту класом філософії, а потім вступали на військову чи цивільну

службу. Щодо загальної кількості учнів у колегіумі – вона хиталася в різних часах від 400 до 700 і більше. Так, уже р. 1727 в колегіумі вчилася 420 учнів.

Учні колегіуму, крім тих, які жили вдома, мали приміщення на приватних квартирах, а незаможні – в бурсі. Бурсаки поділялися на три категорії: 1) казеннокошtnі, які мали повне утримання на кошт державного скарбу, 2) ті, які жили безоплатно в помешканні бурси, але мусили платити за харчування; 3) голіцинські стипендіати, які утримувалися на відсотки зі спеціального фонду князів Голіциних.

Про те, як жилося бурсакам, розповідав в своїх спогадах Я. Толмачов на основі власного досвіду: «В 4-х кімнатах біля стін були лавки, на яких спали учні старших класів, а учні нижчих класів спали на підлозі. Хорі лежали на лавках поміж здоровими... Побут бурсаків був дуже тяжкий і сутужний. Вони строго мусили вставати дуже рано і кожного дня о 6 год. йти на лекцію грецької мови. Віддаль між бурсою і колегіумом була біля версти. Бруку і хідників за тих часів ніде в Харкові не було. Взимку учням доводилося ходити до класу грецької мови вночі по шляху, покритому іноді глибоким снігом» [133, с. 702].

Харчування бурсаків часто-густо було неповні достатнє для молодих хлопців. У таких випадках бурсаки були змушені добувати собі харчів дозволеними, а деколи і недозволеними засобами. Одним з дозволених засобів було, просто кажучи, жебрання, або, за милозвучною серед бурсаків латинською назвою «апетиція», чи «епетиція»: бурсаки йшли в обідню пору або підвечір виспівувати кантати перед вікнами мешканців Харкова і підгородніх сел [8, с. 34]. Незаможні філософи і богослови іноді виїздили на кондиції. Начальство колегіуму, даючи відпустку, по можливості не більше, як на рік, дбало про те, щоб студенти не покидали на кондиції своїх студій, а тому вимагало, щоб вони брали з собою на кондиції потрібні для них самих підручники з філософії і богословія [47, с. 27]. Перебування студентів на кондиціях, безперечно, не могло не відбиватися шкідливо на їхній науці, але всі спроби начальства припинити відпустки на кондиції були марні.

Не завжди добре жилося студентам на кондиціях. Ось, наприклад, який випадок трапився в кінці XVIII ст. зі студентом В. Павловським, який поїхав на кондиції до одного дідича Сумського повіту. Студент вчив не лише дітей дідича, але й селянських, а потім і за приказчика став. Студент хотів вирватися відтіль і просив дідича відпустити його, але той відповів, що він уже записав В. Павловського своїм кріпаком. Випадково по сусідству появився знайомий студентові чернець, який і допоміг йому здобути з колегіуму ордер архієрея про негайний виїзд на учительську

посаду. Але не всім вдавалося так щасливо звільнитися від кріпацтва, бо були випадки, за відомостями В. Семейського («Отечественныя Записки», 1864 р.), що студенти колегіуму так і залишались кріпаками землевласників, у яких вони були на кондиціях [118, с. 301-302].

Деякі незаможні студенти були дозорцями за молодшими учнями на приватних квартирах. Обов'язком тих інспекторів було також завідувати господарством спільної квартири. За свою працю інспектор діставав до 8 крб. річно з кожного учня, що за ним доглядав. Р. 1796 Ф. Мочульський видав для інспекторів інструкцію, де, між іншим, говориться: «Съ компаніями и гостями въ квартиру не наводиться, чтобы другіе напрасно харчей не ѣли и чтобы ученики въ пищи недостатка не претерпѣвали» [118, с. 293]. В матеріалах про харківський колегіум знаходимо декілька скарг, адресованих начальству колегіуму на інспекторів, де підлеглі їм молодші учні жаліються, що інспектори дозволяють собі пияцтво і інші бешкети і через те перешкоджають їм вчитися [62, с. 84].

Не рідкі були випадки, що начальство колегіуму відпускало студентів на різні терміни для підшукування служби і для того видавало їм на руки посвідчення, де просилося усіх чинити пред'явникові того посвідчення «всякое милостивое благодѣяніе» [62, с. 97-93].

У харківському колегіумі, як і в інших школах того часу, допускалися тілесні кари, що не минало і шляхетських дітей, – щодо цього всі учні були рівні. Інструкція С. Миславського, між іншим, наказувала, що «учениковъ никогда не бить по щекамъ, за волосы не рвать, не бить по спинѣ, не штрикать ничѣмъ въ глаза, въ зубы и въ груди, также по рукамъ палкою или толстою палицею такъ чтобы паля отъ удара разбилась, какъ то дѣлають запальчивые». Цікавий також 18-й параграф інструкції: «Не давать ученикамъ прозваній въ насмѣшку никакихъ, не бранить неблагопристойно, не называть каналіями, бестіями, сукиными сынами и другими язвительными словами, того жъ самого чтобы отъ нихъ не было, наблюдать прилежно» [62, с. 80-84].

Розвагою для учнів колегіуму служили вертепні драми і шкільні містерії. Правда, прямих вказівок про це в матеріалах харківського колегіуму не збереглося, але, як справедливо зауважує Д. Багалій, є посередні дані, що дають нам право признати існування того роду розваг і в харківському колегіумі, як вони були і в інших тогочасних духовних школах. Насамперед, Духовний Регулямін поручав академіям «дважды въ годъ или больше дѣлать нѣккіи акціи, диспуты, комедіи, риторическія екзерциціи», а тому і харківський колегіум мусив також дбати про те. А головне, не треба забувати, що багато ректорів, префектів і учителів того колегіуму були вихованці Київської академії, де komponувалися і

виставлялися різні трагікомедії. Треба думати, що з відкриттям додаткових класів театральна справа могла набрати ще більшого розвитку в харківському колегіумі, бо виконання потрібних для театру декорацій і вокально-музичних виступів з успіхом могли взяти на себе класи малювання та вокальної і інструментальної музики [7, с. 478].

З числа вихованців харківського колегіуму вийшло багато визначних діячів на різних життєвих шляхах. Частковий список таких вихованців подаю в кінці історії харківського колегіуму.

Керівничий та учительський персонал харківського колегіуму до другої половини XVIII ст. комплектувався переважно з колишніх вихованців Київської академії. Нерідко білгородські владики запрошували до себе вихованців тої Академії ще з студентської лави з тим, щоб після закінчення освіти в харківському колегіумі ті вихованці залишалися в ньому на учительській посаді.

Перший учительський склад харківського колегіуму, як це видно з рапорту Є. Тихорського Св. Синодові, був зложений майже виключно з ченців, бо лише один (іподиякон Петро Анців) належав до білого духовенства [89, с. 110]. Пізніше були і світські учителі, але ректори в XVIII ст. комплектувалися виключно з ченців, а префекти – майже всі були тоді також з ченців: першим префектом з білого духовенства був о. Михайло Шванський, вихованець Київської академії, якого Ф. Лубяновський характеризує в своїх спогадах як людину «дуже поважну своїм життям і ученістю».

На чолі додаткових класів стояли директори; ними були послідовно пп. Виродов, Горленський, фон-Буксгевден та Кубрицький.

Учительський персонал колегіуму діставав за свого працю платню як харчами, так і грошима. Від р. 1765 їжу почали одержувати лише учителі-ченці. Документ від 1769 р. подає докладний опис харчування учителів-ченців: «Въ праздникъ кушаній 4: жаркое, борщъ, сладкое, каша... По вторникамъ, четвергамъ, недѣлям и праздникамъ приходятъ въ келію ректорскую на водку, гдѣ всегда не менѣе двоихъ чарокъ имъ подносится, а въ протчіе дни къ столу иногда водка посылається; въ праздники большіе, а иногда и въ недѣли выдается имъ къ столу медъ и вишневка. Сверхъ того, къ большимъ праздникамъ порозно всякому учителю выдается по штофу двойной водки и простой по двѣ кварта» [27, с. 121]. Грошова платня була не дуже велика. Так, за часів Є. Тихорського учителі фари і інфіми при повнім утриманні від монастиря діставали по 5 крб. річно, учителі граматики, синтаксими та піітики – по 8 крб., риторики – 12 крб., а учитель філософії – 14 крб. річно [6, с. 395]. Уже за часів П. Смеліча зустрічаємо скарги учителів на начальство

колегіуму, що воно затримує видачу платні. На запити П. Смєліча в тій справі начальство колегіуму відповіло, що колегіум збіднів у своїх засобах з причини недобору збіжжя з єпархії. Отож світські учителі іноді змушені були жити на кондиціях або навіть кидати учительську посаду та йти на цивільну службу, особливо після утворення губерній та намісництва. Так, р. 1784 відійшло на службу курського і харківського намісництва троє учителів [62, с. 22]. Квартири для учителів буди звичайно невеличкі, – це були власне келії, переділені на три кімнатки, що звалися комірками.

Щодо платні директорів і учителів додаткових класів – у рр. 1774-1775 вона була така: директор діставав 250 крб., учитель французької мови – 400 крб., німецької мови – 300 крб., математики – 200 крб., рисування і малювання – 100 крб. річно [6, с. 410]. Крім учителів, при учнях додаткових класів були ще гувернери, або «дядьки», щоб стежили за поведінкою учнів та розмовляли з ними тою чи іншою чужою мовою, а один з гувернерів (Кон) доглядав також за кухнею, бо він був трохи ознайомлений з куховарським мистецтвом і за те діставав 70 крб. річно [6, с. 414].

У складі керівничого і учительського персоналу колегіуму та його додаткових класів було немало осіб, що залишили по собі помітний слід в історії української культури. Серед них перше місце, безперечно, займає Г. Сковорода. Крім нього, згадаю тут Артема Веделя, Івана Саблучка, – з праць його залишився портрет п. Юр'єва в Третьяковській галереї в Москві*, Якова Толмачова, – його перу належать, між іншим, переклади з латинської мови логіки, метафізики та моральної філософії Х. Баумейстера, що їх видано у Москві. Ті видання як підручники вживалися в деяких школах на Україні. Заслуговує згадки також протосерей Василій Фотієв, – він був близьким приятелем Василя Каразіна і разом з ним багато прислужився заснуванню Харківського університету**.

Переходжу, накінець, до огляду навчальної справи в додаткових класах і самім колегіумі.

У додаткових класах викладалися, крім тих предметів, що їх згадано в інструкції 1765 р., ще такі: р. 1773 заведено клас вокальної та інструментальної музики, а ще пізніше фортифікацію, географію і танці.

Зупиняючись на огляді навчання поодиноких предметів, вкажу, що 24 березня 1768 р. І. Саблучок склав з Є. Щербініним контракт про те,

*Про І. Саблучка див. статті В. Веретеннікова в томі 19 «Сборника Харьковского историко-филологического общества» [с. 224-234] та в журналі «Старые годы». 1911, декабрь.

**Про В. Фотієва див. статтю Д. Багалія «Два культурных деятеля из среды харьковского духовенства» у т. 7 збірника Д. Багалія «Очерки из русской истории».

що він бере на себе обов'язок вчити в класах рисування «съ рисунковъ и эстамповъ, а ежели которые явятся годные и понятные, съ гипсовъ и натуры». На початку квітня того самого року клас рисування мав 35 учнів, з них 28 шляхтичів. р. 1769 в класі рисування було учнів колегіуму 8, а крім того, ще 37 учнів, з них 31 шляхтич [6, с. 417]. Здається, р. 1770 І. Саблучок організував клас малювання. Дня 1 січня 1773 р. він залишив учительювання внаслідок погіршення здоров'я. Після І. Саблучка учительювали в додаткових класах його тамошні учні, а саме Василь Невмирущий і Лаврентій Калиновський в класі малювання, а Семен Маяцький – в класі рисування. Обидва ці класи, а також клас архітектури (її відкрито 1783 р., учительював у ній Максим [6, с. 414] чи Михайло [20, с. 233] Калиновський), існували до 1798 р., коли додаткові класи злилися з головним народним училищем, де залишився лише курс елементарного рисування з звичайним учителем.

Щодо класу музики – учителем в ній був Франц Мартіні, італієць з роду. Він контрактом 1771 р. зобов'язався вчити 17 учнів гри на скрипці, басі, флейті, гобої та волторні за винагороду 200 крб. річно. Р. 1773 Є. Щербінін подав Катерині II доповідь про необхідність заснування при додаткових класах класу співу, де учні, між іншим, мали б підготуватися до придворної капели. Він прохав призначити для того класу 1000 крб., з них 300 крб. для оплати учителя співу, що ним погодився бути придворний музикант Максим Канцевич, а 700 крб. на придбання нот та на утримання 12 учнів. Щербінін також додав, що М. Канцевич приймає на себе обов'язок вчити співу і тих учнів колегіуму, що мають відповідний голос. Катерина II затвердила доповідь Є. Щербініна [6, с. 413].

Капельмайстром вокальної музики від 1776 р. був А. Ведель, а інструментальної музики – Яків Цих [6, с. 414].

Нові мови викладали переважно чужинці, релігію та російське красномовство викладав від 1796 р. о. В. Фотієв.

Треба підкреслити симпатичну рису щодо ставлення адміністрації додаткових класів до здібних учнів, – це бажання дати їм можливість дальшого удосконалення в своїй спеціальності. Так, згадані вище учителі додаткових класів С. Маяцький і Л. Калиновський ще учнями тих класів були відряджені на один рік на науку до академіка Дмитра Левицького в Петербург, а Л. Калиновський після того ще був відряджений з тою самою метою до Італії [6, с. 422-423].

Слід також зазначити, що в додаткових класах уживалася система вибору предметів самими учнями, себто система, що тепер має назву «елективна» та знаходить уживання в деяких середніх школах з недавнього часу. Отож учні додаткових класів вчили деяких предметів

обов'язково, а деякі предмети вибирали вони по своїй вподобі, спеціалізуючись на військових науках, чи на малюванні, чи то на архітектурі [6, с. 418].

Додаткові класи існували, як уже згадувалося, лише до 1 березня 1798 р., а від того часу їх приділено до головного народного училища, що повстало в Харкові 1789 р., а 1805 р. перетворено його в гімназію.

Після закриття додаткових класів до програми колегіуму увійшли деякі предмети з числа тих, що викладалися в додаткових класах, а крім того, ще раніш, а саме 1795 р., з розпорядження єпископа Ф. Мочульського, введено до програми колегіуму фізику і природознавство, бо, мовляв, «соромно було б не вчити в колегіумі того, чого вчать в народніх школах», – власне в головній народній школі [62, с. 16].

Взагалі додаткові класи при колегіумі спричинилися не тільки до того, що колегіум у своїй програмі відвів певне місце реальним знанням, але й до того, що колегіум міг краще поставити навчання нових мов – німецької та французької*. Так, інструкція С. Миславського (1769) вимагала, щоб в класі богослов'я не було ні одного студента, що, крім латинської мови, не вчив би якоїсь нової мови по своїй вподобі. Він же погодився з учителем французької мови додаткових класів Петром Аттоном, що чотири учні колегіуму будуть жити у того француза, щоб могли засвоїти «парижскую» а не гасконскую «пропансію» [62, с. 13]. Але пізніше навчання німецької і французької мови, очевидно, підупало, бо, як свідчить у своїх спогадах Ю. Топчієв, «мови, які викладалися під назвою французької та німецької, ні француз, ні німець не признали б їх за свою, з огляду на вимову і будову самих речень» [7, с. 689].

Особливу увагу уділяли в колегіумі на вивчення латинської мови (грецька мова була також обов'язковою), а з часу керування С. Миславського білгородською єпархією – і на вивчення російської мови.

*У матеріалах про харківський колегіум, що їх досі оповіщено друком, нема ніде вказівок про те, що там викладалася польська мова. Але незалежно від того стоїть питання, чи не читалися в харківському колегіумі лекції польською мовою, як то твердить Михайло Драгоманів у своїх «Листах на Наддніпрянську Україну» (див с. 50, 2-го вид. Відень, 1915): «...польською мовою читали багато лекцій ще в XVIII ст. навіть в харківському колегіумі, тобто там, де й кости польської не було». У підкріплення свого твердження М. Драгоманів, на жаль, не подав жадного джерела. Польський автор історії Київської академії А. Jabłonowski, між іншим, пише у своїй праці: «Як далеко на Україні Задніпрянській сягав вплив польської культури, хоча б тільки за посередництвом Києва, нехай свідчить харківський колегіум, що його засновано в місті, яке ніколи не належало до Польщі». На доказ своєї тези А. Jabłonowski посилається, на те, що в збірці рукописів Київської археографічної комісії під числом 446 значиться рукописний польський підручник, що був переписаний в харківському колегіумі в р. 1733-1737 [149 с. 260-261]. Але з того факту, на мій погляд, не можна робити висновку, що й самі лекції відповідного предмета читалися тоді польською мовою в харківському колегіумі.

С. Миславський заповідливо насаджував російську мову в харківському колегіумі, як пізніше те робив він і в Київській академії, коли став київським митрополитом. Так, він заснував у колегіумі кафедру російського красномовства і поезії та відрядив двох студентів колегіуму до Московського університету для підготовки на професорів по тій кафедрі у колегіумі. Він же встановив у своїй інструкції, що диспути мають відбуватися не лише латинською, але й російською мовою, а крім того, наказувалося студентам богослов'я, щоб проповіді бодай тричі на рік виголошувалися «самым чистым штилемь російскимь» [62, с. 15].

У своїх спогадах Ю. Топчієв говорить про те, що «у перших трьох класах латинська мова панувала в такій мірі, що учнів переводили з класу в клас виключно на основі успіхів з латинської мови. Хто міг відповісти учителеві латинськими реченнями та до того ще поводився добре, той сидів на передній лаві... Через те і увійшов у звичай учнів розмовляти по-латинському і між собою, спочатку з домішкою російських слів... В моїй пам'яті, – каже він, – залишилася скарга одного учня інфіми на другого: «его став на каменючку ille пхнув, caput розбивса, а sanguis в дірочку дзюр-дзюр» [7, с. 688]. З тої скарги, що її подано тут дослівно, видно, оскільки була справді «російська» домішка до латинських слів... Другий мемуарист Я. Толмачов пише: «У харківському колегіумі в нижчих класах майже виключно викладали стародавні мови. За два роки я досяг таких успіхів у латинській мові, що міг уже на третім році добре розуміти латинських класиків» [133, с. 702].

Наведу тут ще спогад Василя Ярославського, що був казеннокоштным учнем додаткових класів, про військові вправи учнів: «Р. 1795, на бажання директора і за вказівками нашого учителя фортифікації і артилерії Івана Миколаєва, усі казеннокоштні учні будували під Холодною горою фортецю та копали шанці для підходу до неї. Тому що ми носили мундири, мали тесаки і рушниці і нас вчили військових справ, а кращі з учнів щодня ходили як ординарці до губернатора, то ми походили в маршом через місто до Холодної Гори для здобуття тої фортеці. Численні юрби громадян йшли услід за нами і залишалися при здобутті фортеці до самісінького присмерку» [148, с. 116].

Оцінка успіхів і поведінки учнів колегіуму, за тодішнім порядком, була не цифрова, а словесна. Так, у списках учнів біля їхніх прізвищ знаходимо такі оцінки: «въ понятии наукъ безнадеженьъ», «понятия не худого, но нравовъ развратныхъ», «кротокъ», «честеньъ», «скудныхъ дарованійъ», «хотя отъ природы тупъ, но прилежаніемъ старается замѣнить природную тупость» і т. д. [27, с. 119].

В інструкції С. Миславського [62, с. 66-79] та в деяких спогадах

знаходимо вказівки на підручники, що вживалися в колегіумі. Наприклад, інструкція вимагала викладати богословіє за системою Т. Прокоповича, у філософії додержуватися філософічних основ Х. Баумейстера, в поезії керуватися «короткимъ руководствомъ г-на Михайла Ломоносова» і т. п. Звичайно учителі заводили в колегіумі ті підручники, що ними самі користувалися в тій школі, де вчилися, але деякі учителі виготовляли свої підручники. До речі скажу, що уже р. 1767 губернатор Щербінін клопотався перед Сенатом про відкриття при колегіумі друкарні, але з того клопотання нічого не вийшло. Тільки р. 1793 повстала у Харкові друкарня «Приказу (установи) громадського піклування».

Бібліотека харківського колегіуму служила одним з важливих засобів навчально-виховної справи. Значення бібліотеки уже оцінив Духовний Регулярін, висловлюючись в однім зі своїх параграфів, що «Академія безъ библіотеки, какъ тѣло безъ души». Бібліотеку при колегіумі заложив Е. Тихорський пожертвою багатьом своїх книг латинською і грецькою мовами. Р. 1732 її доповнив архієпископ Досифей Богданович-Любимський своїми книжками, а головне – виклопотав перед царицею Ганною – призначити колегіуму бібліотеку Степана Яворського*. Поповненню бібліотеки прислужилися пізніші місцеві архіреї, а також князі Голіцини і інші особи. Крім книжок, у бібліотеці було чимало рукописів, у числі їх власноручний літопис митрополита Дмитра Топтала. Книжками колегіуму користувалися переважно учителі та студенти богословія. Позичали книжки з тої бібліотеки і деякі архіреї. Так, наприклад, в опису річей, що залишилися після смерті білгородського єпископа Ісафа Горленка (помер 10 грудня 1754 р.) показано декілька книжок, що їх випозичив він з бібліотеки колегіуму [61, с. 114].

Загальна характеристика навчальної справи харківського колегіуму є досить тяжка, бо, на великий жаль, нема в архіві колегіуму, за свідоцтвом проф. А. Лебедева, достатнього для того матеріалу. Оскільки можна судити про спосіб і напрям навчально-виховної справи в харківським колегіумі як на основі спогадів колишніх його учнів, так і на основі докладної інструкції, що її мусили додержуватися учителі, то слід признати, що в харківським колегіумі не було схоластичного духу в тій мірі, як в Київській академії, і це можна пояснити, на мій погляд, тим, що в Київській академії, навіть і після засудження схоластики колишнім ректором Академії Т. Прокоповичем, зберігалася вона за традицією. Харківський колегіум не був зв'язаний традицією, а тому навчання в ньому носило практичніший характер, мало своїм завданням розвивати розум

учнів, не обтяжуючи їхньої пам'яті, і система зубрячки, здається, не дуже шанувалася там. Ось, наприклад, що читаємо в інструкції про навчання граматики латинської мови: «Въ сей школѣ (себто в класі латинської мови. – С.) учениковъ, какъ малолѣтнихъ дѣтей, не мучить изустнымъ изучениемъ правилъ и изъятій, и въ нихъ черезъ то склонности къ ученію, съ самого начала и обыкновения навсегда, не отнимать» [62, с. 73]. Щодо вищих класів – там особливе значення надавалося вправам у складанні утворів, бо вони вважалися за вище мірило розвитку учнів, за свідоцтво їхньої духової зрілості [62, с. 20].

Отож, С. Миславський, ставши київським митрополитом, багато запозичив з харківського колегіуму для оживлення духу Київської академії та поширення її програми, а тому, на мій погляд, навряд чи правильним є твердження багатьох істориків про те, що харківський колегіум був копією Київської академії. Так, наприклад, Д. Дорошенко в своїм «Нарисі історії України» пише: «Весь устрій колегіуму (харківського. – С.) та напрям викладеної в ньому науки був копією Київської Академії» [37, с. 238], а Z. Janowski в своїй праці про харківський університет твердить, що «харківський колегіум був копією Київської академії, але, як кожна копія, гірший за неї», себто Київської академії» [147, с. 40].

Значення харківського колегіуму з його додатковими класами полягало в тому, що він одразу підняв культурний рівень м. Харкова, зробивши його культурним осередком Слобожанщини; підготував тим самим ґрунт для відкриття в Харкові університету та при його утворенні значно прислужився тим, що відпустив 20 своїх вихованців для укомплектування першого складу студентів в Харківського університету; своєю навчальною програмою послужив взірцем для інших шкіл духовного відомства, в тім числі і для Київської академії; накінець, виховав цілу низку діячів, що своєю працею на життєвому шляху відігравали роль носіїв духового світла в рідному краю.

Додаток 2

*Частковий список вихованців харківського колегіуму**

Антоновський Степан – настоятель собору в Харкові. Помер 26 08. 1855 р.

Базилевич Григорій – др медицини, перший професор-клініцист в Росії. Після харківського колегіуму учився в Київській академії. Помер 26 02. 1802 р.

* Список складено на основі праць: Багалій Д., Миллеръ Д. Опытъ истории г. Харькова. Харьков, 1905. Т. 1.; Стеллецкій Н. Харьковский колегіум // Вікра и Разумъ. 1895. Ч. 12.; Чистовичъ Я. История первыхъ медицинскихъ школъ въ Россіи. СПб., 1883 та ін.

*Про бібліотеку С. Яворського мова буде далі. – в розділі про бібліотечну справу.

Борзенко Дмитро – проф. Харківського університету по кафедрі російської словесности. Народ. 1777 р., помер 1828 р.

Волховський Атанасій – ростовський єпископ. Після харківського колегіуму вчився в Київській Академії. Помер 15.02.1776 р.

Гнідич Микола – перекладач Гомерової «Іліади» на російську мову. Нар. 1784 р., помер 1833 р.

Гординський Петро – оператор Київської лікарської управи. Помер 01.11.1834 р.

Двигубський Іван – проф. фізики Московського університету. Помер 1839 р.

Джунковський Василь – проф. Харківського університету по кафедрі грецької словесности. Помер 09.09.1826 р.

Карнеїв Захар – куратор харківської шкільної округи. Помер 30.03.1828 р.

Карпинський Никон – проф. Петербурзької медичної академії. Помер 12.09.1810 р.

Каченовський Михайло – історик, проф. Московського університету. Помер 1843 р.

Ковалінський Михайло – куратор Московського університету, улюблений учень і друг Г.Сковороди, автор його біографії. Помер 1807 р.

Ковалінський Петро – брат Михайла, міністр-резидент при грузинським дворі. Помер 1827 р.

Кореницький Порфир – український поет. Його поезії містилися в альманахах «Сніп» Олександра Корсуна та «Ластівка» Євгена Гребінки. 1841 р.

Кременецький Григорій – київський митрополит Гавриїл в р. 1770-1783. Після харківського колегіуму вчився в Київській академії. Помер 1803 р.

Кремповський Тимофій – архимандрит. Помер на спочинку в Сумським Успенським монастирі 1776 р.

Лебединський Сильвестр (в миру Семен) – астраханський архієпископ. Нар. коло 1750р. У р.1803-1807 був полтавським і переяславським єпископом і тоді відкрив у полтавській духовній семінарії класи філософії і богословія. Помер 05.11.1808 р.

Лубяновський Федір – сенатор, автор спогадів про харківський колегіум. Помер 1869 р.

Могиллянський Арсеній (в миру Олекса) – київський митрополит в р. 1758-1770. Після колегіуму вчився в Київській академії. Помер 08.06.1770 р.

Могиллянський Єлифаній – архимандрит Пустинно-Миколаївського монастиря в Києві. Після харківського колегіуму вчився в Київській академії. Помер 1770 р.

Мухан Єфрем – проф. медичного факультету Московського університету. Помер 1859 р.

Писаревський Степан – український письменник. Псевдонім – Стецько Шерелера. Помер 1839 р.

Прокопович Андрій – протоєрей, префект харківського колегіуму. Помер 29.01.1826 р.

Сміповський Тимофій – проф. Петербурзької медичної академії. Помер 1815 р.

Ставицький Петро – генерал-інтендант. Помер 21.02.1815 р.

Толмачів Яків – проф. петербурзького університету. Після харківського колегіуму вчився в Київській академії. Помер 1873 р.

Федоровський Андрій – ад'юнкт-проф. Московської акушерської школи. Помер 25.06.1795 р.

Фотієв Василь – протоєрей, учитель релігії та російського красномовства в додаткових класах харківського колегіуму. Помер 1829 р.

Ярославський Василь – архітект, автор спогадів про харківський колегіум. Помер в 60-х рр XIX ст.

Через 12 років після відкриття в Харкові колегіуму повстала нова слов'яно-латинська школа в Переяславі, а саме 2 жовтня 1738 р. Арсеній Берло, єпископ переяславський і боришпольський, відкрив у Переяславі школу, де діти могли б діставати «слов'яно-латинського ученія». В

стародавніх актах переяславська школа мала різні назви, – то вона називалася латинською школою, «слов'яно-латинським училищем», то переяславською або малоросійською семінарією, то колегіумом.

Для будови шкільного корпусу настоятель Києво-Печерської лаври Іларіон Негребецький, на прохання А. Берла, подарував чотири хати біля Переяслава, а для перевезення їх на призначене місце в огорожі Вознесенського монастиря єпископ звернувся до священників своєї єпархії з наказом поставити підводи, – нехай один дасть коня чи воза, інший – чоловіка до підводи. В тім наказі єпископ, між іншим, писав: «Да прилѣжно сего смотрѣть, были бы возы порядочные и кони добрые, ибо, яка общая потреба, а не наша персональная, архірейская, такъ со всего общества вспомошествованіе къ строенію указанныхъ школъ, быть должно» [65, с. 426]. Згодом єпископ переяславський Іван Козлович (1753-1757) збудував кам'яницю для школи, бо внаслідок пожежі у Вознесенському монастирі 1748 р. згоріли «училищныя школы», а також, можна думати, його старанням збудовано бурсу поза огорожею Вознесенського монастиря, біля фортечного валу [65, с. 429].

Тому що переяславська єпархія в той час була вікаріатством Київської митрополії, переяславська школа одразу мала достатнє число і учителів, і учнів для 6 класів по риторику включно. Так, єпископ А.Берло запросив на учителів 2 ченців з Києво-Печерської лаври, декількох призначив з місцевого білого духовенства, а учнів уже в першій шкільній році було 110, що розподілялися по класах так: у фарі було 30, інфімі – 27, граматичі – 11, синтаксими – 24, піітиці – 6, риториці – 12. Учні були з Києва, Чернігова, Ніжина, Сум, Гадяча, Глухова і ін.міст, крім місцевих [85, с. 237]. Р. 1744 було 130 учнів у віці від 11 до 25 років. За класами учні розподілялися так: у фарі – 17, інфімі – 18, граматичі – 11, синтаксими – 40, піітиці – 16, риториці – 28 [32, с. 23-26].

Клас філософії засновано 1773 р. [96, с. 333] або 1774 р. [65, с. 430], а клас богословія – 1778 р. [65, с. 430] або 1781 р. [96, с. 332].

Утримувалася школа за часів А. Берла на таких основах: кожна церква в місті чи містечку переяславської єпархії, а також Михайлівський монастир у Переяславі мусили щорічно доставляти харчі для учнів. Так, Михайлівський монастир мав доставити на 26 листопада 1738 р. пшона 2 четверица, бочку спирту, фаску масла, пуд сала [60, с. 35-39]. Учителі-ченці харчувалися коштом кафедри єпископа, а інші учителі діставали від єпископа «консоляцію» та утримувалися «на особливомъ его преосвященства трактamentѣ» [93, с. 356]. Недурно учительський персонал називав школу, про яку турбувався А. Берло, «Берліянською колегією» [57, с. 114].

18 липня 1748 р., як уже згадувалося, згоріли «училищныя школы» разом з багатьма будовами переяславського Вознесенського монастиря. Отож школу-семінарію довелося перенести в сусідній будинок, що раніш належав генеральші Контакузінї, але через декілька років єпископ Ів. Козлович збудував для семінарії новий будинок. Р. 1783 єпископ Іларіон Кондратовський добудував до будинку семінарії «одну каменную школу», – мабуть, приміщення для класу богословія, – а також збудував дерев'яний будинок для бурси [85, с. 239, 241-242].

Р. 1785 клас філософії та богословія перенесено до Новгород-Сіверська, де тоді повсталася духовна семінарія, а в Переяславі залишилися всі інші класи, що творили т. зв. малу семінарію, або просемінарію як філію Київської академії. Від р. 1785 переяславська просемінарія діставала щорічно від Київської академії 500 крб. субсидії, а від 1797 р. переяславська семінарія (1795 р. просемінарія знов відкрила класи філософії і богословія) стала самостійною школою і почала діставати 4500 крб. річно субсидії з державних коштів [65, с. 439-440]. Р. 1797 учнів у ній було 237 [86, с. 130].

Бідні учні переяславської школи жили в бурсі. Бурсаки утримувалися на ті харчі, що надходили до семінарії від церков єпархії. Харчі були дуже вбогі. Іноді бурсаки залишалися без хліба і дров. На обід звичайно подавався ріденький борщ або класичний кандьор – куліш з води і пшона. І тут бідним учням доводилося ходити по домах «міркувати». М'якосердний господар частував філософів і богословів горілкою, – за старосемінарською приповідкою риторам пити non lieet (зась), філософам – licet (можна), а богословам – debet (треба) [65, с. 441].

Учні старших класів семінарії і учні Київської академії для прожитку шукали підсобного заробітку, – вчили дітей, були виховниками в панських домах і т.п. Ось сторінка з життя одного учня з класу риторики, що р. 1745 служив у переяславського війта за виховника його сина. Виховник – Михайло Полонський – побив різкою сина війта. Війт наказав слугам кинути ритора в льох і там дали йому до 200 ударів «плетьми». За Полонського вступилася семінарія та духовна консисторія, але справа кінчилася тим, що війт запропонував дати риторові відшкодування 5 крб. [24, докум. 6-9]. У крайніх випадках бурсаки пускалися на недозволені засоби здобуття «насущного хліба»: вибирали темну ніч і робили напад на сади, городи та баштани мирних переяславських мешканців або ловили заблукану жидівську козу і за містом в потаємному яру приносили її в жертву своїм голодним шлункам [65, с. 442].

Рекреації учнів – переважно в травні – відбувалися на березі річки Альти. Серед учителів переяславської семінарії було декілька визначних

осіб, як наприклад, Г. Сковорода, що учителював, правда недовго, в р. 1753 (викладав поезію), бо розійшовся з єпископом Іваном Козловичем*; Варлаам Шишацький, ігумен переяславського Михайлівського монастиря, пізніше єпископ могилівський Анастасій Романенко-Братановський, пізніше архієпископ астраханський; Іван Леванда, пізніше київський протоєрей, знаменитий промовець та ін.

Про матеріальне положення учителів з часу призначення державної субсидії на утримання семінарії можуть свідчити такі дані: р. 1797 префект і учитель риторики діставав 150 крб., учитель поезії, географії та історії – 100 крб., учитель вищого граматичного класу і грецької мови – 90 крб., учитель нижчого граматичного класу і арифметики – 90 крб. [128, с. 31].

Головним предметом і тут була латинська мова. Оцінку учнівських праць учителі робили деколи також у латинських реченнях, пишучи їх в самих зошитах як резолюції. Ось, наприклад, яку вичурну резолюцію написав учитель Осип Козачківський на утворі одного учня: "Taliter, qualiter, nihil fundamentaliter" (сяк-так, нічого ґрунтового). Кажуть, що коли професор запропонував учневі, якій дістав таку резолюцію, перекласти її на російську мову, то учень, подумавши, сказав: «По моему разумѣнію, сіе означаеть: не терши, не мнявшо, не буде калачъ». «Право судиль еси», – відповів йому професор [65, с. 431].

Значно менший обсяг займала в програмі переяславської семінарії грецька мова.

Перевірка пройдешнього за тиждень відбувалася щосуботи. Перша помилка при відповіді була «parrata» (простима), друга – «admonita» (застережна), третя – «verberata» (підлегла тілесній карі) [65, с. 435]. Биття різками учнів було звичайним явищем в переяславській семінарії, як і в інших тогочасних школах.

Історичні матеріали про переяславську семінарію змальовують переяславського єпископа Йова Базилевича (1771-1776) як гуманну і охочу до науки людину. Наприклад, священник Іван Росинський звернувся до нього з проханням прийняти трьох його синів до бурси переяславської семінарії. Хоч успіхи двох з них були не досить добрі, однак Йов Базилевич дозволив їм жити в бурсі, «толко отъ себе кормитись». Про

*Д. Багалій висловлює сумнів, щоб у той час, коли учителював Г. Сковорода в переяславській семінарії, переяславським єпископом був Іван Козлович [10, с. 48]. Сумнів Д. Багалія неоправданий, бо після смерті переяславського єпископа Никодима Сребницького (12 червня 1751 р.) та катедра залишалася вакантною до 23 лютого 1753 р., коли Св. Синод призначив на катедру переяславського єпископа Івана Козловича, ректора Московської академії, ігноруючи вибір трьох кандидатів на з'їзді духовенства 23 лютого 1752 р. в Переяславі [87, докум. 13-15].

його духовні інтереси свідчить лист його до Якіма Сулима (3 травня 1773 р.) «За доставленіє на сей годъ петербургскихъ и лейпцигскихъ вѣдомостей покорно благодарю. Я теперь на вѣдомости багать и другимъ служить могу, ибо и. г. Бантышь-Каменскій оныя жъ доставиль» [35, с. 76-79].

Р. 1799 переяславську єпархію перейменовано в полтавську єпархію, внаслідок чого переяславська семінарія звалася полтавською семінарією, хоч і залишалася в Переяславі до 60-х рр. XIX ст.

Наприкінці XVIII ст. були ще дві семінарії на Гетьманщині, а саме словенська в Полтаві і Новгород-Сіверська, а крім того, одна на Поділлі та одна на Волині.

Р. 1775 відкрито нову єпархію – словенську з місцем осідку кафедри в Полтаві. Перший словенський архієпископ Євген Булгар відкрив р. 1777 в Полтаві при Хрестовоздвиженським монастирі архієрейську школу. Через рік та школа перейшла в дім гр. К. Розумовського. Крім гр. К. Розумовського, піклувався тою школою бунчуковий старшина Петро Паскевич. Першим управителем словенської школи був учений грек ієромонах Никифор Тготокі, що потім був наступником архієпископа Е. Булгара. При своїм посвяченні на словенського архієпископа, що відбулося р. 1779 в Петербурзі, Н. Тготокі виклопотав для словенської школи 2000 крб. щорічної державної субсидії. Та субсидія дала йому можливість заснувати при школі бурсу для учнів та послідовно відкривати вищі класи школи. Отож р. 1779 звичайно відзначається за рік відкриття словенської семінарії в Полтаві [48, с. 512-513].

Першим ректором словенської семінарії в Полтаві був ієромонах Гаврило Банулеско-Бодоні, з роду румун, що пізніше був київським митрополитом [46, с. 334]. Р. 1783 відкрито клас філософії, а р. 1786 – клас богослов'я. Р. 1797 в словенській семінарії було 319 учнів. Р. 1798 словенську семінарію разом з катедрою перенесено з Полтави до Новомиргорода, а р. 1804 – до Катеринослава [47, с. 520].

Як відомо, в словенській семінарії в Полтаві вчився Ів. Котляревський, куди він вступив, як думає П. Житецький, не раніш 1784 р. [44, с. 157], але за новими даними встановлено, що Ів. Котляревський вступив до тої семінарії 13 лютого 1780 р. і вийшов з богословського класу, не закінчивши курсу богослов'я, літом 1789 р. [88, докум. 46].

Новгород-Сіверську семінарію, як уже згадувалося, відкрито р. 1785 внаслідок перенесення туди вищих класів переяславської семінарії разом з її ректором Варлаамом Шишацьким та префектом Платоном Романовським. Уже того самого шкільного року єпархіальному начальству довелося ужити суворих кар як проти учнів, що несвоєчасно повернулися

до школи після різдвяних свят, так і проти їхніх батьків. 19 січня 1786 р. новгород-сіверський і глухівський єпископ Іларіон Кондратковський* видав такий наказ: «1. Сискать въ сію консисторію священниковъ (перераховується 24 особи з різних сел і містечок) и оштрафовать тронедельнымъ священно-служениемъ въ катедральной Преображенской церкви и поклонами за то, что дѣтей своихъ взявъ изъ училищъ семинарии Новгородъ-Сѣверской на свята рождественскіе въ домъ свои и по 13 число сего генваря не предъставили, не радя о собственной ползѣ дѣтей своих. 2. Отселѣ студентовъ впредь не пускать въ доми нивкакие времена до окончанія обикновенныхъ учений» (184, докум. 2-3). Р. 1790 вчилася в новгород-сіверській семінарії 473 учнів [186, с. 130]**.

Усі вищезгадані духовні школи не були школами вузькопрофесійного характеру, – вони, як і давніше, залишалися всестановими і загально-освітніми школами. Правда, в останніх роках XVIII ст. більшість учнів тих шкіл належала до дітей священноцерковнослужителів, але й українська шляхта охоче користувалася тими школами.

У 60-х роках XVIII ст. Катерина II захопилася думкою П. Бецького створити нову породу людей шляхетського виховання. На доручення Катерини II П. Бецький виготовив докладний план – «Генеральное учреждение о воспитаніи обоого пола юношества», що його затвердила Катерина II 12 березня 1764 р. Згідно з тим пляном, проектувалося відкрити державні школи-інтернати, де діти шляхетства мали б виховуватися від 5 до 20 років життя в повній ізоляції від усіх впливів суспільства. Виховані в таких школах-інтернатах нові батьки і матері, мовляв, передадуть набуті в школах ідеальні засади своїм дітям, а ті – своїм, і так з року в рік на віки вічні. Але реальна дійсність швидко виявила усю химерність мрій – створити нову породу людей в штучних лабораторіях [72, с. 133, 135-136].

*Єпископ Іларіон Кондратковський займає новгород-сіверську і глухівську кафедру в р. 1785-1797; помер він на покої в Новгород-сіверським монастирі 12 січня 1799 р., а 16 жовтня 1799 р. ту єпархію приєднано до чернігівської.

**Після другого поділу Польщі (1793) відкрито в кінці XVIII ст. на Поділлі (в Шаргороді) і Волині (в Аннополі) православні духовні семінарії. Р. 1798 перший подільський православний єпископ Іоанн відкрив у м. Шаргороді при тамошнім монастирі семінарію, але незабаром переніс свою катедру до Кам'янця. Туди ж р. 1806. переведено вищі класи шаргородської семінарії, а нижчий її відділ перетворено р. 1817 на нижчу духовну школу (бурсу) з залишенням її надалі в Шаргороді. Р. 1796 відкрито волинську духовну семінарію в Аннополі; р. 1836 переведено її до Крем'янця, а указом Св. Синоду з дня 29 січня 1886 р. переведено її з Крем'янця до Житомира. З нагоди столітнього існування волинської духовної семінарії вийшла у світ 1901 р. книга Н. Теодоровича «Вольнская духовная семинарія», де на сторінках 217-906 подано списки тих осіб, що скінчили ту семінарію, а також ректорів, інспекторів та учителів за минуле століття.

Українська шляхта в другій половині XVIII ст. вже не цілком задовольнялася латинськими школами і почала заводити пансіони, закликаючи до них вчителі переважно чужинців. Так, відомий український діяч Микола Ханенко, автор «Діаріуша», писав 1756 р. своєму синові, який вчився в Київському університеті, чи не міг би він знайти там доброго учителя, що поїхав би до Глухова і заснував там пансіон: «Собравши учениковъ хоча съ 10, можетъ хорошую имѣть пенсію, ибо отъ всякой персоны можетъ получать по три рубля въ мѣсяць, что черезъ годъ учинить доходу 300 руб., а сверхъ того и кватера дается». І справді, в кінці XVIII ст. у Глухові вже був пансіон для хлопців і дівчат, що його відкрила французенка, жінка спенсіонованого поручника Делеянса. У Харкові р. 1777 французенка Мондовіль відкрила пансіон, про що місцева адміністрація помістила в своїй і сусідніх губерніях таке оголошення: «Въ семь пансіонѣ будуть учить французскому языку по правилам, истории, географіи и арифметикѣ... Будуть такъ же учить читать и писать пороссійски. А кто пожелаетъ учиться танцевать, тому надобно платитъ 20 руб. за танцованье, что всего сдѣлаеть въ годъ 150 руб. Госпожа Мандовиль обѣщается тѣмъ, кои повѣрятъ ей своихъ дѣтей, приложить всевозможное стараніе о хорошемъ о нихъ воспитаніи и содержаніи» [40, с. 258-259]. Там же користувався доброю репутацією пансіон О. Василя Фотієва; між іншим, у тім пансіоні був танцмайстер, що учив дітей також декламувати французькою мовою [9, с. 34].

Р. 1781 Григорій Полетика, що йому приписується авторство «Исторіи Руссовъ», також мав на думці відкрити в Ромнах пансіон. Про те свідчить знайдена в його паперах записка француза Больє. В тій записці Больє пише, що він охочий виїхати до Ромен, щоб там відкрити пансіон для хлопців і дівчат, де могли б вони вчитися французької і німецької мови, арифметики, малювання, географії, історії, міфології, благодіяння (добрих звичаїв) та ін.

Больє просить дати йому авансом 400 крб. в рахунок платні за майбутніх пансіонерів. Чи вдалося Больє відкрити пансіон у Ромні, – не відомо [56, с. 494-495].

У Стародубі був пансіон Карповича, куди р. 1768 вступив Г. Винський для удосконалення французької мови.

Згадаю, накінець, про шляхетський пансіон в Чернігові. В тім пансіоні 1799 р. було 5 учителів, 29 учнів [104, с. 61].

Своєрідними школами були співацька школа в Глухові, школи в Січі Запорозькій та малярська школа при Печерській лаврі в Києві.

Глухівська співацька школа, що існувала від 1736 р. аж до кінця царювання Лисавети Петрівни (1761), мала своїм завданням підготовляти

співаків до двору Ганни Іванівни та Лисавети Петрівни. В серпні 1738 р. з 19 хлопців, що підготовлялися в Глухові, 11 відправлено до двору Ганни Іванівни разом з регентом Хведором Яворським. А 21 вересня 1738 р. видано царський наказ – набрати на Україні «изъ церковниковыхъ, такожъ изъ казачьихъ и мѣщанскихъ дѣтей и протчихъ, и содержатъ в школѣ до 20 чел., выбирая, чтобъ самыя лутчіе голоса были и велѣтъ ихъ регенту обучать кievскаго, такожъ и партеснаго пѣнія, а притомъ сыскавъ искусныхъ мастеровъ изъ иностранныхъ и изъ малороссіянъ, велѣтъ изъ оныхъ учениковъ обучать и струнной музыкѣ, а именно на скрипицѣ, на гусяхъ и на бандурѣ, дабы могли на оныхъ инструментахъ съ нотъ играть». Внаслідок того наказу набрано було поверх 80 хлопців, але придатних виявилось лише 33, а саме «басиста – 2, тенористов – 5, дышконтистов – 6, алуистов – 16, да опредлены в музыканты – 4». Вибрані співаки примістилися в Переяславі, де саме тут перебував П. Румянцев. Тому що він був там недовго, школа співацька переїхала до Глухова. Учні тої школи діставали їжу, одяг і взуття, а крім того, «ревностные» хлопці діставали по 10 коп. місячно, «басиста» діставав 5 крб. річно, регент – 50 крб., гуслист і бандурист по 20 крб. [41, с. 170-173]. У співацькій школі, крім регента і двох учителів музики, були ще учитель грамоти і лікар. Автор одної статті в «Харьковск'ихъ Губернск'ихъ Вѣдомост'яхъ» (чч. 59-60, 1888 р.) припускає, що деякі кандидати в придворні співаки навмисно псували свій голос, не бажаючи вступати до придворного хору чи оркестру [85, с. 831].

Лисавета Петрівна, ставши царицею, завела при дворі співацьку капелу головно з українських хлопців і юнаків, а також завела бандуристів. Найбільш визначним українським співаком, а пізніше придворним композитором був Дмитро Бортнянський, що р. 1758 семилітнім хлопцем був привезений з Глухова до царської капели в Петербурзі. Від р. 1768 по 1799 р. пробув він на музичних студіях в Італії, а потім повернувся до Петербурга як придворний диригент і композитор [61, с. 918-919]. Як правдиво зауважує один російський музиколог, ще довго співатимуться повні натхнення молитви Бортнянського разом з гімном «Коль славен» та херувимською № 7, ще довго тисячі людей ставатимуть навколяшки, чуючи в церкві його натхненні пісні [62, с. 955]. У деяких спогадах про Д. Бортнянського переказується, що в день своєї смерті (28 вересня 1825 р.) хворий Д. Бортнянський покликав до себе капелу і велів їй виконати улюблений його концерт «Вскую прискорбна еси душа моя». «Під звуки свого твору, що йшла з глибини серця, він і віддав Богові душу» [61, с. 924].

Найвизначнішим придворним бандуристом був сліпець Грицько

Любисток, який дістав шляхетське звання та полковничий ранг [31, с.21]. До нього частенько приїздили в гості українські пани під час свого перебування в Петербурзі, щоб послухати його музику та співи придворних співаків, а також, за висловом Я. Марковича, «покулікати» (попийчати) з ним, як це було і під час перебування двору Лисавети у Москві з нагоди її коронації [64, с. 620].

У Січі при церкві Св. Покрови, на монастирським подвір'ї, була школа, що складалася з двох відділів: в однім вчилися ті козаки, які готувалися до паламарів, дяків та дияконів; у тім відділі було завжди 30 учнів. Крім того, був відділ для молодиків, де вчилися сироти, хрещеники козацької старшини*, або ті нещасні діти, яких козаки викрадали у католиків і жидів, щоб повернути їх з єретиків у православних християн. Тут учили дітей, – їх було коло 50, – грамоти, співу та військового ремесла. Школа одержувала для військових вправ олово і порох. Молодики мали свою управу, себто свого отамана і кухаря, та користувалися деякими привілеями. Наприклад, лише вони мали право колядувати під вікнами Січового товариства, здоровити хлібом на Новий Рік та яйцем на Великдень, дзвонити і читати псалтир по померлих і забитих у боях, продавати ладан і т. ін. За це діставали харчі і гроші, що йшли до шкільної каси в розпорядження отамана. За висловом одного запорожця, молодиків у школі і поза школою вчили «Богу добре молитися, на коні реп'яхом сидіти, шаблюку рубати і відбиватися, з рушниці гострозоро стріляти та списом добре колоти» [60, с. 145-146]. Молодики залишалися в школі нерідко понад десяток років, як це було з Іваном Влеотою, кандидатом на священика с. Котівки, що була у володінні Війська Запорозького, – молодик той пробув у січовій школі 18 років [63, с. 128-131]. Можна думати, що для керування січовою школою призначався один з ченців Покровського монастиря: принаймні донесення до пограничного лікаря Ломана про смерть трьох учнів від бешихи підписав уставник січової школи ієромонах Леонід [144, с. 491-492].

В кінці XVII ст. у Січі засновано співацьку школу, де було більше 30 осіб. Учнів набирали на Україні, а дехто зі своєї волі приходив з Києва чи з Польщі. Нерідко заходили туди на гастролі під час «епетицій» і вихованці Київської академії. Співаки мали козацький устрій: у них було

* Історик Запоріжжя О. Скальковський вказує, що запорожці, як усі нежонаті, любили дітей і радо хрестили їх на Україні чи в Польщі. Батьки тих хрещеників від того мали зиск: крім подарунків за життя, діти їхні завжди ставали спадкоємцями більшої частини майна хрещеного батька [60, с. 287].

двоє отаманів, що їх вибирали вони поміж себе, – один старшинував над дорослими, а другий – над малими співаками [80, с. 82].

Крім січової та співацької школи, на Запоріжжі були ще монастирська школа при Самарським Пустино-Миколаївським монастирі та церковно-парафіяльні школи майже при всіх церквах у паланках запорізького поспільства, що перебувало в паланках при слободах, зимовниках і хуторах [150, с. 524]. Впродовж свого історичного життя запорожці мали біля 60 церков [150, с. 316].

Малярська школа при Києво-Печерській лаврі повстала 1763 р. На її чолі став італійський маляр Веньямін Фредеріче. Як відомо, від найдавніших часів при Лаврі існувала іконописна майстерня, що готувала ікони не лише для потреб Лаври, але й на замовлення сторонніх церков. Малярська школа проіснувала аж до часів революції 1917 р. [177, с. 509].

Звичайною школою для українського народу залишалася і тепер парафіяльна школа, де вчили переважно дяки. Священики вже мало займалися школою, передаючи її цілком у руки дяків. Більше того, були випадки, коли священики перешкоджали дякам проводити правильні заняття в школі. Про те, між іншим, свідчить скарга лубенського полковника Івана Кулябки (1762 р.) до київського митрополита Арсенія Могилянского, що міські і сільські священики перешкоджають парафіяльним дякам займатися з дітьми козаків. Митрополит наказав консисторії розіслати розпорядок, щоб священики «не употребляли дьячковъ въ свои частныя работы» [48, докум. 1-5].

Про те, як йшло навчання у дяків, знаходимо цікаві відомості в спогадах Іллі Тимковського, що вчився в парафіяльній школі в кінці 70-х років XVIII ст.: «Школа містилася в окремій хаті, де стояли довгі столи. Столи ті були неначе класи на буквар, часослов та псалтир; у двох останніх класах учили й письма. Учнями були тут хлопці, підлітки і дорослі. Писали спочатку розведеною крейдою на вощених та обпалених чорних полінійних дерев'яних дощечках, а ті, які вже навчилися писати, писали чорнилом на папері. З третього класу набирали охочих до ірмолоносного класу – до церковного співу, що відбувався тричі на тиждень – взимку у хаті, а по весні під повіткою. В школі був гамір від крику 30 або 40 голосів, де кожний на ввесь голос читає, а дехто співає своє. На підмогу собі дяк визначив старших учнів для занять з меншими. Батьки за науку платили дякові по умові за кожний клас натурою і грошима по таксі. Закінчення класу школярем, хто коли доспіє, було святом для цілої школи. Учень приносив до школи великий горщик заправленої молоком каші, а поверх каші – полотняну хустку. Дяк за

звичаєм хустку брав собі, кашу з'їдали школярі та йшли на майдан, де здалека розбивали палицями горщик на дрібні череп'я» [127, с. 1386-1387].

У парафіяльних школах також панувала сувора дисципліна. Г.Винський описує в своїх спогадах про те, як відбувалася субота у тій школі, де він учився: «Після суботньої вечірні всі школярі збиралися до школи і, не сідаючи за лавки, а стоячи, вичікували дяка. Як тільки дяк увиходив до класу, його вітали в один голос: «Мир тобі, благий учителю наш», на що він відповідав: «Треба сікти вас», і негайно починав екзаменування: «Вчися, не пустуй, пам'ятай субітку», – так приказував він під час шпарення різками. Ті учні, що їхні матері частіше надсилали дякові млинців, буханців, паляниць, діставали різки по одягу, а вбогі діти, або у кого матері були скупі, діставали по голій» [21, с. 81-82]. Отож корінь учення залишався, як і давніше, гірким, про що свідчить жартівливий вірш з тих часів:

«Казав мені бакаляр промовити «Аз, аз!»
А як же я не вимовив, він по пиці, раз, раз!
Крикнув же він удруге: «А ну кажи «Буки!»
Ой, ще ж бо я не вимовив – попав в його руки.
Крикнув далі в третій раз, щоб висловив «Віде!»
А вже його жвава рука по чуприні їде
Ой, як сказав учетверте – «вимовляй живіте!»
«Нуте ж, хлопці, зараз його на лавку кладіте!»
І просився, і молився, а ще більше злякався,
Бо задали такого хльосту, що й світа зчурався...» [43, с. 191-192].

Чимало дітей училося також у мандрівних дяків, серед яких були не лише ті учні й студенти, що «убо шася бездны премудрости», залишали школу через малоуспішність в науці або погану поведінку, але нерідко й талановиті учні, що пускалися в мандри ради «апетицій».

Надзвичайно яскравий опис мандрівного учителя подав в своїх спогадах І. Тимковський: «Ранньою весною з'явилися у нашій дворі дві блакитні киреї. Їх покликали до покою. То були переяславські семінаристи, відпущені, як здавна велось, для випрошення допомог, що звалось «петицією». Такі мандрівники вислужувалися більше співом у домах і церквах, проживали в монастирях, що тоді ще мали свої села. Захожі наші – один високий на зріст, смуглявий, підстрижений кружальцем, другий – білявий, кремезний, з косою, піднесли батькові на розписанім аркуші орацію. Батько поговорив з ними, оглянув їхні

*Цікаво, що давній звичай обдаровувати учителя кашею держався на Україні ще довгий час в XIX ст. Так, Ор. Левицький, який вчився в парафіяльній школі в кінці 50-х рр. XIX ст., згадує про кашу та про те, що кожний учень приносив учителеві в день 40 мучеників 40 бубликів (Див. його статтю «Моя початкова школа» // Світло. Київ. 1912. Ч. 2).

папери та почерк. Загадав їм прочитати з книжки та проспівати «Блажен муж»; першого батько прийняв за мого вчителя, а другого чимсь обдарив. Через якісь два двори, проти церкви, винайняв батько у семейного козака, що мав дві хати, велику чисту і світлу хату під квартиру учителя та вчення... Пан Микита, як батько мій називав його, пан філософ і просто Нікій, мав років 28; ходив у синім короткім жупані з червоним каламайтатим поясом, з підстриженими кучерями та навислими чорними вусами, учив нас (трьох хлопців. – С.) кожного нарізно часослова і псалтиря, читання гражданкою, латинської грамоти та письма на папері... Для письма учитель давав нам прописи від своєї руки. Перед святами він виготовляв для своїх поздоровлень аркуші, розписані з особливим мистецтвом. У нього був запас різних узорів всілякої величини, продірявлених голкою. Отож він клав узір на папір та кріз дірочки узору сипав на папір через рідке полотно розтовчений вугіль з м'якого дерева, а по чорних точках на папері рисовав олівцем та довершував і розтушовував пером. У такі рамки він вписував орації власного твору. В манерах і вчинках він мав щось талановите» [127, с. 1389-1390].

При парафіяльних школах залишалися учні, які готувалися до вчителювання і здебільшого жили при школах. Звали таких кандидатів «молодиками», хоч віком деякі з них і перевищували юнацькі роки. Так, в поіменних списках молодиків у чотирьох школах м. Прилуки за 1765 рік знаходимо 18 учнів, які за віком розподілялися так: 6 мали від 12 до 20 літ, 4 – від 20 до 30, а 8 – від 33 до 39 літ [64, с. 441].

Молодики і мандрівні дяки нерідко потрапляли через пияцтво в неприємні історії, одна з них стала справді історичною. 27 вересня 1722 р. у Гаврила Павлова, з прізвища Лисого, старшого дячка церкви Св.Іллі в Глухові, зібралася компанія молодиків і мандрівних дяків на ночівку. Один з них – Лук'ян Нечитайло, мандрівний школяр, на підпитку обронив лайливе слово на адресу Петра І за його наказ з дня 21 травня 1722 р., що встановляв нові строгості для тих, хто бажав постригтися в ченці. Знайшовся один з тої компанії, що поспішив на другий день з виказом на Л. Нечитайла. 22 жовтня, т. зв. Тайна канцелярія встановила різні кари для поодиноких осіб з тої компанії, а головному винуватцю Л. Нечитайлові «за его непристойныя слова учинить наказаніе: бить кнутомъ нещадно и, вырѣзав ноздри, сослать въ вѣчную каторжную работу» [151, с. 55-65].

Метода навчання читання залишалася стара, хоч на Заході вже добре була відома звукова метода (уже 1527 р. ерфуртський учитель Валентин Інкельзамер радив звукову методу, але, правда, його порада не знайшла тоді жодного відгуку).

З нових букварів від половини XVII до кінця XVIII ст. слід згадати

«Букварь языка славянски, писаній челоуѣком учитися хотящимъ въ полезное руководство. Въ святой великой чудотворной Киево-Печерской Лаврѣ. Въ лѣто 1664». В тому букварі є таке поучення: «Книгъ геретицкихъ не читати и ихъ блузнярскихъ мовъ не слухати, а не будучи выщичонимъ въ жадныи контреверси не вдаватися, такъ тежъ на ихъ казаніяхъ и сборискахъ не бывати» [89, с. 170]. Те поучення, як бачимо, дуже споріднене з порадами І. Вишенського.

Загальну характеристику парафіяльної школи вказаного тут періоду подає Ор. Левицький, авторитетний дослідник тогочасного народного життя на Україні. На його думку, стародавня наша парафіяльна школа була вільною спілкою особливого роду ремісників, що набули деяку шкільну освіту, дякували та учителювали. Переважно то були молоді люди, що ще не вибрали для себе певної професії і, за звичаєм того віку, мандрували, щоб «побачити світ, придивитися до науки і людського поведження» [64, с. 446]. До мандрівних учителів міг належати кожний, і лише після перепису 1782 р., що прикріпив усіх до певного місця, нікому не вільно було перебувати в ролі мандрівного дяка, а церковні штати 1786 р. встановили певну кількість причетників при кожній церкві.

До речі згадаю про спосіб, що практикувався в давнину у нас при виборі дяка. Громада збиралася на цвинтарі біля дзвіниці, а кандидат на дяка піднімався на дзвіницю і відтіть виголошував промову переважно в жартівливим дусі. Якщо було декілька кандидатів, то звичайно першенство діставав той, хто виказав себе більш дотепним і жартівливим [101, с. 456].

Хоча парафіяльні школи та мандрівні дяки давали дітям не бозна-яку науку, але вони були близькі народові тим, що не були зв'язані жодною програмою і статутом, не вимагали для свого влаштування великих коштів, цілком заспокоювали скромні потреби населення, а головне, не цуралися рідних звичаїв і рідної мови.

Про те, як були поширені в Гетьманщині народні школи, а також шпиталі, бачимо з полкових книг 7 полків* [59, с. 87], а саме:

Полки	Міст	Містечок	Сіл	Хуторів	Слобідок	Шкіл	Шпиталів
Ніженський (на 1747 р.)	3	14	167	15	3	217	182
Лубенський (на 1745 р.)	11	9	183	38	6	172	107
Чернігівський (на 1748 р.)	2	8	129	90	–	154	124
Переяславський (на 1741 р.)	2	13	123	36	–	119	52
Полтавський (на 1745 р.)	1	1	55	2	2	98	42
Прилуцький (на 1740 р.)	1	7	87	7	–	69	53
Миргородський (на 1741 р.)	15	9	48	18	–	37	29

*Гетьманщина в останній час поділялася на 10 полків. Полк складався з полкового міста, інших міст, містечок, сіл, слобідок, хуторів.

Як бачимо, нема даних за київський, стародубський і гадяцький полки і все ж таки в сімох полках налічувалося 866 шкіл. Але ці дані неповні. Так, наприклад, у книгах миргородського полку не показано шкіл у миргородській і хорольській сотні, а ті полкові сотні, безперечно, не могли обійтися без шкіл і потребували їх значно більше, ніж у селах [26, с. 210]. Проте, залишаючи наведені тут дані без змін та поширюючи пересічну кількість шкіл, що припадає на полк (123) також на ті три полки, про які не маємо даних, приходимо до висновку, що загальна кількість парафіяльних шкіл в Гетьманщині сягала понад тисячу двісті.

Особливу діяльність в поширенні грамотності серед населення свого полку розвинув лубенський полковник Іван Кулябка (він був полковником в р. 1757-1770). Уже в травні 1760 р. Ів. Кулябка писав гетьманові К. Розумовському, що 13 сотників Лубенського полку уже набрали до 1300 хлопців віком від 12 до 15 років, а 5 сотників ще набирають хлопців. У тому ж листі він подав і свій погляд на те, чого саме мусять вчитися ті діти: 1) навчання слід починати з букваря і часослова, а щоб учням не було нудно сидіти над книжками, треба до обіду вчити грамоти, а після обіду – потроху привчати писати; 2) слід вчити також рахування; 3) наказувати дітям щонеділі і в свята ходити до церкви і вчитися там співу. Тих хлопців, які не надаються до шкільного навчання збирати щонеділі і в свята в одне місце для військових вправ. З донесення Ів. Кулябки гетьманові з дня 8 листопада 1760 р. видно, що вчилосся грамоти в сотнях лубенського полку 1624 хлопців. Як правдиво зауважує автор відомостей про просвітну діяльність лубенського полковника Ів. Кулябки, «намічений І. Кулябкою проект дав йому право на пам'ять в історії його батьківщини» [58, с. 69-71].

Щодо шпиталів, то треба сказати, що загальна кількість їх досягла в 7 полках 589, але треба думати, що більшість їх була невеличкого розміру. Шпиталі на Україні утримувалися переважно церковними братствами. В шпиталях знаходили притулок не лише старці та незцілимо хворі, але деколи і вбогі учні братських і інших шкіл. З часу заведення «приказів суспільної опіки» завмер живий дух творчої доброчинності [179, с. 717, 721, 72].

У Слобожанщині – за даними перепису Хрущова (частина перепису його до нас не дійшла) – налічувалося там 129 шкіл. То були також парафіяльні школи, де вчилися діти всіх верств українського населення [6, с. 23].

Уже згадувалося про те, що в освітніх інтересах панства з другої половини XVIII ст. помічається деяка зміна. Панство почало домагатися військової освіти для своїх синів, щоб полегшити їм шлях до військової

кар'єри, а також жадати шкіл, де б їхні сини могли придбати знання європейських мов та правничих наук і тим здобути собі доступ до дипломатичної та урядової служби в столицях. Словом, шляхта відчувала потребу університету на Україні, щоб не виряджати для того своїх синів за кордон.

Р.1760 Григорій Теплов, колишній виховник Кирила Розумовського, склав для нього, тодішнього гетьмана, проект університету в Батурині. В тім проекті підкреслюється, насамперед, велика любов українського народу до науки: «Въ склонности народа Малороссійскаго къ учению и наукамъ нимало сумнѣнія нѣтъ, потому что в Малой Россіи отъ давнаго времени заведенныя школы, не имѣя никакого къ себѣ содержанія, а учащіеся и по силѣ уже обученные никакого одобрения, те токмо по сіе время не ослабѣвають, но еще по временамъ число учениковъ большее оказывается, и желающіе понять свыше того, что в малороссійскихъ школахъ преподается, добровольно, положи надежду на щедрость подателей, выходятъ въ Польскія училища, Нѣмецкіе университеты, а иногда и до Рима прохаживали почитая оный, по ихъ мнѣнію, за древній Коринфъ» [103, с. 67]*.

Проект докладно говорить про внутрішній устрій університету, про права ректора і директора, що керує господарськими справами, про те, хто може бути студентом (кріпак може бути студентом лише тоді, коли власник відпустить його на волю вічно), про дисципліну (передбачається карцер), про друкарню, бібліотеку, лабораторію, лічницю і навіть

* Тому самому Г. Теплову не пошкодило трохи згодом подати Катерині II записку про безладдя на Україні. В тій записці Г. Теплов радив цариці скасувати гетьманство. Може бути, що Г. Теплов також доніс у свій час Катерині II про рух на Україні на користь залишення гетьманства в роді К. Розумовського. Кажуть, що коли К. Розумовський у свій приїзд р. 1764 з України до Петербурга заявився у двірць, де його зустрів Г. Теплов з обіймами і поцілунками, то гр. Григорій Орлов сказав: «И лобза его же предае» [115, с. 37]. Отож С. Соловйов дуже влучно характеризував Г. Теплова, кажучи, що «Теплов стоилъ четверыхъ великороссійскихъ членовъ Малороссійской Коллегии» [104, с. 626]. Слід згадати, що П. Куліш у своїй передмові до друкованої «Записки» Г. Теплова (див. т. 2 П. Куліша «Записки о Южной Россіи») додержується тої думки, що Г. Теплов як щирий український патріот змалював усе безладдя на Україні того часу [188, с. 171-174]. Але М. Максимович у листі до П. Куліша – «О Г.Н.Тепловѣ и его запискѣ о непорядкахъ въ Малороссіи» яскраво виявив навмисну тенденційність записки Г. Теплова [189, с. 545-546]. З доволі численної літератури про Г.Теплова дозволю собі вказати тут на дві статті: 1) М. Василенка «Т.Н. Теплов і його «Записка о непорядкахъ въ Малороссіи» [195, с. 13-54], де автор подає лаконічний і дотепний вислів Дмитра Троцинського (1754-1829) про записку Г. Теплова: «Весьма пристрастное и произведенное перомъ, желчно напоеннымъ»; 2) І. Черкаського «Чи впливав Г. Н. Теплов на гетьмана Розумовського в його управлінні Україною?», де автор наводить міркування, що дають йому підставу заперечувати виключний вплив Теплова на Розумовського як в управлінні Україною, так і в справі судових реформ [196, с. 259-267].

«трактир» («учредить вольной и на порядочномъ основаніи и честныхъ правилахъ, недалеко отъ университета, трактирный домъ, содержащійся охотниками, которыхъ можно сыскать вездѣ, а сіе весьма потребно будетъ»). А Теплов анітрохи не сумнівався, що університет у Батурині матиме достатню кількість студентів: «Батуринскій университетъ въ числѣ студентовъ никакого недостатка имѣть не можетъ и предъ С.-Петербургским и Московским университетами великій въ томъ авантажъ предвидится».

Взагалі проект університету в Батурині складено за зразком чужинецьких університетів; навіть збережено зовнішній характер академічного життя: при публічних актах ректор повинен «украшатися пурпурою», а всі лекції мають відбуватися латинською мовою, правда, до того часу, поки не буде можливості заступити чужинецьких професорів «природними малороссіянами».

Цікаво, що, незважаючи на всі старання М. Ломоносова й інших професорів, Московський університет не одержав особливих прав, тимчасом як для Батуринського університету проект Теплова передбачав автономію [50, с. 495]

До речі згадаю, що К. Розумовський листувався з проф. Московського університету Міллером у справі заснування університету в Батурині, а р. 1671 відвідав Московський університет і оглядав його.

Р. 1764 професор Московського університету Пилип Дільтей у своєму проекті системи освіти в Росії намічав відкриття університету на Україні також в Батурині, і тоді ж таки на ім'я Катерини II надійшло прохання українського шляхетства та козацької старшини разом з гетьманом про відкриття університетів у Києві та в Батурині. Р. 1765 П. Румянцев подав проект про заснування університету в Чернігові або в Києві. В скорому часі український народ мав можливість висловити свою думку про потреби України також і в галузі освіти в зв'язку з виготовленням наказів депутатам, що мали взяти участь в «Коммисіи сочинскія Уложения» 1767 р.

Не буду тут докладно зупинятися на тих зловживаннях і репресіях, що їх допустився тодішній управитель України П. Румянцев, – він завзявся провести вибори депутатів та виготовлення виборцями наказів депутатам в бажанім йому напрямі. Обмежуся для прикладу такою ілюстрацією: коли шляхетство Ніженського і Батуринського повіту подали прохання про наказ «вольными голосами купно съ войскомъ Сѣчи Запороской избрать гетьмана», то Румянцев, як писав він у листі до Катерини II, «выборъ депутата (Долинського. – С.) уничтожилъ, а отъ предводителя дворянства (Тарнавіота. – С.) потрѣбовал рапорта, кто былъ первымъ виновникомъ глупаго предложенія о выборѣ гетмана

вмѣстѣ съ Сѣчью, а не было ли объ этом переписки съ Сѣчью» [115, с. 320-321]*. Але усі заходи П. Румянцева – до нечуваних репресій включно – були марні: від України до складу депутатів Комісії увійшло багато депутатів, що домагалися в Комісії задоволення пекучих потреб різних верств українського народу.

Ціла низка наказів українським депутатам домагалася відкриття університету на Україні (накази шляхетства чернігівського переяславського, київського, глухівського, стародубського, ніженського, батуринського та сумського), при чому більшість наказів не визначала місця осідку університету, тільки наказ переяславського шляхетства визначав для того Переяслав, київського – Київ та сумського – Суми.

Наведу тут для прикладу мотиви глухівського шляхетства, що ними воно обґрунтовує необхідність відкриття університету на Україні: «А и въ здѣшнемъ народѣ и особливѣйшая къ наукамъ склонность и охота выдается, но, за отдаленностью отъ здѣшняго краю университетовъ и другими препятствующими неудобствами, не имѣють къ тому способу, а инніе, отсылая дѣтей своихъ въ иностранніе земли, приходятъ въ оскудѣніе. Для того Ея Императорскаго Величества всенужайше просыть, дабы всемилостивѣйше повелѣнно было учредить въ Малой Россіи рады свободныхъ нужнѣйшихъ наукъ унѣверситетъ и тотъ унѣверситетъ императорскими своими сохранить привилегіями, дабы и здѣшнее юношество чрезъ просвѣщеніе въ наукахъ могли удобнѣйше поспѣшествовать службою своею въ ползу Государственную» [79, с. 6-7].

Наказ переяславського шляхетства мотивує конечність заснування університету в Переяславі тим, що «сей городъ не послѣдній между Малороссійскими первѣйшими городами, въ которыхъ и отдѣльное состояло Россійское княженіе и совершилось въ немъ первоначальное Гетьмана Богдана Хмельницкаго с Малою Россією подданство подъ самодержавіе Россійское...», але тут же додається, що коли не в Переяславі, то «въ томъ мѣстѣ, гдѣ заблагоусмотрѣно будетъ шефомъ нашимъ его сіятельствомъ графомъ Петромъ Александровичемъ Румянцевымъ» [79, с. 40].

Крім заснування університету, шляхетство домагалася відкриття також військових шкіл. Наприклад, чернігівське шляхетство просить «учредить въ Малой Россіи дворянскій корпусъ, въ которомъ бы малороссійскимъ дворянамъ, какъ нужное для утвержденія ихъ въ добронравіи воспитаніе, такъ и ученіе всему тому, что благородному челювѣку въ военной и статской

*Сенат, на представлення П. Румянцева, скасував вибір Долинського, звільнив Тарнавіюта з посади маршала, а привідців «незаконного» вибору наказав відправити – військових до воєнного суду, а інших – до цивільного суду [115, с. 323].

службахъ и въ сообществѣ гражданскомъ полезно быть можетъ, дано было». Домагалася заснування шляхетського корпусу переяславське та ніженське шляхетство. Деякі накази шляхетства домагалися допущення шляхетських дітей до російських кадетських корпусів, а також і «во всѣ для дворянства въ Россіи учрежденія науки и достоинства» (накази гадяцького, полтавського і миргородського шляхетства).

Слід вказати, що шляхетство домагалася заснування шкіл і для виховання своїх дочок. Так, чернігівське шляхетство в своєму наказі просить «завестъ для женскаго полу особливый домъ воспитанія, къ которому присокупить ученіе всего имъ надобнаго и полезнаго, въ чемъ полагаемся на премудрое Ея Величества благо учреждение» [79, с. 14]. У наказі переяславського шляхетства також знаходимо прохання «учредить въ Малой Россіи особый домъ воспитательный для благородныхъ дѣвиць на коштѣ казенномъ, въ чемъ полагаемся на прежнее благоутробіе Ея Императорскаго Величества» [79, с. 41].

Щодо наказів духовенства – в них домагалася воно привілеїв для духовних шкіл. Наприклад, чернігівське єпархіальне начальство клопоталося про звільнення від «постою» квартир, що їх наймають на свій кошт учні духовних шкіл, причому наводиться тут міркування чисто педагогічного характеру: «постой», мовляв, перешкоджає учням правильно готувати дома шкільні лекції. Те саме начальство просило «ради большаго распространенія въ отечествѣ ученій и ради умноженія учащихся пользы» додати до існуючих класів чернігівського колегіуму класу богословія, завести, крім грецької та німецької мови, жидівську і французьку, а також математику. Київський митрополит клопочеться про непорушність Київської академії, про підтвердження спеціальною грамотою привілеїв, що їх пожалували королівські і царські грамоти та гетьманські універсали, а також про асигнування на утримання Київської академії коштів бодай в тім самім розмірі, що й на Московську слов'яно-греко-латинську академію. Накінець, той же митрополит Арсеній Могилянський клопотався про повернення київському митрополитові попереднього титула – «митрополита всея Малыя Россіи», що його викинуто з наказу Св. Синоду 1767 р. Духовенство клопоталося про розвиток друкарства та поширення книжок з мотивів релігійних і чисто просвітних, а автори київських наказів вказували на необхідність завсієння друкарні при київській митрополії, бо друкарня Києво-Печерської лаври не в стані задовольняти потреби церков, монастирів і благочестивих людей, а також замовлень самої Київської академії [191, с. 143, 149; 192, с. 93-94].

Треба підкреслити, що в багатьох наказах знаходимо яскраві

аргументи на доказ великого значення освіти та впливу школи на внутрішнє життя громадянства: «Какъ во многихъ состоящихъ подъ высокою державою Ея Императорскаго Величества городахъ учреждены воспитываемыхъ дворянствомъ и протчего званія дѣтямъ училища, отъ которыхъ и немалый плодъ отечеству приносится, а невѣжды и развращенные нравы, суевѣрія, расколы и протчее тому подобное, совсѣмъ къ сожитію благодѣльного народа непотребное истребляется» (Наказ сумського шляхетства).

Взагалі культурні інтереси займали визначне місце в наказах українським депутатам, і тим ті накази значно відрізнялися від наказів російським депутатам. Порівнюючи одні й другі накази щодо їхніх домагань в ділянці освітніх інтересів, російський історик В. Бочкарьов дає таку оцінку: «Якщо українське шляхетство майже всюди висловило бажання мати у себе на Україні університети, признаючи їх важливе гуманізуюче значення для всього громадянства, то російське дворянство ніде (підкреслення В. Бочкарьова. – С.) в своїх наказах не висловлювало таких бажань. Тільки в одному орловському повіті дворянство, говорячи про поширення в народі всіляких хвороб, просило «умножить медицинскіе университеты, гдѣ опредѣлить повелѣтъ довольное число молодыхъ людей, какъ своихъ природныхъ, такъ и малороссіянъ». «Але в тих словах, – продовжує В. Бочкарьов, – ясно виступає строго практична, утилітарна точка погляду в протилежність до того світлого й величного погляду на знання взагалі, що ним овіяні майже усі українські накази» [14, с. 322]. В. Бочкарьов подає й пояснення цього факту, а саме, підкреслює роль Київської академії, як важливого культурного чинника на Україні, що поширював освіту серед усіх верств українського народу.

Цікаво, що в наказах козаків не знаходимо конкретних домагань в освітній справі, – може, тому, що козаків більше займали питання політичного характеру: «В Малой Россіи, – так читаємо в наказі козаків прилуцького полку, – первой недостатокъ, что не имѣется гетмана. Того ради просятъ козакъ у Ея Императорскаго Величества, дабы повелѣно было въ Малой Россіи избрать гетьмана вольными голосами; а о выборѣ (в полковники, полковую старшину, сотники и сотенную старшину осѣдлыхъ) въ тѣхъ мѣстахъ, куда надобно будетъ старшины, вольными же голосами, по постановленнымъ прежнихъ гетманскимъ статьямъ – подтвержденія прежнихъ постановлений» [79, с. 156-157].

У самій «Коммисіі для сочиненія новаго Уложения» (1767) депутат від шляхетства київського полку Володимир Золотницький подав план народної освіти, згідно з яким виховання поділяється на загальне – спільне для всіх – та на осібне, себто властиве і потрібне дітям окремих

верств громадянства. За тим планом, нижчі сільські школи мали бути з найкоротшою програмою, бо їхнє завдання полягає лише в тому, щоб готувати з дітей добродійних і працьовитих громадян. Проте в плані В. Золотницького є декілька здорових думок, наприклад, про те, що кожна школа має бути автономна щодо внутрішнього свого життя [104, с. 528].

Комісія 1767 р. припинила свою діяльність в грудні 1768 р., залишивши в своєму архіві купу матеріалів, що мало відбитися на наступнім російським законодавстві. Правда, р. 1770 виготовлено проект організації сільських шкіл, що мали обов'язково повстати в кожному селі та великій слободі, а утримувати ті школи мусило саме населення. Догляд за тими школами покладался на священиків, а учителями намічалися диякони, дяки або світські особи. Сільська школа, за тим проектом, була обов'язковою для хлопців. Зрозуміла річ, що з проекту обов'язкового навчання хлопців, накиненого населенню на його кошт, нічого не вийшло.

Розчарувавшись у своїй колишній мрії – створити нову породу людей шляхом виховання, Катерина II задумала зреформувати шкільну систему лише щодо самого навчання, для чого наказом з дня 7 вересня 1782 р. на ім'я сенатора Петра Завадовського доручила йому скласти «Комісію для заснування шкіл». Комісія та мала такі завдання: 1) виготовити і ступнево здійснювати загальний план народних шкіл; 2) готувати учителів; 3) перекладати на російську мову або скласти потрібні підручники. Так виникла установа, що через 20 років стала зародком міністерства народної освіти. Головою тої Комісії від самого початку до 1799 р. був граф П. Завадовський*, а головним діячем її був серб Хфедір Янкевич де-Мірієво, що взяв на себе виготовлення проекту нових шкіл.

Янкевич, що був директором народних шкіл у Сербії, приїхав до Росії на запрошення Катерини II по рекомендації цесаря Йосипа II. Беручи активну участь в діяльності Комісії для заснування шкіл, Янкевич деякий час був також директором головної народної школи та учительської семінарії в Петербурзі, членом Російської академії та автором як декількох підручників, між іншим, «Зрѣлище Вселенныя», що його він склав за зразком «Orbis pictus» А. Коменського, так і наукових праць, серед яких особливе місце займає «Сравнительный Словарь всѣхъ языковъ и нарѣчій», де порівнюється 279 мов: 171 – азіатських, 55 – європейських, 30 – африканських та 23 – американських [193, с. 4, 109, 126, 165-166].

Згідно з новим планом шкільної системи (його затверджено 5 серпня

*Р. 1794 Катерина II виклопотала для П. Завадовського від австрійського цесаря титул графа Римської імперії, а за Павла I П. Завадовський дістав титул графа Російської Імперії.

1786 р.), заводиться три типи шкіл: головні школи – чотирикласові, середні – трикласові та малі – двокласові. Утримання тих шкіл покладалося на уряди громадського піклування*, себто на місцеві кошти.

1 травня 1789 р. відкрито в Києві головну школу дуже урочисто. В офіційнім донесенні правителя київського намісництва С. Ширкова до Петербурга повідомлялося, що на відкритті школи виступив з промовою 8-літній учень Калиновський, що її виголосив «порядочно съ пристойнымъ видомъ». Тут же подано саму промову, повну облесливих слів на адресу «чадолюбивѣйшей матери отечества къ нашему воспитанію» [106, с. 55]. В школу одразу вступило 58 хлопців і 18 дівчат [176, с. 71], а трохи згодом кількість їх зросла до 134, а саме 99 хлопців і 35 дівчат. Директором школи був Петро Симоновський. Р. 1798 його замінив Микола Политковський, а 1800 р. вступив новий директор Іван Глейнич. Від січня 1790 р. введено до програми латинську і німецьку мову. В січні 1791 р. відкрито 4 клас. В числі учителів був, між іншим, Максим Берлінський, що викладав географію, історію та природознавство [186, с. 4, 7, 8, 9]. Школа містилася на Подолі, в найбільш залюдненій і торговельній частині міста [174, с. 426].

Того самого 1789 р. відкрито головну школу в Чернігові. В р. 1797-1799 на Київщині була лише одна головна школа, на Полтавщині – три, на Чернігівщині – шість, а малих шкіл, себто сільських, здається, в той час зовсім не було.

У статуті для народних шкіл, між іншим, учителям наказувалося: «Не робити смішних рухів, не показувати, як птиці літають та наслідувати пташиного, кінського або собачого голосу», а «Руководство учителямъ народныхъ училищъ» (1789) забороняло «тілесні кари, ремні, палиці, батоги, лійки й різки, ляпанці, штовхани й кулаки, смикання за волосся, ставлення навколішки, крутіння вуха, всілякі глуми й посміхи – осячє вуха, назви скотини, осла й т. п.» [33, с. 331].

Урядові школи на Україні, як свідчать організаційні матеріали, не могли похвалитися жадним успіхом, бо населення ставилося до них негативно тому, що ті школи, на його погляд, готували лише канцеляристів і сутяг, ненависних народіві [126, с. 39]. Український народ волів по-старому учити своїх дітей у дяківських школах, але уряд не визнавав тих шкіл і вживав проти них рішучих засобів, наприклад, забороняв дітям ходити до дяківських шкіл та примусово заганяв їх до урядових шкіл.

*7 листопада 1775 р. видано закон про поділ Російської імперії на губернії. В кожній губернії мав бути, під головванням губернатора, «Приказъ общественного призрѣнія» для керування шкільними та добродійними установами.

Але й при тих засобах боротьби з дяківськими школами вчилися в них значно більше дітей, ніж в урядових школах. Так, наприклад, у Ніжині у дяків вчилися вдвоє більше дітей, ніж в урядовій міській школі. У Ромні офіційна школа налічувала 72 учні, а у приватних учителів училося 80 дітей та крім того, були ще школи при церквах. Таке становище урядових шкіл дуже непокоїло управителів тих шкіл, але начальство радило їм не дуже побиватися тим, бо урядові школи, мовляв, заведено не для нас, а для Європи, – щоб добра опінія була про нас [126, с. 8, 10].

Отож, уже тоді знаходилися люди, які добре здавали собі справу про те, що Катерині II залежало не так на поширенні освіти, як на тим, щоб скрізь йшла слава про неї як про велику просвітницю. І справді, Катерина II вороже ставилася до поширення освіти серед простолюддя, – про це щиро писала вона до гр. Петра Салтикова: «Черни не должно давать образование; поколику будетъ знать столько же, сколько вы да я, то не станеть повиноваться намъ въ такой мѣрѣ, въ какой повинуются теперь». А що вона була славолюбна, про те може свідчити її лист до свого великого приятеля, німця Фридриха Грімма: «Знаєте, чи не знаєте, що з милости Божої протягом одного року відкрито тут у нас, у Петербурзі, 10 нормальних шкіл, де вчиться понад 1000 учнів. Чи не вважаєте ви, що в мене з'явилося велике бажання вихвалити себе перед вами?» [106, с. XXXVII]. Мабуть, учений приятель Катерини II не міг, завдяки своїй вдачі, дати щирі відповідь своїй високій кореспондентці на її запитання, бо всі листи його до неї, «порожні щодо змісту, але повні найогіднішого підлещування в супроводі раз-у-раз різного роду прохань, виявляють його обличчя в найнеприроднішим вигляді» [16, с. 731].

Розглянемо тепер питання, як саме реагувала Катерина II на ті домагання в освітній справі, що їх містили в собі накази українським депутатам 1767 р. Як уже згадувалося, р. 1766 була думка відкрити при Київській академії два факультети – математичний і медичний (ту думку подав Катерині II київський генерал-губернатор Глебов), але Катерина II не тільки не пішла назустріч тому, а, навпаки, хотіла виселити Академію з її будинку, щоб там примістити шпиталь. Р. 1781 П. Румянцев подав думку в доповіді Катерині II – відкрити в Глухові вищу військову школу, а р. 1786 кн. Григорій Потьомкін подав цариці план Катеринослава, де проєктував відкрити університет з академією мистецтв та музики. 16 січня 1786 р. Сенат навіть видав наказ про те, що Катерина II дозволила на дарованій нею кн. Потьомкіну землі при Озерках у Катеринославі збудувати дім для приміщення там грецької гімназії та інших шкіл, що мали належати до Катеринославського університету [122, с. 376]. Крім того, тоді ж таки уряд проєктував відкрити університет в Чернігові [77, с. 303-304].

Комісія П. Завадовського виробила план університетів, де визначено умови вступу до них приблизно так, як 40 років перед тим визначив умови прийняття учнів до Київської академії митрополит Р. Заборовський: «Науки называются свободными для того, что всякому оставлена свобода ихъ приобрѣтать, а не для того, чтобы сіе право предоставлялось только людямъ свободнымъ. Путь къ просвѣщенію отверзается каждому, лишь бы ежелающій просвѣтитесь былъ человекъ, имѣющій неповрежденный умъ» [104, с. 664]. Не треба забувати, що П. Завадовський був вихованцем Київської академії.

Проте ні один з тих проектів не діждався здійснення за Катерини II, бо централістична політика її та російського уряду взагалі була спрямована на те, щоб не допустити на Україні існування університету, може бути, з тих міркувань, що саме український народ мав «особенную склонность къ наукамъ».

Щодо народних шкіл – реформа Катерини II привела лише до зруйнування попередніх шкіл, не давши замість них майже нічого. З таким шкільним білянсом вступала Україна в нове століття.

Дуже влучну характеристику царювання Катерини II дав, на мій погляд, російський історик В. Ключевський: «Империя ... представляла по общему представлению стройное и величественное здание, а вблизи, в подробностях – хаос, неурядицу, картину с размахистыми и небрежными мазками, рассчитанными на дальняго зрителя» [54, с. 385].

Перехожу тепер до видавничої справи та взагалі до позашкільної освіти.

Як відомо, Москва здавна підозріло ставилася до книг «литовскія печати», себто до тих книг, що надходили з південно-західних земель. Уже р. 1627 московський цар Михаїл Федорович разом зі своїм батьком патріархом Філаретом видав наказ – «на Москвѣ и во всѣхъ городахъ литовскія печати учительныя Евангелія архимандрита Кирилла (Транквіліона Ставровецького. – С.) и иныя книги его слогу vybrati и на пожарѣхъ сжечь, чтобы ересь и смута въ мірѣ не была». Але, не дивлячись на царський указ, заборонені книжки «литовскія печати» діставалися на Московщину і доходили навіть до таких глушин, як Великий Устюг. Очевидно, слова царського наказу залишалися мертвою буквою [15, с. 11-13].

Від часу злуки України з Московією утиски з боку московського уряду на українські видання зросли такою мірою, що московський собор 1690 р. наложив на цілу низку книжок «проклятво й анафему, не течію сугубо і трегубо, но и многогубо». Анафемі підпали такі книжки: «Большой Требникъ» і «Служебникъ» П. Могили, «Катихизисъ» і «Экзегезисъ» С. Косова, «Выкладъ о церкви» Теодосія Сафоновича, «Миръ съ Богомъ»

І. Гізеля, «Мечъ» і «Трубы словесъ» Л. Барановича, «Ключъ разумѣнія» і «Мессія Праведный» І. Галятівського, «Огорадакъ» Антонія Радивиловського. Але й анафема не перешкодила поширенню заборонених книжок на Московщині, і навіть вищі представники духовної влади правили службу Божу з засуджених книжок П. Могили.

Особливо гіркої долі зазнало українське видавництво за Петра I та його наступників і наступниць. Власне кажучи, «предварительная цензура», себто цензурний перегляд рукопису перед його виданням, появилася в Росії з причини видання чернігівською і Києво-Печерською друкарнею книг «со многою противностью восточной церкви», – так мотивував наказ Петра I з дня 5 жовтня 1720 р, заведення попередньої цензури. Наказ той проголошував: «Вновь книгъ никакихъ, кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій, не печатать. А и оныя церковныя старыя книги, для совершеннаго согласія съ великороссійскими, съ такими жъ церковными книгами справливать прежде печати съ тѣми великороссійскими печатми, дабы никакой розни и нарѣчія въ оныхъ не было; а другихъ никакихъ книгъ, ни прежнихъ, ни новыхъ изданій, не объявлять оныхъ въ Духовной Комиссії и не брать от оной позволенія, въ тѣхъ монастыряхъ не печатать, дабы не могло въ такихъ книгахъ никакой въ церкви Восточной противности и съ великороссійскою печатью согласія произойти» [81, с. 280]. Наказом з дня 20 березня 1721р. заборонялося продавати «книги писанныя и печатныя безъ дозволенія подъ страхомъ жестокаго отвѣта и безпощаднаго штрафованія» [142, с. 74].

З того часу посипалися на обидві згадані українські друкарні грошові кари, конфіскації видань і навіть конфіскація самої друкарні, як це сталося з чернігівською друкарнею р. 1724 [81, с. 335-336].

Були випадки, що конфіскація та «автодафе» підпадали чужоземні видання, що діставалися для продажу на Україні. Так, наказом цариці Ганни Іванівни з дня 26 грудня 1738 р. загадувалося київському генерал-губернаторові Леонт'єву спалити 150 примірників календаря на 1739 рік, конфіскованих у Києві у львівського міщанина, бо в тих календарях, мовляв, були «пассажи злоумышленные и непристойные, чѣмъ неразсудительно, народъ можетъ легко придти въ какой соблазнъ и сумнѣніе», а в кінці того наказу додається, що «вмѣсто тѣхъ польскихъ календарей могутъ въ Киевѣ и во всей Украинѣ употреблять російскіе календари, которые издаются въ печать здѣсь, въ Академіи Наукъ» [109, с. 8-9].

Політику Петра I щодо українського друку ретельно продовжувала Катерина II. Досить навести тут приклад про долю «Букваря», що його хотіла видати Києво-Печерська лавра в 1769 р. Архимандрит Лаври

звернувся до Св. Синоду з проханням дозволити друкувати «Букварь», пояснюючи, що «тамошній (український. – С.) и заграничний благочестивый народъ какъ прежде никогда своихъ дѣтей по новонапечатаннымъ въ московской типографіи «Букварямъ» не обучалъ, такъ де теперъ, паче же по сему, что въ оныхъ приличныхъ за обыкновенно при ученіи дѣтей выучиваемыхъ молитвъ недостаточно положено, требуетъ продажи прежней печати Букварей». Але Синод відмовив у тім проханні і навіть додав: «Впредь таковыхъ представлений не чинить» [81, с. 219].

Правда, 15 січня 1783 р. Катерина II видала наказ, що дозволяв всім, кому і де вгодно відкривати друкарні з тим, що кожна світську книжку треба подавати на цензуру «управам благочинія». Отож внаслідок наказу про вільні друкарні повстали на Україні незабаром друкарні не лише в містах (Житомирі, Острозі та ін.), але й містечках і селах, в більшості жидівські [18, докум. 83-88]. Але недовго проіснували вільні приватні друкарні: 16 вересня 1796 р. Катерина II наказала залишити лише ті вільні друкарні, що знаходяться при урядових установах, або ті, що мають царський дозвіл, всі ж інші вільні друкарні підлягають ліквідації [136, с. 152-153].

Після видання наказу з дня 16 вересня 1796 р. повстали на Україні в кінці XVIII ст. такі друкарні: в Чернігові (1797) та в Києві (27 липня 1799 р.) при губерніальних правліннях*. На Слобожанщині повсталася перша друкарня р. 1793 – в Харкові при Приказі громадського піклування. У р. 1797 і 1798 та друкарня видала, між іншим, бердичевський «Kalendar gospodarski»** у перекладі на російську мову [81, с. 355-356].

З технічного боку чернігівська і київська лаврська друкарні були добре устатковані. Тому й Москва посилала своїх майстрів учитися друкарства саме в тих друкарнях. У лютому 1701 р. з Москви був вираджений до Києва і Чернігова «знаменщик» Михайло Дмитрієв «для наученія печатному дѣлу, составленію чернилъ и всякаго книжнаго урядства» [135, с. 784]. А р. 1742 до Москви виїхав з Києва ієродиякон Митрофан «для ланія пунсоновъ» [135, с. 785]. Навіть був час, коли московський уряд робив замовлення лаврській і чернігівській друкарням. Так, наприклад, р. 1669 лаврська друкарня одержала замовлення взяти на себе друкування «Бесѣды на Дѣянія», але архімандрит Лаври І. Гізель

*Згодом у тій київській друкарні друкувалися: від 1836 р. «Кієвскія объявленія» від 1838 р. – «Кієвскія Губернскія Вѣдомости», а пізніше – «Кієвскій Телеграф», «Воскресное Чтеніе» та «Труды Кієвской Духовной Академи» [90, с. 93, 35].

**Бердичівський календар друкувався в тамошній латино-польській друкарні, що її заснували оо. Кармелити р. 1670, а р. 1844 її закрито. Бердичівський календар мав велике поширення на Україні, він, між іншим, завжди подавав пророкування на наступний рік.

відмовився від того замовлення, добре знаючи, як несправно виплачує Москва свої борги [45, с. 73-79]. Р. 1787 лаврська друкарня завела у себе також «гражданскій» шрифт, що його увів Петро І. 1708 р., а з половини XVIII ст. заклала нову папірню в с. Пакулі, але московський уряд р. 1786 секулярував її.

Українські стародруки XVII і початку XVIII ст., особливо київські та львівські, визначалися мистецькою оздобою тексту заставками, кінцівками та різними ритинами на теми біблійні, історичні, алегоричні, символічні та портретні. З числа визначних граверів того часу досить згадати тут імена двох колишніх вихованців Київської академії – Інокентія Щирського та Івана Мигуру, а також Олександра і Леонтія Тарасовичів, Никодима Зубрицького, Дениса Сінкевича*. При порівнянні українських церковнослов'янських видань з такими же російськими виданнями треба зазначити таку відмінну рису: українські видання прикрашалися гравюрами не тільки релігійного змісту, але й світського, а також гербами різних вельможних осіб. Нічого подібного нема в церковнослов'янських московських виданнях [170, с. 148, 149].

Мистецькі оправи вживалися головно при оправі богослужбових книг, – переважно на престольних Євангелій. Чудові оправи виходили тепер не лише з закордонних, але також з київських майстерень Івана Равича, Ієремії Білецького, Даміяна Волковідського [171, с. 111, 112]. Звичайною оправою книжок займалися інтролігатори-ремісники. Так, наприклад, є відомості, що в кінці XVII ст. в Києві опрацював книги для київської «Приказної ізби» мешканець печерського містечка Прохор Данилів [172, с. 182]. До речі згадаю, що в половині XVII ст. поруч з оправами з дощок з'явилися оправи з аркушів склеєного паперу або картону [173, с. 69].

З видань лаврської друкарні найбільше розходилися букварі, часослови та календарі. Календарі Печерської лаври визначалися особливою докладністю пророкувань, чого не було ні в московських, ні в петербурзьких календарях [89, с. 312].

Не буду тут докладно зупинятися на питанні, які саме книжки вийшли у світ за час від другої половини XVII до кінця XVIII ст. Вкажу лише, що для шкільних потреб видавалися підручники, що їх уживали Київська академія, колегії та духовні семінарії; букварі та часослови – для народних

*Про українських граверів XVI-XIX ст. див. праці: Ровинський Д. Подробний словарь русских граверов: У 2 т. СПб, 1895; Попов П. «Матеріали до словника українських граверів. Т. 1 // Труды Українського Наукового Інституту Книгознавства. Київ, 1926. С. 229-352; Його ж. Матеріали до словника українських граверів. Додаток I // Бібліологічні Вісті. 1927. Ч. 3. С. 81-110; Крип'якевич І. Причинки до словника українських граверів // Бібліологічні Вісті. 1926. Ч. 4. С. 22-25.

шкіл, а інші підручники виписувалися з Росії, як, наприклад, обов'язково заведений у всіх народних школах підручник «О должностяхъ гражданина и челоѣка», що його склав, мабуть, Янкевич де Мірієво, а дехто приписує авторство того підручника самій Катерині II*. Для читання дорослих видавалися Патерики, Четьї, Мінеї, різні збірники віршів і т. п. З педагогічної літератури можна згадати надрукований коло 1770 р. у Почаївській лаврі (заснування друкарні в ній звичайно датується 1732 р.) poradnik доброго тону. «Политика свицкая... млады приличная, всимъ же обще благопотребная». В тій книзі подаються, між іншим, такі поради: «Йїж помалу, не клади въ губу другого куска, першого не полкнувши, ані такъ великого, котримъ бысь наполниль уста». «Не утирай серветою поту з лица, ані носа, ані тарилки» [75, с. 80].

Українська видавнича справа завершує XVIII ст. виданням «Енеїди» І. Котляревського, що становить початок нового періоду української літератури.

Продажем книжок займалися київська лаврська та чернігівська друкарні, київський магістрат, а також приватні особи. Так, у Києві книжками торгували купці Лепята, Воробченки та якийсь крамар з жартівливим прізвиськом «Гарбуз», що скуповував і продавав друковані та рукописні книги [127, с. 1415]. У рр. 1760-1788 продажем книжок чернігівської друкарні займався чернігівський громадянин Микита Загій. Він їздив санками і возом торгувати продуктами до Харкова, Ромна, Сум, Борзни і навіть до Києва [55, с. 199-200]. Багато українських видань йшло до Московщини. Р. 1672 І. Гізель відправив з посланцями на продаж до Москви 427 книг, а незабаром надіслав туди Олексу Мушича та Тимофія Кумву, – вони відчинили у Москві книжкову крамницю. То була перша книгарня в Москві. Пізніше таку книгарню заложила Києво-Печерська лавра і в Петербурзі, провадячи туди книги бичками з числа тих, що друкувалися за московськими зводами [178, с. 1097-1098]. Бувало й так, що до Києва посилали людей спеціально за книжками – навіть з Сибіру. Наприклад, р. 1702 тобольський митрополит Філатей відрядив до Києва Єремія Іванова, і той привіз до Тобольська «бочку» книг [135, с. 787].

Закордонні видання українці діставали від половини XVIII ст. або в Києві, куди періодично наїжджали італійці з Ломбардії з латинськими і французькими книжками [178, с. 1099], або найчастіше через бреславського крамаря Корна. Так, він постачає книжки лубенському полковникові Петру Апостолу, генеральному осаулові Івану

Скоропадському, лубенському полковникові Івану Кулябці та багатьом іншим [78, с. 235-238]. У Києві зносинами з закордонними книгарями для потреб Київської академії займалися, як уже згадувалося, київські купці Степан та Іван Андрееви. В другій половині XVIII ст. багато книжок із-за кордону привозили полтавські купці, об'єднані в спілку (Гр.Паскевич з братами, С. Максимович, Хведір Лукіянович та ін.). У Києві довозом закордонних книжок з Варшави займався італієць Балтазар Пессар [132, с. 39].

Царський уряд постійно видавав накази, що забороняли довіз тих чи інших книжок з-за кордону, а в кінці XVIII ст. заборонено довозити з-за кордону майже всі книжки. Але все-таки недозволені видання доходили в конвертах, – їх надсилала до родичів і знайомих молодь, яка вчилася в закордонних університетах. 14 червня 1798 р. Павло I рескриптом на ім'я генерального прокурора О. Куракіна наказав викликати з-за кордону всіх тих, що там училися, а якщо протягом двох місяців не повернуться, то уряд сконфіскує їхні чи їхніх батьків маєтки [132, с. 41]. Наказ Павла I про заборону довозу з-за кордону всіх без винятку книг, а також нот, скасував Олександр I через декілька днів після свого вступу на царство (1801). До речі згадаю, що для Павла I втіленим ідеалом цензора був Федір Туманський, українець з роду, що був цензором чужомовних видань у Ризі, – він займався не лише цензорськими справами, але й виказами, однак в цій ролі зайшов так далеко, що Олександр I звільнив його з посади 1801 р. або на початку 1802 р. [105, с. 469].

Щодо бібліотек – характер прилюдних мали лише бібліотеки церковних братств. Шкільні бібліотеки обслуговували переважно учителів і учнів. Зі шкільних бібліотек особливо багата була бібліотека Київської академії. Серед українського панства було немало книголюбів, які мали власні великі бібліотеки. Крім уже раніше згаданих осіб, – П. Апостола, І. Кулябки та І. Скоропадського, які замовляли чужомовні книги бреславському купцеві Корнові, мали власні бібліотеки гетьмани: І.Мазепа, – зі своєї збірки рукописів він подарував, як відомо, рукопис Пересопницького Євангелія переяславському Воздвиженському монастиреві, а потім той рукопис дістався Переяславській духовній семінарії; П. Орлик, – його бібліотека в Батурині загинула під час господарювання там Олександра Меншикова в жовтні 1708 р., а ті бібліофільські рідкощі, що їх взяв П. Орлик зі собою при утечі з України, загинули десь під Переволочною. Пізніше на еміграції він склав також велику бібліотеку, – частковий каталог її подано на сторінках київських «Бібліологічних Вістей» [13, с. 48-53]; К. Розумовський, що мав дві бібліотеки, – одну в Москві, а другу – в маєтку Горенках, біля Москви.

*Підручник «О должностяхъ гражданина и челоѣка» підпав засудженню р. 1819 з боку Ученого комітету при Головному правлінні шкіл, що наказав увести у всіх школах замість того підручника «чтеніе из евангелистовъ» [125, с. 205-208].

Він мав також великі скарби мистецтва, дорогоцінної порцеляни, бронзи, мармуру, і все те, за висловом його біографа А. Васильчикова, «пішло на марне, розлетілося в повітря» [19, с. 395].

З представників українського панства, що мали великі на той час бібліотеки, згадаю тут генерального хорунжого Миколу Ханенка [46, с. 167-170], генерального підскарбія Якова Марковича, – його бібліотека значно поповнена внуком Олександром, разом з багатим архівом Марковичів згоріла р. 1918 [36, с. 203-204].

Мали свої бібліотеки – деколи дуже великі – і представники вищого духовенства, як, наприклад, Дмитро Туптало, який в своєму заповіті, між іншим, свідчив, що, ставши ченцем, «не стяживаль імѣнія, кромѣ книгъ святихъ». Книги з його бібліотеки в кількості 302 томів дісталися після його смерті московській патріаршій бібліотеці. Теофан Прокопович, що в листі до Петра I з р. 1723, між іншим, писав: «Бібліотеку порядочную собираю. На тысячу шестьсотъ рублевъ уже книгъ купиль и, если смогу, никогда куповать не перестану. И, служа прихоти моей, служу, кажется, и общей пользѣ. Никому никогда, хотя бы крайняя нужда, библіотеки продавать не мышлю, но по мнѣ будетъ тамъ, гдѣ Государь повелить» [138, с. 144]. За відомостями його біографії, що вийшла в Німеччині латинською мовою 1776 р., бібліотека Т. Прокоповича кінець-кінцем дійшла до 30 тисяч томів. Автор тої біографії свідчить, що Т. Прокопович охоче випозичав свої книги, «а своїм знанням – плодом уважливого читання і спостереження – радо ділився з іншими ученими, що їх частенько запрошував до себе на обід або на вечерю, коли по скінченні денних занять можна було вільно відпочити. То були свого роду атичні вечори (noctes atticae), – з яких кожний виносив щось розумне (nemo nisi doctior egressus)» [138, с. 626]. Мабуть, в зв'язку з тими «атичними вечорами» стоїть прохання Т. Прокоповича в листі до бунчукового товариша Якова Маркевича з дня 27 січня 1717 р.: «Якщо буде від вас принагідна okazія (прошу вибачити безсоромну «скудость»), пришли мені скільки-небудь «сивушки»: до того ми тут бідні, що не соромлюся писати тобі про це» [156, с. 505]. Після смерті Т. Прокоповича 1736 р. бібліотека його дісталася Олександро-Невській лаврі, а згодом новгородській семінарії. Р. 1913 проф. Варшавського університету П. Верховський знайшов її там в жахливому стані: бібліотека містилася у вогкім і небезпечнім від пожежі помешканні, бо внизу була кузня семінарії, де постійно йшла праця. Феофілакт Лопатинський, тверський єпископ, залишив після себе (помер 1741 р.) 1416 книг, що дісталися Тверській духовній семінарії [74, с. 160-161].

Але найбільшим книголюбом був Степан Яворський, автор чудового вірша на тему «похвала книзі», що його написав 1721 р., як «плачевное книгаѣ цѣлованіе», латинською мовою з таким заголовком: «Possessoris horum librorum luctuosum libris vale». С. Маслов у своїй праці «Бібліотека Стефана Яворського» вмістив як самий вірш Яворського, так і його переклад російською мовою. Подаю тут свій переклад того тексту українською мовою, а також віршований його переспів, що його зладив український поет С. Яровий, за що висловлюю йому тут свою щирю подяку. «Ідіть книжки, що вас так часто тримав я в руках своїх! Ідіть, моя славо, світло і моя красо! В щасливу путь! Живіть тепер уми інших, їм розточайте нектар! Ви скрашували моє життя, ви були моїм багатством і славою. Ви – мій рай, моя любов, моя веселість. Ви мене прославили, ви придбали мені прихильність сильних миру сього. Та ба! Долі невгодно, щоб я коротав з вами щасливі безтурботні дні. Вічна ніч уже склепить мої повіки, і рука моя більше не потурбує вас. Інша, вічна книжка розкривається перед моїми очима, – та книжка, де кожний угледить свої вчинки й думки та прийме заслужене ним. О, страшна книжка! На згадку за неї жах сковує мої члени, а серце проймає гостра стріла. Прощайте, мої книжки і всі писання! Прощай, бібліотеко, що тебе я зібрав! Прощайте, люди й браття! Прощай і ти, добра ньенько, гостинна земле! Візьми мене в матерні обійми, бо душу я віддаю небесам, а тіло повертаю тобі» [74, докум. 19-20].

Ідіть, книжки мої, в щасливу путь ідіте!

Як часто я вас брав до рук своїх!

Тепер вже інші уми живіте,

Пахучим нектаром поїте щедро їх!

Моя краса ви, слава, найдорожчі скарби!

Мій рай, моя любов, веселощі мої!

Життя мені прибрали ви в розкішні барви,

Як сонце прикрашає луки і гаї.

Прославили мене, зласкавили до мене очі

Могутніх владарів земних – лиш ви одні.

Та ба! Чекати доля вже не хоче:

Останні я провожу з вами безтурботні дні.

Вже чорна вічна ніч склепить моїх очей повіки,

Рука моя ніколи більше не розгорне вас.

Вже інша, вічна книга розкривається навіки,

Бо вже доходить мій останній час.

У книзі тій з нас кожен неомильно прочитає,

Що діяв, думав, прийме плату за діла.

О, книга та страшна! Лише за неї я згадаю,

Жах сковує мене, а серце рве стріла.

Прощайте, всі мої книжки, усі писання!
Бібліотека зібрана, прощай!
Прощайте, люде й браття! Час мого згасання
Вже настає – відходжу в інший край.

Прощай і ти, гостинна добра земле-мати!
Прийми мене, як сина, в цій добі.
Душа у небеса полине спочивати,
А тіло повертаю я тобі!

Бібліотека С. Яворського спочатку після його смерті (27 листопада 1722 р.) знаходилася в Ніженському Благовіщенському монастирі, що його збудував на власні кошти С. Яворський, а потім дісталася харківському колегіуму. Складений самим С. Яворським каталог його бібліотеки налічував 609 назв [74, с. 122].

До речі згадаю, що вже тоді встановився легкий погляд на власність щодо книжки: випозичену книжку часто не повертали власників. Тому на тогочасних книжках нерідко знаходимо написи з загрозами всіляких напастей на їх привласника, як, наприклад, – «хто бы мѣлѣ сію книгу украсти, тому сѣмъ лѣтъ свинѣ пасти» [134, с. 176], або латинські вірші, хоч би для прикладу такий:

Hic liber meus,
Testis est Deus,
Qui illum capit
Mors eum rapit [47, с. 805].

Скажу, накінець, декілька слів про народний театр і народні забави.

Вже була згадка про те, що в Київській академії в 80-х роках XVII ст. було заборонено ставити п'єси. Проте учні і студенти Київської академії, а також інших колегій і семінарій і далі виставляли п'єси і вертепну драму поза стінами школи під відкритим небом, у хатах або клунях, мандруючи по всій Україні. Вертеп залишився улюбленою народною розвагою. Він зайшов навіть у далекий Сибір, куди заніс його один з ієрархів, що в початку XVIII ст. був перенесений з України на катедру тобольського митрополита. Отож правдиво висловився С.Єфремов, що вертеп «справив добру службу, вносячи в свідомість своєї численної публіки принципи рівності й демократизму, – ті принципи, яким почало неподільно служити все наше нове письменство» [166, с. 217].

Перший постійний театр збудовано в Харкові 1789 р. Того року прибув до Харкова губернатором Федір Каменський, з ініціативи якого і виник у Харкові театр: то був великий зал з хорами в два яруси, збудований з дощок у дворі, т.зв. Двірця, де р. 1789 перебувала Катерина II проїздом через Харків. Спочатку артисти (тільки чоловіки) склалися з аматорів, а оркестр – з учнів харківського головного народного училища, що

повстало в Харкові того самого року. Тому що в Харкові тоді ще не було друкарні, доводилося афішу писати рукою, що її потім прибивали до ліхтаря біля воріт двірця, щоб сповістити публіку, коли і яка п'єса ставитиметься в театрі. Незабаром зголосився до адміністрації театру професійний актор – Дмитро Москвичів. Жіночі ролі виконували по-старому чоловіки. Перша артистка з'явилася тоді, коли Москвичів одружився з Лизою, донькою одного з циганів, які постійно жили у Харкові. Лиза дебютувала в опері «Мельник» в ролі Анюти. Публіка при виступі Лизи прийшла в захоплення: оплески не стихали, гаманці з червінцями і карбованцями летіли на сцену справа і зліва. Оперний репертуар збільшився, – ставилися такі опери: «Добрые солдаты», «Сбитенщик», «Несчастье от кареты», «Скупой», «Любовная ссора» і ін. В урочисті свята і в день іменин губернатора вступ до театру був вільний. Згодом з'явилися ще декілька професійних артистів і артисток. Примадонна Лиза діставала 300 крб. річно і бенефіс, а інші від 250 до 75 крб. річно [52, с. 481-499].

Театральним техніком в харківському театрі був Лука Захаржевський. Він визначався різними вигадками при спорудженні декорацій. Особливо вдалася йому обстановка «Мельника» Аблесимова. Коли під час гри тої опери із-за зеленої гори піднялася велика червона куля, а артисти проголосили, що то зійшов місяць, – оплески струснули повітря [217, с. 72].

Цікаві відомості знаходимо про прилюдні розваги в Батурині в кінці XVII ст. 20 лютого 1696 р. прибули з Москви до Батурина музиканти-комедіанти прусаки та подали гетьманові І. Мазепі «супліку», де просили його прийняти їх убогих: «Ми еже, аще что трудами своими возможемъ, завдячати всегда тщательне трудитимемся. Умѣем на інструментахъ грати, комедіи виправляти; есть у насъ и лихтарна волховательная, коею удивленія достойное чтось изявити можемъ то есть тѣнь челоуѣческую или образ чій на стѣнѣ бѣлой или на обрусѣ различными цвѣтами выражений, яко едва маляръ штукаю своею лѣпотне написати можетъ: навикохомъ изряднимъ художествомъ коберцѣ на полотнѣ, сукнѣ виробляти; также едень зъ насъ разніе танци плясати и перекидатися добре разумѣет» [152, с. 369-370].

З універсалу наступника І. Мазепи гетьмана Івана Скоропадського видно, в чому саме полягала розвага тодішнього люду в селах і містах. Універсал з р. 1719 наказував «сотнікам, атаманам і войтам городовим і селским, а пани державце духовніє і свецкіє дозорцям маестностей своїх повелелі накрепко того постерегти, жеби од сего часу в городах, в городках і селах на повечерніцах собори, а ктому на богомерзкія купальніє ігриска в Петров пост звикли і на кулачніє бої, через котореє многіє

здоров'я, а інші лішаються і життя, що все з образою Божою деється, ніхто некогда і негде сходітис'я і жадного безчинія, галасов і звадок, барзей з контентуючими велікоросійськімі жолнерами, через що нам особливая трудность, затевати не важился» [187, с. 86].

Про розваги київських мешканців у кінці XVIII ст. свідчить донесення київського коменданта Вігеля військовому губернаторові Розенбергові в січні 1798 р.: в театрі, у флігелі царського палацу «италианець представляль на ст'їн'ї т'їнь одинь разь и концертъ игрань одинь такъ же разь» [71, с. 38-39].

Український народний театр в правдивім розумінні цього слова повстає лише в 20-х рр. XIX ст.

Закінчуючи на цьому розділ, дозволю собі навести яскраву характеристику освітньої справи в Гетьманщині в кінці XVIII ст., що її дав один з тодішніх сучасників: «Нын'ї (писано 1786 р. – С.) за неим'їніємъ еще порядочныхъ гимназій и университетовъ, достаточные дворяне содержатъ учителями иноземцевъ, а другіе отдають въ Москв'ї, Петербург'ї и другихъ м'їстахъ въ училища, въ кадетскіе корпусы, а н'їкоторые посылають и въ чужіе края, такъ что уже въ малоросійскихъ школахъ одни почти поповскія и другія церковныческія д'їти учатся» [140, с. 35].

Отож, як бачимо, українська шляхта нової формації радо горнулася до офіційної школи, що відкривала шлях до службової кар'єри, але байдуже ставилася як до нищення рідної школи, що нею раніш користувалася разом з іншими верствами українського громадянства, так і до утисків царського уряду проти старовинного способу життя українського народу.

В дальшому єдиний шлях освітньої справи, що обслуговував досі всі верстви українського громадянства, роздвоївся: один – широкий – призначався для привілейованих класів, а другий – вузька і невеличка стежечка – для широкої маси українського народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою Коммиссією. Т. VI. СПб. 1869.
2. Антонович Д. 300 років українського театру. Прага. 1925.
3. Архивъ Юго-Западной России. Киевъ. 1883. Ч. 1. Т. 6.
4. Аскоченскій В. Киевъ съ древн'їшимъ его училищемъ Академіей. Киевъ, 1856. Ч. 1.
5. Там само. Ч. 2.
6. Багал'їй Д. И., Миллер Д. П. Опытъ истории г. Харькова за 250 л'їтъ его существования. Харьковъ. 1905. Т. 1. 568 с.
7. Там само. Харьковъ. 1912. Т. 2.

8. Багал'їй Д. И. Опытъ истории Харьковского университета. Харьковъ, 1893-1898. Т. 1.
9. Багал'їй Д. И. Очерки изъ русской истории. Харьковъ. 1911. Т. 1.
10. Багал'їй Д. Український мандрівний філософ Г. С. Сковорода. Харків. 1926.
11. Біографическій словарь профессоровъ Московскаго университета. Москва, 1855. Ч. 1.
12. Бончъ-Бруевичъ В. Собрание сочиненій Г. С. Сковороды. СПб. 1912. Т. 1.
13. Борщак І. Пилип Орлик – книжник // Бібліологічні Вісті. 1928. Ч. 2-3.
14. Бочкаревъ В. Культурные запросы русскаго общества начала царствования Екатерины II по матеріаламъ Законодательной Комиссії 1767 г. // Русская Старина. 1915. № 5.
15. Боцяновскій Вл. Къ истории просв'їщенія въ древней Россіи XVII в. СПб. 1892.
16. Браудо А. Гриммъ Фридрихъ // Энциклопедическій словарь. Изд. Брокгауза и Ефрона. 18-й полутом. СПб. 1893.
17. Булашевъ Г. Ириной Фальковскій, коадьюторъ київскій // Киевская Старина. 1883. № 5.
18. В. Д. Печатное д'їло въ Малороссіи въ начале XIX ст. // Киевская Старина. 1900. № 9.
19. Васильчиковъ А. А. Семейство Разумовскихъ. СПб. 1880. Т. 1.
20. Веретенниковъ В. И. Къ біографіи И. И. Саблукова // Старые Годы. 1911. Декабрь.
21. Винскій Г. С. Записки Григорія Степановича Винскаго // Русскій Архивъ. 1877. № 1.
22. Вишневскій Д. Изъ быта студентовъ старой Киевской Академіи // Киевская Старина. 1896. № 2.
23. Вишневскій Д. Киевская Академія въ первой половин'ї XVIII ст. Киевъ. 1903.
24. Вишневскій Д. Случай изъ гувернерской жизни // Киевская Старина. 1895. № 1.
25. Вишневскій Д. Риторическій учитель Черніговскаго коллегіума монахъ Гавріилъ Искра // Киевская Старина. 1897. № 9.
26. Владимірскій-Будановъ М. Ф. Государство и народное образование въ Россіи с XVII в. до учрежденія министерствъ // Журналь Министерства Нар. Просв'їщенія. 1873. № 10.
27. Водолаженко О. З історії харківського колегіуму в XVIII віці // Наукові записки науково-дослідчої катедри історії української культури. Харків. 1927. Ч. 6.
28. Голубевъ С. Киевская Академія въ конц'ї XVII и начал'ї XVIII ст. Киевъ. 1901.
29. Голубевъ С. Очерки изъ истории Киевской Духовной Академіи XVIII ст. // Киевская Старина. 1889. № 4.
30. Голубевъ С. Старый корпусъ Киевской Духовной Академіи (Мазепинь) и его репарация при архієпископ'ї Р. Заборовскомъ. Киевъ. 1913.
31. Г(орленко) В. Придворный бандуристъ въ б'їгахъ // Киевская Старина. 1888. № 12.
32. Г(орленко) В. Ученики переяславскихъ славяно-латинскихъ школь въ 1744 г. // Киевская Старина. 1888. № 10.
33. Данилевскій Г. П. Украинская старина. Харьковъ. 1866.
34. Демковъ М. История русской педагогіи. СПб. 1897. Ч. 2.
35. Для истории переяславской бурсы при єпископ'ї Іов'ї Базилевич'ї // Киевская Старина. 1901. № 11.
36. Дорошенко Д. Бібліотека Якова Марковича // Українська книга. Львів. 1937. Кн. 9-10.
37. Дорошенко Д. Нариси історії України. Варшава. 1933. Т. 2.
38. Духовный регламентъ. Изд. 3-е. Москва. 1866.

39. *Евгеній, митр.* Описание Киево-Софійскаго собора Киевской епархii. Киев, 1895.
40. *Ефименко П. С.* (ред.) Харьковскій сборникъ. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1887 г. Харьков, 1887.
41. *Ефименко П. С.* Школа для обученія пѣвчихъ, назначавшихся къ Двору // Киевская Старина. 1883. № 5.
42. *Житецкій П.* Очеркъ литературной исторiи Малорусскаго нарѣчiя в XVII и XVIII вв. Киев, 1889.
43. *Житецкій П.* Странствующія школьники въ старинной Малороссii // Киевская Старина. 1892. № 2.
44. *Житецкій П.* «Энеида» Котляревскаго и древнѣйшiй списокъ ея въ связи съ обзоромъ малорусской литературы XVIII в. Киев, 1900.
45. Заказ московскаго правительства Киево-Печерской типографii в 1669 г. // Киевская Старина. 1896. № 6.
46. *Зленко П.* Українські приватні бібліотеки // Українська Книга. Львів, 1937. Кн. 7-8.
47. *Знаменскій П.* Духовныя школы въ Россii до реформы 1808 г. Казань, 1881.
48. *И. Ж.* Опытъ обязательнаго обученія козацкихъ дѣтей грамоты въ Лубенскомъ полку въ 1762 г. // Киевская Старина. 1906. № 1.
49. Изъ исторiи Киевской Академіи // Киевская Старина. 1897. № 12.
50. *Иконниковъ В.* Русскіе университеты въ связи съ ходомъ общественнаго образованія // Вѣстникъ Европы. 1876. № 10.
51. Инструкція для Киевской Духовной Академіи // Киевская Старина. 1894. № 8.
52. *Квитка Гр.* Сочиненія. Изд. Харьковскаго уѣзднаго земства / Под ред. А. А. Потебни. Харьков, 1890. Т. 4.
53. *Кистяковскій А.* Прошеніе малороссійскаго шляхетства и старшинъ вмѣстѣ съ гетманомъ о возстановленіи разныхъ старинныхъ правъ Малороссii, поданное Екатеринѣ II въ 1764 г. // Киевская Старина. 1883. № 6.
54. *Ключевскій В.* Очерки и рѣчи. Второй сборникъ статей. М., 1814.
55. *Лазаревскій А.* Гдѣ и какъ продавались изданія Черниговской ильинской типографii въ прошломъ вѣкѣ // Киевская Старина. 1889. № 4.
56. *Лазаревскій А.* Предположеніе объ открытіи французскаго пансіона для дѣтей въ Ромнахъ въ 1781 г. // Киевская Старина. 1890. № 8.
57. *Лазаревскій А.* Изъ семейной хроники Берловъ // Киевская Старина. 1899. № 1.
58. *Лазаревскій А.* Историческіе очерки полтавской Лубенщины XVII-XVIII в. // Чтенія въ Истор. Общества Нестора-Лѣтописца. Киев, 1896. Т. 11.
59. *Лазаревскій А.* Статистическія свѣдѣнія объ украинскіхъ народныхъ школахъ и госпиталяхъ въ XVIII в. // Основа. СПб., 1862. Май.
60. *Лазаревскій А.* Къ исторiи учрежденія семинаріи въ Переяславлѣ // Киевская Старина. 1888. № 1.
61. *Лебедевъ А. С.* Бѣлгородскіе архiereи и среда ихъ архипастырской дѣятельности. Харьков, 1902.
62. *Лебедевъ А. С.* Харьковскій коллегіумъ, какъ просвѣтительный центръ Слободской Украины до учрежденія въ Харьковѣ университета // Чтенія въ Обществѣ Исторiи и Древностей Россійскихъ. М., 1885. Кн. 4.

63. *Левецкій О.* Одинъ изъ питомцевъ Сѣчевой школы // Киевская Старина. 1905. № 2.
64. *Левецкій О.* Очерки народной жизни въ Малороссii // Киевская Старина. 1961. № 2.
65. *Левецкій П.* Прошлое переяславскаго духовнаго училища // Киевская Старина. 1889. № 2.
66. *Линчевскій М.* Педагогія древнихъ братскихъ школъ и преимущественно древней Киевской Академіи // Труды Киевской Духовной Академіи. Киев, 1870. Августъ.
67. Там само. 1870. Сентябрь.
68. *Лонгиновъ М. Н.* Новиковъ и московскіе мартинисты. Москва, 1867.
69. *Лотоцькій О.* Автокефалія. Т. 2. Варшава, 1938.
70. *Лубяновскій О. П.* Воспоминанія // Русскій Архивъ. 1872. № 1.
71. *М. Ж.* Публичныя увеселенія и позорища въ Киевѣ: 100 лѣтъ тому назадъ // Киевская Старина. 1897. № 2.
72. *Маккавейскій Н.* Изъ исторiи воспитанія въ Россii. Педагогическія мечты Екатерины Великой и Бецкаго // Труды Киевской Дух. Академіи. 1904. Май.
73. *Максимовичъ М.* Сочиненія. Киев, 1880. Т. 3.
74. *Масловъ С.* Бібліотека Стефана Яворскаго. «Чтенія въ Истор. Обществѣ Нестора-Лѣтописца. Киев, 1914. Кн. 24. Вип. 2.
75. *Масловъ С.* Українська література XVIII ст. // Нарис історії української літератури / За ред. С. Маслова і Е. Кирилюка. М., 1945.
76. Матеріали для історії русскої церковної життя // Труды Киевской Дух. Академіи. 1865. Январь.
77. *Миловидовъ Л.* Проектъ университету у Києві у другій половині XVIII в. // Київські збірники історії, археології, побути й мистецтва. 36. 1. Київ, 1930.
78. *Модзалевскій В.* З історії книги на Україні // Книгарь. Київ, 1918. Ч. 5.
79. Наказы малороссійскимъ депутатамъ 1767 г. Киев, 1889.
80. О вліянні югозападныхъ церковныхъ братствъ на церковное пѣніе въ Россii // Православный собесѣдникъ. 1864. Ч. 3.
81. *Огієнко І.* Історія українського друкарства. Львів, 1925. Т. 1.
82. *Опянчин Д.* Невзгляднені матеріали до історії освіти в Україні в XVIII ст. // Наша Культура. Варшава, 1937. № 3.
83. Основаніе Харьковскаго коллегіума // Альманахъ «Молодикъ» на 1844 г. Харьков, 1843.
84. *П(архоменко) Вл.* Дѣло епископа черниговскаго Ираклія і еромонаха Гусаревскаго // Киевская Старина. 1905. № 9.
85. *Пархоменко Вл.* Изъ исторiи образованія на Украинѣ // Киевская Старина. 1905. № 9.
86. Там само. 1905. № 10.
87. *Пархоменко Вл.* Изъ исторiи борьбы малороссійскаго духовенства за свои права // Киевская Старина. 1906. № 9.
88. *Пархоменко Вл. И. П.* Котляревскій – ученикъ Екатеринославской семинаріи // Киевская Старина. 1905. № 7-8.
89. *Пекарскій П.* Наука и литература в Россii при Петрѣ В. Т. 1. СПб., 1862.
90. Там само. Т. 2. СПб., 1862.

91. *Перетц В.* Нові дані для історії школярських братств на Україні // Записки істор.-філолог. відділу ВУАН. Київ, 1923. Кн. 2-3.
92. *Петровъ М.* Акты и документы, относящиеся къ истории Киевской Академіи. Т. 1. Ч. 1. Киевъ, 1904.
93. Там само. Т. 1. Ч. 2. Киевъ, 1904.
94. Там само. Т. 2. Киевъ, 1906.
95. Там само. Т. 3. Киевъ, 1906.
96. Там само. Т. 4. Киевъ, 1907.
97. Там само. Т. 5. Киевъ, 1908.
98. *Петровъ М.* Киевская Академія во 2-ой половинѣ XVII в. // Труды Киевской Дух. Академіи. 1895. Декабрь.
99. *Петровъ М.* Первый малороссійскій періодъ жизни и научно-философскаго развития Г. С. Сковороды // Труды Киевской Дух. Академіи. 1902. Декабрь.
100. *Петрушевскій В.* О личности и церковно-музыкальномъ творчествѣ: А. Л. Веделя // Труды Киевской Дух. Академіи. 1907. Кн. 7.
101. Преданіе и пѣсня объ экзаменѣ дьяка въ старинной Малороссіи // Киевская Старина. 1892. № 6.
102. *Прокоповичъ Т.* Письмо Прокоповича къ архієпископу Рафаилу Заборовскому 8 марта 1734 г. // Киевская Старина. 1884. Кн. 3.
103. Прозкъть объ учрежденіи университета Батуринаго 1760 г. // Чтенія въ Обществѣ: Истории и Древностей Россійскихъ. М., 1863. Т. 2.
104. *Рождественскій С.* Очерки по истории системы народнаго просвѣщенія въ Россіи въ XVIII-XIX вѣках. СПб., 1912. Т. 1.
105. *Рѣплинскій Г. К.* Цензура въ Россіи при императорѣ Павлѣ // Русская Старина. 1875.
106. Сборникъ матеріаловъ для истории просвѣщенія въ Россіи. СПб., 1893. Т. 1.
107. *Серебренниковъ В.* Киевская Академія съ половины XVIII ст. до Преображенія ея въ 1819 г. // Труды Киевской Дух. Академіи. 1897. Март.
108. Там само. 1897. Сентябрь.
109. *Скабичевскій А.* Очерки истории русской цензуры. Петербургъ, 1892.
110. *Скальковскій А.* История Новой Сѣчи. Ч. 1. Изд. 3. Одесса, 1895.
111. *Смоленскій Ст.* Памяти Д. С. Бортнянскаго // Русская Музыкальная Газета. 1901. № 39.
112. Там само. 1901. № 40.
113. *Соловьевъ С.* История Россіи съ древнѣйшихъ временъ. Кн. 3. Т. 11-15.
114. Там само. Кн. 5. Т. 21-25.
115. Там само. Кн. 6. Т. 26-29.
116. *Стеллецкій Ж.* Харьковский коллегіумъ до преобразованія его въ 1817 г. // Вѣра и Разумъ. Харьковъ. 1895. № 11.
117. Там само. 1895. № 12.
118. Там само. 1895. № 17.
119. Там само. 1895. № 18.

120. Там само. 1895. № 19.
121. *Страдомскій А., протоієрей.* Лазарь Барановичъ, архієпископъ черниговскій и новгород-сіверскій // Журналъ Министерства Нар. Просвѣщенія. 1852. Июль.
122. *Студенкинъ Г.* Греческая гимназія въ Екатеринославѣ 1786 г. // Русская Старина. 1887. Август.
123. *Сумцовъ Н.* Іоанникій Галатовскій // Киевская Старина. 1884. Январь.
124. *Сумцовъ Н.* Къ истории южнорусской литературы 17-го ст. Лазарь Барановичъ. Харьковъ, 1885. Вып. 1.
125. *Сухомлиновъ М.* Изслѣдованія и статьи по русской литературѣ и просвѣщенію. СПб., 1889. Т. 1.
126. *Сухомлиновъ М.* Училища и народное образованіе въ Черниговской губ. // Журналъ Министерства Нар. Просвѣщенія. 1864. Кн. 1.
127. *Тимковскій И.* Записки И. О. Тимковскаго // Русскій Архивъ. 1874. Кн. 6.
128. *Титовъ О.* Акты и документы, относящиеся къ истории Киевской Академіи. Т. 1. Киевъ, 1910.
129. Там само. Т. 2. Киевъ, 1911.
130. *Титовъ О.* Рецензія на книгу свящ. Н. Стеллецкаго «Харьковский коллегіумъ до преобразованія его въ 1817 г. // Киевская Старина. 1895. Мартъ.
131. *Титовъ Хв.* Стара вища освіта в Київській Україні XVI – поч. XIX в. Київ, 1924.
132. *Тищенко М.* З історії торгівлі книжками у XVIII сторіччі // Україна. Київ, 1929. Липень-серпень.
133. *Толмачовъ Я. В.* Автобіографическая записка // Русская Старина. 1892. Сентябрь.
134. *Франко І.* Записки противъ книгокрадів у старихъ книгахъ та рукописахъ // Записки НТШ у Львові. Т. 77.
135. *Харламповичъ К.* Малороссійское вліяніе на великорусскую церковную жизнь. Казань. 1914.
136. Цензура в царствованіе императора Николая I // Русская Старина. 1901. Июль.
137. *Чижевскій Д.* Українскій літературний барок. Прага, 1944. Ч. 3 // Праці Українського Істор. філолог. Т-ва в Празі. Т. 5.
138. *Чистовичъ И.* Єсофанъ Прокоповичъ и его время. Сборникъ статей, читанныхъ въ Отдѣленіи русскаго яз. и словесности Имп. Академіи Наук. СПб., 1868. Т. 4.
139. *Чистовичъ Я.* История первыхъ медицинскихъ школъ въ Россіи. СПб., 1883.
140. *Шафонскій А.* Черниговскаго намѣстничества топографическое описаніе. Киевъ, 1851.
141. *Шляпкинъ И.* Св. Дмитрій Ростовскій и его время. СПб., 1891.
142. *Щаловъ А.* Соціально-педагогическія условія умственнаго развитія русскаго народа. СПб., 1870.
143. *Щербина В.* Рецензія на книгу Хв. Тітова «Стара вища освіта в Київській Україні» // Україна. Київ, 1926. Кн. 1.
144. *Щербина Ф.* Сѣчєвая школа // Киевская Старина. 1891. № 9.
145. *Эйнгорнъ В.* Очерки по истории Малороссіи въ XVII в. М., 1899.
146. *Эрнъ В.* Григорій Саввичъ Сковорода. М., 1912.
147. *Janowski, Z.* Uniwersytet Charkowski w początkach swego istnienia. Kraków. 1911.

148. Ярославский В. И. Записки // Киевская Старина. 1892. № 9.
149. Jabłonowski A. Akademia Kijowsko-Mohilańska. Kraków, 1899.
150. Эварницкий Д. История запорожских козаков. СПб, 1892. Т. 1.
151. Семевский М. Слово и д'яло! Изд. 2-е. СПб, 1884 (Див: Очерки и рассказы из русской истории XVIII в. Т. 2).
152. Величко С. Лѣтопись событій. Киевъ, 1855. Т. 3.
153. Бантышъ-Каменскій Д. История Малой Россіи отъ водворенія Славянъ до уничтоженія Гетьманства. Киевъ, 1903.
154. Сергѣевичъ В. Лекціи и изслѣдованія по древней исторіи русскаго права. 4-е изд. СПб, 1910.
155. Божеряковъ И. Художникъ Кириллъ Ивановичъ Гловачевскій // Киевская Старина. 1885. № 2.
156. Петровъ Н. Интимная переписка Феофана Прокоповича съ Яковомъ Маркевичемъ // Киевская Старина. 1882. Июнь.
157. Ефремовъ С. Масонство на Україні // Наше минуле. Київ, 1918. № 3.
158. Сумцовъ Н. Житіе Сковороды, описанное другомъ его. М. И. Ковалинскимъ. Предисловіе Н. Сумцова // Киевская Старина. 1886. № 9.
159. Костомаровъ Н. Жидотрепаніе въ началѣ XVIII в. // Киевская Старина. 1883. № 1.
160. Там само. 1883. № 3.
161. Маслов С. Етюды з історії українських стародруків // Труды Украинского Научного Института Книгознанства. Київ, 1926. Т. 1.
162. Сушково Н. Воспоминанія о Московскомъ Университетскомъ Благородномъ пансіонѣ. Чтенія въ Обществѣ Истории и Древностей Россійскихъ. М., 1848 год 4. Кн. 1.
163. Андрусакъ М. Гетьман Іван Мазепа, як культурний діяч // 36. Мазепа. Варшава, 1939. Т. 2.
164. Петровъ Н. Старинный южно-руссійскій театръ и въ частности вертепъ // Киевская Старина. 1882. Декабрь.
165. Галаганъ Гр. Малорусскій вертепъ (Предисловіе П. Житецкаго) // Киевская Старина. 1882. Октябрь.
166. Ефремовъ С. История украинскаго письменства. 4-е вид. Т. 1. Київ, Ляйпцигъ.
167. Величко С. Лѣтопись событій. Киевъ, 1851. Т. 2.
168. Базилевичъ В. Декабрист О. П. Юмневскій // Декабристы на Україні / За ред. Д. Багалія. Київ, 1930. Т. 2.
169. Белецкий А. Старинный театр в России. М., 1923.
170. Барвінок В. Загальний огляд стародруків київських бібліотек // Бібліотечні Вісті. 1924. Ч. 1-3.
171. Щербаківський Д. Золотарська оправа книжки в XVI-XIX ст. на Україні // Бібліотечні Вісті. 1924. Ч. 1-3.
172. Модзалевський В. Дещо про давніх інтролігаторів // Наше Минуле. Київ, 1918. Ч. 2.
173. Маслов С. І. Українська друкована книга XVI-XVIII вв. Київ, 1925.
174. Садовскій. Столѣтіе кievской I гимназіи, какъ учебнаго заведенія // Киевская Старина. 1889. Ноябрь.

175. Возняк М. Нескінчена друком праця Ів. Франка з історії українського театру // Річник Українського Театрального Музею. Київ, 1930. Т. 1.
176. Иконниковъ В. С. Киевъ въ 1654-1855 гг. Киевъ, 1904.
177. Ернст Ф. Київ: Провідник. Київ, 1930.
178. Широцький К. Продаж книжок у давньому Києві // Книгарь. Київ, 1919. Ч. 18.
179. Ефименко П. Шпитали въ Малороссіи // Киевская Старина. 1883. № 4.
180. Стешко Ф. Березовський і Моцарт // Науковий збірник Українського Вільного Університету в Празі. Прага, 1942. Т. 3.
181. Милоковъ П. Изъ исторіи русскаго интеллигенціи. СПб, 1902.
182. Соколовъ Л. Апостоль русскаго просвѣщенія // Труды Киевской Дух. Академіи. 1912. № 1.
183. Г(орленко) Б'ягуны от науки // Киевская Старина. 1890. № 4.
184. Рклицкий С. Епископское взысканіе за неявку студентовъ семинарии въ срокъ послѣ Рождественскихъ каникулъ. Киевская Старина. 1903. № 10.
185. Л., А. Дневникъ Петра Даниловича Апостола // Киевская Старина. 1895. № 7-8.
186. В., Д. Къ начальной исторіи Киевскаго народнаго училища // Киевская Старина. 1900. Докум. 1-10.
187. Гринченко М. История украинскаго музики. Київ, 1922.
188. Кулишъ П. Записки о Южной Руси. СПб, 1857.
189. Максимовичъ М. Собраніе сочиненій. Киевъ, 1876. Т. 1.
190. Н., М. Краткій историческій очеркъ Киевской губернской типолитографіи за 100-лѣтній періодъ. Рецензія // Киевская Старина. 1900. № 11.
191. Діанинь А. Малороссійское духовенство во 2-ой пол. XVIII в. // Труды Киевской Дух. Академіи. 1904. № 9.
192. Л., А. Киевскія Епархіальныя Вѣдомости. 1892, 1893 и 1894 гг. // Киевская Старина. 1895. № 9. Библиографія.
193. Вороновъ А. Есдаръ Ивановичъ Янковичъ де Маріево. СПб, 1858.
194. Грушевський О. Зміни шкільної системи на Лівобережжі в XVIII в. // Україна. Київ, 1924. Кн. 1-2.
195. Василенко М. І. Н. Теплов і його «Записка о непорядках в Малороссіи» // Записки НТШ в Києві. Т. 9.
196. Черкаський Ір. Чи впливав Г. Н. Теплов на гетьмана Разумовського в його управлінні Україною? // Ювілейний збірник на пошану ак. М. С. Грушевського. Київ, 1928. Т. 1.
197. Левицький О. Очерки народної жизни в Малороссіи во второй половине XVII ст. // Киевская Старина. 1901. № 10.
198. Возняк М. История украинскаго літератури. Львів, 1921. Т. 2. Ч. 1.
199. Милоковъ П. Главныя теченія русскаго историческаго мысли. 2-е изд. М., 1898. Т. 1.
200. П(етровъ) Ж. Д. Вишневскій. Киевская Академія в 1-ой половин XVIII ст. Киевъ, 1903 // Киевская Старина. 1904. № 2. Библиографія. С. 80-84.
201. Семейкинъ Ж. М. О. Берлинскій, бывшій ученикъ и учитель Киевской Академіи, и его учено-литературная дѣятельность // Труды Киевской Дух. Академіи. 1915. № 4.

202. Там само. 1915. № 6.
203. Там само. 1916. № 4.
204. Там само. 1916. № 9-10.
205. *Чеховський В.* Київський митрополитъ Гавриль Банулеско-Бодони // Труды Киевской Дух. Академии. 1904. № 7.
206. Там само. 1905. № 8.
207. *Рыболовский А.* Варлаам Ванатович, архієпископ Київський, Галицкии и Малыя Россіи. Там же. 1908. № 5.
208. Там само. № 10.
209. Там само. № 11.
210. *Орловский П.* Сказаніе о блаженномъ Рафаилѣ, митрополитѣ Киевскомъ. Там же. 1908. № 6.
211. Там само. 1908. № 8.
212. *П(архоменко) Вл. Гервасій Линцевскій* // Киевская Старина. 1904. № 1.
213. *Строгоановъ П.* Архимавдритъ Давидъ Нащинскій // Труды Киевской Дух. Академии. 1905. № 3.
214. *Граевскій И.* Київський митрополитъ Тимофей Щербацькій // Труды Киевской Дух. Академии. 19--. № --.
215. *Граевскій И.* // Труды Киевской Дух. Академии. 1912. № 2.
216. *Титовъ О.* Къ истории Киевской Духовной Академии в XVII-XVIII вв. // Труды Киевской Дух. Академии. 1912. № 10.
217. *Дризень Н.* Матеріали къ исторіи русскаго театра. 2-е изд. М., 1913.
218. *Драгоманів М.* Чудацькі думки про українську національну справу. 1915. 121 с.
219. *Франко І.* До історії українського вертепа // Записки НТШ. 1906. Т. 72.
220. *Замковъ Н. К.* «Улей». Журналъ В. Г. Анастасевича (1811-...) // Sertum bibliologicum въ честь проф. А. И. Мѣина. СПб., 1922.
221. *Титовъ О.* Киевская Духовная Академія въ эпоху реформъ // Труды Киевской Дух. Академии. 1915. Ч. 5.
222. *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні. Прага, 1931.
223. *Горленко В. П.* Київскія были. Київ, 1899.
224. *Листовський П. С.* Гр. Петръ Васильовичъ Завадовскій // Русскій Архивъ. 1883. № 3.
225. Біографическія свѣдѣнія о графѣ П. Завадовскомъ // Русскій Архивъ. 1865. № 7.
226. *Попов П.* Матеріали до словника українських граверів // Див. збірник «Українська книга XVI-XVII-XVIII ст.» Київ, 1926.
227. *Антонович Д.* Українське малярство // Українська культура. 36. лекцій / За ред. проф. Д. Антоновича. На правах рукопису Подєбради. 1940.
228. *Барсовъ Н.* Арсеній Мацієвич и его «доношенія» // Историческіе, критическіе и полемическіе опыты. СПб., 1879.
229. *Капнист-Скалон С. В.* Воспоминанія // Воспоминанія и рассказы деятелей тайныхъ обществъ 1820-х гг. Ред. Ю. Г. Оксман. С. Н. Чернов. М., 1931.
230. *Науменко В.* Стефан Яворскій въ двойной роли хвалителя и обличителя Мазепы // Киевская Старина. 1885. № 9.

Розділ VII

ОСВІТА НА НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В XIX ст.

Утворення міністерства народної освіти в Росії – Історія Харківського, Київського та Одеського університетів. – Гімназія вищих наук ім. кн. О. Безбородька в Ніжині та її дальша доля. – Волинський лицей в Крем'янці. – Вищі жіночі школи. – Перетворення Київської академії та харківського і чернігівського колегіумів у професійні школи духовного відомства. – Система середньошкільної освіти. – Діяльність М. Пирогова як куратора Київської шкільної округи. – Діяльність одного з наступників М. Пирогова на посту куратора Київської шкільної округи. – Освітня політика міністра гр. Д. Толстого та його наступників. – Хлоп'ячі гімназії. – Колегія Павла Галагана в Києві. – Інститути для шляхетських дівчат. – Дівочі гімназії та єпархіяльні школи. – Народні школи. – Освітній план членів Кирило-Методіївського братства. – Повітові, парафіяльні та лянкастерські школи. – Пансіони. – Домашнє виховання шляхетських дітей. – Освітній рух у рр. 1857-1862. – «Основа» як виразниця домагань українського громадянства в освітній справі. – Нездійснені мрії українського громадянства про рідну школу. – Статут про початкові народні школи. – Статут про земські установи. – Діяльність земств в освітній справі. – Професійна освіта. – Дошкільне виховання. – Позашкільна освіта: українська книжкова продукція, книгарні, бібліотеки, народні читання, недільні школи, музеї, театр.

Початок нового століття в царській Росії позначився заснуванням (1802) міністерств, у тім числі і міністерства народної освіти. Думка про заснування такого міністерства належала Василеві Каразину, який був у гуртку осіб, близьких до молодого царя Олександра I. На міністра освіти був призначений гр. П. Завадовський.

Призначення гр. П. Завадовського міністром освіти викликало незадоволення, м. ін., з боку колишнього вихователя Олександра I швейцарця Фредерика Лягарпа. В своє оправдання Олександр I так відповів йому листом з дня 7 липня 1803 р.: «Ваші жалі з приводу призначення гр. П. Завадовського міністром народної освіти значно змаліли б, коли б ви знали організацію того міністерства, – по суті

міністерство те є рада, куди входять Муравйов, Клінгер, Чарторижський, Новосильцев і інші. Та рада всім керує: нема паперу, що не був би нею виготовлений, нема особи, що була б призначена на посаду помимо ради. Часті мої зносини з вище згаданими тут особами, особливо з двома останніми, перешкоджають міністрові ставити будь-які перепони тому добру, що його стараємося чинити. Отож ми зробили його (гр. П. Завадовського. – С.) до неможливості поблажливим, – одним словом – він ні до чого, і посаджено його в міністерстві тільки для того, щоб не кричав, що його відсунуто» [20, с. 39].

Тяжко сказати, оскільки Олександр I був щирий у своїх поясненнях, чому саме він призначив міністром освіти гр. Завадовського, якому тоді було 63 або 64 роки. Об'єктивно кажучи, гр. П. Завадовський мав усі дані, щоб зайняти ту посаду, бо він насамперед був освіченою людиною, – не даремно заслужив у сучасників атестацію «розумної української голови»; по-друге, він був дуже добре ознайомлений зі справою народної освіти завдяки попередній діяльності голови Комісії для заснування шкіл, а головне, завжди виявляв особливий інтерес до освітньої справи.

Згідно з правилами 24 січня 1803 р., при міністерстві освіти утворено Головне управління школами, що в нього власне перетворилася колишня згадана Комісія. Головне управління складалося з шістьох осіб, кураторів шкільних округ, що вводилися щойно в життя, а керманічем справ Головного управління був В. Каразін. Українські губернії щодо освітніх справ поділено поміж шкільними округами так: Волинська, Київська та Подільська губернії належали до Виленської шкільної округи, на чолі якої стояв поляк кн. Адам Чарторижський, а решту українських губерній віднесено до Харківської шкільної округи, – на чолі її стояв також поляк Станіслав Потоцький. Тому що всі куратори округ були представниками інтересів всієї округи в Петербурзі, де вони й перебували, фактичне керування школами на місці намічалось передати університетові в кожній округі.

Головне управління школами встановило замість попередніх головних, середніх і малих шкіл такі типи шкіл: гімназії – в кожному губерніальнім місті, – догляд за ними мав належати університетові; повітові школи – бодай по одній в кожному губерніальнім і повітовім місті, – догляд за ними мав належати директорові гімназії; парафіяльні («приходські») школи по селах, – догляд за ними мав належати управителеві відповідної повітової школи.

Тому що розвиток державного шкільництва в Російській імперії йшов не здолу догори, а, навпаки, згори додолу, і свій огляд шкільництва в

XIX ст. розпочну з вищої школи*. Перед міністерством освіти повстало одразу питання про визначення місця осідку університету на Україні. Навколо того питання розпочалася велика боротьба з часу вступу Олександра I на царство. Насамперед шляхта Золотоніського повіту, підносячи питання про університет, визначила для нього місто Лубни як середнє місце України. З'їзд усіх повітових маршалків Чернігівщини 14 серпня 1801 р. ухвалив клопотатися про заснування університету в Чернігові, покликаючись, м. ін., на царський указ 1786 р. [106, с. 305]. Р. 1802 директор Новгород-Сіверської головної школи Іван Халанський почав клопотатися перед малоросійським генерал-губернатором кн. Ол. Куракіним про заснування університету в Новгород-Сіверську. Кн. Куракін поставився прихильно до того прохання [123, с. 592-597], але саме тоді виступило поважніше місто з претензією на місце осідку університету – Харків.

Шляхтич Харківської губернії В. Каразін** уже 1802 р. добився згоди Олександра I на відкриття університету в Харкові, причому В. Каразін вказав йому на те, що шляхта Харківської губернії радо асигнує кошти на той університет. У засіданні шляхетства Харківщини дня 31 серпня 1802 р. В. Каразін виступив з промовою, де щиро зізнався, що, не маючи уповноваження від шляхетства, дозволив собі приобіцяти іменем шляхетства жертву на заснування університету в Харкові. «Від вас, – так закінчив свою промову В. Каразін, – залежить виправдати мене або завдати мені сорому й розпуки. Тут я стою перед вами або як ваш приятель, або як злочинець» [55, с. 66]. У відповідь

*Уже російський державний діяч за часів Олександра I М. Сперанський у своїй записці «Предварительныя разсужденія о просвѣщеніи вообще» прийшов до такого висновку: «Просвіта в Росії, як і в багатьох інших державах, йшла досі *à rebours*, себто наперекір здоровому розуму, бо здоровий розум вимагає починати речі з основи і вести поступово до досконалости». Отож треба було починати, на його думку, з народних шкіл і кінчати академією [148, с. 373-374]. Однак акад. М. Сухомлінов додержується тої думки, що не слід осуджувати нібито передчасне відкриття університетів у Росії, коли ще не було народних шкіл, що мають служити міцною основою народної освіти, і це тому, що університети мали одним з своїх завдань – з'ясувати на місцях потреби населення в освітній справі [177, с. 130]. Щодо України – ніяк не може бути двох думок, бо там для відкриття університету був уже добре підготовлений ґрунт, – були не лише народні школи, але й середні колеї і навіть вища школа – Київська академія. Отож, проф. М. Владимирський-Буданов мав рацію говорити в своїй праці «Історія Імператорського університета св. Володимира въ Києві», що «з відкриттям університету в Києві ми не поспішили, а спізнилися принаймні на чверть віку» [26, с. 63].

**Найповнішу біографію В. Каразіна склав Н. Тихій – «В. Н. Каразін» (Кіевская Старина. 1905. Ч. 1-9); в додатку до ч. 9 є «Література о В. Н. Каразіне». Той самий автор видав працю – «В. Н. Каразін, виновник утворення університета в Харькові» (Харьков, 1905). Там само, в Харкові, через 50 років вийшла біографія В. Н. Каразіна, що її склав А. Т. Слюсарський «В. Н. Каразін, его научная и общественная деятельность». Харків, 1955.

на промову В. Каразіна збори ухвалили асигнувати на заснування університету в Харкові 400 тисяч крб.

Треба сказати, що ґрунт для відкриття Харківського університету значною мірою підготували Г. Сковорода своїм впливом на тодішнє дворянство і міщанство Слобожанщини та відомий харківський письменник і архітектор Олександр Паліцин*. Справді, багато дворян, що вписали свої імена до реєстру жертводавців на заснування Харківського університету (загальний підсумок того реєстру досяг мільйона крб.), а також харківський купець Георг Урюпин, що агітував як харківський міський голова серед харківських громадян за відкриття університету в Харкові, були друзями або щирими прихильниками Г.Сковороди [10, с. 181-183]. Щодо О. Паліцина – він зумів скупчити біля себе, перебуваючи у своїй маєтку в с. Поповці, гурток інтелігентів, що були прихильниками західноєвропейської освіти. Недурно с. Поповна носило напівжартівливу, напівсерйозну назву Поповської академії [9, с.90]. Р. 1809 О. Паліцин був обраний в почесні члени Харківського університету.

Раніш ніж перейти до історії Харківського університету, дозволю собі подати тут декілька найважливіших відомостей з життя фундатора Харківського університету Василя Каразіна.

Син не то грека, не то серба – полковника російської армії Назара Каразіна та його дружини українки-кріпачки (тому В. Каразін завжди вважав і називав себе українцем), Василь Каразін народився 30 січня 1773 р. На 25-м році життя він покинув військову службу, оселився в своєму маєтку на Харківщині, одружився з кріпачкою та зайнявся господарством. Коли вступив Павло I на царство, то наказав усім колишнім старшинам прибути до Петербурга на перегляд. В. Каразін вирішив потайки виїхати за кордон, не бажаючи служити у війську під верховним командуванням жорстокого можновладця Павла I, але втекти йому не пощастило: російські жандарми зловили його біля устя річки Вілії. Тільки завдяки тому, що він щиро зізнався при допиті цареві про те, що саме спонукало його на втечу, Павло помилував В. Каразіна, аби доказати йому, що він помилився в своїй характеристиці Павла I. Коли вступив на царство Олександр I, В. Каразін надіслав йому анонімного листа, де розписав про ті надії, що їх покладає усе

* Я. Айзеншток гадає, що тут не можна ставити О. Паліцина поруч таких культурних діячів Слобожанщини, як Г. Сковорода, В. Каразін та ін., бо він взяв близьку участь в справі заснування Харківського університету, не ставлячи перед собою «завдань ширших од простої філантропії» [252, с. 68]. Якби завдання не ставив перед собою О. Паліцин, історія Харківського університету не може оминати факт близької участі його в заснуванні того університету.

громадянство на нового царя. Олександр I через Олександра Сперанського дізнався, хто є автором того листа, викликав до себе В. Каразіна та сказав йому: «Говори мені й надалі завжди правду». З того часу В. Каразін став користуватися необмеженим довір'ям Олександра I. В. Каразін подав Олександрові I думку заснувати міністерство освіти, а при ньому Головне управління школами. На посаду міністра освіти був призначений українець з роду, син простого козака Петро Завадовський, що тоді був уже графом, а управителем справами Головного управління школами став В. Каразін. На нього ж припала й головна праця щодо відкриття Харківського університету. Але не довго тішився В.Каразін ласкою Олександра I. Своєю нестриманою та поривчастою вдачею В. Каразін нажив собі багато ворогів, що за всяку ціну взялися обговорити його в очах Олександра I, людини дуже хисткої вдачі. Наприклад, В. Каразіна дуже нервувала повільність і зайвий бюрократизм, що їх виявляв гр. П. Завадовський при вирішенні справ у зв'язку з відкриттям харківського університету. Будь-що-будь, В. Каразін за недодержання деяких формальностей при витратах на устаткування Харківського університету був цілковито усунений від участі в комітеті заснування Харківського університету, так що свято відкриття того університету 17 січня 1805 року відбулося без участі головного його ініціатора. Та й сама професура Харківського університету того часу не дуже доброзичливо ставилася до основника того університету, про що може свідчити такий факт: у той час, як Московський університет 1 березня 1805 р. іменував В. Каразіна своїм почесним членом за заслуги в ділянці освіти в Росії, Харківський університет спромігся лише в 1811 р. обрати В. Каразіна своїм почесним членом як фундатора університету*. Взагалі доля не дуже пестувала В. Каразіна: 1808 р. В. Каразін висидів 8 днів на гавпт-вахті в Харкові за те, що одверто написав Олександрові I, що той нічого не розуміє в європейських справах, а тому краще нехай не вмішується в ті справи. 1820 р. він надіслав цареві листа про те, що в Росії нарастає невдоволення проти існуючого ладу, що засновуються різні таємні організації, які домагаються зміни політичного ладу. Олександр I наказав дізнатися від В. Каразіна, з ким саме він розмовляв у політичних

* Сенат Харківського університету дня 30 серпня 1811 р. вибрав В. Каразіна почесним членом того університету, ухваливши таку постанову: «Ad hunc virum elegendum senatus, praeter eximias cognitiones, quibus excellit, etiam quodam gratiae animi sensu impulsus est, quia eius singulari industria et labore inacceptis referendum est, quod universitas Charkoviae sit constituta» (До вибору цього пана /себто, В. Каразіна/ сенат був спонуканий, крім надзвичайних знань, що ними він визначається, ще також почуттям вдячності, бо тільки його старанню і праці слід приписати заснування університету в Харкові) [6, с. 186].

справах. В. Каразін відповів міністрові внутрішніх справ Вікторові Кочубею, що на донос він, В. Каразін, зовсім не є здатний [345]. А трохи згодом, а саме 26 листопада 1820 р., В. Каразіна ув'язнили до Шлісельбурзької фортеці за те, що письмо прокламацій, розкиданих у касарні Семеновського полку в Петербурзі, показалося цареві подібним до письма В. Каразіна. Після шестимісячного перебування в тій фортеці В. Каразін був висланий в рідне село Кручик, де мав жити під доглядом поліції, позбавлений права будь-що видавати, а листуватись міг лише через губернатора. Слід додати, що коли 1824 р. харківське шляхетство вибрало В. Каразіна «совісним суддею», то уряд Олександра I не затвердив того вибору; так само вчинив уряд Миколи I, коли те ж шляхетство вибрало В. Каразіна головою палати карного суду [346, с. 143-144]. Живучи у себе в маєтку, В. Каразін завів різні полегкості для своїх кріпаків, відкрив у себе в Кручику першу на Україні народну школу, займався різними науковими працями, – йому належить ціла низка винаходів у сільському господарстві, електриці і т.п. Але все це спричинилося до погіршення його матеріального стану, так що 1840 р. почесний член Харківського університету змушений був зайняти посаду позаштатного помічника бібліотекаря в Харківському університеті. В. Каразін помер в Нікитському саду біля Ялти в Криму 4 листопада 1842 р., куди він поїхав для наукових дослідів. Не можна замовчати того, що про смерть В. Каразіна ні словом не згадали ні Харківський університет у своєму звіті за 1842 рік, ні «Харьковскія Губернскія Вѣдомости» [345]. Отож один з біографів В. Каразіна, Василь Анастасевич, українець з походження, правдиво зауважив, що В. Каразін, «як метелик, занадто наблизився до полум'я та опалив собі крила, занадто довірився царському двору, забувши, що там не все говориться, що є в душі» [1, с. 198].

Переходжу тепер до історії Харківського університету.

За проектом В. Каразіна, університет у Харкові мав складатися з цілої низки шкіл – загальноосвітніх і спеціальних – та завершуватися науковою установою. Він мріяв відбудувати для університету ціле окреме місто з садом посередині, а з чотирьох боків – різні будови. У тім проекті, за словом історика Харківського університету проф. Д. Багалія, Каразін виявив себе цілого з усіма своїми додатними і від'ємними прикметами: відважним, оригінальним розумом та широкими, але не практичними замислами [6, с. 64]. Наприклад, у першій році існування університету було в ньому всього 57 студентів, тим часом, як мрійник Каразін сподівався, що університет одразу збере 3000 студентів. Замість цілої низки спеціальних будов, планованих В. Каразіном, університет

змушений був примістити декілька клінік і анатомічний театр у загальній будові університету, і лише 1886 р. університет приступив до будовання спеціального дому для анатомічного театру. Поповненню університету спеціальними будовами багато спричинилися пізніше жертви І. Харитоненка, А. Едельберґа та інших добродіїв. Взагалі мрійність, ідеалізм і зайва щирість В. Каразіна немало спричинилися до його життєвих невдач.

Університет у Харкові відкрито 17 січня 1805 р. у складі чотирьох факультетів: словесного, етико-політичного, фізико-математичного та медичного, але медичний факультет 1811 р. не мав сталого характеру: навчання в деяких роках не відбувалося за відсутністю студентів-медиків.

Першим ректором університету був проф. Іван Рижський, – він викладав російську літературу. Слід згадати, що вже першого року свого ректорства він звернувся до Імператорської академії наук з пропозицією видати один з літописів, «що стосуються стародавніх справ цього краю [себто Слобожанщини. – С.] і писані мовою, яка давніше тут уживалася, а в останніх роках сильно змінюється і великими кроками наближується до великоросійської». «Виводячи з цього, – писав І. Рижський, – що настане час (і, може, незабаром), що квітнуча років 150 тому і більш – мова та піде в повне забуття, я гадав, чи не корисно було б зберегти її, як відміну «русского» слова, виданням котрогось із згаданих літописів»*. У справах Академії наук не знайдено відповіді на пропозицію ректора І. Рижського [154, с. 3-5]. Лист І. Рижського – дуже знаменний для Харківського університету, бо в дальшому той університет якраз багато прислужився на полі вивчення минулого України взагалі, зокрема і особливо Слобожанщини.

Про склад професорів за їхнім походженням у перших роках існування університету свідчать такі дані:

Роки	Росіяни і українці	Чужинці	Разом
1880	17	7	24
1881	10	14	24
1812	12	16	28
1813	15	18	33
1814	16	16	32

[62, с. 549].

За статутом 1804 р., у числі викладачів згадуються троє учителів

*Але той самий І. Рижський вніс також 1805 р. до професорської ради університету пропозицію про те, що слід запрошувати до харківської шкільної округи росіян на учительські посади, щоб учні середніх і народних шкіл не призвичаювалися до неправильної вимови російської мови [46, с. 307].

«приятныхъ искусствъ и гимнастичныхъ упражненій». Вони мали викладати такі предмети: 1) малювання, 2) музику, 3) танкове мистецтво, 4) фехтування та 5) верхову їзду. Казеннокоштні студенти вчили тих предметів безоплатно, а своєкоштні мали вносити учителям тих предметів платню в розмірі, що його визначала рада університету. Р.1859 навчання згаданих тут предметів скасовано [190, с. 369].

Перший склад професорів налічував усього 9 іменованих професорів; серед них був, м. ін., знаменитий професор філософії Йоган Шад. У святочній промові 1807 р. «Про вище призначення людини» Шад висловив ту основну думку, що головне призначення людини – це поривання до правди в знанні та до правди в житті. Серйозний учений і блискучий промовець Шад став жертвою виказу проф. Дегурова*, що ніби в своєму курсі природного права («Institutiones iuris naturae») проф. Шад проповідує атеїзм. Р. 1816, на приказ міністра поліції, проф. Шад був нагло вивезений з Харкова і висланий за кордон. Цікаво, що р. 1819, живучи у Ваймарі, Шад був представлений Олександрові І, коли той приїхав туди, і подарував цареві ту саму книгу, за яку вислано

*Антін Дегуров, з походження француз (Dugour), був деякий час – за Французької революції 1793 р. – секретарем у М. Робесп'єра. Щоб спасти своє життя, він втік до Петербурга і там як «благонадійний емігрант» втерся гувернером в домах вельможних осіб, змінив, з царського дозволу, своє французьке прізвище на «Дегуров» та в скорому часі опинився в Харкові професором по кафедрі всесвітньої історії, географії та статистики. Ще перед доносом на проф. Шада надіслав А. Дегуров виказ на Іллю Гриневича, що той незаслужено дістав наукового рангу – доктора філософії, бо списав свою дисертацію з друкованої праці проф. Шада. Внаслідок того виказу І. Гриневич втратив докторський диплом [247, с. 124]. Мабуть, в нагороду за ті викази А. Дегуров р. 1816 дістав призначення на посаду професора Головного педагогічного інституту в Петербурзі та професора тамошнього університету, а в рр. 1825-1836, з призначення міністра освіти, був ректором Петербурзького університету [190, с. 246-251]. Згодом А. Дегуров оселився в Одесі. Р. 1846 він звернувся до кн. Воронцова, кавказького намісника, з проханням купити у нього його бібліотеку для Одеської публічної бібліотеки. Кн. Воронцов призначив для перегляду бібліотеки А. Дегурова та визначення її вартості спеціальну комісію на чолі з Миколою Мазуркевичем, професором російської історії в Одеському Рішельєвському лиціі. Як пише в своїх спогадах М. Мазуркевич, А. Дегуров склав свою бібліотеку «благоприобрѣтеним способом» з книг Харківського і Петербурзького університетів та приватних «боярских» бібліотек, при чому значна частина тих книг була в розкішних оправах. Тому що Одеська публічна бібліотека мала у себе майже усі ті книжки, що були в каталозі дегуровської бібліотеки, кн. Васильчиков доручив М. Мазуркевичеві придбати її для нової бібліотеки в Тифлісі. М. Мазуркевичеві вдалося, як він пише, знизити ціну бібліотеки з 10 тисяч крб. до 6451 крб. 80 коп. за 6846 томів [246, с. 589-590]. Так – з наївною щирістю – розповів М. Мазуркевич про свою роль в історії придбання дегуровської бібліотеки для тифліської публічної бібліотеки. Отож невідомо, чому слід більше дивуватися: чи тому, що один учений (Дегуров) безсоромно виступив з продажем незаконно привласнених книг, чи тому, що другий учений (Мазуркевич), добре знаючи походження тих книг, сприяв придбанню їх для тифліської публічної бібліотеки замість того, щоб допомогти дійсним власникам книг дегуровської бібліотеки – привернути закон.

його з Росії. Цар дав Шадові 300 червонців у подяку за книги [7, с. 49].

Не менш голосна, але досить ганебна слава в тих самих часах припала в уділ Атанасію Стойковичеві, першому професорові фізики в Харківському університеті. За свої аморальні вчинки, – брав хабарі від студентів, торгував (навіть в університеті) вином, що його випишував з-за кордону ніби тільки для себе, – без оплати мита, і т. п., – р.1813 був відрахований професорською радою зі складу професорів, але все ж умудрився різним крутіємством добитися пенсії, правда, в половиннім розмірі проти нормального. Не ліпшої слави здобув згодом Федір Чанов, колишній поліційний «надзиратель» (комісар), що р. 1831 став професором філософії. Призначення Чанова професором обурило навіть призначасну вже до всього професорську колегію Харківського університету. Чанов не мав жодних друкованих праць і лише р.183? надрукував свою святочну промову – «Про основи моральних обов'язків людини, що виказують ступінь морального удосконалення її, та спосіб досягнення її призначення», – тема промови, як бачимо, аналогічна тій, що з нею виступив р. 1807 проф. Й. Шад. Промова Чанова має епіграфом слова з Святого Письма: «Господи! Сниди съ небесе, виждь и посѣти виноградъ сей, его же насади десница Твоя!» та взагалі повна текстів зі Святого Письма [7, с. 702].

Взагалі треба сказати, що в перших роках існування Харківського університету професорська колегія в більшості своїй складалася з осіб реакційного напрямку. Про це може свідчити той факт, що професорська рада р. 1823 вибрала в почесні члени університету таких запеклих обскурантів, як куратори Петербурзької шкільної округи Руніч та Казанської шкільної округи Магніцький.

До речі, згадаю тут один курйоз, пов'язаний з вибором почесних членів, що також характеризує тодішню професорську колегію Харківського університету. А саме, р. 1811 міністр внутрішніх справ Козодавлев отримав звіт Харківського університету. Він зрозумів ту чемність по-своєму і запитав міністра освіти, коли саме Харківський університет вибрав його почесним членом того університету. Тоді професорська рада – 13 січня 1812 р. – вибрала Козодавлева ні сіло ні впало почесним членом Харківського університету.

Скоро після відкриття університету в Харкові повстало питання про перенесення його в інше місце (була думка перенести його до Києва або до Білгорода) з тої причини, що «Харків представляє собою справжнє багно і до того багно надзвичайно смердюче через гниття в ньому гною, змішаного з грузьким болотом», як писав ректор університету до губернатора Бахтіна. І справді, р. 1811-1815 у Харкові, як читаємо в

спогадах одного професора, була така грязюка, що професорам доводилося призначати для студентів «грязькі вакації» (feriae luteae) [46, с. 317]. Проте університет залишився і надалі в Харкові.

Р. 1817 наступником гр. С. Потоцького на посаді куратора Харківської шкільної округи став Захар Карнеєв (1817-1822), що одразу виступив з проповіддю про шкідливість розуму і чистої науки. Він особливо в'ївся на ректора, славнозвісного математика Тимофія Осиповського, за його зауваження при іспиті одному студентові, що, говорячи про Бога, ужив вираз «жиє». Т. Осиповський зауважив, що стосовно Бога краще вжити вираз «існує», а не «жиє». На тому ґрунті виникла сутичка між Карнеєвим і Осиповським, що закінчилася примусовим залишенням Осиповським ректорської посади, а згодом і відходом з Харківського університету [177, с. 83]. З. Карнеєв, м.ін., осуджував філософію за те, що вона не надає значення бісові і чародіям, ніби заперечуючи їхнє існування, тоді як, на його думку, біс і чародії творять на світі багато лиха [124, с. 388].

Щодо студентів – головний контингент перших студентів був набраний з учнів харківського колеґіуму. Хто хотів вступити до університету, мав скласти іспит «з полегкістю, але без зайвого потурання» в знанні предметів, потрібних для слухання університетських лекцій. Насправді вступний іспит був занадто легкий, як це видно з донесення куратора С.Потоцького до міністерства освіти: «Коли б університет строго додержувався правил, що їх встановлено при прийомі студента, то університет не мав би тепер ні одного студента» [147, с. 62]. З 57 прийнятих студентів 33 зараховано на державний кошт. Слабка підготовка тих осіб, які складали вступний іспит до університету, примусила начальство університету клопотатися про дозвіл відкрити при університеті т. зв. підготовчі курси, на що р.1811 дістало дозвіл від міністерства освіти. Підготовчі курси були дворічні; проіснували вони лише до 1819 р., бо того року міністерство освіти відмовило в дальшому їх існуванні, вказуючи на те, що підготовка студентів є прямий обов'язок гімназій [147, с. 130].

У лютому 1821 р. куратор З. Карнеєв затвердив правила для студентів, при чому в записці до тих правил висловив він таку засаду: «Тому що ні правдивий розвиток ума, ні виховання серця без релігії не мають і не можуть мати жадного тривкого ґрунту, бо «начало премудрости єсть страхъ Божій», студенти в поведінці та наукових своїх студіях обов'язково повинні за вдану засаду визнавати побожність і старанно вправлятися у всякого роду християнській доброчесності». А ось витяги з тих правил для студентів, які вчать на державний кошт:

«I. Всі студенти встають як у шкільні дні, так і в свята, о 6 год., або і

раніш, особливо влітку. Потім, одягнувшись та прочитавши з побожністю ранішні молитви, пристойно займаються підготовленням себе до слухання викладів. При тих вправах необхідно заховувати глибоку тишу...

VI. Після закінчення усіх викладів студентам зразкової поведінки та дуже добрих успіхів інспектор дозволяє влітку прогулюватися...

VII. Для зміцнення здоров'я студентів можна також у вільний час від занять дозволяти їм займатися пристойними гімнастичними грами...

IX. В неділю та в свята повинні ходити до церкви під безпосереднім доглядом інспектора або його помічників і там стояти побожно».

Для характеристики того, як ставилося до студентів своє і чуже начальство, можуть служити такі ілюстрації: «Останній раз, – читаємо в оголошенні З. Карнеєва, – наказую студентам не ходити з довгим волоссям, а носити волосся, як у всіх порядних людей, а коли хто насмілиться не послухати цього, того – наказати солдатові – прилюдно при всіх студентах обстригти на солдатський зразок». 7 жовтня 1823 р. студенти вчинили бешкет у театрі, – висвистали актора Новицького; те саме повторилося і на другий день. Серед привідців того бешкету був також студент Михайло Остроградський, пізніше славний український математик. Цар Олександр I наклав на всіх студентів Харківського університету таку кару: заборонив надалі аж до спеціального дозволу відвідувати театр. Десять років студенти Харківського університету несли ту кару. Р. 1834 новий куратор Харківської шкільної округи гр. Ю. Головкін (1834-1846) звернувся до міністра освіти з проханням поклопотатися перед царем Миколою I про скасування заборони студентам відвідувати театр. Микола I поклав на проханні таку резолюцію: «Згоджуюсь, але якнайпильніше доглядати за пристойністю» [7, с. 1003, 1013-1014].

Кількість студентів у 20 і 30-х рр. була мінлива, про що свідчать такі дані:

в 1819/20 ак. р. – 201	на кінець 1829 р. – 334
в 1820/21 ак. р. – 195	на кінець 1830 р. – 265
в 1821/22 ак. р. – 213	на кінець 1831 р. – 247
на кінець 1825 р. – 346	на кінець 1832 р. – 282
на кінець 1826 р. – 305	на кінець 1833 р. – 244
на кінець 1827 р. – 260	на I IX 1834 р. – 261
на кінець 1828 р. – 237	на кінець 1835 р. – 263 [7, 856-857].

Серед студентів уже в той час існували деякі організації, наприклад, «Біблійне Товариство»*, що, правда, розпалося, як тільки перестали підтримувати його згори; науково-літературні бесіди професорів зі

*Основником «Біблійного Товариства» був куратор З. Карнеєв, відомий російський містик [269, с. 323].

студентами, запроваджені з ініціативи куратора округи гр. Ю. Головкина; господарська комісія, що дбала про краще ведення господарства в інтернаті державнокоштных студентів. Але мертвий формалізм того часу вбивав, а не оживлював саме молодих студентів, як пише в спогадах про Харківський університет один з тих, що вчилися в ньому наприкінці 20-х рр. XIX ст. «Може бути, – так він пише, – що ректор І. Кронберг мав рацію на запитання фельдмаршала Сакена, що оглядав університет: «а який дух студентів?» – відповісти по щирості: «Правду кажучи, студенти не мають жадного духу» [7, с. 1114].

Усе ж таки професорська колегія зуміла й в той час розвинути діяльність на полі науки і журналістики. Так, р. 1812 вийшло 12 чисел першого в Харкові часопису «Харківській еженедѣльникъ», де найактивнішу участь брав проф. Харківського університету по кафедрі сільськогосподарських наук К. Нельдехен; р. 1816 почав виходити російською мовою з участю професорів Харківського університету журнал «Украинский Вѣстникъ», де, м. ін., П. Гулак-Артемівський вмістив свою байку «Пан та собака»; р. 1817 Університетське товариство наук (засновано його з ініціативи В. Каразіна 1812 р.) випустило один том своїх праць; того самого року проф. Т. Пільгер почав видавати журнал «Украинській Домоводъ»; р. 1820 іменем університету почав виходити часопис «Харьковскія Извѣстія»; перед тим у рр. 1817-1818 виходив той часопис за редакцією кандидата Вербицького. Р. 1824 університет почав видавати, за редакцією ад'юнкта Олександра Складовського, «Украинский Журналь». Український письменник Павло Білецький-Носенко прихильно поставився до програми того журналу, був утішений, що в ньому приділялося поважне місце Україні, але висловився за конечність зробити ще дальший крок у тім напрямі, а саме – містити в журналі твори українською мовою. В кінці 1824 р. появився в тому журналі новий відділ – «Малороссійская Старина», де надруковано деякі універсали Ю. Хмельницького, І. Мазепи, І. Скоропадського та декілька листів з тих часів.

Були тоді й інші спроби видавати журнали окремими професорами чи навіть самим університетом, але спроби ті не здійснилися з незалежних від них причин. Так, наприкінці 1820 р. лектори П. Гулак-Артемівський та О. Складовський звернулися до професорської ради з проханням дозволити їм видавати журнал «Харьковская Муза», але міністерство освіти не дало на те згоди. Р. 1834 університет ухвалив видавати свій журнал «Ученыя Записки», але Микола I на доповіді про це поклав таку резолюцію: «Повременить» («почекати»). Університет «чекав» 40 років: «Записки Императорскаго Харьковского Университета» почали виходити лише від 1874 р.

Велику працю до 1835 р., себто до введення в життя нового університетського статуту, проробив університет як фактичний керманіч народною освітою в межах Харківської шкільної округи, але про це мова буде далі.

Повстання декабристів (14. 12. 1825 р.), на думку російського правительства, було вислідом фальшивого напряду шкільної системи. Отож новий цар Микола I рескриптом з дня 14 травня 1826 р. наказав міністрові освіти О. Шишкову виготовити в спеціально призначенім Комітеті, під головуванням міністра освіти, проект нового устрою шкіл. До складу того Комітету Микола I призначив декілька осіб, в числі їх лише одного з кураторів шкільних округ, а саме харківського куратора Олексія Перовського (сина гр. Олексія Розумовського), що в російським письменстві є відомий за псевдонімом «А. Погорѣльскій». О. Перовський незадовго перед тим подав Миколі I записку «О народномъ «просвѣщеніи въ Россіи», де, м. ін., висловив такі думки: «Абстрактні науки належать, так мовити, до розкоші людського розуму, а розкіш та, не визначена скромними межами і не пристосована до потреб ще незрілого народу, не може не бути шкідливою для нього. – Не слід дарувати університетам право уділяти ранги магістра, доктора і т. п., бо з тими рангами зв'язуються в Росії чини і навіть шляхетська гідність. – Шкідливий вплив на юнацтво має заборона тілесних кар (тілесну кару в школах скасував батько О. Перовського – міністр освіти гр. О. Розумовській 1811 р. – С.). бо та заборона привчає молодь до духу непокірности, самонадійности, що приводить до того, що юнак, досягши 18 або 20 років, вважає себе правосильним міркувати про перетворення держави та взагалі діяти відповідно до своїх поглядів» [140, с. 363-367].

Новий університетський статут 1835 р. покінчив з фікцією академічної свободи, що номінально зберігалася в статуті 1804 р. Куратор шкільної округи, за новим статутом, мусив перебувати в тому місті, де був університет. Ректор і декани поки що залишалися вибрані, але компетенція професорської ради була досить обмежена. Новий дух університетського навчання незадовго перед тим визначив міністр освіти гр. Сергій Уваров у своїй промові до кураторів шкільних округ (21 березня 1833 р.), вказуючи, що вся освітня діяльність має базуватися на триєдиній формулі: «православіє, самодержавіє, народність», – «народність» у розумінні «російської», великодержавницької». Так увійшла в життя бойова політична формула, що стала прапором міністерства освіти аж до кінця існування царської Росії.

Від 1835 р. тягнеться смуга всіляких утисків на внутрішнє життя університетів. Так, р. 1841 міністр освіти гр. С. Уваров наказав знищити

дисертацію Миколи Костомарова – «О причинахъ и характеръ уни въ западной Россіи» за те, що він, мовляв, гудить у ній православних патріархів, владик і духовенство [166, с. 978]. М. Костомаров подав другу дисертацію на тему «Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи». Під час захисту тої дисертації в Харківському університеті виник такий епізод: проф. Якимів, один з опонентів, витяг з дисертації два рядки з якогось вірша та вимагав від Костомарова довести, що в них є будь-яка поезія. Другий опонент проф. Михайло Лунін не стримався і, сміючися, сказав: «Це все одно, як би розсікти людину на шматки та вимагати показати, де у неї душа: ні в носі, ні в руці, ні в усі, ні в носі нема душі, а жива людина – з душею» [17, с. 298].

Р. 1845 було підвищено платню за навчання. Від дітей купців і міщан стали вимагати при вступі до університету посвідок, що вони виступили з купецького чи міщанського стану. Р. 1847 скасовано право відвідувати університетські лекції вільним слухачам. Французька революція 1848 р. потягла за собою начинку на ті університетські науки в російських університетах, що, за висловом «Наставленія ректору и деканамъ» з дня 24 жовтня 1849 р., можуть «подавать неблагонамѣренности болѣе случаевъ къ внушенію молодымъ людямъ неправильныхъ и превратныхъ понятій о предметахъ политическихъ». В тому «наставленіі», м.ін., наказувалося: «Ректор і декани будуть старанно відкидати в програмах, що їм представляються, та забороняти в усних викладах з катедр усе те, що може навіть і побічно сприяти поширенню у нас руйнуючих засад або служити ним якоюсь підпорою. Сюди належать міркування, що мають на меті понизити гідність і користь будь-якого стану в державі або захитати встановлені законами взаємовідносини між різними станами, двоєначні або сумнівні натяки на недосяжні теорії про спільність капіталів і маєтків, словом, усякого роду заміри домагань пролетаріїв щодо громадської чи приватної власности» [168, с. 341-343]. Тоді ж таки, р. 1849, деякі предмети підпали особливому переслідуванню. Наприклад, р. 1849 при наступникові гр. С. Уварова – кн. Платоні Шірінським-Шіхматові – зовсім вилучено з програми університетського навчання державне право європейських країн; те саме р. 1850 сталося з філософією, що була признана за некорисну «при сучасному непристойному розвитку тої науки у німецьких учених», – за винятком логіки та психології, але викладання тих двох наук заборонялося світським професорам, а покладалося на професорів богословія при умові базувати ті науки на істинах Святого Письма. Сама управа Харківської шкільної округи (як рівно і Київської) у рр. 1846-1856 знаходилася в руках генерал-губернаторів. Р. 1850 Микола I відвідав Харківський університет. Ось як описує ті відвідини

один з тодішніх студентів того університету: «В актовій залі студенти вишикувалися перед катедрою. Увійшов Микола I і став посеред залі. Обличчя його було хмуре, суворе, невдоволене. Раптом розлягся його сильний, гучний голос, що розвіяв тишу: «Що це таке?». До Миколи підбіг інспектор полковник Строев та почав, перегинаючись, дивитися, куди саме встромив свій погляд Микола I. Обличчя його робилося все страшнішим. «Що це таке? – Це катедра, ваша імператорська величність, – відповів Строев. – «Ні, не те? Ось оце, оце...» І цар двічі сердито провів під своїм підборіддям. – «Під арешт! Розпуста! Мармизи!» – швидко вийшов він із зали і залишив університет. З'ясувалося, що в одного студента, що стояв перед Миколою I, підборіддя було не досить виголене. Тим і обмежилися відвідини університету Миколою I. Строев був відставлений, а студента звільнено з університету» [169, с. 64-65].

Тільки з новим царюванням (Олександра II) настало полегшення для університетів. Уже на початку свого царювання Олександр II відмовився затвердити виготовлений ще при Миколі I проєкт про утворення у всіх університетах кадрів шпіонів з кола студентів, що мали б бути у віданні відповідних кураторів шкільних округ, та наказав негайно звільнити з посади автора того проєкту*. Р. 1856 відновлено відрядження професорів за кордон з науковою метою, що було заборонено від 1848 р., відновлено катедри філософії та державного права; р. 1861 скасовано обов'язкову студентську форму тощо.

Новий університетський статут (18 червня 1863 р.) відновив університетську автономію: ректор і декани стали виборні; університет мав право судити студентів за переступи їх в стінах університету; наукова ранга остаточно призначалася професорською радою; факультети мали право цензури над працями своїх членів при виданні тих праць університетом; влада куратора шкільної округи обмежувалася загальним доглядом над діяльністю університету.

Проте недовго тішилися університети статутом 1863 р. в повній його непорушності.

Уже р. 1872 міністерство освіти звернулося до університетів із запитом про бажані зміни в статуті 1863 р., маючи на увазі підсилити свій контроль над навчанням в університеті та заведення суворішої дисципліни для студентів, що саме в той час уряджували т. зв. студентські бунти на політичним ґрунті. Професорська рада Харківського університету в своїй

*Автором того ганебного проєкту був Ів. Ліпправді, урядовець особливих доручень при міністрі внутрішніх справ, колишній член тасмного вільнолюбного товариства «Зеленая книга» [244, с. 318-319].

відповіді на запит міністерства освіти висловилися за збереження засад автономії та основ статуту 1863 р. Нова хвиля студентських заколотів (почався заколот в Київському університеті 14 березня 1878 р. і захопив усі університети в Росії протягом майже цілого року) дала привід міністерству освіти поквалитися зі зміною статуту 1863 р. У раді міністрів 20 листопада 1882 р., вже за царя Олександра III, виникла думка віддавати в карні батальйони і роти тих студентів, «що за зухвале поведження і нечемний непослух розпоряджень начальства заслуговують не лише виключення зі школи, але й вимагають особливих засобів для своєї поправи». Але та думка зустріла рішуче заперечення з боку представників воєнного і морського міністерств, так що вона не була прийнята [69, с. 17].

У державній раді проект нового університетського статуту, вироблений міністерством освіти, не знайшов підтримки з боку більшості її членів, але Олександр III пристав до думки меншості і затвердив проєкт 13 серпня 1884 р.

Університети, за статутом 1884 р., ставали в повну підлеглість міністерству освіти. Воно не лише вибирало ректорів, призначало, підвищувало і звільняло професорів, але й затверджувало програми окремих курсів і навіть розклад викладів, так що зміна в розкладі викладів, що викликала біжучими потребами, могла відбутися лише за дозволом міністерства. Статут 1884 р. завів уперше в російських університетах лекційну платню студентів на користь професорів, крім платні за навчання в університеті; увів державні іспитові комісії та знов увів уніформу для студентів.

Щодо учительських сил – статут 1884 р. скасував доцентуру, так що треба було одних доцентів перевести до категорії надзвичайних професорів, інших – призначити тимчасово виконуючими обов'язки надзвичайного професора, а ще інших – «залишити за штатом», себто усунути їх з університету. Один з доцентів Харківського університету потрапив до третьої категорії на тій підставі, що «за приватними відомостями є хохломан». Цікава історія трапилася також з Миколою Сумцовим, що представив докторську дисертацію з історії української літератури половини XVII ст. Дисертацію факультет ухвалив і призначив диспут. Несподівано університетське начальство повідомило М. Сумцова, що не може уділити аудиторію для диспуту, бо є небезпека студентського заколоту. Річ у тому, що проф. слов'янознавства Петро Безсонов доніс міністрові, що дисертація написана в українофільській дусі, і міністр передав дисертацію М. Сумцова на додатковий розгляд двом ученим – Костянтинові Бестужев-Рюмину та Атанасієві Бичкову. Ні той, ні другий не знайшли нічого протизаконного, але диспут не відбувся. Дехто з

професорів і учених, – наприклад, Олександр Кірпічніков і той самий А. Бичков – радили М. Сумцову не брати назад дисертації та подати скаргу. «Дорогі тіні! – так пише М. Сумцов у своїх спогадах про проф. О. Кірпічнікова, вам я зобов'язаний тим, що при всіх перешкодах досяг катедри і уцілів при університетській завірюсі того часу. Де там було скаржитися й домагатися! Все тоді припишло, і мені треба було припишнути» [18, с. 11-12].

Той самий проф. Безсонов подав р. 1887 негативну оцінку магістерської дисертації Михайла Халанського на тему «Великорусскія былины кievскаго цикла» проти позитивної оцінки проф. Олександра Потебні та проф. Марина Дринова. Хоч факультет допустив захист дисертації М. Халанського, однак куратор шкільної округи внаслідок виказу Безсонова не дав на те згоди. Проф. Дринов підняв на факультеті питання про надрукування всіх оцінок праці М. Халанського, і факультет ухвалив пропозицію М. Дринова, але Безсонов опротестував ту ухвалу, посилаючись на те, що М. Халанський зняв з розгляду факультетом згаданої дисертації. Ту саму дисертацію М. Халанський захистив 17 квітня 1888 р. у Петербурзькій університеті. Проф. Безсонов, за висловом О. Потебні, був «науково неосудний» в галузі слов'янської міфології та етнографії [16, с. 8]. Наприклад, участь слов'ян у Троянській війні Безсонов доводив поясненням власних імен героїв Троянської війни: Парис – це є «парень» (парубок), Айнета, жінка Енея, – це російська Анета, або взяти такі його пояснення: пенати – це «малорусскіє панята», амазонки – це слов'янські малжонки і т. п. Не диво, що проф. О. Потебня не один раз в останніх роках свого життя говорив, що єдиний гріх в його житті – це запрошення, з його ініціативи, Безсонова на кафедру слов'янської філології Харківського університету [190, с. 131]. Р. 1887 змушений був залишити Харківський університет один з популярних професорів, а саме Іван Дідятін, бо його обвинувачено в тому, що листується з деякими неблагонадійними особами, збирає у себе молодь і взагалі шкідливо впливає на молодь [18, с. 12].

Щодо студентів, – згадаю тут такі факти: р. 1887 підвищено платню за навчання з 5 до 25 крб. за кожний семестр. Того самого року знову виникли студентські заколоти, внаслідок чого 43 студенти зовсім звільнено (всього студентів у Харківському університеті 1887 р. було 1382), а самий університет був тимчасово закритий. Студентські заколоти підірвали віру в статут 1884 р. Отож р. 1888 помічається деякий зворот, але не надовго. Саме того року відвідав Харків цар Олександр III зі своєю родиною після розбиття царського потягу біля Борок (17 жовтня 1888 р.) і був дуже зворушений зустріччю харківського студентства. Після

огляду університетських клінік, де перебували ранені під час катастрофи царського потягу, Олександр III пересвідчився в убожестві університетських клінік, а тому університет незабаром дістав державну субсидію 400 тисяч крб, на поліпшення і поширення навчально-помічних установ при Харківському університеті.

Навесні 1899 р. розпочався студентський заколот у Петербурзі і швидко перекинувся на інші університети, в тім числі і на Харківський. Уряд зреагував на студентські заколоти збільшенням і загостренням репресій. Найвищий пункт, до якого доходить уряд в тім напрямі, є правила 29 липня 1899 р. про віддання в солдати учасників студентських заколотів. Відповіддю на введення в життя тих правил (183 студентів Київського університету справді призначено до війська) було вбивство міністра освіти Миколи Боголепова (14 лютого 1901 р.).

Щодо розвитку національної свідомості серед українських студентів Харківського університету – початком його слід вважати 60-ті роки. Видна роль в пробудженні національної свідомості серед тогочасних студентів, безперечно, належить молодому ад'юнктові того університету О.Потебні. Перебуваючи в 1862-63 рр. за кордоном з науковою метою, О.Потебня листувався зі студентом Харківського університету Іваном Біликовим (пізніше він був директором Білгородської учительської семінарії). В одному зі своїх листів до нього О.Потебня писав: «Якщо не спасе нас ідея національності, що одна лише здатна пробудити як любов до науки і мистецтва, так і громадські поривання, то університет (Харківський. – С.) – засуджений на довгочасну нікчемність». А в іншому листі до нього О.Потебня писав: «Ось вам низка дрібних і окремих питань, за вирішення яких треба звернутися до книжок: Що таке Люблінська Унія? Ступінь її згідності з вимогами українського народу? Змагання що їх висловив наш народ в козацьких війнах щодо Польщі, Москви, внутрішнього устрою? Чи є тепер потреба в сполученні з великоруським народом? Якщо є, то які умови? Що говорять Москві спроби відділення України після Хмельницького? Що говорить полякам Коліївщина?.. Наші батьки і діди були тверді в своїй народності мимохіть; не будучи національно свідомі, вони могли ще залишатися українцями, але ми можемо бути міцні тільки свідомістю своєї відрубності» [191, с. 10, 17-18].

У пізніших роках – 80- і 90-х – серед професорів Харківського університету було уже декілька українців (Д. Багалій, Д. Овсяніко-Куліковський, М. Сумцов і ін.), але вони, за одними спогадами, були скорше українофілами, стояли осторонь від українського руху і не шукали об'єднання з студентством. Студенти мали тоді лише легальні організації, – т. зв. земляцтва, що об'єднували студентів окремих місцевостей

та мали чисто культурно-допомоговий характер [77, с. 57]. Але вже в березні 1897 р. у Харкові утворився невеличкий гурток – «Українська Студентська Громада», що її першими членами були шестеро студентів університету і технологічного інституту на чолі зі студентом університету Дмитром Антоновичем, сином відомого історика проф. Володимира Антоновича. Громада не мала строго визначеної програми – і це з тою метою, «щоб дати можливість вступати до Громади кожному студентові, що чув себе українцем та хоче працювати над собою, щоб у майбутньому стати корисним для свого народу та боротися за його долю, за його національні права й за поліпшення матеріального добробуту» [77, с. 57, 59]. Р. 1899 харківська громада нараховувала, здається, понад 30 членів. Того самого року в харківських високих школах не припинялися студентські збори, демонстрації та страйки. Багато членів Громади опинилася в проводі того руху [77, с. 37, 42].

З числа вихованців Харківського університету вийшло багато визначних учених, як, наприклад, Д. Багалій, В. Бузескул, М. Ковалевський, М. Костомарів, І. Мечніков, О. Потебня, І. Срезневський, М. Сухомлінов та ін. Дехто з них залишив цікаві спогади про студентські роки свого перебування в Харківському університеті. Наприклад, М. Костомаров у своїх спогадах згадує про лектора французької мови Паки-де-Совіні, який примушував кожного студента приходити перед іспитом до нього, щоб взяти собі «лесони» – записку з зазначенням – про що саме питатиме він на іспиті – та заплатити за «лесони» 10 крб. Хоч М. Костомарів і дістав «лесони», але на іспиті трапився скандал, бо Паки-де-Совіні спитав не те, що призначив [82, с. 145]. Про проф. М. Луніна, що придбав назву «харківський Грановський»*, М. Костомарів висловився так: «Лунін був, безперечно, один з найліпших професорів всесвітньої історії, що коли-небудь були в наших університетах» [82, с. 141]**. М. Ковалевський з особливою теплістю згадує проф. Дмитра Каченовського: «Його ерудиція була широка і ґрунтовна, виклад – талановитий і красномовний. В Росії я не чув кращого професора. З числа закордонних професорів, що їх я чув, один Лябуле та ще Штейн у Відні визначалися рівною або трохи ліпшою дикцією». М. Ковалевський також згадує, що характерною

*Про Тимофія Грановського, славнозвісного професора Московського університету, див. працю Ч. В'єтрінського «Т. Н. Грановський и его время». М., 1897.

**Проф. Бузескул в статті «Харьковскій Грановскій» вказує, м. ін., що М. Лунін вів завзяту боротьбу проти професорів, що з корисною метою улаштовували у себе пансіон для студентів університету. Не без гриха в тім, був також проф. П. Гулак-Артемівський. Кажуть, що коли останній вступив у ректорство і у своїй промові до професорів заявив, що він знищить усі зловживання, М. Лунін викликнув: «Так, зловживання – великі, але ви, пане ректоре, перший провинник!» [17, с. 298].

ресою того часу було те, що «всі ми (студенти. – С.) без різниці спеціальності цікавилися виключно суспільними питаннями» [70, с. 64, 66]. В. Бузескул присвячує теплі рядки О. Потебні: «Часто називали його знаменитим, чудовим лектором. Якщо під тим розуміти лад і ясність викладу, оздобну літературну форму, дар слова, плавність мови, то Потебня не був таким промовцем. Чарував той творчий процес, що при ньому ми були присутні, та дослідницька праця, що її провадив він на кафедрі, не кажучи уже про глибину його думки, оригінальні висновки і спостереження... Ми бачили в Потебні немов ідеал ученого, що проголошує свої переконання, стійкого і непохитного в них. Але він не був нам близький. Ми почували себе ніяково в його присутності, торопіючи перед ним. Він здавався нам суворим, неприступним. Але іспитував Потебня докладно, в оцінці наших відповідей був вибачливий» [19, с. 244, 246].

Крім поданих спогадів вихованців Харківського університету, які пізніше стали визначними ученими, наведу тут спогади про Харківський університет ще двох його вихованців – письменника і педагога Михайла Де-Пуле, який вчився в Харківськiм університеті в 40-х роках ХІХ ст., та Петра Сокальського, відомого українського композитора і музикознавця, що учився там же в рр. 1848-1852. У своїй статті «Харьковский университет и Д. И. Каченовский» М. Де-Пуле не лише подав теплі згадки про професорів Д. Каченовського, М. Луніна, А. Валицького, А. Метлинського, О. Росновського, І. Срезневського і Ю. Гордієнка та досить терпку згадку про П. Гулака-Артемівського, але також спробував з'ясувати вплив Харківського університету на тамошнє шляхетство та визначити характер тої освіти, що її уділяв Харківський університет своїм вихованцям в 40-х роках ХІХ ст. «Харківський університет, – пише М. Де-Пуле – насамперед впливав найкультурнішим способом на українське («малоросійське») шляхетство, поширюючи серед нього загальнолюдську освіту та знання, для придбання яких на півдні Росії, в добу попереднього киево-польського впливу, був більше підготовлений ґрунт, а тому знання ставали більш кінцевою потребою, ніж на півночі чи в центрі. З Харківського університету виходили надзвичайно освічені, нерідко учені люди, що в більшості своїй, перебувши призначений час на державній службі, поспішали до своїх кураторів, де в затишку під черешнями та білими акаціями насолоджувалися українським («малоросійським») *far nitens*, себто роздумою та безтурботними лінощами...». «В основі освіти, що набувалася в Харківськiм університеті, лежав ідеалізм, спричинений історичними та місцевими обставинами. Ліпша риса харківського ідеалізму виявилася в *літературнім напрямі* науки та в *літературнім*

настрої студентів» [234, с. 78-79, 113]. П. Сокальський у своїх спогадах про Харківський університет уділив, м. ін., місце великому оригіналові, проф. фізико-математичного факультету І. Рейпольському: «Читав він лекції своєрідно, цілковито заглиблюючись у думки, не помічаючи слухачів і того, що діялося в аудиторії. Так, одного разу в аудиторії нікого не було, а він все ж таки почав читати, а потім звернувся до порожніх лав: «Господа, что же это васъ здесь никого нѣтъ?!» Якщо він почував на вулиці звісну потребу, то він зупинявся для того, де попало в найвідкритих місцях. Якщо в той час хто-небудь проходив мимо, то він голосно і відрубно кожному незмінно говорив: «Тот, кто удерживается от испускания, получит каменную болѣзнь» [169, с. 67-68].

Залишається сказати декілька слів про науково-громадську діяльність Харківського університету та його професорів у визначений період, себто до кінця ХІХ ст.

При університеті були такі наукові товариства: 1. Товариство дослідників природи (засновано 1869 р.); 2. Товариство досвідних наук; 3. Математичне товариство (засновано 1879 р.); 4. Історично-філологічне Товариство (засновано 28 лютого 1877 р.), а р. 1892 засновано при ньому Педагогічний відділ. Всі ті товариства видавали свої «Труди» і «Сборники». Крім того, р. 1893 університет відновив видання свого органу «Записки Императорскаго Харьковского Университета» (перед тим видання «Записок» припинилося 1884 р.).

Багато професорів Харківського університету виступало з публічними викладами з просвітньою і добродійною метою. В рр. 1895 і 1896 Історично-філологічне товариство провадило наукові читання для жінок. Кількість слухачок доходила до 200. Розвиток Товариства грамотності, Громадської бібліотеки, Пушкінської школи тісно зв'язується з іменами професорів Д. Багалія, Василя Данилевського, М. Сумцова, Михайла Чубинського та ін.

Серед професорів Харківського університету була ціла низка визначних учених, як, наприклад, О. Потебня, Е. Редін, О. Ляпунов, Амфіян Лебедєв (автор праці «Харьковский коллегіумъ»), Гаврило Успенський, Д. Каченовський, В. Бузескул, Олександр Данилевський, Дмитро Овсяніко-Куліковський, Лев Гіршман (знаменитий окуліст), що йому у вересні 1895 р. улаштовано з нагоди його ювілею «до того часу невиданий у Харкові факеяцуг» [18, с. 85] та ін. Кінчаючи на цьому історію Харківського університету за час від його заснування до кінця ХІХ ст., мушу вказати, що діяльність університету в галузі народної освіти розгляну в розділі, присвяченім історії народної школи в ХІХ ст.

Майже одночасно з утворенням міністерства народної освіти вийшов

царський наказ про визначення в майбутньому Києва як місця осідку університету. Того дуже домагався гр. П. Завадовський, але заснування університету в Києві затрималося на довгий час через перешкоди з боку впливових поляків.

До часу утворення університету в Харкові українці з Волині, Слобожанщини та інших українських земель виїздили до Віленського університету (єзуїтську академію Степан Баторій перетворив на університет). Той факт дав привід Гугові Колонтаю, ректорові Харківського університету, в листі до візитатора шкіл Волині, Поділля і Київщини гр. Тадея Чацького з дня 13 лютого 1804 р. зауважити, що не зовсім добре, що до Віленського університету приймають студентів з Волині та Харківської губернії. «Боюся, – писав він, – щоб у правительства (російського. – С.) не виникла думка, яка б йому ясно показала, що згодом треба буде відкрити університет у Києві... На випадок цього добре було б представити міністрові, що Харків лежить близько до Києва, а Київ знаходиться на самому краю трьох губерній, тим часом як головна школа має бути в центральнім пункті трьох губерній» [74, с. 356]. Гр. Т. Чацький умовив гр. П. Завадовського відкрити гімназію в Крем'янці, що, мовляв, виконуватиме функції університету польського. Гр. П. Завадовський, який в дитинстві вчився в єзуїтській школі, був великий прихильник Польщі і поляків, – тим і пояснюється його поступливість у тій справі: р. 1805 відкрито гімназію в Крем'янці. Згаданий уже Г. Колонтай у листі до Яна Снядецького, колишнього ректора Віленського університету, дня 27 липня 1805 р. писав: «Староста Чацький виїхав тепер до Києва на побачення з міністром освіти, що мав туди приїхати для переговорів – про те, чи буде для тутешніх губерній утворено університет у Києві, чи в якомсь іншій місті, чи без нього можна зовсім обійтися... Думка Чацького була така: відкласти у далеке майбуття проект заснування університету, а порадити міністрові відкрити гімназію, подібну до кременецької, для київської губернії, однак не в Києві, а в Радомишлі» [75, с. 121, 124].

Взагалі П. Чацький ніяк не міг примиритися з думкою заснування університету в Києві. Ось, наприклад, що писав він у листі з дня 16 листопада 1806 р. до Г. Колонтая: «Київ має за собою іменний наказ, де обіцяється перетворити Духовну Академію в університет... Проти цього замаху один засіб – заснувати університет у Крем'янці» [76, с. 247]. Так воно й сталося: царським рескриптом з дня 18 січня 1819 р. крем'янецьку гімназію перетворено на волинський ліцей [21, с. 182]. Всі предмети викладалися тут польською мовою, всі професори були поляки та й більшість учнів складалася з поляків, – за відомостями візитатора, з числа понад 600 студентів 1821 р. «русских» налічувалося 34.

Під час польського повстання 1830 р. частина студентів волинського ліцею взяла участь у повстанні, частину студентів батьки взяли додому, так що ліцей цілком спорожнів ще перед офіційним його закриттям з наказу 21 серпня 1831 р. Проте ліцей як установа існував і далі. Коли р. 1832 виникло питання, що далі робити з волинським ліцеєм, то була думка перенести ліцей до Житомира, але куратор Харківської шкільної округи В. Філат'єв подав Миколі І думку про перенесення ліцею до Києва; ту саму думку підтримав київський генерал-губернатор Левашов та перший куратор Київської шкільної округи Е. фон-Брадке*. Наслідком усього того і вийшов царський наказ з дня 8 листопада 1833 р. – перенести волинський ліцей з Крем'янця до Києва та перетворити його в університет св. Володимира [26, с. 48–66]. Всі професори волинського ліцею стали професорами університету в Києві [21, с. 195].

15 липня 1834 р., саме в день св. Володимира Великого, в пам'ять якого, як зазначав царський наказ 8 листопада 1833 р., і засновується університет у Києві, відбувся урочистий акт відкриття університету. Виклади в університеті почалися 28 серпня 1834 р. Отож маємо аж три дати, що з ними пов'язується заснування Київського університету, але звичайно заснування його відносять до дня 15 липня 1834 р.

На ректора університету уряд призначив професора Московського університету Михайла Максимовича, українця з походження; вступив він до урядування після відкриття університету, а до його приїзду стояв на чолі університетського правління Максим Берлінський, найстаріший з київських істориків, вихованець Київської академії [215, с. 10].

Засновуючи в Києві університет, російський уряд дбав не так про наукові інтереси, як про політичні, – справа йшла про те, щоб за допомогою університету прищепити польському юнацтву «общій дух русскаго народа», як про це одверто згодом висловився тодішній міністер освіти гр. С. Уваров. Отож Київський університет мав обслуговувати насамперед польське громадянство Київщини, Волині та Поділля, як воно і було фактично в перших десятиліттях існування університету. І тільки пізніше Київський університет став притягати до себе українську молодь Наддніпрянської України.

У перших роках свого існування університет містився в трьох найманих будинках, і тільки р. 1842 закінчено будівництво величезної кам'яниці, за проектом архітектора В. Беретті, на площі великого пустиря, що був оточений з двох боків глибокими і дикими ярами. Проректор Володимир Цих уже у своїй промові на урочистім акті відкриття

*14 грудня 1832 р. утворено кураторію Київської шкільної округи. До тої округи входили Київська, Волинська, Подільська та Чернігівська губернії.

університету пророкував добрі наслідки для Києва від існування в ньому університету: «Університет дасть зовсім інший вигляд цьому місту. Бідні хати, що ліпляться одна біля другої у віддалених частинах міста, перетворяться у величезні і гарні будинки, а на розлогих пустирях, що відділяють одну частину міста від другої, стануть чудові будови або гарні грища» [26, с. 90]. І його пророцтво цілком справдилося.

Після збудування власної кам'яниці університетські клініки також примістилися в ній, що, розуміється, було на велику шкоду як для самих клінік, так і для інших установ університету. І тільки згодом медичний факультет зміг розташувати анатомічну залу та різні клініки в окремих будинках.

Київський університет довгий час керувався спеціальними статутами. Перший його статут з дня 25 грудня 1833 р. порівняно з загальним університетським статутом 1804 р., мав такі особливості:

1) Київський університет кваліфікувався як навчальна установа, тоді як університети, за статутом 1804 р., мали не лише викладати наукові предмети, але й розробляти їх; 2) професорська рада складалася лише з професорів, а за статутом 1804 р., до неї входили також ад'юнкти; 3) ректор вибирався на один рік, а не на два роки, як це було за статутом 1804 р. [26, с. 68]. Другий статут Київського університету з дня 9 червня 1842 р. мав такі головні особливості порівняно з загальним університетським статутом 1835 р.: Київський університет вибирав не ректора, а двох кандидатів на ректорську посаду, – одного з них затверджував міністр освіти*; статут 9 червня 1842 р. вперше увів у життя доцентуру; начальство Київського університету мусило пересвідчитися в моральності тих осіб, що бажали вступити в студенти того університету [26, с. 308, 313, 316]. Статут 1842 р., у всьому, що стосувалося управління університету, не давав Київському університетові, за висловом професора М. Владимирського-Буданова, і тої частки прав, яка уділялася іншим університетам статутом 1835 р.

Уже через чотири роки в Київській університеті сталася перерва в його академічній житті. Причиною того було викриття серед польських студентів гуртка, що підготовляв польське повстання, Подія та потягла за собою дуже прикрі наслідки: 35 студентів-поляків понесли різні кари; декілька професорів було спенсіоновано або переведено до інших університетів; куратор фон-Брадке змушений був подати прохання про звільнення з посади куратора Київської шкільної округи [15, с. 288]; звільнення з посади київського генерал-губернатора, а на його місце

*Згідно з царським наказом з дня 28 жовтня 1841 р., ректор, проректор і декани Київського університету мали вибиратися на чотири роки.

Микола I призначив генерала Дмитра Бібікова, жорстокого самовільця; царським наказом з дня 9 січня 1839 р. припинено навчання в університеті на один рік (фактично лекції припинилися 17 березня 1839 р.), але наказом з дня 26 квітня 1839 р. визначено відкрити прийняття студентів і читання лекцій з вересня 1839 р. [26, с. 185].

Спочатку Київський університет мав лише два факультети – філософічний з двома відділами (відділ словесних наук, пізніше історично-філологічний, і фізико-математичний) та правничий. Пізніше, а саме р. 1841, відкрито медичний факультет.

Перший склад студентів налічував усього 62 особи, що розподілялися за факультетами так: на відділі словесних наук – 13, на фізико-математичнім відділі – 14, на правничім факультеті – 35. Більшість студентів становили поляки*. Жидів майже зовсім не було аж до відкриття медичного факультету. Нарешті, щодо їхнього стану – більшість студентів першого складу належала до шляхти (57) і тільки троє належало до духовного стану, а двоє – до міщан. Кожний, хто хотів вступити до Київського університету, мусив скласти іспит при університеті, незалежно від того, яку школу він скінчив перед тим. Цей винятковий порядок прийняття студентів пояснювався тим, що міністерство освіти не зовсім довіряло тим свідоцтвам, що їх видавали школи в т. зв. Південно-Західній Росії. Предметом іспиту була, м. ін., латинська мова. В правилах вказувалося, що від кандидата вимагається, щоб він міг перекласти і пояснити з прозаїків Саллюстія, Лівія та Ціцерона; з поетів – Віргілія і кращі оди Горація, а також міг би викласти свої думки латинською мовою без граматичних помилок [107, с. 536]. Тільки р. 1838 надано право абітурієнтам 1-ї Київської гімназії вступити до Київського університету без іспиту, а р. 1842 те право поширено і на абітурієнтів інших гімназій.

1837/38 ак. р. відбувся перший випуск студентів, а саме 16 студентів скінчило з званням кандидата, а 12 – з званням дійсного студента [212, с. 545].

Професорський збір спочатку складався також переважно з поляків, за ними йшли німці, і лише незначна меншість належала до українців і росіян. Проте першим ректором був славнозвісний український учений, професор російської словесності Михайло Максимович, родом з Полтавщини, а проректором – Володимир Цих, професор всесвітньої історії, родом з Харківщини. На останню кафедру претендував, як відомо,

* З огляду на велику кількість студентів римо-католицької віри була влаштована – в північно-західному кутку університетської будови – латинська каплиця, але після 1864 р. її зліквідовано [254, с. 853].

Микола Гоголь, що в своїм проханні посилався, м. ін., на те, що він не новак, бо довго учителював і має глибокі історичні знання, але міністерство освіти воліло, на представлення куратора Е. фон-Брадке, призначити на посаду професора всесвітньої історії В. Циха, а М. Гоголя призначено на посаду надзвичайного професора історії середніх віків – Петербурзького університету, однак недовго він там професорував: р. 1835 М. Гоголь був звільнений міністерством освіти.

Не можна не згадати тут такий сумний факт: 10 листопада 1844 р. професорська рада Київського університету забалотувала кандидатуру Миколи Костомарова на посаду ад'юнкта по кафедрі російської історії, і лише 4 червня 1846 р. був він обраний на ту посаду. Як відомо, М. Костомарів був заарештований як член Кирило-Методіївського братства [26, с. 363-365].

Серед професорів на початку 40-х років утворилися дві групи – німецька та російська, так що від 1843 аж до 1861 р. кермо університету знаходилося в руках німецької групи; до неї належали і ті російські професори, що скінчили Дорпатський університет. У згаданий період обидві групи спільно виступали на боротьбу з польським повстанням. Пізніше професори Київського університету поділилися на дві партії – ліберальну і консервативну, причому всі професори українофільського напрямку належали до ліберальної партії, тимчасом як «україножери» під проводом проф. Юліана Кулаковського та Тимофія Флорінського належали до консервативної партії. Переважаючи більшість професорів належала до консервативної партії. Отож не дивно, що р. 1864 професорська рада вибрала в почесні члени Київського університету відомого російського публіциста-україножера Михайла Каткова. Особливо загострилася боротьба тих двох партій на українським питанні від початку ХХ ст., про що мова буде в наступному розділі.

Тяжка атмосфера миколаївського режиму однаково давалася взнаки як студентам, так і професорам Київського університету. Професори були під постійним доглядом загальної і шкільної адміністрації: генерал-губернатора, жандармерії, куратора шкільної округи, ректора, декана, навіть інспектора і субінспекторів. Вартовий субінспектор мав обов'язок занотовувати професорів, що спізнюються на виклади. Субінспектор стояв у коридорі за рогом, з папером і олівцем у руці, і якщо професор спізниться хоча б на дві хвилини поверх дозволених десяти, негайно це зазначав. Догляд за поведінкою професорів не обмежувався стінами університету: генерал-губернатор Д. Бібіков якось закликав до себе усю колегію професорів, щоб висловити їм заввагу за те, що минулої

ночі деякі професори, повертаючись з гулянки, співали пісні на вулиці [26, с. 542]*.

Як уже згадувалося, р. 1850 вийшов царський наказ про заборону світським особам викладати в університетах філософію. З тої причини професори Київського університету по кафедрі філософії Ор. Новицький і С. Гогоцький дістали посади в Київським цензурним комітеті.

Заборона закордонних відряджень з науковою метою за Миколи І строго прикладалася до деяких професорів. Так, коли проф. Орест Новицький звернувся до міністра освіти з проханням поклопотатися про дозвіл виїхати йому за кордон, то одержав таку відповідь: «Нема потреби в закордоннім відрядженні, бо прохач вже є ординарний (звичайний) професор» [61, с. 503]. Щоб забезпечити університет від чужинецького впливу, царський уряд заборонив приймати чужинців на вакантні професорські катедри [147, с. 264]. Цензурі підлягали не лише наукові праці професорів, але й їхні виклади і навіть промови на урочистих актах університету. Не можна замовчати тут прикрий інцидент, що трапився з визначним ученим проф. Миколою Іванішевим на університетському акті 1841 р. У своїй промові «Ідея особистості в стародавнім чеськім та скандинавським праві» М. Іванішев зачепив питання про многоженство та забивання дітей батьками. Присутній серед гостей акту митрополит Філарет перебив проф. Іванішева і тут же таки прилюдно висловив йому докір за те, що в своїй промові торкнувся непристойних тем. Ректор проф. Неволін наказав проф. Іванішеві припинити промову, що пройшла цензуру факультету, та дав знак хором співати гімн «Боже, царя храни»... І все ж ректор дістав потім догану від Миколи І. Наведу ще один приклад. Коли проф. Нейкірх випустив 1863 р. працю німецькою мовою про поезію всіх часів і народів, то він дістав догану від міністра освіти кн. Шірінського-Шіхматова за те, що в своїй праці добре висловився про письменницю Жорж Занд, не згадуючи про її згубний напрям, а також за те, що, говорячи про трагедію Гуцкова «Уріель Акоста», висловився, що «сила не в тім, у що, а в тім, як ми віримо». В його вислові міністр освіти уgliedів недопустиму байдужість проф. Нейкірха до предмета віри...

Про те, як відбивалися умовини миколаївського режиму на душевній стані професорів Київського університету, знаходимо такі рядки в праці історика Київського університету: «Люди 40-х років з'явилися на катедри повні широких намірів, але перший удар політичної негоди негайно

*Справедливість вимагає вказати, що генерал-губернатор Д. Бібіков, хоч сам, за його висловом, «в університеті не обучался», прислужився історичній науці заснуванням, на пропозицію М. Максимовича та київського єпископа Інокентія Борисова, Археографічної комісії при канцелярії генерал-губернатора [61, с. 218-219].

підкошував їх навки. З надломаними силами, з похиленою енергією і навіть з повною зневірою в своє діло і покликання – одні шукали забуття в тому, в чому завжди шукав втіху російський громадянин, і знайшли там отруту та передчасну смерть*, другі кинули рідний університет, шукаючи іншої кращої кар'єри; треті, залишаючись у своєму університеті, втратили деяку симпатію до своєї катедри й тягнули навчання, як «поденщики»**. Майже усі передчасно упокоїлися, не встигнувши набути жадних прав на заміщення катедри» [26, с. 397].

Висновки історика Київського університету можна з успіхом поширити і на 60-ті, і на дальші роки XIX ст. Уже 1866 р. куратор Київської шкільної округи кн. Шірінський-Шихматов доніс міністрові освіти гр. Дмитрові Толстому, що «приват-доцент Драгоманов належить до партії українофілів, та вбачав сепаратизм у статтях Михайла Драгоманова – «Земство и мѣстный элемент в обученіи» та «О педагогическом значеніи малорусскаго языка»... По десятиох роках М. Драгоманов був звільнений з посади доцента на підставі славнозвісного № 3 (без прохання), а доцент Микола Зібер, маніфестуючи свою солідарність з М. Драгомановим, сам залишив університет і виїхав за кордон.

Серед професорів Київського університету за добу XIX ст. знаходимо багато визначних учених. Досить згадати тут В. Антоновича, Е. Афанас'єва, С. Богданова, О. Бредіхіна, М. Бун'є, П. Владимірова, М. Владимірського-Буданова, М. Дашкевича, М. Драгоманова, М. Зібера, П. Іванішева, В. Іконнікова, О. Кістяківського, О. Клоссовського, М. Костомарова, О. Котляревського, А. Лободу, В. Лучицького, М. Максимовича, Ф. Мищенко, В. Модестова, К. Неволіна, Ор. Новицького, В. Образцова, П. Павлова, В. Перетця, В. Подвисоцького, С. Реформатського, О. Романовича-Славітінського, І. Сікорського, М. Скліфасовського, Ф. Терновського, Р. Траутфеттера, кн. Є. Трубецького, П. Тутковського, М. Шіллера, О. Ейхельмана, О. Ходіна, Ф. Яновського.

Багато з них залишили після себе цінні праці, присвячені вивченню історії, природи і культури України.

*В о. ад'юнкт-професора на кафедрі філософії права Микола Пілякевич так був огірчений відмовою правничого факультету клопотатися перед цензурою про дозвіл надрукувати його працю «Исторія философіи права», що вкинувся у пияцтво, від чого і помер на 37-му році свого багатонадійного життя. Його праця вийшла лише 14 років після його смерті, а саме 1870 р. на сторінках «Кіевскія университетскія Извѣстія» [61, с. 552].

**Справді, деякі професори не лише недбайливо ставилися до своїх обов'язків, але навіть не зупинялись зухвало відповідати ректорам, коли той офіційно запитував про причини їхнього недбалства. Так, на захист ректора Траутфеттера, надісланий одному професорові, чому він постійно не буває на лекціях, відповів той професор на ректорським листі: «Излишнее любопытство!» («зайва цікавість») [26, с. 570].

Професори Київського університету брали участь у виданні періодичних органів. Так, проф. В. Шульгин від 1864 р. почав видавати «Кіевлянин», проф. В. Антонович – «Кіевское Слово», проф. І. Лучицький – «Кіевскіе Отклики». Від вересня 1861 р. Київський університет почав видавати свій орган «Кіевскія Университетскія Извѣстія»*.

Але серед професорів Київського університету було немало осіб, що зовсім не цікавилися наукою, задубіли в своїх давно набутих знаннях і навіть недбайливо ставилися до підготовки своїх лекцій. Так, у спогадах «Колишнього студента» про Київський університет знаходимо, м. ін., цікаві відомості про проф. Сильвестра Гогоцького, що був справжній тип схолястика-метафізика XVIII ст., – ніхто його не поважав, а професори навіть його побоювалися, бо знали, що «цей старець одержимий був хоробою донощства»: він писав доноси навіть на свою дружину Авдотью Іванівну, коли та видавала часопис «Кіевскій Телеграф», закликавши до співробітництва і декількох українців. Про Івана Хрущова, доцента по кафедрі російської літератури, знаходимо таку характеристику: «правдивий хлищ», «ніколи не готувався до лекцій». Він чомусь одразу не злюбив проф. В. Антоновича. Якось В. Антонович зайшов до І. Хрущова, а у нього саме були знатні гості; господар вів з ними розмову по-французькому. Як ввічливий господар, І. Хрущов перекладав для В. Антоновича ту розмову на російську мову. Але В. Антонович встряв у загальну розмову, говорячи по-французькому. «Владимір Бонифатьевич! Что я слышу! Неужели и вы говорите по-французьки? Вот уж чего я не ожидал!» [170, с. 65-67].

Немало згадок про професорів Київського університету за період 40-х років знаходимо у «Воспоминаніях» М. Чалого. Дуже теплі рядки уділив він там Миколі Костиреві, «людині у високій мірі даровитій і симпатичній» [248, с. 273-278]; проф. Оресту Новицькому, вказуючи, що лекції з його курсу психології, логіки і стародавньої філософії визначалися надзвичайною ясністю та повнотою викладу [Там само, с. 279] Але не можна замовчати того, що в спогадах М. Чалого знаходимо також негативні оцінки декого з визначних своєю ученістю професорів того часу. Так, наприклад, ректора К. Неволіна М. Чалий кваліфікує, як чванливу, неприступну людину, бо «ні разу ні до одного студента не заговорив він по-людськи» [249, с. 499].

З пізніших споминів студентів Київського університету і студенток Вищих жіночих курсів у Києві про професорів Київського університету особливою сердечністю визначаються згадки про проф. Володимира Антоновича, що, за висловом Віктора Доманицького, «був тим осередком,

*Від 1835 р. університет мав свою друкарню, але вона від 1850 р. була в оренді приватних осіб.

до якого горнулися усі верстви українського громадянства» [264, с. 46]. Він радо допомагав українським гурткам студентської молоді в їхній національній роботі, читаючи для них приватні курси з історії, географії та етнографії України. Так, в 1895/96 ак. р. В. Антонович читав українською мовою приватний курс про козацькі часи на Україні, що потім вийшов друком вперше в Чернівцях, а потім в Коломиї під назвою «Коротка історія Козаччини». У 80-х рр. В. Антонович читав приватні курси з географії та етнографії України для студенток, які входили до складу українського гуртка на чолі з Оленою Доброграєвою. За спогадами Марії Беренштам-Кістяковської, слухачки тих курсів, «приватні курси Антоновича одвідували 15-20 слухачок дуже пильно, записували їх, а тоді видавали гектографічним способом... Влітку 1885 р. гурт української молоді зорганізував екскурсію до Галичини під проводом В. Антоновича, щоб зазнайомитись ближче з побутом, національно-культурним розвитком і політичним життям Галичини» [11, с. 207]. Переходячи до огляду життя студентів Київського університету, насамперед скажу, що все їхнє життя було підпорядковано особливим правилам. Догляд за студентами належав університетській інспекції, що мала стежити не лише за справним відвідуванням студентами лекцій, але й за їхнім одягом і зачіскою. Студент повинен був поза домом завжди бути одягнений у мундур, застібнутий на всі ґудзики, в білих рукавичках, гладко обстрижений. Кожний студент мав щонеділі бути на службі Божій, щорічно говіти та причащатися. Цікаво, що генерал-губернатор Д. Бібіков, що вславився своєю сумом, заборонив студентам ходити до церкви «Всіх скорбящих», бо туди сходилися панночки та пані, що страждали на сердечні хвороби, і це давало привід до різних студентських пустот. Але до тієї церкви вчашав і сам Бібіков задля панночки Марії Б., до якої він залицявся. Студенти, добре знаючи те, одного разу подали в кількості кількох сот записку пан-отцеві відслужити молебень за спасіння раби Божої Марії. Бібіков позеленів від злоби. Панночка Б. зомліла. По декількох днях Бібіков зібрав до актовій зали студентів і професорів і прочитав їм лекцію про моральне поведіння вихованого юнака [27, с. 11-12].

Кожний ухил від приписів потягав за собою кару для винуватця: догану, карцер і навіть звільнення з університету. За часів Д. Бібікова поруч з карцером звичайною карою для винуватців було призначення їх в учителі парафіяльних шкіл, а студентів-медиків – у фершали без визначення терміну служби. Право накладати кару належало не лише університетському начальству, але й вищому начальству аж до самого Миколи I включно. Наведу тут декілька характеристик прикладів. Якось генерал-губернатор Д. Бібіков, він же і куратор Київської шкільної округи,

стрінув на вулиці студента та, углядівши, що мундир його не застібнутий на всі ґудзики, суворо запитав його: «Куди йдеш?». Студент уже помітив свою провину і влучно відповів: «Мабуть у карцер». – «Ну, йдіть, йдіть?», усміхаючись, сказав Бібіков і відпустив студента, що легко викрутився лише завдяки своїй дотепності. А ось один з студентів приплатився карцером на 8 діб за те, що при зустрічі з генерал-губернатором кн. Васильчиковим, наступником Д. Бібікова, не віддав йому належної шані. Але, головне, інспекція мала дбати про те, щоб студенти не вступали ні в які таємні організації, щоб не мали в голові «вільних думок». Кожний поважний або похмурий студент був уже підозрілий. Коли (р. 1840) Микола I приймав у Києві студентів, то його особливо вразив один студент своїм вовкуватим виглядом. То був син чернігівських лісів. – «Як твоє прізвище?» – запитав Микола I. – «П.», – відповів уривисто студент, не додаючи титулу «ваша величність». – «Відкіль?» – «З чернігівської губернії». – «Болван!» (йолоп) грізно промовив Микола I [87, с. 77-78]. Очевидно, Микола I вирішив, що такому юнакові не личить бути студентом, і наказав міністерству освіти вжити заходів, щоб не допускати до університетів тих молодих людей, які вдома не набули зовнішнього виховання. Наслідком того наказу було рішення міністерства освіти встановити плату за навчання в університетах і тим самим унеможливити вступ до університету молоді з нижчих верств громадянства. Розглядаючи записку міністра освіти гр. С. Уварова про розмір платні за навчання в університетах, Микола I збільшив для Київського університету з 20 крб. (за проектом С. Уварова) до 40 крб. і власноручно записав: «Треба розміркувати, чи нема засобів утруднити доступ до гімназій для нешляхтичів».

У квітні 1849 р. Микола I наказав обмежити кількість своєкоштных студентів в університетах до 300 осіб, не поширюючи такого обмеження на медичні факультети*. Міністер освіти кн. Платон Шірінський-Шіхматов, наступник гр. С. Уварова, також сушив собі голову думкою про те, як би припинити вступ до університетів особам «нижчого стану», бо вони, мовляв, стають людьми неспокойними і неприхильними до існуючого ладу, особливо тоді, коли їхнє непомірне честолюбство не знаходить задоволення або коли вони зустрічають на шляху підвищення свого положення несподівані перешкоди. Д. Бібіков, з свого боку, в травні 1850р. наказав директорам гімназій оголосити гімназістам, що кінчали курс, про те, що в студенти буде прийнято лише тих, хто дасть підписку, що мають кошти «вдягатися і тримати себе так, як личить

*У листопаді 1855 р. Олександр II скасував наказ Миколи I про обмеження кількості студентів в університетах.

студентів, та вносити встановлену платню за навчання» [26, с. 591].

Для усунення вад зовнішньої пристойності міністр освіти гр. С. Уваров наказав р. 1840 завести в Київському університеті танці, фехтування, гімнастику та обов'язкову явку кандидатів у студенти до куратора шкільної округи, надаючи йому право усувати від прийняття до університету тих кандидатів, що, на його думку, не викуплять від зовнішньої пристойності своїми відмінними здібностями. Особиста явка кандидатів у студенти перед куратором шкільної округи існувала до введення університетського статуту з дня 18 червня 1863 р. [87, с. 77-79].

Догляд за політичною благонадійністю студентів лежав на обов'язку жандармерії та університетської інспекції. Університетська інспекція мала обов'язок атестувати студентів щодо поведінки взагалі та політичної певності зокрема. Так, атестуючи 1854 р. одного студента, інспектор зауважив, що «поводиться добре, але помічається легковажність у вдачі та в напрямі думок».

Були випадки, за свідоцтвом історика Київського університету, що подібні характеристики перешкождали в службовій кар'єрі молодій особі, хоча б характеристика, що її подала інспекція про дану особу, не мала під собою жодного серйозного ґрунту [26, с. 605]. Штат казеннокоштных студентів визначено в кількості 130 осіб, а саме 30 на історично-філософичнім факультеті для підготовки учителів гімназій і повітових шкіл; 20 – на правничім факультеті для підготовки урядовців та 80 на медичнім факультеті для підготовки лікарів у розпорядженні уряду [26, с. 628].

Казеннокоштні студенти жили в бурсах. За спогадами М. Чалого, колишнього казеннокоштного студента на початку 40-х років XIX ст., «в хатнім побуті казеннокоштных студентів ледве чи не головніша роль припадала в уділ економові. За давніх часів у чиновницьких колах користувалася великою популярністю приповідка: «Дай нам казенного горобця годувати, так ми і свою корову прогодуємо». Оту приповідку цілковито можна прикласти до нашого шановного кормителя Степана Кириловича Чепурковського» [249, с. 509]. Все ж М. Чалий признає, що інститут казеннокоштных студентів немало прислужився вищій освіті хоча би тим, що впродовж цілої чверті віку, завдяки йому, вдалося підготувати цілий кадр гімназійних учителів [Там само, с. 505].

Бурси для казеннокоштных студентів зліквідовано 1858/59 ак. р., а замість того встановлено для студентів стипендії в розмірі 183 крб. річно, причому від 1860 р. стипендії ті призначалися лише студентам-медикам, які зобов'язувалися після закінчення університету поступити в розпорядження правительства. Незаможні студенти, якщо вони не були на казеннім кошті, могли жити в інтернаті, що його засновано в Києві для

«неблагонадійних» студентів після викриття «злочинного» студентського гуртка в листопаді 1837 р. Отож той інтернат придбав одразу назву «штрафгаузу». Після його закриття (1860) ті гроші, що йшли на виплату, було обернуто на 28 стипендій в розмірі 60 крб. річно для незаможних студентів [26, с. 662, 673].

Умовини студентського життя миколаївської доби знайшли свій відбиток в працях тодішніх студентів. Серед рукописів, що зберігалися в бібліотеці Київського університету, був збірник студентських творів подекуди з оцінкою проф. М. Максимовича. Наведу тут декілька витягів з того збірника.

З нагоди приїзду Миколи I до Києва студент Енько-Даровський написав вірш, що починається так:

«Кто мужь сей доблестьми почтенный,
Одним все словом покоряй,
Се онъ властитель полвселенной,
Се русский царь наш Николай!»

Проф. М. Максимович дав таку оцінку тому віршові: «Какъ одинъ изъ первыхъ опытовъ, хорошо».

Другий твір на ту саму тему студента Мерса – в прозі: «Приближался вечеръ, въ которомъ Государь оставилъ городъ. Счастіемъ обладаетъ человекъ только короткое время, оно скоро пролетитъ, подобно скоротечности времени; оно лишь только осіяетъ насъ радостнымъ лучемъ, подобно какъ солнце при пасмурной погоде показывается изрѣдка сквозь темныя облака». Тут така оцінка проф. Максимовича: «Много хорошаго, но языкъ еще не во власти, впротчемъ въ семь отношеніи г. Мерсомъ уже много сдѣлано».

Наведу тут ще кінець вірша студента Пильчикова – «Украина»:

«Событій память по обломкамъ
И въ хартьяхъ мертвыхъ погреблась,
И отъ отцовъ въ завѣтъ потомкамъ
Лишь чарка съ пѣсней осталась
Какъ сынъ послушный и правдивый,
Завѣтъ исполниль внукъ лѣтливый:
Онъ пьетъ, поѣтъ, поѣтъ и пьетъ,
И такъ къ концу свой вѣкъ ведетъ» [142, с. 58-53].

І справді, вище начальство дуже потурало пияцтву студентів, їхнім бешкетам і пустощам за часів Миколи I: студенти пиячили та влаштовували гомеричні бенкети, що від них, за висловом історика Київського університету, «тріщали і ставали непридатними до уживання

скромні будинки тодішніх тихих київських мешканців» [26, с. 619].

Тільки з царюванням Олександра II прийшли кращі часи в житті та діяльності Київського університету. Вже з кінця 50-х років київські студенти, між ними і свідомі українці, взяли участь в організації та веденні недільних шкіл у Києві, про що говоритиму в розділі про позашкільну освіту. Р. 1863 студентська українська громада на чолі зі студентом Володимиром Антоновичем почала видавати гумористичний часопис «Помийниця»*. У журналі «Наше минуле» (1919 р. Ч. 1-2) М. Марковський надрукував у статті свій текст усіх чотирьох чисел «Помийниці», а у вступі до тої статті В. Міяковський дав таку характеристику тому журналові: «Якщо заплющити очі на деякі вирази та не завжди пристойні сцени, – перед нами встане яскрава й жива картина: студентське життя в його інтимній безпосередності, з позитивними й негативними рисами, часом неприadne, часом яскраво-веселе, котиться перед нами, міняє обличчя, розсипається бризками сміху й молодой веселості» [109, с. 77-78].

Але згодом настали знов похмурі часи. В березні 1878 р. повстав студентський заколот з причини ув'язнення студента Миколи Подольського в зв'язку з замахом на товариша прокурора Котляревського. Вироком університетського суду 49 студентів виключено на три роки «з вовчим білетом», себто без права вступу до будь-якого університету; 75 – на два роки, 10 – на один рік, а вісьмом студентам висловлено сувору догану. Виключених з університету студентів відправлено в далекі північні губернії як «головних агітаторів», а «менш винних» – на батьківщину («по м'ясту жительство»). Така жорстока розправа зі студентами настільки обурила їхніх товаришів, що один з них прилюдно дав ляпаса ректорові університету проф. Матвієві. Хоча на початку квітня 1878 р. прокурорська влада упевнилася, що студент М. Подольський зовсім не причетний до замаху на товариша прокурора, однак вища київська влада вислала М. Подольського адміністративним порядком в Олонецьку губ. Ректор Матвієв за декілька місяців подався на димісію [118, с. 102-122].

Царювання Олександра III принесло новий університетський статут 1884 р. Саме в дні святкування 50-ліття Київського університету його студенти вчинили заколот з приводу оголошення нового університетського статуту. Університетське свято, за постановою куратора Київської шкільної округи С. Голубцова, мало відбутися без участі студентів, «уникаючи заколоту, що може бути». Ця постанова ще більше

*Значну участь в часописі «Помийниця» брав поет-художник, тодішній студент Микола Ахтіхов-Вербицький, що уже перед тим співробітничав в «Основах» за псевдонімом Миколайчик Білокопитий, а пізніше учителював у багатьох школах [343, с. 103, 111]. Про нього не раз буде згадка далі.

загострила вороже ставлення студентів до непопулярного ректора проф. Рененкампа*. Студенти негайно випустили прокламацію «Русскому обществу отъ кievскихъ студентовъ», де подано пояснення про причини студентського заколоту. 7 вересня 1884 р. після церковної відправи відбувся урочистий обід в будинку університету – для почесних гостей і тих осіб, що мали спеціальні квитки. Студенти були на вулиці перед будинком університету. Під час обіду трапився такий скандал: коли ректор підняв тост за здоров'я студентів, хтось з присутніх вигукнув: «стоящихъ на улицѣ» [120, с. 228, 231]. Вигук той вніс замішання серед учасників обіду. Винуватець скандалу (колишній вихованець Київського університету І.Рокачевський) прожогом щасливо втік з будинку університету [232, с.85]. Ще більший скандал вчинили студенти наступного дня, призначеного для університетського урочистого акту. Ще вдосвіта 8 вересня вхідні двері в домі ректора вимазано дьогтем. Перед початком з'їзду гостей на акт великий натовп студентів і сторонніх осіб зустрів «со свистомъ, крикомъ и бросаньемъ камней и поленьевъ экипажи генераль-губернатора, попечителя и оберъ-прокурора Синода К. Победоносцева», як писав про це київський жандарський полковник Новицький в своїм донесенні департаменту поліції від 9 вересня 1884р. [120, с.232-233]. Бачачи сотні порожніх стільців в актовому залі, київський митрополит Платон (Городецький) голосно висловив свій жаль з приводу незвичайної обстанови акту: «Поважна *alma mater*, яка шкода, що майже не бачу твоїх дітей» [233, с. 84]. Студенти понесли нечувану кару: виключено всіх студентів з університету, навіть і тих, які не перебували в днях того ювілею у Києві, а сам університет зачинено до 1 січня 1885р. У грудні 1884 р. звільнених київських студентів, які бажали повернутися до університету, чекало нове й останнє митарство: всі вони повинні були перейти через спеціальну Комісію, якій наказано, «собрав самые точные оправки» про кожного, приймати лише безумовно благонадійних. Комісія не прийняла, себто виключила з числа колишніх студентів 141 студента, поділивши їх, згідно з вказівками тодішнього міністра освіти І. Делянова, на 4 групи, залежно від «степени благонадежности» кожного та «степени виновности участвовавших в беспорядках». До першої групи увійшло 25 осіб, що їх виключено на три роки без права вступати хоч куди; до другої – 18 – без права вступати в інші вищі школи протягом двох років; до третьої – 19 осіб без права вступати в інші школи протягом одного року, а четверту групу склали 79 студентів, звільнених на один рік, але з

*За доносом М. Рененкампа, р. 1884 професор Київського університету Федір Мищенко за українство був позбавлений кафедри і висланий адміністративним порядком з Києва [329, с. 120]. Згодом Ф. Мищенко займав посаду професора в Казанському університеті.

правом негайного вступу до іншої вищої школи поза Києвом [120, с. 239, 244-245].

Але й та тяжка кара, що її винесла спеціальна професорська комісія на чолі з куратором шкільної округи, не могла внести серед студентів примирення з академічними умовами статуту 1884 р. Студентські заколоти не припинялися і спорадично вибухали то в однім, то разом в декількох університетах. У відповідь на студентські заколоти міністр освіти П. Боголепов видав правила 29 липня 1899 р. про призначення до війська студентів, замішаних у заколотах. Як уже згадувалося, 183 студенти Київського університету дійсно відправлено до війська. В таких тяжких умовах перебував Київський університет в кінці XIX ст.

Подам тут статистичні дані про кількість студентів Київського університету за окремі роки XIX ст.

Роки	Загальна кількість		Розподіл студентів за факультетами			
	сту- дентів	вільних слухачів	Істор.-філол.	Фіз.-мат.	Правничий	Медичний
1834	62	-	13	14	35	-
1844	403	-	54	97	156	96
1854	746	-	42	64	109	531
1864	481	124	41	121	193	124*
1874	691	76	56	48	171	416
1883	1709	49	162	253	304	990

На 1 січня 1894 р. студентів було всього 2327. У другій половині 90-х років національно свідомі українські студенти заложили «Українську Студентську Громаду»; першим головою її був Віктор Доманицький, опісля – Василь Совачів, а від 1898 р. аж по 1902-3 ак. р. – Андрій Ливицький [77, с. 56].

Перший український студентський з'їзд, з ініціативи харківської громади, відбувся в серпні 1898 р. у Києві. На тім з'їзді були представники від таких організацій; від київської студентської громади, від харківської і новоолександрівської громади, віденської «Січі» та від львівської академічної громади. Другий український студентський з'їзд відбувся також у Києві в серпні 1899 р.

Учасниками того з'їзду були представники від київської, харківської, дорпатської та петербурзької студентських громад [77, с. 61, 63].

Накінець, подам тут деякі відомості про наукові установи при Київським університеті.

Бібліотека університету уже з дня його відкриття розпоряджала великими збірками книг: насамперед до бібліотеки Київського універ-

ситету перейшла уся бібліотека крем'янецького ліцею в кількості 34378 томів; потім їй передано збірки книжок Віленського університету, Віленської медично-хірургічної академії та Віленської римо-католицької духовної академії [236, с. 944]. У 90-х роках бібліотека мала поверх півмільйона книжок.

Р. 1837 утворено при університеті Музей древностей, що р. 1887 містив у собі 7339 річей. Першим керівником Музею був проф. Олександр Лохвицький. При університеті був також нумізматичний кабінет, що р. 1884 налічував 3452 монет і медалей [236, с. 947].

Р. 1852 при університеті утворено Київський центральний архів, що складався з архівних матеріалів колишньої Комісії для розбору давніх актів. Як уже згадувалося, та Комісія повстала 1873 р. при канцелярії генерал-губернатора. Архів видав низку збірників за послідовною редакцією М. Іваніщева, В. Антоновича та М. Владимірського-Буданова [235, с. 495].

При університеті були різні наукові товариства: Товариство природників (відкрито 1869 р.); Історичне Товариство ім. Нестора-літописця (відкрито 1873 р.), що видало низку збірників під назвою «Чтенія Общества ім. Нестора-Літописца». Перший том «Чтеній» вийшов 1879 р. [235, с. 304-335]; Правниче товариство (відкрито 1890р.) та Акушерсько-гінекологічне товариство.

Третій університет на Україні повстав через 30 років після відкриття Київського університету, – то був т. зв. Новоросійський університет в Одесі. Історія того університету була така: р. 1804 відкрито в Одесі комерційну гімназію, а р. 1817 її сполучено з шляхетським інститутом, колишнім приватним пансіоном Вольсе'я, в школу, що прибрала назву «Рішельєвський ліцей» на честь колишнього генерал-губернатора Степової України («Новоросії») кн. Армана Рішельє, французького емігранта. Р. 1837 ліцей прибрав характер вищої школи та складався з двох відділів – фізично-математичного і правничого – та інституту східних мов. Р. 1842 відкрито третій відділ – камеральний, що охоплював сільськогосподарські та природничі науки. Р. 1854 зачинено при ліцеї інститут східних мов, а 10 червня 1862 р. Олександр II видав наказ про перетворення ліцею в університет з найменуванням його «Новоросійським».

Заснуванню університету в Одесі багато прислужився як куратор одеської шкільної округи Микола Пірогов, – він подав 20 липня 1857 р. міністрові освіти письмову доповідь про konieczність утворення університету в Одесі, так і новоросійський генерал-губернатор гр. А. Строганов.

* [26, с. XL – XLI]. Підсумок різниться від загальної кількості студентів: треба 479 замість 481 (без вільних слухачів).

Відкриття університету відбулося 1 травня 1865 р., а лекції почалися в ньому 7 вересня того самого року.

Університет склався спочатку з трьох факультетів – історично-філологічного, фізично-математичного та правничого, а р. 1900 відкрито медичний факультет.

Першим ректором був з призначення проф. Іван Соколов (від 1 травня 1865 р. по 14 березня 1869 р.), а першим ректором з вибору був Федір Леонтович (від 19 травня 1869 р. до 19 травня 1877 р.).

Р. 1882 демонстративно вийшли зі складу професорів Новоросійського університету, на знак протесту проти неакадемічної політики університетської адміністрації, професори Юрій Гамбаров, Ілля Мечніков, Олександр Посніков та В. Преображенський. Про кількість студентів у різних роках XIX ст. подає дані таблиця:

Роки	Студентів	Вільних слухачів	Разом
На 01.01.1866	178	54	232
"- 1870	413	42	455
"- 1880	346	32	378
"- 1887	588	34	622
"- 1890	428	8	436
"- 1897	581	-	581 [100, с. 676-677; 126, с. 291].

За перше 25-ліття існування Новоросійського університету його закінчило всього 1924 студентів, які розподілялися за факультетами так: історично-філологічний – 276, фізично-математичний – 558, правничий – 1090.

З числа студентів вийшло багато видатних учених і громадсько-політичних діячів, як, наприклад, Семен Ярошенко (він перший дістав у Новоросійським університеті золоту медаль за студентську працю з чистої математики та учений ранг магістра, а потім доктора математичних наук), Дарій Нагуєвський, Дмитро Овсяніко-Куліковський, Єгор Рєдін, Олександр Мануїлов, Сергій Вітте, Георг Челпанов, Данило Заболотний.

Серед професорів і доцентів Новоросійського університету було чимало визначних учених, як, наприклад, Олександр Брікнер, Ю.Гамбаров, Микола Грот, Микола Дювернуа, Олександр Кірпічніков, Олександр Клосовський, Микола Кондаков, Микола Ланґе, Василь Лапшин, Ф.Леонтович, Іван Линиченко, І. Мечніков, Василь Модестов, Д. Овсяніко-Куліковський, Олекса Павлов, О. Посніков, Іван Сєченнов, Олександр Трачевський, Микола Умов, Гнат Ватрослав Ягіч.

Університетська фундаментальна бібліотека перейняла від Рішельєвського ліцею бібліотеку в кількості 28505 томів, а в кінці 1895 р.

було в бібліотеці університету 168500 томів і коло 1000 періодичних видань [126, с. 291]. У студентській бібліотеці було 10225 томів і 242 періодичних видань – на 1 січня 1889 р. [100, с. 589-591, 606-607].

При Новоросійським університеті були такі наукові товариства:

1. Товариство природодослідників (засноване 1870 р.); 2. Правниче Товариство (засноване 1879 р.); від 1885 р. стало незалежним від університету; 3. Історично-філологічне товариство (засноване 1889 р.) [100, с. 722, 725-726]. Університет від 1876 р. видавав свій орган «Записки Императорскаго Новороссійскаго Университета».

Багато професорів брало активну участь у діяльності Одеського товариства історії та старовини», що повстало 23 квітня 1839 р. Від 1844р. те Товариство видавало свої «Записки» та інші публікації, де значну участь брали професори Новоросійського університету. Своєю діяльністю згадане Товариство багато прислужилося вивченню Степової України та Криму*. Слід також згадати, що при тим Товаристві були музей, історичний архів та бібліотека.

Цікаві спогади про професорів Новоросійського університету залишив колишній його вихованець, а потім доцент того університету Д. Овсяніков-Куліковський (учився в ньому в рр. 1873-1876). Автор уділяє в своїх спогадах дуже теплі рядки проф. Вікторові Григоровичу (автор слухав у нього курс порівняльної граматики): «Його химери і дивацтва були темою веселих оповідань не лише в університетським колі, але й в широких колах громадянства... Григоровича любили і поважали. В ньому цінували правдивого великого вченого та правдивого з покликання професора... На мене він робив враження занедбаного і душевно-самітного. Почуття глибокої пошани і пієтизму до нього сполучалося з почуттям жалю». Про професора грецької мови Леопольда Воєводського, який був напівполяк, напівнімець, автор м. ін. пише: «Я вважаю Л. Воєводського за одного з кращих своїх професорів, що про них згадую з почуттям щирої вдячності». Добрим словом згадує автор також про старенького Ф. Бруна, що читав, крім деяких відділів всесвітньої історії, свій улюблений курс «Історія географічних відкриттів», де центром наукових інтересів лектора було читання Геродотової Скифії, – «предмету його довголітніх досліджень» [128, с. 78-80, 85, 86].

До високої загальноосвітньої школи слід віднести гімназію вищих наук ім. кн. Олександра Безбородька в Ніжині, що р. 1832 стала фізично-математичним ліцеєм, а згодом не раз міняла свій характер.

*Докладні відомості про діяльність Одеського товариства історії та старовини подає стаття С. Наріжного «Одеське Товариство Історії й Старовини», її вміщено в томі 4 «Праці Українського Історично-філологічного Товариства в Празі» (Прага, 1942. С. 215-234).

Історія тої школи така: 19 липня 1805 р. кн. Ілля Безбородько подав Олександрові І прохання про дозвіл в пам'ять свого брата кн. Олександра, що в заповіті залишив 210 тис. карбованців на вищу школу, відкрити в Ніжині гімназію вищих наук. Хоч Олександр І ще 29 липня 1805 р. затвердив даровизну О. Безбородька, проте існування гімназії вищих наук у Ніжині почалося з днем 19 квітня 1820 р., а статут її затверджено лише 19 лютого 1825 р. [32, с. 14-16, 20].

Згідно зі статутом, гімназія вищих наук прирівнювалася до університетів, бо з § 72 статуту прямо зазначав, що свідоцтва, видані цією гімназією, мають рівну силу зі свідоцтвами, що їх видають російські університети, та звільняють осіб, що одержали ті свідоцтва, від іспиту для підвищення в рангах». Курс гімназії був дев'ятирічний. До програми входили такі предмети: Закон Божий (релігія), російська мова і література, латинська, грецька, німецька і французька мови, географія, історія, науки фізично-математичні, політичні, воєнні, танці, малювання та рисування.

Першим директором гімназії вищих наук був українець з Закарпаття Василь Кукольник, а після нього (від 1 листопада 1821 р.) також українець з Закарпаття Іван Орлай.

Перший випуск студентів відбувся в червні 1826 р. у кількості 11 осіб; серед них був славнозвісний пізніше правник Петро Редкін, родом з Ромна на Полтавщині. Абітурієнтом третього випуску був Микола Гоголь, а шостого – Євген Гребінка [145, с. 10, 11, 19, 20].

Як відомо, М. Гоголь не визначався в гімназії вищих наук ні успіхами, ні поведженням, але вже тоді позначився його хист на літературнім і артистичнім полі. Так, уже в гімназії він розпочав видавати рукописний часопис «Зв'їзда», де вмістив декілька своїх віршів та оповідання «Братя Твердиславичи», а своєю грою в п'єсах, що ставилися на гімназійній сцені, захоплював усіх присутніх. Про гру М. Гоголя-гімназиста, маємо цікаві спогади його шкільних товаришів. Так, один з них пише: «Ось заявляється старенький дідуга в простім кожусі, в баранячій шапці та в мащених чоботях, крехтячи, до лави і сідає. Сидить, трясеться, крехтить, хихикає і кашляє та, накінець, захихикав і закашляв таким задушливим кашлем, з несподіваним додатком, що вся публіка загуркотіла і залилася безупинним сміхом». Засіб, що його вжив Гоголь, показався начальству гімназії несподіваним і незвичайним, так що, не вважаючи на однудушні ентузіастичні похвали, начальство замішалось і переполошилося вибриком Гоголя та кинулось корити його, але він був непохитно певен, що власне так і належало виконати роль». Інший Гоголів шкільний товариш, що згодом займав визначне становище в дипломатичнім світі, в невиданих спогадах, м. ін., писав: «Найвдячливіше

виставлялася у нас комедія Фонвизина «Недоросль». Бачив я ту п'єсу в Москві та Петербурзі, але зберіг назавжди пересвідчення, що ні одній актрисі не вдавалося роль Простакової так гарно, як грав ту роль 16-літній тоді Гоголь» [222, с. 88, 240, 241].

Серед професорів тої гімназії за часів М. Гоголя був, м. ін., Микола Білоусів, родом з Києва. Після закінчення Харківського університету в 1818 р. він був учителем київської губерніяльної гімназії, а від 1825 р. займав посаду молодшого професора юридичних наук в ніжинській гімназії вищих наук. Тут він викладав римське і природне право, а з початку 1826 р. став також інспектором тої гімназії. Лекції М. Білоусова знаходили живий відгук у гімназистів, і незабаром він став улюбленим їхнім професором. У своїх листах до матері М. Гоголь не раз із захопленням висловлювався про М. Білоусова, як про учителя та інспектора, а після закінчення ніжинської гімназії завжди цікавився його життям. Так, у листі з Риму з дня 15 квітня 1838 р. до свого гімназійного товариша М. Прокоповича М. Гоголь писав: «Передай поклін від мене Білоусові; скажи, як побачиш його, що я дуже жалкую, що не вдалося мені з ним побачитися в Петербурзі» [227, с. 487]. Але М. Білоусова дуже зненавидів старший професор юридичних наук Михайло Білевич як за його лібералізм, так і за те, що не раз викривав неучтво М. Білевича. У відплату М. Білевич пустився на донос: 7 травня 1829 р. він надіслав конференції гімназії такий рапорт: «необхідною обов'язковістю для себе поставляю, как старшій профессор юридичних наук, сказать, что я примѣтил у нѣкоторых учеников нѣкоторыя основанія вольнодумства, а сіе, полагаю, может происходить от заблужденія въ основаніях права естественнаго, которое, хотя и предписано преподавать здѣсь по системе г-на Демартини, он, г-н младшій профессор Бѣлоусов, проходит оно естественное право по своим запискам, слѣдую въ основаніях философіи Канта и г-на Шада» [332, с. 363-364]. Очевидно, щоб надати більшої сили своєму доносу, М. Білевич вирішив зазначити в ньому ім'я Шада, добре знаючи, що воно одіозне в очах міністерства освіти.

Конференція вирішила передати учнівські зшитки з записом лекцій М. Білоусова на розгляд законовчителів гімназії протоєреєві Павлові Волинському. Той у своєму докладному звіті вказав, що в записі лекцій М. Білоусова зустрічаються думки і твердження, супротивні не лише «нравственности и религіи», але й «государственным постановленіям» [331, с. 505].

Тому що саме тоді обов'язки директора гімназії виконував приятель М. Білоусова, професор фізико-математичних наук Казимир Шапалінський, людина поступових переконань, справа про

«вільнодумство» М. Білоусова залишалася невідомою вищому начальству.

На початку жовтня 1827 р. прибув новий директор гімназії Д. Ясновський, вірно підданий урядовець, що перед тим не мав жадного стосунку до педагогічної діяльності, бо після закінчення Київської академії служив у канцелярії малоросійського губернатора П. Румянцева, а після його смерті управляв українськими маєтками його сина С. Румянцева. Незабаром після свого приїзду до Ніжина Д. Ясновський дістав від куратора Харківської шкільної округи листа з повідомленням, що до його відома дійшло, що М. Білоусів викладає природне право не в тім дусі, як годилося б. Д. Ясновський наказав допитати учнів та зажадав пояснень від самого М. Білоусова [330, с. 297, 299, 303]. Довелося і М. Гоголеві свідчити в тій справі, про що в архіві гімназії зберіглося власноручне посвідчення, зрозуміло на користь свого улюбленого професора.

Розв'язка тої справи настала аж через три роки. Міністр народної освіти кн. К. Лівен, внаслідок повідомлення III відділу особистої канцелярії Олександра II про вільнодумство професорів Ніжинської гімназії, відрядив члена головного Управління шкіл Едуарда Адеркаса провести ревізію ніжинської гімназії. Особливу увагу Е. Адеркаса притягла та обставина, що майже усі професори з гуртка М. Білоусова у свій час були членами масонських лож. Між іншим, на розгляді Е. Адеркаса було рукописне видання учнівського журналу «Сѣверная Заря». Назва журналу, очевидно, наводила на думку, що учням був знаний альманах К. Рилєєва і О. Бестужева «Полярная Звѣзда».

14 листопада 1830 р. М. Білоусов, К. Шапалінський, Іван Ландражин, проф. французької мови, та Федір Зінґер, проф. німецької мови, дістали наказ про звільнення з посад – з заборонаю першим трьом служити в будь-якій школі, а Ф. Зінґера як австрійського громадянина вислано за кордон. Крім того, перші три професори підпали висилці під догляд поліції, а саме М. Білоусів до Києва, а від 1837 р. був на службі в Петербурзі; Ів. Ландражина – до Тотьми Вологодської губ.; К. Шапалінського – до Вятки, і лише після 36 років, у віці 80 літ, був звільнений від поліційного догляду [332, с. 502, 508, 521, 526, 527].

М. Білоусів справедливо зауважив в одному зі своїх службових звідомлень, що «нема сильнішого обвинувачення проти професора, як обвинувачення у вільнодумстві» [32, с. 245]*.

*Уже після вирішення справи про вільнодумство професорів ніжинської гімназії вищих наук, а саме 3 грудня 1832 р. куратор Харківської шкільної округи звільнив з посади професора латинської літератури тої гімназії Семена Андрущенко «по причине неспокойнаго характера и дурного образа мыслей» [330, с. 321].

7 жовтня 1832 р. було затверджено статут, згідно з яким гімназію вищих наук перетворено в фізико-математичний ліцей.

У гімназії вищих наук було учнів: р. 1826 – 249, р. 1827 – 209, р. 1828 – 228, р. 1829 – 274, р. 1830 – 344, р. 1831 – 384, р. 1832 – 358 [226, с. 135].

Через вісім років фізико-математичний ліцей перетворено в правничий ліцей (статут його затверджено 24 квітня 1840 р.), а рр. 1875-6 правничий ліцей перетворено в історично-філологічний інститут, що мав своїм завданням підготовляти учителів середньої школи в галузі історії та філології (латинської, грецької та російської мови і літератури).

З часу перетворення ліцею в інститут права почесних кураторів ліцею, за смертю останнього з роду графів Кушелевих-Безбородьків, передано в рід графів Мусін-Пушкіних [147, с. 506].

Ніжинський ліцей та інститут випустили цілу низку вихованців, які пізніше відзначилися на полі українського письменства, науки та громадського життя, як от Леонід Глібов, Микола Гербель, троє братів – Костянтин, Микола та Олександр Сементовські, Сергій Брайловський, Олександр Лазаревський, Олександр Малінка, Василь Тарновський, а також пізніші професори в різних університетах та інститутах: Юхим Карський, Арсеній Кадлубовський, Олександр Музиченко, Володимир Савва, Володимир Резанов, Іван Турцевич, Павло Первов та ін. [64, с. 77-120]. Слід згадати також, що в ніжинському ліцеї та інституті учителювали, м. ін. Роман Брандт, Антін Будилович, Микола Бунґе, Микола Грот, Григорій Зенґер, Микола Лавровський, Андрій Линниченко, Пилип Морачевський, Михайло Сперанський, Михайло Тулов, Євген Щепкін та ін. [64, с. 1-73].

Ніжинський інститут видавав свій орган «Извѣстія» від 1877 р. Цікаві спогади про Ніжинський історично-філологічний інститут подав колишній його вихованець (у рр. 1878-1882), пізніше проф. Московського Лазаревського інституту східних мов, Павло Первов. Наведу тут декілька витягів з його спогадів: «Історію всесвітню викладав проф. Люпарсольський. Його виклади не далеко відходили від Іловайського. Історію руської літератури до Карамзіна викладав І. М. Белорусов, офіційно учитель ніжинської гімназії, читав від слова до слова з «Історії русской словесности» Галахова. Педагогіку на 3 і 4 курсі викладав учитель черніговської духовної семінарії М. І. Лілеєв, – а саме на 3-му курсі – історію педагогіки, а на 4-му – «гимназическую педагогіку». Історія педагогіки, викладувана за російським перекладом Раумера, була ще більш-менш зрозуміла, але «гимназическая педагогіка» являла якусь суміш високохмарних речень, і студенти дарма що дуже точно записували лекції, нічого не могли зрозуміти в них. Так проваджено

педагогічну підготовку вчителів-практиків. Справу під той час допіру налагоджувано. Згодом вона не розквітла; навпаки, відколи з інституту пішов директор Н. А. Лавровський, енергійний та гарний педагог, що утворив інститут і керував усією справою, почалася руїна. За нового директора Скворцова інститутське навчання зазнало усіх дурниць «сконцентрування» його навколо давніх мов, і молоді професори, трохи чи не всі, пішли з інституту і попереходили до різних університетів» [271, с. 353, 355].

Був ще один лицей, а саме крем'янецький, але історію його вже подано в зв'язку з історією Київського університету.

Щоб покінчити огляд вищих загальноосвітніх шкіл, згадаю коротко про вищі жіночі курси загальноосвітнього характеру, що існували на Україні в XIX ст.

Як відомо, російський уряд рішуче відмовляв особам жіночої статі в праві вступу до університетів і взагалі вищих шкіл, а в той же час і не відкривав для них вищих шкіл, мовляв з тої причини, що дівочі середні школи не дають належної підготовки для вступу до вищих шіл. Отож особи жіночої статі змушені були набувати вищу освіту за кордоном. Особливо багато їх вчилася в Цюріху. Ті, хто не мали можливості з матеріальних чи інших причин вчитися за кордоном, домагалися відкриття приватних жіночих курсів – педагогічних, фельдшерських, або відкриття при університетах вищих жіночих курсів. У червні 1873 р. міністерство внутрішніх справ заборонило студенткам з царської Росії вчитися в Цюріху на тій підставі, що вони набираються там революційного духу, щоб потім проводити революційну діяльність на батьківщині. Щоб запобігти цьому, російський уряд змушений був згодом відкрити для осіб жіночої статі вищі жіночі курси або давати дозвіл на відкриття приватних таких курсів. Як справедливо зауважив кн. Петро Кропоткін у своїх «Записках революціонера», – «права, що за них боролися жінки, були зовсім не право на одержання для себе особисто вищої освіти, а значно більше незрівняно більше: право бути корисними діячками серед народу. В тому і була причина їхнього успіху» [333, с. 163].

Отож, р. 1870 Товариство природників у Києві відкрило при Київським університеті безплатні публічні лекції, що були приступні також жінкам. Р. 1872 гурток пань звернувся до Київського університету з проханням відкрити при університеті вищі жіночі курси. Університет розпочав заходи в тій справі 1874 р., але тільки 4 листопада 1878 р. відбулося відкриття вищих жіночих курсів з дворічним навчанням. Р. 1881 курс навчання підвищено до чотирьох років, але курси проіснували лише до 1885 р., коли їх закрито. Відновлено їх аж у наступнім столітті (1906/07 ак. р.).

В Одесі також були спроби відкрити вищі жіночі курси, але реалізація їх припала на роки наступного століття. А саме, р. 1882 Товариство природодослідників при Новоросійським університеті почало клопотатися про вищі жіночі курси, але марно. Р. 1896 гурток 43 професорів університету знов клопотався про відкриття вищих жіночих курсів, та аж 21 вересня 1903 р. відбулося їхнє відкриття [210, с. 20-28; 209, с. 185-189].

Стародавня вища загальноосвітня школа – Київська академія, обертаючись з кінця XVIII ст. все більше у вищу станову професійну школу, проіснувала з попереднім характером своєї програми до 1817 р. Наказом з дня 14 серпня 1817 р. Академію перетворено в духовну семінарію, але 5 вересня 1819 р. відбулося урочисте відкриття Київської академії як вищої духовної школи. Від того часу Київська академія придбала назву «Духовна» і стала в рівень з іншими двома духовними академіями в царській Росії.

На початку XIX ст., згідно з наказом Синоду з дня 25 серпня 1800 р. при Київській академії відкрито т. зв. русскую школу, де нездібні учні Академії мали вчитися читання, письму, церковного уставу, нотного співу, священної історії та катехизису. Уже 1800/1 ак. р. було в «русській школі» 24 «малопонятних» учнів у віці від 11 до 22 років. Від 1803 р. «русская школа» складалася з трьох класів, – в 1-й клас і курс однорічний, 2-й і 3-й курс тривав по два роки. Після закінчення трьох класів учні «русської школи» мали право на заміщення священницьких посад в селах або учительських посад в парафіяльних школах [179, с. XXXIII-XXXIV].

Щодо самої програми Академії – в ній зайшли на початку XIX ст. такі зміни: 1800/1 ак. р. введено навчання перших початків медичної науки, але предмет той проіснував недовго: уже р. 1808 його скасовано. 1807/8 ак. р. відкрито вищий клас історії і географії, – на учителя тих предметів запрошено учителя київського головного училища, видатного історика М. Берлінського. Статут Академії 1810 р. визначив такі предмети: 1) словесні науки; 2) історичні науки; 3) математичні науки; 4) філософські науки; 5) богословські науки, 6) мови – грецьку, латинську, жидівську, німецьку та французьку.

Про низький рівень освіти вихованців Київської академії перед перетворенням її в духовну семінарію можуть свідчити такі дані: з числа дітей духовного стану – 67 студентів богословія, 96 студентів філософії, 222 учнів риторики, 82 учнів поезії, 260 учнів граматичних класів та 65 дітей світського стану склали іспит до вищого відділу семінарії всього 46, до середнього – 66, до нижчого – 134, а решта учнів поступила в духовні школи.

Безперечно, Київська академія переживала від початку XIX ст. стан духовного занепаду. На то були такі причини: уділення і надалі в програмі Академії головного значення латинській мові; збереження схоластичного способу при викладанні філософічних і богословських наук; переобтяження програми надзвичайною кількістю предметів, а класів – неймовірним числом учнів; нестача матеріальних засобів, – Академія від 1800 р. діставала зі скарбу 12000 крб. субсидії, внаслідок чого не мала можливості поповнювати свою фундаментальну бібліотеку, що значно потерпіла від пожежі 8 липня 1811 р., новими науковими закордонними виданнями, а свої вбогі кабінети – найпотрібнішими приладами. Досить для прикладу вказати, що фізико-математичний кабінет р. 1803 розпоряджав такими приладами: помпою, електричною машиною, телескопом, барометром, астролябією, мензулею та глобусами [180, с. СXXXIII].

До речі згадаю, що при пожежі 1811 р. від академічного Мазепиного корпусу залишилися лише стіни та колонада. Р. 1815 закінчено опрацювання того корпусу, а р. 1825 закінчено надбудову третього поверху під доглядом міського архітектора Андрія Меленського [4, с. 100] Згодом, а саме в 60-х рр. відремонтовано академічний корпус, але, на жаль, цілковито його понівечено, – «обезображено», як висловився один з істориків Київської академії [35, с. 41].

Незважаючи на помітний занепад академічної освіти в першій десятилітті XIX ст. кількість учнів Київської академії не тільки не зменшувалася, а, навпаки, збільшувалася. Так, р. 1801 було всього 717 учнів, а р. 1808-1838, з них духовного стану 1255, світського – 183. Казеннокоштных було 220, напівказеннокоштных – 250, своєкоштных – 968 [179, с. 524]. Але в другій десятилітті кількість учнів Академії почала зменшуватися. Так, р. 1811 було всього 1198 учнів, з них духовного стану – 1069, світського – 129 [223, с. 72], р. 1814 було всього 904 учнів, що розподілялися по класах так: в класі богословія – 157, філософії – 116, реторики – 281, поезії – 87, в граматичних класах – 263 [5, с. 470-473].

Бідні учні Академії по-старому жили в бурсі, – р. 1809 надбудовано другий поверх, а в грудні 1799 р. закінчено будову дерев'яного дому для лічниці – на броварному подвір'ї. Лічниця мала три кімнати та окрему баню на березі Дніпра. Митрополит Серапіон Олександровський (1804-1819) негайно після вступу на митрополію розпорядився пошити на рахунок скарбу суконні козакини ста казеннокоштным студентам і учням, але загальне становище бурсаків залишалось і надалі маловтішним. Про життя бурсаків того часу знаходимо цікаві спогади Андрія Рудиковського, що вчився в Академії в рр. 1807-1811. Ось як він описує

порядки, що були в лічниці, коли він там лежав весною 1809 р. хворий на золотуху: «Вся голова моя покрилася суцільним струпом, волосся поспліталось матерією. Мене одвели до лічниці, де я щось недовго пролежав, і мені нічого не робили. На голові з'явилися купи вошей, що розлазилися по всьому тілу... Один хлопець років 14 був тяжко хорий і коди він помер, зняли з нього ковдру, то кругом тіла – на пів вершка – купа вошей. Так його з ліжком і винесли на двір» [213, с. 10, 11]. Не диво, що при таких умовах лікування смертність серед учнів Академії була дуже висока. Так, наприклад, від 30 жовтня 1800 р. до 11 червня 1801 р. померло 17 учнів [179, с. 230].

Щодо системи навчання і виховання – в Академії панувала тоді система задавання лекцій і переписування, причому тих учнів, хто не міг засвоїти лекцій, чекала сувора кара. Ось які спогади залишилися про це у А. Рудиковського: «Бувало, в літній час ніч коротка, і хотілось би подовше поспати, але страх кари пробудить тебе ще до сходу сонця. Взявши книгу під паху – і на двір, заберешся де-небудь в куток поміж дров і починаєш доводити лекцію, як тут дзвінок уже закликає до розв'язки на експлікацію. Утерши кулаком сльози, візьмеш книгу під паху, ідеш напевно по нагороду. Так і є: висікли, задали другу лекцію з тим, щоб і попередню повторити і обидві назавтра здати. А не здаєш – подвійна порція! Сідницю уже так прикрасили, що не можна було сидіти. Немилосердні наші учителі дивилися на біжучу кров з холодним серцем, примовляючи: вчися та не лінуйся!» [213, с. 8].

Митрополит С. Олександровський вперше завів – після липневих диспутів, що ними закінчувався академічний рік, нагороджувати книжками тих студентів і учнів, які визначилися «превосходними успіхами в ученні і благонравієм в поведенні» [180, с. CVIII]. Розвагами вихованців Академії за часів того митрополита були рекреації та плавання човнами по Дніпру. В щоденникові митрополита під датою 31 травня 1805 р. знаходимо рядки, присвячені опису рекреацій: «На початку 1 год. по полудні приїхав ректор з префектом і всіма учителями, і поїхали усі разом у Шулявщину, де й обідали в саду під алеєю проти альтанки, біля пасіки, за столом на 19 осіб... Під час обіду академічні співаки співали і на струментах грали... Потім пішли до гаю, де академісти мали свою рекреацію. Тут було і шатро; стороннього люду було багато. Краще їм (академістам. – С.) одним бути при такій рекреації. Ми були до 9 год. і перед від'їздом кидав біля мосту на учнів срібні і мідні монети для їхньої забави» [1806 с. 95-96].

Серед світських професорів Київської академії того часу, крім уже раніш згаданого Максима Берлінського, найталановитішим був Микита

Соколовський, колишній вихованець тої Академії (в рр. 1782-1792), а після закінчення її був відряджений до Московської академії з метою підготовки на професорську посаду в Київській академії. І дійсно, від 1794/95 ак. р. він зайняв у ній кафедру вищого російського красномовства, історії і географії, а, крім того, викладав латинську і французьку мови, риторичку і російське віршування. Він сам був автором багатьох російських віршів, при чому декілька з них поклав на ноти його друг А. Ведель, також колишній вихованець Київської академії. Р.1809 М. Соколовський був префектом тої Академії. На жаль, він частенько запивав. Помер від греця 4 листопада 1810 р. [272, с. 560-561, 563-565, 588]. Дуже сумні спогади залишив по собі останній перед реформуванням Академії 1819 р. ректор, архімандрит Іоасаф Мохов. Ректором він був від лютого 1814 р. до 30 червня 1817р., коли Св.Синод звільнив його від ректорства і настоятельства в Києво-Братських монастирі та вислав його з меж Київської єпархії «через захваченіє монастирских денег и вещей» [273, 519-520]. За ректорування І. Мохова Київську академію відвідав 11 вересня 1816р. Олександр І, під час свого перебування в Києві – від 7 до 12 вересня 1816 р. [274, с. 403].

Матеріальне положення учителів Академії трохи поліпшилося. Так, р.1813 річне утримання їх було таке: ректор діставав 1000 крб., префект – 600 крб., учитель вищого красномовства – 400 крб., учитель математики – 200 крб., учитель вищої історії і географії – 400 крб. [162, с. 341-343]. Кількість учителів була така: р.1800 – 13, р. 1803 – 19, з них ченців – 5, білого духовенства – 3, світських – 11 [179, с.498-499].

Як уже згадувалося, Київська академія перестала бути вищою загальноосвітньою школою від 1819 р., а натомість стала вищою професійною школою духовного відомства, прибравши назву «Кіевская Духовная Академія». Від того часу курс її був чотирирічний. Р. 1823 відбувся перший випуск абсильвентів в кількості 39 осіб, з них 15 дістали звання магістра, 3 – кандидати з правом дістати звання магістра, 21 – звання кандидата без того права.

Випуск той стався уже за нового київського митрополита Євгена Болховітінова, бо митрополит С. Олександровський добровільно подався 1822 р. на димісію і доживав свої останні роки у племінниць у власнім будинку біля Софійського собору. Помер він 1824 р. [275, с. 5]. його наступник – Євгеній (в миру Евтимій) Болховітінов род. 18 грудня 1767 р.; р. 1788 скінчив Московську академію. 9 березня 1800 р. прийняв він чернецтво з ім'ям Євгеній. На кафедру київського митрополита був призначений 30 січня 1822 р. і перебував на тій кафедрі до своєї смерті –

23 лютого 1837 р. Він був великим спеціалістом з російської історії, особливо церковної*.

Про внутрішнє життя Київської Духовної Академії в перших роках її існування знаходимо цікаві відомості в спогадах Миколи Соколова, який учився в тій Академії у рр. 1827-1831. «На перших двох курсах, крім філософії, що проходила по Брукнеру, викладалися естетика, історія та мови. Естетику викладав проф.Кришинський; в ній йшла мова про високе і прекрасне, як рівнож про протилежні їм поняття – низьке, паскудне, огидне – в пластиці та слові... Дивна була тоді метода. Вчили прекрасного в слові, вимагали гарної форми для вислову думок і почуття, а в той же час забороняли читати Пушкіна, принаймні ігнорували його. Не знано, чи твори Пушкіна були тоді так коштовні, що я ні одного з них не бачив в академічній бібліотеці: адже це було у рр. 1828/29» [263, с.162-163]. Кожний студент мусів виготовити дві розправи – одну російською мовою, другу – латинською. «Але що то були за розправи? – пише М. Соколов. – Вони тільки віднімали час для читання книжок. Оті різні завдання, часті іспити перешкоджали свободі студіювання. То було не вчення, не освіта, а гонитва за нотатками, за нумером в списку студентів, за науковим рангом, втомна гонитва, що тяглася чотири роки» [Там само, с. 164]. На двох старших курсах головними предметами були церковна історія та богословіє. Авторів спогадів довелося спочатку слухати курс богословія у викладі ректора Смарагда Крижанівського: «Він лише критикував думки різних богословів, – і то не так, а той дурень, – але як треба, про те ні слова» [Там само, с. 174]. Наступного року богословіє викладав уже новий ректор – Інокентій Борисов, що пізніше був херсонським архієпископом. Свій курс він називав «религіозистикою»: в ній він обговорював питання про те, яка саме повинна бути релігія та чи задовольняє вимоги ідеальної релігії християнська віра. До того ж курсу входив огляд різних релігій. За висловом автора спогадів, «Борисов так захопив нас (студентів-слухачів), що ми вважали його за незрівняного» [Там само, с. 180]. Кожний студент старших курсів виголошував з призначення проповіді, а після служби Божої той промовець повинен був за звичаєм поставити своїм товаришам-студентам двох старших курсів кварту горілки та хліб на закуску: «Горілку пили з площки, себто зі шклянки для ілюмінації. Хто

*Про Є. Болховітінова як київського митрополита див. статтю С. Карпова «Евгеній Болховитиновъ, какъ митрополитъ Кіевскій» в «Трудах КДА», 1913, чч. 7-8, 9; 1914, чч. 1-10. Про учену його діяльність див. монографії: Шмурло Е.: Митрополитъ Евгеній, какъ ученый. СПб, 1888; Полевой Н.: Труды митрополита Кіевскаго Евгенія Болховитинова по исторіи русской церкви. Казань, 1889.

не мав на то грошей, мусив продати казенну сорочку» (Кожний студент діставав три сорочки на два роки) [Там само, с. 183]. Про харчування студентів того часу автор спогадів пише: «Харчування в Академії для мене, невибагливого змалку, здавалося розкішним. В скоромні дні борщ з м'ясом та каші з маслом або замість каші – печеня з підливою зі слив. В неділю і свята – три страви: борщ, підлива та каша. Хліб був за звичаєм ржаний, але завжди з гарної муки та випечений; квас – заварний. Десерту і салату, здається ніколи не було. На сніданок та підвечірок давали ржаний хліб з сіллю. Чаю не знали, але багато студентів мали свій, а я вживав самовигаданий чай: з липового квіту, або з материнки, або з деревію. Я був з числа бідаків: більш 5 карбованців на рік не одержував від батька» [Там само, с. 184].

Про внутрішнє життя Київської духовної академії в 50-60-х роках XIX ст. знаходимо відомості в спогадах декількох її вихованців. Так, проф. тої Академії В. Півницький докладно розповідає про студентський заколот в Академії 1859р.; студенти двох старших курсів хотіли подати цареві прохання, де очорнили ректора Ізраїля Лукіна, вічно п'яного інспектора Валер'яна Орлова і деяких наставників та змалювали стан Академії в жахливім вигляді. Тодішній чигиринський єпископ Антоній Амфітеатров, що перед тим був ректором Київської академії, заспокоїв студентів і умовив їх ужити заходів, щоб дістати назад своє прохання. І дійсно, прохання було повернуто. Ніхто з студентів не був звільнений, лише четверо вийшло добровільно з Академії та вступило до Київського університету, – в тім числі Павло Житецький, пізніший учитель колегії Павла Ґалаґана в Києві, та Михайло Владимирський-Буданов, пізніший професор Київського університету. Ректор І. Лукін залишив ректорство (р.1864 він помер в Шаргородському монастирі в сані вінницького єпископа), а інспектор В. Орлов був засланий в харківський монастир, де постригся в ченці, але скоро зняв рясу і оселився в Полтаві; там він і помер в кінці 70-х років – в поліційному «участку» [279, с. 300, 302; 280, с. 305-319].

Л. Мацієвич у своїх спогадах вказує, що останній академічний акт відбувся 1859 р. «в стародавнім дусі», себто в кінці академічного року, тоді як від 1860 р. академічні акти відбувалися на початку наступного академічного року, «хоча своїм предметом і своєю метою мають не біжучий і не прийдешній академічний час, а минулий» [276, с. 278-279]. З його спогадів дізнаємося, що був період у житті Академії, коли вона занехала стародавній звичай правити поминки 31 грудня – в річницю смерті Петра Могили, але той звичай відновив ректор Інокентій Борисов [278, с. 464]. Накінець, теплі згадки присвятив він пам'яті

колишнього ректора Академії Філарета Філаретова [277, с. 270-279].

Кн. Фоменко подає відомості про те, як абсолювантам Академії випуску 1863 р. довелося після закінчення усіх іспитів додатково складати класову працю на такі теми – «*Sit ne anima a corpore aliena substantia?*» і «Сколь тяжекъ грѣхъ неуваженія къ церкви и уклоненія отъ ея Богослуженія?». З'ясувалося, що Андрій Муравйов наговорив київському митрополитові Арсенію Москвинові, що в ректорство Філарета Філаретова повстав в Академії «вільний дух». Митрополит хотів перевірити, наскільки є правдивий поговір А. Муравйова і примусив абсолювентів складати додатковий іспит щодо їхньої релігійної «благонадійности» [281, с. 338-33].

30 травня 1868 р. Олександр II затвердив новий статут духовних академій. За тим стартом, до складу професорів Академії могли входити професори і лектори київських вищих світських шкіл. Його наступник Олександр III затвердив 20 квітня 1884 р. новий статут духовних академій, що увійшов у життя з початку 1884/5 ак.р. Новий статут значно підсилює владу єпархіальних архієреїв щодо академій та їхніх ректорів. За новим статутом, ректор звільнявся від обов'язків професора, що відкривало доступ на ректорську посаду особам, стороннім від професорського складу академій [282, с. 57, 81-82].

Революційна течія, що повстала на початку 80-х рр. серед світської студентської молоді, захопила у свій вир також студентів Київської духовної академії. Так, зі спогадів революціонера О. Баха видно, що він займався політичною пропагандою в гуртку Петра Дашкевича, студента тої Академії [283, с. 28]; р. 1884 П. Дашкевич був заарештований, а в листопаді того ж року відбувся судовий процес. До того процесу було притягнуто 12 осіб, у тому числі і П. Дашкевича, єдиного з кола студентів Київської академії. Їм ставилося в вину те, що мали намір зійтися в Києві на з'їзді, що мав розробити програму діяльності для т. зв. Народно-вольєческого товариства [340, с. 302]. У своїх спогадах О. Бах згадує про те, що П. Дашкевич улаштовував багатьох нелегальних, що перебували тимчасово в Києві, на ночівлю в студентських приміщеннях в Академії. Ночівлі ті відбувалися так, що на ліжку того студента, що не ночував в Академії, укладався гість, м. ін., саме там познайомився О.Бах з революціонером М. Стародворським, що ночував в Академії після вбивства ним Судейкіна, одного з агентів центральної політичної розвідки [283, с. 82]. П. Дашкевич по згаданому вище процесу був засуджений на заслання [340, с. 311].

Про академічний побут Академії в 90-х роках XIX ст. цікаві відомості подають спогади Олександра Лотоцького – «Сторінки минулого» (ч. 1

стор. 99-130 – Варшава, 1932), що яскраво змальовують виховну систему Академії, скерману головне на забезпечення благонадійності та «умоначертанія» студентів.

З числа вихованців Академії XIX ст. вийшла низка визначних учених, представників вищого духовенства, громадських і політичних діячів; багато з них працювали на ниві української культури. Частковий список тих вихованців подаю нижче, уводжу до нього почасти і тих вихованців Академії, які вчилися в ній на початку XX ст.

Хоча статут Академії 1869 р. не передбачав у її програмі дисциплін з ділянки українознавства, все-таки деякі професори Академії виявили великий інтерес до українознавства і залишили після себе низку праць високої вартості і тим значно прислужилися українській культурі. То були, головне, Микола Петров, Федір Тітов та Остап Голубєв, автори цінних розвідок з історії української літератури та історії київської колегії-академії, – усі троє з роду москалів. Особливо багато завдячує українознавство працям М. Петрова, який перший склав докладну історію української літератури XVIII і XIX ст. За ту свою працю М. Петров зазнав багато прикростей від вищого духовного начальства, та й сама Академія дістала од обер-прокурора Св. Синоду запит, «на якій підставі вона дала дозвіл на друк книжки, що не належить ні до якої галузі богословських наук і взагалі не має відношення до наук, що викладаються в Академії» [98, с. 127-128]. Незадовго до своєї смерті (5 червня 1921 р.) М. Петров був обраний в дійсні члени української Академії наук, і тим обранням, за висловом О. Лотоцького, українське громадянство посильно сплатило свій борг заслуженому працівникові на ниві української культури [98, с. 130].

Слід також сказати, що Київська духовна академія зробила багатий вклад для пізнання нашого стародавнього шкільництва працями не лише згаданих вище трьох професорів, але й багатьох інших її професорів і вихованців, які вміщували свої розвідки переважно в «Трудах» Академії та на сторінках «Київської Старини».

Частковий список вихованців Київської духовної академії XIX і на поч. XX ст.*

1. *Аскоченський Віктор* – російський письменник та історик Київської колегії і академії,

*Міркування, що спонукали мене в розділі 6 подати список вихованців Київської колегії і академії в скороченому вигляді, спонукують мене і цього разу значно скоротити свій первісний список вихованців Київської академії в XIX і на поч. XX ст., що налічував 246 осіб. Отож тут подаю найголовніші дані з життя і діяльності лише найвизначніших, на мій погляд, вихованців, особливо тих, хто, незалежно від свого походження, в тій чи іншій мірі прислужився інтересам України.

У списку використано скорочення: КА – Київська академія, КДА – Київська духовна академія.

нар. 1 жовтня 1813 р. Закінчив КА в 1837 р. і згодом професорував у ній до 1846 р. Потім оселився в Петербурзі, де заснував і редагував журнал «Домашня Бесѣда». Помер 18 травня 1879 р. Головні його праці з історії Київської колегії і Академії подано в «Літературі» до розділів 6 і 7.

2. *Біднов Василь* – український історик і педагог, нар. 2 січня 1874 р. у родині заможного селянина – в містечку Широкому на Херсонщині. Закінчив КА в 1902 р. По закінченні її був учителем в Астраханській, а потім в Катеринославській духовній семінарії. У 1911 р. професор КА Володимир Завітневич виставив кандидатуру В. Біднова, що перед тим захистив магістерську дисертацію «Православная церковь въ Польшѣ и Литвѣ», на доцента російської історії в КА. Професор КА Степан Голубєв, зі свого боку, виставив кандидатуру учителя Київської духовної семінарії Серапіона Чернишева. Хоча В. Біднов в професорській раді КА дістав 14 голосів, а С. Чернишев – 8, проте Синод затвердив доцентом С. Чернишова, бо С. Голубєв людина не без заслуг перед українською історією, але хоробливий україножер, надіслав до Синоду приватного листа В. Біднова до одного свого знайомого українською мовою [98, с. 127]. Тільки з утворенням Української Народної Республіки В. Біднов став професором українських університетів, – спочатку в Кам'янці-Подільському а потім на еміграції – у Українському вільному університеті в Празі (від 1922 до 1929 р.) та у Варшавському університеті від квітня 1929 р. по день своєї смерті – 1 квітня 1935 р. Список наукових праць В. Біднова (незовсім повний) подано в статті Симона Наріжного «Наукова праця проф. В. С. Біднова» (див. брошуру «Пам'яті проф. Василя Біднова» вид. Українського історично-філолог. т-ва в Празі, 1936). Тут згадано, крім названої вище його магістерської дисертації, ще такі статті: 1. «Устное повѣствованіе запорожца Н. Л. Коржа та його походження й значіння» («Праці Укр. Іст.-філ. Т-ва в Празі». Т. 1. 1925. С. 38-63); 2. «Аполян Скальковский, як історик Степової України» («Науковий збірник Укр. Унів. в Празі». Т. 1. 1925. С. 291-356); 3. «Січовий архимандрит Володимир Сокальський в народній пам'яті та освітленню історичних джерел». (Записки НТШ. Львів. Т. 147. С. 81-102).

3. *Білоусів Володимир* – проф. філософії у Ніжинській гімназії вищих наук, нар. у Києві 1799 р. Учився в КА, а потім закінчив Харківський університет. Про його учительську діяльність у Ніжинській гімназії в. н. та про ставлення Гоголя до нього як свого учителя подаю докладні відомості далі в описі історії тої гімназії. Помер 14 серпня 1854 р.

4. *Богоявленський Володимир* – московський, а потім київський митрополит. Нар. 1847 р., у січні 1918 р. був забитий більшовиками в Києво-Печерській лаврі.

5. *Голприсов Інокентій* – херсонський архієпископ, славнозвісний проповідник. Нар. 1900 р., у 1831 р. став професором богослов'я в КА. Про нього як лектора, подає цікаві спогади колишній вихованець КА, одеський протоєрей Микола Соколов, уже вище зацитовані [263, с. 180]. Помер 26 жовтня 1857 р.

6. *Вишневецький Гедеон* – полтавський архієпископ. За його клопотанням відкрито духовні школи в Лубнах і Ромні на Полтавщині та відновлено Густинський монастир біля м. Прилуки. Помер 1849 р.

7. *Владимирський-Буданов Михайло* – проф. Київського університету на кафедрі історії російського права. Нар. 1838 р. Учився три роки в КА, брав участь в демонстрації студентів КА проти свого начальства 1859 р. і тоді ж вийшов з КА разом з трьома товаришами. Закінчив Київський університет і згодом став там професором. Головні його праці: «Государство и народное образование въ Россіи до учрежденія министерствъ», «Исторія Київського університета», «Обзор истории русскаго права» (6-е вид. Київ., 1909 р.) та «Хрестоматія по истории права» в 3-х випусках (1871-1875 рр.). Помер 1916 р.

8. *Воблий Костянтин* – проф. Київського університету, віце-президент Академії наук УРСР. Нар. 1876 р. у містечку Чарнчанці Кобеляцького повіту на Полтавщині. Закінчив КА, а потім Київський університет. Головні його праці: «Очерки по истории польской фабричной промышленности» (Т. 1. Київ, 1909); «Опыт истории свеклосахарной промышленности СССР» (Т. 1. Москва, 1928). Помер 1947 р.

9. *Гулак-Артемівський Петро* – український поет, проф. Харківського університету. Нар. 1790 р. Помер 1 жовтня 1865 р.

10. *Гогоцький Сильвестр* – проф. Київського університету по кафедрі філософії. Нар. 1813 р. у Кам'янці-Подільському, учився в КА в роках 1833-37, а потім був у ній професором філософії до 1841 р., а в рр. 1843-86 був проф. Київського університету. Головна його праця – «Філософський лексиконъ». У 4 т. Помер 1889 р.

11. *Голубев Степан* – протосрей, проф. Київської духовної академії. Нар. 1849 р. Головна його праця про Петра Могилу у 2 т., а також є автором багатьох праць по історії Київської колегії і академії, – назви тих праць подано в «Літературі» до розділів 4 і 6. Помер 1920 р.

12. *Добротворський Василь* – проф. Харківського університету по кафедрі богослов'я. Закінчив КА 1847 р. Помер 12 вересня 1894 р.

13. *Думитрашко Костянтин* – українській поет (псевдонім К. Копитько). Нар. 1814 р. Був бібліотекарем КА від 1872 р. Автор українських віршів, м.ін., поеми «Жабомишдраківка». Помер 1886 р.

14. *Дурдуківський Володимир* – український педагог, нар. 1874 р. Був за часів Української Народної Республіки директором 1-ї Київської української гімназії ім. Шевченка. Р. 1930 засуджений до в'язниці на процесі «Спілки визволення України». Головні його праці: «Педагогічна діяльність Б. Грінченка» (К., 1929) та «Практика трудової школи» (К., 1923).

15. *Житецький Павло* – український педагог, нар. 12 грудня 1936 р. у Кременчуці на Полтавщині. Учився в КА три роки, брав участь у демонстрації проти начальства в 1859 р. і тоді ж виступив з КА разом з трьома товаришами. Після закінчення Київського університету був учителем у київських середніх школах, м.ін., у колегії П. Галагана. Головні його праці: «Очеркь литературной истории малорусского нарѣчія XVII-XVШ вв.» (1869 р.); «Мысли о малорусских народных думахъ» (1893 р.), «Знеида» Котляревського і древніший список ея въ связи съ обзоромъ малорусской литературы XVIII вѣка» (1900 р.) Помер 5 березня 1911 р.

16. *Капустин Антонін (в миру Андрій)* – архимандрит, начальник місії в Єрусалимі. Закінчив КА 1843 р. Помер 23 березня 1894 р.

17. *Кошиць Олександр* – композитор і славнозвісний диригент. Нар. 1875 р. у с. Тарасовці Звенигородського пов. на Київщині. Після закінчення КА був учителем співу в різних середніх школах на провінції поза Україною, а р. 1904 повернувся до Києва, де став помічником Миколи Лисенка в його музичній школі, був навчителем хорового співу в Київській консерваторії, постійно диригував хором студентів Київського університету та слухачок вищих жіночих курсів. 1912 р. став диригентом оркестру в українським театрі М. Садовського в Києві. Видав цілу низку українських пісень в своїй хоровій обробці, а також скомпонував музику до кількох українських п'єс. 1919 р. виїхав з Українською республіканською капелою за кордон, виступаючи з концертами в багатьох країнах світу з надзвичайним успіхом*. Останні роки свого життя О.Кошиць перебував в Америці, де продовжував свою діяльність як диригент і композитор [347, с. 22-24]. Помер в Америці у вересні 1944 р.

18. *Лебединцев Теофан* – проф. КДА, а потім короткий час начальник Холмської шкільної дирекції. Нар. 1826 р. У рр. 1860-1863 редагував журнал «Руководство для сельскихъ пастырей, що його видавала КА. Від 1882 р. редагував заснований ним журнал «Кіевская Старина». Помер 13 березня 1888 р.

19. *Левицький Партеній (в миру Памфіл)* – кам'янець-подільський єпископ, а потім тультський архієпископ (від 1908 р.). Нар. 26 вересня 1858 р. у с.Плішівці Гадяцького пов. на Полтавщині. Закінчивши Переяславську семінарію (про неї залишив цікаві спомини), вступив до КА, яку закінчив 1884 р. У рр. 1904-1908 Синод видав Євангеліє українською мовою за редакцією Партенія Левицького. Помер на Полтавщині, здається 1920 р.

20. *Лотоцький Олександр* – український громадський і державний діяч, проф. двох університетів по кафедрі церковного права. Нар.1870 р. у с. Брониці на Поділлі, Закінчив КА

1896 р. Від 1900 служив у Петербурзі в державнім контролі. Р. 1917 Тимчасовий російський уряд призначив О. Лотоцького губернатором Буковини. З утворенням Української Центральної Ради був її генеральним писарем, а потім в українським уряді займав посади державного контролера, міністра віросповідань, а від 1919 р. – посла в Царгороді. Перебуваючи на еміграції, був проф. Українського вільного університету в Празі, а від 1928 р. – Варшавського університету. Від 1929 р. стояв на чолі Українського наукового інституту в Варшаві, що випустив у світ до 1940 р. понад 50 наукових праць, а також «Твори Т. Шевченка» (вийшло 13 томів). З численних праць О. Лотоцького згадаю тут такі: «Українські джерела церковного права», «Автокефалія» у 2 т., «Сторінки минулого», у 3 т., «В Царгороді». У першому томі «Сторінки минулого» автор подав цікаві спомини про багатьох професорів КА. Йому ж належить і авторство – за псевдонімом «О. Білоусенко» багатьох дитячих казок і оповідань. Помер 22 жовтня 1939 р. у Варшаві.

21. *Маркевич Григорій* – інспектор Полтавського дівочого інституту. Нар. 1849 р. у с.Вороньках Лохвицького пов. на Полтавщині. Закінчив КА 1871 р. Видавав у Полтаві часопис «Рідний Край». Помер 1923 р.

22. *Мацієвич Лев* – професор Одеської духовної семінарії. Нар. 1848 р. Закінчив КА 1867 р. Був почесним членом КА. Автор цілої низки статей про КА, що їх містив на сторінках «Кіевської Старини» та «Трудів КДА». Помер 14 листопада 1915 р.

23. *Мищенко Федір* – проф. Київської Духовної Академії. Нар. 30 серпня 1874 р. у с. Сеньківці Переяславського пов. на Полтавщині. Закінчив КА 1899 р. Помер ?

24. *Нечуй-Левицький Іван («Нечуй» власне псевдонім)* – визначний український письменник. Нар. 13 листопада 1838 р. у містечку Стеблові Канівського пов. на Київщині. Закінчивши послідовно духовну школу, семінарію та КА (в 1865 р.), він учителював у різних середніх школах, а в 1885 р. вийшов на пенсію і оселився в Києві. З його численних праць з красном письменства згадаю тут «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я», «Причела», «Старосвітські батюшки і матушки», «Хмари», а з публіцистичних і етнографічних творів слід згадати «Українство на літературних поездах Московщиною» (за псевдонімом І. Балтовий) та «Світлогляд українського народу». Помер у Києві 1918 р.

25. *Новицький Орест* – проф. філософії Київської дух. академії та Київського університету по кафедрі філософії і психології. Нар. 1805 р. на Волині. Професором Київського університету був від 1834 р. до 1850 р., бо тоді міністерство освіти скасувало кафедри філософії в університетах. Отож він змушений був прийняти посаду цензора в Києві, щоб мати можливість так-сяк удержувати свою велику родину. З головних праць його згадаю тут: «О духоборцахъ» (1832 р., 2-ге вид. 1882 р.), «Руководство къ опытной психолопи» (1840) та «Краткое руководство къ логикѣ» (1844). Помер 4 червня 1884 р.

26. *Олесницький Яким* – проф. КДА. Нар. 1852 р. Головні його праці: «Святая земля». У 2 т.; «Древняя еврейская музыка и пѣніе» (К., 1870 р.). Помер 27 серпня 1907 р.

27. *Олесницький Маркел* – проф. КДА – по кафедрі богослов'я, педагогіки та психології. Нар. 1848 р. Учився в КА в рр. 1869-73. Помер 12 березня 1905 р.

28. *Олтаржевський Теодосій (в миру Петро)* – від 1910 р. оренбурзький і тургайський єпископ. Нар. 1 грудня 1867 р. на Київщині. Закінчив КА 1893 р. 16 грудня 1905 р. зайняв кафедру вікарного прилуцького єпископа, а 9 січня 1908 р. синод затвердив його ректором КА з переміщенням на кафедру єпископа уманського, другого вікарія київської митрополії. Помер 26 квітня 1914 р.

29. *Орловський Петро* – протосрей-ключар Києво-Софійського собору. Нар. 1825 р. Був автором декількох праць з української історії та співробітником «Кіевської Старини». Помер 29 грудня 1913 р.

30. *Павловський Михайло* – протосрей, проф. богослов'я в Одеськiм (Новоросійськiм) університетi до 1873 р. Закінчив КА 1833 р. Помер 16 березня 1898 р.

31. *Петров Микола* – проф. КДА, член ВУАН. Нар. 1840 р. Більшість праць його

*Про Українську республіканську капелу буде мова також в наступному розділі.

присвячена історії київської колеґії та Академії, назви їх подано в «Літературі» (розділи 4 і 6). З інших праць згадаю тут такі: «О народныхъ праздникахъ въ Юго-западной Россіи» («ТКДА», 1871); «Очерки исторіи української літератури XIX ст.» (К., 1881 р.). Помер 1921 р.

32. *Певницький Василь* – проф. КДА. Нар. 29 лютого 1832 р. Закінчив КА 1855 р. Від 16 лютого 1881 р. був заслуженим проф. КА. Довгий час редагував «Труды КДА». Список його праць вміщено в статті проф. Ф. Тітова («ТКДА», 1905, грудень). Помер 12 липня 1911 р.

33. *Разумовський Дмитро* – проф. Московської консерваторії. Нар. 1818. Закінчив КА 1843р. Помер 1889. З його праць слід згадати «Исслѣдованіе и знаменьямъ пѣній» (СПб, 1884).

34. *Рудиковський Андрій* – український історик, плач-ад'ютант Ізмаїловської фортеці. Нар. 1796 р. у с. Ольшанці Васильківського пов. на Київщині. Вступив до КА 1807 р.; вчився там 4 роки, бо 1811 р. згоріли академічні кляси і бурса, де він жив, а тому змушений був виїхати додому і вже до КА не повернувся. Згодом вступив до полку, а 1848 р. подався на демісію і оселився в Києві. Він залишив, м. ін., цікаві спогади про своє перебування в бурсі КА. Уривок з тих спогадів подано тут в розділі 3. Помер 1874 р.

35. *Сецинський (або Січинський) Юхим* – український історик, протоєрей. Нар. 1859 р. У рр. 1918-1920 був проф. українського університету в Кам'янці-Подільському, а пізніше проф. тамошнього ВНЗа. Помер ?

36. *Стеллецький Микола* – протоєрей, проф. богословія Харківського університету. Нар. 1862 р., закінчив КА 1888 р. З його праць згадаю тут праці про Г. Сковороду та про харківський колеґіум. Помер 1919 р.

37. *Терлецький Володимир* – учитель полтавської духовної семінарії. Нар. 1865 р. Закінчив КА 1888 р. Був редактором «Полтавських єпархіальнихъ Вѣдомостей».

38. *Терновський Сергій* – проф. КДА. Нар. 1848 р. Автор статей по історії української церкви. Помер 1916 р.

39. *Тимковський Єгор* – управитель архіву міністерства закордонних справ у царській Росії. Нар. 1790 р., закінчив КА, а потім Московський університет. Автор праці «Путешествіе въ Китай». Помер 1875 р.

40. *Тітов Федір* – проф. КДА. Нар. 1864. Його праці присвячені переважно історії Київської колеґії та Академії: назви деяких з них подано в «Літературі», розділи 4, 6, 7, а також друкарським і книжним справам на Україні. Помер 1922 р.

41. *Толмачів Яків* – проф. Петербурзького університету по кафедрі російської літератури. Нар. ? Автор спогадів про харківський колеґіум. Помер 18 січня 1873 р.

42. *Хойнацький Андрій* – протоєрей, проф. богословія Ніжинського історико-філологічного інституту, український історик. Нар. 1836 р. Помер 1888 р.

43. *Чехівський Володимир* – український громадський і політичний діяч, історик і педагог. Нар. 1874 р. Після закінчення КА був вихователем в Кам'янець-Подільській духовній семінарії. За Директорії був головою ради міністрів і міністром закордонних справ. 1930 р. був засуджений до в'язниці на 10 років – на процесі «Спілка визволення України». З його праць згадаю тут «Київский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони» («Труды КДА», 1904, 7 і 1905, 8).

44. *Юркевич Памфіл* – філософ і педагог, проф. КДА, а потім проф. Московського університету. Нар. 1827 р. у Переяславському пов. на Полтавщині, син священника. Учився в КА в рр. 1847-1851 і зразу по закінченні КА був у ній наставником, а потім професором філософії. Лекції його користувалися там надзвичайним успіхом. У 1860 р. став проф. Московського університету по кафедрі філософії та педагогіки. Успіх його і там був колосальний, за свідощвом його тодішніх слухачів Василя Ключевського, пізніше визначного російського історика, та Володимира Соловйова, пізніше визначного російського філософа. Останній так характеризує П. Юркевича як професора: «Юркевич був глибокий мисленик, чудовий знавець історії філософії, зокрема старої, і дуже добрий професор, що читав надзвичайно цікаві для фахівців і змістовні лекції. Але з деяких сторонніх причин він не користувався популярністю, і студенти не діставали із його лекцій користі, яку могли б мати». Як пояснює проф. Д. Чижевський, цими

«сторонніми причинами» було те, що Юркевич не був матеріалістом і вів боротьбу з матеріалізмом в своїх творах і лекціях на лекціях на університеті та публічних. З незрозумілих причин матеріалізм вважався на ті часи якимось зв'язаним з радикалізмом політичним [348, с. 136-138]. З друкованих праць П. Юркевича, крім позначеної в «Літературі» до цього розділу «Чтенія о воспитаніи», згадаю тут «Курсъ общей педагогики» (Москва, 1869) та статтю «Разумъ по учению Платона и опытъ по учению Канта» («Московскія Унив. Извѣстія», 1865/6, V). Помер 4 жовтня 1874 р.

45. *Яновський Іван* – учитель полтавського духовного училища. Нар. 26 вересня 1856 р. Закінчив КА 1881 р. Автор багатьох історичних статей у «Полтавських Губ. Вѣдомостях». Помер 7 жовтня 1900 р.

Частковий список вихованців Київської духовної академії XIX і на поч. XX ст. *

Амфітеатров Антоній – казанський єпископ. † 1879.

Андрущенко Семен – проф. Ніжинської гімназії вищих наук. Нар. 1782 р., закінчив КА 1805 р. † 1850.

Арабаджіев Іларіон – єромонах, протосингел сливинської митрополії.

Аретинський Серафим – воронізький архієпископ. † 1886.

Аристов – ректор Ризької духовної семінарії. Аскоченський Віктор – письменник, історик Київської академії. Нар. 1813. † 1879.

Багорський Петро – втихарний дяк с. Кирилівки, перший учитель Т. Шевченка. Нар. 1800р. Учився в КА до класу риторики.

Балаховський Іоаким – ректор духовної семінарії у Софії. Балаховський Андрій – протоєрей м. Харкова.

Бєлоусів Микола – професор Ніжинської гімназії вищих наук. Нар. 1799. † 14/III. 1854.

Біднов Василь – проф. Варшавського університету. Закінчив КА 1902 р. † 1/IV. 1935.

Богдашевський Василій – канівський єпископ, ректор КА від 1914/15 ак. р.

Богохваленський Володимир – київський митрополит. Нар. 1847 р.; забитий більшовиками в січні 1918 р.

Борисов Інокентій – херсонський архієпископ. † 26. 10. 1857.

Бочковський Хрисанф – протоєрей Кишинівського кафедрального собору. Закінчив КА 1861 р. † 21. 10. 1903.

Бречкович Костянтин – благочинний м. Одеси.

Бродович Осип – проф. Харківського університету по кафедрі історії церкви. † після 1905р.

* Головні джерела: «Труды Киевской Духовной Академіи». 1860-1917; «Полный Православный Богословский энциклопедический Словарь»: У 2 т., Вид. П. Сойкина; Аскоченский В. «Кіевъ съ древнѣйшимъ его училищемъ Академіей» Київ, 1856. Ч. 2; Халанскій М., Багал'кі Д. И. «Историко-филологическій факультетъ Харьковскаго университета за 100 лѣтъ его существованія». Харьков, 1908; Иконников В. «Биографическій словарь профессоровъ Киевскаго университета». Київ, 1884; Маркевич А. 25-лѣтіе Императорскаго Новороссійскаго университета». Одесса, 1890; «Историко-филологическій Институтъ кн. Безбородко въ Нѣжинѣ». Нѣжинъ, 1900; «Биографическій словарь профессоровъ и преподавателей Императарскаго С.-Петербургскаго университета. 1869-1894». СПб, 1896. Т. 1; СПб, 1898. Т. 2; «Биографическій словарь профессоровъ Московскаго университета. Москва, 1855. Ч. 1: Загоскинъ (ред.) Биографическій словарь профессоровъ и преподавателей Императорскаго Казанскаго университета (1804-1904)». Казань, 1904, Ч. 1. Казань, 1904. Ч. 2; Павловскій И. Ф. «Краткій біографическій словарь ученыхъ и писателей Полтавской губ. съ половины XVIII в». Полтава, 1912.

Брянцев Арсеній – харківський і ахтирський архієпископ. † 28. 04. 1914.
Булашев Георгій – магістр богословія (1883).
Булгаков Атанасій – проф. Київської духовної академії.
Булгаков Макарій – московський митрополит. † 1882.
Василевський Сергій – архимандрит, автор тритомної біографії Філарета Амфітеатрова (Казань, 1888 р.).
Василевський Тихон – костромський єпископ. Нар. 1867 р.
Виноградов Петро – наглядач костромського духовного училища.
Вишневецький Агапіт – катеринославський архієпископ. † після 1910 р.
Вишневецький Гедєон – архієпископ полтавський. За його клопотанням відкрито духовні школи в Лубнах і Ромні на Полтавщині. † 1849.
Вікул Павло – голова кам'янець-подільської єпархіяльної училищної ради.
Владимирський-Буданов Михайло – проф. Київського університету. Учився 3 роки в КДА, а потім у Київському університеті. Нар. 1838 р. † 1916.
Воблий Костянтин – проф. Київського університету. Нар. 17. 05. 1876 р. у містечку Царичанці Кобеляцького пов. на Полтавщині. Закінчив КДА, а потім Варшавський університет. † 1947.
Воскресенський К. – директор 1-ї київської гімназії. Закінчив КДА 1863 р.
Врабець Савватій – архієпископ. Закінчив КДА 1907 р.
Гаврилко (в) Михайло – протоєрей, ректор полтавської духовної семінарії. Закінчив КДА 1847 р. † 20. 09. 1890.
Галипський Авксентій – настоятель Києво-Миколаївського монастиря. † 01. 04. 1844.
Гіляревський Олександр – протоєрей, член московського духовного цензурного комітету.
Глаголев – наглядач павловського духовного училища.
Глаголев Олекса – проф. КДА. Закінчив КДА 1898 р.
Говоров Теофан – владимирський єпископ. † 06. 01. 1894.
Гончаревський – кафедральний протоєрей м. Харкова.
Горонович – наглядач спаського духовного училища.
Грановський Антонін (в миру Олександр) – нарвський єпископ. Нар. 21. 11. 1865 р. у с. Хорошківі Кобеляцького пов. Від 1908 р. на покої.
Грановський Атанасій – директор таганрозької гімназії. Нар. 01. 05. 1871 р. Закінчив КДА 1896 р.
Григорєвський Михайло – проф. Харківського університету в рр. 1868-1871.
Гулак-Артемівський Петро – проф. Харківського університету. Нар. 1790 р. † 01. 10. 1865.
Гуляєв Михайло – проф. КДА. Закінчив КДА 1849 р.
Гуляницький Августин (в миру Андрій) – катеринославський єпископ. Нар. 03. 07. 1838 р. Закінчив КДА 1863 р. † 30. 11. 1892.
Гогоцький Сильвестр – проф. Київського університету. Нар. 1813 р. † 1889.
Голубєв Степан – проф. КДА. Нар. 1849. † 1920.
Дашкевич Петро – учився в КДА в 80-х роках.
Демидовський Василь – інспектор вітебської духовної семінарії. Закінчив КДА 1871 р. † в січні 1911 р.
Дем'яновський Лев – протоєрей київської єпархії. Закінчив КДА 1839 р.
Дмитревський Федір – інспектор чернігівської духовної семінарії. Закінчив КДА 1859 р.
Добриловський Костянтин – інспектор ставропольської духовної семінарії.
Добротворський Василь – проф. богословія Харківського університету. Закінчив КДА 1847 р. † 12. 09. 1894.
Доброхотов Николай – тамбовський єпископ. † 1864.
Думитрашко Костянтин – український поет, бібліотекар КДА від 1872 р. Нар. 1824 р. Автор українських віршів, поеми «Жабомишодраківка». Псевдонім К. Копитько. † 1886.

Дурдуківський Володимир – директор 1-ї київської української гімназії ім. Т. Шевченка Р. 1930 засуджений до в'язниці на процесі «Спілки визволення України».
Екземпллярський Ієронім (в миру Ілля) – варшавський єпископ. Закінчив КДА 1859 р.
Жемчужников Серафим – аксайський єпископ. † 1887.
Житецький Павло – учитель Київської колеїї П. Галаґана. Учився в КДА 3 роки, а потім в Київському університеті. Нар. 12. 12. 1836 р. у Кременчуці. † 05. 03. 1911.
Зенькевич Іван – наглядач малинського духовного училища.
Златоверховников Михайло – кафедральний протоєрей Києво-Софійського собору.
Іваницький Сергій – директор кам'янець-подільської учительської семінарії.
Іванів Олександр – інспектор владимирської духовної семінарії. Закінчив КДА 1859 р.
Іващенко Арсеній – кириловський єпископ. † 1908.
Ігнатювич Павло – інспектор київської духовної семінарії. Закінчив КДА 1853 р. † 20. 04. 1916.
Ісаєнко Євфимій – протоєрей, інспектор полтавської духовної семінарії. У р. 1910 жив на покої у Лохвиці на Полтавщині.
Істомін Григорій – учитель педагогіки в полтавській духовній семінарії. Закінчив КДА 1867 р. † 21. 07. 1886.
Капустін Антонін – архимандрит, начальник місії в Єрусалимі. Закінчив КДА 1843 р. † 23. 03. 1894.
Катранов Павло – протоєрей, законодавчитель полтавського кадетського корпусу. Нар. 1817 р., закінчив КДА 1843 р. † 06. 06. 1874.
Катрановський Петро – протоєрей Катеринославського собору. Закінчив КДА 1863 р.
Кашмерський Степан – протираскольничий діяч. † 1889.
Кирилієв Назар – полтавський архієпископ (у 1910 р.).
Ковальницький Аполон – протоєрей. Закінчив КДА 1867 р.
Ковальницький Дмитро – одеський і херсонський архієпископ. † 03. 02. 1913.
Королев Райча – міністр народної освіти князства Болгарського.
Корольов Іван – протоєрей, проф. КДА.
Кошиць Олександр – український композитор і диригент Української республіканської капели. Помер в Америці у вересні 1944 р.
Крижанівський Євфимій – проф. КДА. † 1888.
Крижанівський Смарагд – рязанський архієпископ. † 1863.
Крилов Павло – ігумен краснохолмський.
Кротков Никодим – чигиринський єпископ (1911 р.).
Лебедев Григорій – протоєрей, проф. богословія Московського університету. † 1883.
Лебедев Ілля – протоєрей Кам'янець-подільського кафедрального собору.
Лебєдинцев Арсеній – кафедральний протоєрей м. Одеси. † 20. 02. 1898.
Лебєдинцев Петро – протоєрей Києво-Софійського собору. † 3. 12. 1896.
Лебєдинцев Теофан – начальник холмської шкільної дирекції. Засновник і перший редактор журналу «Кієвская Старина». † 1888.
Левитський Григорій – протоєрей, проф. богословія Московського університету. † 1883.
Лєвицький Генадій – єпископ. Закінчив КДА 1845 р.*

Мигаї Іван – могилівський кафедральний протоєрей.
Мизко Дмитро – директор катеринославської гімназії. † 1847.
Міловидов Костянтин – нижегородський кафедральний протоєрей. Закінчив КДА 1843р.
Миртов П. – редактор духовних часописів. Нар. 1871 р.
Митькевич Григорій – калужський архієпископ. † 1881.
Михайлів Іустин – володимирський єпископ. † 1879.

*На цьому місці текст обривається. – Ю. Вілчинський.

Михневич Осип – помічник куратора Київської шкільної округи. Нар. 1809 р. Закінчив КДА 1833 р. † 1885.

Мищенко Федір – проф. КДА. Нар. 30. 07. 1874. Закінчив КДА 1899 р.

Монастирив – проф. КДА. † 1864.

Моралевич Зиновій – директор череповецької учительської семінарії.

Мохов Іоасаф (в миру Йосип) – архимандрит Києво-Братського монастиря і ректор КДА; за переступ в грошових справах Києво-Братського монастиря був призначений ченцем Києво-Печерської лаври. Нар. коло 1778 р., закінчив КДА 1804 р. † 09. 05. 1829.

Мочульський – інспектор спаського духовного училища.

Муретов Дмитро – херсонський архієпископ. † 1883.

Мухин Микола – проф. КДА. Нар. 1868 р.

Невський Митрован (в миру Матвій) – смоленський єпископ. Закінчив КДА 1859 р.

Некрасов Лаврентій (в миру Михайло) – тульський єпископ. Закінчив КДА 1859 р.

Нестерович Іриней – іркутський архієпископ. † 18. 06. 1864.

Никитський Климент – талановитий регент Київського академічного хору. † 1873.

Никольський Михайло – наставник Катеринославської духовної семінарії. Закінчив КДА 1859 р.

Новицький Орест – проф. Київського університету. † 04. 06. 1884.

Носков Мелетій (в миру Іван) – архимандрит связького Богородичного монастиря. За непорядок в тому монастирі 06. 10. 1843 р. призначений ченцем до Києво-Печерської лаври. Закінчив КДА 1801 р. † 15. 02. 1848.

Окнов Питирим – владикавказький архієпископ. Нар. 1857 р. † після 1911.

Олесницький Аким – проф. КДА. † 27. 07. 1907.

Олесницький Іван – інспектор кам'янець-подільської духовної семінарії. Нар. 1856.

Олесницький Іван – наглядач мстиславського духовного училища.

Олесницький Маркел – проф. КДА. Учився в КДА в рр. 1869-73. † 12. 03. 1905.

Олтаржевський Теодосій – оренбурзький єпископ (1910 р.). † 26. 04. 1914.

Ольшевський Сильвестр (в миру Іустин) – прилуцький єпископ (1911 р.). Нар. 1860. Закінчив КДА 1887 р.

Орда Іриней – орловський єпископ. Нар. 1837 р. у Золотоніським пов. на Полтавщині. † 10. 04. 1904.

Орлов Дмитро – протоєрей, інспектор полтавської духовної семінарії. Нар. 1836 р. Закінчив КДА 1861 р. † 12. 08. 1897 р.

Орловський Петро – протоєрей-ключар Києво-Софійського собору. † 29. 12. 1913.

Орнатський Федір – проф. КДА, член Ученого комітету при Св. Синоді.

Остромисленський Євфимій – протоєрей, духовний письменник. † 1887.

Остроумов Петро – товариш обер-прокурора Св. Синоду. † 13. 12. 1913.

Павловський Михайло – проф. богослов'я Одеського університету до 1873 р. † 16. 03. 1898.

Палицин Петро – воронізький протоєрей. Закінчив КДА 1863 р.

Пархомович Іоасаф – учитель кишинівської духовної семінарії. Нар. 03. 10. 1836 р. у с. Хомутці Миргородського пов. Закінчив КДА 1863 р. Вийшов на пенсію 30. 05. 1904 р.

Пашкевич Самсон – наглядач перервинського духовного училища (Московської губ.).

Петров Артемій – проф. Петербурзької медично-хірургічної академії. Нар. 1708 р. † 03. 09. 1849.

Петров Василь – протоєрей, член Донської духовної консисторії.

Петров Володимир – казанський архієпископ. † 1894.

Петров Микола – проф. КДА. † 1921.

Певницький Василь – проф. КДА. † 1911.

Пічета Іван – протоєрей, настоятель Кладовищанської церкви м. Харкова. Нар.

09. 09. 1844р. у Герцеговині. Закінчив КДА 1867 р. Був ректором полтавської духовної семінарії у рр. 1890-1902.

Платонів Веніамин – кинешемський єпископ. Нар. 1819 р.

Подеурський Давид – проф. КДА. † 1880.

Подолінський Іван – голова Київської палати карного суду. † 25. 01. 1852.

Позднішев Олександр – педагог і духовний письменник. † 1885.

Покровський Никандр – тульський архієпископ. † 1893.

Покровський Олекса – духовний письменник. Нар. 1851. р.

Попов Костянтин – проф. КДА. † 05. 05. 1911.

Попов Партеній – іркутський архієпископ. Закінчив КДА 1835 р.

Попов Петро – учитель полтавського жіночого єпархіального училища. Нар. у с. Старовіровці Костянтиноградського пов. на Полтавщині. Закінчив КДА 1886 р. † 31. 08. 1908.

Попруженко Георгій – протоєрей м. Одеси. Закінчив КДА 1843 р. † 1889.

Потержинський Матвій – настоятель Георгіївської церкви в Києві, законодавчитель Київського жіночого інституту та наставник київської духовної семінарії. Закінчив КДА 1863 р. Нар. 1839 р. † 1891.

Преображенський Павло – чигиринський єпископ. † 18. 09. 1911.

Пригородський – наглядач оршенського духовного училища.

Прокопович Петро – патріарх українського пасициства. † 1850.

Пузанов Микола – доцент КДА. † 20. 08. 1909.

Радкевич Олександр – чигиринський протоєрей.

Радкевич Полікарп – орловський єпископ. † 1867.

Разумовський Дмитро – проф. Московської консерваторії. † 1889.

Рибинський Володимир – проф. КДА. Нар. 1867. Закінчив КДА 1891 р.

Рижов Н... – протоєрей православних церков у Празі і Карлсбаді. Закінчив КДА 1892 р.

Роздественський Платон – амурський архієпископ (1907).

Рознатовський Костянтин – смотритель черкаського духовного училища.

Романовський Степан – астраханський єпископ. † 04. 12. 1841.

Рублевський Петро – проф. КДА до 1863 р.

Рудиковський Андрій – плац-ад'ютант Ізмаїльської фортеці. Автор спогадів про КДА. † 1874.

Руднєв Іоанафан – ярославський архієпископ. † 1905.

Руднєв Іоанікій – Київський митрополит в рр. 1891-1900. † 1900.

Селенський Гаврило – протоєрей Кафедрального одеського собору. † 1904.

Сєцинський Євфимій (Юхим) – протоєрей, проф. Кам'янець-Подільського університету в рр. 1918-1920. Нар. 1865 р.

Симський Степан – духовний письменник. Нар. 1835 р.

Синицький Данило – директор Фундуклеївської жіночої гімназії у Києві. Закінчив КДА в 1861 р.

Скабалакович Михайло – проф. КДА від 1912 р.

Скворцов Василь – редактор духовного часопису «Колокол» від 1905 р.

Скворцов Костянтин – духовний письменник. † 1876.

Случевський Іван – учитель полтавської духовної семінарії. Нар. 16.02.1859 р. Закінчив КДА 1883 р. † 04.06.1900.

Смирницький Антоній (в миру Авраам) – воронезький єпископ. Нар. 29. 09. 1773 р. у с. Повтині Пирятинського пов. † 20. 12. 1846.

Смирнов Христофор – уфимський єпископ. Від 1908 р. на покої.

Соколов Іосиф (в миру Никодим) – рязанський вікарний єпископ. Закінчив КДА 1863.

Соколов Микола – протоєрей, настоятель одеської Старокладовищанської церкви. † 1891.

Сольський Степан – проф. КДА, київський міський голова. Закінчив КДА 1861 р. † 1900.

Спаський Сергій – володимирський архієпископ. † 1904.

Сперанський Іван – протосрей, голова костромської єпархіяльної училищної ради.
 Стадницький Арсеній – новгородський і староруський єпископ.
 Старикевич Кирил – протосрей, член Кам'янець-Подільської духовної консисторії.
 Стеллецький Микола – др. богословія, протосрей, проф. богословія Харківського університету. Закінчив КДА 1888 р.
 Стоянов-Бурмов – міністр-президент княжества Болгарського.
 Стрельбицький Іван – духовний письменник. Нар. 1866 р.
 Твердохлебов Леонід – протосрей-ключар Кафедрального собору м. Харкова.
 Терлецький – інспектор катеринодарського духовного училища.
 Терлецький Володимир – учитель полтавської духовної семінарії і редактор «Полтавських Епарх. В'їдомостей» Нар. 1865. Закінчив КДА 1888 р.
 Терлецький Микола – протосрей, смотритель переяславського духовного училища. Нар. 14.09.1830 р. Закінчив КДА 1855 р. † 29.05.1902.
 Терновський Сергій – проф. КДА. Нар. 1848 р. † 1916.
 Тимковський Єгор – управитель архіву міністерства закордонних справ. Автор «Путешествія в Китай» Нар. 1790 р. Закінчив КДА, а потім Московський університет. † 1875.
 Тихомиров – наглядач мешовського духовного училища.
 Тітов Федір – проф. КДА. † 1922.
 Толмачев Яків – проф. російської літератури Петербурзького університету. † 18.01.1873.
 Троїцький Макарій – калузький єпископ. † 1901.
 Уводський Микола – інспектор волинської духовної семінарії. † 1900.
 Фаворов Назар – проф. КДА. † 1897.
 Фаминський Віктор – духовний письменник. Нар. 1878 р.
 Феноменов Никанор – вікарій петербурзької єпархії (1908). Нар. 1872 р.
 Феофілов Михайло – наглядач пинського духовного училища.
 Фесенко Іоаким – протосрей, законовчитель в гімназії Донської області. Нар. 1814 р. † 28.06.1886.
 Фіделін Петро – наглядач тивровського духовного училища.
 Філаретов Філарет – ризький єпископ. Закінчив КДА 1851 р. † 23.02.1882.
 Філевський Іван – приват-доцент Харківського університету по кафедрі історії церкви. Нар. 1865.
 Флоринов Антоній – вологодський єпископ.
 Фоменко К... – протосрей в Києві. Закінчив КДА 1863 р.
 Фомін Іван – протосрей м. Харкова.
 Фоминський Віктор – український письменник. Нар. 1878 р.
 Халіппа Микола – правитель справ басарабської ученої архівної комісії в 1900-х рр.
 Херасков Михайло – протосрей, духовний письменник. † 1901.
 Хойнацький Андрій – протосрей, проф. богословія Ніжинського історико-філологічного інституту. † 1888.
 Цагерейшвілі – кафедральний протосрей м. Кутаїсі.
 Чемен Мартирій – протосрей, ректор одеської духовної семінарії. † 1903.
 Чепурин А. – протосрей одеського Кафедрального собору.
 Чефранов Милій – протосрей, настоятель церкви при російському консульстві в м. Угрі в Монголії. Закінчив 3-й курс КДА 1909 р.
 Чехієвський Володимир – духовний діяч, історик і педагог. 1930 р. засуджений на 10 років в'язниці на процесі «Спілки визволення України».
 Чехович Венедикт – духовний письменник. † 1862.
 Шивачев Климент – архимандрит, ректор софійської духовної семінарії.
 Шокотов Антоній – кишинівський архієпископ. † 13.03.1871.
 Шостацький Клеоних – протосрей, законодавчитель житомирської гімназії. Закінчив КДА 1863 р.

Шпаковський Євген – духовний письменник. Нар. 1850 р.
 Щеемов Микола – учитель київської духовної семінарії. Нар. 1849 р.
 Щеголів Никифор – духовний письменник. † 1884.
 Щирський Фотій – ігумен новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря. † 1877.
 Юзефович Данило – наглядач полтавського духовного училища. † 25.09.1883.
 Юзефович Іустин – протосрей, настоятель церков в Лівадії. Нар. 01.07.1868 р. у Лубенському пов. на Полтавщині. Закінчив КДА 1894 р.
 Юркевич Памфіл – філософ і педагог, проф. Московського університету. Нар. 1827 р. у Переяславському пов. на Полтавщині. † 04.10.1874.
 Яворовський Микола – смотритель кам'янець-подільського духовного училища.
 Язецький Олександр – бакалавр КДА. † 12.12.1847.
 Яновський Іван – учитель полтавського духовного училища. Закінчив КДА 26.09.1856 р.
 Автор багатьох історичних статей в «Полтавських Губ. В'їдомостях». † 04.10.1900.
 Ярошевський Юрій – варшавський митрополит. † 1923.
 Ясновський Д. Е. – директор уїжинської гімназії вищих наук від 1827 р. † 1840.
 Ястребов Капітон – протосрей, член восковської духовної консисторії.
 Ястребов Митрофан – проф. КДА. † 1906.
 Ястребов Сергій – інспектор Московської духовної семінарії.

Харківський колегіум у перших роках ХІХ ст. ще зберігав загально-освітній характер завдяки домаганням мецената колегіуму кн.О.Голіцина. Ось що писав він у листі з дня 29 квітня 1802 р. до харківського єпископа Христофора Сулими*: «Наміром моїх предків, а також моїм завжди було, щоб до Харківського колегіуму приймали не лише дітей духовного стану, але й синів бідних шляхтичів, бо для дітей духовного стану вже є досить духовних семінарій, тоді як для шляхтичів і нешляхтичів, – а їх кількість значно більша, ніж духовних, – подібних шкіл замало. Тому харківська школа і називається колегіумом, а не семінарією. Я наслідуюся просити вас, преосвященний владико, щоб до колегіуму приймалися як діти духовного стану, так і шляхтичі, і нешляхтичі, бо інакше, не криючися, щиро можу сказати, що я відмовлюся надалі дбати про колегіум, бо досить буде і одного вашого піклування про його добробут» [129, с. 20-21].

Року 1801 вперше ректором став представник білого духовенства, о. Андрій Прокопович, протосрей харківського кафедрального Покровського собору, і був ректором аж до 1826 р. Він був автором латинської хрестоматії «Lexicon scriptorum ecclesiasticorum» та інших хрестоматій, видав декілька календарів, у тім числі «Харьковскій календарь 1809 г.» (бібліографічна рідкість), де вміщено його опис Слобідської України, Харкова та харківського колегіуму.

*Після поділу білгородської єпархії на білгородську і харківську (1799) першим єпископом у Харкові був Христофор Сулима (від 16 жовтня 1799 р. до 8 травня 1813 р.), а Ф. Мочульський залишився білгородським архієпископом аж до своєї смерті – 30 квітня 1818 р. на 90-м році життя.

На початку XIX ст. кількість учнів світських станів порівняно з XVIII ст. значно зменшилася; тоді як синів духовенства було 643, шляхтичів і нешляхтичів було всього 71, разом 714. Р. 1817, себто в рік перетворення колегіуму в духовну семінарію, було 677 учнів [8, с. 686].

Незадовго перед перетворенням колегіуму в духовну семінарію учні колегіуму були наділені одним привілеєм, що його не мали учні інших шкіл духовного відомства. А саме, від р. 1812 харківський колегіум набув право нагороджувати своїх вихованців за визначні успіхи та бездоганне поведження великими срібними медалями. Такий привілей виклопотав, а потім давав для виготовлення медалі потрібні кошти гр. Микола Румянцев на знак пошани пам'яті свого дядька по матері кн. Дмитра Голіцина. Вперше медалі роздано на урочистім акті 1813 р. [173, с. 657-658]. Таку медаль згодом отримав і Н. Стелецький, пізніший автор праці про харківський колегіум.

Від р. 1807 колегіум діставав на своє утримання 4000 крб. державної субсидії.

Щодо навчальної справи – латинська мова залишала своє першорядне значення в програмі колегіуму аж до перетворення його в духовну семінарію. Ось що читаємо в статті кн. Івана Долгорукого, який був присутній на диспуті в харківському колегіумі 1810 р.: «Ніде не доводилося чути мені такої ніжної для слуху вимови латинської мови, як у харківському колегіумі під час диспуту... Університетські студенти приходили на диспут колегіумістів, щоб збивати їхні тези, і від тої суперечки умів летять іскри глибокого знання» [47, с. 48, 50].

Хоча р. 1817 колегіум перетворено в духовну семінарію, все ж з пошани до князів Голіциних, протекторів харківського колегіуму, назва «колегіум» офіційно зберігалася за харківською духовною семінарією аж до 1840 р. [93, с. 31].

Р. 1817 при колегіумі утворено повітову і парафіяльну школи. Того самого 1817 року перетворено в духовну семінарію також чернігівський колегіум.

Згадаю тут, що р. 1862 перенесено полтавську семінарію з Переяслава до Полтави, а в Переяславі залишено нижчі класи, що утворили духовну школу, або бурсу.

Переходжу тепер до середніх і загальноосвітніх шкіл.

За статутом гімназій 1803 р., курс гімназій був чотирирічний. До програми гімназій входили такі предмети: латинська мова в перших трьох класах, математика, історія, географія, статистика, технологія, філософія, природознавство, політична економія, французька і німецька мови, мистецтво («изящныя науки») та малювання.

План нової шкільної системи намічав перетворення т. зв. головних шкіл у гімназії та відкриття нових гімназій бодай в такій кількості, щоб у кожному губерніальнім місті була гімназія.

Здавалося, що в першу чергу мала б бути перетворена в гімназію головна школа в Києві, що вже існувала там з 1 травня 1789 р. Однак та справа все відтягалася з тої причини, що йшло вагання в міністерстві освіти про те, яка має бути гімназія в Києві – польська чи російська.

У листі до міністра освіти гр. П. Завадовського з дня 17 вересня 1804 р. куратор Віленської шкільної округи (Київська губернія належала до тої округи) кн. А. Чарторижський писав про те, що візитатор гр. Т. Чацький висловлюється за те, що намічена в Києві гімназія має бути польська – з тих міркувань, що пожертви на відкриття київської гімназії складаються переважно з призначень польської шляхти та що в Київській губернії шляхта переважає міщан, а шляхта вживає польську мову. Від себе кн. Чарторижський додав, що, на його думку, слід узяти на увагу, що польське юнацтво має потребу досконалюватися в російській мові, а також те, що тої мови потребують «малоросійські» мешканці. «А крім того, – писав він, – не обійшлося б без жалю киян, – як би вони через заведення в їхніх школах невживаної ними польської мови не змушені були зі свого губерніального міста посилати до іншої губернії своїх дітей, що до цього часу звичайно вчилися по-російському. З таких не менш важливих міркувань я відклав думку візитатора Чацького тимчасово, щоб ту думку більше зважити з обставинами і лише тоді вирішити, чи можна її сполучити з загальною користю» [160, с. 1083-1084].

Гр. П. Завадовський у листі до кн. А. Чарторижського з дня 13 листопада 1805 р. подає свої міркування у тій справі: «З огляду на значність жертв від шляхти Київської губернії не можна не рахуватися з її бажанням (себто, щоб гімназія в Києві була польська. – С.), але, з другого боку, щоб запобігти наріканню киян, – правда, химерному, – я пропоную засіб примирити ті речі запровадженням у гімназії класів російської мови, бо не можна заперечувати того, щоб у взаємній сполучі учнів зі собою не було для них корисним знання обох мов; крім того, російська і польська мови між собою настільки близькі, що майже нема шкоди в тому, якою саме мовою набуватимуть учні знання; самих же учителів все таки скорше можна знайти з польською мовою, ніж з російською. Я висловлюю тут оці протилежності, бажаючи наперед знати, куди ви схиляєте свою думку» [161, с. 104-105]. Отож з відповіді гр. П. Завадовського недвозначно прозирає його думка про те, що гімназія в Києві має бути польська. Гр. П. Завадовський чомусь не припускав нарікання киян, коли б в гімназії заведено було польську мову, навіть не

догадувався звернутися до місцевої влади, щоб засягнути її думку в тій справі. Сталося так, що київський цивільний губернатор П. Панкрат'єв надіслав 5 квітня 1805 р. міністрові освіти доповідь з протестом проти заведення в київській гімназії польської мови, а міністр внутрішніх справ гр. В. Кочубей у своїм листі до гр. П. Завадовського також висловив аналогічний протест [161, с. 75-88, 103].

Справа з відкриттям гімназії у Києві все відтягалася, так що її відкриття відбулося лише 30 січня 1812 р. за наступника гр. П. Завадовського – гр. Олексі Розумовського, також українця з походження (він був син гетьмана гр. Кирила Розумовського). Може бути, що в тій тяганині з відкриттям гімназії в Києві завинила вдача гр. П. Завадовського, що про нього куратор Петербурзької шкільної округи Строганов у листі до одного свого приятеля висловився так: «Наша освіта посувається тихо. Господь Бог, створивши світ у шість днів, відпочивав у сьомий день, а наш міністр краще поводить: він шість днів нічого не робить, а в сьомий відпочиває. Протягом цілого місяця ми не мали ні одного засідання в Головному управлінні» [208, с. 16]. Все ж історик освіти в Росії за царювання Олександра I акад. М. Сухомлінов називає час керування гр. Завадовського міністерством освіти (від 1803 до 1810 р.) «блискучою добою в історії народної освіти в Росії» [177, с. 9]. У всякому разі за неповних вісім років міністрування гр. П. Завадовського міністерство освіти встигло заснувати чотири університети, а саме, відкрити нові університети в Казані 5 листопада 1804 р. і в Харкові 17 січня 1805 р. та відновити університети в Дорпаті (Юр'єві) - 21 квітня 1802 р. і у Вільні – 18 травня 1803 р.; відкрити декілька ліцеїв, – м. ін., Демидовський ліцей в Ярославлі – 29 квітня 1805 р., значну кількість гімназій (на Україні: в Харкові, Чернігові, Полтаві, Новгороді-Сіверському, Катеринославі, Одесі, Крем'янці). Щодо повітових і парафіяльних («приходських») шкіл, – за даними В. Аскоченського, відкрито за той час 1139 шкіл [5, с. 198]. Проте, здавалося б, що гр. П. Завадовський як вихованець Київської академії мав би подбати насамперед про відкриття університету в Києві, а так само не пощастило йому відкрити гімназію в Києві, і це з тої причини, що сам він вагався, яка має бути гімназія – польська чи російська. Отож, на мій погляд, поданий тут матеріал про діяльність гр. П. Завадовського, першого міністра освіти в царській Росії, ніскільки не виправдовує занадто гострої оцінки тої діяльності, але, з другого боку, не дає нам, українцям, жодних підстав поділяти повну захопленість оцінку її, бо гр. П. Завадовський нічого особливого в освітній справі не зробив для того краю, де він народився, придбав вищу освіту та мав своє посілля [164, с. 227]. Напередодні нового 1810 року гр. П. Завадовський був звільнений з посади

міністра освіти, а на його місце був призначений гр. Олекса Розумовський.

Відкрита 30 січня 1812 р. гімназія в Києві користувалася російською викладовою мовою. Містилася гімназія спочатку в Липках в будові колишнього Кловського монастиря, а р. 1857 зайняла будову на Володимирській вул., де перед тим містився кадетський корпус (відкрито його 1852 р.) [244, с. 262].

Грамотою з дня 13 жовтня 1811 р. Олександр I затвердив особливі права київської гімназії, а саме, абсолюенти тої гімназії діставали права дійсних студентів університету, а тому Київська гімназія придбала назву «вищої» («вышней») гімназії [245, с. 430]. Спочатку учнів у ній було дуже мало: р. 1825 налічувала всього 65 учнів, переважно київських мешканців. Коли р. 1833 відвідав її перший куратор Київської шкільної округи, то застав у ній багато учнів непоголених, «що мали доволі дикий вигляд», за оцінкою того куратора [15, с. 272].

При гімназії було два пансіони для шляхетних дітей, – один при самій гімназії в Липках (відкрито 1831 р.), а другий – на Подолі (відкрито 1834 р.). Р. 1834 київська вища гімназія була зрівняна в правах з іншими гімназіями за статутом 1828 р., а з перетворенням подільського пансіону в гімназію 8 січня 1836 р. вища гімназія придбала назву першої гімназії та зберігала і надалі аж до 1860 р. характер дворянської гімназії. З кінця 20-х років кількість учнів вищої, а потім першої гімназії – послідовно зростала, а з відкриттям подільської гімназії, що придбала назву другої київської гімназії, кількість учнів зразу значно впала. Так, р. 1831 у ній було 320 учнів, р. 1835 – 586., а р. 1837 – 279 [244, с. 249].

За рахунок коштів, зібраних на заснування гімназії в Києві, повстала 1 жовтня 1805 р. гімназія в Крем'янці, себто на сім років раніше відкриття гімназії в Києві. Крем'янецька гімназія була чисто польська. За її статутом з дня 12 червня 1805 р., учні, які закінчили науку у вищих класах, а особливо учні хірургії, акушерства та ветеринарії, а також ті, які бажали б присвятити себе званню практичних землемірів, після іспиту в гімназії одержували від ректора свідоцтво про своє звання. На підставі того свідоцтва Віленський університет давав тим абсолювентам від себе атестат, на основі якого вони могли виконувати практику в імперії. Щодо учнів садівництва та хліборобства – для них задовільним було свідоцтво директора гімназії [160, с. 154]. Отож крем'янецька гімназія, як видно з її статуту, наближалася своєю програмою до школи професійної. Російська мова в крем'янецькій гімназії була лише предметом навчання, з реєстру підручників, що їх потребувала крем'янецька гімназія на 1806 рік, дізнаємося, що замовлено було російських букварів – 200, коротких граматик – 200 [160, с. 155].

Уже була згадка про те, що р. 1819 крем'янецьку гімназію перетворено в лицей, що після свого закриття став зародком Київського університету.

Р. 1805 головні школи Харкова та Чернігова перетворено в гімназії, а новгород-сіверську головну школу перетворено в гімназію 1808 р. Здається, що тоді ж перетворено в гімназію і полтавську головну школу. Заново відкрито гімназії – в Катеринославі – 1805 р., у Вінниці – в жовтні 1814 р. та в Херсоні – перед 1814 р., бо вже 1814 р. в тій гімназії відкрито класу, де викладалися мореплавні науки [208, с. 214] *.

Отож, за керування гр. О. Розумовського міністерством освіти (від 11 жовтня 1810 р. до 4 вересня 1816 р.) Україна придбала три гімназії, а саме в Києві, Вінниці та Херсоні. За оцінкою професора Харківського університету Роммеля, гр. О. Розумовський був «царедворцем з надзвичайно науковою освітою». Улюбленим предметом його була ботаніка. Однак він не мав жодної педагогічної освіти. Коли відомий швейцарський педагог Йоган фон-Муральт був представлений гр. О. Розумовському 1810 р., то Муральт мав нагоду переконатися, що міністрові освіти не були відомі ні ім'я Песталоцці, ні його метода та взагалі ні один з його творів [208, с. 80]. Якщо справді гр. О. Розумовський не тільки не мав жодних відомостей про педагогічну діяльність Песталоцці, але й не чув його імені, то виникає питання, яка причина того, що Олександр І, що не раз діставав від Фр. Лягарпа відомості про виховну систему Песталоцці, навіть самі його твори, а до того сам при побаченні з Песталоцці в Швейцарії розмовляв з ним декілька годин і мав намір закликати його до Росії, – не знайшов потрібним поділитися з О. Розумовським своїми відомостями про Песталоцці, – чи то була повна байдужість О. Розумовського до педагогічних питань, чи холодне ставлення Олександра І до О. Розумовського? Може бути, що тут діяли обидві згадані причини.

До речі згадаю, що переїзд Песталоцці до Росії не відбувся: Лягарп відрадив Олександрові І реалізувати свій намір як тому, що переїзд Песталоцці до Росії міг зле відбитися на його здоров'ї, так і тому, що зовнішній вигляд його був непоказний. Наділений чудовою душею, одною з найкращих, що вийшла з рук Творця, Пестальоцці був покривджений зовнішніми дарами, так що кожному, хто вперше бачив його, треба було пересилити себе, щоб звикнути до його відразливої зовнішності [178, с. 133-134].

Як міністр освіти О. Розумовський залишив по собі не досить добру славу. Потрапивши під вплив запопадливого пропагатора єзуїтизму Жозефа де-Местра, який прибув до Петербурга як представник інтересів

сардинського экс-короля, О. Розумовський в своїй урядовій діяльності нерідко керувався його ретроградними поглядами, особливо в цензурній справі, що тоді належала також до компетенції міністра освіти. Так, у своїх зауваженнях на проект статуту царськосельського лицю О. Розумовський майже дослівно використав ті міркування, що їх висловив Ж. де-Местр у своїм листі до нього. Ось, наприклад, що писав у своїй записці О. Розумовський проти заведення філософії в програмі того лицю: «Історія філософських думок щодо душі, ідей про світ Божий, переважно безглуздих і суперечних між собою, не осяює розум корисними істинами, але затьмарює його блудами і недомислами» [22, с. 68, 73]. Згаданий Ж. де-Местр в листі до О. Розумовського з червня 1810 р. писав: «Правительство має обов'язок доставляти науку тим підданцям, що вимагають її, але воно не мусить, та й не може (підкреслення в оригіналі) накидати її тим, хто не має в ній потреби» [22, с. 255]. Тим самим поглядом керувався О. Розумовський в своїй діяльності міністра освіти.

Свій уряд О. Розумовський залишив на знак протесту проти закриття, без його відома, єзуїтської школи в Петербурзі.

Діяльність О. Розумовського як міністра освіти знайшла таку оцінку в спогадах Ф. Вігеля: «Зі своїх знань (в галузі ботаніки) О. Розумовський робив той самий ужиток, як і з свого багатства, – він тішився ними одинцем, без крихотки приємності, без жодної користі для інших. Від милих йому теплиць відірвали його, щоб доручити йому розсадники наук. Здавалося, що російську молодь вважали за приналежну до царства рослин. Ще раз слід вказати, що всі ці пани, виховані при Катерині II і після неї на французьку манеру, на ділі ні до чого не здатні, а наділені владою – навіть шкідливі. До сотень доказів того належить Розумовський. Жодної пам'яті не залишив він по собі в міністерстві» [25, с. 87-88].

Усе ж гр. О. Розумовському слід поставити в заслугу те, що він р. 1811 видав розпорядження – вилучити тілесну кару з-поміж кар, що їх можна покладати на учнів за їхні провини, але, як уже згадувалося, недовго продержався той розпорядок.

Царським маніфестом з дня 24 жовтня 1817 р. міністерство народної освіти перетворено в міністерство духовних справ і народної освіти, «дабы христианское благочестіе было всегда основаніем истиннаго просвещенія»*. Новий міністр – кн. Олександр Голіцин був мистик, насаджував біблійні товариства по школах та завів у середніх школах релігію і грецьку мову. За нього гімназії в 1817 р. стали семикласні**, при

*Сполучення двох міністерств тривало до 1832 р., коли міністерство духовних справ чужим вір відійшло до міністерства внутрішніх справ.

**Новгород-Сіверська гімназія з чотирикласної стала семикласною школою 1833 р.

ньому латинська мова вводилася з першого класу, а грецька – викладалася в двох старших класах.

Р. 1818 утворено при міністерстві освіти Учений комітет, завданням якого було розглядати книжки і підручники для шкіл та усі проекти навчального характеру, а головне, – дбати про те, щоб народне виховання, основу і підставу добробуту державного і приватного, спрямовувати, за посередництвом кращих шкільних книг, до правдивої, високої мети – прищеплення громадянству сталої і спасенної згідності між вірою, знанням і владою». Саме Учений комітет і дався взнаки українському громадянству своїм ворожим ставленням до українських книжок і підручників, призначених для шкіл, а згодом і для народних бібліотек. В інструкції Комітетові вказувалося, що він може допускати лише ті підручники, що не відділяють моральності від віри, а натомість мусить відкидати ті книжки, що містять в собі «неправдиве вчення проти походження верховної влади не від Бога, а від угоди між людьми».

Р. 1824 міністром освіти став Олександр Шишков, який офіційно заявив: «Науки корисні тільки тоді, коли, як сіль, уживаються в міру, відповідно до становища людини і до тої потреби в науках, що її має кожне звання. Научати грамоти увесь народ принесло б більше шкоди, ніж користи». Отож він і вдався до вироблення плану шкільної реформи в дусі своїх ідей. Намічений ним план мав «розкласти навчання в кожному типі шкіл так, щоб воно могло служити кінцевою освітою того класу людей, що для нього той чи інший тип переважно призначається... Парафіяльні школи мусять бути у нас переважно для селян, міщан і промисловців нижчого класу; повітові школи – для купецтва, обер-офіцерських дітей і дворянства; гімназії – переважно для дворян, не позбавляючи, правда, інші стани права приміщувати в них своїх дітей». Словом, ніхто не повинен набувати освіти понад свій стан.

Повстання декабристів* подало Миколі I думку зреформувати школу так, щоб вона мала своїм завданням витверизити юнацтво від «надто сміливих мрій». У своєму наказі міністрові освіти О. Шишкову з дня 19 серпня 1827 р. Микола I писав: «До мого відома дійшло, між іншим, що часто кріпацькі діти з дворових і поселян вчать в гімназіях і вищих

*Організації декабристів були і на Україні. Див. про це такі праці: Декабристи на Україні. Т. 1 / За ред. С. Єфремова і В. Маяковського. Київ, 1926; Т. 2 / За ред. Д. Багалія. Київ, 1930; *Базилевич В.* Декабристи на Київщині. Київ, 1926. *Філіпович П.* Шевченко і декабристи. Київ, 1926; *Лисенко М.* Декабристський рух на Україні. Київ, 1954; *Нечкина М. В.* Общество Соединенных Славян. М.; Л., 1927; *Айзеншток И. Я.* Поэтическая деятельность Я. А. Драгоманова // Литературное Наследство. Т. 60. Кн. 1. М., 1956; *Азадовский М. К.* Затерянные и утраченные произведения декабристов // Литературное наследство. Т. 59. (С. 601-777). М., 1954; *Записки и письма декабриста И.И. Горбачевского.* 2-е изд. М., 1925.

школах... Визначні з них щодо пильності і успіху привчаються до такого роду життя і складу думок і понять, що зовсім не відповідають їхньому становищу. Неминучі тяжкості того становища стають для них непереносними, і від того вони нерідко в смутку підпадають згубним мріям або низьким пристрастям». Отож, щоб уникнути таких небажаних наслідків, Микола I наказав, щоб до середніх і вищих шкіл допускалися тільки діти вільних станів, а кріпацькі діти могли б вільно, як і дотепер, вчитися в приходських і повітових школах [308, с. 44-45]. Отож, школа мала не тільки вчити, але й виховувати, і для того О. Шишков проектував утворити для шляхетських дітей пансіони при гімназіях. Вироблений ним статут гімназій, повітових і парафіяльних шкіл увійшов у життя (статут 8 грудня 1828 р.) уже при його наступникові кн. К. Лівену. § 137 того статуту вказує, що «мета утворення гімназій є уділення засобів пристойного виховання дітям шляхтичів і урядовців». Той статут допускав різки та виключення зі школи: «Учні карають не інакше як у присутності інспектора та в окремій місці. Тілесна кара дозволяється лише в трьох перших класах. У вищих класах за ті переступи, що потягали б тілесну кару, учні виключаються з гімназії».

Куратор Київської шкільної округи не міг примиритися з тим, що статут 1828 р. дозволяв уживати тілесних кар лише над учнями трьох нижчих класів, а тому звернувся до міністра освіти з проханням поширити ту кару також і на учнів вищих класів. Міністр задовольнив те прохання, але з тою умовою, щоб тілесну кару у вищих класах уживати у випадках конечної потреби та не інакше, як на бажання або за згодою батьків. Взагалі «від 1828 р., – за висловом історика освіти на Чернігівщині, – починається період немилосердного і безперестанного шпарення різками учнів, що доводили багатьох з них до запеклості»*.

Подам тут дані про кількість учнів у гімназіях на Україні за 1825 рік:

Гімназії	Учні	Гімназії	Учні
Вінницька	578	Полтавська	104
Катеринославська	113	Харківська	273
Київська	65	Херсонська	53
Новгород-Сіверська	148	Чернігівська	102 [101. с. 149-150].

18 лютого 1831 р. видано наказ про заборону виховувати дітей і юнаків від 10 до 18 років поза межами Росії.

Як уже згадувалося, 8 січня 1836 р. відкрито другу гімназію в Києві.

*Учні умудрялися винайти спосіб не піддатися тілесній карі. В одних спогадах читаємо про те, як учень 3 класу гімназії Лісиневиц 23-літній парубок, замкав на собі з тою метою штани... На такі винаходи загострювалася вигадливість тогочасних учнів [159, с. 69]. Аналогічний випадок знаходимо в історії одної бурси на Полтавщині, про що мова буде далі.

Гімназія та називалася губернiальною, бо директорів її доручено було керiвництвом всіма повітовими і парафіяльними школами Київської губернії. На 1 лютого 1836 р. налічувалося в тій гімназії (тоді було покищо чотири класи) – 246 учнів [182, с. 42-44].

В обов'язок директорів губернiальних гімназій, згідно з розпорядком міністра освіти з дня 12 червня 1831 р., входило дізнаватися при ревізії шкіл про моральні прикмети властителів пансіонів

Правила міністерства освіти з дня 29 січня 1837 р. завели п'ятизначкову систему для оцінки успіхів та поведінки учнів.

Щоб краще стежити за «напрямом думок» учнів гімназій, царським наказом з дня 23 квітня 1840 р. вимагалось – дбати про приміщення учнів на спільних квартирах. Збереглися відомості, що плата за квартиру в повітових містах і містечках Київської шкільної округи була не вище 4 крб. у місяць за учня, а в Києві – від 70 до 300 крб. і більше за рік [91, с. 141-142].

Р. 1849 у гімназіях заведено біфуркацію від 4 класу: для тих, що готувався до служби, вводилися особливі лекції російської і слов'янської мови, математики і російського законодавства; для тих, хто готувався до університету, вводилася латинська та для бажаючих – грецька мова. Спільні предмети від 4-го класу були: закон Божий, російська та слов'янська мова, математика, фізика, географія, історія, німецька і французька мови, рисування та для бажаючих малювання.

14 травня 1852 р. введено новий розподіл предметів у гімназіях, а саме: закон Божий, російська мова, латинська мова (з другої класи), грецька мова (з четвертого класу), географія, історія, математика, фізика, німецька та французька мова, красномис, рисування та малювання. Тоді ж таки підвищено платню за навчання в гімназіях.

Доба Миколи I (від 1825 до 1855 р.) в освітній політиці визначалася повним пригніченням особистості вчителя і учня. Учитель мусив бути бездоганно покiрний начальству, а учень мав бути відданий православію, самодержавію та російській народності. Директор гімназії на Україні повинен був давати про кожного абітурієнта таємну референцію на ім'я куратора шкільної округи про те, якої мови вживає в розмові та чи дбає про вдосконалення себе в російській мові, чи прихильно ставиться до релігії, чи, навпаки, схильється до вільнодумства, чи виявляє відданість до Росії і взагалі до російського, чи навпаки. Дисципліна в школі була на першому плані.

Ще до об'єднання в одній особі функцій генерал-губернатора і куратора шкільної округи київський генерал-губернатор Д. Бібіков підпорядкував як учителів, так і учнів усіх шкіл Київської шкільної округи

чисто поліційному догляду. А саме, 1839 р. він наказав усім громадянам, поліцеймейстрам, ісправникам та іншим поліційним урядовцям мати пильний догляд за учителями і учнями та про все, що вони зауважать, доносити йому безпосередньо, минаючи шкільне окружне начальство. Отже, Київською шкільною округою фактично керував не куратор (тоді був ним кн. С. Давидов), а Бібіков. Так, доставши від поліційної адміністрації Кам'янця-Подільського донесення, що 23 і 24 квітня 1840 р. директор тамошньої гімназії Вошинін і два учителі її – Морачевський (пізніше відомий перекладач Євангелія на українську мову) і Чайківський були на іменинах в маєтку землевласника Скорделі та через те не викладали в тих днях лекцій, а також не було лекцій 1 травня з нагоди від'їзду з Кам'янця брата директора Вошиніна, Бібіков повідомив куратора округи про зміст того донесення. Куратор змушений був відрядити тодішнього інспектора шкіл М. Юзефовича перевести на місці дослідження в тій справі. З'ясувалось, що 23 квітня Вошинін і двоє згаданих учителів були на іменинах, а 24 вернулися до Кам'янця, так що жодного службового занедбання не було, бо в тих днях, за розкладом лекцій, вони були вільні від занять. Щодо 1 травня – учні дійсно були звільнені від занять після полудня, бо в той день відбулася традиційна маївка [262, с. 423-424].

Як куратор київської шкільної округи Д. Бібіков знайшов таку оцінку з-під пера українського педагога Нечипора Тумасова: «Ніщо не тішило його (Бібікова. – С.) так, як дисципліна, – вона була улюбленою його дитиною, нею він дорожив більше за все на світі та її вносив з собою у всі ділянки місцевого управління» [183, с. 395, 401]. А визначний професор Київського університету Орест Новицький у своїй автобіографії так закінчив свої спогади про діяльність куратора Бібікова: «Хто пам'ятає часи керування Бібікова та його помічника (Мих. Юзефовича. – С.), той може побажати лише одного, – щоб така адміністративна сваволя ніколи більше не повторювалася в Росії» [315, с. 184]. Справді, тільки за кураторства Бібікова міг статися такий разючий епізод, а саме, р. 1849 один учень немирівської гімназії (її відкрито 1838 р.) за образу директора Зимовського був покараний різками перед усіма учнями гімназії в присутності спеціально відряджених для того урядовців від цивільної та шкільної адміністрації, а потім був призначений до війська в Оренбурзі за барабанщика [130, с. 101-115].

До речі згадаю, що директор Зимовський сам з насолодою сік різками учнів, а один раз навмисно в присутності м'ягкосердого вчителя малювання Івана Сошенка, давнього приятеля Т. Шевченка, так висік одного учня, що І. Сошенко при екзакуції зомлів. Той самий директор

просто знущався з незлостивого І. Сошенка. Наприклад, нерідко Зимовський посилав увечері по нього, що жив на кінці Немирова, служника імназії з наказом, щоб І. Сошенко негайно прийшов до директора. І. Сошенко, не встигши ще відпочити після лекцій, знов одягав на себе мундир і вирушав у дорогу, часто-густо по непролазному болоті – «Ви чудесно загострюєте олівці. Будь ласка, загостріть мені парочку та дружині один!» – «Нічого більше не прикажете?» – «Нічого, щиро дякую» [200, с. 477–479]. Внаслідок програної Росією війни з Туреччиною та її союзниками повіяло в Росії більш-менш вільним духом. Педагогічні часописи, що тоді щойно повстали, широко обговорювали питання, який саме характер слід надати середній школі – класичний чи реальний.

У журналі «Морской Сборник» (1856 р. кн. 7а) виступив славетний хірург проф. Микола Пірогов зі статтею «Вопросы жизни», де доводив, що школа має підготувати дитину бути людиною, отже, проголошував загальнолюдський ідеал виховання. Та стаття зробила велике вражіння на все громадянство і спричинилася до призначення М. Пірогова на посаду куратора Одеської шкільної округи (від 3 вересня 1856 р.), а р. 1858 М. Пірогов зайняв таку саму посаду в Києві. Діяльність М. Пірогова на посаді куратора Одеської та Київської шкільних округ, його статті та обіжники на загально-педагогічні теми завжди вносили свіжий струмись у задушливу атмосферу дореформного шкільного устрою в царській Росії, а тому викликали до себе щире спочуття ліберальної частини тодішнього громадянства. Про людяність М. Пірогова може свідчити, м.ін., такий факт: р. 1859 майже напередодні закінчення останнього 7-го класу полтавської гімназії Михайло Драгоманов ужив досить гострого слівця на адресу виховника, і той подав директорові гімназії заяву про те, що М. Драгоманов обізвав його, виховника, дурнем. Директор передав ту заяву на розгляд педагогічної ради, а та ухвалила виключити М. Драгоманова з гімназії, що позбавляло його права складати матуральні іспити і тим самим закривало йому доступ до вищої школи. Виховник уже й сам не був радий, що розпочав справу. Товариші М. Драгоманова звернулися до виховника з проханням покінути її миролюбно. Він на те охоче пристав, але не пристав на те директор, що уже надіслав рішення педагогічної ради на затвердження куратора Київської шкільної округи. Тоді товариші М. Драгоманова, що був, треба сказати, аспірантом на золоту медаль, звернулися листовно до М. Пірогова з проханням дати можливість М. Драгоманову продовжувати свої студії. М. Пірогов запропонував педагогічній раді замінити виключення М. Драгоманова звільненням на його власне прохання, що давало йому право на матуральний іспит. Педагогічна

рада, розуміється, прийняла пропозицію М. Пірогова [84, с. 725-737].

М. Пірогов повів рішучу боротьбу проти надужиття тілесної кари в гімназіях і з тою метою видав «Правила о проступках і наказаніях спеціального комітету при кураторії шкільної округи, що виробляв «Правила», зберегли тілесну кару, але М. Пірогов обмежив її уживання такими умовами, що кара та вже в перший рік чинності «Правил» була вжита на 27 учнях в гімназіях Київської шкільної округи, тим часом як рік перед тим тілесній карі підпав 551 учень*.

М. Пірогов увів у гімназіях літературні бесіди учнів та товариський суд в старших класах гімназій, а також підняв значення учителя в школі. «Не обіжник, – казав М. Пірогов, – а учитель має керувати школою». Усунути помилки в шкільнім житті, на думку М. Пірогова, може не стороннє втручання, а лише колегіяльний устрій школи: «Заміна таким устроєм старого бюрократичного є конечна потреба нашого часу». В автобіографічних листах М. Пірогова знаходимо правдиву характеристику його педагогічної діяльності: «В своїй педагогічній діяльності я найбільше дбав про погодження школи з життям, про свободу наукового досліду, про пробудження в учителях і учнях пошани до людської гідності та правди... Я не давав переваги ні класицизмові, ні реалізмові; для мене обидва напрями були придатні для досягнення моєї мети, аби тільки ні той, ні другий не уводилися в школу з потайною думкою... Кожний рід знань може бути і шкідливий, і корисний залежно від того уживання і пристосування знань, що його роблять в житті. Казали, що класицизм ніби викликав першу Французьку революцію; тепер твердять, що природні науки розвили нігілізм, тоді як наука і знання щодо шкоди і користі – байдужі, не байдужі лише умови життя, що схиляють людей до тих чи інших знань, в той чи інший бік» [316, с. 582–585]. Отож, М. Пірогов як куратор шкільної округи ставив своїм обов'язком, за власним признанням, морально впливати на учителів і учнів та бути охоронцем закону в університеті, тоді як влада бажала нав'язати йому тайно-поліцейський нагляд, себто послабити його моральне значення в очах учителів і шкільної молоді [316, с. 578].

Про заслуги М. Пірогова на полі позашкільної освіти говоритиму пізніш на відповіднім місці, тут тільки вкажу, що педагогічні погляди М. Пірогова дійсно розминалися з тодішнім бюрократичним устроєм, а тому й не диво, що 13 березня 1861 р. він був звільнений з посади куратора

*У своїй статті «Отчетъ о слѣдствіях введенія по Кіевскому учебному округу правилъ о проступкахъ и наказаніяхъ учениковъ гимназій» М. Пірогов, згадуючи про кількість тілесно покараних учнів, ужив необережного слова «только 27». Того слова не подарував йому російський критик М. Добролюбов [167, с. 237-241].

Київської шкільної округи. Коли київське громадянство дізналося про звільнення М. Пірогова, то в різних колах громадянства повстала думка заявити М. Пірогову своє співчуття та влаштувати йому урочисті проводи з промовами. Від київського студентства виступив на бенкеті з промовою М. Драгоманов, а М. Пірогов у своїй промові при прощанні зі студентством 8 квітня 1861 р., мабуть, згадуючи про бідолашну історію М. Драгоманова в полтавській гімназії, сказав: «Буду щасливий тим, що, коли не довів ні одного з вас до правдивого щастя, то бодай ні одного не зробив з своєї волі нещасним».

Наступники М. Пірогова взялися завзято боротися з тим духом, що його вніс з собою М. Пірогов в управління Київською шкільною округою. Своєю реакційною політикою та україножерством особливо відзначився третій по черзі наступник М. Пірогова – куратор кн. Олександр Шірінський-Шіхматов (у рр. 1864-1867). Так, наприклад, під час ревізії білоцерковської реальної гімназії, де директором тоді був Микола Чалий, кн. Шірінський «визнав шкідливими найкращі твори з природничих наук, з фізіології та геології і власною рукою викреслив їх з каталогу, не дозволивши залишити їх навіть для фундаментальної бібліотеки, та наказав надіслати ті книжки до своєї канцелярії... Ті дуже активні твори, я певен, – пише у своїх спогадах М. Чалий, – пішли забезцінь до київських книгарів, а вторговані гроші опинилися в кишенях писарів» [196, с. 421].

Про україножерство кн. Шірінського була уже згадка, де йшла мова про донос його міністрові освіти гр. Д. Толстому на М. Драгоманова як українофіла. Не менш яскравою ілюстрацією його україножерства може служити такий факт: коли він дізнався, що на складі шкільної кураторії зберігається 500 примірників збірки «Байки» Л. Глібова, що їх видала для народних шкіл кураторія при М. Пірогові, то наказав управителеві того складу – учителеві 1-ї київської гімназії Миколі Богатинову – спалити усі примірники «як шкідливе видання, якому не може бути місця в народних школах». М. Богатинов у своїх спогадах хвалиться, що він ретельно виконав той наказ куратора: «Тільки ради сміху я залишив собі на пам'ятку одну справді кумедну «книжанку», бо, читаючи її, на зіпсованій малоросійській мові, не можна не сміятися» [258, с. 235]. Україножерство кн. Шірінського, за спогадами М. Чалого, доходило до того, що він мав намір «не більше, не менше, як переселити у південно-західний край учителів з великоросійських губерній, а туди послати хохлів. Та він готовий був покликати навіть мордву і китайців, – нехай хохли обернуться в китайців, аби не залишалися хохлами» [196, с. 406].

До всього того релігійність кн. Шірінського набула релігійного мистицизму, – треба думати, внаслідок раптової смерті від скарлатини усіх

чотирьох його дітей. «Князь, – як пише в своїх записках А. Солтановський, – прийняв смерть дітей, як Божу кару за попереднє своє життя, почав каятися, молитися, поститися, почав вести відлюдне життя, перед іконами з'явилися негасимі лампадки. Уся новітня наука, філософські вчення, новочасна література з'явилася в його уяві витвором сатани, диявольськими спокусами. Читання святих книг, розмови з духовенством, «життя святих» зайняли увесь його час. Він скоротив у гімназіях навчання нової російської літератури, обмежив її перерахуванням голих імен визначних письменників Жуковського, Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, Тургенєва і т. п. В кімнатах у нього запахло ладаном. Прибічні його і підлеглі прийняли пісний вигляд і заговорили біблійними виразами – сатана, спокуса, суєта суєт – не сходили у них з язика» [260, с. 478].

На релігійних почуттях кн. Шірінського грали найогидніші його підлеглі, «людишки-маніяки», за висловом М. Чалого [196, с. 406], та робили собі на тім ґрунті службову кар'єру. Одним з таких «маніяків», або «мазуриків», як кваліфікувала педагогів, прибічників кн. Шірінського, жартівлива опера М. Лисенка «Андріада»*, був Ардальон Калістратов, директор житомирської рабинської школи.

Пронюхавши, що відкрилася вакансія директора кам'янецької гімназії, Калістратов вирішив добитися тої посади, а для того надумав зіграти на релігійних почуттях кн. Шірінського. З тою метою він приїхав до Києва ніби лікувати свою застарілу хворобу. Як розповідає в своїх записках Автонам Солтановський, «Калістратов найняв собі помешкання в сутерені через два будинки від помешкання куратора, накупив дешевих образків, в рамах і без рам, розвісив їх і уставив ними увесь кут кімнати проти того вікна, що виходило на тротуар. Спорядив аналой, покритий його парчею, розвісив і запалив лампадки і воскові свічки та чекав на князя, підстерігаючи з-за дверей. Князь мав звичку щодня після обіду, незважаючи на погоду, робити прогулянку з палицею в руках по тротуару. Угледівши князя, Калістратов кидався в свою божницю, відчиняв на вулицю квартиру, розводив в жаровні нашвидку вогонь, посипав на вуглі жменьку ладану, а сам ставав навколішки перед аналоєм, пильно хрестився та клав земні поклони. На аналої лежала в старій оправі Біблія Печерської лаври, що її випозичив він тимчасово у печерського ченця. Йдучи мимо відкритої квартири, князь не без приємності нюхав улюблений

* Опера «Андріада» М. Лисенка на текст М. Старицького та М. Драгоманова ставилася в Києві в 60-х рр. лише на приватних сценах в помешканнях Ліндфорсів. М. Старицького та М. Драгоманова. В числі дійових осіб були, м. ін. кн. Шірінський-Шіхматов, директор 1-ї київської гімназії Олександр Андріяшев та деякі учителі тої гімназії. Текст опери надруковано на с. 79-116 у томі 1 «Збірника Музею діячів науки та мистецтва України» (К., 1930).

запах живця-ладану. Спочатку князь вирішив, що десь поблизу є небіжчик. Але те саме було і на другий, і на третій день. Це зацікавило князя. Він не стерпів, присів і побачив картину покаянного грішника. Він запам'ятав обличчя тої особи. Пішли розвідки, але вони нічого не з'ясували князеві. В університетській церкві князь знов зустрів ту особу, – вона простояла навколішках у куточку усю Службу Божу та пильно клала земні поклони. У неділю на обідні повторилося те саме. Ніхто не міг пояснити князеві, що то за особа. Князя охопила така нетерплячка, що він уже сам збирався зробити наступного дня візит тій святій, богомільній людині та поговорити з нею щиро. Але наступного дня о 10 год. ранку лакей докладає князеві, що йому бажає представитися директор житомирської рабинської школи. Наказано прийняти. І ось Калістратов увійшов у кабінет і став представлятися князеві. Той вхопив його в свої обійми: «Я вас знаю! Я вас розумію, я співчуваю вам!» Усадивши його та поговоривши з ним по душі, князь представив Калістратова своїй дружині. Калістратов розповів, що він страждає серед жидів у рабинській школі та просив князя перевести його до Кам'янця. Князь обіцяв, – дозволив йому відпустку на два місяці додому та просив його бувати у князя запросто до свого виїзду з Києва. У середу Калістратов прийшов до кн. Шірінського попроситися. Розмова затяглася на довгий час. Лакей увійшов з докладом, що обід уже готовий. Князь запросив гостя до себе на обід. Той почав просити вибачення, що він не може. – «Чому?» – «Я сьогодні пощуся». Шірінський схопив Калістрата в обійми, декілька разів поцілував його та повів до їдальні. – «Та й ми також щосереді і п'ятниці додержуємося посту», – весело додав князь. Таким чином Калістратов назавжди очарував Шірінського. В кінці листопада прийшло до Кам'янця призначення Калістратова директором народних шкіл Подільської губернії»* [260, с. 479-480].

Якщо Калістратов був прибічником кн. Шірінського, безперечно, з мотивів службової кар'єри, то М. Богатинов був заподатливим прибічником князя в його боротьбі з українофільством, можна думати, з природи своєї вдачі, – він був правдивий «чоловік у футлярі», аматор-донощик. Ось, напр., що читаємо в його спогадах про кураторство

* Незабаром після від'їзду кн. О. Шірінського-Шіхматова з Києва до Москви на посаду куратора Московської шкільної округи А. Калістратов подався на димісію, оселився в Києві, збудував там собі кам'яницю, завів крамничку, де продавав ікони, хрестики та перстені св. Варвари [261, с. 56]. Особливо добрий прибуток давала йому ікона Спасителя, що за неї він брав срібного карбованця. Та ікона була, за висловом М. Чалого, «аляповата літографія, що їй вся ціна гривеник». Проте Калістратов писав у «Київсьім Телеграфі», що та ікона чудотворна, але М. Чалий в своїх спогадах вказує, що ту ікону намалював учитель малювання 1-ї київської гімназії Біляєв [196, с. 407].

М. Пірогова: « Прибув Пірогов, і з ним зазнала превелику халепу наша (1-ша Київська, – С.) гімназія, та думаю, і усі шкільні установи округи... Дисципліна страшенно упала. Дійшло до того, що учні почали просто ходити до куратора зі скаргою на директора» [255, с. 530, 531]. З приводу виступу М. Драгоманова на учительськiм з'їзді в Києві – 1864 р. читаємо такий запис у спогадах Богатинова: «На учительськiм з'їзді виступив з промовою Др., що недавно скінчив Київський університет, але уже відомий, як завзятий українофіл – хлопоман. Одного разу, не маючи можливості зупинити промову Др., що з нею звернувся він до з'їзду, я просто виявив своє невдоволення виходом з залу саме в ту хвилину, коли він почав виголошувати свою промову»[257, с. 111]. Подам, накінець, і його запис з приводу появи в часописі «С.-Петербургскія Вѣдомости» (1866) статті про заведення місцевої мови в сільських школах та про виготовлення для південно-західного краю підручників українською мовою: «З'ясувалося, що статтю ту написав учитель 2-ї київської гімназії Др.» Далі автор спогадів згадує про те, що він вмістив свою статтю в «Київсьім Телеграфі» як відповідь на статтю Д-ра та додає: «Кн. Шірінський-Шіхматов сердечне дякував мені за статтю» [259, с. 403].

Треба мати на увазі, що реакційність кн. О. Шірінського-Шіхматова та його прибічників вповні відповідала тодішній політиці царського уряду. Про реакційну політику царського уряду в освітніх справах можуть свідчити як явні і таємні закони царського уряду, так рівно ж явні і таємні обіжники й інструкції окремих міністерств в освітніх справах. Як дотепер, так і далі подаватиму для пізнання освітньої політики царського уряду відповідний матеріал – в хронологічній послідовності – при обговоренні поодиначних питань, що в своїй сукупності складають тему цієї праці.

Як уже згадувалося, в кінці 50-х років повстало питання про те, який саме характер слід надати хлоп'ячій середній загальноосвітній школі – класичний чи реальний. При обговоренні того питання в Державній раді більшість членів її зійшлася на компромісі: половина всіх гімназій має бути з одною латинською мовою, четвертина – з латинською і грецькою мовою, а четвертина – реальні гімназії без класичних мов [108, с. 349]. Статут з дня 19 листопада 1864 р. увів у життя такі хлоп'ячі середні загальноосвітні школи: гімназії з двома класичними мовами (латинська мова з 1-го класу, грецька – з 3-го класу), гімназії з одною латинською мовою та реальні гімназії.

Після замаху Дмитра Караказова на Олександра II (1866) царський уряд визнав реалістичний напрям науки і освіти за джерело революційного настрою серед молоді, а тому вважав за найкращий лік для оздоровлення молоді – зосередження навчання на небагатьох

предметах, далеких від життя, щоб полегшити учительський контроль над формуванням світогляду і характеру учнів.

Новий міністр освіти гр. Дмитро Толстой (від 14 квітня 1866 р. до 24 квітня 1880 р.) взявся до ґрунтовної зміни шкільної системи 1864 р. За проектом гр. Д. Толстого, лише класичні гімназії дають право вступу до університетів, а реальні гімназії, що мали прибрати назву реальних шкіл, позбавляються такого права. При обговоренні проекту гр. Д. Толстого в загальнім зібранні Державної ради за той проект висловлювалося 19 членів, а проти нього – 29 членів, але Олександр II ухвалив думку меншості членів Ради та затвердив проект статуту гімназій 19 червня 1871 р. [334, с. 246]. Згідно з тим статутом, з програми гімназій усунено природознавство, а заведено логіку. Отож до університету можуть вступати лише ті, які склали матуральний іспит, себто дістали «атестат зрілості».

За статутом реальних шкіл з дня 15 травня 1872 р. школи ті мали шість класів, але могли мати сьомий додатковий клас, що давало абітурієнтам право вступу до високих технічних шкіл.

Р. 1875 у гімназіях уведено восьмий клас, так що курс гімназій став восьмирічний.

Тому що історично-філологічні факультети і Петербузький історично-філологічний інститут не в силі були задовольнити потребу в учителях класичних мов для класичних гімназій в зв'язку насадженням класицизму за статутом 1871 р., міністерство освіти утворило в Ляйпцігу при тамошнім університеті філологічну семінарію, де протягом двох років мали студіювати класичні мови кандидати, відряджені туди міністерством освіти як з кола російських громадян, так і чужинці, – західні слов'яни (переважно чехи) і німці, що знали російську мову. Для заміщення вакантних учительських посад довелося міністерству освіти закликати знавців латинської і грецької мов із-за кордону, – також переважно чехів, а крім того, утворити ще один історично-філологічний інститут, а саме в Ніжині (1875), замість зліквідованого того часу правничого ліцею. Р. 1888 зліквідовано ляйцігзьку філологічну семінарію, бо потреба в учителях-класиках вповні покривалася випусками університетських і інститутських філологів [147, с. 506, 618].

Толстовська класична гімназія одразу знайшла гостру критику в усіх колах громадянства Росії. В багатьох земських зборах радники виступали з протестом проти «класичного кошмару». Навіть в театрах виступали з куплетами, що висміювали толстовський класицизм:

...И теперь уж есть надежда,
Что чрез несколько годов
Выйдут круглые невежды
Из классических голов [220, с. 321].

Діяльність гр. Д. Толстого як міністра освіти можуть характеризувати такі його розпорядження: 20 жовтня 1872 р. міністр освіти показав, щоб усі гімназисти (навіть першого класу) носили свої підручники і зошити з дому до школи і назад додому не інакше, як в «ранцях» на спині, подібно до вояків: 8 листопада 1872 р. міністр освіти видав розпорядження – не приймати в студенти університетів нікого з саратовської духовної семінарії, бо там колись вчився Микола Чернишевський [125, с. 466, 468]*. Дисципліну учнів середніх шкіл визначено в «Правилах для учеников» та в «Правилах и наказаниях». У числі кар є звільнення учня з правом вступу до іншої школи в тім самім місті; звільнення без такого права: звільнення без права вступу до будь-якої школи. Р. 1876 з 50 тисяч учнів середніх шкіл у царській Росії звільнено за непохвальну поведінку 287 учнів, з них двох – без права вступу до будь-якої школи, 997 – за малоуспішність та 1182 – за невнесення платні за навчання.

Дуже яскраво змалював проф. В. Антонович у своїй статті «Міністерство гр. Д. А. Толстого» все те лихо, що його заповдіяв молоді той граф за час свого керування міністерством освіти. Наведу тут витяги з тої статті: «Директори повинні були за всяку дрібницю: не по формі пошиту одержу, непослух, суперечки з учителем і т. д. – виганяти питомців з гімназії; хто мав менше 10 літ, хоч би й одним місяцем, того не приймали до першого класу, хто мав більше 11, того теж не приймали; хто два рази не міг здержати (скласти. – С.) іспиту, того виганяли, і т. д. Секретні інструкції приказували, щоб іспити робити як можна найтрудніше... Результатом цього було те, що за докладними статистичними цифрами на 100 хлопців, які вступали щороку до 1-го класу, закінчували восьмий клас тільки 6, а 94 пропадали по дорозі: їх виганяли з гімназії та тільки не зразу, а починаючи з 4-го і до 8-го класу; іноді бувало так, що в цілій гімназії ніхто не закінчував її, а в 1871 р. в 15 гімназіях Одеської округи не закінчив гімназії ні один вихованець, настільки куратор і директори щиро виповнили думку міністра! Окрім трудності науки, її безплідности, граф Толстой ввів у школу елемент поліційний; тільки той учитель уважався добрим і «благонадежним», котрий умів допекти учням, через сварку з котрим багато учнів можна було вигнати, котрий виповняв усі секретні прикази директора; як тільки хто з учителів умів прив'язувати до себе учнів, як умів він заохотити до науки не примушуванням і не страхом, а розвитком, то такий уважався небезпечним, і його виганяли з посади «по 3 пункту», не кажучи за що. Наслідком того було те, що «кожного году десятки питомців стрілялися, топились, вішалися серед

* Обіжником міністра освіти з дня 22 серпня 1863 р. дозволено приймати до університетів без іспиту тих вихованців духовних семінарій, які успішно закінчили семінарію [147, с. 426].

іспиту, сотні слабували й умирали від тифу, анемії, від сухот і запалення мозку... десятки тисяч людей потратили марно життя і осталися або вічними пролетаріями, або записалися в нігілісти і понесли страшну кару на вигнання, а дехто на шибениці» [2, с. 149, 151].

Не менш влучно схарактеризували гр. Д. Толстого як міністра освіти визначні російські педагоги М. Пірогов і К. Ушинський. За висловом першого, Д. Толстой – «класичний граф, якому *humaniora* не пішло на добре і не зробило його гуманним» [316, с. 571], а К. Ушинський в листі до відомого педагога бар. М. Корфа писав: «Ви на самому собі знаєте, без сумніву, як приємно в теперішній тяжкий час, коли гр. Толстой давить народну освіту тягарем двох міністерств (Толстой був одночасно і міністром освіти, і обер-прокурором Св. Синоду. – С.), дістати вислів співчуття ділу, що йому посвятила людина все своє життя» [317, с. 203].

Для характеристики гр. Д. Толстого як безпринципної людини можуть служити факти призначення ним на різні посади по міністерству освіти таких осіб, які могли викликати до себе лише почуття презирства та зневаги. Так, напр., на посаду куратора Одеської шкільної округи гр. Д. Толстой призначив 1866 р. Сергія Голубцова. Це призначення було нагородою С. Голубцова за те, що він, займаючи перед тим посаду мирового посередника в Рязанській губернії, допомагав гр. Д. Толстому в його махінаціях щодо привласнення кріпацьких земель. Згодом С. Голубцов був куратором Київської шкільної округи (в рр. 1880-1888) [327, с. 195].

Отож в період керування гр. Д. Толстого міністерством освіти (14.04.1860) дуже добре почували себе ті підлеглі йому урядовці, які не дорожили інтересами науки, школи і просвіти, і, навпаки, тяжко страждали ті, які щиро хотіли служити тим інтересам. Ось, напр., як мотивував свою добровільну димісію з посади помічника куратора Київської шкільної округи Михайло Тулов (1873): «Керування міністерством освіти гр. Д. Толстого було, на мою думку, такого роду, що тільки найлютіший ворог Росії міг придумати подібну систему керування шкільною справою, прикриваючи її гарною назвою класицизму. Зрозуміла річ, що при таких погляді на шкільно-адміністраційні розпорядки, що їх заводив гр. Толстой, дальша служба в міністерстві освіти була б для мене вічним докором у зраді обов'язку служби, і я рішив краще переносити всі тяжки для себе наслідки димісії, ніж одержувати утримання за службу тому, в чому вбачав тільки лицемірство і ошуканство»* [32 с. 311]. Саме на Великдень

*У спогадах колишніх учнів гімназій «толстовського режиму» я не знаходив теплих згадок про саму школу, – а лише теплі згадки про окремих осіб з педагогічного персоналу, що і при тім режимі спромоглися зберегти у себе «живу душу», тим часом як деякі гімназії з попередніх часів залишили приємні спогади в пам'яті колишніх їх вихованців. Особливо теплі згадки

1880 р. гр. Д. Толстой подав прохання про димісію*. Це справді була «крашанка», за висловом В. Антоновича, для всього громадянства в царській Росії. Та за Великднем швидко настали звичайні будні, що давали громадянству «толстовський дух» у нових розпорядках наступників гр. Д. Толстого, особливо третього наступника його – Івана Делянова (згодом графа), який був міністром освіти від 16 березня 1882 р. до 29 вересня 1897 р.

Діяльність І. Делянова як міністра освіти можуть характеризувати такі дані: р. 1887 ухвалено закрити підготовчі класи при гімназіях, щоб «усунути від гімназій таких учнів, яким через умови побуду їхніх батьків зовсім не слід домагатися середньої гімназійної освіти», а 18 червня того самого року вийшов славнозвісний обіжник І. Делянова «про кухарчиних дітей». Тим обіжником міністр радив директорам гімназій ретельно додержуватися правила – не приймати дітей що їхні батьки «не дають достатньої гарантії щодо правильного домашнього догляду». Отож наказано було старатися не приймати «дітей візників, лакеїв, кухарів, прачок, дрібних крамарів і тому подібних людей, за винятком хіба дітей, обдарованих надзвичайними здібностями, бо зовсім не слід виводити дітей з того середовища, до якого вони належать, інакше, як показує довголітній досвід, приводить їх до зневаги своїх батьків, до невдоволення з свого побуту, до озлоблення проти існуючої і неминучої по самій природі речей нерівності маєткового становища.

Підготовка до того славнозвісного обіжника почалася вже від 1883 р. У Новочеркаській гімназії на початку того року виник великий заколот, що закінчився вибухом пороху в помешканні директора гімназії. Для дослідження тої події виїхав сам куратор Харківської шкільної округи

знайшла новгород-сіверська гімназія за час керування нею Іллі Тимковського, що вже в 30-х роках XIX ст. завів у вищих класах літературні читання, на яких визначалися своїми спробами літературної творчості Костянтин Ушинський, Панько Куліш та Михайло Чалий. У своїх, на жаль, незакінчених спогадах про новгород-сіверську гімназію К. Ушинський пише, що в тій бідній гімназії маленького міста в 30-х рр. виховання в навчальній галузі було не тільки не нижче, але навіть вище того, що його набувалося в багатьох інших гімназіях. Ось чому за директорування Іллі Федоровича (Гімковського. – С) вихованці тої гімназії відзначалися на іспитах у всіх університетах» [317, с. 47]. Для характеристики І Тимковського як людини може служити такий факт: учителів Єрофєєві, який був добрим педагогом, але мав пристрасть до чарочки, І Тимковський закінчив свою подяку за успіхи учнів такими словами: «Викиньте з голови, що хороший учитель обов'язково мусить бути п'яницею» [158, с. 220].

*Гр. Д. Толстой, що був призначений міністром освіти, як уже згадувалося, після замаху Каракозова 1866 р., взявся знищити «картинігілізм», а проте після 14 років його міністрування «нигілізм» значно збільшився. Отож, гр. Толстому та його партії залишилося звалити перед царем гріх на громадянство, на батьків, що, мовляв, недостатньо підтримували правительство [302, с. 19].

М.Максимовський. У своєму донесенні міністрові освіти він писав, що одною з причин сумного становища новочеркаської гімназії є занадто легкий доступ в наші гімназії взагалі, а в новочеркаську особливо, – для дітей рідніших і нижчих верств населення. Ця думка М. Максимовського була визнана в міністерських колах «заслуживающей внимания» [318, с.73-74].

10 липня 1887 р. введено норму для вступу дітей жидівської національності до гімназій, а саме – до гімназій в районі жидівської осілости 10 %, в інших районах – 5 %, в Петербурзі та Москві – 3 % усієї кількості учнів даної гімназії [147, с. 641].

Останнє десятиліття XIX ст. не принесло нічого особливого в ділянці середньої школи, що заслуговувала б на нашу увагу.

Кінчаючи на цьому історію хлоп'ячої середньої загальноосвітньої школи, головню класичної гімназії, дозволю собі навести тут стислу, але дуже яскраву оцінку класичної гімназії на всьому просторі царської Росії з-під пера акад. О. Пипіна: «Ніколи класична система не викликала і в самій школі, і в суспільстві такого тяжкого, гнітючого враження, як класична гімназія, що її створили, за намовою Каткова, графи Д. Толстой і І. Делянов». [293, с. 53].

Подам тепер деякі відомості з життя поодиноких гімназій за час від кінця 40-х років до кінця XIX ст.

Вінницьку гімназію р. 1847 перенесено до Білої Церкви. В лютому 1862 р. директором тої гімназії став М. Чалий, приятель Т. Шевченка. [248, с. 219-220]. У київських гімназіях уже від 60-х років стали виникати серед тамошніх учнів заколоти. Так, 1863 р. виключено з 1-ї гімназії цілу низку учнів (Зам'ятіна, Субботіна, Іванова, Плещеева, Смірнова, Богданова і ін.) за «порушення порядку і дисципліни», а 26 учнів 2-ї гімназії підпали різним карам – виключенню з гімназії, карцеру, різкам і т. п. У 70-х роках з 1-ї гімназії виключено учня 4-го класу Добровольського за поширення часопису «Земля і Воля» та книг соціалістичного змісту, а учнів Г. Шеффера та П. Кандибу – за поширення революційної літератури. Особливо великий переполох завдали начальству київських гімназій заколоти учнів тих гімназій в 30-х роках. Так, напр., товариш міністра внутрішніх справ подав міністрові освіти І. Делянову «секретну записку», де перерахував низку прізвищ учнів київських гімназій як членів різних нелегальних організацій: 1) Іванів, кол. учень 3-ї київської гімназії – організував революційний робітничий гурток; 2) Кеметти, учень 2-ої гімназії – постачав політичним «злочинцям» отруту «для преступних цілей»; 3) Мазченко, учень 2-ї гімназії – був на сходинах політичних «злочинців» в справі підготовки убивства «урядового агента»; 4)

Ліберман, учень 3-ї гімназії – в його квартирі обговорювався план пограбування пошти з метою здобуття засобів для революційної діяльності; 5) Крушинський, учень 3-ї гімназії – поширював прокламації з приводу закриття Ново-Олександрійського інституту; 6) Яценко, учень 3-ї гімназії – брав участь в перевезенні з Румунії революційної літератури; 7) Бичків Володимир, учень 2-ї гімназії, організував замах на «урядового агента»; 8) Бичків Олександр, учень 2-ї гімназії – завідував революційною бібліотекою, здобував друкарські прилади, отруту і зброю для терористичних цілей – І. Делянов наказав кураторові Київської шкільної округи підсилити нагляд за учнями. І справді, гімназіальне начальство енергійно вдалося до переведення трусів серед учнів гімназій. Вважалося за великий переступ, якщо при трусі знаходили у учнів твори Д. Пісарєва, примірник гектографічного учнівського часопису «Поб'іги» або недозволені цензурою твори Т. Шевченка [318, с. 99-101].

1-ша київська гімназія в 40-70-х рр. XIX ст. мала серед учителів чимало свідомих українців, як В. Антонович, Олекса Андрієвський, М.Костомаров, Олександр Русов, Яків Шульгин та ін., але згодом та гімназія стала фортецею ворогів українства. Так, один з вихованців 1-ї київської гімназії з великою похвалою висловлюється про учителів математики Гренкова і Тихомандрицького, про учителя російської літератури Арсенєєва, а особливо про М. Костомарова: оповідання його, свідчить автор спогадів, приковували увагу всіх учнів, не виключаючи поляків. Проте погані спогади залишилися у того автора про всіх «надзирателів»: «Ні про одного з них нічого не можна сказати, краще всього забути їх» [244, с. 248]*.

У 2-й київській гімназії того часу серед учительського персоналу були такі відомі особи: інспектор Павло Науменко (батько Володимира Науменка); І. В. Вернадський, пізніше відомий учений політик-економ; К.Гірш, автор праць з галузі історичної географії Росії; А.Николаєвський, автор підручника «История русской литературы»; М.Чалий; В. Шульгин, пізніше проф. Київського університету; І.Лашнюков, доцент Київського університету; І. Самчевський, видавець літописів Самуїла Велички і Граб'янки; М. Самчевський, учитель географії [294, с. 452-453].

Лубенську гімназію відкрито 3 вересня 1872 р. в складі підготовчої і 3 нижчих класів. Першим директором тої гімназії був Матвій Симонів (літературний псевдонім його – Номис). За спогадами одного з вихованців лубенської гімназії, Симонів «нічим не виявляв перед учнями своїх

*Ге Н. Киевская 1-я гимназия въ 40-хъ годахъ: Сборникъ въ пользу недостаточныхъ студентовъ университета св. Владимира. СПб., 1895. [Цит. за: Іконніков В. Київъ въ 1654 – 1855 гг. Київъ, 1904].

українофільських поглядів та остерігався впливати на них у національному відношенні, але зумів повести справу так, що до педагогічного персоналу лубенської гімназії було призначено кілька чоловік українофільського напрямку». На початку лубенська гімназія мала ту привілею, що полтавське губерніяльне земство вибороло собі право призначати для лубенської гімназії директорів поміж людей відповідної освіти, бо воно взяло на себе виплату половини коштів, потрібних на утримання тої гімназії. Через деякий час уряд визнав, що умова з земством його в'яже, розв'язав її і тоді звільнив М. Симонова з посади, а на його місце призначив інспектора тої гімназії п. Лазаренка. Виходячи восени 1877 р. на пенсію, М. Симонов залишив гімназію в кількості 461 учня, а при директорові Лазаренкові протягом 1877/78 шк. р. вибув з гімназії 131 учень. Р. 1896/97 у гімназії було всього 210 учнів [284, с. 56, 58; 285, с. 73-74].

Прилуцька гімназія була третьою на Полтавщині. Першим директором її був Теодосій Вороний. Вчився він у Київському університеті, коли куратором Київської шкільної округи був М. Пірогов, і тоді уже він брав участь у київських недільних школах. Після закінчення університету Т. Вороний був професором ніжинського ліцею, а потім займав директорські посади спочатку в бердянській, а згодом в прилуцькій гімназії. Він, як і директор лубенської гімназії М. Симонов, був також українофілом і сердечно ставився до молоді. За спогадами одного з учнів тої гімназії за часів Т. Вороного, «своїх учнів він рішуче, іноді з небезпекою для себе, боронив і перед округом, і перед вчителями, і перед поліцією та приймав до своєї гімназії багатьох виключених з інших гімназій, а одного навіть прийняв з «двійкою з т.з. «поведенія». Отже не диво, що Т. Вороний «тримався лише доти, поки був живий І. П. Ґалаґ'ан, почесний попечитель тої гімназії», а потім був звільнений з посади без права займати будь-яку державну посаду [285, с. 75]. 1892 – 93 шк. р. у прилуцькій гімназії вчилася 190 учнів*.

* Як вихованець прилуцької гімназії дозволю собі розповісти тут про незвичайний перебіг матурального іспиту в прилуцькій гімназії 1892/3 шк. р., себто тоді, коли мені довелося скласти в ній матуральний іспит – як відомо, матуральний іспит поділявся на письмовий (з російської літератури, латинської мови та математики) і усний (з закону Божого, класичних і живих мов історії та математики). Теми письмового іспиту надсилалися з кураторії шкільної округи на ім'я директорів гімназій – в закритих конвертах з сургучевою печаткою. Конверти відкривав директор гімназії перед абітурієнтами в присутності членів іспитової комісії в день іспиту. Деколи були випадки, що абітурієнти якимсь чином дізнавалися наперед про теми писемного іспиту. Бодай такий випадок трапився в Київській шкільній округі саме в 1892/3 шк. р. За два дні перед письмовим іспитом один прилучанин, студент Київського університету, привіз нам, абітурієнтам, теми з Києва. Подорож для нього була нелегка: тоді ще не було

Про рівненську гімназію подав цікаві спогади Володимир Короленко. Р.1867-1868 чекали в Рівнім приїзду генерал-губернатора південно-західного краю Безака. Він мав зупинитися в помешканні «ісправника». Проти того помешкання була учнівська квартира пані Савицької. Отож зібрався гурт гімназистів у присадку біля тої квартири, щоб подивитися на зустріч ген.Безака. Угледівши, що гімназисти не зняли кашкетів, Безак схватив у присадку одного хлопчика, здається, учня з другої гімназії, намняв йому вухо та передав того учня поліціантові з вигуком – «Арестовать!» Поліція заладила того хлопця в буцегарню, де звичайно перебувають підпілі до витверезіння. Директор гімназії Долгоногов пішов до Безака, а той напустився на нього: «Що тут у вас? безладдя! неповага! Полячки не здіймають шапок перед начальством!» – «Ваша ясновельможність! – відповів Долгоногов спокійно і твердо, – в інший час я готовий вислухати вас, що вам буде завгодно сказати. Тепер насамперед я вимагаю негайного визволення мого учня, незаконно арештованого при поліції. Про цю подію я уже надіслав телеграму своєму начальству». Безак розгублено глянув на директора і наказав негайно звільнити учня Савицького. В. Короленко, розповівши в своїх спогадах

прямого залізничного сполучення Києва з Прилукою, бо залізниця з Києва доходила лише до Ніжина, а між Ніжином і Прилукою курсували жидівські балагули – зрозуміла річ, письмовий іспит випав у всіх нас дуже добре. Але радість наша була скороминуща, бо через декілька днів після того директор оголосив нам наказ з кураторії – скласти негайно письмовий іспит. Хоча на цей раз надіслані з кураторії теми не були нам наперед відомі, однак іспит пройшов з не меншим успіхом, бо обернувся у пусту формальність: учителі спокійно поставилися до списування одних учнів у других і навіть самі приходили на допомогу слабшим учням при виконанні ними писемної праці. Треба думати, що таємницю перших письмових тем розкрив хтось з канцелярії куратора Київської шкільної округи, бо влітку 1893 р. правитель тої канцелярії був звільнений з посади. Згодом тут також про звільнення в 80-х роках Ів Богословського і Ів Кононенка двох учителів математики прилуцької хлоп'ячої гімназії, з причини політичної неблагонадійності – без права служби в міністерстві освіти. Ів Богословський служив потім в Державному банку в Петербурзі і там 1905 р. видав філософський твір «Вопросы жизни», а І. Кононенко служив потім земським страховим агентом на Чернігівщині. Відомий математик, вихованець прилуцької гімназії, пізніше професор Варшавського університету, член-кореспондент Російської академії наук, Юрій Вороний (†20 листопада 1908 р.) в невеличкій мірі зобов'язаний своєю любов'ю до математики, за його власним призначенням, учителю Ів. Богословському, про якого завжди тепло висловлювалися, як про людину і учителя [335, с. 264].

З числа учителів прилуцької гімназії за часів мого перебування в ній залишили в моїй пам'яті теплі згадки, крім названих вище двох учителів. Олександр Лебедєв, учитель латинської і грецької мов. Він радо випозичав книги зі своєї великої бібліотеки декому з учнів і зумів прищепити їм любов до книги. В останніх роках свого життя він був директором гімназії в Коломні Московської губернії. Йому, як відомо, присвятив свою магістерську дисертацію. «Бібліотека Стефана Яворського» Сергій Маслов, колишній вихованець прилуцької гімназії, пізніше професор Київського університету.

оту історію, запитує, чи російська школа багато знає таких виступів горожанської мужності на захист законності, людяності і права? [286, с.202-206].

Першу харківську гімназію в р. 1863 ревізував член Головного правління шкіл «тайний советник» М. Могилянський. При ревізії він побував на лекції учителя російської мови і літератури п. Чірікова і знайшов у письмовій праці учня 6 класу Пашкова, «Оповідання про випадок на мовах» декілька речень українською мовою, то були автентичні слова гайового. М. Могилянський в своїм відчиті про ревізію 1-ї харківської гімназії позначив факт уживання української мови в письмовій праці одного учня. Незабаром в часописі «Современная Літтипись» з'явилася стаття з-під пера Андрія Іванова, де він накинувся на учителя Чірікова як на «распространителя украинофильства». Куратор Харківської шкільної округи К. Фойчт доручив інспекторові шкіл Риндовському перевести дослідження, і той встановив, що «у всіх учнівських письмових працях нема жадних українофильських тенденцій». К. К. Фойчт у своєму донесенні міністерству освіти писав: «Дуже жалкую, що на доказ висліді дослідження не можу прикласти ні оригіналу, ні копії утвору учня Пашкова, бо те й друге знищено після зауваження тайного советника Могилянського, та й сам Пашков у гімназії уже не перебуває». Отож з донесення К. Фойчта виходить, що нещасний учень постраждав за цитування дослівних виразів гайового українською мовою, але не знати, чи не підпав якійсь карі також учитель Чіріков [287, с. 149-150].

У чернігівській гімназії, здається, в кінці 60-х чи на початку 70-х років був учителем Микола Вербицький-Антіох, але на нього посипалися звинувачення в українофильстві, внаслідок чого був переведений до рязанської гімназії [288, с. 145]. Р. 1860 учні 5-го, 6-го, 7-го класів видавали рукописний часопис «Молодые побеги», де вмістив декілька оповідань Гліб Успенський [289, с. 187].

Залишається дещо сказати про одну середню хлоп'ячу загально-освітню школу особливого типу, що існувала в Києві від 1870 р.- це колегія Павла Ґалаґана. Відомий український магнат і маценат Григорій Ґалаґан заснував 26 березня 1870 р. в пам'ять свого сина-одинака Павла, що помер 16-літнім юнаком колегію в Києві. «Нам (себто Г. Ґалаґанові та його дружині Катерині з роду Кочубеїв. – С.) залишалось одне з двох: або поринути в повну і довічну тугу, до чого безсумнівно схилилася душа, або, зжившись з тугою, прямувати до того, щоб наш бідолашний син продовжував життя в інших, в своїх ближніх і для своїх ближніх. Ми вибрали останнє, і з тою метою я заснував колегію Павла Ґалаґана». Таким міркуванням керувалися Г. Ґалаґан і його дружина, засновуючи

колегію в Києві. Два роки присвятив Г. Ґалаґан на підготовчу працю в справі колегії, – таку назву він взяв з метою збереження традиційної назви, стародавньої братської школи, – зав'язуючи для того різне листування та входячи в переговори з найвидатнішими педагогами того часу. На думку Г. Ґалаґана, «колегія мала підготовляти до громадської діяльності юнаків талановитих, але незаможних, а з другого боку, давати правильне виховання синам заможних батьків, що їх становище в громадянстві обіцяє їхнім дітям більш-менш впливову роль на полі громадської діяльності» [65, с. 119].

Проект статуту колегії П. Ґалаґана склав колишній учитель Григорія Ґалаґана (підготовляв його до вступу в Петербурзький університет), а потім його близький приятель, Федір Чижов, відомий учений і фінансовий діяч, що все своє майно (5 млн. крб.) залишив на заснування і утримання 5 нижчих технічних і ремісничих шкіл на своїй батьківщині [319, с. 107-108, 136].

За статутом, колегія мала на меті: а) уділяти певній кількості незаможних молодих осіб підготовчу до університету освіту та б) сприяти розвиткові педагогічної справи в Росії шляхом шкільно-виховної практики [121, с. 418-433].

Колегія складалася з чотирьох класів, що своєю програмою відповідали чотирьом старшим класам класичної гімназії.

Колегія знаходилася під доглядом університету св.Володимира. Директора колегії вибирав фундатор колегії або його спадкоємець, а затверджував міністр освіти. На першого директора колегії запрошував Г. Ґалаґан К. Ушинського, але той відмовився. Тоді Г. Ґалаґан вибрав у директори колегії відомого педагога Василя Григорьєва. Колегію відкрито 1 жовтня 1871 року. Комплект учнів колегії встановлено в кількості 70 осіб, з них 30 – стипендіатів, що звільнялися від плати за навчання та користувалися повним пансіоном і одягом на кошт фундатора колегії, а після його смерті – на кошт його спадкоємців. При колегії був інтернат, де жили не лише стипендіати, але й більшість тих учнів, які вчилися в колегії на свій кошт. До колегії мали право вступати юнаки без винятку станів, не виключаючи і «руських» – родом з Галичини, але щодо віри – вимагалось визнання православної або греко-католицької.

Першість при вступі до колегії мали юнаки родом з Прилуччини, бо відтіль походив і небіжчик Павло Ґалаґан.

На утримання колегії Г. Ґалаґан відписав 12151 десятин землі зі своїх маєтків, подарував маєток у Києві з двома будинками та декількома флігелями, а також свою бібліотеку, що її завжди поповнював, придбав для неї книгозбірню історика Миколи Маркевича.

Не завжди Г. Галаганові вдавалося добитися згоди міністра освіти на затвердження в директори колегії свого кандидата. Так, р. 1879 Г. Галаган хотів запросити на посаду директора колегії відомого усій Київській шкільній окрузі педагога і адміністратора М. Тулова, але тодішній міністр гр. Д. Толстой рішуче відмовився затвердити його на тій посаді «Кого завгодно, тільки не Тулова,» – так заявив гр. Д. Толстой Г. Галаганові [295, с. 91].

Як свідчить один із вихованців колегії П. Галагана в рр. 1898-1902, «вся система науки й виховання основана була не на голому примусу чи касарняно-вояцькій дисципліні, а на впливові на юнака того оточення, в якому він живе, й на силі морального авторитету вихователів. Самий уклад внутрішнього життя не лишав нам багато часу для байдкування; та й був з нами завжди хтось з вихователів, які були разом з тим і нашими учителями, або помічників вихователів. Траплялися, звичайно, й у нас різні хлоп'ячо-юнацькі «вибрики» (ми ж таки не були ангелами!), але це були порівняно рідкі явища в нашому житті. Основним тоном нашого життя була ділова працьовитість, добровільне стремління до засвоєння знання, пошановання до своїх вихователів і товариська солідарність між собою» [221, с. 72-73].

Колегія зберігала український дух завдяки вмілому комплектуванню її учительськими силами. Досить сказати, що директором колегії в рр. 1879-1890 був Іван Нечипоренко, член Київської «Старої Громади», один з учителів був Павло Житецький, а виховником – Єлисей Трогубов, а також члени «Старої Громади». За директорування І. Нечипоренка учні колегії видавали часопис «Слово» та заснували історично-літературний гурток [175, с. 177-178]. З числа вихованців колегії вийшло багато визначних українських діячів і учених, як, напр., акад. Агатангел Кримський, акад. Оникій Малиновський, проф. Микола Максименко, проф. Михайло Чубинський, історик Володимир Калчаш, Андрій Ливицький, Іван Кабачків і ін.

Отож колегія Павла Галагана була в ХІХ ст. одною з небагатьох середніх шкіл міністерства освіти, де молодь виховувалася в пошані до української традиції, тоді як в переважаючій більшості середніх шкіл на Україні молодь набувала національну свідомість самотужки, організуючи нелегальні гуртки, без проводу з боку свого учительства, хоч в рядах його деколи були свідомі українці. Так, напр., у Лубнах і Прилуці тамошні нелегальні гімназійні гуртки вперше в 90-х роках пробудилися до національної свідомості завдяки праці молодих земляків-патріотів Володимира Шемета в Лубнах та Миколи Міхновського в Прилуці. Згодом середньошкільні гуртки, що повстали в різних містах України, нав'язували

зносини між собою та організовували з'їзди представників середньошкільних громад. Про те, яку роль відігравали нелегальні середньошкільні громади в розвитку національної свідомості серед шкільної молоді, розповідає Володимир Дорошенко в своїх спогадах як колишній член прилуцької громади: «Перебування в ній (у прилуцькій громаді. – С.) було для нас найщасливішим моментом у нашому, назагал сірому і непривабливому житті, в умовах сухої казенної обстанови урядової школи, яка не давала учням нічого гарного й ясного, а могла хіба викривити їх характер, зіпсувати їх душу. І коли ми вийшли таки в люди й чимось зазначилися в українському національному житті, то, безперечно, завдячуємо цим нашому таємному гурткові, що не давав нам змарнуватися, підтримував у нас живого духа й наперекір страхітливим умовам тодішнього політичного режиму в Росії, переробив нас із малоросів та общеросів на свідомих синів та дочок рідного краю» [49, с. 90].

Щодо середніх шкіл для дівчат – першими школами були у нас «інститути для шляхетних дівчат». Вже р. 1818 у Харкові був такий інститут, де вчителював, м. ін., П. Гулак-Артемівський. Він перший запропонував запровадити в інституті для всіх предметів, бодай у нижчих класах, російську мову як викладову, замість французької чи німецької, але його пропозиція не знайшла реалізації майже до кінця 50-х років.

Р. 1818 відкрито, з ініціативи дружини малоросійського генерал-губернатора кн. Миколи Рєпніна, Інститут для шляхетних дівчат у Полтаві. Інститут той складався з 5 класів та мав 9-річний курс, але повний курс був обов'язковий лише для стипендіаток шляхетства. При відкритті інституту налічувалося в ньому 20 учениць [138, с. 283-289, 290]. Інститут утримувався спочатку на кошти полтавського шляхетства, а потім також на кошти декількох установ громадського піклування. Тому що внески шляхетства були неакуратні, кн. М. Рєпнін звернувся до Миколи І з проханням перебрати утримання інституту в Полтаві на державний кошт [131, с. 278]. Коли відвідав той інститут київський митрополит Філатер Амфітеатров (у рр. 1837-1857), то директриса інституту скаржилася йому на законовчителя інституту протоєрея Микиту Дашкевича, що він у розмові з товаришами-службовцями і ученицями іноді вживає української мови. Митрополит на це їй відповів: «Ач який жіночий люд вигадливий і вередливий! То ж так для нього хоч перероджуйся! Не до вподоби, бачиш, йому українська мова, яку ж йому більше хотілося б чути? Мабуть, більш до вподоби була б мова на зразок польського пршипршикання. Навпаки, українська мова близька до церковнослов'янської та й у висловах вона – стисла, але багато змістовна». Так і не погодився

митрополит на звільнення протєєрея М. Дашкевича [290, с. 397].

Цікаво, що коли р. 1844 Микола I відвідав у Києві Інститут шляхетних дівчат, то він зауважив, що дівчата говорять дуже добре по-російському, тоді як в Полтавському інституті всі говорять по-українському («помалорусски»), не дивлячись на всі старання шановної директриси. [244, с. 261, 3-я примітка]. Чи не була ота «шановна» директриса, що їй прочитав повчальну лекцію про українську мову митрополит Ф. Амфітеатров?

Р. 1929 відкрито Інститут для шляхетних дівчат в Одесі, а 22 серпня 1838 р. відкрито такий інститут в Києві, з ініціативи київського генерал-губернатора гр. Левашова. Р. 1843 київський інститут перейшов у власний будинок, що його збудовано за планом акад. В. І. Беретті. В 1860-х роках інститут перетворено з 6-річної школи в 7-річну. Р. 1878 дозволено приймати до інституту, крім шляхетних дівчат, також дівчат усіх неоподаткованих станів. У перших роках в числі учителів київського інституту були визначні університетські професори, як, напр., М. Костомаров. Р. 1888 було в тім інституті 253 вихованок [250, с. 468-469].

Згодом почало міністерство освіти відкривати середні школи для дівчат – дівочі прогімназії та гімназії, а духовне відомство, з свого боку, почало відкривали, т.зв. дівочі єпархіальні школи. Київ перший з українських міст відкрив дівочу гімназію, а саме р. 1850-ім. І. Фундуклея. Р. 1860 повстали гімназії для дівчат у Харкові та в Полтаві.

Уже в перших роках існування полтавської дівочої гімназії трапилася неприємна історія: начальниця гімназії наказала вратареві виштовхнути на вулицю одну гімназистку випускного класу за те, що спізнилася на лекції. Воратар виконав те розпорядження достатньо. Обурені поведженням начальниці класові товаришки покараної подали на знак протесту кожна зокрема прохання про добровільний вихід з гімназії. Педагогічна рада ухвалила, щоб начальниця вибачилася перед покараною гімназисткою, а всіх її товаришок – знов прийняти до гімназії. Однак начальниця не бажала вибачитися і подалася на димісію. Як зізнається один тодішній учитель тої гімназії М. Вербицький-Антіох, в акті протесту гімназисток була і його «капля меду» [288, с. 143].

24 травня 1870 р. міністерство освіти видало статут дівочих гімназій і прогімназій, а 1868 р. Св. Синод видав статут для єпархіальних дівочих гімназій.

Курс дівочих гімназій був восьмирічний; восьмий клас мав спеціальне завдання – підготовляти учительок та домашніх вихованиць. Програма дівочих гімназій відрізнялася від програми хлоп'ячих гімназій головню тим, що в ній не було класичних мов, а натомість заведено природо-

знавство. Єпархіальні школи були переважно семирічні, а своєю програмою наближалися до програми дівочих гімназій. Слід додати, що ще були середні школи для дівчат – гімназії відомства імператриці Марії.

Переходжу тепер до огляду становища нижчих шкіл на Наддніпрянській Україні в XIX ст.

Управління школами в тих українських землях, що дісталися після розділів Польщі, перейшло від Едукаційної комісії до місцевих установ громадського піклування. В кожній губернії був директор шкіл, що керував шкільною справою та брав участь в Губерніальній установі громадського піклування при обговоренні шкільних справ, а в кожному повіті догляд за школами доручався «смотрителеві» з призначення губернатора.

Установи громадського піклування, перебравши школи від Едукаційної комісії, негайно завели в них російську мову, а Комісія для заснування шкіл звернула особливу увагу на шкільні підручники з історії, а також на ті книжки, де мова йде про права та обов'язки громадян. Комісія дійшла висновку, що ті підручники дуже шкідливі, бо містять в собі думки, цілком протилежні монархічному устрою. Серед шкідливих підручників була книжка ректора Віленського університету Стройковського «Про науку прав». У тій книзі Комісія признала за недопустиму тезу, що законодавча влада «є в народі, від народу і для народу» [149, с. 439].

При заснуванні Віленської шкільної округи 1803 р. до неї віднесено Київську*, Волинську і Подільську губернії.

Гугс Коллонтай, що взявся скласти для візитатора Волинської шкільної округи гр. Т. Чацького проект парафіяльних шкіл, у листі до Т. Чацького з дня 1 лютого 1804 р. писав: «Російської мови я не увів до програми парафіяльних шкіл з тої причини, що народ не користується тою мовою для наукової мети, а для звичайної – він володіє нею настільки, що може розмовляти з природнім росіянином» [74, с. 334].

Отож Г. Коллонтай, як і гр. Т. Чацький та кн. А. Чарторижський, що був, як уже згадувалося, куратором Віленської шкільної округи, зовсім ігнорували українську мову, бо про неї нема навіть згадки у листуванні Г. Коллонтая з гр. Т. Чацьким.

За статутом парафіяльних шкіл для волинської, київської та подільської гімназій, що його затвердив Олександр I 31 серпня 1807 р. парафіяльні школи, міські та сільські, поділяються на великі й малі та призначаються для бідних шляхтичів, ремісників і хліборобів. У розділі статуту, де мова йде про те, чого має вчитися в парафіяльних школах,

* Царським наказом з дня 23 вересня 1818 р. Київську губернію прилучено до Харківської шкільної округи.

знаходимо такі аргументи: «§ 7. Сини селян у вільний від роботи час повинні вчитися пересаджування і щеплення дерев, виробу доброго хліборобського знаряддя, уділення першої допомоги хворій худобі, а дочки – вчитися хатнього господарства. Рівночасно діти обох полів виучують напам'ять духовні пісні про домашні чесноти та огидливість гріхів. § 8. Поза тим не забороняється селянським синам узимку вчитися наук, що викладаються в парафіяльних школах» [158, с. 856-857].

Учителі парафіяльних шкіл мали одержувати утримання в містах 300 і 250 злотих, а вчительки – 150; в селі учителі – 250 і 200, учительки – 130 злотих річно. Учителі, крім навчання, «повинні також подавати поради про лікування худоби тим, хто їх потребує». «Учителям і учителькам, – читаємо в статуті, – забороняється займатися продажем горілки та взагалі торгівлею» [161, с. 868, 879-880]. Батьки за кожную дитину мали вносити плату за навчання в розмірі вартості півкірця жита» [161, с. 881]. Навчання в парафіяльних школах проводилося польською мовою, бо шкільна система, що її додержувався кн. Чарторижський, мала привести природним способом до думки «про повільну віднову Польщі», як згодом він писав про те в своїй автобіографії [328, с. 332]. Крім шкіл, що утримувалися на кошт установ громадського піклування, були парафіяльні школи на утриманні католицьких чернечих чинів. Напр. у м. Лисянці Звенигородського повіту, була школа, що її утримували оо. Францискани, а в с. Манастирському біля Лисянки, була школа оо. Василіян [162, с. 394]. У Володимирі-Волинському була школа оо. Василіян. За одними спогадами, в тій школі 1829/30 р. було 5 класів. Училися в ній уніати (більшість) і католики, а православних зовсім не було. Р. 1830 через холеру школу закрито, і з того часу її вже не відкривано [88, с. 121-122]. Є відомості, що й гуманська Василіянська школа проіснувала також до 1830 р. У тій школі, що складалася з підготовчого та семи класів, в останнім часі вчилася 800 і більше учнів, переважно греко-католиків [63, с. 160-167]. Гуманська школа через холеру також була закрита 1830 р. [103, с. 18-19].

Після придушення польського повстання 1830-1831 рр. закрито 245 середніх і нижчих шкіл в Київській, Волинській і Подільській губерніях та відрізано від Віленської шкільної округи. Волинську та Подільську губернії з прилученням їх до Харківської шкільної округи а 14 гурдня 1832 р. утворено, як уже згадувалося, Київську шкільну округу, до якої віднесено Київську, Волинську, Подільську та Чернігівську губернії. Шкільному начальству поставлено тепер в обов'язок викурити в школах польський дух, а натомість русифікувати школу. В школах Київської шкільної округи заведено російську викладову мову, а польська мова не була в числі

предметів навчання. Р. 1838 міністр освіти гр. С. Уваров з почуттям самовдоволення писав, що «поле битви, за власним призначенням ворогів, залишається в руках уряду».

У старій «Малороссії», себто в Чернігівській і Полтавській губерніях, тамошній генерал-губернатор кн. Олекса Куракін всіма засобами спонукав шляхетство, урядництво і духовенство відкривати, за статутом 1803 р., повітові і парафіяльні школи, але за час свого перебування на посаді малоросійського генерал-губернатора (до р. 1808) не досяг майже жодних успіхів, бо відусіль зустрів він повну байдужість «въ устроєніи наредныхъ школь». Так, напр., ні чернігівський архієпископ Віктор, ні полтавський єпископ Сильвестр Лебединський не виявляли бажання помощи кн. Куракіну в тій справі. З відомостей, що їх zostавили городничі про школи в повітових містах Полтавської губернії, а земські суди – про школи в повітах, дізнаємося, що р. 1803 залишилися всього 81 парафіяльна школа, в більшості «дяківки», а саме, в 5 повітових містах 13 шкіл (в інших містах шкіл не було), а в 5 повітах було 68 шкіл. В усіх тих школах було 738 учнів, з них дворян – 149, козаків – 151, міщан – 102, казенних кріпаків – 34, власницьких кріпаків – 21, купців – 18, священноцерковних служителів – 23, інші – діти урядовців, військових і т. д. Отож, як бачимо, в кінці XVIII ст. почали послідовно зникати школи, що їх відкрив сам народ, внаслідок заведення при церквах штатів та ревізії 1782 р., що прикріпила кожного до певного місця та роду занять [296, с. 4, 14-19, 23].

Нові школи в Київській шкільній окрузі відкривалися вже за загальним статутом 1803 р. (гімназії, повітові та парафіяльні школи).

За даними куратора Київської шкільної округи, р. 1835. в Києві була одна повітова школа з 162 учнями та 4 парафіяльні школи, а в губернії – 4 повітові школи з 324 учнями та 12 парафіяльних шкіл, де вчилася 251 хлопців і 94 дівчат. У Волинській губернії було 4 повітові школи з 266 учнями та 19 парафіяльних шкіл з 351 учнями (всі хлопці). В Подільській губернії було 2 повітові школи з 146 учнями та 3 парафіяльні з 237 учнями (всі хлопці). В Чернігівській губернії – 17 повітових шкіл з 1005 учнями та 17 парафіяльних з 669 учнями (всі хлопці) [132, с. 127-130].

Керування середнім і нижчим шкільництвом Харківської шкільної округи до часу уведення університетського статуту 1835 р. (фактично до 1837 р.) належало Харківському університетові, що для тої мети мав при собі спеціальний комітет у складі 5-6 професорів під головуванням ректора.

За даними Харківської шкільної округи, 1813 р. була така кількість повітових і парафіяльних шкіл в українських губерніях округи:

Губернії	К і л ь к і с т ь	
	повітових шкіл	парафіяльних шкіл
Харківська	11	32
Чернігівська	5	2
Катеринославська	6	25
Полтавська	8	2
Херсонська	6	-
Таврійська	4	-

[6, с. 1187-1196].

За даними тої самої шкільної округи, р. 1834 дві українські губернії, що були тоді в складі тої округи*, мали таку кількість повітових і парафіяльних шкіл та учнів в них:

Губернії	К і л ь к і с т ь			
	повітових шкіл	учнів	парафіяльних шкіл	учнів
Харківська	11	696	12	345
Полтавська	15	862	22	602

[6, с. 1051].

Отож, якщо взяти на увагу кількість повітових і парафіяльних шкіл у Київській, Чернігівській та Полтавській губерніях за рр. 1834 і 1835 і порівняти їх загальну кількість з тою кількістю шкіл, що була, за даними полкових книг, то можна було дійти висновку про неймовірне зменшення на Україні кількості народних шкіл за той минулий час. У дійсності справа стояла трохи інакше, але нема можливості кваліфікувати її певними числами. Річ у тому, що кураторії шкільних округ в своїх статистичних обрахунках оперували лише з тими школами, що підлягали їхній компетенції, а тому зовсім ігнорували дяківські школи, бо про них не було згадки в шкільнім статуті 1803 р.

Тому що парафіяльні школи з однорічним курсом, за статутом 1803 р. мали утримуватися тільки на громадські кошти або на кошті тих землевласників, що відкривали школу для своїх кріпаків, поширення тих шкіл йшло дуже мляво. А до того нові парафіяльні школи своїм урядовим духом і програмою не задовольняли населення, і воно, як і в давнину, воліло вчити своїх дітей у дяків. За спогадами М. Чалого, він сам у 20-х роках XIX ст. вчився спочатку в неурядовій школі. У Новгороді-Сіверському, відкіль він був родом, було стільки шкіл, скільки було дяків. «В правдивім розумінні, – пише він, – то не були школи, а були доми для приборкування дітей, куди наші міщани віддавали своїх дітей, щоб вони не пустували дома... Діти сиділи там по року за граматкою та постільки

* Чернігівська губернія відійшла до Київської шкільної округи, Катеринославська, Херсонська та Таврійська – до Одеської округи, що її утворено 1830 р.

ж за часословцем і псалтирем... Наслідки дяківського навчання були дуже мізерні: хлопець не вмів прочитати жодної іншої книжки не тільки гражданського, але й церковного друку». Сам М. Чалий учився у якоїсь вдови капітанши, що завела подібну школу. І тут також, як закінчив він буквар, відбулася традиційна каша. Опісля він вступив до парафіяльної школи, де, як звичайно, процвітала тілесна кара. Для кращого контролю над успіхами учнів кожний учитель тої школи призначає з числа школярів т. зв. аудиторів. Аудитор мусів перепитати усіх учнів, йому доручених, та записати нотатки в окремий зшиток. Аудитори здебільшого були хабарники. При виборі аудиторів учитель керувався не так їхнім знанням, як віком [197, с. 388, 391-392; 198, с. 626-627].

Повітові школи, що мали трирічний курс, діставали з державного скарбу 1250 крб. субсидії, а саме, на платню доглядачеві школи – 300 крб., двом учителям – 500 крб., закононавчителеві – 75 крб., учителю малювання – 75 крб. та на утримання школи і обслуговування – 300 крб. річно.

Щоб мати уявлення про повітові школи того часу, подам тут відомості про кобеляцьку повітову школу, за шкільним звідомленням з 1809р. Школа складалася з підготовчої та двох класів. По закінченні другого класу учні могли без іспиту вступати до гімназії. В школі складалися такі предмети: Закон Божий, російська граматики, арифметика, геометрія, алгебра, історія, географія, технологія, фізика, читання і письмо латинської та німецької мови, малювання та наука про повинності людини і громадянина. Училися переважно діти шляхтичів. Іспити були приватні і публічні. До публічних іспитів вибірано кращих учнів [188, с. 388-389]. Звичайний стан повітових шкіл був дуже смутний, бо на будівництво і ремонт тих шкіл жодних асигнувань з державного скарбу не було. Для ілюстрації того стану наведу тут опис богодуховської повітової школи: «Стеля богодухівської школи була остільки стара, що її підпирали стовпами. Одного разу стовп упав і ледве не вбив учня» [33, с. 153].

Повітові школи на початку свого існування склалися переважно лише з нижчого відділу, бо не було кандидатів для заміщення учительських посад в двох класах повітових шкіл. На учительську посаду не рідко йшли ті учні гімназії, яким не давалася наука в гімназії. Ось, напр., учень 3-го класу гімназії Фесенко, провчившись в гімназії шість років, рішив йти вчителі і так мотивував своє прохання про уділення учительської посади: «Через тяжкість предметів та слабкий свій хист не можу, як слід, продовжувати науку, а тому, вважаючи себе нездібним надалі вчитися, маю бажання обняти учительську посаду» [33, с. 155].

Матеріальне положення учительства повітових шкіл було дуже вбоге. Учителі старалися надолужити своє мізерне утримання будь-яким під-

собним заробітком і через те нехтували свої службові обов'язки. Так, напр., в богодуховській і купанській школах учителі майже завжди ходили до школи через день. А один учитель вовчанської школи завів у себе шинок і не ходив до школи, посилаючись на хворобу. Пияцтво серед учительства було тоді звичайним явищем [33, с. 156]. У своєму обіжнику з дня 31 січня 1814 р. міністр освіти Гр. О. Розумовський загрожував, що учитель, виявлений в пияцтві, не тільки буде позбавлений посади і виключений зі служби без атестата, але, крім того, ім'я його буде оголошено у відомостях [22, с. 93]. Коли один учитель на Слобожанщині дістав копію того обіжника, то на маргінесі її зробив такий напис: «Хороше вам, господа начальство, да нам-то плохо!» [44, с. 330].

Переходячи до огляду шкіл, відкритих на Україні землевласниками за тих часів, вкажу, що за найранішу таку школу слід визнати школу в с. Чепурківці на Полтавщині в маєтку Адріяна Чепи, – відкрито її вже 1785р., а з 1804 р. стала існувати офіційно. З інших шкіл на початку XIX ст. відомі – школа в с. Диканці також на Полтавщині, в маєтку Віктора Кочубея (відкрито її 1801 р.); у с. Кручику на Харківщині – в маєтку В.Каразіна (відкрито її 1804 р.); у с. Бабаях – в маєтку О. Щербініна; в с. Бшикині – в маєтку Осипова; в с. Каплунівці – в маєтку Соловйова та дві школи в маєтках гр. Шереметєва, – всі на Харківщині, причому дві останні школи мали своїм завданням підготовляти службовців для маєтностей гр. Шереметєва [33 с. 146-147].

З усіх названих вище шкіл найвизначнішою була кручанська школа В.Каразіна. Ця школа стала широко відомою за час учителювання в ній Григорія Зайченка (від 1809 до 1821 р.), що після закінчення богодухівської повітової школи, на кошт і за керівництвом В. Каразіна підготовлявся до учительства. Шкільний комітет Харківського університету вважав Г. Зайченка за найкращого учителя в харківській окрузі, двічі письмово дякував йому за видатну працю, а потім видав йому нагороду – 450 крб., себто таку суму, якої ні тоді, ні потім не одержував жодний учитель. В. Каразін багато вкладав у кручанську школу і власної праці, і власних коштів, поки не збіднів. Він був добре обізнаний з працями Йогана Песталоцці та листувався з його наслідувачем швейцарським педагогом Ем. Фелленбергом, що р. 1804 заснував у своїм маєтку Гохвілі біля Берна школу, де виховання і навчання сполучив з хліборобською працею [33, с. 149-151]. В. Каразін також мав на увазі поставити свою школу так, щоб не відривала учня від хліборобства. Він хотів, щоб із школи виходили люди, і піклувався тими учнями, що виявили визначні здібності, – такі учні діставали волю з умовою внести за себе згодом викуп [7, с. 98]. Про те, як В. Каразін дбав про інтереси своєї

школи та її вихованців, може: свідчити, м. ін., його лист з дня 31 липня 1807 р. до учителя кручанської школи пан-отця Іванова, що перед тим кінчив белгородську семінарію з похвальним успіхом: «Будь ласка, напишіть мені про учнів, що визначилися своїм успіхом, щоб я міг звідси (з маєтку дружини В. Каразіна на московщині. – С.) надіслати їм гостинці та подбати про дальше піклування про них відповідно до їхнього нахилу... Якщо Бог дасть повернутися додому, то й сам візьмуся за працю в дорученій вам школі», а закінчує лист проханням до пан-отця віддатися школі всею душею, за що Бог винагородить його сторицею: «Уявіть собі, що за радощі виготовите ви своєму дубові в старості,- ваші вихованці будуть люди!» [92, с. 63].

У 30-40-х роках міністерство державних маєтків і само організувало школи для своїх селян-кріпаків, і закликала землевласників відкривати школи для кріпаків, але значна більшість землевласників того часу дивилася на народну освіту, як на пусту і шкідливу забаву. Пригадаймо, що навіть Микола Гоголь у листі до одного землевласника писав: «Вчити грамоти мужика для того, щоб дати йому можливість читати непутящі книжки, що їх видають для народу європейські чоловіколюбці, – це правдива нісенітниця. Якщо у когось з них (селян) дійсно з'явиться бажання вчитися, розуміється, зовсім не для того, щоб стати шахраєм конторщиком, але для того, щоб прочитати ті книжки, що в них міститься Закон Божий, – тоді інше діло. Виховуй його, як сина, і на нього одного витрати усе те, що ти вжив би на всю школу». («Выбранныя мѣста изъ переписки съ друзьями»).

Проте і серед землевласників були одиниці, що розуміли значення школи і дбали про поширення освіти. Так, у Городищі на Київщині колишні кріпаки Симиренко і Яхненко відкрили при своїй цукроварні в 40-х роках школу з 7 учителями та бібліотеку. Вчили в тій школі переважно свідомі українці з вищою освітою, бо городищенська цукроварня була тоді і пізніше культурним осередком українського народництва. В кінці червня 1859 р. був у Городищі Т. Шевченко з подивом оглянув зразково уряджений цукровар, а відвідавши тамошню школу, прийшов в таке захоплення, що начально обняв Кондрата Яхненка, поцілував його і з почуттям промовив: «Батьку! що ти наробив!» і на очах показалися сльози [151, с. 160; 203, с. 461]. Також гр. Болеслав Потоцький відкрив своїм коштом в 1848 р. два притулки – один у Немирові, другий – в с. Ковалівці – на 25 хлопців і 25 дівчат. Учителі немирівської гімназії погодилися дурно вчити дітей [104, докум. 10]. Інші приклади наведу в уступі про лянкастерські школи.

Вагу школи та поширення освіти серед українського населення добре

усвідомили собі члени Кирило-Методіївського братства, як це видно з його статуту, а головне – з записки Василя Білозерського про сільські школи та з допитів поодиноких членів того братства. В. Білозерський у своїй записці, що її хотів подати до уряду, докладно з'ясовує мету, програму і урбанізацію школи для селян, що її мав намір заснувати в Полтаві на власні та на збірні кошти. Школа та мала на меті підготувати дітей селян до того, щоб вони могли повертатися до свого оточення, але з більшим знанням своїх обов'язків, своїх інтересів і потреб хліборобського життя. В школі мали викладатися такі предмети: а) Закон Божий; б) найпотрібніші знання про явища природи, зв'язані з хліборобським побутом; в) вивчення тих ремесел, що найбільше придатні в житті хлібороба; г) ознайомлення з тими засобами, що можуть бути корисними при лікуванні хвороб, що не вимагають конечної присутності лікаря; д) арифметика. До школи мали прийматися хлопці віком не менше 13 і не старше 16 років, козацького стану, що вже вміють принаймні читати, але бідніші діти приймаються без жодного знання грамоти. До школи не могли вступати діти панських кріпаків, – в записці містилося пояснення тої заборони: «Щоб уникнути можливої в майбутньому експлуатації кріпацького учня його паном», але потім це пояснення викреслено. Школа мала утримуватися на жертви «в ім'я любові до людства та народної освіти» [111 с. 126-129]. Микола I та його уряд були дуже налякані програмою Кирило-Методіївського братства*, що домагалася на основі християнської любові досягнути рівності і гідності людських прав, а одним

* Про заляканість Миколи I програмою Кирило-Методіївського братства можуть свідчити ті кари, що їх визначив він власноручно трьом головним на його думку, членам того Братства, а саме Т. Шевченка покарано засланням без реченця в далеку пустелю з зачисленням в простого вояка та з заборонами писати і малювати, М. Гулака – ув'язненням на три роки в Шлісельбурзькій фортеці, а потім засланням до Пермі; М. Костомарова – ув'язненням в Петропавлівській фортеці (просидів у ній один рік), а потім засланням до Саратовя. Трохи згодом Микола I визначив ще тяжчу кару, ніж згаданим трьом братчикам, також за шкідливі думки, а саме народному вчителю Семену Олійничукові, синові кріпака з Вінницького повіту на Поділлі. При трусі у нього знайдено рукопис незакінченого його твору, де автор виступає з гарячою проповіддю проти кріпацького невільництва на Україні. Хоча слідство показало, що С. Олійничук «з ніякими шкідливими людьми не стояв у зв'язку, а тільки сам гадав своїм твором виявити положення селян і через те причинитися до уділення їм якоїсь полехші», він був засуджений на безтермінове ув'язнення в Шлісельбурзькій фортеці. Там його посаджено 17 грудня 1849 р. – у секретному замку – під № 11 з наказом «не допускати ніяких і ні з ким зносин». Лише один командант фортеці знав, хто саме сидить в секретному замку під № 11. Там він і помер 27 липня 1852 р. «від довгої недуги» як повідомив про те командант фортеці шефа жандармів гр. Орлова [241 с. 84, 85, 101]. Подаю тут короткий витяг з рукописного твору С. Олійничука під назвою «Исторический рассказ природных или коренных жителей Малароссии Заднѣпровской, т. е. Киевской, Каменец-Подольской и Житомирвольтынской губерній, про свое житье-бытье» в перекладі І. Кравецького – для освітлення в деякій мірі духовного розвитку автора, що завершив свою освіту вінницькою тоді 6 класовою гімназією. «Розграблені маєтки

із засобів досягнення тої мети ставило поширення освіти. Отож – і це є дуже характеристичним для царського уряду – в допитах поважне місце зайняли запити про те, хто саме подав думку засновувати школи та поширювати освіту серед народу, з якою метою це робилося, і навіть – «яким правом обмірковували братчики питання про освіту селян». (Допит Олександра Навроцького, Панька Куліша, В. Білозерського та ін.). Так, напр., на запит при допиті в III відділі царської канцелярії про те, «які школи думали заводити, де і яким чином», П. Куліш відповів: «Ми мали намір скласти короткі підручники українською мовою з церковної і цивільної історії, географії, рахівництва та сільського господарства, а школи заводити спочатку хоча у дуже малій кількості, – мали намір умовити землевласників, була думка заводити школи по селах під керуванням священиків» [58 с. 173].

Після переведення слідства в справі Кирило-Методіївського братства, як писав М. Костомаров у листі до видавця журналу «Колоколь» Олександра Герцена, «цензура та шпінство почали страшенно лютувати проти України, не тільки українським книжкам не дозволявано являтися на світ, але переслідувано навіть наукові статті про Україну на московській мові; самі назви: Україна, Малороссія, Гетьманщина уважалися неполяльчими» [28, с. 217].

Крім повітових і парафіяльних шкіл, в 20-40-х роках XIX ст. існували у нас ще т. зв. лянкастерські школи*. Лянкастерська метода що вживалася в деяких школах при навчанні читання, письма і арифметики та давала змогу проводити навчання в багатодітній школі з одним учителем, полягала в тому, що учитель вибирав з кращих учнів помічників собі, що мусили своїй певній групі учнів пояснити те, що вони самі засвоїли безпосередньо від учителя. Лянкастерська метода, знана ще під назвою

великих київських князів у благодатнім і на все багатім краю стали зовсім толокою та паствою для тутешнього і заграничного гільтайства, де жадоба користоловства й хижості не має чи не хоче мати ніякого впливу. Замість дітей і наступників Мономаха, яким сей добрий монарх наказував у своїм завіщанні, щоб пильно наглядали, аби їх тивуни й отроки не кривдили селян, – налетіли тепер на нас зі всього світа нехристи, які під видом законності торгують руськими душами, й як кровожадні п'явки ссуть без перестанку нашу кров. Первопрестольний Київ, колиська віри й християнства при народженні народу руського на християнський світ, став понижаючою для людського роду торговицею руських душ, де лях ляхові продає за жидівські гроші законним правом душі руських мучеників, де жида, в яких руках торгівля й усе багатство тутешнього краю, під лянською маскою купують руських невільників і разом з ляхами мордують їх безнастанними роботами» [241, с. 93]. Біографію С. Олійничука та про його долю вперше оголосив російський публіцист П. Щиголев у журналі «Былое» (1906, июль), а потім перевидав її у збірнику «Исторические этюды» (2-е вид. СПб, 441+2 печ. с.). І Кравецький переклав цю статтю на українську мову (див.: Літературно-науковий Вістник. 1906. К. 10. С. 84-102).

*Йосип Лянкастер – англійський педагог (1771-1838).

методи взаємного навчання, власне кажучи, вживалася на Україні уже в наших стародавніх школах, – пригадаймо наших авдиторів, – але коло 20-х років появилася вона на Україні в більш упорядкованій формі, а до того в школах з значною кількістю учнів.

Десь коло 1816-1820 р. повстали в Києві дві лянкастерські школи, – одна при 3-й понтанній роті, заснована полковником Шварценбургом, а друга – при військово-сирітським відділі, заснована генерал-майором Михайлом Орловим. Військово-сирітська школа була найбільшою лянкастерською школою на Україні. Відвідувач її з захопленням розповів у своїх спогадах про враження про неї. З його слів дізнаємося, що лянкастерську систему вивезли з Франції під час походу 1814 р. корпусний генерал Раєвський та керманіч генерального штабу генерал-майор М. Орлов*. Ось як описує той відвідувач свої враження: «З першого погляду вживається, наче бачиш перед собою велику кількість машин, що рухаються на звук свищиків, дзвіночків і т. п., а не гурт школярів у кількості до 1800 осіб, що приходять до школи продовжувати свою науку. Але коли я на досвіді побачив, що кращий учень, приблизно 11 років віком, – а таких є там дуже багато, – керує іншими, значно старшими за нього, тоді легко було мені пересвідчитися, що цей спосіб навчання, на вигляд машинний, ані трохи не затримує природних здібностей» [57 с. 66]. Як свідчить відвідувач київської школи, до неї з різних місць надсилалися учні, щоб підготуватися до навчання за лянкастерським методом, а потім вони відкривали школи взаємного навчання в Москві, Могилеві, Херсоні. Київською школою керував інженірний штабс-капітан Прасолов. Декілька лянкастерських шкіл повстало в маєтках українських землевласників. Так, р. 1822 в містечку Городищі землевласник гр. Михайло Воронцов відкрив школу, де вживалася лянкастерська метода. В тій школі р. 1840 вчилася 30 дітей, з них 16 дітей селян, а решта – діти графських слуг та приватних осіб, в тім числі і шляхтичів. [89, докум. 80-82]. Р. 1832 згадується школа взаємного навчання в с. Бабаях на Харківщині, в маєтку діда О. Щербініна; в тій школі вчилася 19 дітей селян та двоє сторонніх при однім учителі [46, с. 324].

Лянкастерська школа в Росії вперше повстала в маєтку гр. Миколи Румянцева, відомого мецената і культурного діяча (він був син гр. Петра Румянцева, колишнього правителя України) в містечку Гомелі

* Переведений потім на посаду командира дивізії до Кишинева ген. М. Орлов і там дуже добре поставив у війську лянкастерські школи, доручивши завідування ними майорові В. Раєвському. Але поліція скоро знайшла, що вояки в тих школах переймаються «згубним духом вільнодумства». Почалося слідство. В. Раєвський був покараний ув'язненням в тираспольській фортеці, а М. Орлов був позбавлений дивізії з призначенням перебувати при армії [297, с. 17].

Могилівської губ., куди він запросив для організації тої школи 19-літнього англійця Якова Герда. Згодом Я. Герд оселився в Петербурзі, прийняв російське підданство та став відомим російським педагогом [228, с. 651, 656]. З волі Олександра I лянкастерську методу завели для навчання грамоти вояків у Петербурзі та інших містах; тою методою велося також навчання сиріт в петербурзьким виховнім притулку, що був під опікою дружини Олександра I. Там же, в Петербурзі, 14 січня 1819 р. повстало «Товариство заснування шкіл за методою взаємного навчання». Це Товариство відкрило школи не лише в Петербурзі, але й на провінції, м. ін., в Києві, Херсоні та інших містах України. На чолі Товариства стояв гр. Федір Толстой, що пізніше багато прислужився до звільнення Т. Шевченка з заслання [269, с. 336-337]. Але недовго користувалася лянкастерська метода прихильністю осіб: в скорому часі лянкастерські школи були запідозрені в крамолі ніби за зміст таблиць, що вживалися в тих школах*. Гр. Ф. Толстой потрапив під догляд поліції. Ображений такою безцеремонністю гр. Ф. Толстой заявив Товариству зречення з головства. На другий день був призначений на його місце кн. Андрій Голіцин. Тоді всі члени Товариства відмовилися надалі бути його членами [298, с. 371].

Після ворохобні в Семенівським полку в Петербурзі в ніч з 16 на 17 жовтня 1820 р. Олександр I наказав звільнити з посади директора лянкастерських шкіл в Петербурзі Миколу Греча, а в листі до І. Васильчикова з дня 10 листопада 1820 р. цар писав: «Пильно стежіть за Гречем і за людьми, що були в його школах, будь то вояки, чи маленькі дівчатка. Признаюся, – я дивлюся на них з непокаєнням... Я певен, що справжні привідці знаходяться поза полком (Семенівським. – С.) – з гурту таких осіб, як Греч або Каразін» [42, с. 773-774]. Семенівська ворохобна поклатала край лянкастерській методі у військових школах, але в приватних школах та метода уживалася і далі, хоч міністерство освіти, з свого боку, заборонило уживання в школах лянкастерської методи**.

Діти шляхтичів, особливо дівчата, вчилися також у пансіонах, що їх поширення припадає на першу чверть XIX ст. Уже р. 1801 відкрив у Києві пансіон І. Борецький, р. 1802 – французький капітан Компаньон, а

* Таблиці для читання містили в собі народні приповідки; на погляд міністра освіти кн. О. Голіцина, деякі з тих приповідок були дуже аморальні, або такі, що можуть сприяти лихим прикладам, як, напр., «Води й цар не вгамусь», «Не кожний є чернець, що має клобок», «З кого суддя взяв, той і правий став» і т. п.

** Особливо поширена була лянкастерська метода в 40-50-х роках в Сибіру, де декабристи, за прикладом свого товариша Івана Якушкіна, провадили ту методу в школах свого місця перебування. І. Якушкін склав «Записку о прим'єненіи метода взаимного обучения въ уѣздныхъ училищахъ» та цілу низку «учебныхъ пособій» з різних предметів шкільної програми, що переходять тепер в ГЦІА (Госуд. центр. истор. архив) [341, с. 488-491, 655].

р. 1803 – вдова Штуц [48 с. 451]. Особливо зростала кількість пансіонів у Харкові. Так, р. 1805 були там пансіони чужинців Гілейна, Ольденборґера, крім раніш згаданого пансіона протоієрея В. Фотієва, а в 20-х роках налічувалися там 5 хлоп'ячих і 8 дівочих пансіонів, причому відкривали їх не лише чужинці, але й місцеві мешканці, – як, напр., директор шкіл Ейбен, префект харківського колеґіуму Рейпольський, учитель харківської повітової школи Зимницький [46, с. 308; 146, с. 26-27]. Р. 1837 було в Харкові 7 пансіонів, – в них училося 207 хлопців, 199 дівчат, з них дітей шляхтичів – 358, купців і міщан – 36, інших станів – 12 [33, с. 162]. У Чернігові, здається, уже в 60-х роках був пансіон С.Ф.Осовської, де вчилася, м. ін., Марія Адамовська, пізніше славнозвісна артистка Марія Заньковецька. Учителем російської мови і літератури був там у неї знаний уже нам свідомий українець Микола Вербицький, що перед тим учителював в полтавській дівочій гімназії. Він, за особистим признанням М. Заньковецької, «справив вирішальний вплив на її духовний розвиток... та вказав своїй учениці справжню путь до мистецтва» [338, с. 51]. Були пансіони також в повітових містах і навіть містечках: в Сумах, Золотоноші, Гумані, Звенигородці, Смілі і т. д. У Прилуці в 10-х роках Микола Маркевич, пізніше український історик, учився в пансіоні українського письменника Павла Білецького-Носенка. Пансіон той існував ще в 30-х роках [339, с. 511]. У Ніжині в 20-х роках був пансіон панни Лисавети Руссет для шляхетських дівчат. У числі предметів у тих пансіонах були французька і німецька мова та міфологія. Платня була досить висока – 800 крб. річно. В згадці про відкриття того пансіону вказувалося, що «за винятком братів, не будуть допускатися до пансіону молоді, нежонаті особи» [30, с. 173-174]. Невідомо, чи здійснила свій намір вдова Штуц – відкрити дівочий пансіон в Гумані, про що клопоталася вона 1811 р. перед шкільною адміністрацією [48, с. 457]. У «Київській Старині» знаходимо згадку про те, що учитель київської гімназії Петро Гедуен звернувся до кураторії Київської шкільної округи з проханням дозволити йому відкрити в Києві пансіон з програмою, що відповідала програмі перших трьох класів, але невідомо про наслідки того прохання, бо, мовляв, є тільки відомості, що 23 вересня 1841 р. генерал-губернатор Д. Бібіков надіслав кураторові округи кн. Давидову такого листа: «Не бачу перешкод дозволити вчителю 1-ї київської гімназії П. Гедуєнові відкрити пансіон, якщо він не вчився в Крем'янці і не був там учителем та є відомий вашій ясновельможності як благонадійна особа» [114, с. 145-147]. Однак з біографії М. Лисенка відомо, що він вчився в пансіоні Гедуєна на початку 50-х років. У Златополі чужинець Людвиг Вільєтті р. 1830 відкрив хлоп'ячий пансіон, що складався з 5 класів.

Р. 1836 П. і Ф. Лопухіни пожертвували кошти на заснування в Златополі шляхетської школи і де Вільєтті був учителем французької мови. Там же 1836 р. був пансіон майорши Данилевської, р. 1837 відкрила в Златополі пансіон пані Перрімонд, що тоді прийняла російське підданство. Уже в перший рік пансіон той мав 32 учениці [291, с. 151-152].

Згадаю, накінець, про невдалу спробу кременчуцького маршалка Л. Руденка відкрити в Кременчуці дворянський пансіон. Р. 1809 Л. Руденко звернувся до полтавського губернатора А. Козачковського з проханням дозволити відкрити в Кременчуці пансіон, для чого він готовий пожертвувати 40 тисяч крб. та збудувати для пансіону дім вартістю до 10 тисяч крб. Малоросійський генерал-губернатор кн. Лобанов-Ростовський прихильно поставився до того прохання, але в ту справу втрутилася дружина Л. Руденка: вона надіслала міністрові внутрішніх справ кн. Б. Куракіну листа про те, що її чоловік заплутався в боргах, а тому й не може здійснити свого наміру «без порушення состояния свого, купно и моего». Л. Руденко потім сам написав кн. Лобанову-Ростовському, що він «покидає свій намір» [134, док. 3-6].

З урядових розпоряджень в справі пансіонів згадаю тут два об'їзники: об'їзник міністра освіти з дня 3 березня 1826 р. наказував пансіонам додержуватися тої самої програми, що її встановлено для шкіл міністерства освіти – 23 квітня 1839 р. видано царський наказ про заборону видавати свідоцтва на право приватного навчання особам польського походження [86, с. 49-51]. Можна думати, що ті розпорядження спричинилися до зменшення кількості пансіонів на Україні, але все ж їх було там чимало; так, напр., в Києві в 40-50-х рр. були пансіони Залеської, Ганф (потім Нельговської), Ленц, Віммер, Гогге, Смірнкової [244, с. 261-262]. Вейля та П. Гедуєна, що в них вчився, як відомо, М. Лисенко. Навіть в містечку Златополі р. 1850 пані Ганна Велькоборська відкрила дівочий пансіон, де уже в перший рік було 37 учениць, а р. 1855-64, там же, в Златополі, 23 серпня 1859 р. відкрила дівочий пансіон пані Парфінович [291, с. 153].

Цікаві відомості про перебіг річних іспитів у пансіонах подає в спогадах один з харківських педагогів того часу: «Іспити в пансіонах – для проформи. Викликається лише кращих учениць, але часто і найгірші відповідають також жваво на запитання, що їм уже наперед відомі, та приводять в захоплення розчулених присутніх «мамаш» і «папаш». Сипляться подяки і подарунки як власникам пансіонів, так і класовим дамам, не минаючи няньок і економки. Зі всієї програми урочистого акту, розуміється, найбільш цікава і путяща частина – це декламація віршів – російських, французьких, німецьких, – музичні

вправи на роялі, співи та танці... Наприкінці директор, прочитавши список учениць, що переводяться до наступних класів, роздає гідним (а нерідко і негідним) похвальні листи, книжки та атестати» [146, с. 13]. Деякі шляхтичі вчили своїх дітей вдома, запрошуючи до себе учителів, здебільшого чужинців. Так, відомий педагог І. Тимковський радив Василеві Полетиці запросити швейцарця Ів. Вернета*, колишнього вчителя новгород-сіверської гімназії [85, с. 153-115].

Наведу тут цікавий документ – умову діди́ча з одним учителем, не змінюючи орфографії того документа: «1800 р. октяб́ря 7 дня, а ниже подѣписавшейся Прусской нации Фридрихъ Лотъ обовязался сымъ контрактомъ от вступления моего в должность жить годъ в дома х-го уезда у господина помещика Подполковника К. обучать зимніе мѣсяци дѣтей ево нѣмецкому языку граматическимъ правиламъ читать и писать и нижнехъ классовъ арифметики и за сыномъ ево К. иметь неусыпное смотрение за поведениемъ ево... и по прохожденее земнихъ мѣсяцей мне Лоту за его сынамъ уже боля не смотреть и детей не учить а вступить мне вдолжность садовничю и старатца зделать два аглицкия сада» [112, с. 226-227].

Про домашнє виховання шляхетських дітей на початку ХІХ ст. знаходимо яскраву характеристику в мемуарах одного з тодішніх маршалів на Херсонщині: «Навчи сина танцювати, грати на фортепіано або гітарі, а якщо можна, щоб він міг співати, то це буде чудово; говорити по-французькому, – розуміється, тільки говорити, а що говорити, до того нема діла ... Малювання також ще йде до модного виховання, але щоб воно не йшло далі, ніж змальовувати силуети, а якщо встане розуміння, то не погано було б навчитися складати узорі для п'яльці цим забавам юнак набуде право входити до спальні та інші внутрішні кімнати дому, де займаються покойові дівчата вишиванням, і женихатися для досягнення сердець або з швачками, або з самою господинею, або її доньками». Щодо жіночого домашнього виховання – характеристика його тим самим автором – не менш гостра: «Лопотіти по-французькому, грати на якимсь інструменті та танцювати – оце головні елементи, що входять до суті модного виховання; додайте до цього усю школу кокетування і напівголий одяг, – і ви матимете цілковите уявлення про жінок ХІХ в.» [217, с. 334-335].

Раніш, ніж перейти до огляду нового періоду в історії нашого шкільництва, подам тут статистичні дані про кількість народних шкіл і учнів у них за 1850 рік.

Губернії	Кількість шкіл	Кількість учнів	На 100 душ населення припадає учнів
Волинська	76	3558	0,23
Катеринославська	161	9652	0,92
Київська	142	9114	0,50
Подільська	143	4432	0,25
Полтавська	160	7866	0,44
Харківська	128	7227	0,48
Херсонська	168	8704	0,80
Чернігівська	173	7709	0,54
<i>Разом.</i>	1151	58262	[172, с. 116-117].

З царюванням Олександра ІІ одразу повстали в царській Росії питання, чи корисно поширювати письменність серед простолюду та як слід його виховувати. І тоді також відізвалося в пресі чимало голосів проти поширювання грамоти серед простого люду з тих міркувань, що сільські грамотії вживають свого уміння читати і писати лише на шкоду інших, що грамотії морально псуються і гинуть. Отож треба було К. Ушинському виступити в пресі (1858) на захист тої засади, що письменність, себто вміння читати і писати, не може мати ні доброго, ні злого впливу на моральність людини, бо письменність є лише знаряддя виховання і навчання, але чим більше буде письменних, тим менше буде для них спокуси користуватися письменністю в своїх безсовісних інтересах.

Тоді також повстало в Росії декілька педагогічних часописів, де визначні педагоги та учені, українці з роду, взяли найактивнішу участь. Так, проф. Павло Рєдкін р. 1857 вмістив у часописі «Журналь для воспитанія» статтю «Что такое воспитаніе?», де доводив, що правдива освіта охоплює цілу людину: тіло, почуття, розум і волю в їх єдності та цілості. К. Ушинський в тім самім часописі (1857-1858) помістив статтю «О народности въ общественномъ воспитаніи», де відстоював таку основну засаду: «Виховання, що його витворив сам народ та збудував його на народних принципах, має таку виховну силу, що її нема в найкращих системах, якщо ті системи базуються на абстрактних ідеях, запозичених у іншого народу».

Освітнє питання зайняло, як уже згадувалося, визначне місце в програмі членів Кирило-Методіївського братства. Тепер дехто з тих членів, що уже були на волі, мав змогу приступити до здійснення своїх освітніх планів, гадаючи, що на ґрунті нового політичного ладу в Росії оживе українська школа. Уже р. 1857 вийшла у світ «Грамматка» П. Куліша, що її з захопленням привітав Т. Шевченко, що перебував ще на засланні.

*Про Ів. Вернета див. Багалій Д. Харківський педагог і журналіст Іванъ Филипповичъ Вѣрнетъ // Очерки изъ русской истории. Харьковъ. 1911. Т. 1.

Призначення М. Пірогова на посаду куратора Київської шкільної округи р. 1858 також віщувало добрі перспективи для розвитку національної освіти в межах тої шкільної округи.

Перша українська школа, що повстала в Києві р. 1859, була потайна – без офіційного дозволу – за планом семирічна школа, де учителювали тодішні студенти Київського університету В. Антонович, Борис Познанський, Тадей Рильський. Програма школи мала відповідати курсу гімназії. Вчилася в тій школі, здається, 15 хлопців з селян. У числі учнів було двоє родичів Т. Шевченка. Всіх тих учнів утримували самі учителі на свій кошт, наче для своєї послуги, а в дійсності держали їх у себе як вихованців. Так проіснувала школа, поки не надійшло р. 1862 урядове скасування недільних шкіл в Росії. Довелося учителям потайної школи примістити більшість своїх вихованців в гімназію, а з іншими продовжувати дома шкільне навчання*. Поліція, що не раз накидала оком на ту школу, заявила робити трус в квартирі, де поміщалася школа, але, як пише В. Антонович в своїх мемуарах, «застала тільки двох хлопців, а решти в школі вже не було. Почалося слідство. Притягли до отвіту всіх, хто в ній учителював. Ми стояли на тому, що школи в нас не було, бо по закону школою називається таке учебне заведеніє, де єсть не менше семи учнів. У нас же єсть по два, по три учні, котрі нам доручені родичами за плату... Слідователі звернули увагу на сочиненія учнів. Але ми цього сподівались і через те забрали з школи всі сочиненія на теми більш або менш патріотичні, zostавили такі, що були на теми індеферентні або благонадежні. Серед їх слідователь вибрав про Дмитрія Донського і допитувався, чого така тема була дана учням. «Как хотите, – говорив він, – а это съ цѣлью прославленія свободы». Я образився за честь Дмитрія Донського і став допитувать у слідователя, чи він бажав би, щоб Росія досі була підвладна монголам. Слідователь начебто засоромився і залишив цей сюжет» [2, с. 46, 56, 57, 78].

Того самого 1859 р. повстала в Києві перша недільна школа, що потягла за собою цілу низку недільних шкіл не лише в Києві, але й в багатьох місцях України, про що мова буде далі в уступі про позашкільну освіту.

Освітній рух, що вибух на Україні на початку 60-х рр., старанно реєструвався на сторінках часопису «Основа», що почав виходити в Петербурзі з січня 1861 р. І яких тільки питань з ділянки народної освіти не зачеплено в статтях і дописах того часопису за час його дворічного

* Як свідчить Катерина Мельник-Антонович у додатках до «Мемуарів» В. Антоновича, з учнів української потайної школи не вийшло свідомих українців, а один з них – Дмитро Пихно – пізніший професор Київського університету – був навіть відомим ворогом українства [2, с. 78].

існування! Тут я подам лише той матеріал, що може характеризувати становище українського шкільництва 1861-1862 рр.

Микола Костомаров виступив у ч. 5 «Основи» 1862 р. зі статтею «О преподаваніи на южнорусском языке», де закликав громадянство взятися до видання книжок для наряду українською мовою, та про утворення шкіл, де діти селян набували б освіту в рідній мові. В тій самій статті М. Костомаров накреслив план видання книжок, потрібних українському народові. На його думку, крім букварів, для початкової школи народіві потрібні церковна історія, катехизис, пояснення богослужіння, уривки з життєписів святих та поучень святих отців, арифметика, географія, природознавство, граматика рідної мови, накінець, книжка, що давала б народіві головні відомості про його положення в державі та його юридичні права. «Історію, наперекір іншим, – пише М. Костомаров, – ми не вважаємо потрібним заводити в цей план первісної освіти». В кінці своєї статті автор висловив надію, що влада не вважатиме рідну мову і саморозвиток «южнорусского народа» за щось шкідливе для цілоти держави.

Але даремні були ті сподівання. На сторінках тої самої «Основи» (1862 р., жовтень) знаходимо статтю О. Стоянова «Неправдивість і байдужість – головні перешкоди в поширенні грамотности», де автор спростовує закиди в сепаратизмі і т. п., що їх скерував редактор. «Вѣстника Юго-Западной и Западной Россіи» п. Говорський на адресу одної з київських шкіл за те, що там при навчання вживали українських підручників. А незабаром виступив у часописі «Современная Летопись» всесильний публіцист реакційного напрямку Михайло Катков*, про що знаходимо інформацію також в «Основі».

Павло Чубинський розповідає в дописі з Боришполя, на Полтавщині, про ті труднощі, що їх він зазнав при відкритті школи в Боришполі. Наприклад, директор народних шкіл офіційно запитував П. Чубинського, чи спочуває народ утворення школи і т. п. («Основа», 1862, квітень). А коли полтавські діячі Дмитро Пильчиків, Олександр Оболенський та ін. звернулися до петербурзького Комітету грамотности з проханнєм вказати популярні книжки для перекладу на українську мову, то в Комітеті при обговоренні того питання Сафронов і Хотинський висловилися проти української мови. Автор хроніки «Современная южнорусская Летопись» («Основа», 1862, серпень) кінчає її такими словами: «Нехай же ця жалібна зловісна пригадка спонукає наших українських діячів до тіснішого

* Цікаво, що той самий М. Катков у своїй дисертації «Объ элементахъ и формахъ словяно-русского языка» (Москва, 1845) різко відрізняє «малорусское и великорусское наречія» [229, с. 13].

об'єднання праці на користь народу, нехай це розбудить сплячих і дасть спокою лінивим і байдужим». І вона при тому всьому значно зросла кількість народних шкіл на Україні, якщо, розуміється, можна вповні довіряти тогочасним статистичним даним*.

На сторінках «Основи» (1862, березень) оголошено такі дані про народні школи на Чернігівщині в 1861 р.:

Повіти	Кількість шкіл	Кількість учнів хлопців	учнів обох статей
Новгород-Сіверський	68	1404	189
Малинський	63	835	133
Глухівський	55	1054	135
Стародубський	77	847	112
Новозибковський	50	819	134
Остерський	51	624	160
Чернігівський	48	602	125
Сосницький	61	572	136
Суразький	33	532	144
Козельський	46	525	146
Конотопський	41	558	105
Кролевецький	38	587	59
Ніжинський	49	515	120
Берзеньський	38	511	99
Городницький	41	519	72

Є підстави думати, що лише незначна кількість народних шкіл на Україні користувалася тоді при навчанні українських дітей рідною мовою, – бодай в «Основах» зустрічаємо лише як виняток згадку про навчання в тій чи іншій школі українською мовою, напр., у с. Чорнім Куті Ананіївського повіту, на Херсонщині, учитель німець Шварц учив дітей українською мовою (Основа, 1861, січень), але та ідея вже знаходила признання як в ширших колах українського громадянства, так і серед поступових росіян. Навіть міністр освіти Олександр Головнин вніс у проект статуту про народні школи такий принцип: там, де народна мова не є російська, слід починати навчання місцевою мовою, а потім ступнево переходити до російської мови. Проект той був надісланий до всіх шкільних округ, університетів, гімназій і т. п. з пропозицією подати свої

* Наприклад, «Кіевская Спархiальная Вѣдомость» в р. 1861 зауважила, що багато шкіл заведено на папері, що діти, раз занесені до списку учнів, уже надалі визнавалися за справжніх учнів, так що запопадливий статистик, на підставі офіційних даних, міг би тішитися великою кількістю неіснуючих шкіл та виводити відтіля характеристичні риси певної місцевості (Основа, 1862, Березень).

завваги. Майже всі гімназії Київської шкільної округи висловилися за введення української мови в народних школах. Одночасно за підписом трьох діячів полтавських недільних шкіл. Д. Пильчикова, В. Лободи та Олександра Кониського до петербурзького Комітету грамотності було надіслано прохання поклопотатися перед міністерством державних маєтків про дозвіл користуватися в школах того міністерства на Україні граматами Г. Деркача, П. Куліша та О. Строніна (за методом Золотова). Діставши копію згаданої петиції полтавців, кияни-педагоги, за підписом 84 осіб (у тім числі В. Антоновича, М. Драгоманова, П. Чубинського) звернулися до того самого Комітету з проханням взяти на себе клопотання про дозвіл у школах «южнорусского края вживати підручники на рідній мові населення» [206, с. 11-16]. Комітет поставився до тих заяв прихильно і зі свого боку розпочав клопотання перед міністерством освіти, але при обговоренні проекту статуту про народні школи в спеціальній урядовій нараді точка про мову навчання в редакції міністра освіти не знайшла підтримки з боку більшості членів наради з тих міркувань, що «правительство повинно дбати про розвиток загальної російської грамотності, а не місцевих діалектів».

Виданий 14 липня 1864 р. статут про початкові народні школи прямо вказує, що навчання у всіх школах має проводитися російською мовою. Чинність того статуту поширювалася, м. ін., на Харківську та Одеську шкільні округи, а також на Чернігівську та Полтавську губернії Київської шкільної округи. Щодо Київської, Подільської та Волинської губерній – в них управління школами визначено статутом з дня 26 травня 1869 р. Згідно з тим статутом, всі школи згаданих трьох губерній знаходилися під куруванням куратора Київської шкільної округи, а ближчий догляд за ними доручається інспекції народних шкіл тої округи. Але щодо мови навчання – у всіх школах мала бути російська.

Усунення зі статуту про початкові народні школи 14 липня 1864 р. згадки про «місцеві діалекти», безперечно, сталося не без впливу обіжника міністерства внутрішніх справ Петра Валуєва (з дня 20 липня 1863 р.) про заборону видавання науково-популярних книжок та підручників українською мовою, бо, мовляв, такої мови «не было, навіть и быть не может». Докладно про той обіжник говоритиму далі в уступі про позашкільну освіту.

До речі, згадаю тут про шкільництво національних меншостей на Україні щодо уживання рідної мови в школах відповідної національності в XIX ст. Польського шкільництва не було від того часу, коли закрито останні «фундаційні» школи. Накази р. 1865 і пізніші старанно усунули усякий слід польської мови з урядових установ, шкіл і публічного життя.

В середніх школах за якихось десять років перед січневим 1863 р. повстанням можна було виголошувати молитви по-польському тільки на лекції релігії. В усіх інших випадках усі предмети мали викладатися по-російському. Але від того часу повстали на Україні таємні польські школи, що в них учителювали то жертovníй парафіяльний ксьондз під плащином підготовки дітей до сповіді, то якась панночка з місцевої оселі, то студент Київського університету, що конспіративно оселявались в містах та фабричних районах, або члени польських середньошкільних організацій. А, може, то були мандрівні учителі, інваліди з народних повстань, попросту побожні жебраки або удавані жебраки, «віддані народній справі, люди прості, але великі духом» [224, с. 2, 5].

Тільки жидівські та татарські школи могли існувати по-стародавньому. Жидівські школи були хедери та талмуд-тори; вчили в них учителі-меламеди. Програма навчання в тих школах зводилася до читання жидівського тексту та пояснення Біблії і талмуда. Учні засвоювали пояснення чисто механічно. Та й не диво, бо самі меламеди були неукі і неосвічені. В 60-х рр. XIX ст. виникло «Товариство просвіти поміж жидів у Росії» з комітетом у Петербурзі та відділами на Україні – в Одесі і Києві, а р. 1880 повстав «Комітет в справі заснування Товариства ремісничої і хліборобської праці серед жидів у Росії». Законом з дня 16 березня 1873р. відкрито в Житомирі Жидівський учительський інститут, декілька казенних жидівських шкіл. Закон 1893 р. предоставив права меламедів кожному охочому без жодних іспитів, освітнього цензу та програми. Хедери стали поширеним типом жидівських шкіл, де вчать майже геть усі жидівські хлопці віком від 7-8 років до 14 і старше. Як свідчать самі історики жидівського шкільництва, «реорганізація хедера йде дуже поволі, так що хедерові ще довго прийдеться грати свою просвітну роль в тій застарілій формі, до якої привело його минуле» [225, с. 646-650]. Діти жидівської національності мали право вчитися в загальноосвітніх російських школах, але, як уже згадувалося, від 1887 р. встановлено «numerus clausus» для вступу жидівських дітей до середніх шкіл.

Кримські татари мали свої школи. Головні школи – медресе – з семирічним курсом підготовляли муфтіїв (відповідають православним єпископам) і кадї-сікерів (відповідають вікарним єпископам). Муфтії, згідно з правилами релігії, обов'язково мусить бути мудерисом, себто професором. Мудерис – це вище звання ученого у татар. Учні медреса, т. зв. сохти, користуються великою пошаною серед татарського народу як духовні особи. Старші з сохт або ті, що уже закінчили медресе і залишилися при ній, відіграють роль тутарів. Медресе утримувалися на прибутки вакуфій, себто мастків мечетей. Нижчі татарські школи –

мектеби – мали обслуговувати дітей віком від 6 до 15 років. З правила всі татарські діти повинні вчитися в мектебах, але не всі виконують ту повинність. У татарських школах не було навчання російської мови, бо, на погляд татар, читати по-російському – значить вчитися російській вірі. Спроби російського правительства завести російську мову в татарських школах не мали успіху. Рівно ж невдала була спроба утворити татарський відділ при сімферопольській гімназії. Татарське населення з недовірям ставилося до всіх заходів царського уряду обмосковити його, бо вірило, що засвоєння російської мови потягне за собою і намір уряду повернути татар до християнства, а головне – встановити для них військову повинність [237, с. 103-116].

Ще перед виданням шкільного статуту з дня 14 липня 1864 р. видано 1 січня 1864 р. статут земських установ (скорочено – земств), що ним вводилося місцеве самоврядування в деяких губерніях і повітах. Земство відіграло важливу роль у розвитку освітньої справи в тих губерніях, де воно було заведено. Раніш, ніж перейти до огляду діяльності земств на Україні в освітній справі, вважаю за потрібне коротко переказати історію школи, що її заснував у своєму маєтку відомий український філософ Володимир Лесевич. Його школа була першою ластівкою конфлікту між здоровою педагогічною засадою і безглуздою вимогою шкільного закону 14 липня 1864 р.

В. Лесевич улітку 1864 р. у своєму маєтку в с. Денисівці Лубенського повіту на Полтавщині поставив будинок для школи, закликав на учителя Дмитра Безуглого, що вчився з осені 1863 р. коштом В. Лесевича в Київській педагогічній школі, та звернувся за дозволом до інспектора шкіл Лубенського повіту про відкриття школи в с. Денисівці. Прохання В. Лесевича пішло ходити від одної установи до другої, але В. Лесевич вирішив розпочати навчання з осені 1864 р. Навчання в ній проводилося українською мовою. Навесні 1866 р. відвідав ту школу дідич з Пирятинського повіту Гнат Закревський, надзвичайно захопився успіхами денисівської школи і тоді ж таки вмістив у ліберальнім часописі «С.-Петербургскія Вѣдомости» статтю про блискучі наслідки навчання рідною мовою. Та стаття – після недавнього перед тим замаху Д. Караказова на Олександра II., а замах той М. Катков провокаційно ставив у зв'язок з українським сепаратизмом – наробила великого переполоху серед шкільної адміністрації на Полтавщині. Директор народних шкіл Полтавської губернії негайно надіслав до всіх шкільних інспекторів губернії таємного листа з запитом, чи не знає хто з них школи, де вчать дітей українською мовою. Коли було встановлено, що мова йде тут про денисівську школу, то губерніальна шкільна рада ухвалила

усунути учителя Д. Безуглого, а на його місце призначити о. Михайлівського. В. Лесевич постанови про звільнення Безуглого не виконав, обіцяючи, що надалі він буде дотримуватися статуту про початкові народні школи. Лубенська шкільна рада залишила на посаді Безуглого, але о. Михайлівський надіслав до губерніяльної шкільної ради донос на Д. Безуглого. Справа закінчилася на тому, що Д. Безуглого усунуто зі школи, а о. Михайлівський кинув учителювання в с. Денисівці, бо селяни не бажали мати його за вчителя. В. Лесевич подав до Сенату скаргу на полтавську шкільну раду. В березні 1869 р. Сенат ухвалив – дозволити Д. Безуглому викладати в денисівській школі, а В. Лесевичеві дати право клопотати про призначення іншого учителя Закону Божого. За прикладом В. Лесевича завів 1866 р. і І. Закревський у своїй школі в с. Березовій Рудці українську мову, але в жовтні того самого року місцевий справник (начальник повіту) тимчасово закрити ту школу після проведення турсу в школі та конфіскації деяких книжок [34, с. 124-133].

Згідно зі шкільним статутом 14 липня 1864 р. управління початковими школами покладалося на повітові шкільні ради; до складу тих рад входили представники різних відомств, а від громадянства – два представники повітового земства. В повітовій шкільній раді головував один із членів – з обрання ради після затвердження вибору губерніяльною шкільною радою. Губерніяльна шкільна рада складалася з єпархіального архієрея (він був і головою ради), губернатора, директора народних шкіл та двох представників від губерніяльного земства. Губерніяльні шкільні ради мали розглядати внески повітових шкільних рад, їхні звідомлення та скарги на рішення повітових рад.

По десятироках видано новий статут про початкові народні школи (статут 25 травня 1874 р.) з деякими змінами проти попереднього, – головне, введено до повітової шкільної ради повітового маршалка, що zarazом є головою ради, а до губерніяльної шкільної ради – губерніяльного маршалка, що також є головою тої ради; керування навчальною справою передано дирекції та інспекції шкіл, а радам залишено лише адміністративно-господарські справи.

Наведу тут головні артикули статуту 1874 р.

«§1. Початкові народні школи мають на меті укріпляти в народі релігійні і моральні поняття та поширювати елементарні корисні знання.

§4. У початкових народних школах навчання проводиться російською мовою.

§10. Початкові народні школи утворюються земством, міськими і сільськими громадами та приватними особами за посереднім дозволом

інспектора народних шкіл та за згодою голови повітової шкільної ради, про що їй доводиться до її відома.

Щодо призначення учительського персоналу – статут встановив, що законодавчелю призначає єпархіальне начальство, а інших учителів допускає інспектор народних шкіл, а через рік вони підлягають затвердженню повітової шкільної ради.

Отож, як бачимо, інспекторам народних шкіл надано право допускати учителів до навчання в школі, такщю фундаторам шкіл, напр. земствам, залишалось лише право подавати кандидатів на учительську посаду. Інспекторів народних шкіл заведено майже в кожному повіті земських губерній царським наказом з дня 26 травня 1869 р.

До введення в життя земської самоуправи майже усі податки на місцеві потреби покладалися на самих селян, а одночасно їх цілком усунуто від участі в розподілі зібраних коштів на різні видатки та в контролі над переведенням тих видатків. Все те належало до компетенції урядових чинників і представників від шляхти та міст.

Творці статуту земських установ у пояснювальній записці писали: «Завідування земськими справами повітів і губерній приділяється самому населенню повіту і губернії на тій самій підставі, на якій приватне господарство приділяється розпорядженню приватної особи, громадське господарство – розпорядженню самої громади... Ніхто не може пильніше і дбайливіше провадити господарство, як той, кому воно належить; ніхто так не відчуває наслідків нікчемних розпорядків і не несе за них такої матеріальної відповідальності, як сам господар». На жаль, статут розходився з основною тезою пояснювальної записки, бо на практиці земство в багатьох випадках не могло, як слід, розпоряджати своїми коштами, бо діяльність його була почасти обмежена, почасти підпорядкована урядовим чинникам. Особливо це торкалося діяльності земства в ділянці народної освіти.

Р. 1865 введено земство в таких українських губерніях: Херсонській, Полтавській, Чернігівській, Харківській, р. 1866 – в Катеринославській і Таврійській; р. 1870 – в Басарабській.

Треба мати на увазі, що в повітових земствах на селян припадало менше половини загальної кількості рільників, – більшість припадала на шляхту. До губерніяльного земства входили радники повітового земства – з обрання земських зборів – у кількості від 3 до 7 з кожного повіту. Зрозуміла річ, що селяни майже ніколи, або дуже зрідка, вибиралися в радники губерніяльного земства. Додам, що до 1906 р. селяни були позбавлені права прямого вибору радників, – вони вибирали на волосних сходах лише кандидатів, а вже з тих кандидатів губернатор

призначав – по своїй вподобі – визначену статутом кількість радників на кожний повіт з селян.

Як бачимо, вирішальна роль у веденні земського господарства припадала шляхті. Цим пояснюється те, що в повітових земських зборах іноді не проходили пропозиції радників-селян в освітніх справах, як це, напр., сталося в 90-х рр. у Глуховському повіті, де радники-шляхтичі сім років відмовляли в проханні селян с. Полковничої Слободи відкрити в їх селі земську школу, бо, мовляв, там є церковно-парафіяльна школа. І селянам довелося р. 1896 звернутися до губерніяльного земства з проханням відкрити школу, бо «як воно не зглянеться на їхнє прохання, то дітям не судитиметься бути письменними» [192, с. 197]. Статут земських установ 1864 р. був згодом заступлений статутом з дня 12 червня 1890 р., що ще більше вкоротив самостійність земств, а саме, губернатор мав право припинювати переведення в життя ухвал земських зборів, а, крім того, збільшено кількість справ, що вимагали затвердження відповідних ухвал земських зборів губернатором або навіть міністром внутрішніх справ. Особливо часто підлягали забороні рішення земських зборів у справах освітніх.

Щоб як слід оцінити діяльність земств у шкільній ділянці, треба знати, що земствам доводилося розпочинати шкільну справу наново, бо те, що їм дісталось в спадщину, було просто жакливе. Напр. бердянська повітова земська управа* в своєму звіті земським зборам 1868 р. вказала, що земство одержало в спадщину всього 75 шкіл, але ті школи не мали жодної правильної організації: «Навчання в школах проводилося без жодної програми, плану і системи. Не було в школах ні визначених підручників, ні шкільного приладдя. Не було точно встановленого часу для початку шкільних занять, ні для їх закінчення. Кожний учитель займався у своїй школі, як заманеться, анітрохи не підозріваючи про

* Виконавчим органом земських зборів, що звичайно відбувалися раз на рік, були управи – повітові та губерніяльні – в складі голови та декількох членів. Управи мали службовий апарат – земських працівників т. зв. третій елемент, у різних ділянках земського господарства (земські лікарні, фершали, ветеринари, астрономи, статистици, інженери, секретарі, діловоди, бухгалтери і т. д.) До «першого елемента» належали урядові чинники, що мали зверхній догляд над діяльністю земств, себто міністр внутрішніх справ та місцевий губернатор, а до «другого елемента» належали радники та земські діячі з вибору земських зборів (голови і члени управ). Земські управи мусили звертатися до губернатора про затвердження кожного свого службовця, крім фізичних робітників. Губернатор мав безапеляційне право не затверджувати на земські посади «політично неблагонадійних осіб». Особливо підозрілими в очах губернатора були керівники освітньою справою в земстві, статистици та агрономи. Правда, в деяких земствах були випадки, що губернатор допускав до праці в земстві осіб, що їх не вважав можливим затвердити, але за умови, що голова управи особисто ручиться за них.

існування якихось дидактичних і методичних приписів, обов'язкових для учителів. Дисципліна в більшості шкіл була така жорстока і суворая, що учні розбігалися зі школи, і загнати їх туди нерідко вдавалося тільки за допомогою сільських старост і десятників... За три-чотири зими навчання в такій школі тільки деякі з них набували вміння читати, та й то майже не розуміючи того, що читають, а з арифметики тільки добірні голови могли засвоїти механізм чотирьох дій з числами».

Глибока неприязнь та недовір'я до школи були тією спадщиною, що з нею доводилося земству рахуватись на перших кроках своєї діяльності. Як треба влаштувати школу, чого і як у ній вчити, скільки років має тривати в ній курс, як забезпечити школу підготовленим учителем і відповідними підручниками – це ті головні питання, що повстали перед земством та на що треба було негайно дати відповідь. Надзвичайну прислугу щодо обміркування тих питань виявив земський діяч Олександрівського повіту на Катеринославщині барон Микола Корф, творець земської школи. Заслуга його полягає не тільки в тому, що він виробив тип дешевої трирічної школи, де один учитель одночасно займається з учнями трьох класів в одній кімнаті, визначив програму курсу, підготував у своїй школі та на земських учительських курсах цілий гурт учителів і учительок, ідейно відданих учительській праці, склав низку підручників для учнів і учителів, але й тому, що він скерував земську школу в напрямі збагачення учнів корисним знанням та виховання їх на загальнолюдських засадах [165, ч. 27-28, с. 10].

Розуміється, не відразу повстав тип земської школи, не всі земства відразу виявили належну увагу освітній справі, не все йшло тут планово і без скоків.

Деякі земства на початку своєї діяльності зовсім не виявляли зацікавлення освітньою справою, напр., 17 повітових земств на Україні ще 1868 р. нічого не асигнували на потреби народної освіти, а одно – константиноградське на Полтавщині, навпаки, з першого вже року зайнялося розробленням плану обов'язкового навчання. А на початку 70-х рр. декілька повітових земств піднімали питання про заведення в своїх повітах обов'язкового загального навчання. Дуже слушні міркування в справі того питання знаходимо в доповіді харківської повітової земської управи повітовим земським зборам 1874 р.: «При сучаснім стані нашої шкільної справи обов'язкове навчання було б крикучим безглуздом. Наша уява відмовляється нарисувати собі картину обов'язкового навчання в розумінні кінцевого відвідування всіма дітьми шкільного віку, напр., песочинської школи, де вчитель має квартиру на печі в класній кімнаті обсягом в 900 куб. футів. Збудуйте наперед достатню кількість просторих

шкільних помешкань, забезпечте їх усім потрібним, приготуйте учителів та дайте їм можливість людського існування, і тільки тоді ви матимете право думати про обов'язкове навчання» [113, с. 362-363]. Оправданням тих земств, що вже в 70-х роках виносили ухвали про заведення в своїх повітах обов'язкового загального навчання, коли школа ще не завжди там була приступна, може бути те, що з тим питанням ніби поважно виступало міністерство освіти за часів міністрування гр. Д. Толстого, що сам вперто переслідував і нищив кожну спробу в напрямі розвитку освіти. В своєму звіті Олександрові II за 1876 рік гр. Д. Толстой мотивував необхідність обов'язкового навчання в Росії «як невеликою кількістю шкіл і учнів відносно населення взагалі та дітей шкільного віку зокрема, так і занадто великим відсотком дітей, що залишають школу раніш закінчення курсу» [186, с. 128]. Щоб оцінити поважність міркувань гр. Д. Толстого, досить порівняти з тими міркуваннями, що їх наведено вище в доповіді харківської повітової земської управи 1874 р.

Діяльність повітових земств у шкільній справі почала помітно розвиватися з половини 70-х рр. і виявилася не тільки в утриманні шкіл на кошт земства, в поширенні шкільної мережі, але також у стараннях підвищити рівень навчання в школі. Добре розуміючи, що господарем школи буде той, від кого залежить вибір учителів, бо добра чи погана школа – це властиво, добрий чи поганий учитель, – земство домагалось права керувати не лише господарською, але й навчальною справою школи. На тому тлі доводилося земству вести вперту боротьбу з дирекцією та інспекцією народних шкіл на місцях. Наприклад, директор шкіл Таврійської губернії в боротьбі з бердянським земством, що найкраще поставило у себе народну освіту і домагалось права керувати також навчальною справою, в офіційнім листі до управи запитував: «Що потрібніше для нашої батьківщини, чи люди, обдаровані знанням з реальних наук, чи вірні слуги цареві?» [204, с. 92]. Для директорів і інспекторів народних шкіл не було сумніву, що на першому плані стоїть бюрократичне виконання всіх показів царського уряду, особливо щодо лояльності учителів, а тому і догляд за школами був більше поліційний, ніж педагогічний. Р. 1877 один член харківського земства, що був членом повітової шкільної ради від земства, доповідав земським зборам, що «земству нема чого покладатися на допомогу шкільної ради: як не може жива людина покладатися в хвилину негайної потреби на допомогу трупа, від якого вже несе могильним духом, так земство не може сподіватися на допомогу установи, приреченої самим законодавцем якщо не на смерть, то на дуже жалісне й безвісне існування».

Губерніальні земства своє піклування справами шкільництва виявили

переважно в формі уділення позики повітовим земствам на будову шкільних приміщень; організацію учительських курсів; відкриття шкіл професійної освіти; розроблення планів і проектів для поліпшення шкільної справи в межах цілої губернії; збирання і розроблення статистичних даних про стан народної освіти в межах губернії тощо.

Губерніальним земствам також доводилося витратити чимало сил на боротьбу зі шкільною адміністрацією. Особливого розголосу набула боротьба чернігівського губерніального земства за збереження своєї учительської семінарії під своїм кермом проти вимоги міністра освіти гр. Д. Толстого передати семінарію міністерству освіти. Р. 1878 міністр загрозив, що він не зупиниться перед закриттям семінарії, якщо земство не виконає його вимоги. Земські губерніальні збори восени 1878 р. ухвалили більшістю голосів не передавати семінарії міністерству, а з огляду на ультиматум закрити її. Таким чином губерніальне земство власними руками поховало свою дитину.

Не раз повітові і губерніальні земства клопоталися перед урядом про заведення в школах навчання українською мовою. Наприклад, р. 1870 Микола Константинович підняв питання про те на чернігівських повітових земських зборах; р. 1881 – чернігівське губерніальне земство; того самого року – херсонське губерніальне земство, з ініціативи з'їзду народних учителів 1881 р. під керуванням бар. М. Корфа; р. 1895 – єлисаветградське земство, з ініціативи Павла Зеленого, і т. д. Але уряд на такі клопотання або зовсім не відповідав, або відхилив без жодних мотивів. Взагалі треба сказати, що найбільший відсоток відхилених земських клопотань припадає на питання народної освіти.

Через заборону навчання українською мовою доводилося учителям уживати російських підручників, що не відповідали не лише мовою, але й своїм змістом потребам української дитини: в шкільній читанці все було для неї чуже – «і люди чужі, і кати чужі, і квітки, і ліси, і звірі, і птахи» [44, с. 254]. А той учитель, що насмілився вживати в школі українську мову, тяжко відпокутував цей страшний переступ в очах шкільної адміністрації. З числа сміливих учителів, які залишили про себе в колишніх своїх учнях теплі згадки, слід згадати насамперед Бориса Грінченка, що сам складав для учнів український буквар, читанки і книжки, переписуючи їх друкованими літерами та оздоблюючи їх малюнками і візерунками. З біографії Б. Грінченка відомо, скільки переслідувань і утисків витерпів він за 10-ліття свого учителювання. Р. 1875 учитель М. Лободовський, давній приятель Б. Грінченка, був позбавлений права учителювати в народних школах з наказу міністра освіти гр. Д. Толстого, за те, що переклав у класі одне речення з Євангелія від Матвія українською мовою.

Талановитий учитель Яків Новицький, пізніше відомий український етнограф, також був звільнений з учительської посади за те, що в нього знайдено при трусі шість дозволених цензурою українських книжок [43, с. 71]. І таких прикладів можна навести безліч.

Чимало боротьби провадило земство також з духовним відомством, що забушувало. Спочатку з ініціативи міністра освіти гр. Д. Толстого, а пізніше з ініціативи обер-прокурора Св. Синоду Костянтина Победоносцева перебрати в свої руки все народне шкільництво*. Так, гр. Д. Толстой, ставши міністром освіти, залишався одночасно і обер-прокурором Синоду, а тому він скеровував політику народної освіти в напрямі передачі народного шкільництва в руки духовенства, вважаючи, що і земства повинні обмежити свою роль в галузі народної освіти уділенням духовенству матеріальних засобів на удержання народних шкіл. Визнаючи спеціально підготовлених учителів для народних шкіл за річ не лише зайву, але й шкідливу, гр. Д. Толстой вбачав природних учителів народних шкіл в духовенстві, особливо в кандидатах на священницькі посади, і настирливо домагався від земств асигнування на утримання церковно-парафіяльних шкіл, що в більшості своїй існували лише на папері, як про те довелось в прикрий спосіб переконатися і самому гр. Д. Толстому. А саме, в розмові з відомим педагогом Миколою Весселем гр. Д. Толстой щиро зізнався: «Знаєте ви, що зробила зі мною

* Там, де не було тоді земства, як-от, напр., в Київській губ., вище духовенство виступало на боротьбу зі світською школою. Так, 12 серпня 1862 р. київський митрополит Арсеній Москвін надіслав усім благочинним (деканам) київської єпархії таємний об'їзник, де наказував їм намовляти парафіян не відкривати міністерської школи, бо відкриття тої школи, мовляв, є зайве, коли є церковно-парафіяльна школа, та домагатися, щоб парафіяни писемно склали такі рішення. Якщо все ж де-будь відкриється міністерська школа, то наказується «нічого не давати їм з церковно-парафіяльної школи: ні помешкання, ні книжок, ні учнів» Михайло Чаплий в одній своїй статті розповідає про те, якого лиха наробив той об'їзник митрополита Арсенія, що благословив кількох пан-отців на боротьбу зі світською дирекцією народних шкіл [202, с. 19-20, 29]. У боротьбі проти міністерської школи митрополит Арсеній мирився зі всіма засобами, аби тільки вийти переможцем у тій боротьбі. Ось, напр., що він писав протоієреєві Київського Софійського собору Петрові Лебединцеві в листі з дня 2 грудня 1863 р.: «Подбайте увійти в миролюбну згоду зі всіма, навіть з Говорським (редактором «Вісника Юго-Западної Росії»), дуже реакційного журналу в Києві - С.) і, забувши все, допомогти йому, в чім і як можна. Він заслуговує догани за багато річей, головне, за непоміркваність в язиці, але в нього є також і добрі риси. – ради них можна бути до нього поблажливим» [303, с. 131]. Митрополит Арсеній в своїй боротьбі із світською владою доходив до повного ігнорування інтересів самої шкільної справи. Так, наприклад, він поставив вимогу міністерству освіти, щоб воно платило річно 150-200 крб. законовчителям в міністерських школах, добре усвідомлюючи, що міністерство в жодному разі не зможе на те пристати. «Очевидячки, міркувалося тут так: воювати – так воювати» [321, с. 46]. Про україножерство митрополита Арсенія мова буде далі в уступі про позашкільну освіту.

католинославська єпархія зі своїми 400 школами? Я прохав католинославське губерніальне земство дати допомогу тим школам, і воно виявило повну готовість, але на місці з'ясувалося, що всі ті 400 шкіл існували лише у звітах, на папері» [24, с. 90]. Треба знати, що духовенство взялося до шкільної справи під натиском вищої бюрократії, якій церковнопарафіяльні школи були потрібні як опора і розсадник політичного консерватизму. «Отож був владний наказ, було рабське виконання наказу, не було тільки натхнення» [320, с. 337].

Уряд усіма засобами підтримував церковнопарафіяльні школи (статут їх затверджено 13 червня 1884 р.), асигнував значні кошти на їх утримання, а розпорядком з дня 4 травня 1898 передав усі школи грамотності та недільні школи духовному відомству. Клерикальний характер церковнопарафіяльних шкіл (завдання їх за статутом – «укріпляти в народі православне вчення віри і християнської моралі та подавати початкові корисні знання») та вузькість їхньої програми («не слід ставити собі побічної мети – подавати учням різні відомості про зовнішній світ») не відповідали інтересам населення, а тому школи ті існували справді більше на папері, ніж у дійсності.

Церковні школи поділялися формально на два ступені: школи грамотності (нижчий ступінь) та церковнопарафіяльні школи, що склали якийсь вищий ступінь, бо – за статутом – курс їх мав бути трирічний. Однак в дійсності та формальна різниця затиралася, так що, за спогадами Олександра Лотоцького, «кожен священник звичайно кваліфікував свою школу по власній подобі, – більш сміливий та кар'єрист називав її церковнопарафіяльною, менш сміливий – школою грамотності. Коли раз архієрей (кам'янець-подільський. – С.), відвідавши одного нашого сусіда та упевнившись наочно в жахливому стані навчання в його школі, запитав його, яка в його школа, то той, совісно подумавши, відповів: «Школа малограмотна, ваше преосвященство!» – «Неправда, школа безграмотності» – поправив той на точну кваліфікацію» [98, с. 92].

На місцях доводилося земствам проводити постійну боротьбу з законовчителями за неакуратне відвідування ними лекцій. Напр., у доповіді харківської повітової управи 1874 р. згадується про те, що є школи в тім повіті, де законовчитель буває всього разів три на рік, а в довжанській школі законовчитель був за цілий рік всього 55 хвилин. «Признайтеся, – читаємо в тій доповіді управи, – що скарги таких законовчителів на вбожество винагороди не зовсім уґрунтовані: 30 карбованців за 55 хвилин – це гонорар, якого у нас не дістає ні один професор» [113, с. 363].

Подам тепер деякі статистичні дані для характеристики діяльності

українських земств в освітній справі, а саме, про кількість земських шкіл 1877р. та 1898 р. із зазначенням, на скільки тисяч населення припадає одна школа в 1898 р.

Губернії та повіти	Кількість шкіл		У скільки разів збільши- лося число шкіл	На скільки тисяч населення припадає одна школа 1898 р.
	1877 р.	1898 р.		
<i>Басарабська</i>				
Акерманський	?	?	?	?
Хотинський	47	57	1,21	5,1
<i>Катеринославська</i>				
Катеринославський	35	61	1,74	3,8
Бахмутський	31	60	1,93	5,2
Верхньодніпровський	26	43	1,65	4,3
Маріупольський	48	85	1,79	2,6
Новомосковський	25	31	1,24	8,1
Олександрівський	39	73	1,87	3,5
Павлоградський	30	47	1,57	5,0
Слов'яносербський	19	48	2,52	3,2
	253	448		
<i>Курська</i>				
Путивльський	?	39	?	4,1
<i>Полтавська</i>				
Полтавський	26	53	2,04	3,3
Гадяцький	29	46	1,58	3,0
Зіньківський	20	38	1,9	3,4
Золотинський	22	55	2,5	4,0
Кобеляцький	17	42	2,47	5,0
Костянтиноградський	41	80	1,95	2,8
Кременчуцький	36	53	1,47	3,9
Миргородський	21	48	2,28	3,1
Лубенський	?	39	?	3,2
Лохвицький	19	68	3,58	2,1
Переяславський	18	40	2,22	4,2
Пирятинський	?	66	?	2,3
Прилуцький	28	50	1,8	3,4
Роменський	24	52	2,16	3,1
Хорольський	28	79	2,82	2,1
		809		
<i>Таврійська</i>				
Бердянський	83	151	1,82	1,8
Мелітопольської	?	112	?	3,3
Дніпровський	34	66	1,94	3,1
		329		
<i>Харківська</i>				
Харківський	37	51	1,27	3,3

Богодухівський	20	29	1,45	5,2
Валківський	?	24	?	5,9
Вовчанський	33	73	2,21	2,1
Зміївський	?	52	?	5,0
Ізюмський	39	49	1,25	3,2
Куп'янський	37	59	1,6	3,9
Лебединський	20	36	1,8	6,4
Охтирський	17	25	1,32	5,5
Старобільський	61	70	1,14	4,9
Сумський	25	42	1,68	4,4
		510		

<i>Херсонська</i>				
Херсонський	28	123	4,39	3,3
Ананіївський	33	56	1,7	4,5
Єлисаветградський	53	81	1,53	6,3
Одеський	21	59	2,81	3,2
Олександрівський	19	65	3,42	6,1
Тираспільський	26	26	-	7,4
	180	410		

<i>Чернігівська</i>				
Чернігівський	15	56	3,73	2,2
Борзенський	22	54	2,45	2,4
Глухівський	30	47	1,56	2,7
Городнянський	11	40	3,63	3,7
Кизелецький	?	38	?	3,4
Конотопський	?	30	?	4,6
Кролевецький	21	43	2,05	2,7
Мелинський	7	29	4,14	4,9
Новозибківський	?	43	?	3,6
Новгородсіверський	?	51	?	3,2
Ніжинський	?	43	?	2,6
Остерський	16	31	1,94	5,3
Сосницький	21	43	2,05	3,8
Стародубський	22	37	1,68	3,5
Суразький	5	26	5,2	7,1
		611		

Разом

3.213

[23, с. 715-719]

Як видно з наведених вище даних, відсотково найбільший приріст шкіл 1898 р. порівняно з 1877 р. припадає на Херсонський, Малинський, Суразький, Чернігівський, Лохвицький і Городнянський повіти. Найбільша кількість шкіл 1898р. була в Бердянським, Херсонським та Мелітопольським повітах. Найкраще обслуговували населення школи в 1898 р. у повітах: Бердянським, Вовчанським, Лохвицьким, Хорольським, найгірше – в Тираспільським та Суразьким.

З порівняння даних про кількість земських шкіл 1898 р. з даними про загальну кількість шкіл 1856 р., коли ще земств не було, видно, що лише земські школи – без церковнопарафіяльних та інших – майже втричі перевищували загальну кількість шкіл 1856 р.

Подам ще тут дані про асигнування коштів на народну освіту повітовими і губерніальними земствами за кошторисами (у тисячах карбованців) на 1871, 1876, 1880, 1890 і 1895 роки:

Губернії	1871	1876	1880	1890	1895
Катеринославська	40,9	112,8	146,8	187,3	231,6
Полтавська	32,2	153,2	244,3	374,5	465,6
Харківська	57,6	152,8	178,5	279,6	334,7
Херсонська	88,1	158,3	196,7	303,8	380,2
Чернігівська	64,5	156,6	181,3	257,6	380,5

[23, с. 567-568].

Як видно, п'ять цілком українських губерній (в Басарабській і Таврійській є лише по кілька повітів з українським населенням) внесли в кошторис 1895 р. на народну освіту понад 1 1/2 млн карбованців; на першому місці стоїть Полтавська губ.

Безперечно, і за тих тяжких умов, що в них доводилося земствам працювати, вони могли б більше зробити в освітній справі, коли б, за висловом визначного чернігівського земського діяча Василя Хижняка, «вжито було досить енергії та піклування» [192, с. 251]. Все ж праця українських земств на полі шкільництва стояла значно вище порівняно з тим, як стояла та справа в неземських українських губерніях – Київській, Волинській і Подільській, про що може свідчити (відсоток) письмених серед українців за загальним переписом 1897 р.:

Губернії	% письменних серед українців
Подільська	10,7
Київська	11,8
Волинська	9,4
Чернігівська	16,4
Херсонська	15,3
Полтавська	14,5
Катеринославська	14,4
Харківська	13,5

[265, с. 228]

Не диво, що земська діяльність в ділянці народної освіти була не зовсім до вподоби Миколі II, що не раз вказував міністрові на «небажаність надмірного захоплення земств діяльністю народної освіти

на шкоду іншим, не менш важливим потребам населення» [204, с. 76].

Українсько-поступове громадянство висунуло з свого середовища на поле земської діяльності гурт осіб, що прислужилися розвиткові освітньої справи на Україні за добу XIX ст. Усіх їх приваблювала до себе земська діяльність тому, що вона була під громадським контролем та відкривала кожному можливість вносити в свою працю ініціативу і творчу думку, незважаючи на всі перешкоди, що їх ставило земству «невсипуще око» урядових чинників.

Подам тут деякі відомості про шкільництво в тих частинах російської України, де не було земського самоврядування.

26 травня 1869 р. Олександр II затвердив статут про організацію шкільної справи в Київській, Подільській і Волинській губерніях. Згідно з тим статутом, міністерство освіти брало на себе відкриття в тих губерніях 26 класових хлоп'ячих і дівочих міністерських шкіл. На 15 листопада 1869 р. на Волині було 9, на Київщині 10, на Поділлі – 12 двокласових міністерських шкіл [127, с. 74-76].

Р. 1803 в Катеринодарі повстала перша школа на Кубані, а р. 1820 там же відкрито першу гімназію на Кубані. Р. 1863 в Катеринодарі відкрито Маріїнський дівочий інститут та починають виникати дівочі школи в інших містах Кубані [53, с. 86]. Р. 1871 на Кубані утворено інспекцію народних шкіл. На той час налічувалося на Кубані 170 станичних шкіл. Того самого року відкрито в станиці Ладозькій кубанську учительську семінарію [187, с. 46, 47].

Після польського повстання 1863 р. царський уряд поставив своїм завданням, м. ін., повернути українське населення Холмщини до православної віри і взагалі відірвати тамошнє населення від польського впливу. 30 серпня 1864 р. Олександр II підписав статут про заснування шкіл в Конгресівці. § 36 того статуту вказував, що в «русских» парафіях холмської греко-уніатської єпархії можуть бути учителями «русські» і греко-уніати. Викладовою мовою в тих школах, за статутом, повинен бути «природный языкъ» населення [37, с. 31]. Цікаво, що в статуті точно не визначено, яку саме мову – українську чи російську – слід розуміти під «природнымъ языкомъ», але гадалося, що той статут робить виняток для Холмщини, себто встановляє українську мову, хоч саме рік перед тим вийшов обіжник міністра внутрішніх справ П.Валуєва про те, що української мови не було, нема і не може бути. Щоб повернути холмських уніатів до православної віри, уряд рішив звернутися до галичан, бо саме тоді серед галичан велася обрядова боротьба, – частина галичан намагалася зблизитися з російською православною вірою. Отож серед галичан знайшовся великий гурт осіб,

як світських, так і духовних, що йшли – одні насаджувати українську мову в школах Холмщини, а другі – навертати тамошніх уніатів на православну віру* [59, с. 174]. Але українська мова не довго вдержалася в народних школах Холмщини: 2 березня 1865р. вийшов царський наказ, де вказано, що природною мовою населення Холмщини є російська мова. І все ж знайшлися серед галичан москвофіли, що рвалися на Холмщину, бо їх туди приваблювали «широкі вигляди високих достоїнств і добре платних посад» [36, с. 101]. Призначений на посаду начальника холмської шкільної дирекції Теофан Лебединцев в листі до свого брата в Києві з дня 10 березня 1866 р., м.ін., писав: «Галичина засипає мене листами, – усі напрошуються вчителі», а в листі з дня 14 липня 1866р. писав йому, що під час свого перебування у Львові його «відвідали більш 200 молодих осіб, – усі напрошуються на всілякі посади». В листі до брата з дня 8 жовтня 1866 р. писав: «Головацький (мова йде про Якова Головацького. – С.) просить зробити що-небудь для нього... Йому не придумаю посади. От би у Київ, а православну віру він прийняв би» [94, с. 57, 66, 75]. Галичани розвинули на Холмщині діяльність в двох напрямках: вони «очищали» уніатський обряд, себто зближали його до православної віри, і русифікували холмців за підмогою школи, проповіді і т. п. «Передовсім старалися заявити свої русифікаційні наміри при всяких прилюдних виступах, де були присутні урядові особи» [36, с. 125].

Таке було друге «нашествіє» галичан, справді перейняте «руським» патріотизмом, – зовсім протилежне тому, що відбулося в другім десятилітті XVII ст., коли галичани їхали до Києва з метою відродити там національно-культурне життя як правдиво зауважує один з дослідників великого переселення галичан на Холмщину, «треба уважати сей патріотизм найгіршою прикметою галицьких переселенців, що понижує їх людську гідність» [36, с. 126].

В інтересах історичної правди треба вказати, що в реалізації русифікаційної шкільної політики на Холмщині завинили не лише одні галичани, але й деякі наддніпрянці**.

*Лука Цирик, катехит гімназії в Тернополі, потім православний протоієрей у Варшаві, а опісля в Радомі, начислював галичан – переселенців до Росії в 1860-х роках 500 осіб [300, с. 382].

** З числа тих наддніпрянців на першій місці слід поставити щирою українофіла Теофана Лебединцева; про його українофільство можуть свідчити, м.ін., його листи – за підписом Лебединець – до Т. Шевченка 1859 р. («Кіевская Старина», 1898, ч. 11). Р. 1865 Т. Лебединцев залишив посаду професора Київської духовної академії, щоб зайняти щойно засновану посаду «начальника Холмской школьной дирекції». З його листів до свого брата о. Петра Лебединцева («Кіевская Старина», 1898 р., ч. 3, 4 і 5) видно, що Т. Лебединцев якимось не відчував тої сумнівної ролі, що її довелося йому виконувати як керівникові холмської шкільної дирекції. Пізніше, перебуваючи на пенсії в Києві, Т. Лебединцев дуже прислухався українській справі як основник

Переходжу до питання підготовки учителів та їх матеріального та правного становища.

Уже була згадка про те, що ті школи, що підготовляли учителів класичних мов, не могли задовольнити всієї потреби в них. Особливо бракувало кандидатів на учителів класичних мов в 70-х роках, коли зросла кількість класичних гімназій, внаслідок чого довелося міністерству освіти призначити чужинців (переважно чехів) на посади учителів класичних мов. В скорому часі майже вся столична преса відкрила гостру кампанію проти учителів-чехів, обвинувачуючи їх в тому, що своїм недосконалим значенням російської мови утруднюють засвоєння учнями класичних мов. Єдиний часопис, що виступив на захист учителів-чехів, був орган – «Московскія Вѣдомости», що його редагував М. Катков. Тому що захист Каткова, відомого консерватора, міг лише пошкодити самим чехам в опінії ліберальних кіл російського громадянства, декілька середньошкільних учителів-чехів, – за мемуарами одного чеха, – радилися в Москві про те, щоб знайти спосіб, не образливий для Каткова, намовити його далі не виступати на захист учителів-чехів [73, с. 92-93]. Може бути, що той мемуарист має рацію твердити, що злобу проти класичної системи, що її завів гр. Д. Толстой, перенесено на тих, за допомогою яких лише могла увійти в життя та система [73, с. 99]. І справді, в 80-х роках в таганрозькій гімназії, як пише в своїй автобіографії Володимир Тан-Богораз, «учителів-чеху Урбанові ми висадили в повітря квартиру, підложили йому бомбу під сходами... Нічого, розвалили півдому. Ранити – нікого не ранили. Тільки Урбана налякали ледве не до смерті. Якщо хто спитає, для чого ми зруйнували чеха, можу пояснити, що латинські і грецькі учителі-чехи в'їдалися в печінку гімназистів гірше, ніж орел Прометееві» [322, с. 438].

Середньошкільні учителі інших предметів, крім класичних мов, комплектувалися з абсолювентів різних вищих і середніх шкіл. Так, законовчителі комплектувалися з абсолювентів духовних академії, почасти – духовних семінарій; учителі – російської мови, літератури, історії та географії – з абсолювентів історично-філологічного факультету університетів, історично-філологічних інститутів та духовних академії; математики, фізики та природознавства – з абсолювентів фізико-математичного факультету університетів; нових мов (німецької і французької) – переважно з чужинців, що закінчили хоч би середню

і перший редактор українознавчого журналу «Кіевская Старина», що його редагував він від 1882 р. до кінця свого життя (помер 13 березня 1888 р.). На другому місці можна поставити П. Куліша, що одночасно підпирив українську справу в Галичині та підтримував русифікацію шкільництва на Холмщині [299, с. 344].

школу або склали спеціальний іспит на звання учителя тої чи іншої мови; малювання – з абсолювентів академії мистецтв або середніх малярських шкіл; співу – з абсолювентів консерваторій або середніх музичних шкіл та духовних семінарій; гімнастики – переважно з пенціонованих старшин. У молодших класах дівочих середніх шкіл учителювали переважно абсолювентки середніх дівочих шкіл – гімназій, інститутів шляхетних дівчат та єпархіальних училищ.

Призначення середньошкільних учителів належало до компетенції кураторів шкільних округ. Від другої половини 70-х років компетенцію кураторів у тій справі урізано з церковного наказу, в шкільних округах України, себто в Харківській, Київській та Одеській. А саме, в таємнім царським наказі з дня 18 травня 1876 р. про заборону друкувати або вводити в межі Росії будь-які книжки українською мовою («на малоросійскомь нарѣчїи»), м. ін., висловлено, бажання «прийняти, як загальне правило», щоб в школи Харківської, Київської та Одеської шкільних округ* призначати учителів переважно «великоруссов», а «малоруссов» – розміщати по школах Петербурзької, Казанської та Одеської округ [153, с. 382-383].

Негайно після того наказу міністерство освіти звеліло кураторам трьох українських шкільних округ доставити міністерству поіменні списки учителів з завагами про надійність їх щодо українофільських тенденцій та перевести учителів, признаних за ненадійних, до інших округ, а на їх місце призначити учителів разом з «великоросійських» губерній. З донесення куратора Київської шкільної округи дізнаємося, що ближче начальство вказало на вісім осіб, як сумнівних щодо благонадійності, а саме: учителі київської 2-ї гімназії Павло Житецький, Андрій Юркевич, Нечипір Тумасів та Володимир Науменко, учителі кам'янецької на Поділлі гімназії Трохим Біленький та Микола Білинський, учителі Глухівського учительського інституту Іродіон Житецький та Євграф Дияконенко. П. Житецькому ставилося за провину те, що він підтримував надзвичайно приятельські зв'язки з М. Драгомановим і деякий час жив з ним у тому самому дворі, а з літературних праць П. Житецького видно, куди схиляються його симпатії; А. Юркевичеві – те, що він давно відомий як аматор українських пісень, мови та звичаїв; Н. Тумасові – що він наблизився до людей українофільської партії, а раз навіть з'явився на лекцію у вишиваній

* Законом з дня 18 червня 1863 р. встановлено новий розподіл шкільних округ, а саме: до Харківської увійшли Харківська, Курська, Тамбовська, Воронізька губ. та земля Війська Донецького; до Київської – Київська, Волинська, Подільська, Полтавська та Чернігівська губ.; до Одеської – Херсонська, Катеринославська, Таврійська та Басарабська губ.

сорочці; П. Науменкові – те, що він – близька людина до згаданих вище трьох осіб і т. п. Наступного року П. Житецького звільнено з посади учителя київської 2-ї гімназії, але він залишився учителювати в Києві, перейшовши на посаду учителя кадетського корпусу, що був у відомстві військового міністра; Є. Дияконенка передано на учительську посаду до Уфи, Т. Біленького – до Баку, а дехто, напр., М. Біленький, подався на димісію [153, с. 211-223]. Але в скорому часі, внаслідок доносу всесильного Михайла Юзефовича, що про нього мова буде пізніше, військове міністерство змушене було звільнити р. 1880 з київського кадетського корпусу П. Житецького та Юрія Цвітковського, а рік перед тим – Вільяма Беренштама за їхнє українофільство. Всіх їх переведено на учительські посади до Росії, а саме, В. Беренштама – до Пскова, а П. Житецького та Ю. Цвітковського – до Петербурга [119, с. 212].

Куратор Харківської шкільної округи на запит міністерства освіти щодо благонадійності учителів з боку українофільства відповів, що жодний з викладачів не подавав ніяких підстав для сумнівів щодо політичної благонадійності, а куратор Одеської шкільної округи вказав, що українофільськими тенденціями відзначається учитель російської мови і літератури 2-ї одеської гімназії Олекса Андрієвський. Внаслідок тої референції О. Андрієвський був переведений на таку саму посаду до тультської гімназії [153, с. 223].

Про правне становище учителів середньої школи може свідчити, крім поданих раніше фактів, такий вислів куратора Київської шкільної округи генерал-губернатора Траскіна в розмові з учителем логіки в Немирівській гімназії в кінці 40-х років: «Учитель повинен логіку забути, коли начальник приказує» [201, с. 451]. А ось другий сатрап-куратор тої самої округи Д. Бібіков. До нього одного разу звернувся один з учителів київської гімназії, що мав велику родину, з проханням про прибавку до його невеличкого утримання. «Бач, чого захотів старий? – пожартував Бібіков. – А як би я велів всипати тобі 25 гарячих, то ти попросив би прибавки?» Огорошений таким жорстоким жартом, учитель ледве не чепнувся тут же, в прийомній. Хитаючись, як п'яний, вийшов він на свіже повітря і, стоячи на крилечку між двома вартовими, довго не міг прийти до себе та все недоладно повторював слова, що їх вислухав від генерала: «Всипати... 25? ... мені? Я – вояк? Ні... ось і ... Я – Колезький...» [301, с. 23].

М. Чалий у своїх спогадах про немирівську гімназію уділяє окремих розділ опису педагогічної ради з таким мотто: «Блажен муж, иже не иде на совѣт нечестивих». Ось одна ілюстрація з того розділу. Уже знаний директор тої гімназії Е. Зимовський на засіданні педагогічної ради прочитав допис кураторії шкільної округи, що вимагав відповіді в одній

справі від імені педагогічної ради. Після заслухання того допису один з учителів гімназії звернувся до директора з такими словами: «Де нам міркувати? Вам не директором бути, а міністром, державою керувати, а не гімназією. Ви самі і напишіть відповідь п. кураторові». – «Так, панове, – у відповідь на ті слова сказав Зимовський, – я знаю, що ви порошу не видумаете». І висловивши такий принадний комплімент шановній громаді учителів, Зимовський негайно залишив педагогічну раду. На тому й закінчилося її засідання» [199, с. 294-295].

Щодо учительської платні – від 70-х років платня учителя середніх шкіл за 12 тижневих лекцій була пересічно 100 крб. на місяць.

Для підготовки учителів народних шкіл р. 1861 утворено в Києві педагогічну школу, де, м. ін., учителював М. Драгоманов. Школа та проіснувала до 1864 р. Кандидати на учителів народних шкіл від 70-х років готувалися або на короткотермінових учительських курсах (останній статут їх затверджено 1895 р.), або в учительських семінаріях. Перша учительська семінарія на Україні була відкрита р. 1869 в Києві, а 1870 р. переведено її до містечка Коростишева. Більшість учителів народних шкіл набувала кваліфікацію після спеціального іспиту на звання учителя. Більшість учительок мала закінчену освіту дівочих гімназій або єпархіальних шкіл. Після безталанної історії чернігівської земської семінарії уже не було спроб серед українських земств відкривати свої семінарії.

Учителів для повітових шкіл, що їх перетворювали в міські школи за статутом 1872 р., готували учительські інститути. Перший такий інститут на Україні відкрито в Глухові 1874 р.

Про правне, чи точніше сказати, про безправне становище народних учителів уже раніше подано декілька ілюстрацій, що дають нам змогу відчутти безпорадне положення народного учителя. «Начальством» для учителя народної школи був не лише інспектор народних шкіл, але й член земської управи, що керував освітньою справою земства, справник (начальник повіту), пристав (поліцейний комісар), урядник, волосний старшина, писар, а нерідко і товариш по праці в школі – законовчитель, що пильно стежив за його політичною лояльністю. Не тільки шкільна діяльність учителя, але й приватне його життя, – що він читає, які часописи передплачує, з ким листується, що саме в тих листах пишеться (прислугу тут робив начальству місцевий поштмейстер), – все те було під невисипущим доглядом офіційних і добровільних шпигунів. Деколи були на тому ґрунті дуже комічні випадки. Про один з таких випадків розповідає дослідник педагогічної діяльності Б. Грінченка. Під час його учителювання в с. Введенськім Зміївського повіту на Харківщині місцевому урядникові було доручено слідкувати за Б. Грінченком і

періодично давати звідомлення своєму начальству в формі відповідей на цілу низку запитань. «Малограмотний вряндник нічого не міг розібрати в тих запитаннях і звернувся по допомогу до... самого ж Грінченка. Коли Грінченко написав одповіді на всі ті запитання, урядник був дуже завдоволений і з того часу в усіх подібних випадках удавався по допомогу до Грінченка. Оця до деякої міри залежність урядника не давала йому змоги виступати проти Грінченка разом з іншим начальством. Цікаво, що серед запитань, на які повинен був дати відповідь урядник, було й таке: «Способенъ ли учитель къ исполненію своихъ обязанностей?». Урядник повинен був кваліфікувати роботу вчителя, – доля вчителя, погляд на нього й на його роботу залежали від присуду якогось ледве грамотного вряндника!» [54, с. 10-11].

Учительська платня в земських школах від 90-х років була пересічно 300 крб. на рік. Найбільшу платню діставали учителі в земствах Таврії – до 800 крб. річно.

Українське красне письменство налічує багатьох авторів, що в своїх творах зуміли яскраво змалювати національно-культурну роботу народного учительства на Наддніпрянській Україні та тяжкі умови його життя (твори Б. Грінченка, Степана Васильченка, Архипа Тесленка та ін.).

Переходжу до питання про підручники в народних школах.

Як тільки з часу царювання Олександра II повіяло більш-менш вільним духом, українська інтелігенція поставила за перше своє завдання підготувати ґрунт для рідної школи. Слідом за «Грамматкою» П. Куліша, що вийшла вперше 1857 р. (р. 1861 вийшла його скорочена «Грамматка», до появи таємного обіжника міністра П. Валуєва встигла вийти ціла низка підручників українською мовою, а саме: Т. Шевченко «Букваръ южнорусскій», Петербургъ, 1861; Г. Деркача «Українська Грамматка», Москва, 1861; Дарагана «Українська Грамматка», Москва, 1861; М. Гатцука «Українська абетка», Москва, 1861; К. Шейковського «Домашняя наука», Київ, 1861; «Азбука по методъ Золотова для южнорусского края», Полтава, 1861; Д. Мороза «Арихметика», Київ, 1862; О. Кониського «Арихметика або щотниця», Петербургъ, 1863; С. Опатовича «Оповідання з святого Писання», випуск I. С-Петербург, 1863. Після обіжника П. Валуєва, а потім таємного царського наказу 1876 р. якось проскочили через цензуру друге видання книжки С. Опатовича (Київ, 1874), О. Кониського «Грамматка, або перша читанка для початку вчення» (Київ, 1883) та Т. Хуторного (Лубінця) «Чытанка. Перша книжка після граматки» (Київ, 1883).

Для учителів за той час не вийшло у світ українською мовою ані одного підручника, де вони могли б знайти вказівки, як саме вчити дітей

української грамоти та взагалі дізнатися про спосіб ведення навчання й виховання в школах, де вчать українські діти. До послуг учителів виходили педагогічні праці лише російською мовою, причому в деяких з тих творів доводилася потреба уведення української мови в школах України, якщо не як викладову мову, то бодай в якості допоміжної мови при вивченні російської мови. Авторами тих творів були педагоги або українського походження, як, напр., К. Ушинський, бар. М. Корф, Памфіл Юркевич, або педагоги, що діяли на Україні, як Пірогов. Палким захисникам рідної мови в народних школах України був К. Ушинський, що за декілька місяців перед виданням обіжника П. Валуєва про заборону підручників і книг для народного читання українською мовою з'ясував на сторінках «Журнала Министерства Народного Просвѣщенія» усе те зло, що потягає за собою навчання чужою мовою. «Мало успіху матиме та школа, – писав К. Ушинський, – куди дитина йде з дому, як з раю, до пекла і відкіль вона біжить, як з темного пекла, додому, у свій рай, де все ясне, зрозуміле та близьке серцю. А майже таке враження мусить робити школа на українську дитину, коли вона починає відвідувати те єдине дивне на ціле село місце, де говорять незрозумілою мовою. Дитину, яка не чула вдома ні одного російського слова, починають в школі з першого вже дня калічити на російський лад, і добре було б, коли б ще на чисто російський лад, а то на той огидний жаргон, що витворюється у малоосвіченого українця при бажанні говорити по-російському. Така школа з першого ж дня дуже непривітно нагадає дитині, що вона не вдома, і, без сумніву, стане їй «вавою». Якщо така школа не пустить коріння в народне життя і не принесе йому корисних овочів, то з якої речі тут дивуватися? Інакше і не може бути. Така школа, насамперед, значно нижча, ніж народ, що значить вона з своєю сотнею для вивчених слів у порівнянні з тою безмежною, глибокою, живою і багатою мовою, що її створив і вистраждав собі народ протягом тисячоліття? По-друге, така школа *безсила* тому, що вона не будує розвитку дитини на єдиному плодотворному ґрунті – на народній мові та на народному почутті, що в ній відбивається; *накінець*, така школа – *ні до чого*: дитина не тільки входить до неї із цілковито чужої їй сфери, але й виходить з неї в ту саму чужу їй сферу. Дитина швидко забуде ті декілька десятків слів, що їх вивчила в школі, а разом з тим забуде і ті поняття, що з ними зв'язувалися. Народна мова і народне життя знов опанують дитячу душу та *внивець* обертають кожне враження школи, як щось зовсім їй чуже. Що ж зробила, школа? *Гірше, ніж нічого!* Вона на декілька років затримала природний розвиток дитини; залишається, правда, грамотність, або, краще сказати, напівграмотність, і то не завжди, і може

придатися на те, щоб напівросійською мовою написати якийсь наклеп, але душу така школа не розвиває, а тільки псує» [184, с. 13-14].

Значно скромніші вимоги до української мови в школі ставили інші з вище згаданих педагогів. Так бар. М. Корф у своїй книзі «Русская начальная школа» визнає окремішність українського народу від російського, вважає мову кожної етнографічної одиниці за найхарактернішу її ознаку, але в своїх постулатах щодо тої ролі, яку має відігравати українська мова в школі для українських дітей, М. Корф відстоює українську мову як засіб кращого засвоєння російської мови, одного з головніших предметів кожної школи в Росії.

М. Пірогов також визнає конечну потребу уживання української мови в школах на Україні як засіб пояснення незрозумілих учневі слів і виразів [141, с. 635-636].

Накінець, П. Юркевич в своїй праці «Чтенія о воспитаніи» так висловлюється про місцеву мову: «Утворювати між місцевою мовою і літературно-російською мовою ворожу протилежність – шкідливо як в розумовому, так і в моральному плані: в розумовому – тому, що учень втратив здібність і звичку засвоювати дійсну красу місцевої мови і переносити її в літературно-російську мову; в моральному – тому, що, хоч і похвально, коли мова батьківщини стала для учня рідною мовою, однак непохвально, коли одночасно мова рідного краю стала для нього чужою. Слід дбати про те, щоб в учневі не зробилася зневага як до суспільства, що його оточує, так і до своїх рідних. Як тільки учень з дурного розуму переконався, що його рідні не вміють говорити по-людському, один з найчастіших моральних союзів знищено, і в молоде серце впоєно зародки глибокої неморальності» [216, с. 236-237].

Не треба забувати, що наведені тут думки М. Корфа, М. Пірогова та П. Юркевича знайшли свій вираз саме в той час, коли славнозвісний обіжник П. Валуєва увійшов уже в життя.

Сподіванки українського громадянства на заведення української мови як викладової в народних школах України не справдилися: показано вчити українських дітей російською мовою та вживати в школі лише російських підручників. В українських школах запанували підручники К. Ушинського «Родное Слово» (але не рідне для українських дітей), правда, згодом і цей найкращий з російських підручників для першого читання підпав забороні, Ф. Бунакова «Въ школѣ и дома», Д. Тіхомірова «Вешніе Вскходы» і задачки Євтушевського, Гольденберґа, і т. д. Дитині з перших років навчання приходилося вчитися і процесу читання, і вивчати без міри і без ліку всілякі чужі невідомі слова: уха, сор, сума, каток, халат і т. д. (див. про це докладну статтю Б. Грінченка «Яка тепер народна школа

на Україні», в часописі «Житє і Слово», Львів, 1896. Кн. 4, 5), або рїшати арифметичнї завдання з багатьма невідомими для учня словами в самїй умовї завдання.

Якщо додати до того, що у всїх росїйських читанках або зовсїм нїчого не було про Україну, або якась нїкчемна плутанина, а часом таки й брехня та ще й образлива для нацїонального почуття українського народу (напр., у статтї «Козачество и малороссія» згаданї вище читанки Ф. Бунакова йде мова про те, що козаки – це банда, що займалася розбоєм, рабунками і вїйною з татарами, а Малоросїєю стала називатися країна, що її заселяли днїпровські козаки), то це й була та духова страва, що її мала для розвитку свого нацїонального почуття українська дитина. Чи треба дивуватися тому, що така школа вела до денационалізації українського народу?

Щоб запобїгти тому лиховї, їдейнї народнї учителї в школах на Україні поряд з офіційною московською мовою вживали рїдної, виходили поза межї офіційних читанок, подаючи дїтям вїдомостї з української історїї та українського письменства. Особливе мїсце серед тих учителїв і тут слїд вїдвести Б. Грінченковї, що свїй вільний час після шкільних занять і у свята вїддавав на читання дїтям, на розмови та ігри з ними. Своїми шкільними і позашкільними лекцїями та бесїдами Б. Грінченко досягав таких успїхїв, що учнї старших класїв народної школи в с. Олексїївцї на Катеринославщинї (ту школу утримувала на свїй кошт вїдома дячка в дїлянцї позашкільної освїти Христина Алчевська) знали не тїльки географїю України, її минуле та сучасне, але й мали вїдомостї, за допомогою мап і малюнкїв, про природу чужих країв, про життя інших народїв. Але тї мапи і малюнки, що ними була прикрашена олексїївська школа, заподїяли немало прикростей Б. Грінченковї. Ось, напр., шкільний інспектор Лепетюк після ревїзїї олексїївської школи так нагримав на Б. Грінченка: «На чорта тут мапи порозвїшувано! Повинна бути тїльки мапа Росїйської імперїї і бїльш нїяких. Ви, мабуть, тут дїтям деякї дурницї розказуєте, напр., про те, що дощ од пари. Прошу нїчого такого не розказувати. Дощ посилає Бог, і все на свїтї робиться з Божої волї. Вільнодумства щоб не було нїякого! Бач, мапи порозвїшували та з природознавства малюнки... А чому малюнкїв з Св. Письма нема?» [54, с. 10].

У земських школах і в бїльшостї інших народних шкїл вїд 60-х рокїв почала поширюватися звукова метода* та наочнїсть при навчаннї

* Першїй буквар, складений звуковою методою, з'явився в Росїї 1846 р. Автором його був Федїр Студитський. Р. 1861 вийшла в Полтавї «Азбука по методї: Золотова для южнорусского края», теж за звуковою методою. Та «Азбука» була поширена на Надднїпряньскїй Українї в т.зв. недїльних школах 1861 і 1862 рр. Автором її був Іван Стронїн, колишнїй учитель М. Драгоманова в полтавскїй гїмназїї.

арифметики й природознавства. Пропагатором тих метод був бар. М. Корф, проти якого гостро виступав у 70-х роках вїдомий росїйський письменник гр. Лев Толстой – і за сичання і шипїння при навчаннї лїтер, і за гудзики при навчаннї арифметики, і за «нїмецьку» земську дорогу школу замість дешевої народної школи. Лев Толстой вїрив, що народ не прийме неправдивої і штучної системи навчання.

Щодо українського народу – вїн прийняв і нову систему навчання, і нову земську школу, але також став домагатися рїдної мови в школї, як тїльки зросла його нацїональна свїдомість.

Переходжу до огляду шкїл професїйної освїти.

Школи професїйної освїти, за шкільною системою царської Росїї, пїдлягали рїзним вїдомствам. Майже кожне мїнїстерство мало свої школи: вїйськове – кадетські корпуси та вищї вїйськовї школи; земельних справ – сїльськогосподарські школи і академїї; внутрїшнїх справ – фельдшерські і ветеринарнї школи; Св. Синода – духовнї школи, семїнарїї і академїї, і т. д. З утворенням земства за вїдкриття шкїл професїйної освїти взялися деякї повїтовї і губернїальнї земства.

Пїдлягаючи рїзним вїдомствам та пристосовуючись до потреб вїдповїдного вїдомства, професїйнї школи не могли не носити вузько-спеціального характеру. Лише р. 1883 в складї Ученого комїтету при мїнїстерствї народної освїти утворено спеціальнїй вїддїл у справї технїчної і професїйної освїти [230, с. 3-4].

Є деякї данї про те, що на початку ХІХ ст. на Полтавщинї професїйна освїта не знаходила особливої пїдтримки з боку громадянства. Наприклад, роменцї в рр. 1806-1809 поставилися зовсїм байдуже до пропозицїї примїстити дїтей на кошт скарбу в Чернїгівскїй ремїсничїй школї [117, докум. 5-6]. Ту школу вїдкрито в Чернїговї 1 травня 1804 р. з ініціативи малоросїйського генерал-губернатора кн. А. Куракіна. Школа призначалася для нижчих класїв населення. Комплект її намїчався в 336 учнїв. На день вїдкриття школи було 35 учнїв, з них козачих дїтей було 9, мїщан 25 і 1 – купецького звання. В 1811 р. учнїв було 96. Всї учнї жили в інтернатї. Приймалися учнї у вїцї вїд 12 до 15 рокїв включно; старшї 15 рокїв могли вступати лише на столярне ремесло. За проектом кн. А. Куракіна, в школї мало бути 14 ремесств. У перших роках були такї ремесла: столярне, слюсарне, рїзьбарське по дереву, срібляне, шевське та токарське. На чолї кожного ремесла стояв майстер. Бїльшїсть майстрїв дїставало рїчно 350 крб. Майстрами бували нерїдко чужинцї. В ремїсничїй школї єдиним загальноосвітнїм предметом була арифметика. При закінченнї курсу ученї дїставав половину вартостї тих речей, що вїн виготовив протягом останнїх трьох рокїв. Як довго існувала ремїснича

школа, невідомо. У всякому разі школа була чинною ще 1818 р., бо на писемнім столі з карельської берези, що до останнього часу був в Полтавськiм губернаторськiм доми, є вирізаний напис «Черниговское ремесленное училище, 1818 года» [136, с. 157-16]. Р. 1824 або 1825 в Полтаві відкрито школу писарів, куди приймалися хлопці з виховних притулків у віці від 10 років. Учні тої школи вчилися одночасно в загальноосвітніх школах, а для лекцій краснопису мали окремі години. Утримувалася школа коштом приказу громадського піклування. Етап був установлений на 50 учнів. Школа проіснувала до початку 60-х років [137, с. 93-94]. Р. 1831 полтавський приказ громадського піклування висловився проти пропозиції міністерства внутрішніх справ відкрити в Полтаві фельдшерську школу [135, с. 144-145].

Духовні семінарії і Київська Академія вже в 20-х роках прибрали характер станової школи, – вчилися там переважно діти священно-церковнослужителів. Суворі дисципліна зберігалася в семінаріях і бурсах майже до 80-х років. За одними спогадами, в 70-х роках у волинській духовній семінарії – в Житомирі – вживалося різок, – один з педагогів бив учнів по чолі щиколотком, при чому пучки своєї руки намазував воском на те, щоб надати ляпасові більшої сили [193, с. 299-300]. А ось колишній учень богуславської бурси (духовної школи), що вступив до неї 1855 р., розповідає в своїх спогадах про дивовижний спосіб викорінення української мови серед вихованців тої бурси, що його придумав управитель бурси о.гумен. Він наказав навішувати на груди винуватця дощечку з написом «осел», а на його голову – осячі вуха. І так мусив винуватець ходити доти, поки не провиниться інший учень. Якось сталося, що один винуватець носив на собі дощечку декілька тижнів, бо товариші його розмовляли між собою при ньому мімікою. І тільки після того випадку управитель бурси скасував свою вигадку [68, с. 430-431]. Особливо немилосердно карав учнів інспектор лубенської бурси ієромонах Полікарп. Нещасних учнів потішав словами: «єго же люблю, наказую». Одного разу, – за спогадами колишнього учня тої бурси в 1844-47 рр. інспектор велів нарвати кропиви, прослати її на своєму ґанку, покласти на кропиви голого учня-винуватця та ще й кропивою прикрив його. Тільки повне безумство Полікарпа, що зібрався повісити одного учня, поклато край безумним варварствам [292, с. 165, 171, 175]. Накінець, подам тут спогад колишнього бурсака, який учився в духовній школі в другій чверті ХІХ ст.: «Управитель бурси о архімандрит, добра і кротка душа, відправляв на «секуцію», наперед перехрестить тебе декілька разів та ласкаво промовляє: – Нехай Бог допоможе понести кару. Прийми її, як від самого Бога... Многими скорбами подобаєт нам внити в

царство небесное, – а після секуції втішає і підбадьорує не падати духом, але зогрівати в собі дух» [116, с. 457-458].

Про розваги бурсаків 60-х років знаходимо відомості в спогадах учня лубенської бурси тих часів. На чолі гуртка забияк стояв Махвод. Він обложив жидів контрибуцією: насамперед, вони не сміли перешкоджати Махводові, або його відпоручникам видіти для власного вжитку одну з кіз; по-друге, при зустрічі з ним жиди повинні знімати капелюх і тим віддавати йому «честь», або по-грецьки «тими». Начальство, довідавшись про це, вирішило покарати Махвода різками. «Роздягайся!» – Махвод мовчить. – «Ну?» – «Не можу». – «Що? Чому?» – «У мене замкнено, а ключа загубив». І Махвод відвернув поли свого піджака та показав, що його штани замкнено великим замком. Піднявся, великий регіт. На тім і кінчилася езекуція» [12, с. 341-343].

Все ж таки нові педагогічні ідеї 60-х років стали пробиватися і в духовну школу та семінарію: нові учителі вже зверталися до учнів на «ви», а грубіянів і ледарів уміли примусити стидатися своїх учинків [12, с. 354]. Правда, ця «реформа» усунула також і деякі добрі старі звичаї, як от, напр, травневі рекреації, коли вся школа чи семінарія на чолі з управителем чи ректором вирушала на гулянку в поле або в ліс і там затівала різні ігри, при чому в грі «гилка» перший удар м'ячем завжди належав управителеві чи ректорові – здебільшого ігуменові чи архімандритові. Не в одних спогадах про шкільні роки в духовних школах і семінаріях зустрічаємо вислів жалю, що реформа усунула ту невинну розвагу [13, с. 204-205].

Слід зазначити, що духовні школи, семінарії та Київська академія зберігали в своїх стінах українську стихію завдяки тому, що їх вихованці не поривали зв'язків з селом, звідки більшість їх походила. Українська стихія знаходила свій вияв в організації таємних українських гуртків, діяльність яких назовні визначалася головне в поширенні українських книжок серед селян, в організації шевченківських свят, а деколи у виданні шкільного часопису. Наприклад, гурток при полтавській духовній семінарії видав на гектографі в квітні 1895р. перше число часопису «Плахта». Таку назву дав гурток своєму часописові тому, що він визначався строкатістю як з боку змісту, так і з боку мови. А саме, матеріал з красного письменства видавано українською мовою, а публіцистику, філософію і теологію – російською. За спогадами одного з членів редакції «Плахти», «видання мало надзвичайний успіх» [81, с. 374].

Переходячи до огляду професійної освіти в земствах, насамперед скажу, що вже в 70-х роках виникло в деяких земствах питання про те, чи не слід надати земській школі утилітарного характеру – завести лекції

і практичні заняття з хліборобства, садівництва і т.п., або будь-яке ремісництво. З того приводу бар. М. Корф виступив зі статтею в часопису «Порядокъ» [1881 р., ч. 114], де доводив, що земська школа має бути загальноосвітньою. І та думка знайшла повне признання в земських класах. Деякі земства вирішили завести спеціальні ремісничі школи або ремісничі відділи при земських школах. Найбільше ремісничих шкіл або відділів було в Катеринославській губ., а серед тих шкіл особливо визначалися ремісничі школи – Новомосковська та школа ім. Гнедіна в Олександрівському повіті. З числа губерніяльних земств найбільше коштів на професійну освіту витрачало полтавське, що утримувало в Миргороді відому мистецько-промислову школу ім. М. Гоголя (на чолі тої школи стояв український маляр Опанас Сластьон), ткацьку майстерню в с. Дегтярах Прилуцького повіту – в маєтку, що його подарував земству Г. Галаган, та ремісничу школу в Полтаві, а також херсонське земство, що в рр. 1870-1878, м. ін., утримувало кафедру хліборобства при Одеській університеті.

Подам тут розмір асигнування земств на професійну освіту за кошторисом на 1901 рік (у тисячах карбованців) [23, с. 498]:

Губернії	Асигнування		% до загального		Всіх повітів у губернії	З них асигнували на професійну освіту
	повіт	губ земств	кошторису на освіту повіт	губ земств		
Катеринославська	39,6	45,6	7,0	54,3	8	6
Полтавська	45,3	97,1	7,7	53,8	15	4
Харківська	58,1	22,6	11,4	8,7	11	10
Херсонська	4,5	62,6	1,2	4,8	6	2
Чернігівська	10,7	6,3	2,1	11,5	15	4

З приватних професійних шкіл згадаю тут, що р. 1849 Наполеон Буяльський заснував у Києві малярську школу. Р. 1852 училося в ній 22 учні, з них 6 платних, та 13 учениць, усі платні [244 с. 306]. Пізніше, а саме р. 1876 М. Мурашко відкрив там же, у Києві, художню школу, що проіснувала до 1901 р. Школа М. Мурашка випустила низку відомих малярів, як, напр., К. Пимоненка, І. Іжакевича, Ф. Красицького, О. Мурашка, В. Сєрова та ін. [253, с. 278-279].

Були спроби приватної ініціативи в поширенні сільськогосподарського знання серед українського населення. Так, у паперах Олександра Лазаревського знайдено проект статуту «Товариства поширення сільськогосподарського знання на Україні» (в оригіналі «въ Малороссіи». Товариство, за проектом статуту, мало засновувати школи, де подавались би відомості з хліборобства, садівництва, бджолярства тощо. Серед основників, крім О. Лазаревського, були проф. Олександр Кістяківський, Матвій Симонів та ін. Очевидно, проект не був затверджений [40, с. 69-

70]. Згадаю, що чернігівське губерніяльне земство р. 1896 клопоталося про перетворення Ніжинського історично-філологічного інституту в сільськогосподарську школу, але надармо.

Щодо професійних шкіл різних міністерств – найбільше професійних шкіл на Україні мало міністерство освіти (учительські інститути і семінарії), міністерство земельних справ (сільськогосподарські школи), міністерство фінансів (комерційні школи) та міністерство торгівлі і промисловості (технічні та ремісничі школи).

Статут про промислові школи затверджено 7 березня 1888 р. Статут той встановлює такі школи: 1) середні технічні школи з 4-річним курсом; туди могли вступати учні після закінчення 5 класів реальної школи. Абсольвенти середньої технічної школи діставали звання техника; 2) нижчі технічні школи з 3-річним курсом; туди могли вступати діти після закінчення міської школи за статутом 31 травня 1872 р.; 3) ремісничі школи з 3-річним курсом; туди могли вступати діти після закінчення початкової школи [230, с. 61-69].

Залишаючи статистичний огляд професійної освіти до розділу, де мова буде йти про ту освіту в ХХ ст., вкажу тут лише на ті вищі професійні школи, що повстали на Україні в ХІХ ст. Сюди належать: 1. Ветеринарний інститут в Харкові (1851); 2. Технологічний інститут у Харкові (1885) з двома відділами – механічним і хімічним; курс інституту – 5-річний; після закінчення курсу студенти мусіли складати іспити в спеціальних комісіях і після того діставали звання інженера-технолога, якщо іспит відбувся з визначним успіхом, а інші діставали звання технолога; 3. Політехнічний інститут у Києві (1898) з відділами механічним, хімічним, будівельним і агрономічним; 4. Гірничий інститут в Катеринославі (1899) з 4-річним курсом та двома відділами – заводським і гірничим.

Згадаю тут, до речі, що 1-й Всеросійський з'їзд діячів у справі технічної і професійної освіти відбувся на Різдвяних святах 1889-1890 рр. в Петербурзі. Переходжу до огляду дошкільного виховання та позашкільної освіти.

Є відомості, що в Полтаві р. 1839 відкрито притулок, куди приймалися діти безоплатно від 3 років. У тім притулку діти перебували від 7-ї год ранку до 9-ї год вечора, взимку від 7-ї год ранку до 8-ї год вечора [132, с. 145-147]. Перший дитячий садок у Києві повстав 1 вересня 1871 р., що його відкрили сестри Ліндфорси – Марія і Софія, пізніше по чоловікові Русова, відома українська діячка в освітній справі.

Від 90-х років земства почали відкривати на Україні ясла (захоронки) для дітей – переважно на час літніх робіт. Наприклад, Полтавське губерніяльне земство почало відкривати ясла від 1897 р.

Позашкільна освіта – це та ділянка народної освіти, що в ній найбільше відчувався гніт царського режиму. Не маючи в своєму кошторисі жодного асигнування на потреби позашкільної освіти протягом цілого XIX ст., міністерство освіти разом з міністерством внутрішніх справ тільки й дбало про те, як би перешкодити розвиткові книжкової продукції, організації бібліотек – народних і публічних, шкіл і курсів для підлітків і дорослих і т. д. Недурно у звичайному вжитку «міністерство народного просвещения» називалося «міністерством народного помрачення»...

XIX ст. розпочалось для України надзвичайно знаменним царським наказом 1800р., що вимагав, щоб «церковныя книги прежних изданій для совершенного согласія съ великороссійскими такими церковными книгами справлявать прежде, дабы никакой розни и особенного нарѣчія въ нихъ не было». Рукописи і книги духовного змісту підлягали духовній цензурі, що її утворено царським наказом з дня 14 березня 1799 р.

Р. 1804 московська цензура розглядала деякі твори Г. Сковороди. На чолі тої цензури стояв тоді архімандрит Віктор Прокопович-Антонський, колишній вихованець Київської академії, настоятель церкви при Московськiм університеті. Один з членів московської цензури архімандрит Геннадій Челноков не вважав можливим апробувати «Діалоги» Г.Сковороди, бо знайшов там, м. ін., проповідь погорди до тіла; а це, на думку цензора, можна породити єретиків, недбайливих до тіла, і тим принести згубну шкоду «добре впорядженим суспільствам». Інший член тої цензури – пресвітер Благовіщенського собору Василь Іванов визнав, що «друга розмова з Діалогу «О познаніи самого себя», що містила в собі найбільшу єресь, заслуговує спалення та прокляття». Цікаво, що синодальний ризничий Інокентій дуже прихильно висловився про ту саму розмову, «як корисний і незвичайно своєрідний твір» та радив її до друку після виправлення деяких простонародних термінів і диких висловів, що розходяться з загальноприйнятими церковними поглядами» [83, с. 70-72].

Р. 1828 духовну цензуру реформовано. Найвищою духовно-цензурною установою був Св. Синод, якому підлягали цензурні комітети при духовних академіях. Деякі твори Г. Сковороди були на розгляді цензурного комітету при Московській духовній академії, що знаходилася в Троїцько-Сергієвім посаді. З архівних матеріалів того комітету встановлено, що з найбільшим співчуттям до творів Г. Сковороди ставився Федір Голубинський, професор філософії тої Академії, але й він викреслив деякі вислови Г. Сковороди з біографії про нього, що її склав учень і друг Г. Сковороди Михайло Ковалинський, – як, напр., «багато ченців були б шинкарями, коли б використали свої здібності»;

«одного царська корона прикрашає, а іншого скидає в тьму кримішню»; «одного богословіє робить світочем світу Божого, а іншого – дурисвітом»; «одного чернецтво освятило, а іншого очорнило і згубило навіки».

Цензор-філософ у своїй доповіді додав від себе: «Не царська корона, не чернецтво гублять людей, а неправильний чин свободної волі. Звання не винно в тому, що ми погані» [83, с. 445-446]. В рр. 1833-1836 одним з членів комітету при Московській духовній академії був архімандрит Філарет Гумилевський, що пізніше був чернігівським архієпископом. Він, м. ін., дав дозвіл на друкування діалогу Г. Сковороди «Дружескій разговоръ о душевномъ мирѣ», але й він був немилосердний, коли знаходив місця, супротивні православній вірі. Так, з приводу деяких діалогів Г. Сковороди залишив він таку резолюцію: «Думаю, що не тільки не слід схвалювати, але, для припинення спокуси, і не повертати рукопису» [83, с. 460].

Цензурний комітет при Петербурзькій духовній академії р. 1852 розглядав питання, чи можна допустити поширення у волинській і подільській єпархіях «Сборникъ проповѣдей на малороссійскомъ языкѣ» о. Василя Гречулевича* (видано 1849 р.), бо в тій книзі, м. ін., є мова про непорочне зачаття Богородиці в редакції, що її не прийняла православна церква. Митрополит Никанор Клементьєвський запропонував цензорам обміркувати, чи не слід заборонити виголошення в церквах проповідей В. Гречулевича. Як саме вирішив те питання петербурзький комітет, не відомо [83, с. 279-280].

Цензурний комітет при Київській духовній академії мав обмежену компетенцію: він мав право розглядати лише невеличкі духовні розправи, слова, а також програми, що надходили від осіб шкільного відомства. Тому що на чолі київської митрополії та її Академії були переважно особи, що самі були авторами багатьох наукових праць, комітет при Київській академії дбав про поширення своєї компетенції, приймаючи на розгляд твори київського митрополита Євгена Болховітінова, ректора Київської Академії Інокентія Борисова і інш. навіть і після переходу їх на службу в інші єпархії. Владики двох столиць – Петербурґа і Москви – всіма способами противилися поширенню компетенції Київського комітету. Епілогом даремних спроб Київського Комітету можуть служити такі рядки

*Протоієрей Василь Гречулевич нар. 1791 р. у с. Ігнатівці Гайсинського повіту на Поділлі. 1814 р. закінчив кам'янець-подільську духовну семінарію. Спочатку був учителем шаргородської повітової школи, а 1820 р. висвятився на священника о. Аннополя Брацлавського пов. на Поділлі, де й священствував до самої смерті (1 червня 1870 р.). У 1832 р. дістав звання протоієрея 1849 р. «Проповіді» вийшли 1-м виданням, а від 1860 р. почали виходити окремі випуски проповідей, всього 59 проповідей [323, с. 279-287].

листа архімандрита Антонія Амфітеатрова до Інокентія Борисова, що тоді був харківським архієпископом, з дня 10 вересня 1855 р.: «Повна історія нашої Академії пишеться, але тяжко сподіватися на її видання з цензурних причин. Якщо вимагатимуть надіслати рукопис до Пітера (Петербурґа – С.), там не будуть йому сприяти, бо Києва там явно не жалують» [83, с. 477-478].

У числі духовних видань 40-50-х років якось проскочили через духовну цензуру дві книжки українською мовою, а саме, 1849 р. збірник проповідей о. В. Гречулевича (про той збірник уже була мова), а р. 1859 – проповідь чернігівського архієпископа Філарета Гумилевського, що вийшла під російською назвою «Слово противъ вражды, пристрастной къ доносамъ, говоренное Филаретомъ, архиепископомъ Черниговскимъ и Нѣжинскимъ (Въ переводѣ малороссійскомъ)» [811, докум. 87].

Підбадьорений українським освітнім рухом 60-х рр. П. Морачевський надіслав у вересні 1860 р. петербурзькому митрополитові Ісидору переклад Євангелій Матея і Йоана з проханням дати дозвіл на друкування того перекладу. Митрополит Ісидор після приватної наради в Св. Синоді відповів у жовтні 1860 р. П. Морачевському, що переклад Євангелія не може бути дозволений до друку. Р. 1861 П. Морачевський надіслав переклад чотирьох Євангелій до Академії наук з проханням розглянути його працю і, якщо буде її ухвалено, поклопотатися про дозвіл на її друкування. На підставі доповіді акад. Ізмаїла Срезневського відділ російської мови і письменства Академії Наук доручив трьом академікам, знавцям української мови, Олександрю Востокову, Олександрю Никитенку та І. Срезнавському скласти оцінку перекладу П. Морачевського. Всі троє академіки висловилися з надзвичайною прихильністю про переклад як з боку учено-філологічного, так і з боку релігійно-морального. Відділ ухвалив просити президента Академії наук поклопотатися перед Св. Синодом про дозвіл надрукувати переклад П. Морачевського. Св. Синод надіслав рукопис П. Морачевського на розгляд калузькому архієпископові Григорію Митькевичеві, що був родом з Чернігівщини. Кажуть, що він, не чувши протягом багатьох років рідної мови, заплакав від радості при читанні Євангелія в перекладі на українську мову і зі сльозами зустрів свого лікаря-земляка: «Ось ідіть, подивіться, яку Бог послав мені радість на чужині!» Архієпископ Григорій повернув Синодові переклад з найкращою відозвою. Але Синод взяв на увагу обіжник міністра внутрішніх справ П. Валуєва про заборону друкувати українські книжки, крім творів з красного письменства, і не дав дозволу на друкування перекладу П. Морачевського [155, с. 1339-1343].

Р. 1865 Британське біблійне товариство купило у П. Куліша на

власність український переклад Нового Заповіту. Переклав його П. Куліш разом з професором празької техніки д-ром Іваном Пулюєм. Виданий Британським товариством переклад Нового Заповіту не дістав дозволу на ввіз у Росію внаслідок таємного закону 1876 р., що про нього говоритиму далі [155, с. 1345].

Світська література підлягала окремій цензурі, що мала керуватися цензурним статутом з дня 9 липня 1804 р. Згідно з тим статутом, цензура світської літератури знаходилася у відомстві міністерства народної освіти, а місцевими органами цензури були університети. Цензурний статут 1804 р. визначався доброзичливим ставленням до тих місць рукопису, що могли вважатися цензором за небезпечні: «Коли місце, піддане сумніву, має двозначне розуміння, то в такому випадку краще тлумачити його в кориснім для автора розумінні, ніж його переслідувати» (§21 статуту). Однак на спосіб уживання того статуту мали вплив не тільки особисті погляди міністерства освіти, але й практика міністерства поліції, що мало вказувати міністерству освіти на ті місця і вислови в друкованих книгах, що загрожували, мовляв, суспільному порядку і спокою. Так, р. 1814 міністр поліції Вязмітінов звернув увагу міністра освіти графа О. Розумовського на роман Василя Наріжного, з роду українця*, «Россійській Жиль-блязь, или походження князя Гаврили Симоновича Чистякова», що містив у собі гостру сатиру на звичаї, які панували у верхах і низах тодішньої Росії. О. Розумовський заборонив передрук виданих уже трьох частин згаданого роману та наказав припинити друкування дальших частин того роману. З приводу самого роману В. Наріжного О. Розумовський виловив у окремій записці свій погляд на красне письменство, де він, м. ін., писав: «Поміж тих романів, що виходять тепер у світ, є багато таких, що, хоча й не містять в собі нічого супротивного будь-якій статті цензурного статуту, але своїми цілями, двозначними висловами та облудними правилами можуть бути кваліфіковані як супротивні моральності. Часто буває, що автори романів ніби і повстають проти вад, але змальовують їх такими фарбами і з такими подробицями, що тим самим затягнуть молодь до вад, що про них краще не згадувати. Яка б не була літературна вартість романів, але вони можуть з'являтися в друку лише тоді, коли мають справді моральну ціль» [22, с. 96].

Статут 1804 р. уже в другім десятилітті ХІХ ст. мало відповідав тому реакційному настрою, що ним перейнявся у той час Олександр І з своїми

*1824 В. Наріжний написав російською мовою роман «Бурсакъ» (є український переклад), а р. 1825 – роман «Гаркуша», де виведено знаменитого українського розбійника. Роман залишився в рукописі.

найближчими співробітниками. Отож з'явився у світ новий цензурний статут з дня 10 червня 1826 р.* що придбав завдяки своїм властивостям, назву «чавунного статуту» та проіснував усього два роки. Новий – з черги третій – цензурний статут з дня 22 квітня 1828 р. був сам собою вдаліший, ніж «чавунний статут», але через три дні після його затвердження державна рада ухвалила таємну інструкцію для цензорів, а, крім того, міністр освіти кн. Карл Лівен (1828-1833) та шеф III відділу особистої царської канцелярії своїми обіжниками так доповнювали цензурний статут, що проф. Олександр Никитенко (українець з роду), сам член Головного цензурного управління, мав повну рацію зробити в своєму щоденникові під датою 30 грудня 1830 р. такий запис: «Цензурний статут цілковито повалено. Нам довелося переконатися в гіркій правді, що на землі руській нема й тіні законності» [124, с. 205].

Р. 1834 міністр освіти гр. С. Уваров подав Миколі I доповідь, де, м.ін., писав: «Чи корисно допускати доведення і вхоронення у нас дешевої літератури, що її метою і вислідом є діяння на нижчий клас грамотного населення. Головне цензурне управління, всебічно обміркувавши те питання, прийшло до думки, що приводить нижчі класи, так мовити, в рух і тримати їх якби в напруженім стані, було б не тільки не корисно, але навіть шкідливо». Резолюція Миколи I на тій доповіді була коротка: «Цілковита правда. Ні в якому разі не допускати» [83, с. 300-301]. Так одним підписом Миколи I, з ініціативи міністра народної освіти, заборонено друкувати дешеві книжки для народу.

Наведу тут «сповідання віри» гр. С. Уварова з власних його уст: «Ми, себто люди XIX ст., у тяжкому положенні, – ми живемо серед бур і політичних розрух. Народи міняють свій побут, оновлюються, хвилюються, ідуть вперед. Але Росія – ще молода, невинна і не повинна зазнати – бодай ще тепер, отих кривавих колотнеч. Необхідно продовжити її молодість і тим часом виховати її. Ось моя політична система. Я знаю, чого хочуть наші ліберали, наші журналісти та їхні клевети... Але їм не вдасться кинути зерен своїх на ниву, що на ній сію і стою на її сторожі, – ні, не вдасться. Моє діло не тільки стежити за просвітою, але й стежити за духом покоління. Якщо мені вдасться відсунути Росію на 50 років від того, що готують їй теорії, то я виконаю свій обов'язок і помру спокійно. Ось моя теорія; я сподіваюся, що я це виконаю. Я маю на те добру волю і політичні засоби. Я знаю, що проти мене кричать, – я не слухаю тих криків. Нехай називають мене

*Себто, при Миколі I, наступникові Олександра I.

обскурантом, – державний муж повинен стояти вище юрби» [124, с. 267].

Р. 1847 голова ради дитячих притулків гр. Строганова звернулася до гр. С. Уварова з проханням поклопотатися про дозвіл видавати дитячий тижневик «Отдохновение» («Відпочинок»). На прохання покладено таку резолюцію: «И без того много вздору («дурниць») печатается» [336, с. 330-331].

Ось як сенатор К. Лебедев охарактеризував гр. С. Уварова, як міністра освіти: «Він надав міністерству більше блиску, ніж міцноти, і вів його більше з спритністю, ніж з користю» [324, с. 467].

У кінці 1835 р. київський, волинський і подільський генерал-губернатор клопотався про дозвіл видавати в Києві щоденник «Київська газета». Міністр внутрішніх справ гр. Блудов висловився, що він не бачить перешкод до видавання часопису в Києві, але шеф жандармів гр. Бенкендорф висловився проти того, а тому міністр освіти гр. С. Уваров не дав дозволу на видання в Києві щоденника [194, с. 586-587].

Наступного року в Києві почав виходити часопис «Київскія объявленія», а від 1838р. – «Київскія Губернскія Вѣдомости». Того самого року Київська духовна академія почала видавати тижневик «Воскресное чтение» [244, с. 299-300].

Українська література особливо багато лиха зазнала від другої половини 40-х років, після викриття Кирило-Методіївського братства. Р.1846 в дитячому журналі «Звѣздочка» (видавала його А. Ішимова в Петербурзі) П. Куліш умістив коротку історію України – «Повѣсть объ украинскомъ народѣ», – що потім вийшла окремою книжкою. Цензор, що дав дозвіл на друкування Кулішевої «Повісті» в часопису, дістав сувору догану; цензор, що дозволив окреме її видання, був покараний ув'язненням у фортеці, а П. Куліш був заарештований. В скорому часі Т.Шевченко, П. Куліш і М. Костомаров за участь в Кирило-Методіївським братстві не тільки підпали карі на заслання, але й були позбавлені права займатися літературною працею (Шевченкові заборонено також малювати), а видані перед тим їхні твори заборонено. А саме, «Кобзар» Т. Шевченка, оповідання «Повѣсть объ украинскомъ народѣ», «Украина» і «Михайло Чернищенко» П. Куліша та «Украинскія баллады» і «Вѣтка» М. Костомарова [329, с. 30].

Через цензурні утиски не побачили світу історія України і Біблія для народу, що їх зладив Г. Квітка-Основ'яненко. «Літопис» Граб'янки зазнав декілька купюр, а саме, викреслено ті місця, де, на думку цензора Мацкевича, виявлялася явна пристрасть до «малоросійской» національності. Голова комісії для розбору древніх актів, що була видавцем того «Літопису», вказав у скарзі Головному цензурному

управління, що подвиги Б. Хмельницького такі великі, що похвала його особи не може бути зайвою. Але Головне управління залишило в силі рішення цензора, керуючись таємним царським наказом, щоб письменники якомога обережніше розважали там, де справа йде про народність або мову «Малоросії», «не давая перевѣса любви къ родинѣ надъ любовью къ отечеству» [304, с. 443-442].

До яких курйозів доходила цензура в переслідуванні всього, що пов'язувалося з ім'ям України, свідчить такий факт: р. 1852 у Парижі хтось придумав новий танок і назвав його «*La Mazerra*». У фейлетоні часопису «С-Петербургскія Вѣдомости» додано при згадці про той танок припущення, що танок «Мазера» знайде скрізь поширення. Міністр освіти кн. Платон Шірінський-Шіхматов (1850-1853) був переконаний, що тут захочеться якийсь глум над Росією, внаслідок чого надіслав кураторові Петербурзької шкільної округи такого листа «Признаючи, що вістка про новий танок, названий нашими неприхильниками «Мазепою», на пошану зрадника Росії, не мусила б знайти місця в російському часописі, що видається правительством, а також, що те ненависне кожному росіянинові ім'я злочинця, навіть в приложенні до танка, не мусили б знайти з почуття вірнопідданства апробацію, дуже прошу вас зробити в присутності петербурзького цензурного комітету сувору догану цензорів Пейкерові і редакторів Очкінову» [195, с. 688-689].

Ще більшим курйозом миколаївського режиму була цензура транспорантів і нот. А саме, на транспорантах в кінці під лініями красувався такий напис: «Печатать дозволяется», а далі був підпис цензора і дата. Один з членів Головного управління в справах друку дізнався, що якийсь пан, виїжджаючи за кордон, накупив у Петербурзі багато транспорантів, щоб показувати їх в Європі як зразок пильності російської цензури. Отож з ініціативи того члена Управління скасовано цензуру транспорантів [144, с. 159]. 15 березня 1851 р. Головне Управління видало таке розпорядження центральним комітетам: «Маючи на увазі небезпеку, що під нотними значками можуть скриватися зломисні твори, писані потайним ключем, або до мотивів церковних пісень можуть пристосовуватися слова простонародної пісні, Головне цензурне управління наказує цензурним комітетам в сумнівних випадках, з метою попередити таке зловживання, доручати попередній розгляд музичних творів особам, що розуміються в нотах» [96, с. 275].

Безцеремонність російської цензури доходила до того, що хотіла накласти свою руку навіть на твори святих і на саме Євангеліє. Так,

Дмитро Бутурлін, голова таємного цензурного Комітету 2 квітня 1848р.* хотів вилучити декілька рядків з акафісту Покрову Божої Матері, вважаючи їх за революційні. На те гр. Дмитро Блудов сказав Д.Бутурлінові, що той осуджує власного ангела св. Дмитра Ростовського, бо саме він є автором акафісту. – «Хто б не був його автором, але акафіст містить в собі небезпечні вислови, як напр., «Радуйся, незримое укрошение владик жестоких і звіроправних!» – «Ви і в Євангелії знайдете вислови, що осуджують злих правителів», – відказав Блудов. – «Так що ж? Коли б Євангеліє не було такою відомою усім книгою, звісно треба було б цензурі виправити його», – відповів Бутурлін [96, с. 206]. Про діяльність бутурлінського комітету досить згадати, що він заборонив вмістити оголошення в часописах про вихід у світ книги «Исторія Асинской республики», визнаючи революційною самою назву тої книги, а також заборонив замітку про хворобу картоплі, вбачаючи в цьому наругу над Божою волею [314, с. 146-147].

Уже через декілька років після свого вступу на царство, Олександр II відзначився тим самим неприхильним ставленням до української літератури, як і його попередник Микола I. Так, р. 1859 цензурним комітетам наказано стежити за тим, щоб твори на українським («малоросійськом») діалекті, писані власне для поширення між простолюттям, друкувалися не інакше, як «русскими» літерами та щоб подібні народні книжки, видрукувані за кордоном польським шрифтом, не допускалися ввозу до Росії [97, с. 295]. Того самого року П. Кулішеві відмовлено видавати двомісячник «Хата» [238, с. 101]. Тоді ж цензура видала низку обіжників із заборону обговорювати в літературі питання про кріпацтво, внаслідок чого при кінці 1859р. цілковито припинилося в періодичних виданнях обговорення селянського питання [337, с. 388].

Р. 1860 закінчився неуспіхом намір двох київських студентів – Каленика Шейковського та Пилипа Левицького – видавати тижневик «Голось», що мав містити на своїх сторінках, як це видно з тої програми, що їх подали вони до цензурного комітету, твори красного письменства як російською, так і «южно-россійскою» мовою. Правда, у той час виходила в Києві газета «Київській Телеграфъ», але її не можна було вважати за українську хоч би за її напрямок. Київський генерал-губернатор кн. Васильчиков надіслав тодішньому кураторові Київської шкільної округи М. Пірогову офіційний допис, де, по-перше, висловив сумнів, «чи можуть йти в газеті статті «на малоросійськомъ нарѣчїи», по-друге вказав, що дозвіл на видання газети університетськими студентами залежатиме від міністра освіти. Одночасно

* «Комітет 2 квітня 1848 р.» (був скасований Олександром II 6 грудня 1855 р.).

кн. Васильчиков написав міністрові освіти Є. Ковалевському, що, на його думку, не слід давати дозволу студентам на видання газети в Києві. Розуміється, київські студенти дозволу не дістали [231, с. 81-85].

Згаданий вище К. Шейковський в 1861 р. звернувся до київського цензурного комітету з проханням дозволити йому надрукувати переднє слово до «Опыта южнорусского словаря» під назвою «Нѣсколько словъ о южнорусскомъ народѣ и въ особенности о его языкѣ». Цензор О. Лазов подав комітетові відзив, на підставі якого комітет не дав згоди на друкування того переднього слова. Наведу тут декілька витягів з рукопису К. Шейковського, що їх вважав цензор за неприпустимі. С. 2 рукопису: «Доля південноруського народу в його історичнім ході, а особливо в сучаснім його становищі, найбільше є подібна до долі болгар». С. 3 «Уся різниця долі болгар від долі південнорусів полягає в тому, що доля перших Сцілла і Харібда (турки і фанаріоти) є більш згубні і жорсткі завдяки своїй чужонародній суті, тоді як у південнорусів Сцілла і Харібда (росіяни і поляки) діють в ім'я спорідненості та під маскою братерства. Але цілування Іуди варте чуженародного гніту». На тій же сторінці примітка 1.: «Південноруський народ уявляє собі експлуатацію просто у виді кровожадності. В його уяві кожний кацап є різун, готовий звести *ad patres* за сто копійок сто душ» [325, с. 83-84].

Ту саму долю зазнав рукопис історичної праці Л. А-га і І. Мандирки «Гетьманъ Петръ Дорошенко 1665-1676 г.», що був на розгляді того самого цензора О. Лазова в 1862 р. Подам тут декілька витягів з його відзиву. «Автор, викладаючи історію Дорошенка, підібрав і згрупував факти так, змалював їх в такому світлі, що твір можна вважати за протест проти законності володіння Росією України. Особливо ставиться тут перед очі, що Росія Андрусівським договором скасувала Переяславський договір і через те втратила право на володіння Україною. Автор так перейнявся тою ідеєю, що у всьому своєму великому творі (401 с. рукопису. – С.) ніде не називає Росію своєю батьківщиною, ні разу не написав «наш государь», «наше правительство», а скрізь і невпинно вживає вираз «Московскій государь», «московские правительство», або навіть просто «Москва». Він же наводить цікаву цитату з 76-ї стор. рукопису, де подається характеристика українського народу: «український народ придбав почуття власної гідності, що і тепер відзначає українця від простолюддя інших націй» [325, с. 86].

Правда, деяке полегшення для української літератури все ж відчувалося від 1860 р., коли почав виходити в Петербурзі журнал «Основа», що друкувався в друкарні П. Куліша. Управитель тої друкарні Данило Каменецький вперше почав видавати дешево і чепурненько брошури

для українського народу різною мовою та поширювати їх серед народу через своїх знайомих і приятелів, що їм давав у борг свої видання. Його мало бентежила несправність комісіонерів у виплаті боргу. «Аби йшли на пожиток», – звичайно казав він, якщо хто-небудь зачіпав ту дразливу тему [267, с. 351]. Але незабаром подув північний вітер, що надовго затримав розвиток української літератури.

А саме, дня 18 липня 1863 р. міністр внутрішніх справ П. Валуєв надіслав міністрові освіти Олександрю Головніну такого листа. «Давно вже точаться суперечки в нашій пресі про можливість існування самостійної української літератури. Приводом тих суперечок послужили ті твори деяких письменників, що визначилися більш-менш видатним талантом або своєю оригінальністю. В останній час питання про українську літературу набрало інший характер, завдяки чисто політичним обставинам, що не мають жодного стосунку до літературних інтересів. Ранішні твори українською мовою мали на увазі лише освічені класи південної Росії, тепер же прибічники української національності звернули увагу на неосвічену масу, і ті з них, що намагаються здійснити свої політичні наміри, взялися, під виглядом поширення грамотності і просвіти, та видання книг для першого читання, букварів, граматики, географій і т. п. Серед подібних діячів було багато осіб, що про них провадилася дослідча справа в спеціальній комісії. У Петербурзі навіть збираються пожертви для видання дешевих книг українською мовою («на южно-русскомъ нарѣчїи»)*. Багато з тих книг уже поступило на розгляд Петербурзького цензурного комітету, а немала кількість їх вступає до Київського цензурного комітету. Останній особливо відчує труднощі в справі пропуску згаданих видань, маючи на увазі такі обставини: навчання у всіх без винятку школах проводиться російською мовою, і уживання української мови в школах ніде не дозволено; саме питання про користь і можливість уживання української мови не тільки не вирішено, але навіть поставу такого питання прийнято більшістю

* П. Валуєв мав на увазі збірку пожертв М. Костомаровим на видання науково-популярних книг українською мовою. Викази пожертв щомісячно друкував М. Костомаров за своїм підписом на сторінках часопису «С-Петербурскія Відомости». Не маючи надії використати через цензурні утиски зібрані гроші, що залишилися після видання двох книжок – о. Степана Олатовича «Оповідання Св. Писання» та О. Копицького «Арихметика або щотниця». – М. Костомаров передав р. 1881 4000 крб. Академії Наук на премію за українсько-російський словник. Загальні збори Академії наук 3 травня 1897 р. затвердили «Правила про присудження премії М. Костомарова за кращий українсько-російський словник» («Правила» надруковано, м. ін. в ч. 10 «Київської Старини» за 1902 р.). Премію одержав українсько-російський словник, що його складала словарна комісія «Старої Громади» в Києві. Словник той вийшов у світ 1908р. у Києві за редакцією Бориса Грінченка.

українців («малороссянъ») з обуренням, що часто знаходить свій вислів у пресі. Вони дуже докладно доказують, що ніякої окремої української мови не було, нема і не може бути; що мова, яку вживає простолюття, є та сама російська мова, тільки зіпсована під впливом на неї Польщі, що російська мова так само зрозуміла для українців, як і для росіян, і навіть значно зрозуміліша, ніж т. зв. українська мова, що її утворюють для них деякі українці («малороссы») і особливо поляки. Більшість самих українців («малороссовъ») докоряє особам того гуртка, що намагаються доказувати протилежне, в сепаратичних задумах, ворожих до Росії та згубних для України («Малороссії»). Явище те тим більше прикре та заслуговує уваги, що і вона збігається з політичними задумами поляків і ледве чи не їм зобов'язане своїм походженням, якщо судити з тих рукописів, що вступають до цензури, а також з того, що більша частина українських творів дійсно вступає від поляків. Накінець, і київський генерал-губернатор вважає небезпечним і шкідливим випуск у світ перекладу на українську мову Нового Заповіту, що тепер знаходиться на розгляді Св. Синоду.

Беручи на увагу, з одного боку, сучасне неспокійне становище суспільства, а з іншого боку, маючи на увазі, що питання про навчання грамотності на місцевих діалектах не дістало досі остаточного рішення в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ признав необхідним надалі – аж до порозуміння з міністром народної освіти, обер-прокурором Св. Синоду і шефом жандармів щодо друкування книг українською мовою – вчинити розпорядження по цензурному відомству, щоб до друку дозволялись лише ті твори українською мовою, що належать до красного письменства, але здержатися від пропуску книг українською мовою як духовного змісту, так і підручників і взагалі книг, призначених для першого читання народу. Це розпорядження було подано на найвищий розсуд, і його величність зволила його апробувати.

Повідомляючи вашу ясновельможність про вище наведене, маю шану ласкаво просити вас не відмовити подати мені ваш висновок про користь і необхідність дозволу на друкування книг українською мовою, призначених для навчання простолюття. До цього вважаю незайвим додати, що в цій самій справі, що має обговорюватися встановленим порядком, я тепер же увійшов у зносини з генерал-ад'ютантом кн. Долгоруковим і обер-прокурором Св. Синоду. Після підпису Валуєва йде така його приписка: «Вважаю незайвим ще додати, що Київський цензурний комітет звернувся до мене з поданням, де вказує на необхідність ужити заходів проти систематичного напливу видань українською мовою».

Міністр освіти О. Головнін надіслав 20 липня 1863 р. міністрові

Валуєву таку відповідь: «Ваша ясновельможність! Запитуючи моєї думки про користь і необхідність дозволу на друкування книг українською мовою, призначених для навчання простолюття, ви зволите сповістити, що Київський цензурний комітет вказує на необхідність вжити заходів проти систематичного напливу видань українською мовою і що київський генерал-губернатор знаходить небезпечним і шкідливим випуск у світ перекладу українською мовою Нового Заповіту, що тепер є на розгляді Св. Синоду. Маю шану повідомити вас, що суть твору є думки, висловлені в ньому, і взагалі вчення, що його поширює твір, – це є підстава для заборони чи дозволу тої чи іншої книги, а не мова чи діалект, якою чи яким її написано, і що старання письменників опрацювати граматично кожну мову чи діалект і для того писати і друкувати тою мовою є дуже корисно з погляду народної просвіти і заслуговує повної пошани. Через те міністерство народної освіти повинно заохочувати і сприяти подібному старанню. Якщо те старання вживається деякими особами, як машкара, щоб прикрити злочинні наміри, і якщо книги, писані українською мовою, вживаються як знаряддя шкідливої антирелігійної чи політичної пропаганди, то цензура повинна забороняти подібні книги, але забороняти їх за думки, висловлені в них, а не за мову, що на ній книгу написано. Якщо таких творів подається до Київського цензурного комітету в значній кількості, то комітет міг би просити про тимчасове підсилення персоналу цензорів. Вимогу про вжиття заходів проти систематичного напливу видань українською мовою вважаю за цілковито неслухну. Щодо думки київського генерал-губернатора про безпеку і шкідливість випускати у світ український переклад Нового Заповіту, я, з пошани до генерал-ад'ютанта Анненкова, пояснюю подібну думку якоюсь невірною канцелярською помилкою. Духовне відомство має своїм обов'язком поширювати Новий Заповіт між всіма різноплеменними громадянами імперії на всіх мовах, і правдивим святом нашої церкви був би той день, коли б ми могли сказати, що в кожному домі, в кожній «избѣ», хаті і юрті є примірник Євангелія мовою, зрозумілою їхнім мешканцям. Міністерство народної освіти, зі свого боку, всіма засобами дбає про поширення в своїх школах, а через них серед народу, книг духовного змісту, друкує їх в декількох десятках тисяч, і в числі тих книг Новий Заповіт на місцевім діалекті мусив би зайняти перше місце. Тому український переклад Євангелія, виправлений духовною цензурою, буде однією з найкращих справ, що ними визначилося теперішнє царювання, і міністерство народної освіти повинно бажати тій справі найбільшого і повного успіху.

Накінець, вважаю за свій обов'язок вказати, що років 15 тому я був у

Фінляндії саме в той час, коли здійснювалися суворі засоби проти книг, видрукованих для народу фінською мовою або її діалектами, при чому дозволялося друкувати фінською мовою лише книги духовного або агрономічного змісту. Я був тоді свідком обурення, що його викликав той розпорядок серед осіб найвідданіших правительству, – вони оплакували той розпорядок як політичну помилку. Вороги правительству раділи з того розпорядку, бо він приносив велику шкоду самому правительству» [97, с. 302-306].

Що саме відповіли Валуєву обер-прокурор Св. Синоду та шеф жандармів, невідомо, але розпорядження міністра Валуєва залишилося в силі. Обіжник Валуєва цензорам про заборону пропускати будь-які українські книжки, крім творів з красного письменства, фактично так звузив продукцію української літератури, що звів її майже нанівець. В той час, як р. 1861 вийшло у світ 33 українських книжки, р. 1865 – лише 6, р. 1866 – одна (Спиридона Осташевського «Півсотні казок для веселих людей») і т. д. [50, с. 176-180].

Хоч обіжник Валуєва зовсім не зачіпав питання про українські вистави і концерти, однак адміністрація на місцях всіма способами утискувала їх, доходючи тут у своїй ревності до безглуздя. Так, напр., р. 1864 Михайло Старицький і Микола Лисенко влаштували в київському міському театрі концерт з благодійною метою. Упорядчики внесли до програми декілька українських пісень, але адміністрація не дозволила їх співати. Тоді упорядчики переклали український текст на французьку мову, і першу пісню «Дощик, дощик капає дрібненько» відспівано в такім вигляді:

«La pluie, la pluie
Qui tombe doucement...
Je pensais, je pensais, –
C'est un Zaporoque, maman!»

«Спочатку, – як пише М. Старицький у своїх спогадах, – піднявся неймовірний регіт, а потім бурний протест з вимогою народного тексту: зрозуміла річ, що нам негайно заборонили виконання українських пісень за програмою та примусили замінити їх іншими... Додам, що на другому концерті, що відбувся через півроку, уже дозволено було внести 2-3 народні пісеньки» [171, с. 470].

Негайно після видання таємного обіжника Валуєва, а саме 10 серпня 1863 р., припинено «Черниговській Листокъ», що його видавав Леонід Глібов від 1861 р., бо, мовляв, «газета наближувалася своїм напрямом і програмою до журналу «Основа», а самого Л. Глібова вислано адміністративним порядком з Чернігова (від 30 жовтня 1863 р. до 11 жовтня 1865 р. Л. Глібов з дружиною перебував

у Ніжині під доглядом ніжинського поліцеймейстра) [205, с. 34, 37].

6 квітня 1865 р. вийшов новий – з черги четвертий – цензурний статут, згідно з яким цензура переходила до відомства міністерства внутрішніх справ; йому ж підлягали як центральний орган Головне управління в справах друку, так і цензурні комітети в головних містах царської Росії. На Наддніпрянській Україні цензурні комітети були в Києві та Одесі.

Уже в червні 1865 р. київський генерал-губернатор Безак наказав припинити видання Бердичівського календаря [305, с. 386-387].

Незабаром після видання нового цензурного статуту всі цензурні комітети дістали від Головного управління в справах друку спеціальний курс російської літератури, що мав служити за підручну книгу для цензорів. Курс той мав таку назву: «Собрание материалов направлени различныхъ отраслей русской словесности за послѣднее 10-лѣтіе и отечественной журналистики за 1863 1864 годы». Огляд ліричної поезії склав гр. П. Капніст, урядовець особливих доручень при міністрі П. Валуєві. Подам тут витяг з того огляду, де саме йде мова про Т. Шевченка: «Поруч з поетами-слов'янофілами слід згадати ще лірика, що його т. зв. сучасні українофіли визнають (хоч зовсім несправедливо) виразником їхніх стремлень. Збірка віршів Т. Шевченка з'явилася друком під загальною назвою «Кобзар» вже 1842 р., і слава його як чудового ліричного поета утвердилася значно раніше, ніж з'явився гурток українофілів, у *новому розумінні* цього слова. Річ у тому, що властиво українофіли завжди були на Україні («в Малороссіи»), але вони мали зовсім не той характер і не ту мету, що ними визначаються *сучасні нові* українофіли, осередком яких протягом усього минулого 10-ліття був Петербург, де виходив їхній журнал «Основа». Справжні, споконвічні малоросійські українофіли, що їх представниками є Основ'яненко (Квітка), Гоголь і Шевченко (за винятком небагатьох віршів з його поезій) – відомі палкою поетичною любов'ю до своєї батьківщини та її природи; дитячою і безмежною відданістю до її старовини, її пісень та багатих фантазією переказів; глибоким признанням, що *невигідні у всіх аспектах етнографічні умови України були причиною її нещасної історії та заперечують усяку можливість самостійної політичної для неї ролі в майбутньому*. Це зізнання тим міцніше і ґрунтовніше у споконвічних українофілів, що народ на Україні рішуче не причетний до будь-якого стремління до політичної самостійності; ідея «білого царя» остаточно приглушила в ньому вплив «гетьманщини», а якщо в масах деколи можна було помічати невдоволення, то воно ніяк не було виразом будь-яких політичних тенденцій, але внаслідок незвички до скасованого тепер кріпацтва, що його заведено на Україні тільки при

цариці Катерині II. Нерідко в тому незадоволенні, що його дехто приймає цілком помилково за тенденцією до сепаратизму, криється жаль і признання, що економічний розквіт у цій щедро обдарованій природою країні, стиснуто і поставлено в дуже невигідні умови. З часу пародії, що її написав Котляревський на «Енеїду», на Україні *усі дивилися на спроби писати на українським діалекті, як на жарт або як на наслідок незнання великоросійської мови*. Найкращий твір Основ'яненка «Пан Халявський» написано по-російському, Гребінка і Гоголь писали також по-російському. Шевченко писав по-українському («на южно-русскомъ нарѣчїи»), але завзяті українофіли, як споконвічні, так і нові, твердять, що Шевченко володів українською мовою слабенько*. Будь-що-будь, якщо взяти усю сукупність творів Шевченка, то з'ясується, що його діяльність цілком відповідає ідеалам споконвічних, а не нових українофілів... Що ж торкається нових українофілів, що суто відрізняються від споконвічних сепаратистськими мріями і не мають жодного впливу на масу населення на Україні, то, незважаючи на всі зусилля їх проголосити Шевченка послідовником їхніх стремлень, твори Шевченка рішуче не мають того напрямку. Таких творів, як «Кавказ», «Розрита могила» і ін. у Шевченка дуже мало, – їх можна, мовляв, на пальцях перерахувати, і при тому в них зовсім нема сепаратистських тенденцій (а вони творять головну прикмету нових українофілів), але перейняті цілковито тим самим напрямом, як «Ода на вільність», «Кинжалъ» та інші поезії Пушкіна, якого, звісно, ніхто не запідозрив в співчутті до наших сепаратистів. Правда, коли б Шевченко жив довше, то, як знати, може і він під впливом деяких новіших огидних явищ нашого суспільного життя захопився б ефемерним стремлінням нових українофілів (багато в чому не можна не признати їх за короткозорих ворогів своєї батьківщини). Але долі судилося, щоб найкращий український лірик залишився в своїй літературній діяльності споконвічним, старим українофілом у величній і шляхетній розумінні того слова» [97, с. 472-473].

На думку Михайла Лемке, доброзичливу оцінку Шевченка з-під пера офіційного критика можна пояснити українським походженням гр.П.Капніста та його любов'ю до милозвучної, барвистої української поезії. Тут, так би мовити, почуття поета (П. Капніст сам писав багато віршів) взяло гору над обов'язком урядовця [97, с. 474].

На початку 70-х років повіяло трохи вільнішим духом, й українська.

* М. Лемке в своїй праці «Епоха цензурних реформ» додав таку примітку до згаданих слів П. Капніста про слабеньке володіння Т. Шевченком українською мовою: «Оскільки мені відомо, таких вказівок, бодай у друку, нема, і не було» [97, с. 473].

література спромоглася збагатитися доходами Київської старої громади цілою низкою популярних книжок. Але недовго тривала, за висловом Сергія Єфремова, національна одлига. Так, р. 1875 цензура знищила книгу К. Шейновського «Будівля світу» (Метаморфоз Овідія Назона. Бобруйськ, 1875). А дня 18 травня 1876 р. Олександр II, перебуваючи в Ємсі, підписав таємний наказ, що ним заборонялося не лише видавання українських книжок, за винятком творів красного письменства, але й театральні вистави, публічна декламація українських творів та друкування українського тексту до музичних творів. До того ж наказ 1876 р. ще встановив, щоб в українських друках не було ніякого відступу від загальноживаного російського правопису, себто з удержанням літер «ъ», «ы» та ін., – такий правопис звався «ярижкою». Як відомо, інспіратором наказу 1876 р. був, за висловом М. Драгоманова, «тайний советник і явний шпїон» Михайло Юзефович, автор записки «О такъ называемомъ украинофильскомъ движеніи», де він головний закид скерував на південно-західний відділ Російського географічного товариства в Києві* та на двох визначних діячів Відділу – М. Драгоманова та П. Чубинського [153, с. 372-381].

Під свіжим враженням наказу 1876 р. М. Драгоманов писав: «Заборона 1863 р. настала серед страху, що його нагнало польське повстання, заборона 1876 р. настала при небі цілком ясному од усяких хмар, і мало того, якраз тоді, як руське царство збиралось ослобоняти слов'ян. Значить, заборона 1876 р. – зовсім безпримірне і безпричинне самовільство, навіть політична безтактність, одним словом, дурість першого номеру» [52, с.210]. За ту дурість царського уряду тяжко покутувало українське громадянство. І хоч вищі представники влади на місцях вказували урядові, що наказ 1876 р. «не оправдується дійсною необхідністю та викликає серед української («южно-русский») інтелігенції лише небажане роздратування, уряд і надалі велів цензорам і Головному управлінню в справах друку строго додержуватися наказу 1876 р. Так, Головне управління в справах друку обіжником з дня 24 лютого 1881 р. наказало Київському цензурному комітетові не дозволяти зовсім до друку статей, що проповідують думку про вшанування пам'яті поета Шевченка та про необхідність уведення української мови («малоруського нарѣчїя») у церковних проповідях і в школі, а обіжником з дня 10 січня 1892 р. наказано цензорам «з особливою суворістю і увагою розглядати усі оригінальні українські твори, забороняючи при тому не тільки все, що перечить загальним цензурним

* Відділ відкрито 13 лютого 1873 р. Першим головою Відділу був Григорій Ґалаґан, а секретарем Павло Чубинський.

правилам, але й з найменшого приводу по можливості скорочувати кількість бездарних творів в цілях чисто державних» [110, с. 1826].

Безпосереднім вислідом наказу 1876 р. було закриття Київського Відділу Географічного Товариства та висилка з України М. Драгоманова і П. Чубинського*.

Згадаю тут про деякі цензурні утиски щодо української літератури після видання наказу 1876р.

Р.1877 не вийшло жодної української книги на усьому просторі царської Росії. Цензура не дозволила М Лисенкові надрукувати текст до опер «Чорноморці» і «Тарас Бульба»; П. Кулішеві не дозволено друкувати в перекладі драми Шекспіра; П.Ніщинському заборонено друкувати переклад «Одіссеї» і «Іліади» Гомера, хоча, за цензурним статутом, переклад не потребував попередньої цензури. На однім збірнику дитячих українських оповідань Головне управління в справах друку зробило такий напис: «Написано, очевидячки, для дітей, але вони повинні вчитися по-російському. Заборонити» [185, с. 139]. Р. 1895 видано розпорядження – не дозволяти до друку українські книжки, призначені для дитячої літератури, «хоча б змістом своїм вони були благонадійні». Навіть байки Євгена Гребінки підпали забороні. Так, байка «Сонце та хмари» викликала зауваження цензора: «Алегорія, що може викликати різні товмачення», а інша його байка, що кінчалася строфою: «Та цур йому! Боюсь, розсержу комісара!»; викликала таку приписку цензора: «Тут може бути натяк і повище комісара!» Не дістав дозволу на друк також збірник віршів Володимира Самійленка за те, що в них знайдено багато «неологізмів» [185, с. 143, 144]. Одеський цензурний комітет заборонив переклад оповідань М. Гоголя «Страшна месть» і «Зачароване місто», Володимира Короленка «Ліс шумить», декілька оповідань Б. Грінченка («Хлопець Санько», «Як я утік», «Без хліба», «Маленькі люди»), Володимира Александрова «Тихомовні співи на святі мотиви», Л. Глібова «Пісеньки, загадки й жарти» і т. д. [78, с. 167-170], альманахи «Розмова» та «Запомога», що їх склав Михайло Комаров [150, с. 174, 176], оповідання Михайла Коцюбинського «П'ятизлотник» і «На віру» [79, с.274]. Київський цензурний комітет, з наказу Головного Управління в справах друку, не дозволив в 80-х рр. друкувати цілу низку віршів М.Старицького, що побачили світ лише 1908 р. [181, с. 190-195]. Але в той самий час цензура давала дозвіл на друкування таких творів, як «Бувальщина», «Довгоязика Хвеська», деякі численні «Оказії» та

* М. Драгоманов р. 1876 емігрував за кордон з дорученням київської «Старої Громади», щоб видавати український журнал та знайомити Європу з Україною, а П. Чубинський виїхав до Петербурга, де вступив на службу до міністерства шляхів

численні «Томи віршів» обсягом на 1-2 друк. аркуші, словом, дозволялися до друку такі твори, що «цілком скомпромітували були українське слово в очах читача» [56, с. 55-56]. Як правдиво зауважив Іван Франко, «російська цензура залюбки пропускає таке сміття, щоб потім, де треба, мотивувати потребу піддержування утисків українського слова: така література, мовляв, не заслугує на те, щоб її толерувати» [189, с. 61].

Українська книжкова продукція майже занепадає, бо лише винятково деяким рукописам щастить проскочити через рогацьки цензури. Коли р. 1877 Володимир Науменко подав до цензури «Опытъ грамматики малорусского языка», то одержав заборону друкувати свій твір з тої причини, що «не можна дозволити друкувати граматику мови, що приречена на небуття» [45, с. 27].

Твори Т. Шевченка так і не могли появитися без цензурних купюр протягом цілого XIX ст*. Здається, не було ні одної статті П. Куліша, що не знала б будь-якої цензурної пригоди. Недаремно П. Куліш у своїй поемі «Куліш у пеклі» присвятив цензорам таку згадку:

... На Куліша узлились
Усі пекельні цензори,
Що від отця брехні родились
Людського мороку царі [238, с. 99].

Отож, доводилося П. Кулішеві та багатьом іншим українським письменникам – Панасові Мирному**, М. Коцюбинському, Івану Нечую-Левицькому, Б. Грінченкові, В. Самійленкові та ін. – перенести друк деяких своїх творів за кордон, переважно до Галичини.

Однак і в той тяжкий для українського друкованого слова час Б.Грінченко умудрився протягом шести років (1894-1900), під час свого перебування в Чернігові, видати 50 книжок для народу [40, с. 252]. Р.1895 повстав у Києві видавничий гурток серед студентів і гімназійної молоді, що з 1900 р. прибрав назву «Вік»; р. 1897 склався аналогічний гурток у Харкові на чолі з Гнатом Хоткевичем, а наприкінці XIX ст. заснувалося в Петербурзі «Благодійне товариство для видавання загальнокорисних і дешевих книг» (статут зтвердженою в кінці 1898 р.) що розвинуло свою видавничу діяльність на початку XX ст. Займалися видавничою діяльністю також Видавничий комітет Харківського товариства грамотності (товариство засновано 1869 р., а Комітет утворено 1891 р.)

*Вперше «Кобзар» без купюр вийшов у Празі р. 1876 коштом київської «Старої Громади» за редакцією Олександра Русова і Федора Вовка. «Кобзар» вийшов у двох томах : перший том призначався для поширення на Україні, а до другого тому увійшли поезії, заборонені російською цензурою.

**Роман П. Мирного і Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні» видав М. Драгоманов у Женеві 1880 р.

та Київське товариство для допомоги народній освіті (утворилося під назвою «Комісія для організації народних читань» 1862 р., а статут товариства затверджено 3 липня 1901 р.), але всі ті товариства випускали свої видання російською мовою. Особливо широку діяльність розвинув Видавничий комітет Харківського товариства грамотності, що протягом десятиох років видав 58 назв брошур у кількості понад мільйон примірників [9, с. 508].

Щодо видання українських або українознавчих часописів – після «Основи», що перестала виходити в 1862 р., новий місячник «Кіевская Старина», присвячений переважно історії України, появився лише 1882р. (першим видавцем-редактором був, як уже згадувалося, колишній начальник холмської шкільної дирекції Теофан Лебединцев), якщо не брати на увагу існування тижневика «Черниговскій Листок», що його видавав Л. Глібов від 12 липня 1861 р. до 6 серпня 1863 р., та часопису «Кіевскій Телеграфъ», що був у руках гуртка українських редакторів – М. Драгоманова, Миколи Зібера, Сергія Подолинського, Юрія Цвітковського, Ф. Вовка – з літа 1874 до 26 липня 1875 р., коли українці – редактори того часопису подали Авдотї Гогоцькій заяву про свій вихід з редакції [239, с. 61].

Про мистецьке оформлення українських видань в ХІХ ст. можна сказати словами Федора Ернста: «Художник одірвався від друкарської справи, і тому існують окремі малюнки, приліплені до тексту, але немає мистецтва книги як цілого. До того ж кращі з цих художників працювали поза межами України. Чудесний офортист Тарас Шевченко працював у Петербурзі... Не вважаючи на існування цілого ряду літографій та ксилографій на Україні, навіть найбагатіша друкарня – Київської лаври – деякі літографії замовляє Lemercier у Парижі... Несмак у книзі доходить до геркулесових стовпів за останні десятиліття ХІХ та на початку ХХ ст.» [243, с. 5. 6].

До речі вкажу, що кількість друкарень в ХІХ ст. на Україні на стільки зросла, що майже кожне повітове місто мало у себе друкарню, а в Києві в кінці 80-х років було уже 17 друкарень, 2 літографії, 4 скоропечатні [306, с. 102].

Поширенням видань для народу займалися на Україні переважно студенти (напр., Василь Гнилосиров, що за псевдонімом «Гавриш» умістив кореспонденцію про ту справу – «П'ять день з життя х-го студента» – в жовтневій книжці «Основи» 1862 р.), учителі, лікарі та ін. Особливо багато прислужився поширенню книжок, продаючи їх на базарах та ярмарках, лікар Степан Ніс, що був засланий р. 1864 до Белозерська, де і пробув вісім років [71, с. 363-400]. У Києві з початку

ХІХ ст. коло дзвіниці Миколаївського собору була книжна комора братів Літових, московських зайдів; в половині ХІХ ст. фірма Літових перейшла до братів Оглоблінних. Крім того, були в Києві книгарні Щепанського, поляка І. Завадського, Глюксберга та купця Федорова на Подолі. Р. 1859 з'явилася в Києві фірма поляка Ідзиковського, що торгувала виключно нотами [207, с. 1100-1002]. Р. 1862 налічувалося в Києві вісім книгарень, з них чотири займалися також продажем закордонних видань [115, с. 125-126]. В кінці ХІХ ст. «Стара Громада» відкрила в Києві книгарню під фірмою редакції журналу «Кіевская Старина». З утворенням університетів появилися книгарні в університетських містах, а згодом – у всіх великих містах, причому власниками тих книгарень були здебільшого московські купці (напр., в другій чверті ХІХ ст. Григорьєв – в Одесі, А. Сמידін – в Катеринославі). З відкриттям земств за організацію книгарень узялися також земства. Перша земська книгарня з'явилася в Харкові 1879 р. У кінці ХІХ ст. було на Україні дві губерніальні земські книгарні – в Харкові та Чернігові, – остання мала дві філії в повітових містах, – та 30 книгарень повітових земств.

Переходжу до огляду публічних і народних бібліотек.

Перша публічна бібліотека на Україні, а також на всьому просторі Московщини, якщо не брати на увагу Імператорської публічної бібліотеки в Петербурзі, повстала в Одесі 15 квітня 1830 р., з ініціативи редактора газети «Одесскій Вѣстникъ» Олексія Левшика. Думку О. Левшика підтримав новоросійський генерал-губернатор гр. М. Воронцов. На своє клопотання в тій справі перед міністром внутрішніх справ гр. М. Воронцов дістати дозвіл від самого Миколи І. Первісний книжковий фонд налічував 5000 томів [218, с. 136, 137].

У 30-х роках ХІХ ст. було утворено публічну бібліотеку в Харкові, але бібліотека не зустріла підтримки з боку громадянства: ніхто не хотів випозичати книжок за плату. Згодом бібліотека опинилася на горищі дворянського будинку і загинула. Р. 1886 відкрито в Харкові громадську бібліотеку, що вже в 1896 р. налічувала 63 тисячі томів книг і часописів [219, с. 43, 44, 47].

Р. 1834 відкрито громадську бібліотеку в Катеринославі, але по двох роках вона згоріла. Р. 1843 вдруге відкрито там громадську бібліотеку, що проіснувала до 1851 р. Через вісім років, а саме 1 жовтня 1859 р. втретє відкрито громадську бібліотеку в Катеринославі. Р. 1861 налічувала вона 1552 томів, а читачів було – 153 [105, с. 65-68].

Р. 1859 відкрито безоплатну публічну бібліотеку в Кременчуці [139, с. 78-81].

Р. 1866, після приборкання польського повстання, з ініціативи

колишнього київського губернатора Казнакова, з метою зросійщення краю, відкрито у Києві міську публічну бібліотеку, що мала комплектуватися тільки з книг російською мовою. В кінці 80-х років бібліотека мала понад 15 тисяч книжок, в тім числі багато дарованих книг, – напр., до 5 тисяч від книгаря Є. Федорова, в тім числі частину бібліотеки колишнього міністра Дмитра Трощинського. Пізніше серед жертводавців знаходимо багато українців – Олександра Лазаревського, Василя Горленка і ін. [38, с. 27-31]. Р. 1890 Київська міська дума хотіла закрити публічну бібліотеку, але свого наміру не здійснила.

Того самого 1866 р. відкрито публічну бібліотеку в Житомирі. Р. 1890 налічувалося в ній 19679 томів, а читачів було 719. При бібліотеці був музей [14, с. 254-283; 99, с. 499-503].

Від 70-х років публічні бібліотеки стали відкриватися по всіх великих містах.

Слід тут згадати, що р. 1884 вийшов закон, що надавав міністрові внутрішніх справ право забороняти публічним бібліотекам мати у себе книги, зазначені в списку, що його оголошувало те міністерство в урядовому органі, а також право закривати публічні бібліотеки.

До часу відкриття спеціальних народних бібліотек простий люд користувався для читання книгами з учнівських бібліотек при народних школах. Р. 1867 міністерство освіти видало обіжників, що дозволяв дорослому населенню користуватися шкільними бібліотеками, але з тим, щоб книжки видавалися в позашкільні години. Уже в 70-х роках земства почали асигнувати кошти на організацію шкільних бібліотек, що мали обслуговувати не лише учнів, але й дорослих. Тому що шкільні бібліотеки мали обов'язок додержуватися при їх комплектуванні – каталогу книг, апробованих для тих бібліотек Ученим Комітетом міністерства освіти, земства в 80-х роках почали організовувати народні бібліотеки не в шкільних приміщеннях, а окремо, і тоді такі бібліотеки підлягали міністерству внутрішніх справ. Незабаром народні бібліотеки в земствах були уже в такій кількості, що притягли до себе увагу міністра внутрішніх справ. Отож воно вирішило поставити народні бібліотеки у виняткове становище щодо нагляду за ними та їхнього комплектування і з тою метою видало «Правила для народних бібліотек» з дня 15 травня 1890р. Згідно з тими «Правилами», дозвіл на відкриття народної бібліотеки належав місцевому губернаторові, він же призначав і доглядача за тою бібліотекою, а комплектуватися народна бібліотека могла лише за каталогом книг, що їх апробовував Учений комітет міністерства освіти – для народних бібліотек. Справа звелася до того, що в народних бібліотеках можна було мати лише російські книги та й то, головно,

релігійного та взагалі навчального характеру. Українські книжки майже цілковито відкидав Учений комітет.

Ось як мотивував таке ставлення Ученого комітету до українських видань голова того Комітету Олександр Георгіївський: «Українофіли і взагалі усі захисники, т. зв., української мови і самобутнього її розвитку ніяк не можуть примиритися з тим, що книги на тім діалекті з правила не допускаються Ученим комітетом до безплатних читань, за винятком хіба лише мистецьких творів, що тепер майже не появляються. Учений комітет міркував так, що, коли українці («малороссы») вміють читати поросійському і пройшли через російську народну школу, то їм зовсім не потрібні українські книжечки («книженки») і книги» [31, с. 66].

Хоча народні бібліотеки, завдяки «Правилам 15 травня 1890 р.», опинилися в дуже тяжкому становищі, проте зріст їх не припинявся. Харківське губерніальне земство від 1896 р. щорічно видавало 10-12 тисяч крб. Харківському товариству грамотності на організацію бібліотек по селах. Полтавське губерніальне земство видавало по 100 крб. на кожну книжну нову бібліотеку, а чернігівське губерніальне земство утворило фонд для допомоги на відкриття народних бібліотек.

Земства не раз клопоталися про скасування обмеженого каталогу для народних бібліотек, але «Правила 15 травня 1890 р.» спокійно проіснували 15 років, і тільки хвиля визвольного руху 1905 р. прорвала греблю, що загороджувала доступ народу до всього багатства книжної продукції. Накінець, щодо приватних бібліотек – слід вказати, що в XIX ст., порівняно з попереднім віком, виступає серед власників великих бібліотек помітно нова соціальна група – духовна інтелігенція, – учені, професори вищих шкіл, журналісти-публіцисти, письменники і т. д. Їхні бібліотеки щодо підбору книжок складаються більш-менш за певною системою в тій галузі науки, мистецтва чи літератури, що відповідає спеціальності власника бібліотеки. Власники приватних бібліотек тепер дарують або заповідають свої бібліотеки вже не монастирям, а університетам та іншим школам або науковим установам. Наведу тут для прикладу імена декількох власників великих бібліотек з поданням подекуди відомостей про дальшу – долю тих бібліотек*: В. Анастасевич, відомий бібліограф, мав у Петербурзі велику бібліотеку та збірку рукописів і різних паперів (у кількості 100 мішків); все те пішло в продаж з публічного торгу після його смерті (1845) [236, с. 1167]. Проф. Осип Бодянський, – його бібліотеку розпродано частками. Г. Галаган ще за свого життя

* Більш-менш повний список приватних власників великих бібліотек подає професор В. Іконніков у своїй праці «Опыт русской историографии» Київ, 1892. Т. 1. Кн. 2.

подарував значну частину своєї бібліотеки колегії Павла Галаґана в Києві. Частина його бібліотеки та архіву дісталася в ХХ ст. Прилуцькому окружному музеєві. Проф. Олександр Кістяківський; його спадкоємці продали стародруки Всенародній бібліотеці України [266, с. 16]. П. Куліш, після його смерті (1897) бібліотека дісталася його дружині, відомій письменниці Ганні Барвінок, дальша доля тої бібліотеки мені не відома. Іван Лукашевич мав надзвичайно цінну бібліотеку та збірку історичних документів. У 60-х роках він продав свою бібліотеку та збірку історичних документів московському Румянцевському музеєві* [236, с. 1220]. Микола Маркевич незадовго перед смертю (1860) продав частину своєї бібліотеки разом зі збіркою історичних документів І. Лукашевичеві, а частину бібліотеки продав Г. Галаґанові [236, с. 1221]. Кн. Микола Рєпін мав велику бібліотеку і цінну збірку історичних документів в Яготині Пирятинського повіту [236, с. 1110]. Дальша доля тої бібліотеки мені не відома. Гр. Олекса Розумовський; після його смерті (1822 р.) надзвичайно цінна його бібліотека дісталася старшому синові Петрові. Коло 1839 р. ту бібліотеку продано з публічного торгу в Одесі [22, с. 120]. Михайло Судієнко, – його бібліотека і архів перейшли після смерті (1864 р.) до його старшого сина Івана [236, с. 1227]. Дальша доля тої бібліотеки мені не відома. – Д. Трощинський, – його бібліотеку купив київський книгар Є. Федоров і потім розпродав її частками, але частину тої бібліотеки, як уже згадувалося, подарував київській міській публічній бібліотеці.

Народні читання в царській Росії з'явилися вперше на Україні, а саме в Полтаві, де з 1 жовтня 1861 р. Олександр Стронін та Дмитро Пальчиків розпочали приступні виклади (плата за вхід 3 коп.), – розуміється, російською мовою. Згодом лекції О. Строніна вийшли в українським перекладі під назвами – Олександр Іванов «Рассказы про небо и землю», «Рассказы про силы природы» в 2-х частинах, (вид-во Товариства «Просвіта» у Львові, 1875 р.), потім були ще інші видання тих двох брошур. Але незабаром царський уряд заборонив народні читання, і лише в 70-х роках дозволив організувати їх в губерніальних містах. У Києві вперше відбулося читання для народу навесні 1882 р., що його влаштувала Комісія для організації народних читань, а саме, у залі міської думи о. Екземплярський прочитав брошуру «Отцамъ и матерямъ о дѣтяхъ», а В. Науменко прочитав оповідання гр. Л. Толстого «Чѣмъ люди живы». Плата за вступ була 5 коп. Дальші читання відбувалися в Києві в різних приміщеннях, поки Комісія не збудувала власний дім (1895) [214, с. 22, 23, 29]. Товариство грамотності утворило комісію для

* Про бібліотеку І. Лукашевича писав, м. ін., М. Максимович Див. «Собрание сочинений», Т. 3. с. 687-691.

організації народних читань. 1886-1887 р. було 30 читань при 3146 відвідувачах, а р. 1897 в трьох аудиторіях відбулося 94 читання при 48445 відвідувачах [102, с. 219-221]. Згодом народні читання відбувалися і в повітових містах і містечках, як, напр., в Кременчуці, Кобеляках, в містечку Рішатилівці, в майстернях південно-західних залізниць і т. п.

З утворенням земств народні читання заведено по селах. Так, Олександрівське земство почало організувати читання від 1888 р. і за шість років влаштувало 854 читань при 163777 слухачах. Народні читання відбувалися лише російською мовою, а сам вибір брошур був дуже обмежений. При організації читань треба було кожного разу звертатися за дозволом до духовної чи шкільної адміністрації та подавати їй як назву брошури, так і прізвище особи, що мала читати друкований текст. Все ж подекуди, наперекір правилам про народні читання, проводилися читання українською мовою свідомими народними учителями та шкільною молоддю. Так, студент Київського університету Борис Познанський вже в 60-х роках влаштував народні читання, читаючи селянам, м. ін., «Катерину», «Наймичку». Як пише В. Познанський у своїх спогадах, «читання «Наймички» часто викликали у слухачів сльози» [143, с. 249]. Б. Грінченко щосуботи або під свята читав селянам сам або його дружина у себе в школі або в сусідній хаті, деколи з чарівним ліхтарем, твори рідної літератури чи чужої – в перекладі на українську мову. «Свої спостереження й цікаві думки з приводу читання для народу й реагування з боку селян на окремих письменників і твори Грінченко потім виклав у надзвичайно цінній своїй книзі «Перед широким світом» [54, с. 20-21]. Олександр Лотоцький у своїх спогадах розповідає про те, як після закінчення духовної семінарії він проводив разом з своїм братом на селі 1891 р. бесіди з селянами щосуботи і неділі за такою програмою: пояснення недільного Євангелія, виклад з історії України, спів колядок, виклад з природознавства, читання українського оповідання, церковний спів. Бесіди проводилися виключно українською мовою [98, с. 76]. Олександр Коваленко в своїх спогадах про студентські роки розповідав про те, як він зі своїм приятелем, студентом Київського університету Сергієм Хвостовим, перебуваючи в рр. 1896-1897 в с. Соснівці на Чернігівщині, за згодою місцевого пан-отця, свідомого українця, проводили народні читання. Кожен виклад починали вони по-російському, а вже, як додаток, вводили щось з української програми. «Ціла аудиторія, – пише він, – ніби перероджувалася під час українських викладів». Виникла думка прочитати щось із Шевченкових творів. «Пан-отець, – продовжує автор, – на момент замислився, а потім, зробивши рукою енергійний жест, сказав: – Ризикнемо. Це справді якась нісенітниця

й ганьба, що наш народ, що чув у школі і про Пушкіна, і про Лермонтова, і про інших російських письменників, у своїй масі навіть нічого не знає про Шевченка! – Постановили, що наступного разу я прочитаю «Катерину»... Вже по кількох перших уступах слухачі якось незвично притихли. Десь на половині поеми схлипнули старі жінки, за ними молодіці і дівчата, а під кінець піднявся такий плач, що вже не один із чоловіків частіше заморгав очима, щоб непомітно струсити сльози з повік... З того часу твори Шевченка стали обов'язковою точкою нашої програми» [72, с. 32-33].

Деякі полегкості щодо організації народних читань настали лише з початком нового століття.

У кінці 50-х років повстав на Україні новий тип шкіл для підлітків і дорослих, – це, так звані, недільні школи*. Перша недільна школа на Україні та взагалі в Росії повстала в Києві, на Подолі, 11 жовтня 1858 р., причому до гурту учителів недільної школи приступив і сам Пірогов, тодішній куратор Київської шкільної округи. Догляд за школою мали проф. Київського університету Платон Павлов і управитель повітової школи, де містилася недільна школа, Іван Слепушкін, а розпорядником школи був студент Київського університету Теодозій Вороний, пізніше директор прилуцької гімназії. Р. 1860 в Києві уже було 4 чоловічі та 2 жіночі недільні школи. Слідом за Києвом пішли не тільки інші міста на Україні, але й деякі села, так що в половині 1862 р. було на Україні біля 90 недільних шкіл [176, с. 303]. До навчання в тих школах взялася українська інтелігенція, – учителі, студенти і взагалі молодь, серед якої не бракувало осіб, що вважали необхідним вести навчання в тих школах українською мовою. М. Пірогов дав згоду на те. На практиці через брак підручників українською мовою були лише букварі та підручники арифметики, – українцям доводилося, як і т. зв., космополітам, – до них належав тоді і М. Драгоманов, – вчити більше російською мовою [51, с. 17]. З українських підручників уживалися найбільше «Грамаатка» П. Куліша та «Буквар» Золотова в перекладі на українську мову. Як відомо, «Грамаатка» П. Куліша, що вийшла у світ 1857 р., одразу зустріла велике обурення серед польського панства, що вбачали в ній підбурення українського люду до гайдамацької різні. Особливо не до вподоби були польському панстві ті уступи в статтях П. Куліша, що нагадували читачеві про давню ворожнечу між козаками і поляками, а також ілюстрація, – дерево, розбите блискавкою, а під ним лежить забитий чоловік. На думку польського панства, то була емблема того, як розбужене хлопство мусить

* В 60-х роках на зразок недільних шкіл повстали серед жидів суботні школи, що продрержалися лише до 70-х років.

зруйнувати громадський устрій та перебити панів. Йдучи назустріч скаргам польського панства, міністр освіти надіслав усім губернаторам такого обіжника з дня 17 червня 1858 р.: «1857 р. надруковано в Петербурзі книжку «малорусскою» мовою під заголовком «Грамаатика»*. Вміщені в тій книжці на с. 13, 14, 28 і 29-й статті, де говориться про колишню ворожнечу між козаками і поляками, викликали невдоволення в шляхетстві деяких з наших західних губерній. Шляхетство висловлює побоювання, як би з поширенням тої книжки в народі не набрала нової сили ворожнеча, що й без того ще залишається в пам'яті тамошнього простого люду. Тому я дуже прошу вашу вельможність запропонувати (такому-то) цензурного комітетові, на випадок надіслання книжки «Грамаатика» за дозволом видрукувати її новим виданням, усунути з неї статті, що їх написано в дусі виключної малоросійської народності в протилежність до загальної російської, або містять в собі ворожі між племенами спогади, супротивні цензурним правилам, тим більше в книжці, що її призначено для дитячого і народного читання» [168, с. 415].

Хоч викладовою мовою в київських недільних школах, за відсутністю українських підручників, була російська, проте в поясненнях уживалася українська мова. Сталося так, що дружина київського генерал-губернатора кн. Васильчикова відвідала лекцію М. Драгоманова саме тоді, коли він пояснював учням якусь історичну статтю. Васильчикова ще до того повела атаку проти М. Пірогова через те, що недільні школи відкрито в Києві без її відома і патронату. Отож вона донесла куди слід, що в недільній школі викладається історія, а до того вживається українська мова. У своїй статті «О воскресных школах» М. Пірогов, м. ін., писав: «Причиною переполоху було тут лише одне непорозуміння. Історії в київських недільних школах, крім священичої, ніхто і ніколи не викладав, але учні, вправляючись в читанні, іноді читали і історичні уривки, при чому, як це заведено при кожнім читанні, учитель повинен пояснювати учням все те, чого вони не зрозуміли. Хто знає, оскільки велике нерозуміння російської мови у нижчих верствах українського населення, той, безперечно, погодиться з тим, що без пояснювального читання київські недільні школи поширювали б в народі не грамотність, а механічне вивчення звуків і слів. Впливова особа, що одного разу була при таким пояснювальнім читанні, і визнала його за навчання історії» [141, с. 635-636]. За свій конфлікт з кн. Васильчиковим у справі недільних шкіл М. Пірогов поплатився звільненням з посади куратора Київської шкільної округи, бо 21 червня 1860 р. кн. Васильчиков звернувся з конфіденціальним листом до міністра освіти Е. Ковалевського,

* Кулішева читанка «Грамаатка» в обіжникові міністра освіти з дня 17 травня 1858 р. прибрала назву «Грамаатика» (!)

де висловив свій погляд на непридатність М. Пірогова на посаді куратора Київської шкільної округи.

Поширення недільних шкіл на Україні так захопило Т. Шевченка, що восени 1860 р. заходився він скласти буквар, а далі збирався виготовити ще цілу низку підручників. Але Шевченків «Букварь южнорусский»^{*} не знайшов поширення в недільних школах почасти тому, що містив у собі небагато матеріалу для читання, почасти тому, що духовна** і шкільна адміністрація чинила перешкоди уживанню його в школах [309, с. 253]. Слівчуття організації недільних шкіл виявив Т. Шевченко також своєю участю в літературнім вечорі, що був уряджений в Петербурзі 21 листопада 1860 р. на користь недільних шкіл***.

Отож, як бачимо, громадянство як на Україні, так і в Росії співчувало розвиткові недільних шкіл. Зовсім інше ставлення було урядових чинників до громадського руху в освітній справі. Так, уже в травні 1860р. міністерство освіти наказало виключити з програми недільних шкіл географію, історію і природознавство, а також дозволило вживати лише ті підручники, що їх апробував Учений комітет. А в грудні 1860 р. шеф жандармів кн. В. Долгоруков подав Олександрові II записку, де доводив, що правительство не сміє допускати, щоб половина населення завдячувала свою освіту не державі, а собі або приватній благодійності. Олександр II передав ту записку міністрові освіти. Р. 1861, за найвищим

^{*} Докладні відомості про Шевченків «Букварь» подаю в статті під тим заголовком в т. 4 творів Т. Шевченка вид. Українського наукового інституту у Варшаві.

^{**} Т. Шевченко покладав великі надії на київського митрополита Арсенія Москвіна, але вони не оправдалися: митрополит був запеклий україножер, і коли до нього звернувся протоієрей Петро Лебединцев з проханням дати дозвіл на поширення Шевченкового «Букваря», то митрополит, не беручи його до рук, тільки й промовив: «А! Южнорусский...» [309, с. 247].

^{***} На літературнім вечорі 21 листопада 1860 р., крім Т. Шевченка, читали свої твори такі письменники: В. Бенедіков, Х. Майков, Ф. Достоєвський, Я. Полонський та Є. Писемський. – Подам тут цікаві спогади Є. Штакеншнейдер, доньки придворного архітекта, про виступ Т. Шевченка на тім вечорі: «Ледве встиг Шевченко увійти в залу, як почали плескати, топати ногами, кричати. Бідний поет цілком розгубився... Він нахилив голову і не міг вимовити слова. Стояв, стояв, раптом повернувся і вийшов, не розкривши рота. Гомін стих, і настала тиша вагання. Враз хтось вискочив з дверей, що через них виходили виконавці на естраду, схопив карафку з водою і шклянку, що стояли на катедрі. Виявилось, що Шевченкові млосно. Однак через декілька хвилин він увійшов у залу. Знов почали йому плескати; мабуть, шкідуючи його нерви, розляглось шикання. Шевченко почав читати, зупиняючись на кожнім слові, проте щасливо дотягнув усі три вірші. Останній вірш навіть прочитав уже, як слід... Проводжачи Шевченка, йому плескали вже значно менше, ніби захоплення вивітрилося при зустрічі, або ніби те, що він прочитав, охолодило захоплення. До нашої ложі Шевченко прийшов уже зовсім спокійний» [211 с. 269-270]. На жаль, мемуаристка не згадує, які саме вірші читав Т. Шевченко на тім вечорі. За спогадами Л. Пантелєєва, Шевченко прочитав уривок з «Гайдамаків» та «Думи, мої думи» [211, с. 519]. Як відомо, Т. Шевченко уже з жовтня 1860 р. почував себе зле.

наказом, доручено догляд за недільними школами аж трьом міністерствам, а саме: освіти, внутрішніх справ і духовного відомства.

У скорому часі петербурзька адміністрація напала на слід революційної пропаганди серед учнів петербурзьких недільних шкіл. До того на початку 1862 р. виникла в Петербурзі низка пожеж, причину яких М. Катков у своїх «Московских Вѣдомостях» поставив у зв'язок з працею студентів-нігілістів у недільних школах. Отож розпорядком міністра освіти з дня 12 червня 1862 р. закрито всі недільні школи в Росії і на Україні до часу встановлення нового порядку їхньої організації, а з найвищого наказу утворено спеціальну слідчу комісію в справі недільних шкіл у складі трьох осіб на чолі з сенатором С. Ждановим*. 30 серпня 1862 р. С. Жданов подав урядові записку про вислід роботи тої комісії. Наведу тут декілька витягів з тої записки. «Ініціатива в поширенні грамотності серед народу та недільних для того шкіл вийшла не від уряду, але, на нещастя, від таємного товариства, що утворилося 1855 р. в Харкові з метою змінити устрій правління і взагалі внутрішній лад в Росії. Основниками і головними того бунтарського товариства були студенти Харківського університету: Бекман, Моравський, Єфименко, Завадський та Івків, а співучасниками – студенти Левченко, Португалів, Зеленський, Раєвський та інші...** Коли, внаслідок заколотів у Харківським університеті

^{*} Тоді ж таки арештовано в Полтаві кількох осіб, що працювали в тамошніх недільних школах, та відправлено їх на заслання в різні губернії. В числі тих осіб Олександра Строніна заслано в Архангельську губ., Олександра Кониського – в Вологодську губ., Віктора Либачу – в Пермську губ., Андрія Шишманова – в Курську губ. [41, с. 71]. До речі подам тут відповіді О. Строніна і В. Лободи на деякі запитання слідчої комісії під головуванням сенатора С. Жданова. На запитання комісії О. Стронінові: «Хто і який «русский» легіон набирав для Гарібальді та з кого складається полтавський легіон, про що Ви пишете Лободі? Але ж тепер Ви знаєте, що легіон полтавський вийшов би не маленький?» О. Стронін відповів: – «Лобода, дізнавшись про звільнення мене з посади, про заслання п. Шелкана, арештування п. Потехіна, пожартував над нами, радячи нам іти на службу до Гарібальді. Отож я і відповів йому, що легіон вийшов би не маленький, себто, що потерпіло багато осіб». – «Про кого Ви говорите в тому ж листі до Лободи: Ви знаєте, скільки тут наколобродило благодуже серце?» – Слова ці стосуються полтавського губернатора (Волкова. – С.), його вважали причиною всіх оцих звільнень і заслань [342, с. 164]. В. Лободі, у якого при трусі було знайдено, м. ін., перше число «Колокола» А. Герцена та друге число «Великорусса», комісія поставила запитання: «Кому давали їх для читання?» На це В. Лобода відповів: «Я знаю з досвіду, що полтавська молодь позбавлена багатьох захоплень власне тому, що знаходила людей дозрілого віку, що все читали і за всім слідкували. Дуже багато самих диких ідей, поширюваних усно і писемно, цими людьми було цілковито спростовано. Я глибоко переконаний, що вони принесли велику користь громадянству, а не шкоду, власне тому, що знали зміст тих творів і уміли виявити їхню неслухність» [342, 93].

^{**} Внаслідок записки С. Жданова учасники студентського таємного гуртка в Харкові підпали адміністративному заслання в різні міста, а саме: Я. Бекман – у Вологду, П. Єфименко – в Пермь, Завадський – в Каргополь Олонецької губ., Івків – в Слободське Вятської губ., Левченко – в Курськ, М. Моравський – в Бірськ Оренбурзької губ., В. Португалів – у Шадринськ [307, с. 283].

1858 р., деякі члени таємного товариства (Бекман, Моравський і Левченко) переїхали до Києва, то там склався більший гурток їхнього товариства, бо притягнув до себе деяких студентів Київського університету. В тім гуртку вперше виник виразний і свідомий намір про відкриття *недільних шкіл* для поширення через них пропаганди в народі. На чолі того підприємства став проф. Павлів, – при активній участі його, як *агента уряду* та одночасно *передової людини*, з одного боку, добувається дозвіл начальства на *відкриття недільних шкіл в Києві* під головним доглядом його ж, Павлова, а, з іншого боку, згуртовані при ньому особи зі злочинними тенденціями – почали діяти вільніше і рішуче та завели зносини зі студентами столичних університетів... Отож не маючи дивуватися, що від 1860 р. почали з'являтися недільні школи в Петербурзі і перше відкриття їх, що збіглося з появою в столиці проф. Павлова*, стає дуже знаменним фактом, що кидає яскраве світло на ті наслідки, що ними позначилося існування недільних шкіл... У столиці як в осередку літератури і молоді різних шкіл злочинна пропаганда розвинулася в значно більших і небезпечних розмірах, ніж у Києві та Харкові... Римаренко, що був спочатку студентом Харківського університету, потім Петербурзької медично-хірургічної академії, а останній час – розпорядником Самсоніївської (у Петербурзі, – С.) недільної школи, обвинувачується тепер у виготовленні і друкуванні злочинних прокламацій та в замовленні для того друкарських верстатів. Такий в загальних рисах був хід заснування у нас недільних шкіл!» [247, с. 317, 319-321].

З часу припинення діяльності всіх недільних шкіл довелось декому потайки організувати недільні школи, як, напр. Христині Алчевській, що від 1862 р. мала у себе вдома у Харкові недільну школу та лише 1870 р. відкрила її офіційно. Згадаю також тут, що саме в час, коли недільні школи офіційно не існували, тодішній ад'юнкт Харківського університету Олександр Потебня склав український буквар для недільних шкіл, але той буквар побачив світ уже після смерті і, а саме 1899р., коли буквар видано як додаток до восьмої книжки «Київської Старини».

Тільки з введенням в життя «Статуту про початкові народні школи з дня 14 липня 1864 р.» стало можливим існування недільних шкіл, а новий шкільний статут з дня 25 травня 1874 р. також встановив право земств,

* Проф. П. Павлов не зі своєї волі опинився в Петербурзі: в грудні 1859 р. він мусив залишити Київ та переїхати до Петербурга, куди був призначений членом Археографічної Комісії. Р. 1875 знову став він професором Київського університету по кафедрі історії та теорії мистецтва і займав ту кафедру до 1885 р. Помер р. 1895, а не 1875 р., як це позначив М. Лемке в статті «Д'яло проф. П. В. Павлова» [307, с. 13].

міських самоврядувань, сільських громад і приватних осіб відкривати, з дозволу інспектора народних шкіл, недільні школи. На основі розпорядку уряду з дня 4 травня 1891р. керування недільними школами підпорядковано духовному відомству.

До установ позашкільної освіти слід віднести також музеї, що в своїй більшості повстали на Україні в кінці XIX ст., крім Одеського історично-археологічного музею, що повстав 1825 р. З числа музеїв на Україні згадаю тут Історичний Музей в Києві (засновано 1899 р.), – на чолі його стояв Микола Біляшівський, пізніше член Української академії наук. Кустарно-промисловий музей в Полтаві, що його заснувало 1892 р. полтавське губерніальне земство та збудувало для музею дім в українським стилі, за проектом Василя Кричевського, Житомирський музей, що мав великі збірки з історії, археології, геології і т. п., а також з мистецтва, Музей і акваріум у Миколаєві на Херсонщині (засновано 1898р.); Природничий Музей в Херсоні, заснований 1897 р. проф. Пачовським. Крім того, було багато приватних музеїв, як, напр., Василя Тарновського в Чернігові, Олександра Ханечка в Києві, Олександра Поля в Катеринославі, Катерини Скаржинської на хуторі Круглик біля Лубень (велика збірка одягу, зброї і т. п. з часів Гетьманщини, а також писанок, вишивок і т. п.). Музеї були також при університетах, Київській духовній академії та при деяких наукових товариствах.

Накінець, переходжу до історії українського театру в XIX ст.

Наказом Катерини II з р. 1783 закінчилося закріпачення українського селянства. Українські магнати, йдучи слідом за російськими панями, почали заводити у своїх маєтках театри, де виставлялися артистами-кріпаками поруч з російськими п'єсами деколи українські. Розвиток кріпацького театру на Україні припадає на кінець XVII і самий початок XIX ст. З числа відомих кріпацьких театрів можна згадати тут театр Дмитра Трощинського в с. Кибинцях на Полтавщині, Дмитра Ширая в с. Спиридоновій Буді на Чернігівщині, Фролова-Багрієва в с. Лохні на Полтавщині та маршалка Гавриленка в маєтку Озерки Кобеляцького повіту на Полтавщині. Дуже багато кріпацьких театрів було у волинських панів: у Ільїнського в Романові, у О. Ходкевича в с. Пекалові, М. Василевського в Тульчині, П. Потоцького в Махнівці, генерала Леванідова в м. Корці, Мнішка в м. Вишневіці і ін. [255, с. 311-312].

У театрі Д. Трощинського, як відомо, Василь Гоголь, батько Миколи Гоголя, виставляв свої п'єси – «Простак», «Собака-вівця» і інші (в друку з'явилася лише п'єса «Простак» 1862 р. в журналі «Основа», а інших п'єс досі не знайдено). У театрі Гавриленка не раз виступав Михайло Щепкін, що тоді уже був артистом імператорського московського театру.

Кріпацька трупа Д. Ширая давала вистави в різних містах України. Життя кріпацьких театрів було недовговічне: з занепадом поміщицького господарства кріпацькі театри почали потрохи зникати [3, с. 54; 67, с. 48-49]. Організація кріпацького театру одночасно вимагала організації хорів, оркестрів і деколи балетів як складових частин театральних вистав, але чимало землевласників обзаводилося кріпацькими хорами, оркестрами і навіть балетом, хоч і не було у них театру. Так, кн. М. Рєпін в Яготині мав оркестр, що ним керував відомий композитор Моріц Гауптман. Гр. О. Розумовський мав великий хор і оркестр. Григорій Ів. Галаган в Сокиренцях мав хор, оркестр і балет; Ракович в с. Радківці мав «капелю» з 23 осіб і т. п. [326, с. 35-36].

Майже одночасно з кріпацькими театрами почали з'являтися на Україні професійні трупи різних антрепренерів – росіян та поляків, що також іноді ставили поруч з російськими або польськими п'єсами українські або напівукраїнські п'єси; зрозуміла річ, не з ідейних міркувань, а виключно з комерційних, щоб більше грошей надійшло до каси театру. Так, р. 1813 давала у Харкові вистави російська трупа Каліновського, а потім трупа Штейна, що складалася з артистів і артисток понад 40 осіб та з балету в кількості 20 осіб. Р. 1816 Штейн збудував у Харкові спеціальний будинок для театру, а всі свої прибутки уділяв на поліпшення театральної справи [66, с. 498-499]. В його трупі виступав у Харкові М. Щепкін, що був тоді кріпаком графині Вальканштейн. Р. 1812 Г. Квітка-Основ'яненко став безпосереднім учасником харківського театру, а пізніше недовго тримав власну мандрівну трупу [3 с. 60-61]. Він багато прислужився театральній справі як автор декількох українських п'єс; з них найчастіше виставлялися «Шельменко-денщик» та «Сватання на Гончарівці».

У Києві збудовано дерев'яний театр на розі Хрещатика і Трьохсвятительської вул. (пізніше там стояв Європейський готель) між вереснем 1804 р. та січнем 1805 р.; на початку січня театр був уже закінчений [251 с. 87, 89]*. Заслона того театру мала такий малюнок: на тріумфальній колісниці стоїть якийсь грецький герой у супроводі численних вояків, а в повітрі ширяє крилатий амур, держачи в руках

* Багато дослідників історії театру в Києві приділює дату збудування першого театального будинку до 1803 р., як напр., В. Іконніков [244, с. 103], Д. Антонович [3, с. 56] і ін. Микола Закревський у другому томі своєї праці «Описаніє Києва» пише: «Дехто гадає, що перший дерев'яний театр збудовано 1803 р., але ймовірніше 1806 р.» [254 с. 833]. І справді, він був ближче до правди: на підставі архівних документів, що їх оголосив П. Рулін в статті «Збудування першого театального будинку в Києві» [254 с. 87-91], дізнаємося, що перший театр у Києві збудовано на початку січня 1805 р. Отож приймаю тепер дату 1805 р. замість помилкової дати 1803 р., що її визначив я на с. 126 першого видання своєї праці «Історія освіти на Україні».

суйві з таким написом: «*Ridendo castigat mores*» («Сміхом виправляє звичаї»). Збудувало той театр на збірні гроші «Київське почесне товариство» в складі 84 осіб, а згодом – після довголітнього судового процесу між тим Товариством і Київською міською думою – театр, згідно з рішенням Київської судової палати з дня 13 березня 1846 р. остаточно перейшов у відання міської думи. Але театральний будинок був уже в такому стані, що довелося його р. 1851 розібрати, а р. 1856 збудовано новий мурований театр там, де потім стояв оперний театр, себто для нового театру обрали місце в новій частині Києва, куди згодом перенісся осередок київського життя. Новий театр відкрито 2 жовтня 1856 р. [252 с. 109]. Р. 1896 згорів новий театр, а р. 1901 збудовано на тому самому місці оперний театр, за проектом архітектора В. Шреттера [253, с. 275].

Перші часи в Києві постійної трупи не було, а наїздили головне польські трупи. Р. 1821 мав у Києві власну російсько-українську трупу М. Щепкін [244, с. 104]. У 20-х роках директором польського театру був Ленкавський. Особливо улюбленою п'єсою була опера «*Syrena Dniéstru*» («Русалка Дністрова»), а на зразок її якийсь невідомий автор склав чародійну оперу – напівпольську, напівукраїнську – «Українка, або заклятий замок». Деколи гра акторів сполучалася зі співами і танками приїзних акторів і танцюристів. Річний абонемент починався з 1 жовтня. Вступні ціни були досить високі: в партері місця від 2 до 5 крб., на галерії – 1 крб.; абонементна плата в ложі за 100 вистав від 250 до 500 крб. Деколи афіші містили в собі заклик антрепренера до публіки – своєю участю допомогти йому вийти з критичного положення. Так, напр., в одній афіші з р. 1827 Ленкавський звертається до «високошановних мешканців м. Києва» – «удостоить по своимъ природнымъ чувствамъ – принять участие въ поправленіи разстроенного состоянія и въ поддержаніи драматической сцены» [29, с. 58; 240 с. 539, 540]. Польську групу Ленкавського змінила російська трупа Штейна (в рр. 1829-1834), а потім знов настала польська трупа Рикановського*; після неї грала російська трупа Млотковського, де на гастролях виступав знаменитий трагік П. Мочалов. Сезон 1842-1843 р. (антреприза Каратєєва) був надзвичайно живий: на гастролях виступали Живокіні, Мочалов, Щепкін і ін. Слід мати на увазі, що від 1797 р. переведено з Дубна до Києва контрактний ярмарок, під час якого – 6 січня – наїздили до Києва визначні артисти і музики (піаніст Ліст, брати Венявські), італійська опера, балет з Мадриду і т. д. Тут знамениті артисти, співаки і музики мали змогу збирати лаври і гроші, але дехто з них увесь свій заробіток під час контрактів нерідко витрачав

* Польський театр в Києві існував аж до початку 60-х років: остання польська трупа під орудою Т. Борковського сходить зі сцени під впливом політичних подій 1863 р. [244, с. 341].

на п'яцтво чи на гру в карти, як це траплялося з Лістом [244 с. 343, 351].

Вистави циркового типу відбувалися в приватних приміщеннях або в літнім садовім театрі, що його збудовано було в сезон 1833-1834 років [255, с. 328]. Концерти відбувалися, крім в помешканні театру, – в концертній залі контрактового будинку (збудовано його 1817 р.), а згодом в залі «Русского Купеческого Собрания» (дім збудовано 1882 р.).

У Полтаві збудовано перший театр 1810 р. Р. 1818-1819 грала там трупа Штейна. Тодішній малоросійський генерал-губернатор кн. Микола Рєпін доручив завідування театром Ів. Котляревському, і це спонукало його написати для сцени «Наталку Полтавку» і «Москаль-чарівник». В обох тих п'єсах виступав М. Щепкін уперше в Полтаві, а потім і в інших містах України, м. ін, 1821 р. у Києві, де він тоді мав власну російсько-українську трупу. Наступного року М. Щепкін вступив на сцену Імператорського московського театру і з того часу брав участь в українських п'єсах лише на гастролях, – напр., 1843р. у Києві він грав з надзвичайним успіхом роль Виборного в п'єсі «Наталка-Полтавка», а на Різдвяних святах 1857 р. в ролі Чупруна в п'єсі «Москаль-чарівник» – у Нижнім Новгороді, куди він приїхав спеціально на побачення з Т. Шевченком. Полтавська трупа Штейна частенько виїздила до різних міст України – Харкова, Кременчука, Ромна та ін. [133, с. 217-226]. Перша будова полтавського театру простояла лише до 50-х років. Р. 1852 збудовано на мармуровому фундаменті дерев'яний театр в міському саду біля інституту шляхетних дівчат. Перші вистави відбулися в новому театрі 22 липня 1852 р., – виставлялися три російські п'єси. Новий театр простояв до 1882 р., поки не прийшов уже край йому за ветхістю [39, с. 109-110].

У Чернігові 1823 р. була трупа Кокоцького, що виставляла романтичні твори, як це видно з двох афіш: а саме, 15 квітня ставилася трагедія в двох діях – «Изгнаніє Адама и Евы изъ рая или смерть Авеля. Первое убійство по сотвореніі міра». А 18 квітня ставилась «комедія г. Котзебуе подъ названіємъ «Маркизь де Тулипано, выписанный женихъ изъ деревни или ещо не женился, а ужъ взбѣсился», которую предупреждаетъ тоже увеселительная комедія въ 3-хъ дѣйствіяхъ «Галерея сумасшедшихъ или стихотворецъ стихолата тратата» [60, с. 631-632]. Р. 1835 прибув до Чернігова властитель мандрівного театру О. Мокржецький. Перед тим він був у Мінську і там через страшну пожежу разом зі своїми товаришами позбувся всього майна. Прибувши 30 липня 1835 р. до Чернігова, О. Мокржецький великі надії покладав на вистави під час губернiального дворянського з'їзду, але ті надії його завели. Уряджуючи свій бенефіс, він звернувся до «великодушнаго малоросійскаго дворянства» з відозвою, де, м. ін., писав: «Вынужденнымъ нахожусь откровенно

сознаться, что если господа дворяне и за симъ изъ одного состраданія къ нашему положенію не здѣлають посѣщенія по крайности на Бенефіс мой, который буду имѣть счастье представить сего Октябрю II-го числа, то долги наши на устройство театра, декораціи и разнаго гардероба ввергнутъ меня въ такое несчастное положеніе, послѣдствія которыхъ легко можетъ всякъ себѣ представить». Для того бенефісу ставилася п'єса «Донъ-Жуанъ, Грандъ Испанскій, наказанный вольнодумецъ, или трапеца духовъ на кладбищѣ, большая траги-комедія въ 5-и дѣйствіяхъ съ новымъ гардерономъ, декораціею и огнемъ» [310 с. 173-175]. Театральний будинок в Чернігові збудовано 1853 р. Романтичні п'єси невдовзі уступили своє місце побутовим п'єсам Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Шевченка («Назар Стодоля») та ін.

У Житомирі 1834 р. грала трупа Т. Жміовського. З одної афіші тої трупи видно, що 23 вересня 1834 р. йшли такі п'єси: французька комедія в перекладі на польську мову – «Два глаголы», потім «комическая комедія – Водевиль на Малоросійскомъ діалектѣ подъ названіємъ «Чумакъ волшебникъ», та, на кінець, «Пантомимическая Картина подъ названіємъ «Капитанъ Сандеръ на островѣ Каролинѣ» [67, між 56 і 57 с.].

У Кам'янці на Поділлі першим антрепренером був поляк Антін Змієвський, а р. 1815 прийняв від нього антреприз також поляк Мошинський [39 с. 59].

У Немирові 1839 р. появилася польська трупа Д. Грунвальда. Директор тамошньої гімназії І. Кульжинський як щирий обруситель не міг перенести приступності тої групи, а тому заборонив учням гімназії відвідувати вистави в надії, що трупа через ту заборону не в стані буде утримувати себе і виїде з Немирова. Так воно і сталося б, але місцева економія гр. Потоцького прийшла трупі з матеріальною допомогою, трупа продовжувала свої вистави в Немирові. Тоді директор Кульжинський звернувся до помічника куратора Київської шкільної округи Карлегофа з проханням поклопотатися про заборону польській трупі грати в Немирові, бо «самый дѣятельный, чуть ли не первый проводникъ народности есть театр». Бобіков наказав подільському губернаторові заборонити акторам давати вистави в Немирові [95 с. 81]. З числа шести афіш – 3 афіші трупи Д. Грунвальда від 31 грудня 1838 р. до 7 січня 1840 р. та трьох афіш трупи Осипа Лютомського від 20 січня 1840 р. до 25 січня того року – довідуємося, що в Немирові ставилися такі п'єси: опера «Бриткин, или разбойники в горах Понарских», комедія Коцебу «Маркиз де-Тулипано, или какой отецъ, такой и сынъ», комедія Коцебу – «Чорт спрятанный», комедія А. Жолкевського «Какой господин, такой и слуга», опера «Украинка, или волшебство в замкѣ Тымор», французька комедія –

«Рохус де-Л'ґенда или четыре миль дороги», комедія-опера з французької – «Спорь до слез, аб закладѣ не бейсь», трагікомедія Мольєра – «Дон Жуан, или вечер на кладбищѣ» [95, с. 83-86].

У Ромні майже щороку під час Іллінського ярмарку грала та чи інша заїжджа група, деколи в складі визначних артистів. Так, напр., Т.Шевченко вперше бачив у Ромні 1845 р. під час Іллінського ярмарку, за його висловом, «геніального» актора Соленика в ролі Чупруна в п'єсі «Москаль-чарівник»: «Він видався мені натуральніший і делікатніший за незрівняного Щепкіна», – так записав своє враження від гри К.Соленика Т. Шевченко в «Щоденникові» під датою 20 липня 1857 р.

Наприкінці 50-х та початку 60-х років почався на Україні розвиток українських вистав аматорськими силами. Так, у кінці 50-х рр. Опанас Маркевич влаштував українські вистави в Немирові з учнями тамошньої гімназії [67, с. 57], а пізніше в Новгороді-Сіверську – також з учнями гімназії (директором її був тоді Павло Науменко), а в рр. 1861-1866 склав він гурток аматорів у Чернігові, де, м. ін., виставлялося декілька разів «Наталка Полтавка» з його музикою, що її склав він уже 1857 р. [3 с. 108-109]*.

У Полтаві також на початку 60-х рр. організувався гурток аматорів, що підготував до вистави декілька п'єс українських і російських. Ціни на місця намічались дуже низькі від 1 крб. за ложу до 10 коп. – на галереї. Губернатор не дав дозволу на друкування афіш з огляду на низькі ціни вступу на вистави. Тоді уповаджені гуртка аматорів Лобода, Пильчиков і Щелкан звернулися з проханням до міністра внутрішніх справ П. Валуєва дозволити вистави в Полтаві, але міністр доручив губернаторові умовити учасників гуртка відмовитися від свого наміру, бо народні вистави, мовляв, ще не існують навіть в Англії. На тім справа тоді і скінчилася [308, с. 152].

На початку 60-х рр. заклався гурток аматорів у Бобринці на Херсонщині, де брали участь, м. ін., Марко Кропивницький та Іван Тобілевич (Карпенко-Карий), а в середині 60-х рр. заклався в Єлисаветграді на Херсонщині не менш славний аматорський гурток, де брали участь, м. ін., брати Тобілевичі – Микола (Садовський) та Опанас (Саксаганський). На початку 70-х рр. повстав у Києві гурток аматорів, до складу його входили, м. ін. Ольга Лисенко, Орест Левицький, Олександр Русов, Павло Чубинський, режисером був Михайло Старицький, а музичною частиною керував Микола Лисенко. Гурток той виставив, м. ін., 1874 р. в київському міському театрі оперету «Різдвяна ніч» (текст М.Старицького, музика – М.Лисенка), а в 1875 р. – в біржовій залі – п'єсу Якова Кухаренка «Чорноморський побит»

* Вперше склав музику до «Наталки-Полтавки» чех Альойз Єдлічка. Згодом після О.Марковича – написав до тої п'єси М. Лисенко, а в 90-х рр. – довголітній диригент трупи Миколи Садовського композитор Васильєв.

в переробці М. Старицького під назвою «Чорноморці», а музику до неї скомпонував М. Лисенко. Вистави київського гуртка робили надзвичайне враження на публіку, особливо на демократично настроєну молодь, але вони також звернули на себе увагу реакційного часопису «Кієвлянинь», що негайно розпочав капманію проти українства. Отож знаний уже нам таємний наказ з дня 18 травня 1876 р. встановив заборону українських вистав.

Р. 1881, коли повіяло трохи вільнішим духом для українства, знов постала можливість виставляти українські п'єси [67, с. 57-59]. Восени того року М. Садовський приїхав до Кременчука на заклик М. Кропивницького, що грав там у трупі Г. Ашкарєнка, але М. Садовський заявив, що він вступить до тої трупи лише тоді, коли можна буде грати українські п'єси. Вирішили післати телеграму тодішньому всесильному міністрові внутрішніх справ гр. Лорис-Меликову з проханням дозволити трупі грати українські п'єси. Тому що київський генерал-губернатор М. Чертков зі свого боку клопотався перед вищою владою про скасування заборони виставляти українські п'єси, гр. Лорис-Меліков прихильно відповів Ашкарєнкові, так що його трупа найраніше використала дозвіл виставляти українські п'єси. Перша вистава була цілковитий загальний триумф [156, с. 4-6]. Правда, українські п'єси дозволялося ставити з тою умовою, щоб разом з українськими п'єсами ставилися і російські, – звичайно ставили водевіль в одну-дві дії, але новий міністр внутрішніх справ гр. Д. Толстой наказом з дня 22 лютого 1884 р. встановив, щоб російські п'єси виставлялися в однаковій кількості дій, як і українські [157 с. 113]. На практиці місцева адміністрація не дуже придержувалася тої вимоги наказу, дозволяючи трупі обмежуватися виставою російського водевіля в одну-дві дії. Однак деколи запопадливі адміністратори ніяк не зважувалися відступити від букви наказу. Про такий саме випадок розповідав М.Садовський у своїх спогадах. У Катеринодарі поліцеймейстером був землячок Бариш-Тищенко, що вимагав від М.Садовського додержуватися наказу гр. Д. Толстого. М. Садовський вирішив ставити по черзі – один день російську п'єсу «Фофан», а другий день ту чи іншу українську п'єсу. Публіки зовсім не було на першій виставі «Фофана». На другий раз «Фофан» пішов з анонсом «по желанію публіки», хоча ніякої публіки на тих виставах не бувало. Те вже вивело з рівноваги Тищенка, і він просив М. Садовського поставити що-небудь інше замість «Фофана». Подаю тут дослівно дальший діалог, що зав'язався між М.Садовським і Бариш-Тищенком:

– Ні, не могу, у мене нічого готового нема, а вчити щось нове – немає часу.

- Ну, то як же воно буде надалі? Тепер, скажім – «по особеному желанію публіки», а далі?

- «По настоящьому требованію уважаемой публіки», – додав я, і так далі.

- Ну, це вже просто гумористика! – засміявся Бариш-Тищенко.

- Єдиний, – кажу, – єсть вихід – це, щоб ви дозволили мені грати з одним або двома російськими водевіями щоденно, а інакше я буду ставити «Фофана» через день до самого кінця мого перебування з трупою в Катеринограді.

- Нічого з вами робити, упертий ви чоловік, – усміхнувся Бариш-Тищенко. – Ставте вже спектакль з двома водевіями, тільки ради Бога, здійміть ви з афіші цього проклятого «Фофана», він мені спати не дає» [156, с. 57-61].

З початку 80-х років повстали професійні українсько-російські трупи. Так, восени 1862 р. М. Кропивницький організував у Єлисаветграді трупу, до складу якої увійшли, крім цього, Марія Заньковецька, А. Вірина, М. Садовський і ін., а р. 1883 на чолі тої трупи став М. Старицький, при чому трупа поповнилася О. Саксаганським, І. Карпенко-Карим та Ганною Затиркевич-Карпинською, а режисуру взяв на себе М. Кропивницький* [67, с. 83-84]. Трупа М. Старицького мала надзвичайний успіх в Києві, але почування захоплення українського громадянства тою трупою занепокоїло київську вищу владу: київський генерал-губернатор Олександр Дрентель р. 1883 заборонив українські вистави в межах свого генерал-губернаторства, себто на Київщині, Волині та Поділлі. Він не змінив свого ставлення до українських вистав навіть і після того, як українська трупа М. Кропивницького досягла нечуваного успіху в Петербурзі в сезон 1886/87 року та дістала признання з боку Олександра III, що на його бажання трупа двічі виступала – «один раз в залі «Демут», а другий – в імператорськй Маріїнськй театрі [156 с. 21-22]. Саме під час тих виступів трупи М. Кропивницького в Петербурзі випадково перебував там ген. Дренгельн. М. Кропивницький вирішив використати ту нагоду і пішов

* Професійні українські трупи не могли уже задовольнятися тим українським репертуаром, що був перед тим, а тому до його поповнення взяли насамперед самі театральні діячі М. Кропивницький, М. Старицький та І. Карпенко-Карий. Найчастіше виставлялися на українській сцені такі п'єси згаданих тут трьох драматургів: М. Кропивницького – «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Дві сім'ї», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Глитай, або ж паук», «Невольник», «Олеся», «По ревізії»; М. Старицького – «Не так склалося, як жадалося», «Сорочинський ярмарок», «Тарас Бульба», «Утоплена», «Маруся Богуславка», «Богдан Хмельницький», «Циганка Аза», «Зимовий вечір», переробки п'єс Л. Глібова, Ів. Нечуя-Левицького та П. Мирного, про що далі згадаю, І. Карпенка-Карого – «Бурлака», «Безталанна», «Хазяїн», «Сто тисяч», «Мартин Боруля», «Пошилися в дурні», «Наймичка», «Розумний та дурень».

до Дренгельна просити його зняти заборону українських вистав в губерніях його генерал-губернаторства. Генерал прийняв М. Кропивницького, але він не встиг приступити до слова, як генерал перший заговорив: «Чув про найвищу ласку, що її ви сподобились. Ось вам і вказівка, що грати вам слід тут. Дуже радий, дуже радий, – вітаю вас, а мої володіння ви вже залишіть на боці» [312, с. 171]. Про україножерство О. Дренгельна може свідчити такий факт: М. Кропивницький р. 1883 у Києві брав участь в якомусь благодійному вечорі і читав вірш Т. Шевченка «Чернець». На тому вечорі був Дренгельн. На останні слова вірша – «І за Україну молитись старий чернець пошкандибав» – Дренгельн промовив: «Напрасно, Москва ее уже давно съела!» [157, с. 69].

Тільки наступник О. Дренгельна гр. Ігнат'єв 1893 р., себто через 10 років після наказу свого попередника – про заборону українських вистав у межах Київського генерал-губернаторства, дозволив трупі М. Садовського приїхати до Києва на дві вистави. Перед виставою в Києві М. Садовський просив українську молодь не робити в театрі овацій, очевидно, пам'ятаючи, що останні неймовірні овації в Києві 1883 р. спонукали Дренгельна прийняти безглузде рішення. На другий рік гр. Ігнат'єв дав М. Садовському дозвіл на 10 вистав у Києві. В скорому часі на місце гр. Ігнат'єва був призначений Михайло Драгоманов. За його влади українцям дихалося вільніше [156, с. 73, 76].

Від 1882 р. українські трупи росли, як гриби після дощу. Не всі вони стояли на такім рівні, щоб одночасно задовольняти вимоги мистецтва та піднімати, за висловом П. Куліша, з занепаду народний дух. Найбільшого успіху в розвитку української сцени в ХІХ ст. досягли трупи М. Кропивницького, М. Старицького, М. Садовського та О. Саксаганського, особливо тоді, коли вони об'єднувалися між собою.

У 80-90-х рр. ХІХ ст. почали організовувати по селах українські вистави з селянами-виконавцями, як, напр., в Ковраї Золотонського повіту на Полтавщині, в с. Полтавці на Херсонщині не тільки трупа складалася з місцевих селян, але й оркестра [268, с. 136-137]. Розвиток таких суто народних театрів припадає на перші роки ХХ ст.

Репертуар української сцени до кінця ХІХ ст. був дуже обмежений через цензурні утиски: на сцену допускалися п'єси лише побутового характеру, заборонялися п'єси з неселянського життя, переклади з чужих мов і т. п. Цензура керувалася в своїй діяльності не якимись сталими правилами, а як їй заманеться. Яскравим прикладом сваволі цензури може служити такий факт. І. Карпенко-Карий надіслав до Головного управління в справах друку п'єсу «Чарівниця» (перед тим вона мала назву «Хто винен?», але дозволу не дістала) і просив М. Садовського,

коли той був у Петербурзі, поклопотатися про дозвіл. Цензор Фредман, що розглядав ту п'єсу, хоч і не був українцем, а все ж там землячок, бо з України, – обіцяв М. Садовському все зробити, якщо М. Садовський зробить деякі зміни в рукописі п'єси. М. Садовський, нічого не змінивши в тексті п'єси, змінив лише її назву, а саме назвав її «Безталання», і дав її переписати. І на цей раз вона не дістала дозволу. Через декілька днів з'явилися до М. Заньковецької двоє панів – просити її взяти участь у благодійному спектаклі, і М. Заньковецька сказала, що радо візьме участь, якщо дістануть дозвіл на п'єсу «Безталання». Гості відповіли, що ту справу поладять. І дійсно, через годину явився один з тих панів і оповістив, що п'єса дозволена. М. Садовський незабаром поїхав до Головного управління і там дістав рукопис з вклеєною сторінкою, де зазначено про дозвіл. «Дома роздивились, – пише М. Садовський в своїх спогадах, – і з'ясувалося, що назва не та: замість «Безталання» написано «Безталанна». Певно, той, хто вклеював сторінку, помилився. Але що робити: хоч і «Безталання», а все таки дозволена» [156, с. 31-35].

Не буду тут наводити безліч прикладів заборони п'єс найкращих українських драматургів, а також описувати ті митарства, що їх проходили п'єси, поки діставали дозвіл, нерідко в покаліченім вигляді. А в той же час цензура легко давала дозвіл на всілякий мотлох «драморобів», як, напр., на п'єсу Суходольського «Помста або загублена доля» де героїнею спершу за лаштунками, а потім за для дужчого вражіння витягають за коси і тут вже на самій авансцені дорізають» [156, с. 54].

Деколи самодури – місцеві адміністратори ставили до п'єси, що уже пройшли через цензуру, свої вимоги. Так, напр., одеський градоначальник адмірал Зелений в розмові з М. Садовським запитав, чи не можна зробити, щоб М. Садовський справді побив у «Наймичці» «паршивця-жидка». – «Но, ваше превосходительство, это ведь не настоящей жид, а актер, – зауважив я. – Да чорт его бері. Бейте его моей рукой, я отвечаю! – обстоював генерал» [156, с. 67].

Крім згаданих уже раніше драматургів – І. Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Я. Кухаренка, М. Кропивницького, М. Старицького. І. Карпенка-Карого, Т. Шевченка – українській сцені прислужилося багато українських письменників, а саме: Володимир Александров («Не ходи, Грицю, та на вечорниці», «За Немань іду»); Б. Грінченка («Степовий гість», «Серед бурі» і ін.); Л. Глібов («До мирового», в переробці М. Старицького «Як ковбаса та чарка, то минеться сварка»); Микола Костомаров (лібрето до оперети «Запорожець за Дунаєм»; історичні п'єси «Сава Чалий» та «Переяславська ніч» на сцені не прищепилися); Панас Мирний («Лимерівна», «Перемудрив» в переробці М. Старицького «Крути

та не перекручай»), Іван Нечуй-Левицький («Марія Богуславка», «На Кожум'яках» – в переробці М. Старицького, «За двома зайцями»), Людмила Старицька-Черняхівська («Гетьман Дорошенко», «Сафо»), Любов Яновська («Людське щастя», Лісова квітка») і ін.

Не могу, накінець, не згадати про те, що українські антрепренери зазнавали багато неприємностей від агентів московського Товариства драматичних письменників, про що яскраво розповідає М. Садовський у своїх спогадах «Мої театральні згадки» [156, с. 62-64]. Про всі репресії та утиски, що сипалися на український театр, мовляв, як з рогу достатку, розповіли на Всеросійському з'їзді сценічних діячів (відбувся в Москві в березні 1897 р.) М. Заньковецька, І. Карпенко-Карий, О. Саксаганський, М. Старицький та відомий український адвокат і громадський діяч Ілля Шраг [80 с. 28].

З поданого тут короткого огляду історії українського театру в ХІХ ст. видно, що український театр увесь час був під постійним доглядом адміністрації та зазнав багато лиха і прикростей як від цензорів п'єс, так і від вищої і місцевої влади. Тому не можна не визнати великої заслуги наших славнозвісних артистів і артисток М. Кропивницького, М. Садовського, О. Саксаганського, І. Карпенка-Карого, Федора Левицького, М. Заньковецької, Г. Затиркевич-Карпінської, Марії Садовської-Барелоті, А. Віриної, Л. Ліницької, Ганни Борисоглібської та багатьох інших, що вони не видали сцени в часи тяжкого лихоліття, бачачи в українській сцені трибуну для живого українського слова, для пробудження національної свідомості серед широких верств українського народу. Не менша заслуга в пробудженні національної свідомості серед українського народу та в розвитку української культури взагалі належить як авторам сценічних творів – М. Старицькому, М. Кропивницькому, І. Карпенкові-Карому та ін., так і композиторам, що гармонізували українські народні пісні та склали музику до сценічних творів – С. Гулак-Артемівському, П. Ніщинському, М. Аркасові, а головне – М. Лисенкові, найбільшому збирачеві та укладачеві українських народних пісень, творцеві української опери і оперети, та його талановитим учням, К. Стеценкові й О. Кошицеві, які здобули собі ім'я визначних диригентів і українських композиторів на початку ХХ ст. Отож не було жодної ділянки в широкій галузі народної освіти, що на неї не наклав би своєї тяжкої руки царський режим. Для української інтелігенції ставало цілком ясно, що без зміни політичного режиму нема чого сподіватися на розвиток української культури та на національне відродження українського народу. Українські політичні партії, що повстали наприкінці ХІХ ст., своєю революційною діяльністю примусили

царський уряд піти на деякі полегшення в справі народної освіти в інтересах українського народу вже в перших роках ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. *А(настасевичъ) В.* Записка о В. Н. Каразинѣ // Чтенія Общества Истории и Древностей Россійскихъ М., 1861. Июль-сентябрь
2. *Антонович В.* Твори. Київ, 1932. Т. 1.
3. *Антонович Д.* Триста років українського театру. Прага, 1925.
4. *Аскоченскій В.* Історія Київской Духовной Академіи по преобразованіи ея въ 1819 г. СПб, 1863
5. *Аскоченскій В.* Киевъ съ древнѣйшимъ его училищемъ – Академією. Киевъ, 1856. Ч. 2.
6. *Багал'їй Д. И.* Опытъ исторіи Харьковскаго университета. Харьковъ, 1893-1898. Т. 1.
7. Там само. 1904. Т. 2.
8. *Багал'їй Д., Миллеръ Д.* Історія Харькова за 250 лѣтъ его существованія. Харьковъ, 1912. Т. 2.
9. *Багал'їй Д.* Очерки изъ русской исторіи. Харьковъ, 1911. Т. 1.
10. *Багаліій Д.* Український мандрівний філософ Г. С. Сковорода. Харків, 1926. 397 с.
11. *Баренштам-Кістяковська М.* Українські гуртки в Києві другої половини 1800-х та на початку 1890-х років // За сто літ. Київ, 1928. Кн. 3
12. *Борзаковскій П.* Въ началѣ реформы бурсы // Киевская Старина. 1900. № 9.
13. *Борзаковскій П.* Майскія рекреації // Киевская Старина. 1896. № 4
14. *Боцяновскій В.* Публичная бібліотека въ Житомирѣ // Киевская Старина. 1891. № 8.
15. *Брадке-фон Е.* О Автобіографическая записка // Русскій Архивъ. 1875. №3.
16. *Бузескул В. П.* Из исторіи Харьковскаго университета второй половины 70-х годов прошлого века // Наукові Записки науково-дослідної катедри історії української культури. Харків, 1927. № 6
17. *Бузескуль В.* Историческіе этюды. СПб, 1911.
18. *Бузескуль В.* Історія Харьковскаго университета при дѣйствіи устава 1884 г. Харьковъ, 1905.
19. *Бузескул В.* Образы прошлого // Анналы. Петербургъ, Кн. 2. 1923.
20. *Булчич Н. Н.* Очерки по исторіи русской литературы и просвѣщенія съ начала XIX в. : В 2 тома. СПб, 1912
21. *Василенко Н.* Кременецкій лицей і університет св. Володимира // Записки соціально-економічного відділу ВУАН. Київ, 1923. Т. 1.
22. *Васильниковъ А. А.* Семейство Разумовскихъ. СПб., 1880. Т. 2.
23. *Веселовскій Б.* Історія земства за 40 лѣтъ. СПб, 1909. Т. 1.
24. Там само. 1911. Т. 3.
25. *Вигель Ф. Ф.* Воспоминанія. Москва, 1864. Т. 2.
26. *Владимірскій-Будановъ М. Ф.* Історія Императорскаго Киевскаго университета. Киевъ, 1884. Т. 1.
27. Внутрительная рѣчь ген.-губ. Д. Г. Бибилова къ Киевскимъ студентамъ въ 1846 г. // Киевская Старина. 1897. № 10.
28. *Возняк М.* Кирило-Методіївське Братство. Львів, 1921.

29. *Возняк М.* Нескінчена друком праця Ів. Франка з історії українського театру // Річник Українського Театрального Музею. Т. 1. Київ, 1930.
30. Высшіе Женскіе курсы въ бывшей Гетьманщинѣ // Киевская Старина. 1884. №1.
31. *Георгиевскій А.* Къ исторіи Ученого Комитета Министерства Нар. Просвѣщенія // Журналь Министерства Народнаго Просвѣщенія. 1902. Апрѣль.
32. *Гербель Н.* Гимназія выщихъ наукъ и Лицей кн. Безбородка. 2-е испр. и доп. изд. СПб. 1881.
33. *Гніп М.* Початкова освіта на Слобожанщині першої половини XIX ст. // Збірник науково-дослідної катедри історії української культури. Харків, 1930, Т. 10.
34. *Гніп М.* Школа В. В. Лесевича // За сто літ. Київ, 1930. Кн. 4.
35. *Голубевъ С.* Старый корпусъ Киевской Академіи (Мазепинъ) и его репарація при архієпископѣ Рафаилѣ Заборовскомѣ. Киевъ, 1913.
36. *Гординскій Яр.* До історії культурного й політичного життя в Галичині у 60-х рр. XIX ст // Збірник філолог. секції НТШ у Львові. Львів, 1917. 1. 16.
37. *Гординскій Яр.* Українська мова в школах Холмщини у 60-х рр. XIX ст. // Наша Школа. Львів, 1916. Ч. 2-3.
38. *Горленко В.* Киевская Публичная Библиотека // Киевская Старина. 1888. № 8.
39. *Граховецкій Д.* До історії полтавського театру (1852-1883) // Україна. Київ, 1927. Кн. 23.
40. *Граховецкій Д.* З видавничої діяльності Б. Грінченка та Полтавського Губ. земства в 1890-х рр. // За сто літ. Київ, 1930. Кн. 5.
41. *Граховецкій Д.* Перші недільні школи на Полтавщині // Україна. Київ. Кн. 29.
42. *Греч Н. И.* Записки о моей жизни. Москва-Ленинград, 1930.
43. *Грінченко Б.* На безпросвітномъ пути. Киевъ, 1906.
44. *Грінченко Б. (П. Вартовий).* Яка тепер школа на Україні // Житє і Слово. Львів. 1896. Кр. 4.
45. *Грушевскій М.* Освобожденіе Россіи и украинскій вопросъ. СПб, 1907.
46. *Данилевскій Г. П.* Украинская старина. Харьковъ, 1866
47. *Долгорукій И. М.* Славны бубны за горами // Чтенія Общества Истории и Древностей Россійскихъ. Москва, 1869. Кн. 2.
48. *Доманицкій В.* Къ исторіи частныхъ пансіоновъ въ Киевской губ. въ началѣ XIX в. // Киевская Старина. 1901. № 6.
49. *Дорошенко В.* Молодь на Полтавщині в 90-х роках // Краківські Вісті. 1944. Ч. 88, 89, 90. Цитата з Ч. 90.
50. *Дорошенко Д.* Показник літератури українською мовою в Росії за 1798-1897 роки // Науковий ювілейний збірник, присвячений Т. Г. Масарикові. Прага, 1925. Ч. 1.
51. *Драгоманов М.* Австро-руські спомини. Львів, 1889. Ч. 1.
52. *Драгоманов М.* Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії 1. Женева, 1877. 152 с.
53. *Дроздовскій В.* З історії народної освіти на Кубані // Україна. Київ. 1929. Кн. 38.
54. *Дурдуківскій В.* Педагогічна діяльність Б. Грінченка // Праці Науково-Педагогічної Комісії ВУАН. Київ. 1929. Т. 1.
55. *Ефименко П. С.* Харьковскій сборникъ // Литературно-научне приложение къ «Харьковскому календарю» на 1887 г. Харьковъ, 1887.
56. *Ефремов С.* В тисних рямцях // Бібліологічні Вісті. 1926. Ч. 2.
57. Записка И. Р. Маргоса. Додаток до «Кіевск'ої Старини» 1897 р.
58. Збірник пам'яті Тараса Шевченка. Вид. Українського Наукового Товариства в Києві. Київ, 1915.
59. *Зубрицький М.* Галицькі священики в Холмщині // Записки НТШ у Львові. Львів, 1918. Т. 84
60. *И. Ж.* Две афиши Черниговскаго театра 20-х годов // Киевская Старина. 1889. № 5-6.

- 61 *Иконниковъ В.* Биографический словарь профессоровъ Киевского университета. Киевъ, 1884.
62. *Иконниковъ В.* Русские университеты въ связи съ ходомъ общественного образования // Вѣстникъ Европы. 1876. 10
63. *Ильишевичъ В.* Изъ воспоминаній свящ. Н. Хмѣлескаго объ упраздненномъ Безлистанкѣ училищѣ въ г. Уманѣ // Киевская Старина. 1892. № 8.
64. Историко-филологическій Институтъ кн. Безбородко въ Нѣжинѣ 1875-1900. Преподаватели и воспитанники. Нѣжинъ, 1900. 12 печ. л. 120 с.
65. *Калпашъ В.* Галаганъ Григорій Павловичъ // Русскій биографическій Словарь. Москва 1914. Т. 5. 494 с.
66. *Квитка-Основьяненко Гр. О.* Сочиненія. Харьковъ. Изд-во, Харьковского укрѣдного земства. 1890. Т. 4.
67. *Кисиль Ол.* Украинскій театр. Київ. 1925. 179 с.
68. *Клебановскій П.* Богуславское Духовное училище // Киевская Старина. 1894. 9.
69. *Клоссовскій А.* Матеріалы къ вопросу о постановкѣ университетского дѣла въ Россіи. Одесса, 1903. 90 с.
70. *Ковалевскій М.* Мое научное и литературное скитальчество // Русская Мысль. 1895. № 1.
71. *Коваленко Гр.* Очеркъ жизни и дѣятельности украинского этнографа С. Д. Носа // Киевская Старина. 1901. 9.
72. *Коваленко О.* На межѣ двухъ вѣковъ // 3 минулого. Варшава. 1939. Т. 2.
73. *Kovarik T.* Zážitky a dojmy ruského cecha za carství. Praha. 1932
74. *Kolltaja H.* Korrespondencya listowna z Tateuszem Czackim. Kraków. 1844. Т. 2.
75. Там само. Т. 3.
76. Там само. 1845. Т. 4.
77. *Коллард Ю.* Народження українського націоналізму серед харківської студентської молоді // 3 минулого. Варшава. 1939. Т. 2.
78. *Копержинскій К.* Библиографічні уваги до історії української книги 80-90-х років XIX ст. // Праці Одеської Центральної Наукової Бібліотеки. Одеса. 1927. Т. 1.
79. *Копержинскій К.* До історії цензури й тексту творів Мих. Коцюбинського «П'ятизлотник» // За сто літ. Київ. 1928. Кн. 2.
80. Корифеи украинской сцены. Киевъ, 1901. 192 с.
81. *Коропів-Старий В.* Плахта // Літературно-Науковий Вістник. Львів. 1932. 4.
82. *Котельников В.* Автобіографія Н. И. Костомарова. Москва. 1992.
83. Котовичъ Ал. Духовная цензура въ Россіи (1799-1855); СПб, 1909.
84. *Кулябка С. Н.* Воспоминанія с Н. И. Пирогова: 1858-1861 // Русская Старина. 1892. 9.
85. *Лі А.* Къ истории начального обученія въ Харьковѣ въ началѣ этого вѣка // Киевская Старина. 1893. 4.
86. *Л. О.* Домашніе учителя изъ лицъ польского происхождения въ юго-западномъ краѣ въ 1840-х годахъ // Киевская Старина. 1904. 11.
87. *Л. О.* Заботы о наружномъ образованіи кievскихъ студенто́въ въ 1840 г. // Киевская Старина. 1898. 12.
88. *Л. О.* Къ истории Владимиро-Волынского базилионского училища // Киевская Старина. 1892. 10.
89. *Л. О.* Ланкастерская школа в м. Городищѣ Черниговской губ. въ 1840 г. // Киевская Старина. 1898. 12.
90. *Л. О.* Неосуществившійся проэктъ общества распространенія сельскохозяйственныхъ знаній въ Малороссіи // Киевская Старина. 1903. 12.
91. *Л. О.* Стоимость школьного содержанія въ Киевѣ и юго-западномъ краѣ 60 лѣтъ назадъ // Киевская Старина. 1900. 3.

92. *Лященко Н. А.* Вас. Наз. Каразинъ, какъ помѣщикъ села Кручиновъ // Ефименко П. С. (ред.) Харьковскій сборникъ. Харьковъ, 1887.
93. *Лебедевъ А.* Харьковскій Коллегиумъ, какъ просвѣдительный центръ Слободской Украины до учрежденія въ Харьковѣ университета // Чтенія Общества Истории и Древностей Россійскихъ. Москва, 1885. Кн. 4.
94. *Лебединцевъ Т. Г.* Письма къ брату въ Киевъ // Киевская Старина. 1898. 4.
95. *Левицкій О.* Изъ жизни учебныхъ заведеній юго-западного края въ 1840-х годахъ // Киевская Старина. 1906. 5-6.
96. *Лемке М.* Очерки по исторіи русской цензуры и журналистики. СПб. 1904.
97. *Лемке М.* Эпоха цензурныхъ реформъ 1859-1865 годовъ. СПб. 1904.
98. *Лотоцький О.* Сторінки минулого. Варшава, 1932. Ч. 1.
99. *Лященко А.* Къ статьѣ г. Боцяновскаго «О Житомирской публичной бібліотекѣ» // Киевская Старина. 1892. 3.
100. *Маркевичъ А. В.* 25-лѣтіе Императорскаго Новороссійскаго университета // Записки Имп. Новор. университета. Одесса. 1890.
101. Матеріалы для исторіи и статистики нашихъ гимназій // Журналъ Министерства Нар. Просвѣщенія. 1864. I.
102. *Медынскій Е. Н.* Внѣшкольное образованіе. 3-е изд. Москва, 1918.
103. *Мердєрь А.* Закрытіе Уманского повѣтового базилианскаго училища въ ожиданіи холеры 1830 г. // Киевская Старина. 1903. 7-8.
104. *Мердєрь А.* Къ исторіи учрежденія гр. Потоцкимъ крестьянскихъ пріютовъ // Киевская Старина. 1903. 4.
105. *Мизко Н.* Изъ с. Карабиновки // Основа. 1861. Май.
106. *Миловидов Л.* Проекты университету у Києвѣ у другій половинѣ XVIII ст. // Київські збірники історії, археології, побуту й мистецтва. Зб. 1. Київ. 1960.
107. *Милорадовичъ Гр.* Приглашеніе къ открытію университета св. Владиміра и правила поступленія въ оный // Киевская Старина. 1884. 7.
108. *Милоков П.* Очеркъ по исторіи русской культуры. Париж. 1931. Т. 2. Ч. 2.
109. *Міяковскій В.* Вступна. стаття до статті М. Марковського «Помийниця». Українська гумористична часопись 1863 р. // Наше минуле. Київ. 1919. 1-2.
110. *Міяковскій В.* З історії української книжки // Книгарь. 1919. 27.
111. *Міяковскій В.* Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початку XX ст. // Україна. Київ. 1924. Кн. 1-2.
112. «Молодикъ» на 1844 годъ. Харьковъ. 1843.
113. *Мордовцевъ Д.* Десятилѣтіе русскаго земства. Петербургъ. 1877.
114. Мужской пансіонъ Гедузнъ въ Киевѣ // Киевская Старина. 1905. 2.
115. *Муратов М. В.* Книжное дело в Россіи в XIX и XX вѣках. М., 1931. 250 с.
116. *Н.* Українська деревня 2-ой четверти нынѣшняго столѣтія по воспоминаніямъ изъ дѣтства // Киевская Старина. 1882. 9.
117. *Н. Ф.* Отношеніе роменцевъ къ ремесленному образованію 90 лѣтъ тому назадъ // Киевская Старина. 1898. 4.
118. *Назаревскій С.* «Березневий рух» кievськихъ студентів 1878 р. // За сто літ. Київ. 1928. Кн. 3.
119. *Назаревскій О.* До історії Київської Громади 1870-х років // За сто літ. Київ. 1930. Кн. 5.
120. *Назаревскій О.* Ювілей Київського университету і студентські заколоти 1884 р. // За сто літ. Київ. 1928. Кн. 2.
121. *Науменко В.* Коллегія П. Галагана въ Киевѣ // Киевская Старина. 1896. 12.
122. *Науменко В.* Нѣсколько данныхъ о состояніи Киевскаго учебнаго округа въ 1835 г. // Киевская Старина. 1890. 1.

123. Неосуществившийся университет в Новгород-Северск // Киевская Старина. 1882. 3.
124. *Никитенко А. В.* Моя повесть о самомъ себѣ и о томъ, чему свидѣтель въ жизни былъ. Записки и дневникъ. Петербургъ, 1905. Т. 1.
125. Там само. Т. 2.
126. Новороссійскій университетъ // Энциклопедическій словарь Брокгауза и Ефрона. Петербургъ, 1897. Т. 21.
127. Обь устройствѣ училищной части въ юго-западномъ крае Россіи // Журналъ Министерства Нар. Просвѣщенія. 1869. II.
128. *Овсянко-Куликовскій Д. Н.* Воспоминанія. Петербург, 1923.
129. Основаніе Харьковскаго Коллегіума // Альманахъ «Молодикъ» на 1844 годъ. Харьковъ, 1893.
130. *П. Т.* 50-и лѣтіе Немировской гимназіи // Киевская Старина. 1889. 12.
131. *Павловскій И.* Взносы приказовъ общественаго призренія на Полтавскій институтъ благородныхъ дѣвиць // Киевская Старина. 1907. 11-12.
132. *Павловскій И.* Дѣтскій приютъ въ Полтавѣ // Киевская Старина. 1902. 12.
133. *Павловскій И.* Заботы кн. Релина о Полтавскомъ театрѣ и о выкупѣ артиста Щепкина // Киевская Старина. 1904. 10.
134. *Павловскій И.* Несостоявшійся проэктъ учрежденія въ Кременчукѣ дворянскаго пансіона, въ 1809 г. // Киевская Старина. 1904. 4.
135. *Павловскій И.* Обь учрежденіи фельдшерской школы въ Полтавѣ // Киевская Старина. 1902. 12.
136. *Павловскій И.* Ремесленное училище въ Черниговѣ. учрежденное 100 лѣтъ назадъ // Киевская Старина. 1904. 2.
137. *Павловскій И.* Школа чистописанія. существовавшая въ Полтавѣ // Киевская Старина. 1903. 5.
138. Первая страничка изъ исторіи Полтавскаго института благородныхъ дѣвиць // Киевская Старина. 1900. 11.
139. *Переходовець А.* Вісті з Кременчука // Основа. 1862. Мартъ.
140. *Перовскій А.* О народномъ просвѣщеніи въ Россіи. Вселодданейшая записка // Русская Старина. 1901. 5.
141. *Пироговъ Н. И.* Сочиненія. Т. 1. 2-е юбилейное изданіе Пироговскаго Общества. Кіевъ. 1914.
142. *Пискорскій В.* Изъ прошлыхъ лѣтъ Кіевского университета // Киевская Старина. 1894. 4.
143. *П(озна)скій Б.* Воспоминаніе изъ недалекаго прошлаго // Киевская Старина. 1885. 2.
144. *Пржецлавскій О. А.* Воспоминанія // Русская Старина. 1875.
145. *Пѣтуховъ Е. В.* Гимназія выщихъ наукъ кн. Безбородко въ Нѣжинѣ. Петербургъ, 1895.
146. *Рейнгардтъ Ф. О. Г.* Харьковъ 20-хъ и 30-хъ годовъ (Див. Ефименко П. С. (ред.)) // Харьковскій сборникъ. Харьковъ, 1887.
147. *Рожественскій С. В.* Историческій обзоръ дѣятельности Министерства Нар. Просвѣщенія 1802-1902. Петербургъ, 1902.
148. *Рожественскій С.* Матеріалы для исторіи учебныхъ реформъ въ Россіи въ XVIII-XIX в. // Записки истор.-филолог. факультета петербургскаго университета. Петербургъ, 1910. Вып. 1.
149. *Рожественскій С.* Очерки по исторіи системъ народнаго просвѣщенія въ Россіи въ XVIII-XIX вѣкахъ. Петербургъ, 1912. Т. 1.
150. *Рябинін-Скляревскій О.* З життя Одеської Громади. 1880-х років // За сто літ. Київ. 1929. Кн. 4.
151. *Рябинін-Скляревскій О.* З революційного руху 1870-х років в добу тимчасовихъ генерал-губернаторів // За сто літ. Київ, 1927. Кн. 1.
152. *С. Н.* Къ исторіи народнаго образованія на Украйны въ 1-ой четверти XIX в. // Киевская Старина. 1900. 6.
153. *Савченко Ф.* Заборона україинства 1876 р. Київ, 1930.
154. *Савченко Ф.* Українська мова перед Рос. Академією Наук у 1805 р. // За сто літ. Кн. 5. Київ, 1930.
155. *Сагарда М. К.* Переклади св. Письма на українську мову в XIX і XX вв. // Книгарь, 1919. 21 с.
156. *Садоський М. К.* Мої театральні згадки. Харків, Київ, 1930. 121 с.
157. *Саксаганський П.* Театр і життя. Харків, Полтава, 1932. 193 с.
158. *Самчевскій Г.* Воспоминанія // Киевская Старина, 1894. 5.
159. Там само. 1894. 7.
160. Сборникъ матеріаловъ для исторіи просвѣщенія въ Россіи. Т. 2. Петербургъ, 1897.
161. Там само. Т. 3. Петербургъ, 1898.
162. *Серебренниковъ В.* Киевская Академія съ половины XVIII в. до преобразованія ея въ 1819 г. // Труды Киевской Дух. Академіи. 1897. Мартъ.
163. Там само. 1897. Июль.
164. *Сірополко С.* Графъ Петро Завадовскій, першій міністр освіти в царській Росії // Праці Українського Істор.-філол. Товариства в Празі. Прага, 1939. Т. 2.
165. *Сірополко С.* Життя і педагогічна діяльність бар. М. Корфа // Тризуб. Париж, 1934. Ч. 26, 27-28.
166. *Сірополко С.* Знищена дисертація М. Костомарова // Літературно-Науковий Вістник. Львів, 1930. 11.
167. *Сірополко С. М.* Пірогов та М. Драгоманов // Драгоманівський збірник Українського Педагогічного Інституту. Прага, 1936.
168. *Скабичевскій А. М.* Очерки по исторіи русской цензуры. Петербургъ, 1892.
169. *Сокальскій П.* Изъ воспоминаній о Харьковскомъ университетѣ 40-х годовъ // Киевская Старина, 1906. 5-6.
170. Спомини колишнього студента про Київський університет 70-х років // Наше Минувле. 1919. Ч. 1-2.
171. *Старицькій М.* Къ біографіи Н. В. Лисенка // Киевская Старина, 1903. 12.
172. Статистическая таблица Россійской Имперіи за 1856 г. // Журналъ Министерства Нар. Просвѣщенія. 1858. 11.
173. *Стеллецікій Н.* Харьковскій Коллегіумъ до преобразованія его въ 1817 г. // Вѣра и Разумъ. Харьковъ, 1895. 23.
174. *Ст(епо)вич А.* Бібліотека колегії Павла Галагана // Бібліологічні Вісті. 1926. 3.
175. Страничка изъ жизни коллегии П. Галагана // Киевская Старина. 1901. 12.
176. *Струнина Л.* Первые воскресныя школы въ Кіевѣ // Киевская Старина. 1898. 5.
177. *Сухомлиновъ М.* Изслѣдованія и статьи по русской литературѣ и просвѣщенію. Петербургъ, 1889. Т. 1.
178. Там само. Т. 2.
179. *Титовъ О.* Акты и документы, относящіеся къ исторіи Киевской Академіи. Кіевъ, 1910. Т. 1.
180. Там само. 1911. Т. 2.
181. *Тулуб О. Мих.* Старицький в боротьбі з цензурою 1880-х рр // За сто літ. Київ, 1929. Кн. 4.
182. *Тумасовъ Н. С.* Исторія Киевской 2-ой гимназіи // Киевская Старина. 1902. 1.
183. Там само. 3.
184. *Ушинскій К. Д.* Педагогическая, поѣздка по Швейцаріи // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. 1863. 1.
185. *Фабрикантъ Ник.* Краткій очеркъ изъ исторіи отношеній русскихъ цензурныхъ законовъ къ украинской литературѣ // Русская Мысль. 1905. 3.

186. *Фармаковскій В.* Къ вопросу объ всеобщемъ обученіи // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. 1903. 2.

187. *Фарфоровскій С.* Народное образование въ Кубанской области // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. 1912. 11.

188. *Фисенко А.* Кобелякское повѣтовое училище (1808-1833) // Киевская Старина. 1888. 10.

189. *Франко І.* Молода Україна. Львів, 1910. Ч. 1.

190. *Халанскій М. Г. и Багал'кій Д. И. (ред.)* Историко-филологическій факультетъ Харьковскаго университета за 100 лѣтъ его существованія. Харьков, 1908.

191. *Халанскій М.* Матеріалы для біографіи А. А. Потебни // Сборникъ Харьковскаго Ист.-филолог. Общества. Харьков, 1908. Т. 18.

192. *Хижняковъ В. М.* Воспоминанія земскаго дѣятеля. Петроградъ, 1916.

193. *Храневичъ К.* При старыхъ порядкахъ // Киевская Старина. 1896. 12.

194. Цензура въ царствованіе императора Николая I // Русская Старина. 1903. 3.

195. Цензура въ царствованіе императора Николая I // Русская Старина. 1903. 12.

196. *Чалый М.* Бѣлоцерковская гимназія // Киевская Старина. 1900. 12.

197. *Чалый М.* Воспоминанія // Киевская Старина. 1889. 2.

198. Там само. 3.

199. Там само. 1894. 5.

200. Там само. 6.

201. *Чалый М.* Двѣ ревизіи // Киевская Старина. 1883. 2.

202. *Чалый М.* Очерки народной жизни // Киевская Старина. 1897. 7-8.

203. *Чалый М.* Посѣщеніе Т. Г. Шевченкомъ сахарнаго завода Яхненка и Симиренка // Киевская Старина. 1889. 2.

204. *Ч()скій В.* Земство и народное образование. Петербургъ, 1910.

205. *Шевелів Б.* Я. І. Глибов і тижневик «Черниговскій Листок» у процесі С. Носа. І Андрущенко та інш. 1863-1868 рр. // За сто літ. Київ. 1929. Кн. 4.

206. *Шевелів Б.* Петиції українських громад до Петербурзького Комітету Грамотності з р. 1862 // За сто літ. Київ. 1928. Кн. 3.

207. *Широцький К.* Продаж книжок у давньому Києві // Книгарь. «?» Ч. 18.

208. *Шмидъ Е.* Історія середніхъ учебныхъ заведеній въ Россіи. Петербургъ, 1878.

209. *Шоколь К.* Къ вопросу о развитіи высшаго мѣнскаго образованія въ Россіи // Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія. 1912. 9.

210. Там само. 1913. 3.

211. *Штакенишейдер Е. А.* Дневник и записки (1854-1886). Москва-Ленинград, 1934.

212. *Щаповъ А.* Сочиненія. Петербургъ, 1906. Т. 2.

213. *Щербина В.* Изъ семейнаго архива. Записки Андрея Петровича Рудыковскаго // Киевская Старина. 1892. 4.

214. *Щербина В.* Перша Київська Народна Авдиторія // Україна. Київ, 1930. Кн. 41.

215. *Щербина В.* Спроби організації наукової історичної праці в Києві у першій половині XIX ст. // Україна. Київ, 1929. Кн. 32.

216. *Юркевичъ П.* Чтенія о воспитаніи. Москва. 1865.

217. *Ястребовъ В.* Домашнее воспитаніе начала нашего столѣтія // Киевская Старина. 1884. 2.

218. *Вугман И.* 99 лет жизни и работы Одесской Государственной Публичной библиотеки. Відбитка с 135-151.

219. *Багалій Д.* Харківська Громадська Бібліотека, яко тип наукової і загально-просвіткової обласної бібліотеки // Книжний Вістник. Київ, 1919. Кн. 2.

220. *Медынскій Е. Н.* История русской педагогики с древнейших времен до великой пролетарской революции. М., 1936.

221. *Галаган М.* З моїх споминів. Львів, 1930. Т. 1.

222. *Шенрокъ В.* Матеріалы для бібліографіи Гоголя. М., 1892. Т. 1.

223. *Серебренниковъ В.* Киевская Академія съ половины XVIII в. до преобразованія ея въ 1819 г. // Труды Киевской Духовной Академіи. 1897. Сентябрь.

224. *Zieliński St. Przedmowa* // Kordecki J. Oświata na Rusi w czasie wielkiej wojny. Warszawa, 1937.

225. *Бр. А.* Школьное дѣло у евреевъ въ Россіи // Энциклопедическій словарь Брокгауза и Ефрона. Петербургъ, 1903. Т. 39.

226. *Лаеровскій Н.* Гимназія высшихъ наукъ кн. Безбородко въ Нѣжинѣ // Извѣстія Нежинскаго Истор.-филолог. Института. Киевъ, 1879. Т. 3.

227. *Шенрокъ В. (ред.)* Письма Н. В. Гоголя. Петербургъ: Изд-во А. Ф. Маркса. Т. 1.

228. *Г. И.* Первая въ Россіи ланкастерская школа // Историческій Вѣстникъ. 1887. 9.

229. *Ефименко А.* Малороссійскій языкъ въ народной школѣ // Слово. 1881. Январь.

230. *Сборникъ матеріаловъ по техническому и професійному образованію.* Петербургъ, 1895. Вып. 1. Ч. 1.

231. *Мяковський В.* До історії української журналістики // Наше Минуте. 1918. 3.

232. *Линниченко И. А.* Прерванный юбилей // Голосъ Минувшего. 1918. 1-3.

233. *Спекторскій Е. В.* Столѣтіе Киевскаго университета св. Владимира. Бѣлград, 1935.

234. *Де-Пуле М.* Харьковскій университетъ и Д. И. Качиновскій // Вѣстникъ Европы. 1874. 1.

235. *Иконниковъ В.* Опытъ русской исторіографіи. Киевъ, 1891. Т. 1. Кн. 1.

236. Там само. 1892. Т. 1. Кн. 2.

237. *Сборникъ документовъ и статей по вопросу объ образованіи инородцевъ.* Петербургъ, 1869.

238. *Мяковський В.* Куліш і цензура // Наше Минуте. 1918. 2.

239. *Левицький Ор.* Українці у прийомахъ в чужій часописі // 1919. 1-2.

240. *П. Т.* Къ исторіи польскаго театра въ Киевѣ // Киевская Старина. 1890. 6.

241. *Щоголев П.* Семен Олійничук // Літературно-Науковий Вістник. Львів, 1906. 10.

242. *Герцен А. И.* Полное собраніе сочиненій и писемъ Под ред. М. К. Лемке. Петербург, 1920. Т. 15.

243. *Ернст Ф.* Георгій Нарбут та нова українська книга // Бібліологічні Вісті. 1926. 3.

244. *Иконниковъ В. С.* Киевъ въ 1654-1855 гг. Киевъ, 1904.

245. *Садовскій.* Столѣтіе Киевской первой гимназіи, какъ учебнаго заведенія // Киевская Старина. 1889. 11.

246. *Мурзакевичъ Н. Н.* Записки // Русская Старина. 1888. 9.

247. *Чалый М. К.* Воспоминанія // Киевская Старина. 1889. 10.

248. Там само. 11.

249. Там само. 12.

250. *М. Н.* Історія Киевскаго Института благородныхъ дѣвиць // Киевская Старина. 1889. 11. Рецензія.

251. *Рулін П.* Збудування першого театральнаго будинку в Києві // Річник Українського Театральнаго Музею. 1. Київ, 1930.

252. *Кисіль О.* До історії першого театральнаго будинку в Києві // Річник Українського Театральнаго Музею. 1. Київ, 1930.

253. *Ернст Ф.* Київ: Провідник. Київ, 1930.

254. *Закревскій Н.* Описаніе Киева. М., 1868. Т. 2.

255. *Щербаківський Д.* Перший театральний будинок у Києві і його садиба // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. Київ, 1926.

256. *Богаиновъ Н. Д.* Воспоминанія // Русскій Архив. 1899. 8.

257. Там само. 9.

258. Там само. 10.

259. Там само. 11.

260. *Солтаковскій А. А.* Отрывки изъ записокъ // Киевская Старина. 1893. 6.
 261. *Щербина В.* Говоружий та Калістратів // Україна. 1927. Кн. 5.
 262. *Левицкій О.* Изъ жизни учебныхъ заведеній юго-западнаго края въ 1840-хъ годахъ // Киевская Старина. 1906. 3-4.
 263. *Соколовъ Н. И., протоіерей.* Воспоминанія и автобіографія // Киевская Старина. 1906. 10.
 264. *Доманицкій В.* Володимир Антонович // Нова Громада. Київ. 1906. 9.
 265. *Русовъ А.* Нѣсколько словъ о территории и населеніи Украины // Украинскій Вѣстникъ. Петербургъ, 1906. 4.
 266. З діяльності т. Комітету для заснування Всенародної (Національної) Бібліотеки // Книжний Вістник. Київ. 1919. 2.
 267. Письма П. А. Кулиша къ Д. С. Каменецкому // Киевская Старина. 1898. 12.
 268. Крестьянскій театръ // Киевская Старина. 1899. 12 (Документы, извѣстія и замѣтки).
 269. *Пыпинъ А.* Общественное движеніе въ Россіи при Александре I. 2-е пересм. и доп. изд. Петербургъ, 1885.
 270. *Айзеншток Я. О.* Палицин // Записки истор.-філ. відділу ВУАН. Київ, 1927. Кн. 13-14.
 271. *Первов П.* З слогадів про Ніженський Історично-філол. Інститут // Київ, 1928. Кн. 21-22.
 272. *Титовъ В.* Киевская Духовная Академія въ эпоху реформъ // Труды Киевской Дух. Академіи. 1913. 4.
 273. *Дроздовъ Н.* Предположенія о преобразованіи Духовныхъ Академіи въ историческомъ освещеніи // Труды Киевской Дух. Академіи. 1913. 4. 1906. 3.
 274. *Мацьевичъ Л.* Пребываніе императора Александра I въ Киевѣ 1816 г. // Киевская Старина. 1885. 2.
 275. *М(ацьевичъ) Л.* Къ біографіи Киевского митрополита Серапіона Александровского // Киевская Старина. 1903. 4. Докум.
 276. *М(ацьевичъ) Л.* Къ матеріаламъ для исторіи Киевской Дух. Академіи // Труды Киевской Духовной Академіи. 1924. 6.
 277. *М(ацьевичъ) Л.* Памяти пресвящ. епископа Филарета Филаретова, б. ректора Киевской Дух. Академіи // Труды Киевской Духовной Академіи. 1912. 2.
 278. *М(ацьевичъ) Л.* Desiderata о празднованіи 300-лѣтнего юбилея Императорской Киевской Дух. Академіи // Труды Киевской Духовной Академіи. 1914. 7-8.
 279. *Пѣвницкій В.* Мои воспоминанія // Труды Киевской Духовной Академіи. 1911. 6.
 280. Там само. 1912. 6.
 281. *Фоменко Кл.* Двадцать першій курсъ Киевской Дух. Академіи // Труды Киевской Духовной Академіи. 1912. 10.
 282. *Титовъ О.* Преобразование духовныхъ академіи въ Россіи въ XIX в. // Труды Киевской Духовной Академіи. 1906. 5.
 283. *Бах А.* Записки народовольца. Изд. 2-е доп. Ленинград. 1931.
 284. *Т. Н.* 25-лѣтіе Лубенской гимназіи // Киевская Старина. 1898. 7-8. Библиографія.
 285. *Леонтович В.* Спогади про мої зустрічі з українськими діячами старшого покоління // З минулого. 36. Варшава. 1938. Т.1.
 286. *Короленко В.* Полное смертное собрание сочинений. Харьков. 1922. Т. I. Ч. 1.
 287. *Сумцов Н.* Напрасная тревога // Киевская Старина. 1904. 10.
 288. (Без підпису). *Вербицкій-Антіохивъ Н.* (Къ 35-лѣтію писательской деятельности) // Киевская Старина. 1905. 2. Докум.
 289. Свѣдѣнія о рукописяхъ, печатныхъ изданіяхъ, поступившихъ въ рукописное отдѣленіе бібліотеки Императорской Академіи Наукъ // Киевская Старина. 1904. 12. Докум.
 290. *М(ацьевичъ) М.* Къ характеристикѣ русской церковно-бытовой жизни въ I-ой трети XIX в. // Киевская Старина. 904. 12.
 291. *А. А.* Къ исторіи женского образованія въ Киевской губ. // Киевская Старина. 1901. 3. Докум.

292. *Бѣловольскій Н.* Дѣятель старой бурсы // Киевская Старина. 1904. 7-8.
 293. *Пыпинъ А.* Мои замѣтки. Москва, 1910.
 294. *Тумасовъ Н.* Исторія Киевской 2-ой гимназіи // Киевская Старина. 1902. 6.
 295. *Ш. Н.* Ежегодникъ коллегіи Павла Галагана. Годъ 5. Киевъ, 1900 // Киевская Старина. 1900. 11. Библиографія.
 296. *Павловскій И.* Приходскія школы въ старой Малороссіи и причины ихъ уничтоженія // Киевская Старина. 1904. I.
 297. *Довнаръ-Запольскій М.* Мемуары декабристовъ. Киевъ, 1900.
 298. *Пассекъ Т.* Изъ дальнихъ лѣтъ. Воспоминанія. Петербургъ, 1900. Т. 2.
 299. *Кордуба М.* Причинки до урядової служби Кулиша // Записки НТШ у Львові. Львів, 1930. Т. 100.
 300. *Савченко Ф.* Протест Я. Головацького до австрійського уряду з приводу трусу в його помешканні // Записки НТШ у Львові. Львів, 1930. Т. 100.
 301. *Чалый М.* 2-ая Киевская гимназія // Киевская Старина. 1900. 4.
 302. *Драгомановъ М.* Либерализмъ и земство въ Россіи. Женева, 1889.
 303. Письма митрополита Киевского Арсенія къ протоіерею Петру Гавр. Лебединцеву // Киевская Старина. 1900. 10.
 304. Цензура въ царствованіе императора Николая I. // Киевская Старина. 1904. 3. Библиографія.
 305. *Науменко В.* Переписка М. А. Максимовича съ П. Г. Лебединцевымъ // Киевская Старина. 1904. 9.
 306. *М. Н.* Краткій историческій очеркъ Киевской губернской типо-литографіи за 100-лѣтній періодъ // Киевская Старина. 1900. 11.
 307. *Лемке М.* Освободительное движеніе 60-хъ годовъ. Петербургъ, 1908.
 308. *Конисскій А.* Изъ воспоминаній старого полтавца // Киевская Старина. 1900. 3. Докум.
 309. *Сірополько С.* Шевченків «Букварьъ южно русскій» // Повне видання творів Т. Шевченка. Варшава, 1935. Т. 6.
 310. Бенефисъ для малороссійскаго дворянства // Киевская Старина. 1882. 4.
 311. *В. П.* Рѣдкая книга // Киевская Старина. 1902. 5. Докум.
 312. Къ исторіи українскаго театра // Киевская Старина. 1905. 5. Текуція извѣстія.
 313. *Лемке М.* Николаевскіе жандармы и литература 1826-1855 гг. Изд. 2-е. СПб. 1909.
 314. *Івановъ-Разумникъ.* Исторія русской общественной мысли. СПб. 1907. Т. 1.
 315. *Кудряцевъ П.* До исторіи освіти на Україні // Збірникъ ист.-філолог. відділу ВУАН. Київ. 1927. Кн. 13-14.
 316. *Пирогов Н. И.* Избранные педагогическіе сочиненія. М., 1952 / Приложение к журналу «Советская Педагогика» за 1952 г. Кн. 1.
 317. *Ушинскій К. Д.* Собрание сочинений. Москва; Ленинград, 1952. Т. 11.
 318. *Ганекин Ш.* Очерки по исторіи средней школы в Россіи. Москва-Ленинград. 1950.
 319. *Розаков И. Н. М.* Языков и Ф. В. Чижов // Литературное Наследство. М., 1935. Т. 19-21.
 320. *Кудряцевъ П.* По вопросамъ церковно-общественной жизни // ТКДА. 1906. 2.
 321. *Загорский А.* Нѣсколько данныхъ и соображеній по поводу писемъ митрополита Арсенія къ протоіерею П. Г. Лебединцеву // Киевская Старина. 1901. 4.
 322. Автобіографіи революціонныхъ дѣятелей русскаго социалистическаго движенія 70-80-хъ гг. // Энциклопедическій Словарь Граната. 7-е изд. Т. 40. Приложение к статьѣ «Соціализмъ в Россіи». 658 стовбців.
 323. *Лотоцкій О.* Памяти протоіеря В. Я. Грегулевича // Киевская Старина. 1900. 6.
 324. *Лебедевъ К. Н.* Изъ записокъ сенатора К. Н. Лебедева // Русскій Архивъ. 1888. II.
 325. *Міаковскій В.* Два рукописі 60-хъ років, заборонені цензурою // Україна. Київ, 1917. Кн. 3-4.
 326. *Ернст Ф.* Кріпацькі капели // Музика. Київ. 1924. Ч. 1-3.

327. Чичерин Б. Н. Воспоминания. Московский университет. М., 1929.
328. Чарторижский А. Мемуары и его переписка с императором Александром I. Пр. с франц. Ред. и вступ. статья А. Кизеветтера. М., 1912.
329. Бурцев В. За столѣтъ (1800-1896). 2-я часть. Хроника и библиографія по исторіи политических и общественных движеній в Россіи. Лондон, 1897.
330. Иофанов Д. Н. В. Гоголь. Детские и юношеские годы. Київ, 1950.
331. Машинский С. Гоголь и «дело о вольнодумствѣ» // Литературное наследство. Москва, 1952. Т. 58.
332. Сребницкій И. Матеріали для біографіи Н. В. Гоголя // Гоголевскій Сборникъ. Подъ ред. М. Сперанского. Київ, 1902.
333. Кропоткин П. Записки революціонера. Ленинград, 1933.
334. Татищевъ С. Императоръ Александръ II, его жизнь и царствованіе. СПб., 1911. Т. 2.
335. Штокало М., Погребенскій И. Жизнь и научная деятельность Г. Ф. Вороного // Г. Ф. Вороной. Собрание сочинений. Киев, 1953. Т. 3.
336. Богучарскій В. Изъ прошлаго русскаго общества. СПб, 1904.
337. Иванюковъ И. Паденіе крѣпостнаго права въ Россіи. СПб., 1882.
338. Дурилін С. М. Марія Заньковецька. 1860-1934. Київ, 1955.
339. Розенблюм Н. Г. Воспоминанія Н. А. Маркевича о встречахъ съ Кюхельбекеромъ въ 1817-1820 гг. // Литературное Наследство. Т. 59.
340. Панкратов В. Къ процессу 12-и 1884 г. въ Кіевѣ // Былое. 1907. Ч. 2.
341. Якушкин И. Д. Записки, статьи, письма / Ред. и комментарии с. Я. Штрайха. Москва, 1951.
342. Гніп М. Полтавська Громада. Харків, 1930.
343. Житецький І. Київська Громада за 60-х років // Україна. 1928. Ч. 1.
344. Волконскій С. Г. Записки (декабриста) съ послѣсловіемъ издателя, кн. М. С. Волконского. Изд. 2. СПб., 1902.
345. Тихій Н. В. Н. Каразинъ // Кіевская Старина. 1905. Ч. 1-9.
346. Слюсарскій А. Г. В. Н. Каразин, его научная и общественная деятельность. Харків, 1955.
347. Кейтка К. Фольклористична спадщина Миколи Лисенка // Збірник Музею діячів науки та мистецтва України. Київ, 1930. Т. 1.
348. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Прага. 1931.

Розділ VIII

ОСВІТА НА НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ від 1901 до 1920 р.

Загальне навчання. - Кількість земських шкіл з 1909/10 шк. р. Видатки земств на народну освіту в 1911 р. - Справа української мови в земствах, комітетах про потреби сільськогосподарської промисловості, Державній Думі, на Загальноземській з'їзді 1911 р. та Всеросійській з'їзді в справах народної освіти 1913-1914 р. - Правне становище народного учительства. - Підготовка учительства. Стан народного і середнього шкільництва перед революцією 1917 р. - Вищі школи та боротьба в них за українські кафедри. - Стан професійної освіти перед революцією 1917 р. - Позашкільна освіта. - Скасування тасного закону 1876 р. - Видання Євангелія українською мовою та повного «Кобзаря» Т. Шевченка. - «Просвіта». - Обіжник П. Столипіна з дня 20 січня 1910 р. - Освіта за української Центральної Ради. - Освіта за Гетьманату. - Освіта за Директорії. - Освіта за час большевицької і денкінської окупації.

Уже від половини 90-х років XIX ст. деякі земства розпочали заводити у себе загальне навчання, планово відкривати для того нові школи в такій кількості, щоб уможливити усім дітям шкільного віку дістати освіту в народній школі. Саме з тою метою херсонське губерніальне земство 1895 р. ухвалило перебрати на себе з 1898 р. одну третину видатків повітових земств тої губернії на народну освіту. Вовчанське повітове земство (на Харківщині), з ініціативи голови повітової земської управи Василя Колокольцова, 1895 р. виробило шкільну мережу для свого повіту та почало від того року ступнево її здійснювати, а харківське губерніальне земство 1897 р. ухвалило асигнувати 200 тисяч карбованців та розділити ту суму між повітовими земствами Харківської губ. на відкриття нових шкіл. Слідом за тими земствами пішли й інші. Але царському урядові не дуже до вподоби була ідея заведення загального навчання. Не маючи відваги заявити про те відверто, уряд вирішив обмежити право земства

збільшувати свій кошторис і з тою метою видав 12 червня 1900 р. закон, згідно з яким земство мало право збільшувати свій щорічний кошторис проти минулорічного не більше як на 2,5%.

Революційна хвиля 1905 р. змусила уряд до заспокоєння освітніх потреб населення, внаслідок чого міністерство освіти 20 лютого 1907 р. внесло на розгляд другої Державної Думи (перша Державна Дума була розігнана урядом 7 липня 1906 р., проіснувавши всього 72 дні) законопроект про заведення загального навчання, що базувався на таких засадах: 1) всі діти - хлопці і дівчата - у віці від 8 до 11 років повинні пройти курс 4-річної школи; 2) школа має обслуговувати населення в районі радіусом не більше 3 верст; 3) кількість учнів на одного вчителя має бути не більше 50; 4) учитель повинен мати встановлену законом освіту; 5) земства дістають від держави допомогу - 360 крб. на вчителя та 60 крб. на заочника щорічно; 6) загальне навчання має бути здійснене протягом 10 років; 7) навчання в школі має бути безплатне; 8) організація та ближче завідування народними школами покладається на органи місцевого самоврядування під доглядом і керуванням міністерства народної освіти.

Друга Державна Дума не встигла розглянути того законопроекту, бо 3 червня 1907 р. уряд розігнав її, але міністерство освіти все ж почало здійснювати свій законопроект і видавати допомоги земствам на заведення загального навчання.

Того самого 1907 р. виробило свій проект загального навчання в Росії петербурзьке товариство «Ліга Освіти», на чолі її стояв відомий освітній діяч Генрик Фальборг. Згідно з тим проектом треба було відкрити в цілій Росії 154088 шкіл першого ступеня (4-річні школи для дітей у віці від 8 до 11 років), 17390 шкіл другого ступеня (для одної п'ятої - частини дітей у віці від 12 до 15 років) та 2114 шкіл третього ступеня (для одної двадцятої частини дітей від 16 до 18 років). Були ще й інші проекти, але Державна Дума - з черги третя - 1911 р. ухвалила проект, що його склала думська комісія народної освіти з деякими змінами проти законопроекту міністерства освіти з р. 1907. Однак Державна Рада відкинула законопроект Державної Думи. Після того міністр освіти вніс 27 серпня 1916 р. до Державної Думи - з черги четвертої - новий законопроект про заведення загального навчання, але Дума так і не встигла його розглянути, бо незабаром повсталала в Росії революція [46, с. 390].

Слід згадати, що зростові земських шкіл значно сприяв закон 22 червня 1909 р. про утворення державного будівельного фонду для допомог і позик на будову шкільних приміщень, а саме, допомога видавалася в розмірі одної п'ятої вартості будови, а на решту

видавалася позика на 40 років за виплату 3% річно*.

Подам тут дані про кількість земських шкіл і вчителів у них в 1909-1910 шк. р. [7, с. 229-233]**.

<i>Губернії та повіти</i>	<i>Кількість земських шкіл</i>	<i>Кількість в них учителів (-ьок)</i>
<i>Басарабська</i>		
Акерманський	3	3
Хотинський	65	70
<i>Катеринославська</i>		
Бахмутський	127	233
Верхньодніпровський	69	89
Маріупольський	125	329
Новомосковський	42	61
Олександрівський	118	208
Павлоградський	78	148
Слов'яносербський	63	114
Катеринославський	105	137
<i>Разом:</i>	<i>727</i>	<i>1319</i>
<i>Курська</i>		
Путивльський	87	88
<i>Полтавська</i>		
Гадяцький	62	96
Зіньківський	44	73
Золотомоский	78	165
Кобеляцький	66	88
Костянтиноградський	112	194
Кременчуцький	82	149
Лохвицький	49	95
Лубенський	54	85
Миргородський	62	125
Переяславський	53	98
Пирятинський	87	139
Полтавський	103	70
Прилуцький	55	112
Роменський	64	99
Хорольський	96	134
<i>Разом:</i>	<i>1067</i>	<i>1822</i>

*Деякі земства на Україні почали в останнім часі будувати школи в українським стилі. Так, напр., в Лохвицькому повіті (на Полтавщині) розпочато від 1910 р. будівання шкіл за проектом відомого українського маляра Опанаса Сластони.

**У Київській, Волинській та Подільській губ. законом з дня 2 квітня 1903 р. встановлено для керування земським господарством спеціальні комітети. Тільки в березні 1911 р. в тих трьох губерніях заведено земське самоврядування приблизно на тих самих засадах, як і в інших земських губерніях.

Таверійська		
Бердянський	196	352
Мелітопольський	167	228
Дніпровський	116	241

Харківська		
Богодуховський	34	57
Валківський	39	71
Вовчанський	115	249
Зміївський	85	153
Узюмський	86	127
Куп'янський	82	143
Лебединський	88	140
Охтирський	68	118
Старобільський	132	240
Сумський	66	151
Харківський	84	172
<i>Разом:</i>	<i>915</i>	<i>1621</i>

Херсонська		
Ананьївський	100	182
Єлисаветградський	140	355
Одеський	79	162
Олександрійський	123	280
Тираспільський	61	106
Херсонський	215	422

Чернігівська		
Борзенський	63	119
Глухівський	51	82
Городнянський	48	72
Козелецький	48	146
Конотопський	37	72
Кролевецький	46	90
Мелинський	51	97
Новгород-Сіверський	51	76
Новозибківський	47	76
Ніжинський	53	98
Остерський	31	44
Сосницький	54	115
Стародубський	45	45
Суразький	33	55
Чернігівський	71	121
<i>Разом:</i>	<i>729</i>	<i>1308</i>

За даними організаційного бюро Загальноземського з'їзду в справах народної освіти 1911 р., земських шкіл на Україні та учнів у них 1910 р. було:

Губернії	К-сть земських шкіл	К-сть учнів у них
Катеринославська	727	69505
Полтавська	1137	100000
Херсонська	729	74623
Чернігівська	783	75120
Харківська (в 1911 р.)*	1056	100377

Розвиток шкільництва, безперечно, досягнув би більших успіхів, коли б після революції 1905 р. не настала реакція, що спричинилася до того, що в багатьох земствах почали верховодити серед земських діячів реакціонери - «зубри», за тодішньою термінологією.

Передбачаючи зміни політичного курсу, деякі земства в рр. 1905-1906 спішили використати слушний момент, щоб утворити якнайбільше шкіл, бібліотек і т. ін. Так, напр., голова вовчанської земської управи В. Колокольцев поспішив витратити, не додержуючись деяких формальностей, 120 тисяч крб. на шкільне будівництво. Харківський губернатор розпочав справу про притягнення В. Колокольцева до судової відповідальності. Дізнавшись про те, вовчанські земські збори, на пропозицію радників-селян, ухвалили прикрасити всі земські школи вовчанського повіту портретом В. Колокольцева. Треба сказати, що вовчанське земство займало в останній час одне з перших місць щодо успіхів у ділянці народної освіти, бо не жалувало коштів на народну освіту: оподаткування одної десятини землі тут було максимальне на всю земську Росію.

На високім рівні щодо народної освіти стояло по-старому бердянське земство, що 1910 р. на народну освіту асигнувало 261500 крб., себто 37,8% загального кошторису.

Ось дані про видатки земства на Україні в 1911 р. на народну освіту:

Губернії	Видатки, тис. крб.
Полтавська	3,636,6
Харківська	2,644,6
Чернігівська	1,996,4
Катеринославська	2,628,5
Херсонська	2,546 [8. с. 84]

*За даними часопису «Світло» (Київ, ч. 7, 1912 р.), див. там розділ «Шкільна хроніка».

У перших роках ХХ ст. багато земств виносило ухвалу про підвищення курсу земської школи, про передачу керування народною освітою органам народної самоуправи, про заведення в народних школах української мови як викладацької, і т. д.

Про підвищення курсу земської школи висловилися чернігівське повітове земство (1903), хотинське (1904), вовчанське (1904) та ін. За повну передачу керування народною освітою земствам висловилися р. 1904 полтавське губерніальне земство, ініціативи радника проф. Михайла Туган-Барановського; р. 1905 - бердянське, кобеляцьке, вовчанське та деякі інші земства.

Ціла низка земств винесла ухвалу - клопотання про заведення в народних школах української мови. Дуже ґрунтовну доповідь на ту тему подав на розгляд полтавського губерніального земства (1904) радник, відомий письменник Володимир Леонтович. У своїй доповіді В. Леонтович вказував, що чужомовна школа «утворює певне розладдя між родиною і школою».

Ті самі питання піднімалися ще раніше (1902) в т. зв., комітетах про потреби сільськогосподарської промисловості. Так, напр., у косянтиноградським комітеті одна землевласниця внесла пропозицію клопотатися про поширення курсу народної школи до 5 років, про зміну в програмі в напрямі підвищення загальної освіти. Коли у відповідь на ту пропозицію озвалися шаблонні вислови, що селяни і при трирічнім курсі народної школи передчасно забирають дітей зі школи, що введення навчання історії, географії, природознавства означало б утворити по селах повітові Школи, а до того хтось дозволив собі при тій реплиці хихотати, то встав один селянин і промовив до зборів: «Слухайте сюди! Ми на повітові школи згоджуємося. Тепер кожний хоче бути освіченим, і ми згоджуємося доплачувати по 50 коп. на відро горілки, нехай тільки вони йдуть на освіту. А що про школи казала одна пані, то, правда, ми бачимо, що з наших шкіл наша освіта». Влучне було також зауваження того самого селянина на заяву одної з пань, що селяни багато здобули б знань, коли б перечитали усі книжки сільських бібліотек, - «І книжок треба інших, - ми і на корисні книжки будемо давати гроші» [42, с. 167-168. Док.].

Про поширення курсу народної школи, про вади теперішнього навчання та про встановлення викладової української мови в школі дуже цікаву доповідь вніс до бахмутського комітету про потреби сільськогосподарської промисловості селянин Іван Бутенко. У складанні тої заповіді разом з ним брали участь односельяни А. Білогруд і сільський староста М. Гордієнко. Автори доповіді насамперед вказують на безмежну зубрячку в сільських школах «подлежащих и сказуемых да

местоимѣній личныхъ и безличныхъ, и всякихъ другихъ бесполезныхъ мелочей». Замість отих знань, що їх, може, потребують канцелярійні писаки, автори доповіді стоять за уведення до програми школи тих відомостей, що їх потребує селянин. Доповідь Ів. Бутенка і його односельянина поступила на розгляд бахмутського повітового земства та катеринославського губерніального земства [121, с. 121-123].

За введення в народних школах української мови висловилися такі комітети: хотинський, бердянський, ананьївський, лубенський, полтавський, лохвицький, хорольський, чернівецький, конотопський та воронізький [14, с. 17].

Згадаю також, що полтавська міська дума 1905 р. ухвалила клопотатися про дозвіл провадити навчання українською мовою в школі ім. Ів. Котляревського в Полтаві. Тоді ж такі харківське Товариство допомоги працюючим жінкам, з ініціативи пані Шаверневої, ухвалило резолюцію про необхідність навчання рідною мовою в школах України [118, с. 70. Тек.-Известія].

Але всі ті ухвали і клопотання не мали жодного успіху.

Можна було сподіватися, що справу української школи вдасться провести законодатним шляхом через Державну Думу, але й тут сподіванки завели: перші дві Думи уряд розігнав, а третя і четверта своїм складом нічого доброго не віщували. Все ж до Державної Думи третього складу був внесений законопроект за підписом 37 членів Думи про заведення української мови навчання в початкових школах місцевостей з українським (в оригіналі «малоросійським») поселенням. Законопроект той зладив уже для української фракції першої Думи Олександр Лотоцький. Законопроект складався з таких чотирьох точок: «1. У місцевостях з українським населенням від 190 шк. р. в початковій школі заводиться навчання в рідній мові населення. 2. Російська мова яко мова державна є обов'язковим предметом навчання в тій школі. 3. У початкових школах українського району вживаються підручники, що їх пристосовано до занять і умов життя й побуту місцевого населення. 4. Всі закони, не згідні з вище наведеними точками, касуються» [40, с. 96]. До того законопроекту додано пояснювальну записку, що докладно обґрунтовує konieczність заведення української мови яко викладової в народних школах України.

Хоч законопроект не пішов на розгляд Думи від освітньої думської комісії, куди передано його на попереднє обміркування, але питання про українську мову не раз зачіпали в третій і четвертій Думі представники тодішніх лівих партій при обговоренні державного кошторису, Володимир Дзюбинський, проф. Іван Лучицький, о. Макар Сидерко, селянин Гудзь та інші.

У четверту Думу вступив писемний внесок про навчання рідною мовою в українських школах від члена Думи, єнисейського і красноярського єпископа Никона, що перед тим був вікарним єпископом на Поділлі, але той внесок не пішов на розгляд Думи, бо не зібрав 30 підписів, як того вимагає статут Думи для законопроектів з ініціативи її членів*.

Питання про заведення української мови в школах України не раз піднімалися на різних всеросійських з'їздах. Так, Загальноземський з'їзд в справах народної освіти 1911 р. у Москві обговорював дві доповіді про заведення рідної мови в школах на Україні, а саме доповідь редакції українського педагогічного часопису «Світло», що повстав у Києві 1910р., та доповідь лохвицького земського діяча Василя Гусинова. Незвичайну гарячу дискусію викликала резолюція редакційної комісії, де встановлювалося домагання про заведення рідної мови в школах з чужорідним населенням. Хоч та резолюція була дуже поміркована, хоч у ній було застереження про те, що вже з першого року навчання діти повинні вчитися російської мови, а при закінченні школи повинні вміти говорити і писати по-російському без перекичування слів, проте і в тій редакції резолюція зустріла заперечення з боку представників земської аристократії з кола «зубрів» - гр. Олсуф'єва та В. Гурка. Все ж резолюція пройшла всіма голосами проти одного.

Взагалі ні один з'їзд в освітніх справах, що відбувався в Росії від початку ХХ ст. до 1917 р., не пройшов без того, щоб у тій чи іншій формі не зачепив питання про право навчати дітей в школі рідною мовою. Напр., І Всеросійський з'їзд у справі родинного виховання, що відбувся у Петербурзі з 20 грудня 1912 р. до 6 січня 1913 р., виніс резолюцію про те, що навчання в початкових школах і дитячих садках треба вести рідною мовою, а російська мова може бути лише предметом навчання.

3-поміж усіх освітніх з'їздів того часу найбільшого розголосу набрав І Всеросійський з'їзд у справі народної освіти, що відбувся у Петербурзі в дні 23 грудня 1913 р. - 3 січня 1924 р. Той з'їзд був найчисленніший з усіх, що відбувалися в Росії: в ньому взяло участь понад 7000 членів, причому більшість їх склали учителі та учительки народних шкіл. Резолюції того з'їзду накреслили радикальну програму шкільної реформи і ліквідацію губернських і повітових шкільних рад, а натомість передачу керування народною освітою органам місцевого самоврядування, що

*О. Лотоцький у своїх спогадах подає причину, чому внесок єп. Никона (Безсонова) не зібрав 30 підписів. В резолютивній частині внеску та в пояснювальній записці були такі точки і вирази, що не задовольняли, з одного боку, поступовців, а з другого, - правих членів Думи [40, с. 104].

має бути створено на демократичних засадах; заведення школи з рідною мовою навчання та з уживанням в навчанні і вихованні активності і самодіяльності учнів. З'їзд мав спеціальну комісію в справі освіти в місцевостях з чужорідним населенням. Центральне місце в тій комісії зайняли доповіді про українську школу, що їх виголосили: 1. О. Чалий «В школі на Україні»; 2. І. Сокіл «Завдання народної школи»; 3. Софія Русова «Про українську школу»; 4. Спиридон Черкасенко «Народна школа та оточення»; 5. С. Мендзенкампер «Педагогічний погляд на заведення навчання українською мовою в сільській школі серед українського населення»; 6. С. Караскевич «Сучасний стан народної освіти в українських губерніях та бажані засоби; щоб підняти рівень освіти». 7. В'ячеслав Прокопович «Народна школа та рідна мова на Україні» [31, с. 244].

Обговоривши відповіді про школи в місцевостях з чужорідним населенням (про школу українську, латинську, литовську, жидівську і ін.), комісія винесла низку резолюцій, що їх ухвалив з'їзд з деякими поправками. Ось ці резолюції: «з'їзд визнав за необхідне:

1) забезпечення інтересів різних національностей Росії при складанні шкільних мереж і здійснення правдивого загального, обов'язкового і безплатного навчання, а також забезпечення прав мешкоствей;

2) скасування всіх законів і адміністративних розпоряджень, що обмежують у тій чи іншій формі права будь-якої групи населення в залежності від її національності та шкідливо відбиваються на її освітній справі;

3) заведення навчання рідною мовою учнів, а також вільне користування рідною мовою і рідною літературою як для шкільного, так і позашкільного й дошкільного навчання і виховання, а також студіювання рідної мови як окремого предмета навчання;

4) усунення зі школи всякої політики і національної ворожнечі;

5) обов'язкове студіювання російської мови від третього року навчання, для чого відповідно збільшується кількість років навчання в початкових школах, а також уділяється органам місцевої самоуправи право заводити навчання російської мови і раніш, залежно від місцевих умов;

6) уділення приватним особам і товариствам права відкривати і утримувати школи з рідною мовою навчання спеціальні і загальноосвітні, пристосовані до побутових і релігійних особливостей місцевого населення;

7) забезпечення шкіл кожної національності учителями та іншими особами, що досконало володіють мовою населення, можуть вчити тою

мовою та добре знають історію, літературу і побутові особливості місцевого населення, а також поліпшення матеріального і правного становища учителя з уділенням учителеві рідної мови тих самих прав, що належать учителеві російської мови та всім іншим учителям,

8) відкриття спеціальних педагогічних шкіл і тимчасових курсів з місцевою мовою навчання для підготовки учителів відповідної національності;

9) заснування кафедр мови, історії та літератури окремих національностей при місцевих вищих школах для підготовки учителів учительських семінарій, інститутів і спеціальних педагогічних класів, а також лекторів учительських курсів, організацію періодичних з'їздів учителів окремих районів для обговорення питань місцевої шкільно-виховної справи» [31, с. 246-247].

Після закінчення I Всеросійського З'їзду в справі народної освіти шкільна адміністрація на місцях розпочала слідство проти багатьох українських учителів, що брала участь в комісії щодо справи освіти в місцевостях з чужородним населенням, і чимало з них підпало тій чи іншій карі. Між іншим, покарано старого українського педагога, колишнього директора народних шкіл Київської губ. Тимофія Лубенця позбавленням права викладати педагогіку в київських середніх школах, а В'ячеслава Прокоповича, учителя історії в двох київських гімназіях, звільнено з обох посад за те, що «погляди, що їх відстоював він в доповіді на петербурзькій з'їзді в справі народної освіти, та самий його виступ у чужородній комісії того з'їзду свідчать про напрямок п. Прокоповича, незгідний з педагогічною діяльністю в російській державній школі» [10, с. 106-108].

За рік, а саме на Різдво 1915 р., відбувся у Москві з'їзд у справі опікування над дітьми втікачів і виселенців (в тім числі з Галичини та Буковини). На пропозицію автора цих рядків з'їзд ухвалив, що наука для дітей втікачів і виселенців української національності мала відбуватися в школах і притулках, що їх організував Всеросійський Союз земств і міст, рідною мовою дітей, при чому місцева самоуправа та згаданий Союз повинні дати на те відповідні засоби [76]. Слід додати, що та ухвала не лишилася на папері, а переводилися в життя, особливо Комітетом південно-західного фронту Всеросійського союзу міст, де працювали визначні українські громадські діячі.

Отож, як бачимо, українське громадянство вперто домагалось рідної школи для українського народу, але даремно: царський уряд твердо стояв на тій позиції, що на всьому просторі Російської імперії народна школа має провадити навчання російською мовою, бути російською своїм духом

і всім своїм устроєм. Тільки для населення Прибалтійського краю 19 квітня 1906 р. видано царський указ, що ним дозволялося в приватних школах того краю проводити навчання місцевими мовами. Правда, якимсь чином Св. Синод дозволив указом на ім'я подільського єпископа Партенія (Левицького) з дня 12 жовтня 1907 р. користуватися українською мовою при навчанні в церковнопарафіяльних школах Поділля, а в двокласових та у вінницькій церковно-учительській школі завести українську мову як предмет навчання, але вже 1912 р. Синод скасував свій дозвіл. Тільки нелегально в небагатьох школах проводилися навчання українською мовою, як напр.: в школах, що їх утримували власним коштом у своїх маєтках Марко Кропивницький (на Харківщині) та Микола Аркас (на Херсонщині) [17, с. 74].

До чого доходив царський уряд у гнобленні української мови в народній школі, свідчать такі факти, як заборона полтавській міській управі завести навчання українською мовою в школі ім. Ів. Котляревського в Полтаві (школу ту відкрито у вересні 1904 р.); потягнення до відповідальності редакції «Світла» та С. Русової, як авторки статті «Приватна діяльність», де вказувалося, що єдиний спосіб зарадити лихові щодо шкільної справи на Україні це своє хатнє (себто без дозволу влади) шкільництво [17, с. 75]; звільнення з учительських посад багатьох українців, що брали участь в I Всеросійському з'їзді в справі народної освіти, і т. д.

Керування народними школами по-старому проводили повітові шкільні ради, куди, як уже згадувалося, входили два представники від повітового земства. Бажаючи цілковито перебрати керування народними школами в руки шкільної адміністрації, міністерство освіти виготовило 1901 р. проект правильника для повітових шкільних рад. Згідно з тим проектом, усе керування народним шкільництвом зосереджувалося в руках директора та інспектора народних шкіл. Однак проект зустрів таку гостру критику в земських колах, що міністерство освіти зняло з черги свій проект і вже більше не поновляло свого наміру усунути земство від народної освіти.

Реакція, що наступила в Росії від 1906-1907 рр., тяжко відбилася на житті народної школи. Шкільна адміністрація старалася всіма засобами поставити навчання в народній школі так, щоб учні якомога менше набували знання та загального розвитку, а більше виховувалися в душі «православія, самодержавія і народності (російської)».

Від 1908-1909 рр. у народних школах, на бажання Миколи II, заведено солдатську муштру. Вперше завів її в школах Бахмутського повіту інспектор народних шкіл Луцкевич, що хотів на тому зробити собі кар'єру.

Але кар'єра інспекторові Луцкевичу, що скоро став відомий, як «генерал потешни рот», усміхнулася: ревізія сконстатувала у нього великі грошові надужиття та повну дезорганізацію в шкільних справах. Луцкевич заявив ревізорам, що грошову недостачу покриє з власних коштів, та подався на димісію [11, с. 60].

Куратор Харківської шкільної округи визнав, що найбільшу увагу в народній школі слід звертати на краснопіс [12, с. 56]. Куратор Київської шкільної округи Деревницький наказав читати в школах перед початком навчання Євангеліє та «Апостола», а після того має бути «поучення» [80, с. 57]. Директор народних шкіл Київської губ. Плеський наказав, щоб учні щодня співали після молитви «Боже, царя храни».

Правда, тоді ж таки міністерство освіти почало видавати земствам допомогу і позику на заведення загального навчання, про що була вже згадка, а також видало 26 березня 1907 р. «Правила про шкільні кураторії» («попечительства») з метою притягнути місцеве населення до піклування про матеріальний добробут своєї школи та її учнів, але на Україні шкільні кураторії не знайшли особливого поширення.

Накінєць, згадаю тут, що законом з дня 25 червня 1912 р. встановлено новий тип народних шкіл, т. зв. вищих початкових шкіл - з 4-річним курсом. Міністерство освіти мало на увазі протягом трьох років перетворити усі міські школи за статутом 1872 р. у вищі початкові школи. Перед революцією 1917 р. вищих початкових шкіл на Україні було: на Волині - 31, на Поділлі - 37, на Київщині - 65, на Полтавщині - 37, на Чернігівщині - 50, на Херсонщині - 40, на Харківщині - 32, на Катеринославщині - 20 [59, с. 62].

Переходжу тепер до справи народного учительства.

Правне становище народного учителя, особливо того учителя, що в будь-якій формі виявляв своє українське почуття, було дуже тяжке. Напр., інспектор народних шкіл на Полтавщині (9-го району) одверто заявив учителям: «Або «Рада» (Київський український часопис. - С.), або учительська посада» [64, с. 66]. Охтирський інспектор Боровиков 1911 р. видав обіжник учителям, щоб вони негайно сповістили його, чи нема в шкільних бібліотеках або в народних читальнях «Кобзара» Шевченка. Коли там знайдеться «Кобзар», то «безотлагательно» прислати його в шкільну раду та сповістити, звідки взявся той «Кобзар» [13, с. 565]. Шкільне начальство дозволяло собі втручатися навіть у родинні справи учителів. Так, напр., у Катеринодарі директор народних шкіл запропонував одному столичному вчителю піти на димісію або розвестися з жінкою, - вона чомусь не сподобалась директорові [83, с. 57].

Матеріальне становище народного учителя було також не дуже

втішне: пересічна платня земського учителя була 360 крб. річно. Слід згадати, що з 1 січня 1901 р. при міністерстві освіти засновано пенсійну касу для народних учителів і учительок. Вступ до тої каси був для них добровільний.

Учителі(-льки) церковнопарафіяльних шкіл діставали платню значно меншу, ніж учительство земських шкіл. Так, напр., на Поділлі 1.330 учителів р. 1909 діставали менше 150 крб. річно, а 85 учителів діставали 60 і менше крб. на рік [32, с. 63-66].

Для підготовки учительських кандидатів залишалися по-старому учительські семінарії та інститути. До 1900 р. учительських семінарій зовсім не було в губерніях Чернігівській, Катеринославській і Полтавській. Р. 1901-1902 відкрито семінарії в Новомосковську на Катеринославщині та в с. Великих Сорочинцях на Полтавщині, а р. 1908 відкрито учительську семінарію в с. Питоках Вінницького р-ну на Поділлі [65, с. 724].

Від 1900 р. міністерство освіти почало відкривати при міських школах та при дівочих гімназіях, а згодом при вищих початкових школах спочатку однорічні, а потім дворічні педагогічні курси. На 1 січня 1914 р. педагогічних курсів було в Харківській і Одеській шкільній окрузі по 10, а в Київській - 20 [27, с. 269].

Деякі земства організували для своїх учителів і учительок літні учительські курси, вводючи до їхньої програми різні предмети з українознавства. Так, напр., в Полтаві на вчительських курсах 1909 р. Орест Левицький викладав історію України. На учительських курсах в Катеринославі проф. Дмитро Яворницький прочитав дві лекції з археології. Цікаво, що катеринославське земство не вважало можливим задовольнити бажання учителів - запросити Д. Яворницького прочитати курс історії Запоріжжя. Член управи п. Яковлів пояснив причину відмови тим, що Д. Яворницький дуже красномовно викладав, так що його виклади викликають у слухачів небажане захоплення українофільством [70, с. 68].

У справі освітнього цензу учительського персоналу земських шкіл можна сказати, що назагал освітній ценз учительок був вищий, ніж учителів. Учительок з педагогічною або середньою освітою було 1910 р. 59%, а учителів - 46,2%.

У деяких земствах учительок було більше, ніж учителів. Ось дані організаційного бюро Загальноземського з'їзду в освітній справі 1911 р. про відсоток учительок земських шкіл в поодиноких губерніях України: Харківська - 69%, Полтавська - 61%, Чернігівська - 57%, Херсонська - 41%, Катеринославська - 34% [66, с. 34-37].

Українське свідоме учительство народних і середніх шкіл разом з діячами народної освіти заснувало на початку ХХ ст. нелегальну

організацію Всеукраїнську учительську спілку. Представники тої Спілки взяли участь в 1-му Всеросійському з'їзді учительських союзів, що відбувся нелегально в днях 4-6 червня 1905 р. у Фінляндії. Згодом Всеукраїнська учительська спілка розпалася і відновилася лише в 1917 р.

Подам тут статистичні дані, що ілюструють стан народного шкільництва на день всеросійського шкільного перепису 18 січня 1911 р. - в трьох шкільних округах України:

Шкільні округи	К-сть народних шкіл	К-сть учителів	К-сть учительок	К-сть учнів хлопців	К-сть учнів дівчат
Харківська	11537	7357	10599	601853	244211
Одеська	7103	6382	6096	368258	189326
Київська	11118	9188	7143	570905	212360

[92. с. 4]

Слід мати на увазі, що подані вище дані охоплюють усі народні школи: як відомства міністерства освіти, так і відомства св. Синоду, причому до складу Харківської та Одеської шкільних округ входило декілька неукраїнських губерній.

Зі звіту куратора Київської шкільної округи, що охоплює п'ять українських губерній, дізнаємося, що на 1 січня 1913 р. в окрузі було всього підлеглих кураторії народних шкіл у містах - 292, в селах - 4634; учнів було в них - 423982, з них хлопців - 313962, дівчат - 110020; учителів і учительок було всього 14801 [41, с. 51-54].

На Кубані, за даними звіту начальника Кубанської області, 1909 р. було початкових шкіл - хлоп'ячих 1392, дівочих 201 [78, с. 62].

Переходжу до середньої школи.

Початок нового століття визначився трьома обіжниками міністерства народної освіти, що встановили для учнів гімназій полегшення в іспитах та в студіюванні класичних мов. А саме, обіжник з дня 1 серпня 1900 р. скасував в гімназіях писемні іспити з класичних мов, а крім того, педагогічним радам хлоп'ячих і дівочих гімназій надав право переводити успішних учнів до наступного класу без іспиту. Другим обіжником скасовано з осені 1901 р. в двох перших класах хлоп'ячих гімназій і прогімназій латинську мову, а в третій і четвертій - грецьку мову. Третім обіжником з дня 14 лютого 1902 р. встановлено, що всі учні середніх шкіл, що дістали з кожного предмета річну нотатку не менше трійки, переводяться до наступного класу без іспиту. Законом з дня 20 липня 1902 р. встановлено однаковий курс навчання в перших двох класах

гімназій і реальних шкіл, початок латинської мови - в 3-му класі, а грецької мови - в 4-му класі гімназій, при чому грецька мова має викладатися в небагатьох гімназіях. Так, напр., на Київську шкільну округу залишено лише одну гімназію з грецькою мовою, а саме київську 2 гімназію [65, с. 714, 717-718].

Український рух найменше відбився на середній школі. Були лише спроби завести навчання окремих предметів з українознавства в деяких приватних гімназіях, як, напр., в гімназії Ковальчука в Одесі, Славутинської - в Кам'янці на Поділлі.

Про заведення якого-будь предмета з українознавства в середніх державних школах не могло бути й мови. Нерідко директори гімназій забороняли учням говорити між собою по-українському, - так було того часу, напр., в Прилуці і в Лебедині, а директор миргородської хлоп'ячої гімназії повісив у гімназії таблицю з таким написом: «Въ стѣнахъ гимназіи» строго воспрещается воспитанникамъ говорить на малорусскомъ нарѣчїи», [63, с. 60]. Директор лубенської гімназії в кінці 1901 р. заборонив учням гімназії бути на концерті хора студентів Київського університету, а дозволив бути на генеральній репетиції лише з тою умовою, що з програми її буде виключено усі українські номери [103, с. 25. Текущія извѣстія]. Проте український рух знаходив адептів серед гімназійної молоді через нелегальні гімназійні гуртки. Так, напр., український рух серед гімназійної молоді в Острозі на Волині «почався десь у 1901-1902 шк. р. під впливом одержаної з Києва від української гімназійної Громади української літератури. Були це два річники часопису української молоді «Молода Україна» (виходив у Львові. - С.), брошурки РУП (революційної української партії. - С.) - «Самостійна Україна», «Дядько Дмитро», книжечка «Народ у неволі» тощо» [69, с. 6]. Згодом нелегальні гімназійні гуртки утворили централю, влаштували з'їзди делегатів, а р. 1915 вийшло три числа органу середньошкільної молоді «Зоря Київська» (на шапірографі).

Революція 1905 р. майже зовсім не позначилася на законодавстві та розпорядках міністерства освіти в ділянці середньої школи. Можна лише згадати, що 25 листопада 1905 р. міністерство освіти (міністром тоді був гр. Іван Толстой) видало обіжник, що дозволяв утворювати при середніх школах батьківські комітети, але з наступленням реакції ті комітети скасовано, як рівно ж відновлено уніформу для учнів, писемні іспити з латинської мови, підвищено вимоги з латинської мови і т. п.

На чолі міністерства освіти в роках 1907-1914 стояли такі запеклі реакціонери, як Кауфман, Шварц, Кассо, що й тримали відповідних осіб на посадах кураторів шкільних округ. Напр., діяльність куратора

Київської шкільної округи П. Зілова від 1905 до 1912 р. виявилася в тому, що він заклав 12 приватних гімназій, звільнив 32 директорів середніх шкіл і 972 учителів та переніс 822 учителів з однієї середньої школи до іншої [16, с. 56].

Тільки з призначенням гр. Павла Ігнатьєва (в січні 1915 р.) на посаду спочатку керманіча, а опісля - міністра народної освіти повіяло свіжим духом в тому міністерстві. Новий міністр відновив батьківські комітети, допустив спільне навчання хлопців і дівчат в середніх школах та виробив новий тип середньої школи, що поділявся на два ступені: перший - з трирічним курсом - мав давати закінчену початкову освіту, однакову з тою, що її давали вищі початкові школи; другий - з 4-річним курсом - мав дві галузі (гуманістичну і реальну). Державна дума через революцію 1917 р. не встигла розглянути той проект [46, с. 379].

Для підготовки учителів і учительок середніх шкіл при Київській і Одеській шкільних округах було відкрито однорічні педагогічні курси, куди приймали осіб з вищою освітою або студентів і курсисток старших курсів [59, с. 81].

За звітом куратора Київської шкільної округи, р. 1912 в цілій окрузі було 52 хлоп'ячих гімназій. У них було 17666 учнів, в тім числі синів селян і козаків 21,3%; 14 реальних шкіл з 4313 учнями; дівочих гімназій і прогімназій 95 з 27082 ученицями [41, с. 68].

На Кубані р. 1911 були такі середні школи: 4 хлоп'ячі державні гімназії, 3 - державні прогімназії, одна приватна гімназія та дві приватні прогімназії. Для дівчат було 7 гімназій та 2 прогімназії. Крім того, було декілька середніх шкіл для дівчат - відомства імператриці Марії та одна спархіяльна школа [78, с.52, 54-55].

Зупинюся тепер коротко на вищій школі.

Убивство студентом Карповичем 14 лютого 1901 р. міністра освіти П. Боголепова та хвиля студентських заколотів, що розпочалися весною 1901 р., примусили міністерство освіти звернутися до всіх університетів з запитом про те, яких засобів слід ужити, щоб запобігти студентським заколотам. Професорська рада Харківського університету в своїй відповіді, м. ін., писала: «Піввіковий досвід життя університетів з повною виразністю доказує, що усі змагання зробити з студентів «отд'ільныхъ пост'итителей» університету з метою усунення заколотів - даремні, бо розрізнена в щоденнім житті молодь легко об'єднується шляхом таємних організацій для створення таких глибоко сумних явищ академічного життя, як страйки у всіх університетах імперії» [6, с. 74].

До речі, згадую, що в загальній російській пресі того часу появилася низка статей, що прямо вказували на марність усіх заходів у боротьбі з

студентськими заколотами при збереженні існуючого політичного режиму: «Радикальні ідеї не переведуться в університетах, бо ті ідеї існують в країні; соціальний склад студентства не може змінити, бо нема сили, що могла б зробити громадянство Росії багатим і аристократичним» [9, с. 573].

Хвиля студентських заколотів закінчилася загальним страйком 1905 р.

У Харківському університеті студентські заколоти не переривалися майже увесь той час. Особливої гостроти набув заколот 1904 р., що виник з такої причини: один з приват-доцентів у своїм викладі зачіпив питання про російсько-японську війну в зв'язку з тими наслідками, що їх може дати громадянству Росії та війна, і після того викладу доцент той був позбавлений права викладати в університеті. Студенти запідозрили в доносі декого з товаришів, що належали до чорносотенної організації «Союзу русскаго народа». Почалися віча, розрухи. Хоч при університеті був професорський суд, але куратор округи ігнорував його, а сам з начальством університету виніс присуд, внаслідок якого 56 студентів звільнено. Після того присуду всі члени професорського суду подали мотивовану заяву про свій вихід зі складу суду. Міністр освіти генерал В. Глазов визнав, що професори - члени суду своєю заявою порушили закон та наказав перевести нові вибори членів професорського суду. Професорська рада більшістю голосів визначила картками тих самих суддів, але вони відмовилися виставити свою кандидатуру. Інші професори також відмовилися, - так вибори і не відбулися [6, с. 70-72, 27-28].

Хвиля культурно-національного руху докотилася до професорських кіл. Р. 1904 Історичне товариство Нестора-літописця в Києві зорганізувало курс лекцій проф. Володимира Перетця з історії української літератури. Р. 1905 довелося Харківському та Київському університетам дати відповідь на запит Комітету міністрів у справі обмежень українського слова. Харківський університет висловився за те, що українське слово має користуватися тою самою свободою, що й російське слово, та зачіпив питання, що його не було в запиті, а саме, визнав за необхідне, щоб у початкових школах у місцевостях з українським населенням було заведено навчання українського читання й письма. Київський університет у своїй доповіді зауважив, що утиски української літератури з етичного та історичного погляду несправедливі, а тому висловився за скасування обмежень щодо української літератури, при чому вказав, що «на чолі книг, що задовольняють вищі потреби духа, слід поставити Св. Письмо в народній мові». Цікаво, що навіть відомий україножер проф. Юліан Кулаковський погодився з усіма висновками записки Київського універ-

ситету, за винятком тої, де говориться про поширення Св. Письма народною мовою [39, с. 376-378].

Револуційний рух серед українського студентства позначився також і на полі боротьби за українську школу і культуру.

Вже 16 жовтня 1905 р. студентські збори в Київському університеті ухвалили домагатися заснування в університеті чотирьох кафедр (української мови, літератури, історії та права) з українською викладовою мовою та подали про те петицію до професорської ради за підписом понад 1400 студентів. Ректор університету Н. Цитович заявив студентам, що університет є «загальнодержавна інституція», а тому не можна допустити в мурах університету читання лекцій іншою мовою, ніж російською [21, с. 20-22]. Студенти вирішили боротися доти, доки не досягнуть своєї мети. Їх підтримали не лише студенти і студентки різних університетів і вищих жіночих курсів по інших містах, але й громадянство. Так, напр., чернігівські українці і українки звернулися до професорської ради Київського університету з петицією про заснування в Київському університеті кафедр української мови і літератури, історії, етнографії та звичаєвого права [53, с. 43-44]. Р. 1906 історично-філологічний факультет Київського університету вдався з проханням до міністра освіти - завести дві українські кафедри - історії та літератури.

Кінець-кінцем студенти добилися деяких уступок: в Київському університеті: з осені 1907 р. розпочав виклади проф. Андрій Лобода з історії нової української літератури та проф. В. Перетц - практичні заняття з української літератури до XIX ст. У Харківському університеті також з осені 1907 р. розпочато виклади з українознавства, з ініціативи проф. М. Сумцова. Уже р. 1906 він увійшов до історично-філологічного факультету того університету з доповідною запискою про бажаність відкриття в Харківському університеті необов'язкових курсів для університетських слухачів, без різниці факультетів, з таких українознавчих предметів: літератури і мови, історії, етнографії та історії права [98, с. 37-43]. Викладачами були: проф. М. Сумцов (українська народна словесність), проф. М. Халанський (історія української мови) та проф. Д. Багалій (історія України). В Одеському університеті навесні 1907р. приват-доцент Олександр Грушевський розпочав курс історії України українською мовою. Але незабаром наступила реакція, і міністерство освіти заборонило усі ті виклади.

На щастя, 29 квітня 1907 р. повстало в Києві Українське наукове товариство: воно згуртувало біля себе наукових робітників, що бажали прислужитися розвитку української культури, і на своїх зборах влаштувало виклади на теми з українознавства.

Револуція 1905 р. принесла деякі зміни в університетський статут 1884 р. і відновлено вибори ректора, деканів і професорів; послаблено догляд за студентами та признано за ними право утворювати при університеті різні культурно-наукові гуртки. Але незабаром наступила реакція і замість ліберального міністра освіти гр. І. Толстого знов наступили реакційні міністри О. Кауфман (1907-1908), О. Шварц (1908-1910) та Л. Кассо (1910-1914), що послідовно відновляли в повній силі статут 1884 р.

Воєнні невдачі Росії у світовій війні 1914 р. знов викликали піднесення революційного настрою в широких колах російського громадянства, і це примусило Миколу II зробити новий поворот до ліберального курсу, він покликав на уряд міністра освіти знаного уже нам гр. П. Ігнат'єва, що почав заводити зміни в статуті 1884 р. в дусі більшої самоуправи вищих шкіл. Однак недовго придержався гр. П. Ігнат'єв на своїй посаді: р. 1916 він несподівано був звільнений з посади міністра освіти.

Щодо життя окремих університетів - слід згадати, що восени 1915 р. Київський університет евакуйовано до Саратова, лише медичний факультет залишено в Києві. За рік університет повернули з Саратова до Києва. Р. 1913 Київський університет налічував 64 звичайних професорів, 81 - приват-доцентів. Того самого року студентів було 4919 та 81 сторонніх слухачів [73, с. 43, 80].

Уже на початку XX ст. студентські українські громади закінчували свою еволюцію, перетворюючись з загальностудентської організації в партійну групу Револуційної української партії (РУП) [69, с. 7]. 3-й Український студентський з'їзд відбувся в червні 1901 р. в Полтаві, де представники з Києва, Харкова, Петербурга, Москви і Томська не стільки займалися суто студентськими справами, скільки виробленням програми та тактики РУП [37, с. 66]. В кінці листопада 1904 р. загальні збори Київської української студентської громади ухвалили новий статут, побудований на основах централізму та підпорядкування організації партійним установам РУП [69, с. 7]. З кінцем того самого року відбувся в Петербурзі 4-й Український студентський з'їзд з участю представників київської, томської та московської громади. Більшість учасників з'їзду належала до РУП, а тому з'їзд і виніс резолюції відповідні до програми тої партії [37, с. 67-68].

Однак від 1905 р. почали утворюватися українські студентські громади міжпартійні і безпартійні. З ініціативи київських українських студентських громад в березні 1908 р. відбулася в Києві перша конференція українських студентських громад. Скликання тої конференції стояло в тісному зв'язку з боротьбою за українські кафедри,

що її розпочало київське студентство з осені 1907 р. Організаторами, активними учасниками і керівниками тої конференції були київські студенти Степан Веселовський та Андрій Лещенко [47, с. 396]. У тій конференції взяли участь представники від громади при Київським університеті, при Київських вищих жіночих курсах, харківської громади (в ній об'єднувалися студенти і студентки всіх вищих харківських шкіл), московської громади (в ній об'єднувалися українські студенти і студентки всіх вищих московських шкіл), одеської, дорпастської та одної невідомої громади. Всі ті громади налічували 1908 р. 772 членів [25, с. 175, 191].

Р. 1909 відбулася друга конференція українського студентства у Львові, куди прибули делегати як з міст на Україні, так і з міст поза українських (Москви і Петербурга) [97, с. 399]. Третя українська студентська конференція скликала на 1-3 квітня 1911 р. у Києві, але жандармська влада позаарештовувала тих делегатів, що прибули на ту конференцію, та її організаторів. З числа заарештованих один (Кость Чижевський) був потім висланий до батька на Полтавщину, один (Віктор Чехівський) був висланий в Астраханську губ. на два роки, а 7 осіб, що були позбавлені права перебувати протягом трьох років на Україні, обрали місцем свого осідку м. Острогозьк* [97, с. 428-429].

Слід також згадати, що при кінці 1906 р. легально повстало в Києві Рада студентських представників, що складалася з делегатів окремих студентських груп. Але ліберальне ставлення до студентських організацій тягнулося недовго. В 1907-1908 р., як пише в своїх спогадах Валентин Садовський, Радою студентських представників зацікавилася київська жандармерія, і на початку 1908 р. члени її опинилися на лаві підсудних [69, с. 13-14].

У житті Харківського університету можна позначити такі факти: р. 1901 відкрито при університеті Правниче товариство; 1902 р. відбувся перший в Харкові науковий з'їзд, а саме XII Археологічний з'їзд; в організації та праці того з'їзду брало участь декілька професорів Харківського університету. Чимало професорів брало діяльну участь в різних культурно-освітніх організаціях м. Харкова. Так, напр., лекторами на курсах для робітників виступали переважно професори і доценти університету. Але не можна замовчати і того факту, що в організації та діяльності місцевого відділу чорносотенного товариства «Русское Собрание» та у виданні реакційного часопису «Мирный Труд» ініціаторами та головними діячами були також деякі

* Острогозьк був повітовим містом на Вороніжчині, а не на Курщині, як помилково подав О. Гермайзе у своїй статті «Конференція українського студентства у Києві в 1911 р.».

професори університету (Вязігін, Денісов, Буцинський та інші) [6, с. 82].

Згадаю, накінець, що на 1 січня 1915 р. в Харківському університеті налічувалося 56 звичайних професорів, 2 - виконували обов'язки звичайного професора, 12 - надзвичайних професорів, 21 - виконували обов'язки надзвичайного професора, 63 - приват-доцентів, 4 - лекторів. Крім того, були ще лаборанти, асистенти, прозектори та ординатори.

Щодо студентства Харківського університету можна позначити такі моменти: в листопаді 1903 р. відкрито студентський інтернат як один з запобіжних засобів для усунення університетських законів [6, с. 69]. У перших роках ХХ ст. існували при університеті такі студентські наукові гуртки: гурток для студіювання богословських наук (керівник проф. Т. Буткевич); гурток для студіювання економічних наук (керівник проф. В. Левитський); гурток для студіювання історії російської і західноєвропейської літератури (керівник проф. М. Халанський); гурток для студіювання психології мистецької творчості (керівник проф. Д. Овсяніко-Куліковський); гурток для студіювання державних наук (керівник приват-доцент А. Фатєєв) [6, с. 67].

З життя харківської української студентської громади згадаю про нелегальну вечірку, що її уладила вона в лютому 1900 р. Між іншим, на ту вечірку прийшли представники від грузинів і поляків, два старі російські народовольці, а також приїхала делегація від громади при полтавській духовній семінарії на чолі з Симоном Петлюрою*, Українська студентська громада від 1903 р. почала занепадати. «Після революції 1905 р., коли з'явилася вже українська преса, коли народилися ще інші партії, крім РУП, що разом з останньою втягли найдіяльніший елемент із студентства, рація існування Громади все зменшувалася» [35, с. 53].

Накінець, подам тут статистичні дані про кількість студентства Харківського університету, з розподілом студентів за факультетами і станом на 1 січня 1913 р.

* Як пише в своїх спогадах про ту вечірку Олександр Коваленко, виступив під кінець вечери з промовою представник громади полтавської семінарії. «Майже хлоп'ячий його голос і також хлоп'яча постава, - пише він, - так контрастували із змістом промови й блискучістю її стилю та запалом її виголошення. Коли він скінчив, у більшій кімнаті, де було багато людей, що ще не знали промовця, пошепки перебігло: «Хто це, хто це?». А назустріч тому від порога другої кімнати так само пошепки перебігло з вуст до вуст. Петлюра, Петлюра. - Чи міг тоді хтось думати, що за якихось двадцять років це ім'я облетить не тільки всю Україну, а й цілий світ?» [35, с. 44, 45].

Факультети	К-сть студентів	Стан	К-сть студентів
Істор.-філологічний	202	Стовбові шляхтичі	332
Фізично-математичний, відділ математичний	215	Особисті шляхтичі та урядовці	552
відділ природничий	436	Почесні громад. і купці	363
Правничий	1048	Священноцерковнослужителі	247
Медичний	1101	Міщани і цехові	816
		Козаки	65
		Селяни	402
		Чужинці	60
Разом:	3002	Інші	165

Одеський університет, як уже згадувалося, р. 1900 поповнився медичним факультетом. У липні 1908 р. новоросійський генерал-губернатор І. Толмачов самочинно усунув чотирьох професорів від участі в засіданнях професорської ради на декілька тижнів, під час яких відбулося засідання професорської ради в справі вибору ректора. Завдяки такій махінації більшості чотирьох голосів був обраний в ректори відомий діяч «Союзу русскаго народа» проф. С. Левашов. Чорносотенна професура сприяла насадженню серед студентів «студентських академічних корпорацій», що внесли своєю бойовою діяльністю повний розстріл університетського життя. Так, напр., в грудні 1910 р. забито в аудиторії студента Іглицького. Події в Одеськім університеті не раз були предметом інтерполяцій послів Державної думи.

На 1 січня 1915 р. в Одеськім університеті було 72 професорів і 52 приват-доцентів; студентів налічувалося 1796. Фундаментальна бібліотека мала 314 тисяч томів, а студентська - 24 тисячі томів. При університеті були, крім згаданих уже, такі товариства: медичне, правознавче та бібліографічне [85, с. 774-776]. В Одесі повстала українська студентська громада на початку ХХ ст. За спогадами Ганни Чикаленко, що вступила восени 1903 р. на «Вищі Жіночі Історично-філологічні курси товариства професорів Новоросійського університету», р. 1903 на голову громади був обраний Ів. Бондаренко, а перед тим головою був Вадим Пащенко, один з найдіяльніших членів Громади. До Громади входили як студенти університету, так і студенти Вищих жіночих курсів. Діяльність Громади полягала головнo в пропаганді українства серед інтелігенції, курсисток та студентів, а також в революційних виступах. Внаслідок революційної діяльності - поширення різних прокламацій тощо Г. Чикаленко була звільнена з Вищих жіночих курсів, так що пробула в Одесі лише до Великодня 1904 р. Свої спогади про одеське студентське життя авторка кінчає таким признанням: «Часто я

думала потім про те, в якій нездоровій атмосфері доводилося вчитись нашій молоді. В атмосфері специфічно московській, утвореній тими обставинами, що й ціла російська культура, штучна, ялова, засуджена на безплідність, на смерть, чи то в формі бюрократичного самодержавія, чи диктатури пролетаріату. Природний протест молоді проти тих обставин був, звичайно, безсилий і через цю саму безсилість набирав хворобливої форми отих безпорадних, недоцільних студентських розрухів, жертвами яких падали звичайно найактивніші елементи» [81, с. 74, 75, 79, 88].

Щоб завершити тему про національний рух серед українського студентства, не можу не згадати тут, що в днях 24-30 червня 1908 р. відбувся у Празі з'їзд слов'янської поступової молоді з нагоди 60-ліття і Слов'янського конгресу в Празі (1848). За спогадами Ольгерда Бочковського, що брав найактивнішу участь у з'їзді 1908 р., українська секція того з'їзду налічувала понад 20 членів. На відкритті з'їзду в числі гостей був єдиний університетський професор - це проф. Олександр Колесса, що приїхав з Відня привітати з'їзд. В останній день праці з'їзду завітав також з Відня проф. Т. Г. Масарик. Українська секція уконститувалася так: голова - Микола Залізняка, писар - Теодот Галій, розпорядчик - Василь Струк. Українська секція внесла на розгляд з'їзду, м. ін., такі резолюції, що їх ухвалив з'їзд: «З'їзд поступового слов'янського студентства у Празі вважає за необхідне українізацію всіх середніх шкіл у російській Україні; як перший крок у цім напрямі мають бути заведені там виклади українською мовою таких предметів: української мови, української літератури та історії. З'їзд вважає за необхідне українізацію всіх вищих шкіл на українській території в Росії, а передусім домагається українізації університетів Київського, Харківського і Одеського. Як перший крок до такої українізації мають бути заведені в згаданих університетах кафедри української мови, літератури та історії в українській мові. Крім цього, з'їзд домагається заведення кафедри української етнографії у Петербурзькім університеті, де уже мають всі слов'янські народи, крім народу українського, відповідну кафедру. Далі домагається з'їзд заведення такого статуту для народних шкіл у рос. Україні, що підпорядкував би ціле народне шкільництво автономічним органам, тобто земствам, вибраним на підставі загального, рівного, тайного та безпосереднього права голосування, а також щоб церковні народні школи в рос. Україні були перемінені на школи світські і перейшли під управу земств. Викладовою мовою всіх народних шкіл на українській національній території має бути виключно українська мова. При цьому, розуміється, мають бути забезпечені права національних меншостей народів, що живуть на національній території українського народу» [49, с. 193, 195, 198, 200, 206].

Ніжинський історично-філологічний інститут ім. кн. Безбородька р. 1913 налічував 134 студенти. Фундаментальна бібліотека мала біля 70 тисяч томів, а студентська - поверх 10 тисяч томів. Крім того, при Інституті були: рукописна збірка (каталог 11 надруковано в 21 томі «Извѣстий Института»), збірка монет і медалей, картинна галерея (каталог 11 надруковано в 15 томі «Известій»). До 1913 р. вийшло у світ 28 томів «Известій» [29, с. 815].

Щодо жіночої вищої освіти - можна вказати, що урядом відкриті такі Вищі жіночі курси: 1) р. 1946 в Києві - з відділами історично-філософським та фізико-математичним, а згодом правничим, медичним і економічно-комерційним. 1911/12 ак. р. налічувалося 2450 студенток. 2) Восени 1906р. в Одесі - з відділами історично-філологічним і фізико-математичним, правничим (від 1908 р.) та медичним (від 1910 р.). На 1 січня 1912 р. налічувалося всього 685 студенток. 3) р. 1907 в Харкові в складі трьох відділів: правничого, історично-філологічного та фізико-математичного. Кількість студенток в 1912 р. доходила до 800. Крім того, були ще приватні вищі жіночі школи, як, напр., Вищі жіночі курси Аденаїди Жекуліної в Києві, відкрито їх р. 1905 як однорічні курси, а р. 1907 перетворено їх на 4-річні. Р.1911-1912 було 92 студенток. [84, с. 12-19, 22-24, 36-38, 48-51, 53-55]. Як уже згадувалося, в Одесі були Вищі жіночі історично-філологічні курси Товариства професорів Новоросійського університету.

Професійна освіта

Р. 1915 на Україні були такі вищі професійні школи:

1. Жіночий медичний інститут у Харкові (р. 1910 відкрило його Харківське медичне товариство);
2. Жіночий медичний інститут у Києві (1908);
3. Жіночий медичний інститут в Одесі;
4. Педагогічний фреблівський інститут в Києві;
5. Педагогічні фреблівські курси в Харкові з трирічним курсом;
6. Історично-філологічний інститут в Ніжині (1875);
7. Комерційний інститут у Києві (1908);
8. Комерційний інститут у Харкові;
9. Сільськогосподарський інститут у Харкові (переведено 1915 р. з Нової Олександрії, тепер Пулави, в Польщі);
10. Політехнічний інститут у Києві (1898);
11. Жіночий політехнічний інститут в Харкові (приватний);
12. Технологічний інститут у Харкові (1885);
13. Гірничий інститут у Катеринославі (1889);
14. Ветеринарний інститут в Катеринославі (1899);
15. Ветеринарний інститут у Харкові;
16. Консерваторія в Києві (1913);
17. Консерваторія в Одесі (1913);
18. Духовна академія в Києві (як вища духовна школа від 5 вересня 1819 р.).

Здається, український національний рух зовсім не зачепив Київської духовної академії. Особливо це стосується її професорського складу. Разуючою ілюстрацією того може служити такий факт. У 1910/11 шк. р. студент Академії Володимир Черняхівський подав свій увір на тему «Религиозный бытъ слободсткой Украины». Рецензент проф. Микола Мухін в своїй рецензії, м. ін. висловив таке зауваження (залишаю його в повній непорушності): «Слабую сторону разсматриваемого сочинения составляет проявляемая по мѣстамъ тенденциозность автора. Авторъ, напр., доказываетъ, что великороссы и малороссы две различные народности. Очевидно, авторъ не силенъ въ этнографіи и повѣрилъ на слово тѣмъ, кому выгодно доказывать указанный абсурдъ» [123, с. 614-616].

Подам тут головніші моменти з життя Академії від початку ХХ ст. до 1917 р.

Від 1910 р. Академія підпорядковувалася новому статуту духовних академії, що був затверджений царем 2 квітня 1910 р. Деякі зміни до того статуту внесено урядом 21 серпня 1911 р. 27 квітня 1912 р. Рада Академії заслухала наказ св. Синоду про звільнення надзвичайного проф. Василя Екземплярського зі служби в Академії за те, що в засіданні Київського релігійно-філософського товариства виголосив реферат на тему «Гр. Л. Толстой і св. Златоуст в їхніх поглядах на життєве значення заповідей Христових» та насмілився зіставляти св.І.Златоуста з особою, відлученою від церкви. Київський митрополит Флавіян Городецький зі свого боку наказав ректорові Академії подати до відома тих службовців Академії, що є членами вищезгаданого Товариства, щоб негайно виступили зі складу того Товариства [104, с.382-384. Приложение]. Р. 1913 св. Синод дозволяє Раді Академії завести студіювання жидівської мови як обов'язковий предмет для студентів першого курсу [105, с. 708. Приложение]. 21 лютого 1913 р. вийшов царський наказ про дарування духовним академіям найменування «Імператорська» з нагоди 300-ліття царського дому Романових. Внаслідок того наказу «Труды Киевской Духовной Академіи» прийняли до тої назви додаток «Императорской», але той додаток відпав, як і саме нове найменування Академії від лютого 1917р. 15 жовтня 1915 р. відбулося скромне святкування 300-ліття Академії в помешканні ректора, канівського єпископа Інокентія, а урочисте святкування ювілею відкладено до кінця світової війни.

Накінець, подам тут деякі відомості про установи при Київській духовній академії. Так, церковно-історичне і археологічне товариство (засн. 1872 р.) налічувало в 1914/15 ак. р. 174 членів. У кінці того року в

касі було 19976 крб. 37 коп. Товариство м. ін. видало 5 випусків «Альбома достопримечательностей Музея», що їх склав проф. М. Петров. Богоявленське братство (засн. 1872 р.) спочатку мало своїм завданням давати матеріальну допомогу студентам Академії, а від 1900 р. - також і службовцям при Академії. На 1 січня 1915 р. налічувало те Товариство 217 членів; в касі було 86928 крб. 70 коп. Фундаментальна бібліотека налічувала в 1914/15 ак. р. 98070 томів, 953 рукописів і 863 періодичних видань [106, с. 44-50. Приложеніе].

Подам тут кількість середніх і нижчих професійних шкіл на Україні перед революцією 1917 р.:

<i>Середні школи</i>		<i>Нижчі школи</i>	
Учительські інститути	8	Учительські семінарії	33
Духовні семінарії	9	Духовні школи	30
Комерційні школи	49	Ремісничі	225
Сільськогосподарські	6	Сільськогосподарські	54
Технічні школи	10	Індустріально-технічні	144
Мистецькі	11	Торговельно-промислові	21
		Фельдшерські та акушерсько-фельдшерські	16
		Мистецькі	11
<i>Разом*</i>	93	<i>Разом</i>	534

У рр. 1904-1907 чимало професійних шкіл домагалось заведення української мови. Деякі школи з власного почину завели навчання рідних предметів українською мовою, як от, напр., в музично-драматичній школі Миколи Лисенка у Києві*, в мулярській школі В. Розвадовського в Кам'янці на Поділлі [21, с. 23]. У багатьох школах самі учні домагалися заведення тих чи інших предметів з українознавства, особливо в учительських інституціях і семінаріях. Наприклад, в часописі «Полтавщина», ч. 117 за 1905 р. вміщено меморандум неназваної учительської семінарії від імені 50 осіб про заведення української мови в учительських семінаріях і народних школах, а в ч. 128 того самого часопису вміщено аналогічну петицію учнів херсонської учительської семінарії [23, с. 293-295]. Дня 5 лютого 1907 р. учні Глухівського учительського інституту подали за

*На ювілейний дар українського громадянства М. Лисенкові з нагоди його 35-літньої музично-літературної діяльності М. Лисенко відкрив р. 1904 в Києві першу українську за духом музично-драматичну школу, хоча викладовою мовою її мусила бути російська мова. В числі абсолювентів тої школи були, м. ін., наші відомі музики Кирило Стеценко та Олександр Кошиць. Після смерті М. Лисенка (6 листопада 1912 р.) школа дістала назву - «музично-драматична школа ім. Миколи Лисенка», а р. 1918 її перетворено на Державний музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка [96, с. 52; 53, 56].

підписом 36 осіб петицію про заведення в інституті навчання української літератури та історії України українською мовою [56, с. 134-135].

Зрозуміла річ, що усі ті пропам'ятні записки, петиції не мали успіху, але вони мали той наслідок, що пробуджували свідомість серед шкільної молоді, що через десять років взялася до відбудування української держави. І справді, націсальна свідомість серед шкільної молоді середніх і нижчих професійних шкіл зростала, особливо в учительських і духовних семінаріях. Так, напр., уже від початку ХХ ст. національно свідомі учні Кам'янецької на Поділлі духовної семінарії почали гуртуватися. Уже в 1901/2 шк. р. гурток шкільної молоді тої семінарії почав видавати на гектографі, в кількості 30-50 примірників, український часопис «Проба сил» за редакцією Павла Богацького [24, с. 47]. Пробудженню національної свідомості серед кам'янецьких семінаристів багато прислужився помічник інспектора тої семінарії Володимир Чехівський, але р. 1904 його звільнено з посади за те, що в фотографічній групі абсолювентів семінарії 1903/4 шк. р. він один був вшанований честі представляти начальство семінарії. Пішла чистка неблагонадійного під українським поглядом елементу, і багато вихованців семінарії спокутувало той свій гріх звільненням з семінарії, навіть декількох звільнено з останнього 6-го класу, хоч вони уже склали всі іспити. На щастя семінаристів, р. 1905 вступив на подільську катедру свідомий українець єпископ Партеній Левицький, і в семінарії запанувала українська атмосфера. Досить сказати, що 26 вересня 1905 р. на семінаріїнім концерті, з благословення архієрея, вперше в залі семінарії хор відспівав український гімн «Ще не вмерла Україна» в присутності почесних гостей, губернатора, жандармського полковника та іншого місцевого начальства [60, с. 52-53, 81-82, 208, 224].

Щодо польських шкіл слід згадати, що 24 серпня 1906 р. царський уряд скасував кару за таємне навчання польською мовою, але лише в грудні 1907 р. уряд оголосив право на існування польських шкіл. Проте право те було недовговічне: уже від 1909 р. полякам знов довелося організувати таємні польські школи [90, с. 17].

Позашкільна освіта

Нове століття внесло в ту ділянку народної освіти найбільше оживлення. Заснування українських політичних партій сприяло поширенню поруч з нелегальною літературою української легальної книжки серед українського селянства і робітництва. Цензурні утиски ставили тяжкі рамки для української книжкової продукції, а міністерські правила 15 травня 1890 р. про народні бібліотеки майже цілковито відтяли доступ української книжки до народної бібліотеки. Отож, нове

століття починається під знаком боротьби за свободу українського слова. Вже р. 1901 харківське Товариство грамотності ухвалює клопотатися про допущення в шкільні народні бібліотеки всіх видань того Товариства, а також про поширення загальноцензурних правил і на рукописи українською мовою [79, с. 88. Документи]. Тоді ж таки полтавський Кустарний з'їзд виніс постанову про видавання популярних брошур з кооперації українською мовою [5, с. 88. Документи]. Те саме питання порушив I Всеросійський кустарний з'їзд у Петербурзі в березні 1902 р., з ініціативи відомого українського «артільного батька» Миколи Левитського до резолюції щодо мови видань, призначених для кустарів: поправка його голосила, що ті видання можуть бути не лише російською, але й іншими мовами. На знак протесту М. Левитський вийшов із зали засідання, а за ним вийшло багато членів з'їзду. Д. Тімірязев оголосив перерву, під час якої прибув на з'їзд міністр земельних справ. Після перерви Д. Тімірязев поставив поправку М. Левитського на голосування, і з'їзд ухвалив її одногосно [113, с. 109. Документ].

Дня 30 серпня 1903 р. у Полтаві відбулося урочисте свято відкриття пам'ятника Ів. Котляревському. Коли після привітань, що їх виголосили галицькі і буковинські гості на зборах під головуванням міського голови п. Трегубова почала читати адресу по-українському делегатка чернігівського Драматичного товариства О. Андрієвська, то голова зборів заявив, що, на підставі наказу міністра внутрішніх справ, не може допустити проголошення привітань українською мовою, виняток встановлено, з дозволу губернатора, лише для закордонних гостей. Тоді почалися вигуки протестів, дехто з делегатів демонстративно залишив залу зборів, а адвокат з Харкова Микола Міхновський заявив, що він, не маючи можливості прочитати українську адресу від харківських громадян, забирає адресу з собою, а лише обгортку передає на руки голови зборів. Одночасно звернувся до голови зборів з проханням занести до протоколу самий цей епізод та видати йому випуску з протоколу для скарги до Сенату, бо нема закону, що забороняє би українцеві говорити рідною мовою. Таку саму заяву зголосив і чернігівський адвокат Ілля Шраг. Полтавська міська дума зі свого боку подала скаргу до Сенату на міністра внутрішніх справ. Лише р. 1906 Сенат постановив - заборону виголошувати українцям привітання рідною мовою на полтавським святі «отміїнить» та «поставить на видь министру внутреннїх дѣлъ на правильность его дѣйствїей» [39, с. 280-281]. Про скандальний перебіг урочистого засідання в пам'ять Ів. Котляревського розповів у своїх спогадах тогочасний радник полтавської міської думи чех Федір Коваржик, правдиво зауважуючи:

«Де є тут логіка?.. Заслуга Котляревського полягає в тому, що він поновив українську поезію та почав промовляти рідною мовою до свого народу, а тепер той народ не може уславити свого поета рідною мовою. За що ж йому поставлено пам'ятник, як не за те, що він плекав українську мову? Збірку на той пам'ятник дозволив уряд, він же дозволив поставити самий пам'ятник і вмістити на пам'ятнику українські цитати, отож сам пам'ятник говорить по-українському, а ти (народе. - С.) не смієш так говорити» [36, с. 189].

У грудні 1903 р., коли на верхах повіяло вільнішим духом внаслідок невдач Росії у війні з Японією, правління Благодійного товариства в справі видання загальнокорисних і дешевих книг (в Петербурзі) подало прохання до св. Синоду про дозвіл видати в першу чергу бодай св. Четвероєвангеліє в перекладі Пилипа Морачевського. Діставши негативну відповідь, правління Благодійного товариства подбало зацікавити тою справою академіка Олександра Шахматова, і той добився згоди президента Академії наук вел. кн. Костянтина Костянтиновича порушити ту справу в Академії наук. Заручившись наперед прихильним ставленням до видання Четвероєвангелія українською мовою з боку міністра внутрішніх справ кн. Петра Святополка-Мірського, президент Академії наук звернувся до голови Комітету міністрів гр. Сергія Вітте з проханням поставити справу українського Євангелія на порядок денний при обговоренні в Комітеті питання про скасування цензурних обмежень. С. Вітте покликвав на засідання Комітету міністрів як президента Академії наук, так і голову св. Синоду петербурзького митрополита Антонія Вадковського. Після промови вел. кн. Костянтина з позитивним висновком в справі видання Євангелія українською мовою митрополитові залишилося приєднатися до того висновку. Отож, св. Синод доручив переведення цілої справи знаному уже нам подільському єпископові Партенію Левицькому, а Академія наук утворила спеціальну комісію, що взяла на себе редакцію перекладу П. Морачевського з тим, що остаточна редакція належитиме єп. Партенієві [39, с. 386, 388, 392, 396-397]. Друкування четвероєвангелія розпочато 1906 р. в московській синодальній друкарні, а скінчено його 1911 р. Єпископ Партеній поклопотався перед синодальною друкарнею, щоб видрукувала перед Великоднем 1906р. на окремих аркушах великоднє Євангеліє. Отож, в Кам'янець-Подільським соборі вперше 1906 р. пролунало з церковного амвону Великоднє Євангеліє українською мовою, що його читав сам єпископ Партеній. З його ж наказу подільська консисторія розіслала усім парафіянам подільської єпархії великоднє Євангеліє українською

мовою перед самим Великоднем [75, с. 91. Документи]*.

Р. 1904 українська інтелігенція, що зійшлася в Києві для вшанування ювілею українського письменника Івана Нечуя-Левицького, ухвалила клопотання перед урядом про управління становища української літератури та вибрала для того делегацію в складі Олени Пчілки-Косач, Миколи Дмитрієва, Володимира Науменка та Іллі Шрага. Слідом за тим починаючи пішли різні українські організації, складаючи петиції про потреби української школи та українського слова. Так, київське Товариство грамотності в засіданні 27 жовтня 1904 р. ухвалило клопотання про скасування таємного закону 1876 р. та про усунення усяких перешкод, що стоять на шляху допущення до шкільних, сільських і безплатних бібліотек-читалень українських видань [64, с. 157-162]. З Києва до петербурзької Комісії в справі перегляду закону про друк (на чолі Комісії стояв сенатор Д. Кобек) надіслано телеграму за підписом українських учених і письменників (В. Антоновича, Б. Грінченка, С. Єфремова, А. Кримського, І. Нечуя-Левицького, Л. Старицької-Черняхівської, І. Стешенка і ін.) про необхідність свободи друку для видань українською мовою. До тої самої Комісії надіслано телеграму з Лубень за підписом 16 осіб, в тім числі В. Шемета та письменниці Любові Яновської [115, с. 253-255. Текуція изв'єстія]. Севастопільський гурток драматичної штуки надіслав Комісії Д. Кобека листову доповідь про урівняння прав українського слова з іншими мовами [117, с. 62-63. Тек. изв.]. Громадяни м. Харкова надіслали голові Комітету міністрів гр. С. Вітте писемну доповідь в справі скасування обмежень українського слова. Доповідь та кінчається такими словами: «В ім'я здорового розуму і людської справедливості просимо, щоб українська мова користувалася в Росії всіма правами літературної та живої мови щоб з неї було знято тяжкі пута таємного закону 1876 р., щоб відкритий був у Росію шлях для усіх галицько-українських видань» [119, с. 253-254. Тек. изв.]. Піроговський лікарський з'їзд у Москві 1905 р. ухвалив резолюцію про звільнення від цензури усіх листків і брошур медичного змісту як на російській, так і на інших національних мовах [120, с. 205. Тек. изв.].

Незважаючи на однодушне і енергійне домагання громадянства на введення української мови в школі та в пресі, царський уряд продовжував

*О. Лотоцький у своїх спогадах пише, що архієпископ Партеній (1909 р. єпископ Партеній був переведений до Тули в сані архієпископа) ухилився від ініціативи порушити в св. Синоді питання про продовження друку св. Письма українською мовою [39, с. 399]. Проф. М. Сагарда в своїй статті про переклади Св. Письма на українську мову в XIX і XX ст. вказує, що архієпископ Партеній 1911 р. поставив в Синоді питання про продовження видання Св. Письма і перш за все діяній апостольських. «та на цьому справа й стала, тільки редактор вислухав багато дечого прикрого, бо тоді вже віяло іншим вітром» [68, с. 1350].

свою національну політику. Так, уряд систематично відхиляв усі клопотання про дозвіл видавати часописи українською мовою, про допущення української мови на з'їздах і різних урочистих зборах.

Не претендуючи на вичерпність, надаю тут відомості на основі даних, що їх вміщено в «Київській Старині» в рр. 1900-1905, про відмову у видаванні часописів українською мовою того часу, а саме, відмовлено видавати таким особам намічені ними часописи: Г. Семешкові - «Громадянин» в сл. Покровській; З. Ткаченкові - «Село» в Катеринославі; С. Єфремову - «Вік» у Києві; Федерченкові - «Неділя» у Києві; М. Шеметові - «Поступ» в Лубнах; Ерастові - «Поступ» в Катеринодарі; д-рові І. Липі - «Лікарський Порадник» в Одесі; д-рові І. Луценкові - «Новини» в Одесі; Т. Калениченкові - «Робітник» в Полтаві; Євгенії Муркен - «Хлібороб» в Одесі; Є. Чикаленкові і М. Левицькому «Селянин» в Києві; Н. Гавриленкові і В. Яблоновському - «Степ» в Херсоні; І. Нечуєві-Левицькому - «Промінь» в Києві; М. Яворському - «Рілля» в Чернігові.

Р. 1904. др. проф. німецької техніки в Празі Іван Пулюй, українець з роду, надіслав Академії наук у Петербурзі яко дар Біблію в перекладі на українську мову, що її видало Британське біблійне товариство*, з проханням поклопотатися про дозвіл поширювати те видання на Україні. Неодмінний секретар Академії наук 13 жовтня 1904 р. надіслав подяку І. Пулюєві за дар з повідомленням, що прохання його надіслано до Головного управління в справах друку. Зрозуміла річ, прохання те лишилося без наслідків [57, с. 64-65]. Проф. І. Пулюй в лютому 1905 р. надіслав два примірники Псалтиря українською мовою голові Комісії в справі перегляду закону про друк Д. Кобекові з проханням поклопотатися про дозвіл поширення Псалтиря українською мовою серед ранених українців у японській війні, обіцяючи пожертвувати для тої мети 2000 примірників Псалтиря. Проф. Пулюй так і не дістав ні подяки, ні відповіді на свого листа від п. Кобека. Зовсім інакше поставився до аналогічного прохання І. Пулюя - поширювати Псалтир серед полонених українців у Японії - генерал Нога. Бюро, що завідувало російськими полоненими, надіслало проф. Пулюєві такого листа: «Іменем генерала Ноги бюро має шану повідомити вас, що ваше бажання може бути виконано. Визначені вами книжки для нещасних військових полонених можете надіслати на адресу бюро до Токіо». Проф. Пулюй надіслав до Токіо 1000 примірників Псалтиря [108, с. 265-266. Тек. изв.].

Восени 1905 р. царський уряд заборонив учасникам Археологічного

*Др. проф. І. Пулюй брав участь в перекладі Біблії на українську мову спільно з П. Кулішем. Після смерті П. Куліша (1897) І. Пулюй переклав Псалтир, а І. Нечуй-Левицький декілька частин Біблії.

з'їзду в Катеринославі читати реферати українською мовою, внаслідок чого учені з Галичини і Буковини відмовилися взяти участь в тому з'їзді. З приводу тої заборони виголошено на самому з'їзді протест за підписом 40 членів з'їзду (усіх було 106 членів), а другий протест був від осіб, що не побажали через ту заборону взяти участь у з'їзді, за підписом 290 осіб [62, с. 26, 27. Документи].

Наприкінці 1904 р. Комітет міністрів мусів признати, що таємний закон 1876 р. «стоїть на перешкоді підвищенню сучасного низького рівня селян українських губерній», а тому звернувся до Академії наук, до Київського і Харківського університетів та до київського і харківського генерал-губернаторів з проханням подати свою думку в тій справі. І коли Комітет міністрів, розглянувши докладну записку Академії наук про необхідність скасування заборони українського («малорусского») друкованого слова та прихильні відповіді університетів і генерал-губернаторів, подав Миколі II доповідь про скасування заборони українського слова, то цар власноручно поклав на доповіді такий напис: «Несвоевременно». Але за місяць, під натиском революційної бурі, Микола II змушений був у маніфесті з дня 16 жовтня 1905 р. обіцяти «правдиву свободу друку» [22, с. 62].

І справді, наказом з дня 24 листопада 1905 р. встановлено для українського народу право на свою пресу. З того часу увійшов у життя правопис, «кулішівка», правда, з деякими змінами проти того правопису, що його виробив П. Куліш. Перший український часопис тижневик «Хлібороб» вийшов без попереднього дозволу в Лубнях на Полтавщині 12 грудня 1905 р. за редакцією Миколи Шемета. Всього вийшло п'ять чисел того часопису, причому четверте число сконфісковано з наказу влади, а після п'ятого числа заборонено видавати «Хлібороб» [28, с. 137]. Не дуже щасливий був і перший український щоденник «Українська Думка», що почав виходити 31 грудня 1905 р. у Києві (видавцями часопису були Володимир Леонтович, Василь Симиренко та Євген Чикаленко, а фактичним редактором Федір Матушевський): перше число сконфісковано, а 18 серпня 1906 р. після тусу в редакції часопис цілковито заборонено. Все ж за місяць, а саме 15 вересня 1906 р. Є. Чикаленко почав видавати часопис «Рада». Першим українським тижневиком з попередньою цензурою був «Рідний край» в Полтаві, перше число вийшло 24 грудня 1905 р. за редакцією М. Дмитрієва. Р. 1906 виходили у світ, крім «Ради» та «Рідного краю», такі українські часописи: в Києві - «Молода Україна», «Боротьба», «Нова Громада», «Шершень», в Харкові - «Порада», «Слобожанщина»; в Катеринославі - «Добра порада», «Запоріжжя»; в Одесі - «Вісти», «Народна справа»; в Могилеві

Подільським - «Світова Зірниця», в Хотині - «Зоря», «Хата», в Москві - «Зоря», в Петербурзі - «Вільна Україна», «Українське бджільництво» [28, с. 137-148].

Але недовговічне було життя багатьох з тих часописів: одні з них перестали виходити чи то з причини невмілого редагування, чи то за браком передплатників, а інші завчасно вмерли внаслідок урядової заборони. Українська преса підпадала не лише судовій розправі, але й адміністративним карам. Про становище української преси за часів реакції, що наступила незабаром після революції 1905 р. можуть свідчити ті факти, що їх занотував у своїм щоденникові видавець «Ради» Є. Чикаленко. Так, напр. під датою 15 січня 1909 р. читаємо: «Тепер найбільше штрафує адміністративно губернатор, помимо цензурного комітету. Цензурний комітет лише до суду позиває, але суд не такий страшний, як адміністрація. На суді все таки розбирають справу, можна якось виправдатися, виговоритись, а з адміністрацією діло просте: зробіть постанову «взыскать» з такої-то газети стільки-то рублів штрафу за таку-то статтю, і околочний збере. Ну, просто, як експропріатори: «Руки вверх» і край! Ніякі виправдовування, прохання, не помагають, а скаржитись нікому!» Під датою 20 лютого 1909 р. такий запис: «Сьогодні нас оштрафовано на 30 руб. за звичайну передову Єфремова». Під датою 22 березня 1910 р. такий запис: «Вчора М. І. Павловський, наш редактор, сів у тюрму на два місяці по приговору суду за статтю С. О. Єфремова про вище духовенство». А ось запис під датою 31 травня 1910 р.: «Сьогодні нас оштрафовано на 200 руб. за незначну статтю С. Єфремова про знищення автономії Фінляндії» [82, с. 48, 66, 121, 135]. Проте редакція «Ради» не здавала позицій і продовжувала видання часопису аж до другого дня після оповіщення війни між Росією та Німеччиною, коли адміністративна влада закрила єдину українську щоденну газету «Раду». Слід за «Радою» протягом місяця закрито майже всі періодичні українські видання на Україні*, в тім числі і «Літературно-Науковий Вістник», що його 1907 р. перенесено зі Львова до Києва, та педагогічний місячник «Світло».

До речі, коротко розповім тут історію «Світла». Перше число «Світла» вийшло у Києві у вересні 1910 р. Поява його була повною несподіванкою

*Р. 1914 виходили такі українські часописи: в Києві - «Дзвін», «Записки Наукового Товариства у Києві», «Згода», «Літературно-Науковий Вістник», «Маяк», «Молода Україна», «Наша Кооперація», «Рада», «Рілля», «Світло», «Сяйво», «Україна», «Українська хата», в Полтаві - «Вістник Життя і Знання», в Гадячі - «Рідний край». Крім того, поза Україною в царській Росії виходили у Петербурзі «Український Студент» та в Москві «Українська Жизнь» (російською мовою) [28, с. 206-213, 276].

для загалу українського учительства і громадянства. Справді, в той час на Україні не було не тільки жадної української легальної школи, а навіть не вільно було учителеві вживати в школі української мови під час пояснювального читання. А тут раптом виходить український педагогічний журнал, призначений для сім'ї та школи. Душею і першим редактором «Світла» був талановитий народний учитель Григорій Шерстюк, що одразу після закінчення учительської семінарії почав працювати в школі як свідомий українець. Та не довго довелося йому вчителювати, за участь у визвольнім русі посаджено було його до в'язниці, після чого вже не могло бути вороття до учительської праці. Але Г. Шерстюк не відійшов від справи рідної школи: склав підручник української граматики, став одним з фундаторів видавництва «Український Учитель» та заснував разом з своїми однодумцями «Світло», що його редагував до дня своєї смерті (24 жовтня 1911 р.). Після смерті Г. Шерстюка редактором був Вячеслав Прокопович, за винятком кількох чисел, що їх редагували Спиридон Черкасенко та Дмитро Дорошенко. Вийшло всього 36 чисел «Світла» (по 9 чисел річно); останнє число за вересень 1914 р. залишилося лише в коректурі [71, с. 2-3].

Отож, після оповіщення війни між Росією та Німеччиною з українських часописів залишилися лише «Рідний Край», що в р. 1915 і 1916 виходив «ярижкою» у Гадячі на Полтавщині, за редакцією Олени Пчілки, та «Рілля» - хліборобський ілюстрований часопис, що виходив від 1910 р. у Києві. Довелося далі перейти до примітивного способу друкування на шапірографі або сектографі (так вийшло 1915 р. п'ять чисел «Боротьби», органу київської групи українських соціалістів-революціонерів, одне число «Вільної Думки», органу української радикально-демократичної спілки, три числа «Зорі Київської», органу середньошкільної молоді), або переносити видання з Києва до інших міст України і навіть поза її межами (напр. замість «Літературно-Наукового Вістника» видано три числа «Основи» в Одесі, а в Москві виходили «Тепла Роса» (вийшло два числа) та «Промінь» (вийшло чотири числа) [28, с. 213, 215, 216, 220].

Цікаво, що коли редакція «Ради» звернулася до військової влади з проханням про відновлення «Ради», то на тім проханні покладено таку резолюцію: «Пусть лучше не просят» [22, с. 65]. Цензурна політика церковної влади щодо українського друкованого слова знайшла в тій безцеремонній резолюції свій характерний вислів, що, безперечно, назавжди збережеться в історії великостраждальної української преси.

Книжкова продукція вже з першого року ХХ ст. зазнала тяжкі утиски: з 45 українських рукописів не дістали дозволу на друк 22 рукописів, себто 49%. В числі недозволених рукописів були безвинні рукописи, як, напр.

«Святі Кирил та Методій» П. Куліша, «Як жиє тіло людське» Стрижевського, і т. п. Р. 1901 цензура не дала дозволу на друк, напр., таких брошур. «Про комах» Степовика, «Про вулкани» його ж; р. 1902 заборонено друкувати «Великий войовник» (про Олександра Македонського) Б. Грінченка, «Про вису» д-ра Олександра Черняхівського, «Розмова про сільське господарство» Є. Чикаленко*, і т. д. [71, с. 145]. Незважаючи на всі утиски цензури, видавництва «Вік» у Києві та «Благодійне Товариство» у Петербурзі спромоглися видати до 1906 р. велику кількість брошур і збірників. Так, «Благодійне Товариство» від 1900 до 1906 р. видало 34 брошур, з них 5 брошур Є. Чикаленка «Розмови про сільське хазяйство» в кількості 80 тисяч примірників; видавництво «Вік» видало, крім значної кількості брошур, три томи збірника «Вік», «Літературний збірник на спомин О. Кониського», «На вічну пам'ять Котляревському» і ін**.

Якимсь чудом сенаторові Андрію Марковичові, голові Товариства ім. Шевченка для допомоги незаможним студентам вищих шкіл Петербурга, родом з південної Росії, вдалося 3 жовтня 1905 р. добути від начальника Головного Управління в справах друку дозвіл на видання повного «Кобзаря», що його і виконало те Товариство спільно з «Благодійним Товариством». Перше видання «Кобзаря» вийшло в кількості 10 тисяч примірників ціною 1 крб. 50 коп. За три місяці те видання цілком розійшлося. Р. 1907 вийшло друге видання повного «Кобзаря» в 25 тисячах примірників, але р. 1910 видавців його притягнуто до судової відповідальності. Справа доходила до Сенату. Сенат затвердив присуд Судової палати, а саме - знищити 104 сторінки друку, а процес проти видавців припинити [40, с. 133, 137, 140-142].

Дня 26 квітня 1906 р. вийшов наказ, що встановив вільний друк книжок без попередньої цензури, і це одразу вплинуло на розвиток української книжкової продукції. Так, уже р. 1908 вийшло 220 українських книг і брошур, крім часописів. Повстала ціла низка нових видавництв, як «Час», «Лан», «Криниця» і ін., та нових книгарень у Києві та на провінції. Книжкова продукція трималася далі майже на одному рівні, як про те свідчать дані за 1912-1914 роки: 1912 р. видано 198 назв книжок, 1913 р. 201, 1904 р. 216. З числа книг, що вийшли у світ 1913 р., слід згадати тут, як першу книгу з педагогіки українською мовою, призначену для учителів і виховників, «Проблеми виховання й

*Пізніше «Розмови» Є. Чикаленка дістали цензурний дозвіл.

**Видавництво «Вік» з 1918 р. припинило свою діяльність, бо «старі методи видавництва вже не пасували до нових обставин». За час свого існування «Вік» видав 140 назв у кількості 560000 примірників на суму щонайменше 200000 крб. по книгарській ціні [95, с. 111].

навчання» Якова Чепіги (Я. Зеленкевича) обсягом в 156 + 2 печ. сторінок.

З початком війни 1914 р. до самої революції 1917 р. українське друковане слово підпало майже цілковитій забороні не тільки на території Росії, але й на окупованих російським військом українських землях - в Галичині та Буковині. Ось дані про українську книжкову продукцію за два роки війни: 1915 р. видано всього 73 назв українських книжок, 1916 р. 79 назв [34, с. 66-67].

Отож, як бачимо, воєнні роки, що принесли страшні репресії проти українського слова, тяжко відбилися на українській книжковій продукції. Революція 1905 р. принесла полегкості також в бібліотечній справі. Насамперед, міністр внутрішніх справ видав 2 грудня 1905 р. обіжник про скасування правил 15 травня 1890 р. Народні бібліотеки, що не були в шкільних приміщеннях, мали право мати у себе книги і часописи, що їх не вилучено з обігу в імперії. Трохи згодом, а саме 27 лютого 1906 р., міністерство освіти видало обіжник, що дозволяв народним бібліотекам при школах набувати книжки та періодичні видання, допущені до публічних бібліотек і читалень. Але через шість років міністерство освіти видало правила з дня 9 червня 1912 р., щоб знов обмежити порядок комплектування пришкільних народних бібліотек, а саме, ті бібліотеки мали право набувати книжки, що їх апробував Учений комітет міністерства освіти для учнівських бібліотек нижчих і середніх шкіл, а крім того, могли набувати книги і часописи, що їх не вилучено з обігу в імперії, якщо відповідний інспектор народних шкіл не матиме заперечень проти поданого йому списку книг і часописів. А, головне, правила 9 червня 1912 р. встановили, що пришкільні народні бібліотеки стають власністю відповідних шкіл.

Про те, як згубно відбилися правила 9 червня 1912 р. на долі пришкільних народних бібліотек, можна вказати на такий приклад: в Київській губ. на вимогу дирекції народних шкіл підпали виключенню з обігу пришкільних народних бібліотек усі твори українською мовою, а т. зв. павленковські народні бібліотеки* зовсім зачинено. Багато земств подало до Сенату скаргу на незаконність правил 9 червня 1912 р. Тільки новий міністр освіти гр. П. Ігнат'єв 21 травня 1915 р. скасував згадані правила з дня 9 червня 1912 р. [43, с. 186-187].

Зріст народних бібліотек йшов дуже помітно. Так, напр., в Харківській

*Відомий російський книговидавець Флорентій Павленков, який помер 1900 р., заповів відкрити на кошти після ліквідації його підприємства 2000 народних бібліотек у різних губерніях, асигнувши на кожну бібліотеку 50 крб., з тим, що місцева установа (земство, місто, сільська громада і т. п.), асигнує з свого боку не менш 50 крб., на придбання книжок для бібліотеки та забезпечить її приміщенням і дальшим утриманням.

губ. 1911 р. налічувалося 684 народних бібліотеки, причому на кожну бібліотеку припадало пересічно 795 книжок, в Чернігівській губ. 1915 р. було 293 народних бібліотек, на кожну бібліотеку припадало пересічно 597 книжок, в Київській губ. - 1912 р. було 322 народних бібліотек, на кожну бібліотеку припадало пересічно 438 книжок [43, с. 1-а, 2-а, таблиці]. Але в народних бібліотеках України, з причини обмеженого каталогу дозволених книг для їхнього комплектування, українські книжки становили непомітну частину - від 3 до 6% усіх книжок.

До організації народних бібліотек від 1906 р. взяли нові культурно-освітні товариства «Просвіта», що виникали на Україні на основі тимчасових правил про спілки товариства з дня 4 березня 1906 р. Перша «Просвіта» повстала ще до видання тих «Правил» - в Катеринославі (статут «Просвіти» затверджено 8 жовтня 1905 р.), а слідом за нею в Одесі, Кам'янці на Поділлі, Києві, Чернігові та інших містах і селах. Усього було до сорока «Просвіт», з них найдіяльнішою слід визнати катеринославську, що й після закриття її восени 1914 р. «за проповідування сепаратизму» продовжувала свою діяльність, як філія російського «Научного Общества» [20, с. 75], а також київську «Просвіту» (статут її затверджено 26 травня 1906 р.). На чолі київської «Просвіти» увесь час стояв Б. Грінченко. Вона, м. ін., розвинула широку видавничу діяльність. За час свого короткого існування влада закрила Київську «Просвіту» 10 квітня 1910 р., видала 34 книжок в 163 700 примірниках* [54, с. 239]. Київська «Просвіта» передала свою бібліотеку, що налічувала до 3000 томів, в тимчасове користування київському Громадянському товариству. У квітні 1917р. Київська «Просвіта» відновила свою діяльність, але, за браком відповідного помешкання, не могла забрати своєї бібліотеки з помешкання київського Громадянського товариства. Так протяглося аж до гетьманату, коли помешкання Громадського товариства підпало реквізиції. Отож, книжки Київської «Просвіти» довелося звалити до склепу, і тільки в кінці 1918 р. перенесено їх в нове помешкання «Просвіти» і відкрито бібліотеку для користування [30 с. 43-44].

Перед революцією 1917 р. «Просвіт» уже не залишилось, всі «Просвіти» зліквідувала адміністративна влада, що від самого початку ставила різні перешкоди поширенню «Просвіт». У багатьох місцях адміністрація не давала дозволу на відкриття «Просвіти» (напр., в Харкові, Черкасах, Полтаві, Лубнях), так що ініціатори старалися в таких

*За іншими даними, київська «Просвіта» видала 36 назв книжок в кількості 173 760 примірників [30, с. 40].

випадках дістати дозволу на відкриття бодай українського клубу, що до певної міри заступав «Просвіту». Хоч і нечисленні були «Просвіти», хоч їхня діяльність була недовговічна, проте вони пустили глибоке коріння та дали добрий врожай уже в перших днях революції 1917 р.

Щодо публічних бібліотек - згадаю тут, що р. 1907 для Одеської публічної бібліотеки збудовано спеціальний дім, одну з найкращих бібліотечних будівель в Росії. Того самого року в тій бібліотеці налічувалося до 170 000 томів. Згодом (1919) вона дістала від свого куратора гр. М. Толстого його власну бібліотеку, що складалася переважно з розкішних видань, надрукованих, а іноді витканих на шовку, атласі, японським папері і т. п. в мистецьких шкіряних оправах з власноручними ілюстраціями малярів та з автографами авторів. За свідоцтвом бібліофілів, ні в одній з столичних бібліотек Росії нема такої цінної збірки розкішних видань XIX ст. [88, с. 143, 145]. Р. 1901 збудовано для Харківської громадської бібліотеки спеціальний дім, згідно з вимогами бібліотечної техніки. Бібліотека мала дві філії в робітничих районах м. Харкова. Р. 1913 бібліотека налічувала 165.148 книг, брошур і часописів [89, с. 52, 54]. Р. 1911 Київська міська Дума збудувала біля царського саду спеціальний дім для міської публічної бібліотеки.

З часу реакції після революції 1905 р. почався похід царського уряду проти українців і всього українського. Міністр внутрішніх справ П. Столипін своїм обіжником з дня 20 січня 1910 р. наказав губернаторам не дозволяти засновувати «інородчеські» товариства, в тім числі і українські, бо «об'єднання на ґрунті національних інтересів веде до збільшення основ національної відрубності й розбрату та може викликати наслідки, що загрожуватимуть громадському спокою та безпеці». Місцева влада ретельно взялася переводити в життя директиви П. Столипіна. Щоб допомогти місцевій адміністрації на Україні в боротьбі з «мазепинством», київський «землячок» Сергій Щоголів випустив 1912 р. книжку під назвою «Украинское движение какъ современный этапъ южнорусского сепаратизма», де подав докладні відомості про всі ті установи, організації, часописи та окремих «свідомих» українських діячів, що беруть активну участь в українському русі. І кого він тільки не заніс до свого реєстру правничих і фізичних осіб з маркою «неблагонадійних», розуміється, з точки зору правовірного російського патріота. Тут знайдено в числі неблагонадійних установ імператорську російську Академію наук і св. Синод, що насмілилися прихильно висловитися про скасування обмежень щодо друкованого українського слова, земельні і міські самоврядування, в тім числі навіть реакційну київську міську Думу, бо вона 1911 р. допустилася «нездорової тенденції» тим, що здала в оренду

театр «Народного Дому» Миколі Садовському, хоч були і інші претенденти; в числі організацій різних «Просвіт», клубів, культурно-освітніх товариств, що мали свій осідок на Україні, знаходимо також «Московское общество славянской культуры» з його українською секцією, а в списку окремих діячів фігурують академіки Федір Корш і Олександр Шахматов, що найбільше спричинилося до видання записки Академії наук - «Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусского печатного слова»; професора Д. Овсянік-Куліковського, що насмілювався на Шевченківським акті Академії наук 27 лютого 1911 р. назвати поезію Т. Шевченка «благовістом майбутнього відродження України»; подільського єпископа Партенія, «український світогляд якого, перенесений в напівспольщену подільську єпархію, дав такі буйні прирости, що дивують кожного неупередженого побутового історика своєю логічною і психологічною потворністю» [86, с. 143, 152, 153, 321. 418-419, 422].

Не стану тут наводити характеристики таких діячів, як М. Грушевський, С. Єфремов і ін, з-під пера С. Щоголева: їхню специфічну «соковитість» читач може собі уявити уже з поданого тут матеріалу. У всякому разі С. Щоголів дуже прислужився своєю «працею» агентам наступників П. Столипіна (його забито в Києві 1911р.) в боротьбі з «сепаратизмом», бо саме з часу виходу в світ тої «праці» фантазія місцевої влади не знала меж в справі задушення українського руху. Наведу тут для прикладу декілька ілюстрацій.

Р. 1912 місцева влада закриває одну за одною «Просвіти», що ще збереглися; закриває 11 жовтня 1912 р. український клуб у Києві; конфіскує в бібліотеках і книгарнях українські книжки, а 26 лютого 1913р., з наказу духовної цензури, конфіскує в Києві в книгарнях «Літературно-Наукового Вістника» і товариства «Час» репродукції святих образів Спасителя і Божої Матері пензля Осипа Курилася; в багатьох селах передплатники не дістають українських часописів, бо сільські старости дістали звідкілясь приказ нищити українські часописи; деякі передплатники змушені міняти адресу, як про це довідуємося, напр., з листа одного учителя з Поділля до редакції Київської «Ради»: «З першого вересня (1913 р. - С.) я вкажу другу адресу. Примушує мене це робити шкільне духовне начальство, що звільняє усіх читальників «Ради». Але з 1 вересня я випишу «Раду» на адресу якого-небудь жида» [82, с. 357]. Р. 1914 директор народних шкіл Київської губ. Плеський звелів вилучити з народних бібліотек усі українські книжки; забороняються українські національні вистави, навіть «Натапка-Полтавка» (в Златополі) і т. д. Вершком безглузких репресій проти живого і друкованого слова була загальна заборона міністром внутрішніх справ М. Маклаковим ювілейного

святкування 100-ліття народин Шевченка, що знайшла гострий осуд навіть з боку Державної Думи саме 26 лютого 1914 р., в день Шевченкових роковин*. Найбільш зворушливо промовляли на тому засіданні Думи Федір Радічев та Володимир Дзюбинський, українець з Поділля. В своїй промові Ф. Радічев, м. ін. зауважив, що багнетам не вдається вловити ідеї. «Комісари і губернатори, - казав він, - можуть фальшувати вибори, але подавити національний рух вони не в стані». В. Дзюбинський в своїй промові, м. ін. казав: «Українство винне в тому, що воно не бажає миритися з примусовою національною смутою і вимагає законних гарантій для признання національних його особливостей. І було б дивно і, гадаю, соромно українському народові, коли б тої властивості, природної кожній національності, бракувало українству» [40, с. 121, 124, 126].

І все ж таки в темний час реакції не припиняється діяльність на полі позашкільної освіти, - навпаки, значно зростають бібліотеки, виклади, вистави, особливо в зв'язку з припиненням 1914 р. продажу спиртових напоїв.

Увесь розвиток позашкільної освіти завдячував діяльності громадянських організацій земств, міських самоврядувань, кооператив, просвітніх товариств та приватній ініціативі, тим часом як уряд ставив лише колючі загороди, щоб затримати той розвиток. Цікаво, що царський уряд уперше вніс до державного кошторису законом з дня 17 червня 1909 р. асигнування на позашкільну освіту всього п'ятидесяти тисяч карбованців на цілу Російську імперію!

Серед земств України найбільше розвинули свою діяльність в галузі позашкільної освіти харківське губерніальне земство, між іншим, воно організувало цілу низку додаткових вечірніх шкіл з дворічним курсом для дорослих, де навчання провадилося спеціальними учителями п'ять разів на тиждень по 2-3 години щовечора. На кожну таку школу губерніальне земство асигнувало 1500 крб. річно. Чимало прислужилося розвиткові позашкільної освіти на Харківщині також харківське Товариство грамотності.

* Р. 1911 міністр П. Століпін також заборонив святкувати на Україні 50-ті роковини з дня смерті Т. Шевченка. Тільки в Москві почне відбуватися ювілейне свято, що складалося з урочистої панахиди в день 26 лютого 1911 р., з двох урочистих зборів того самого дня по полудні для вислухання вступної промови гр. Ф. Дяка Барта «Шевченко - народний поет», а увечері - для вислухання рефератів: акад. Ф. Корша «Значення Шевченка серед поетів славянства», Антона Калішевського «Мотиви поезії Шевченка» та Олекси Новицького «Шевченко як маляр» - 5 березня 1911 р. у великій залі консерваторії відбулася вистава «Назар Стодоля» з «Вечорницями» П. Ніщинського та концерт з участю М. Лисенка, М. Садовського та артистів і артисток імператорських московських театрів. З числа привітань, виголошених на зборах 26 лютого, особливо визначалася промова Любові Яновської, делегатки від киян, що не могли у себе в своїй хаті належно вшанувати величне національне свято [2, с. 21, 29, 31].

Велику діяльність на полі позашкільної освіти розвинула також Перша київська народна аудиторія, що, накінець, дістала затвердження свого статуту дня 3 липня 1901 р. під назвою «Київське Товариство допомоги початковій освіті». Від 1902 р. утворено при тім Товаристві комісії - лекційна, народних читань та дитячих читань. Читання провадилися в різних аудиторіях, м. ін., у в'язницях - в київській губерніальній, в арештантських ротах, в арештнім домі. В останніх роках лекційна комісія організувала, крім лекцій з літератури, історії, природознавства, також з історії мистецтва та художні вечори літературно-музичної творчості, - так напр., 1913 р. був вечір колядок та вистава вертепу (Галаганівського) з коментарями. Товариство до 1913 р. видало 23 назви брошур, народних читань за час від 1882 р. до 1913 р. було 2105, відвідувань - 325812, лекцій - 377, відвідувань - 54716; дитячих читань - 308, відвідувачів - 97692; концертів і вечорів - 338, відвідувачів 101243; читань за допомогою Товариства - 19 259, відвідувачів - 214414 [87, с. 33, 45, 46, 55, 57, 58]. Р. 1915 - в днях 7-12 червня - відбувся в Харкові з ініціативи харківського Товариства грамотності перший з'їзд в справі позашкільної освіти, що мав своїм завданням внести певну плановість у тій ділянці та з'ясувати потреби позашкільної освіти. І той з'їзд однодушно привітав резолюцію автора цих рядків про конечну потребу запровадження української мови в позашкільній освіті [26]. Харківський з'їзд велику увагу уділив питанням мистецького виховання, організації народного театру, народних хорів, народних свят, мистецьких вистав і т. ін. Треба сказати, що і у тій ділянці позашкільної освіти позначився помітний поступ з перших років ХХ ст. Так, уперше появились пересувні мистецькі вистави, з ініціативи українського маляра В'ячеслава Розвадовського. Як уже згадувалося, Київське товариство допомоги початковій освіті улаштувало літературно-музичні вечора, - з числа їх згадаю тут вечір українських дум з участю Кобзаря Терешка Пархоменка та проф. Андрія Лободи, що виголосив відповідний реферат, Катеринодарське товариство аматорів вивчення Кубанського краю улаштувало 7 березня 1903 р. засідання, де кобзар Михайло Кравченко виконав декілька українських пісень, а С. Петлюра прочитав реферат на тему «Кобзарі, їхнє становище та значення» [109, с. 33. Документи]. Появились аматорські трупи з солом, - напр., в с. Позниках Лохвицького повіту, завдяки праці Василя Русина; м. ін., 7 жовтня 1901 р. селянська молодь в с. Позниках улаштувала виставу під керуванням М. Кропивницького. Йшла драма «Невольник» та «Прихожа» («Лакейская» М. Гоголя в перекладі на українську мову В. Русина) [49, с. 89-90]. У тому самому повіті, з ініціативи самих селян, повстали три селянські трупи, що почали

улаштовувати українські вистави. М.Кропивницький взяв на себе керування тими народними артистами [111, с. 16. Тек. изв.]. Як відомо, справі суто народних вистав присвятив останні роки свого життя М.Кропивницький, перебуваючи у себе на хуторі «Затишок» на Харківщині [52, с. 293-294]. В місті Ковалівці, на Полтавщині, з ініціативи місцевого помічника учителя, заснувався гурток аматорів, переважно з селян, для улаштовування українських вистав «Сватання на Гончарівці», «Бондарівна» і ін. [110, с. 37. Документи].

Появилось також багато селянських хорів. Напр., в с. Чулковому Брацлавського повіту утворився ще в 80-х рр. XIX ст. селянський хор, що складався на початку XX ст. з 40 осіб обох родів. Диригент того хору сільський учитель К. Лукашевич почав виступати зі своїм хором в інших місцях, щоб познайомити з вислідами своєї праці ширшу людність. З числа селянських хорів особливо визначився хор в кількості 180 осіб, що його організував лікар Порфир Демущкий в с. Охматові на Київщині. Ось що занотував про хор П. Демущкого у «Щоденникові» під датою 5 червня 1910 р. Є. Чикаленко: «Спів хору зробив на нас (Є.Чикаленка та В. Винниченка. - С.) величезне вражіння... я в музиці людина неграмотна, але змалку чую, як народ співає, і знаю, що він співає хорові пісні не так, як їх співають інтелігенти. В інтелігентських хорах мелодію (мотив) ведуть тенори та жіночі дисканти, а інші голоси їм вторять; в українських народніх хорах мелодію ведуть нижчі голоси-баритони, альти, а тенори чи дисканти, так звані підголосники, виводять варіації горою. От чому селяни, чуючи, як співають інтелігенти, кажуть, що пани співають, наче панахиду правлять, себто на церковний лад... Спів його (П. Демущкого. - С.) хору робить чаруюче вражіння своєрідністю, оригінальністю і неподібністю до європейського чи нашого інтелігентського та церковного співу. Велике діло робить др. Демущкий; шкода, що він на цілу Україну майже самотній. А тим часом тепер, коли просвітньої роботи не можна робити на селі, хоровий спів та театральні вистави багато можуть прислужитися до національного відродження нашого народу» [82, с. 139].

Отож, діяльність земств і різних культурно-освітніх організацій підготувала кадри робітників на полі позашкільної освіти з кола самого народу, що й застосували свій досвід дореволюційного часу до праці у власних позашкільних установах, що повстали з революцією 1917 р.

Раніш ніж перейти до огляду народної освіти з часу революції 1917р., подам у загальних рисах стан освітньої справи на Україні перед 1917р.

За даними Київського статистичного комітету, в селах Київської губ.

на 1 січня 1908 р. налічувалося дітей шкільного віку 344920, з них вчилосся в школах 136382, себто 208538, або 60,5% дітей залишилося без навчання [1, с. 92]. Р. 1910 не було прийнято до шкіл Київської шкільної округи, що охоплювала п'ять українських губерній, 171513 дітей, з них 101055 дітей не було прийнято через тісноту шкільних помешкань [38, с. 34]. За даними одноденного перепису народних шкіл, з них церковнопарафіяльних та шкіл грамоти - 6628, себто 59,6% [38, с. 33]. Р. 1915 на Наддніпрянській Україні було всього 19340 шкіл, де вчилосся 1663000 дітей.

Але що могла дати дітям наука в народних школах особливо в церковнопарафіяльних та школах грамоти, коли ті школи були чужі дітям і своєю мовою, і всім своїм духом?

Ще гірше стояла справа з позашкільною освітою, що не могла користуватися українською мовою та сприяти розвитку української культури.

Чужа для українського народу шкільна й позашкільна освіта неминуче вела до послідовного підупаду української культури. Рецидивізм неписьменності - це безпосередній наслідок русифікаційної політики церковного режиму*.

Український народ, що уже 1654 р. викликав здивування чужинців своєю культурою, почав поволі тратити своє культурне надбання.

Зрозуміла річ, що «дерусифікація» школи і освіти взагалі стала першим гаслом українського народу вже з першого дня революційного руху 1917 р.

Приступаючи до огляду стану народної освіти від революції 1917 р. (8 березня н. ст.) до кінця листопада 1920 р., мушу насамперед указати, що Україна за той час пережила декілька змін влади, з яких кожна якщо не вносила щось свого нового, то бодай руйнувала старе в системі та організації народної освіти, а тому для кращого розуміння історії народної освіти тої доби необхідно встановити певні періоди, зв'язуючи їх з пануванням тої чи іншої влади на Україні.

Отож, на мій погляд, всю означену тут добу можна поділити на чотири періоди.

Перший період - час влади Тимчасового російського уряду від 8 березня 1917 р. до видання 10 червня 1917 р. І Універсалу Української Центральної Ради, що покликав до життя Генеральний секретаріат, в тім числі і Секретаріат освіти.

*Рецидивізм неписьменності констатують матеріали багатьох земств. Напр., в Чернігівській губ. були випадки, що за 3-4 роки по закінченні школи учні зовсім забували читати [14, с. 46].

Другий період - від І Універсалу Української Центральної Ради до 30 квітня 1918 р., коли німці розігнали Українську Центральну Раду та утворили Гетьманат. Цей період обіймає також одномісячну окупацію російськими більшовиками частини України, але та окупація була остільки короткочасовим епізодом, що більшовицька влада не встигла й почати роботу в освітній ділянці.

Третій період - час влади гетьмана Павла Скоропадського від 30 квітня до 15 грудня 1918 р., коли внаслідок повстання українського народу зліквідовано Гетьманат.

Четвертий період - час влади Директорії відновленої Української Народної Республіки. У цей період - від лютого 1919 р. окупають значну частину України зі столицею Києвом то більшовики (до половини серпня 1919 р.), то денікінці (до половини грудня 1919 р.), а потім знов більшовики.

У перший період опіку над народною освітою на Україні взяло на себе українське учительство, що негайно приступило до українізації школи. Тимчасовий російський уряд мусів рахуватися з тим фактом і 28 березня 1917 р. ухвалив допустити в школах Київської шкільної округи навчання усіх предметів українською мовою при умові забезпечення учнів не українців навчанням в російській мові. 7 квітня Тимчасовий уряд іменував проф. Миколу Василенка куратором Київської шкільної округи, а Володимира Науменка - його помічником. І той, і другий були занадто помірковані і не відповідали настроям українського громадянства, що рвалося перевести українізацію освіти - від нижчих шкіл до вищих - у найкоротший час. Виразником тих настроїв був Перший Всеукраїнський з'їзд українських учителів і професорів, що його організувало Товариство шкільної освіти на чолі з Іваном Стешенком - в дні 5-6 квітня 1917 р. З'їзд той, м. ін., ухвалив просити Українську Центральну Раду утворити Головну шкільну раду, якій підлягали б куратори трьох шкільних округ на Україні та яка планово повела б справу організації рідної школи і освіти на Україні.

Українська Центральна Рада справді утворила при собі шкільну комісію, що до неї входила ціла Рада Товариства шкільної освіти. Згодом з тої комісії виростає Генеральна шкільна рада при Генеральнім Секретаріаті освіти [59, с. 18-19]. Українському учительству довелося вести велику боротьбу за рідну школу не тільки з принциповими колами російського громадянства, що бажали за всяку ціну відстояти давнє упривілейоване своє становище під покривкою широкої симпатії до визвольних змагань українського народу: відсепарування українського народу від російської культури, «родной, близкой и нужной украинскому

народу», мовляв, неминуче приведе до страшного пониження культурного рівня на Україні. Тому що Тимчасовий російський уряд не йшов на задоволення вимоги українського народу в справі автономії України, Українська Центральна Рада вирішила оголосити автономію України своїм «І Універсалом до українського народу, на Україні і поза Україною суцього», де сповіщалося, що «однині самі будемо творити наше життя».

У середині червня 1917 р. повстав Генеральний секретаріат.

Генеральним секретарем освіти став Іван Стешенко, голова Товариства шкільної освіти, а його помічником Петро Холодний, товариш голови того самого Товариства. В декларації Генерального секретаріату з дня 26 червня 1917 р. так намічено програму в справі народної освіти: «Секретаріат має на меті насамперед з'єднати у своїх руках все керування шкільною освітою, а саме: догляд за переведенням на місцях українізації школи, організацію видання підручників, відшукання і приготування учителів для шкіл* та поміч у згуртуванні їх у професійні товариства. В справі позашкільної освіти Секретаріат має на меті допомогу культурним товариствам. Для здійснення своїх завдань у шкільній справі Секретаріат має подбати про створення Всеукраїнської шкільної ради, яка носитиме територіальний характер, а зразу має покористуватися існуючим органом влади, як от шкільними округами, або громадянськими інституціями, з якими зав'яже постійні зносини. Для постійного зв'язку з місцями Секретаріат має на меті завести своїх спеціальних комісарів по народній освіті».

На жаль, Генеральний секретаріат зустрів велику опозицію проти українізації школи не тільки з боку ворогів української культури, - росіян та зросійщених «малоросів», але й з боку керманічів Київської шкільної округи, що зовсім ігнорували українське правительство, а увесь час зносилися з Тимчасовим урядом і від нього діставали директиви, і навіть тоді, коли Тимчасовий уряд після довгих вагань затвердив Генеральний секретаріат (1 вересня 1917 р.) тодішній куратор Київської шкільної округи В. Науменко поїхав до Петрограда домагатися незалежності округи від Генерального секретаріату освіти. Не маючи жадної езекутивної сили, Секретаріат освіти спирався лише на повну самопожертви працю українського учительства та українського народу. При допомозі Всеукраїнської учительської спілки вдалося влітку 1917р. зорганізувати до сотні учительських курсів на кошти зреформованих

*Перед революцією 1917 р. було на Україні 33 учительських семінарії та 8 учительських інститутів [59, с. 80], а також 5 церковноучительських шкіл [27, с. 270].

на демократичних засадах місцевих самоуправ, а за допомогою Товариства шкільної освіти виробити українську термінологію в різних ділянках науки, український правопис і підручники. Те саме Товариство виробило план єдиної школи на Україні, щоб дати змогу дітям вільно переходити від нижчої до середньої і вищої школи. Той план єдиної школи, після обговорення його на II Всеукраїнським учительським з'їзді в днях 10-12 серпня 1917 р., ліг в основу проекту єдиної школи, що його опрацьовувала низка комісій під керуванням товариша Генерального секретаря, а потім товариша міністра освіти П. Холодного. За Гетьманату та робота кілька разів прийнялася, і тільки за Директорії проект єдиної школи був закінчений. Той самий з'їзд ухвалив, м. ін., клопотатися про заснування в Києві Науково-педагогічної академії [18, с. 395].

Український народ сам узяв на себе утворення та утримання українських шкіл народних, вищих початкових і середніх. Тимчасовий уряд зовсім не давав коштів на утримання українських шкіл, і лише в серпні 1917 р. затвердив законопроект міністра освіти Тимчасового уряду про відкриття двох українських державних гімназій, про заснування при Київському університеті кафедр української мови, літератури, історії і права, про допомогу 20 (двадцяти!) тисяч крб. на видання українських підручників та 5 тисяч крб. Українському науковому товариству в Києві.

Зрозуміла річ, що таке глумливе ставлення Тимчасового російського уряду до культурних потреб України, де кожне містечко, село і хутір намагалися мати у себе ту чи іншу школу, поглиблювало неприязнь українського народу до Росії. І справді, яке значення могло мати відкриття двох українських державних гімназій, коли силами самого українського громадянства до осені 1917 р. відкрито 53 українських середніх шкіл, в тім числі три українські гімназії в Києві. Такий нечуваний зріст нових українських середніх шкіл пояснюється тим, що Генеральний секретаріат освіти не в силі був перевести українізацію середніх шкіл через невиконання розпорядків української влади, саботаж і глузування з усього українського з боку директорів і учителів, здебільшого росіян, ворожих справі української школи і культури. З тої причини й доводилося відкривати нові українські середні школи замість того, щоб українізувати існуючі російські школи.

Ще гірше стояла справа з українізацією вищих шкіл. Київський університет у липні 1917 р. надіслав Тимчасовому урядові меморіал, де виявив недвозначне своє ставлення до української культури: «На всі лади пропагується і нав'язується місцевому населенню чужа й малозрозуміла йому мова, що не з'явилася витвором органічного розвитку, але штучно

утворена з певним і ясним обрахунком на те, щоб зробити їх можливо менше подібною до загальноросійської мови. Проводирі українського руху домагаються завести українську мову як державну мову і мову навчання. А про те найміцнішим і найдорожчим для обох народів зв'язком є наша літературна і загальнодержавна мова, що її обидва племена з законною гордістю і майже на рівних правах можуть назвати своєю. Домагання заступити загальноросійську літературну мову в майбутній Україні такою штучно утвореною і недостатньо ще розробленою мовою загрожує затримання розвитку освіченості тому народові, що змушений буде нею користуватися» [59, с. 73].

За Київським університетом виступає Київський політехнічний інститут, а Одеський університет на запитання Генерального секретаря освіти про українізацію відповідає: «Просимъ сноситься на официальномъ языкѣ» [59, с. 74].

Отож і тут доводилося українському громадянству перебирати на себе утримання нових українських вищих шкіл. Так, 5 жовтня 1917 р. відкрито в Києві Український народний університет в складі трьох факультетів: історично-філологічного, фізико-математичного та правничого, а також підготовчих до університету курсів (загальна кількість слухачів - 1400). Дня 7 листопада 1917 р. відкрито в Києві таку ж на громадські та приватні кошти Українську Науково-педагогічну Академію*, що мала підготовляти кадри учителів українознавства для середніх шкіл [18, с. 400].

Після III Універсалу Української Центральної Ради (7 листопада 1917 р.), що ним проголошено Українську Народну Республіку, Центральна Рада законом з дня 28 грудня 1927 р. зліквідувала шкільні округи. На їх місце утворено Комісаріати з представників усіх націй (по 4 українців та по одному від росіян, поляків і жидів). Скасовано також дирекції та інспекції народних шкіл, а на їх місце встановлено губерніальних і повітових комісарів народної освіти та при них шкільні ради.

У днях 15-20 грудня 1917 р. відбулася в Києві нарада земських і міських діячів в справі організації народної освіти на Україні. Наряду ту організувало міністерство освіти. Постанови тої наради вміщено в ч. 5-6 (січень-лютий 1918 р.) журналу «Вільна українська школа».

Той самий III Універсал оголосив і національно-персональну автономію для національних меншостей. Щоб перевести в життя

*С. Пастернак в своїй праці «Із історії освітнього руху за часи революції 1917-1919 рр.» вказує, що 7 листопада 1917 р. відкрито в Києві педагогічні курси як початок Педагогічної Академії [59, с. 74].

автономію в ділянці освітньої справи, Генеральний секретаріат освіти виробив проект управління справами освіти на Україні. Згідно з тим проектом, кожна нація завідує справами своєї освіти через відповідні національні органи. Найвищим органом, що об'єднує діяльність культурно-освітніх установ усіх націй України, є Генеральний секретаріат освіти. На місцях аналогічними об'єднуючими органами мають бути загальні губернiальні шкільні ради. Засоби, що їх видає Генеральний секретаріат освіти на потреби народної освіти, поділяються поміж секретаріатами національних меншостей пропорційно до кількості людності кожної національності. Хоча проект управління освітою офіційно і не був ухвалений, але ним керувалися в центрі і подекуди на місцях. Остаточо проект управління народною освітою був затверджений Директорією УНР.

Народне шкільництво послідовно розвивалося, так що міністерство освіти* (генеральні секретаріати після IV Універсалу з дня 22 січня 1918 р., що ним проголошено самостійність Української Народної Республіки, перетворилися у відповідні міністерства, поставило на порядок денний питання про всенародне навчання і виробило такі головні основи:

«1. В Українській Народній Республіці всім дітям шкільного віку повинна бути забезпечена можливість одержати безплатну освіту в добре zorganizованій загальноосвітній школі.

2. Час науки в народній школі 7 років. Перший ступінь 4 роки, другий (продовження) 3 роки. Увага: в першу чергу забезпечується перший ступінь.

3. Школи відчиняють місцеві самоврядування залежно від кількості дітей шкільного віку, пристосовуючи кількість шкіл до чотирьох груп шкільного віку дітей: 7, 8, 9, 10 літ для першого ступеня і 11, 12, 13 для другого ступеня.

4. Кількість дітей на одного вчителя повинна бути ні в якому разі не більш 40 душ.

5. Утворення шкільної сітки і складання фінансового плану для її здійснення доручається міським і повітовим земським самоврядуванням.

6. Утримання в народній школі першого ступеня з державних коштів буде 1800 крб. на рік і 150 крб. на навчання закону Божого за кожен комплект, а всього на комплект (40 учнів на рік 1950 крб.).

7. Приватним безплатним школам лишається право включитись в шкільну сітку через відповідне місцеве самоврядування на загальних основах» [59, с. 59].

*Першим міністром УНР був І. Стешенко, а його товаришем П. Холодний, І. Стешенко загинув від кулі невідомого злочинця в Полтаві в ніч на 31 липня 1918 р.

Щодо середніх шкіл міністерство освіти (за міністрування В'ячеслава Прокоповича) виробило проект про функції педагогічних рад, що, з одного боку, забезпечував інтереси учительства, з другого, інтереси української культури. До педагогічних рад мали входити всі учителі (-льки) школи, шкільний лікар, один представник від місцевої національної ради освіти та представники батьківського комітету у кількості 1/3 числа членів педагогічної ради. Педагогічна рада школи вибирає адміністрацію школи та педагогічний персонал, а затверджує їх губернiальна шкільна рада. При поновленні незатвердженні губернiальна шкільна рада може призначити свого кандидата - надсилаючи цей тимчасовий проект педагогічним радам, міністр освіти наказав не пізніше кінця 1917/18 ак.р. перевибрати директорів і всіх інших осіб, що займають адміністративні посади в середніх школах.

У справі вищих шкіл міністерство освіти вирішило перетворити Український народний університет на державний, відкрити університет у Кам'янці на Поділлі, поширити кафедри українознавства та завести у всіх вищих школах лекторат української мови як обов'язковий предмет для всіх слухачів.

У професійній освіті переведено реорганізацію учительських семінарій та інститутів на основі закону Тимчасового уряду з дня 14 червня 1917 р. Згідно з тим законом, учительські семінарії ставали середніми школами з 4-річним курсом, а інститути - школами вище середніх (приймаються туди особи з закінченою середньою освітою) з 3-річним курсом. Вироблено план організації цілої мережі професійних шкіл, але перевести його в життя, не вдалося, - відкрито лише Українську академію мистецтва 22 листопада 1917 р.

Вибух революції 1917 р. становить переломний момент також в освітній акції польського громадянства на Україні. Занепад царської влади усунув правові перешкоди в заснуванні польських шкіл. Ось дані, що показують досягнення поляків на легальнім ґрунті: р. 1917-1918 було на Україні: 35 середніх шкіл, учнів у них - 6526; 1253 початкових шкіл, учнів - 75283; 9 професійних шкіл, учнів - 425; разом: 1297 шкіл, 82234 учнів [91, с. 27, 92, 93].

Особливо живий рух з вибухом революції 1917 р. повстав у ділянці позашкільної освіти: по містах і селах саме українське населення взялося до організації «Просвіт» як осередків позашкільної освітньої праці серед дорослих. Зріст «Просвіт» пішов настільки інстинктивно, що Генеральний секретаріат освіти zorganizував у Києві 20-23 вересня 1917 р. з'їзд представників «Просвіт». З'їзд накреслив широку програму позашкільної роботи, що нею мав зайнятися відділ позашкільної освіти секретаріату

освіти (потім відділ перетворився в департамент позашкільної освіти). З доповідей на з'їзді виявилось, що на місцях бракує добре підготовлених діячів і інструкторів позашкільної освіти. Щоб зарадити тому лихові, департамент позашкільної освіти зорганізував у листопаді 1917 р. інструкторські курси, незабаром видав «Порадник діячам позашкільної освіти і дошкільного виховання» (Київ, 1918) та ухвалив організувати у Києві постійний інститут позашкільної освіти при Педагогічній академії.

У видавничій справі українське громадянство виявило також неабиякий розмах, незважаючи на цілком зруйноване за роки війни друкарське урядження, брак паперу і фарб, невпорядкованість транспорту і т.п. Повстала ціла низка часописи, а видавництва і книгарень. Так, уже 1917 р. виходило 63 українських часописів, в різних книг і брошур вийшло 677 назв, за даними журналу «Книгарь», але ці дані неповні, бо Головній книжній палаті (утворено її в Києві в березні 1919 р., хоч уже 24 січня 1918 р. видано про неї закон) пощастило зібрати відомості більше, ніж про 1000 назв книжок і брошур, що вийшли у світ 1917 р. [59, с. 111]. Проте і та значна книжкова продукція не задовольняла усіх потреб школи, а тому міністерство освіти на початку 1918 р. виробило широкий план державного видавництва для забезпечення школи різними підручниками і шкільним приладдям з асигнуванням на ту справу 10 мільйонів крб. [58, с. 114].

З числа часописів, що виходили в 1917 р., слід згадати два журнали-місячники: «Вільна Українська Школа», орган Всеукраїнської учительської спілки, та «Книгарь», перший український бібліографічний часопис, що його видавало товариство «Час» у Києві (обидва згадані місячники почали виходити з вересня 1917 р.). Р. 1917 було 78 українських видавництв, р. 1918 - 98 видавництв, що мали свою назву і випустили більш, ніж дві книжки [45, с. 5].

Як уже згадувалося, друкарська техніка в 1917 р. і декількох дальших роках, за браком паперу, фарб і технічного приладдя, стояла на дуже низькому рівні, все ж деякі українські видання того часу могли похвалитися прикрасами славнозвісного графіка Георга Нарбута, «справжнього революціонера в мистецтві книги», за висловом Ф. Ернста [93, с. 12]. Г. Нарбут 1917 р. повернувся з Петербурга на Україну та оселився в Києві, де в скорому часі став професором і ректором Української академії мистецтв. Уже 1918 р. з'явилося на Україні декілька українських книг і журналів з обгортками та іншими прикрасами роботи Г. Нарбута, а саме, Павла Зайцева «Оксана. Перше кохання Шевченка» (обгортка, заставки та кінцівки); Грицька Коваленка «Оповідання з української історії для початкових шкіл» (обгортка); Дмитра Дорошенка

«Коротенька Історія Чернігівщини» (видавнича марка товариства «Сіверянська думка»); журнали «Військово-Науковий Вістник Генерального Штабу УНР», «Народна справа» та «Наше минуле» (обгортки) [94, с. 140, 141]*.

У театральній справі Генеральний секретаріат освіти насамперед увів до свого складу утворену на початку революції, з ініціативи громадських діячів, «Театральну Раду». За допомогою тої Ради Секретаріат освіти уже з осені 1917 р. організував у Києві Український національний театр, під орудою І. Мар'яненка (театр той проіснував лише один рік); заклав драматичну школу для підготовки драматичних артистів народних театрів та розробив цілу низку проектів щодо розвитку і поширення українського театру. До речі згадаю тут, що в Києві, крім Українського національного театру, що містився в помешканні «Народного Дому» на Троїцькій площі, та міського Оперного театру, в 1917 р. були: театр М. Садовського з побутовим репертуаром (містився в міському театрі в саду «Шато») та «Молодий театр», що його заложив гурток артистів під орудою Леся Курбаса, колишнього артиста трупи М. Садовського. Спочатку «Молодий Театр» давав дві-три вистави на місяць, а з осені 1918 р. уже за Гетьманату, розпочав постійні вистави [33, с. 151; 2, с. 208-210].

Генеральний секретаріат освіти, а потім міністерство освіти дбало про організацію інших галузей мистецтва, - музичної, малярської і ін., для чого створило при собі відповідні відділи, де брали участь відомі діячі українського мистецтва. У міністерстві освіти повстало питання про об'єднання всіх мистецьких відділів у Головним управлінні мистецтв при міністерстві освіти чи в окремим міністерстві мистецтв, і те питання уже обговорювалося 30 квітня 1918 р. в засіданні Ради міністрів, але того самого дня почався гетьманський переворот. Тільки уже за Гетьманату той проект увійшов в життя [59, с. 106].

Генеральний секретаріат (потім Міністерство) освіти уділив велику увагу також справі дошкільного виховання. Утворений спеціальний відділ дошкільного виховання організував інструкторські курси, наради, з'їзди в справі дошкільного виховання. Рішення тих нарад і з'їздів дали відділові дошкільного виховання матеріал для виготовлення цілої

*Крім того, Г. Нарбут виготовив 1918 р. декілька малюнків кредитових білетів і поштових марок Української Народної Республіки, але друк їх був недосконалий. Дуже інтенсивну працю на полі книжного мистецтва розвинув Г. Нарбут в двох останніх роках свого життя, але передчасна смерть (помер 23 травня 1920 р.) не дала йому можливість докінчити розпочате 1917 р. видання «Української абетки» і залишилися тільки окремі відбитки обгортки та 13 арк. малюнків літер: б, в, г-г', з, и-і, к, л, м, н, о, с. ф, ч [94, с. 140].

системи дошкільного виховання, що її вміщено в уже згаданім «Пораднику».

З гетьманським переворотом на чолі міністерства освіти став проф. М. Василенко, а товаришем міністра залишився П. Холодний.

Освітнє життя відразу стало будуватися на інших засадах: Генеральна шкільна рада по кількох засіданнях була зліквідована; знов появилися у Харкові та Одесі куратори шкільних округ (в Києві залишався комісар освіти); міністерства для окремих національностей з освітніми при них відділами скасовано; замість децентралізації почав брати верх принцип централізації, напр., призначення учителів вищих початкових шкіл залежало від міністерства освіти; повітові та губерніальні старости (перелицьовані колишні справники та губернатори) почали накладати свою руку на справу народної освіти [39, с. 52]. Красномовним свідоцтвом того, з якими труднощами йшла влітку 1918 р. організація учительських курсів на місцях, може служити обіжник міністра внутрішніх справ Федора Лизогуба з дня 25 червня 1918 р. до губерніальних старост, де він пропонує їм зробити відповідний розпорядок, «щоб повітові старости і взагалі влада прихильніше відносилися до курсів і не ставали на перешкоді їх організації» [19, с. 340]*.

Згодом спеціальна комісія під головуванням В. Науменка виробила проект управління освітою, що скасував губерніальних і повітових комісарів народної освіти та шкільної ради при них, а відновляв старі кураторії шкільних округ, лише замість трьох на Україні, на кожную губернію зокрема, та директорів народних шкіл на кожний повіт. Той проект і вніс В. Науменко як останній міністр освіти гетьманського уряду (міністром освіти став він 14 листопада 1918 р.), до Ради міністрів за п'ять днів перед кінцем Гетьманату** [59, с. 53].

Народне шкільництво за час Гетьманату

Хоча праця комісій у справі єдиної школи та всенародного навчання

*Згадуючи в своїй праці «Історія України 1917-1923 рр.» (Т. 2, с. 340) про перешкоди в організації учительських курсів влітку 1918 р., Д. Дорошенко твердить, що «бували випадки, що учителі ставили перешкоди навіть самій організації курсів». Цікаво, що Д. Дорошенко, старанно додержуючись в згаданій праці прийнятого в наукових творах правила - зазначати джерело, відкіль автор бере ті чи інші відомості, не знайшов на цей раз можливим ні вказати конкретних випадків, ні послатися на джерело. Отож можна з рішучою категоричністю твердити, що, коли б в дійсності були такі випадки, то міністр Ф. Лизогуб, безперечно, згадав би у своїм обіжнику (текст його повністю цитує Д. Дорошенко) про те, що самі учителі перешкоджують в організації курсів, що їх призначено для поповнення їхнього власного знання. А в обіжнику Ф. Лизогуба і натяку на те нема...

**В. Науменко був забитий більшовиками в Києві 8 липня 1919 р.

на довгий час припинилася, все ж розроблення матеріалів продовжувалося завдяки старанням П. Холодного.

Зріст початкових і вищих початкових шкіл йшов тим самим темпом, як і раніш.

Українізацію вищих початкових шкіл переведено тим способом, що в тих школах, де учні в більшості своїй належали до українців, українська мова як викладова заводилася з 1-го класу, а щодо старших класів, перехід до викладання в них того чи іншого предмету українською мовою ставився в залежність від фактичної можливості здійснити це [19, с. 343].

Справа з українізацією середньої школи стояла значно гірше, під впливом російського громадянства і учительства М. Василенко відмовився підписати обіжник про українізацію підготовчого і першого класів частини існуючих середніх шкіл у місцевостях, де живе більшість українців. Замість того знову висунуто ідею утворення державним коштом нових українських середніх шкіл. Але реалізація тої ідеї ставила нові українські середні школи в дуже прикре становище: ні одна з них не мала забезпеченого приміщення, відповідних кабінетів, бібліотек і т. п., наслідком чого доводилося їм іти в прийоми до російських середніх шкіл, а вони неохоче давали українській школі приміщення, та й то зрозуміла річ, у другу зміну. Навіть в Києві перша українська гімназія ім. Шевченка мусіла тинятися, не знаходячи притулку, тим часом як перша київська російська гімназія містилася в палаці [59, с. 67-68].

Слід також вказати, що міністр освіти М. Василенко припинив виконання наказу свого попередника, міністра В. Прокоповича, про переведення педагогічними радами виборів директорів і інспекторів середніх шкіл.

У справі вищої освіти переведено в життя ухвалу уряду УНР щодо відкриття двох українських університетів у Києві та в Кам'янці на Поділлі. А саме, 6 жовтня 1918 р. відбулося відкриття Українського державного університету в Києві, власне тим університетом став Український народний університет, що був відкритий, як уже згадувалося, урядом УНР 5 жовтня 1917 р. Український державний університет складався з чотирьох факультетів: історично-філологічного, фізико-математичного, правничого та медичного. Ректором був з призначення в. о. звичайного професора Іван Ганіцький. Університет містився в будинку кол. Артилерійської школи [19, с. 353-354].

22 жовтня 1918 р. відбулося відкриття Українського державного університету в Кам'янці на Поділлі. Спочатку він мав три факультети: богословський, історично-філологічний та фізико-математичний. З

початком 1919 р. організовано сільськогосподарський факультет, а восени 1919 р. - правничий. Ректором університету був з призначення проф. Іван Огієнко, що перевів усю підготовчу працю в справі організації університету. Університет зайняв будинок, де перед тим містилася 8-класова технічна школа. Сільськогосподарський факультет мав окреме приміщення, а, крім того, поле (100 десятин), що його дарувала університетові кам'янецька міська дума [61, с. 40, 55]. На день 1 липня 1920 р. учительський персонал складався з одного заслуженого звичайного професора, 2 звичайних, 2 в. о. звичайного професора, одного надзвичайного професора, 5 в. о. надзвичайного професора, 14 приват-доцентів, 11 в. о. приват-доцента, 15 старших асистентів, 5 молодших асистентів, 6 лекторів та 3 професорських стипендіатів. Разом 65 осіб. Слухачів на той час було 1401, з них студентів 1112, студенток 289, причому дійсних студентів (-ок) було 914, вільних слухачів 487. Дійсні студенти (-тки) і вільні слухачі розподілялися за факультетом і національністю так:

Факультети,		Національність	
Богословський	40	Українська	1111
Історично-філологічний	338	Жидівська	211
Фізико-математичний	478	Польська	35
Правничий	310	Російська	32
Сільськогосподарський	235	Німецька	8
		Білоруська	3
		Вірменська	1

[15, с. 292].

Коли від половини квітня 1918 р. більшовики зайняли Кам'янець, то комісар освіти Володимир Затонський приїхав до Кам'янця, відвідав університет і наказав закрити богословський факультет, «бо богослови - наші вороги». З червня 1918 р. увійшла до Кам'янця частина українського війська УНР під проводом полковника Олександра Удовиченка і захопила Кам'янець і від того часу богословський факультет почав знов функціонувати [3, с. 326-327].

Крім двох згаданих університетів, повстала тоді на Україні ще одна вища школа, а саме, з ініціативи товариства «Просвіта» в Полтаві 6 жовтня 1918 р. відкриття українського університету. Перед утворенням в Полтаві Українського університету функціонував там з осені 1917 р. російський правничий факультет, що був, за складом професорських сил, властиво філією Харківського університету. Правничий факультет проіснував неповний рік, бо з погіршенням залізничної комунікації утруднився приїзд харківських професорів до Полтави. Після ліквідації

правничого факультету товариство «Просвіта» вирішило відкрити в Полтаві університет в складі двох факультетів - історично-філологічного та математично-природничого також з участю харківських професорів у доповнення до місцевих сил. В числі харківських професорів, що викладали в Полтавському університеті, були такі учені, як Д. Багалій, Федір Шміт, М. Сумцов, а з числа місцевих сил можна згадати кол. професора Петербурзької духовної академії Миколу Сагарду, Вадима Щербаківського, Наталію Мірза-Авак'янц, Володимира Щепотьєва. Студентство складалося переважно з селянської молоді, а тому за національністю студентська маса була українська. Кількість студентів була досить велика, але мінлива, бо «в тяжкі для Полтавщини і Полтавського університету часи, як напр., місяці денікінщини або червоних навал, кількість студентства значно зменшувалася». Заняття в університеті відбувалися після полудня, так що студенти мали можливість службою на різних посадах заробляти собі екзистенц-мінімум для свого прожиття в Полтаві. Університет містився в помешканні гімназії Старицької. З часу окупації України більшовиками Полтавський університет перетворено в Інститут народної освіти (ІНО) [47, с. 3-5, 8-9].

З кінцем Гетьманату переведено в життя ідею утворення Української академії наук. Ідея та повстала уже з початком революції 1917 р. серед членів Українського наукового товариства в Києві. Первісний склад Академії становили 12 членів з призначення гетьмана*. 27 листопада 1918 р. під акомпанімент гармат повстанського війська проти гетьманської влади зійшлися вперше академіки в приміщенні Українського наукового товариства для переведення виборів президента і неодмінного секретаря. На президента вибрано акад. проф. Володимира Вернадського, а на неодмінного секретаря - акад. проф. Агатангела Кримського.

У віданні Академії наук були різні установи, в тім числі Національна бібліотека Української держави. У тій бібліотеці, згідно з законом з дня 2 серпня 1918 р. про утворення фонду Національної бібліотеки, мали б бути зібрані усі друковані і рукописні пам'ятки духовного життя українського народу. 5 вересня 1918 р. утворено тимчасовий комітет для заснування Національної бібліотеки, а в листопаді того року складено план організації Національної бібліотеки. Тому що широка

*Первісний склад дійсних членів Української академії наук був такий: на відділі історично-філологічних наук: 1. Д. Багалій, 2. А. Кримський, 3. Микола Петров, 4. Степан Смаль-Стоцький; на відділі фізично-математичних наук: 1. В. Вернадський, 2. Степан Тимошенко, 3. Микола Кашенко, 4. Павло Тутковський; на відділі соціальних наук: 1. Михайло Туган-Барановський, 2. Федір Тарановський, 3. Володимир Косинський, 4. Орест Левицький [55, с. 29-30].

публіка витолковувала слово «національна» в назві Бібліотеки, як «націоналістична», спільне зібрання Академії наук дня 3 травня 1919р. затвердило постанову тимчасового комітету для заснування Національної бібліотеки про зміну назви на Всенародну бібліотеку України. Р. 1919 Всенародна бібліотека України розпоряджала книгозбіркою до 300-тисяч томів. Протягом перших двох років Всенародна бібліотека не мала сталого приміщення і примушена була вісім разів переселятися з місця на місце. Тільки в другій половині 1920 р. Всенародна Бібліотека України дістала частину будинку колишньої 1-ї гімназії (бульвар Шевченка, 14) для свого приміщення [58, с. 5, 6, 41; 55, с. 119].

За Гетьманату справа професійної освіти анітрохи не просунулася наперед, хоча на чолі професійної освіти поставлено окремого товариша міністра освіти проф. Івана Красуського. Згадаю тут, що з числа професійних шкіл Київська духовна академія, що підлягала міністерству ісповідань, дістала значну автономію внаслідок нового статуту, що його виробило те міністерство, а 13 серпня 1918 р. затвердила Рада міністрів. Згідно з тим статутом, в Академії заведено курси історії України, української мови, історії українського письменства, історії західноруської церкви та історії українського права [19, с. 333].

Позашкільна освіта опинилася в найгіршому положенні: в центрі робилися асигнування на позашкільну освіту (законом з дня 23 серпня 1918 р. асигновано на півріччя до 1 січня 1919 р. 5949350 крб. вироблялися різні плани, влаштовано короткотермінові курси позашкільної освіти (влітку 1918 р.); а на місцях ішло планове і безпланове руйнування того, що було зроблено за час Центральної Ради. Тому на з'їзді «Просвіт» 4-7 листопада 1918 р. виноситься резолюція - «домагатися припинення переслідування з боку старост і адміністрації, звільнення помешкань «Просвіт» від реквізицій, звільнення з-під арешту просвітянських діячів, видання вищою владою наказу, на підставі якого була б можливість працювати вільно» [59, с. 91-92].

Селянські розрухи, що повстали за Гетьманату, зле відбилися на освітній справі: сільські школи працювали з перебоєм, а установи позашкільної освіти майже цілковито припинили свою чинність. Тоді загинуло в огні або розграбовано багато великих бібліотек в панських маєтках, як про це читаємо, напр., у справозданні тимчасового комітету для заснування всенародної бібліотеки: «Зовсім знищені бібліотеки великого значення - с. Пономарева на Чернігівщині, В. Горленка на Полтавщині, як Тарновського в Києві та ін.» [100, с. 13]. Тяжкі матеріальні умови життя, що настали внаслідок горожанської війни, а також

«уплотнення» помешкань при більшовиках примусили багатьох власників великих бібліотек до продажу своїх бібліотек в цілості чи частками. Головним покупцем приватних бібліотек була тоді Всенародна бібліотека України.

Подам тут імена декількох власників великих бібліотек в період 1900-1920 рр. з поданням подекуди відомостей про дальшу долю тих бібліотек: проф. В. Антонович, - його бібліотеку дарувала Українській академії наук дружина В. Антоновича - Катерина Мельник-Антонович; проф. Д. Багалій продав свою бібліотеку (до 6 тисяч томів) Всенародній бібліотеці України [58, с. 6]; проф. С. Голубев продав частину своєї бібліотеки (2162 томів) Всенародній бібліотеці України; проф. В. Іконников продав також їй свою надзвичайно цінну бібліотеку, переважно з творів російської та всесвітньої історії, всього до 20000 книг і до 3000 брошур [58, с. 6]; О. Кониський ще за життя свого подарував свою бібліотеку Науковому товариству ім. Шевченка у Львові; проф. Юлій Кулаковський продав свою бібліотеку (до 5 тисяч томів), що складалася переважно з творів гуманітарних наук, Всенародній бібліотеці України [58, с. 7]; Володимир Лесевич (1965) заповів свою бібліотеку Науковому товариству ім. Шевченка у Львові; проф. Ів. Лучицький більшу частину своєї бібліотеки (в кількості 9206 томів) подарував Київській міській публічній бібліотеці, а частину (2331 томів) продав Всенародній бібліотеці України [102, с. 28-29]; гр. Григорій Милорадович мав бібліотеку, що налічувала декілька тисяч томів, в тім числі доволі повну збірку книг з історії України [9, с. 1226-1227], дальша доля її мені невідома; В. Науменко незадовго до своєї загибелі продав свою бібліотеку, що налічувала до 4 тисяч томів, у тім числі 36 стародруків XVI-XVIII ст. Всенародній бібліотеці України [58, с. 6]; Ів. Стешенко мав бібліотеку в кількості до 2 тисяч томів, переважно з україніки; його бібліотеку придбала також згадана Бібліотека; Єлисей Тригубов продав також тій Бібліотеці свою бібліотеку в кількості 1751 томів, в тім числі досить повну збірку «Кобзаря» в 16 різних виданнях [101, с. 22]; бар. Федір Штейнгель передав частину своєї бібліотеки і музею (16 скринь) університетові св. Володимира для охорони, а частину (17 скринь) обіцяю передати Всенародній бібліотеці України [100, с. 12-13]; проф. М. Яснопольський продав свою бібліотеку (2798 томів), переважно з галузі фінансово-економічних наук, Всенародній бібліотеці України [58, с. 6]. Крім того, Всенародна бібліотека України дістала в дар бібліотеку, що належала київській «Старій Громаді»*.

*Про склад бібліотеки київської «Старої Громади» див. статтю В. Науменка «Старогромадська бібліотека в м. Києві» в часописі «Книжний Вістник», 1919, 1.

Незважаючи на селянські розрухи та на всі утиски і перешкоди з боку адміністрації, позашкільна освіта не припиняла свого розвитку. Так, напр., наприкінці 1918 р. налічувалося на Україні 952 діяльних «Просвіт» [19, с. 344].

Утворене при міністерстві освіти Головне управління мистецтва та національної культури (на чолі того Управління став, на правах товариша міністра освіти, Петро Дорошенко* поклато початок Української національної бібліотеки, заснувало в Києві Державний драматичний театр, під орудою Оп. Саксаганського, Український національний хор, під диригуванням Олександра Кошиця, та Державний симфонічний оркестр, під диригуванням О. Горілого [19, с. 365-367].

Щодо видавничої справи - гетьманський уряд асигнував на видання підручників 2 мільйони крб, замість тих 10 млн., що їх визначив проект міністра освіти УНР В. Прокоповича. Українська преса в 1918 р. налічувала 83 періодичних органи, а книжкова продукція виявилася у виданні 1084 назв українською мовою, 386 російською**, 56 іншими мовами, всього 1526 назв книжок [34, с. 66-67].

Для підготовки учительства міністерство освіти влітку 1918 р. організувало 64 курси, з них 59 українських та 5 жидівських і польських.

Правне становище учителя стало таке саме тяжке, як і за царських часів. Міністр освіти М. Василенко не визнавав вимог українського організованого учительства, а більше прислухався до російського учительства. А на місцях склалися цілком ворожі відносини між агентами гетьманівської влади та українськими учительськими спілками. Тому не диво, що «по всьому фронту, в централі і на місцях, зорганізоване українське учительство ставало в опозицію до гетьманщини, боролось з нею ідейно або й зі зброєю в руках. Коли був зорганізований Український Національний Союз, що мав стояти на чолі всього українського руху, Всеукраїнська Учительська Спілка взяла якнайбільшу участь в його роботі. В часи повстання Директорії проти гетьманщини українське учительство на місцях рішуче стало на бік повстанців» [59, с. 121].

Наказом Директорії УНР з дня 26 грудня 1918 р. виконуючим обов'язки міністра освіти призначено П. Холодного, але в короткому часі міністром освіти став Іван Огієнко, а П. Холодний та Юхим Щириця*** його помічниками. У міністерстві освіти відновилася робота комісій в справі єдиної школи та всенародного навчання, відновлено попередні органи

*П. Дорошенко був забитий більшовиками в Одесі 12 липня 1919 р.

**За даними Юр. Меженка, р. 1918 вийшло у світ 1184 назв книжок українською мовою та 1079 назв російською мовою [45, с. 29].

***Юхим Щириця був забитий більшовиками 1919 р.

управління освітою, що їх скасував Гетьманат, та розроблялася ціла низка нових законопроектів.

29 січня 1919 р. Трудовий конгрес у Києві утворив культурно-освітню комісію, до якої увійшли 10 делегатів. На голову комісії вибрано Євгена Вирового, учителя катеринославської комерційної школи. Головна праця, що її перевела та комісія, це розгляд законопроекту про управління освітою в центрі і на місцях. Святочне Шевченківське засідання культурно-освітньої комісії з участю членів усіх комісій Трудового конгресу дня 10 березня 1919 р. в Проскуріві ухвалило доручити культурно-освітній комісії видати популярне видання поезій Т. Шевченка*.

24 лютого 1919 р. у Рівному Директорія затвердила закон про управління освітою. Згідно з тим законом, управління народною освітою децентралізується, а саме, передається колегіальним органам з представників трьох елементів - землі (представники місцевого самоврядування), влади (комісар народної освіти) та зорганізованого учительства (виборні члени учительських спілок). Отже, заснування шкільних рад при земствах та введення в шкільні управи членів земських управ мало своїм завданням міцно зв'язати шкільне управління з самоврядуванням. З другого боку, введення комісарів освіти до складу членів шкільних управ і призначення їх головами тих управ давало міністерству освіти можливість мати постійний контроль над місцевими освітніми установами. Той самий закон утворював при міністерстві освіти Головну шкільну раду в складі 21 членів як дорадчий орган.

Найвідповідальнішою працею, що нею займалося в той час міністерство освіти, було виготовлення в остаточній редакції проекту програми єдиної школи. У зв'язку з подіями в Галичині значна кількість галичан-педагогів опинилася в Кам'янці на Поділлі, де в той час перебував уряд Директорії УНР Міністерство освіти (за міністрування спочатку Антона Крушельницького, а потім П. Холодного) утворило комісію в складі 14 галичан і 14 наддніпрянців, під головуванням П. Холодного, для розгляду проекту програми єдиної школи. Виготовлений проект програми для першого циклу єдиної школи, т. зв. основної школи, надруковано в Кам'янці на Поділлі коштом міністерства освіти під назвою «Проект єдиної школи на Україні. Книга 1. Основна школа» (Кам'янець-Подільський, 1919, 172 с.). Програма другого циклу єдиної школи, т. зв. колегії, залишилася в рукописі.

*Після ліквідації Трудового конгресу і всіх його комісій голова культурно-освітньої комісії своїми засобами виконав популярне видання «Кобзаря» за редакцією д-ра Василя Симовича (вийшло в Ляйпці з 1921 р.).

Згідно з тим проектом, єдина школа, що через неї повинні проходити усі діти, складається з двох циклів основної школи та колегії. Основна школа в свою чергу складається з двох ступенів молодшої основної школи та старшої основної школи. Курс основної школи - 8-річний, по 4 роки в кожному ступені, курс колегії 4-річний. Єдина школа є загально-освітня; професійна школа відокремлюється та будується поверх загальноосвітньої школи на різних її ступенях. Єдина школа, крім того, є школою виховною, бо наука в ній є засобом до виховання, та діяльною, бо при навчанні того чи іншого предмета проводиться як метода дієвий принцип. За друкованою програмою єдиної школи, проводилося навчання в народних школах Поділля від 1919 р. до часу окупації України більшовиками.

Зупинюся тут коротко на головних рисах колегії, на основі рукописного примірника другої частини проекту єдиної школи.

Колегія, за проектом єдиної школи, будується в декількох варіантах відповідно до нахилів дітей або до особливостей, серед яких вони живуть. Так, діти, що цікавляться більше гуманістичними науками, матимуть *гуманістичний* відділ колегії, ті, що мають нахил до реального знання, матимуть *реальний* відділ колегії. Можна підібрати природничі дисципліни сільськогосподарського характеру для шкіл в районі сільського господарства, а *економічні дисципліни* звести для шкіл в районі широких торговельних оборотів і т. д. Так утворюються сільськогосподарський, *економічний* та інші відділи колегії. Які б науки не входили в той або інший варіант колегії, вони мають бути так приладновані, щоб по скінченні колегії учні мали розвиток не нижче певного рівня, однакового для всіх. Для досягнення того треба подбати, щоб заміна одної науки другою, або скорочення одної і поширення другої робилося за сталим принципом. Таким принципом має бути *рівноцінність* у виховній значенні наук або тих частин наук, що заступають одна другу. Правда, не можна визначити поки що виховного значення певної науки мірою та числом, тому установа точної числової педагогічної еквівалентності наук неможливе: виховна цінність науки залежить не тільки від методів і змісту, але й від творчої праці педагога і чутливості учня. Але можна встановити якісну властивість тої або іншої науки, а тим самим може бути практично правильно здійснена, доцільно зреалізована заміна якоїсь дисципліни на іншу. Напр., ми можемо зменшити кількість годин математики, вводячи навчання мов на граматичній основі, і, навпаки, бо ці предмети мають приблизно однакове значення для інтелектуального розвитку. Поширення курсу письменства, що оперує фактами художнього

уявлення явищ життя в формі поетичного слова, може піти на рахунок курсу малювання, що має діло з тим самим, тільки в іншій формі - графічній, і навпаки.

Всіх варіантів колегії не можна передбачити, але рукописний проект намічає шість, а саме: 1) гуманістичний відділ з одною класичною мовою і одною новою мовою; 2) гуманістичний відділ з двома класичними мовами і однією новою; 3) гуманістичний відділ з трьома новими мовами або з одною класичною та двома новими мовами; 4) реальний відділ; 5) економічний відділ; 6) дівочий відділ (дві нові мови, рукоділля, хатне господарство). Рукописний проект колегії містить в собі 23 програми різних предметів. До повного курсу усіх варіантів колегії бракує програми таких предметів: філософської пропедевтики, англійської мови, педагогіки, рукоділля, руханки та хатнього господарства [72, с. 130-131].

Діяльність міністерства освіти за часів Директорії

17 січня 1919 р. міністр освіти І. Огієнко затвердив для шкільного вжитку на всій Україні найголовніші правила українського правопису, що їх виробила спеціальна комісія з видатних українських учених і педагогів.

У січні 1919 р. Директорія видала закон про державну українську мову в Українській Народній Республіці та про обов'язкове заведення української мови у внутрішнім діловодстві Української академії наук.

26 січня 1919 р. Директорія затвердила закон про збільшення державної допомоги на утримання учителів початкових шкіл, а саме, річне утримання учителів тих шкіл визначено в 3600 крб., закончителів 420 крб. за кожний шкільний комплект.

Для підготовки учительства ухвалено організувати з 1 січня 1919 р. один учительський інститут, а з осені 1919 р. ще 8 інститутів. Крім того, ухвалено законопроект двосеместрових педагогічних курсів.

Справі вищої освіти за Директорії надавалося багато ваги: при міністерстві організовано окремих департамент вищої школи, а також Раду в справі вищої школи; розпочато розроблення проектів утворення нових українських вищих шкіл [59, с. 76].

За Директорії почав виявлятися новий розцвіт позашкільної освіти: відбулася нарада діячів позашкільної освіти в січні 1919 р. на другім депутатським з'їзді Всеукраїнської учительської спілки в січні 1919 р. рішуче поставлено питання про всенародне позашкільне навчання [59, с. 92].

У справі розвитку українського мистецтва Директорія видала закон з дня 25 січня 1919 р. про утворення Української республіканської капели, що мала метою - своїм співом ширити відомості за кордоном про самостійну УНР. На чолі капели став найліпший знавець української пісні Олександр Кошиць. Спочатку капела виступила в Станіславові і

Стрию, а потім виїхала до Чехословаччини, де дала низку концертів в Ужгороді, в Празі п'ять концертів та в інших головних містах Чехословаччини), а потім в Австрії, Швейцарії, Франції, Бельгії, Голландії, Англії та Німеччині скрізь з надзвичайним успіхом [48, с. 10]. Про українську пісню у виконанні капели під диригуванням О. Кошиця ось що писав, напр., відомий чеський музиколог проф. Зденек Неєдли: «Від пісень західних народів, слов'янських і неслов'янських, українська пісня визначається насамперед непорушністю свого народного характеру, якої в такій мірі уже ніде не здибуємо... Українська пісня при своїм східнім характері психологічно має західній підклад, а тому вона нам справді ближча, ніж яка інша пісня східньослов'янського народу. В протилежність російській пісні українська пісня є насамперед значно ліричніша, себто ліричніша в нашій розумінні того слова, саме тим, що в ній виявляється значно більша кількість настроїв... Українська пісня є ритмічно енергічніша, себто правильніша, ніж, напр., російська чи сербська пісня, а тому якраз нам, що мислимо ритмічно, цілковито правильно, є так близька... Музичний твір, що дістанеться п. Кошицеві від композитора, є властиво кістяком, схемою, що до них має влитися життя лише власною творчістю співаків. А того ефекту досягає п. Кошиць прямо недосяжно... Кожний голос (в хорі Кошиця. - С.) має свій певний тембр... завжди голос має свій спеціальний зміст (obsah)» [51, с. 13, 15, 18, 27, 29, 50, 60]. Капела складалася з диригента О. Кошиця, його помічниці Платоніди Щуровської, професора співу Григорія Тучапського, адміністратора Олекси Приходька та 72 співаків і співачок (в Чехословаччині). З відсутністю державної допомоги капела в липні 1920 р. почала розпадатися.

Слід згадати також про існування в рр. 1919-1920 в Кам'янці на Поділлі Державного театру на чолі з М. Садовським.

У видавничій справі міністерство освіти розробило план видавництва у державнім масштабі для забезпечення підручниками і книгами усіх шкіл і установ позашкільної освіти. Директорія ухвалила той план і асигнувала на початок видавничої справи 30 млн. крб, а також утворила окреме міністерство преси і пропаганди, що мало завданням допомагати розвиткові української літературної творчості та поширенню літературної продукції. 1920 р. міністерство освіти організувало спеціальну педагогічну місію у Відні, що мала налагодити справу друку шкільних підручників та закуп шкільного приладдя для шкіл усіх типів на Україні.

За Директорії настала знов доба контакту і співробітництва влади з організованим українським учительством. В січні 1919 р. відбувся у Києві

II з'їзд делегатів Всеукраїнської учительської спілки*, що ухвалив подати до Директорії меморандум з кінцевим висловом, що «голос керуючих учительських організацій допоможе революційному українському урядові вирішити необхідні питання реформи школи, і українське учительство піде в повному контексті з своїм урядом». [59, с. 121-122].

Накінець, подам тут деякі статистичні дані про середнє і нижче шкільництво. Всього на 1 січня 1919 р. середніх шкіл на Україні було:

Школи	Державні	Громадські	Приватні	Разом
Хлоп'ячі гімназії	143	243	88	474
Реальні школи	41	20	9	70
Дівочі гімназії	18	166	178	362
Дівочі інститути	4	-	-	4
Комерційні школи	-	72	19	91
Торговельні школи	-	14	4	18
Духовні семінарії	9	-	-	9
Дівочі єпархіальні школи	15	-	-	15
Разом:	230	515	298	1043

[59, с. 59].

Всього на 1 листопада 1918 р. на Україні було 1162 вищих початкових шкіл, з них 1069 утримувалися на державні кошти та 93 на місцеві кошти. Наступна таблиця надає відомості про розподіл вищих початкових шкіл по губерніях:

Губернії	Школи, відкриті до 1917 р.	Школи, відкриті в 1917 р.	Школи, відкриті в 1918 р.	Школи залізничні	Школи жидівські	Разом
Волинь	31	44	41	8	4	128
Поділля	37	34	59	7	4	141
Київщина	65	36	32	10	5	188
Полтавщина	37	62	66	4	1	170
Чернігівщина	50	52	44	3	1	150
Харківщина	32	23	24	7	-	86
Катеринославщина	20	37	47	6	2	112
Херсонщина	40	6	36	6	6	94
Таврія	14	29	12	1	-	56
Холмщина	2	-	7	-	-	9
Полісся	8	4	6	-	-	18
Вороніжчина	7	-	3	-	-	10
Разом:	343	327	417	52	23	1162

[59, с. 62].

*30 травня 1917 р. відбулися організаційні збори Всеукраїнської учительської спілки. I з'їзд делегатів Всеукраїнської учительської спілки відбувся 13-15 серпня 1917 р., а другий - 15-18 січня 1919 р. В травні 1918 р. німецький старшина з відділом жовнірів розігнав збори Ради Всеукраїнської учительської спілки [59, с. 120].

Розподіл дітей шкільного віку, забезпечених і незабезпечених нижчими однокласовими і двокласовими початковими школами в 1919 р.

Губернії	К-сть дітей в 1919 р	К-сть шкільних комплектів для забезпечення дітей шк віку (на комплект 50 дітей)	К-сть існуючих шкільних комплектів в одно-класових шк.	К-сть існуючих шкільних комплектів в дво-класових шк.	Який % дітей шк. віку забезпечених школою	К-сть дітей залишається поза школою	Який % дітей шк. віку залишається поза школою
Поділля	394701	7897	3938	126	51	191501	49
Херсонщина	351826	7037	4586	288	65	107566	35
Київщина	461534	9230	4880	533	59	193491	41
Чернігівщина	363021	7259	5033	110	70	105429	30
Катеринославщина	363559	7269	6870	205	97	29288	3
Холмщина	162662	3253	1756	111	54	74862	46
Волинь	378711	7574	3415	277	45	208061	55
Харківщина	425211	8504	6901	317	81	80161	19
Полтавщина	372095	7444	6258	141	84	59195	16
Полісся	81675	1633	918	28	56	35775	44
Разом:	3354995	67100	44575	2136	67.7	1085329	3 [59, с. 60]

Залишається розповісти про ті зміни в освітній справі, що сталися внаслідок окупації частини України з її столицею Києвом спочатку більшовиками, потім денкінцями, а далі знову більшовиками.

Більшовицька влада надала право населенню на місцях визначити мову, що нею повинно вестися навчання в школах. Таке вирішення справи викладової мови в школах України дало змогу елементам, вороже або неприхильно настроєним до української школи, нахилити селян до того, щоб вони висловлювалися проти «контрреволюційної» української мови, і фактично руйнувати українську школу й освіту [59, с. 38].

Несприятливо відбилася більшовицьке панування на долі польського шкільництва. За свідокством історика польського шкільництва, те панування належатиме до найстрашніших моментів в історії польської людності на Україні [91, с. 107].

Більшовицька влада почала реформувати народну школу на зразок школи в советській Росії, беручи для того «Положение о единой трудовой школе», що його ухвалив «Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет» 12 вересня 1918 р., але влада не мала ні програми єдиної школи, ні плану переведення в життя проєкту єдиної школи.

Реформа середньої школи полягала в тому, що більшовицька влада зруйнувала старші три класи середньої школи та дала абсолювентам

п'ятого класу право вступу до вищої школи, оголосивши принцип «відчинених дверей», себто право вільного вступу кожного до вищої школи незалежно від його шкільної підготовки.

У ділянці професійної освіти за шість і пів місяців свого перебування в Києві більшовицька влада нічого не зробила [59, с. 79] крім того, що одразу закрила Київську духовну академію*.

У справі позашкільної освіти, що її більшовицька влада перетворила в «політичну освіту (скорочено - «політосвіта»), «найбільше робилося по містах, з селом радянська влада не зуміла зв'язатися, і там роботи велося дуже мало» [59, с. 92]. При націоналізації театрів влітку 1919 р. «Молодий Театр» і Державний драматичний театр було злито в один, але фактично вони не злилися, бо кожний з них виставляв свої п'єси. Заходами Всеукраїнського театрального комітету в серпні 1919 р. відкрито український державний оперний театр Музичну драму, де першою виставою була «Утоплена» М. Лисенка [33, с. 154].

Українська академія наук не припиняла своєї роботи, хоча члени її були в дуже тяжкому матеріальному і правному становищі. Так, у березні 1919 р. були заарештовані акад. Сергій Єфремов та член академічних комісій Петро Стебницький (Академія наук обрала їх до свого складу за Директорії). На клопотання Академії обох їх випущено в квітні 1919 р. Академія мусила також клопотатися перед більшовицькою владою про видачу охоронних грамот для академіків на забезпечення від реквізиції їхніх помешкань, харчів, обстанови, книг та наукового приладдя, а також клопотатися про дозвіл купувати книжки без попередньої апробації Всеукраїнського видавничого комітету, що держав під обліком усі книжки в книгарнях України [55, с. 87, 141-143]. З вересня до половини грудня 1919 р. тяглася денкінська окупація частини України з її столицею Києвом. Та окупація ще тяжче відбилася на освітній справі.

Уряд Добровольчої армії не тільки не давав ні шага на утримання української школи, а ще ставив величезні перешкоди тим інституціям і окремим громадянам, що згоджувалися допомагати українській школі. Всі українські школи оповіщено «приватними», безправними, взагалі установами такої категорії, що будь-який комендант (як це було, напр., у Лубнях) міг своєю владою зачинити вже раз дозволену школу. Учителям не тільки не платили грошей, а й навмисне забирали їх до війська, викидали школи з приміщень, арештовували українських учителів і т. п.

*Правління Київської духовної академії в лютому 1919 р. постановило передати до Академії наук бібліотеку Духовної академії в тимчасове користування. Академія наук на зібранні 8 березня 1919 р. ухвалила прийняти ту бібліотеку в своє відання та подбати про її охорону [55, с. 91].

Тим часом як школи з російською викладовою мовою одержували повне утримання в розмірі, що його визначив уряд Добровольчої армії, школи, що провадили науку українською мовою і навчали дітей переважно місцевого трудового населення, поневірялися в приймах, без жодних гарантій, з голодним учителем. Отож Товариство шкільної освіти в Києві змушене було взяти в свої руки кермо упослідженої української школи та фінансування її тими коштами, що їх збирало Товариство закликком до всіх верств українського населення.

Проф. Київського університету св. Володимира Є. Спекторський, що став куратором Київської шкільної округи з призначення уряду Добровольчої армії, в розмові з представником Товариства шкільної освіти єхидно висловився, що влада робить експеримент, чи дійсно українська школа й культура мають коріння в українському народі. В дійсності то був справжній похід проти української школи та української культури. Саму назву «Україна», «український» замінено на урядову назву «Малороссія», «малорускій» [74, меморандум].

Натомість польські організації в період денікінського панування могли знов розвинути свою явну діяльність, особливо на освітнім полі [91, с. 119].

Про позашкільну роботу в українських установах нема чого й говорити. Досить сказати, що з наказу «Комиссии для сбора материалов по истории освободительной войны отъ большевиковъ» в Києві сконфісковано і знищено 117 назв українських книжок, в числі їх, здавалося б, такі недразливі, як «Спомини з російсько-турецької війни 1877-1878 рр.» М. Садовського, «Кінець царської влади». Володимира Короленка, «Вчімося рідної мови» проф. І. Огієнка і т. п. А в листопаді 1919 р. добровольчі вояки вдерлися в помешкання київської «Просвіти» та знищили в ній багато речей з її майна [30, с. 44].

Під час панування денікінської влади не тільки оперний театр, а взагалі усі українські театри на деякий час було закрито.

Українська академія наук була також позбавлена державної допомоги, а тому утримання Академії перебрало на себе українське громадянство, складаючи пожертви до каси Товариства шкільної освіти. Денікінці заборонили спільні зібрання членів Академії, навіть вивіску з написом «Українська академія наук» здерто в ночі з наказу п'яного поліційного пристава (комісара) і п'яних офіцерів. Хоч половина співробітників Академії із-за денікінців розбіглася з Києва на провінцію, все ж таки друга половина інтенсивно працювала в комісіях (денікінська влада не догадалася їх позачиняти). На 1 січня 1920 р. Академія налічувала 25 дійсних академіків*

*Перший склад Української академії наук в Києві налічував 12 членів; при Директорії той склад поповнився з вибору самої Академії трьома членами (Богданом Кістяківським, Сергієм

та трьох директорів з правами дійсних членів, але фактично вся величезна організаційна праця протягом 1919 р. припала на 14 академіків, що постійно перебували в Києві, бо два члени перебували за кордоном, а дев'яти членам через брак комунікації не було змоги з місця свого осідку переїхати до Києва [55, с. 4].

До речі, згадаю тут про ті видання Академії наук, що вийшли у світ протягом 1919 р.: 1. «Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук у Києві», Київ, 1919. 2. «Перший піврік існування Української Академії Наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 р.» Київ, 1919 р. 3. «Сборникъ трудовъ Комісії по выработкѣ законопроекта объ учрежденіи Украинской Академіи Наукъ въ Киевѣ». Київ, 1919. 4. «Записки історично-філологічного Відділу Української Академії Наук». Кн. 1. За ред. П. Зайцева. Заголовним редагуванням Д. І. Багалія, Київ, 1919.

Зовсім інше ставлення було Добровольчої влади до Київського університету св. Володимира на чолі з ректором проф. Є. Спекторським. Правда, і університет мав велику пошану до тої влади. Як пише проф. Е. Спекторський в своїй праці «Столетие Киевского университета», «після заняття Києва Добровольчою Армією професорська влада ухвалила вітати її в особі ген. Бредова, висловити їй подяку за визволення від більшовиків та запропонувати їй свої сили, не зупиняючись перед тимчасовим закриттям університету» [73, с. 79].

Про зріст русифікаційної політики за окупації частини України

Єфремовим та Миколою Сумцовим); при більшовицькій владі з вибору Академії увійшло до її складу нових 11 членів. Отож, на 1 січня 1920 р. до складу Академії входило 25 членів (акад. Михайло Туган-Барановський помер січня 1919 р. а саме на 1 відділі (історично-філологічному): 1. Д. Багалій по кафедрі української історії; 2. М. Петров по кафедрі старого українського письменства; 3. М. Сумцов по кафедрі укр. народної словесності; 4. В. Перетц по кафедрі укр. мови; 5. С. Смаль-Стоцький по кафедрі укр. мови; 6. М. Біляшівський по кафедрі укр. археології; 7. К. Харлампович по кафедрі укр. церкви; 8. А. Кримський по кафедрі арабо-іранської філології; 9. С. Єфремов по кафедрі укр. красного письменства. На II відділі (математично-фізичному): 1. П. Тутковський по кафедрі геології; 2. В. Вернадський по кафедрі мінералогії; 3. В. Липський по кафедрі ботаніки; 4. О. Нікольський по кафедрі зоології; 5. М. Андрусов по кафедрі палеонтології; 6. В. Кістяківський по кафедрі хемії; 7. М. Кащенко по кафедрі акліматизування; 8. С. Тимошенко по кафедрі прикладної механіки; 9. О. Ейхенвальд по кафедрі фізики; 10. О. Орлов по кафедрі астрономії. На III відділі (економічно-соціальних наук): 1. О. Орженцький по кафедрі статистики; 2. К. Воблий по кафедрі торгу і промисловості; 3. В. Косинський по кафедрі сільського господарства; 4. Ф. Тарановський по кафедрі порівняльної історії права; 5. Б. Кістяківський по кафедрі соціології; 6. О. Левицький по кафедрі звичаєвого права. Крім того, за статутом Академії, правами дійсних членів Академії на своєму відділі користувалися три директори, а саме О. Грушевський, директор комісії для складання історично-географічного словника укр. землі, Є. Тимченко, директор комісії для складання історичного словника укр. мови та М. Птуха - директор Демографічного інституту [55, с. 3-4].

більшовиками і денікінцями може свідчити книжкова продукція на Україні за 1919 р.: українською мовою видано 665 назв книжок, російською - 726, іншими - 23, разом 1414 назв книжок [34, с. 66-67].

«Експеримент», що його робила денікінська влада над українською школою та культурою, наочно засвідчив, що українська школа і українська культура пустили глибоке коріння в українському народі. Про те красномовно промовляє також вислід нового експерименту над українською школою і культурою, що його проробляє тепер більшовицька влада.

У результаті експериментів більшовицької влади в освітній справі самі советські історики народної освіти прийшли до таких висновків: «Основні проблеми нової школи - проблеми єдиної школи, проблема зв'язку освіти з працею, проблема волі - були прогресивними діями уже в дореволюційний час. Для обґрунтування тих проблем була пророблена величезна педагогічна праця. Так була створена та педагогічна спадщина, на ґрунті якої советська школа почала свою творчу працю в незрівнянно більш сприятливих умовах, ніж ті, що ними володіла дореволюційна початкова школа» [112, с. 270].

Поданий в останнім розділі матеріал показує нам, що розвиток української школи і освіти йшов безупинно від початку ХХ ст., що в процесі культурно-освітньої роботи українського громадянства зростала національна свідомість українського народу, що з етнографічної маси перетворювався в націю та намагається досягнути найвищу мету - державність; що шлях цей тяжкий вимагав напруги всіх зусиль і великих жертв, згадаймо тут імена двох міністрів освіти та двох товаришів міністра освіти, загиблих від руки більшовиків або їх наймитів, - а саме, імена Івана Стешенка, Юхима Щириці, Петра Дорошенка та Володимира Науменка, а також багатьох інших, що їхні імена Ти, Господи, відаєш; що кожна російська влада, незалежно від її політичної закраски, царський чи Тимчасовий уряд, більшовицька чи денікінська влада, вживала усіх засобів, щоб знищити чи обмежити українську національну культуру; що зорганізоване українське учительство займало перші позиції в боротьбі за рідну школу і культуру, а потім в праці при будові Української держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акимов В. Народное образование въ Киевской губернии // Журналъ Министерства Нар. Просвѣщенія. Петербургъ. 1913. Ноябрь.
2. Антонович Д. Триста років українського театру. Прага, 1925.

3. Біднов В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському // Літературно-Науковий Вістник Львів. 1928. Ч. 12.
4. Бочковский О. З'їзд слов'янської поступової молоді у Празі в 1908 р. // 3 минулого. Т. 2. Варшава. 1939.
5. Брошури на народномъ языкѣ; по вопросу кооперації // Киевская Старина. 1901. Ч. II. Документи.
6. Бузескуль В. Історія Харьковского университета при дѣйствіи устава 1984 г. Харьков. 1905.
7. Веселовскій Б. Історія земства за 40 лѣтъ. СПб. 1911. Т. 4.
8. Видатки земства на народню освіту в 1911 р. // Світло. Київ. 1912. Ч. 9.
9. Виноградова П. Учебное дѣло въ нашихъ университетахъ // Вѣстникъ Европы. 1901. Октябрь.
10. Відгуки учительського з'їзду // Світло. Київ. 1914. 7-8 шкільна хроніка.
11. Генерал потішних рот // Світло. Київ. 1912. Ч. 7.
12. Гетьманець Я. Початкова школа // Світло. Київ. 1910. 1.
13. Гехтер М. Українське життя в 1911 р. // Літературно-Науковий Вістник. 1912. 3.
14. Гринченко Б. На безпросвітномъ пути. Київ. 1906.
15. Гудзій Ю. З життя Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Наша культура. Варшава. 1936. Квітень.
16. Діяльність П. А. Зілова, попечителя Київської шкільної округи // Світло. Київ. 1912. 6 шкільна хроніка.
17. Дорошенко В. Українство в Росії. Відень. 1917.
18. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Ужгород. 1930. Т. 1.
19. Там само. 1932. Т. 2.
20. Дорошенко Д. «Просвіта» на Великій Україні // Календар т-ва «Просвіта» на 1928 р. Львів. 1927.
21. Дорошенко Д. Україна в 1906 р. // Україна. Київ. 1907. 1.
22. Єфремов С. В тісних рамках // Біблїологічні Вісті. Київ. 1926. 2.
23. Єфремов С. Замѣтки на текущія теми // Киевская Старина. 1905. 6.
24. Животко А. Рукописні часописи української молоді // Шлях виховання й навчання. Львів. 1935. II.
25. Жук А. Конференція українських студентських громад у Києві // 3 минулого. Т. 2. Варшава. 1939.
26. За українську мову // Вістник Союзу Визволення України. Відень. 1915. Ч. 21-22.
27. Звѣчайський Я. Іванов М. Професійна освіта на Україні. Олександрія. 1927.
28. Ігнатієнко В. Біблїографія української преси 1816-1916. Харків. Київ. 1930.
29. Історико-філологіческий институтъ кн. Безбородка // Новый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрана. Т. 19.
30. Ішуніна М. Київська «Просвіта» та її бібліотечна справа // Книжний Вістник. Київ. 1919. I.
31. К. Сь'їздъ по народному образованию // Журналъ Министерства Нар. Просвѣщенія. Петербургъ. 1914. Апрельъ.
32. К. О. Народна освіта на Поділлі // Світло. Київ. 1910. 4.
33. Кисіль О. Український театр. Київ. 1925.
34. Книжкова продукція на Україні в 1917-22 рр. // Книга. Харків. 1923. 2.
35. Коваленко О. На межі двох віків // 3 минулого. Т. 2. Варшава. 1939.
36. Kovarik T. Zažitky a dojmy ruského čechy za carství. Praha. 1932.
37. Коллард Ю. Народження українського націоналізму серед харківської студентської молоді // 3 минулого. Т. 2. Варшава. 1939.
38. Красноперовъ И. Результаты однопдневной переписи народныхъ школь 18/1 1911г. // Журналъ Министерства Нар. Просвѣщенія. Петербургъ. 1914. Июль.

39. *Лотоцький О.* Сторінки минулого. Варшава. 1933. Ч. 2.
40. Там само 1934. Ч. 3.
41. *М. З.* Отчїть почитателя Київського учбного округу о состоянїи учбныхъ завѣденїи за 1912 г // *Світло*. Київ, 1914. 7-8.
42. *М(атушев)скій Ф.* Вопросы о народномъ просвѣщенїи въ Комитетахъ о сельско-хозяйственной промышленности // *Кіевская Старина*. 1902. 12.
43. *Медынскій Е. Н.* Внѣшкольное образование. 3-е изд. Москва. 1918.
44. *Медынскій Е. Н.* История педагогики в связи с экономическим развитием общества. Москва, 1929. Т. 3.
45. *Меженко Юр.* Українська книжка часів великої революції. Київ, 1928.
46. *Миллюков П.* Очерки по исторїи русской культуры. Париж, 1931. Т. 2. Ч. 2.
47. *Наріжний С.* Полтавський університет. Париж, 1930.
48. *Наріжний С.* Українська пісня за кордоном. Прага, 1941.
49. Народный спектакль подъ руководствомъ М. Л. Кропивницкого // *Кіевская Старина*. 1901. II. Документы.
50. На спомин 50-х роковин смерти Тараса Шевченка. Москва, 1912.
51. *Nejedly Z.* Ukrajinska republikanska kapela. Praha. 1920.
52. *Никитин В.* З останніх літ життя М. Л. Кропивницкого // *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 3.
53. *Перетць В.* Къ вопросу объ учрежденїи украинскихъ кафедръ въ университетѣ // *Кіевская Старина*, 1906. 5-6.
54. *Перський С.* Популярна Історія «Просвіти». Львів, 1935.
55. Перший пієрік існування Української Академії Наук та начерки її праці до кінця 1919 р. Київ, 1919.
56. *Петлюра С.* З українського життя // *Україна*. Київ, 1907. 3.
57. По поводу изданія св. Письма // *Кіевская Старина*. 1904. 2.
58. *Постернак С.* Всенародня бібліотека України при Всеукраїнській Академії Наук. Київ, 1923.
59. *Постернак С.* Из Історїи освітнього руху на Україні за часів революції 1917-1919 рр. Київ, 1920.
60. *Приходько В.* Під сонцем Поділля. Львів, 1931.
61. *Приходько В.* Повстання Українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлі. Варшава, 1935.
62. Протести на археологічеськомъ съѣздѣ въ Екатеринославѣ // *Кіевская Старина*, 1905. 10. Документы.
63. Проти української мови // *Світло*. Київ, 1912. Вересень.
64. Проти українства // *Світло*. Київ, 1914. Червень.
65. *Рождественскій С. В.* Историческій изборъ дѣятельности Министерства Нар. Просвѣщенїя 1802-1902. СПб, 1902.
66. *Русова С.* До сучасного становища народного учителя // *Світло*. Київ, 1912. 6.
67. *Русова С.* Українські земства в справі заведення народної освіти // *Світло*. Київ, 1912. 6.
68. *Сагарда М.* Переклади св. Письма на українську мову в XIX і XX вв // *Книгарь*. Київ, 1919. 21.
69. *Садовський В.* Студентське життя у Києві в 1904-1909 роках. // *З минулого*. Т. 2. Варшава, 1939.
70. *Самарський С.* Вчительські курси в Катеринославі // *Світло*. Київ, 1912. Листопад.
71. *Сірополько С.* 20-и літній ювілей першого педагогічного журналу на В. Україні // *Тризуб*. Париж, 1930. 33.
72. *Сірополько С.* Друга частина «Проекту єдиної школи в Україні» // *Шлях виховання й навчання*. Львів, 1938. Кн. 3.

73. *Спекторський Е. В.* Столѣтіе Кіевского университета св. Владимира. Бѣлградъ, 1935.
74. Товариство Шкільної Освіти. I. Меморандумъ по вопросу объ украинской школѣ, поданный украинскими учительскими организациями Главному Командованїю вооруженными силами на югѣ Россїи и Особому Совѣщанїю при Главномъ Командованїи. На правахъ рукописи. 2. Справозданнїя Ради Товариства Шкільної Освіти з дня 26 березня 1920 р. (Копія).
75. Українська мова в церкві // *Кіевская Старина*. 1906. 3-4. Документы.
76. Українська школа для дітей виселенців // *Вістник Союзу Визволення України*. Відень, 1916. Ч. 97.
77. *Фабрикантъ Ник.* Краткій очеркъ изъ исторїи отношенїи русскихъ цензурныхъ законовъ къ украинской литературѣ // *Русская мысль*. М., 1905. 3.
78. *Фарфоровскій С.* Народное образование въ Кубанской области // *Журналъ Министерства Нар. Просвѣщенїя*. Петербургъ, 1912. Ноябрь.
79. Ходатайство о малорусскихъ народныхъ изделияхъ // *Кіевская Старина*. 1901. 2. Документы.
80. Циркуляръ почитателя Кіївської шкільної округи // *Світло*. Київ, 1912. 7.
81. *Чикаленко Г.* Українська студентська Громада в Одесі 1903-4 р. // *З минулого*. Т. 2. Варшава, 1939.
82. *Чикаленко Е.* Щоденник. Львів, 1931.
83. Шкільна хроніка // *Світло*. Київ, 1911. 6.
84. *Шохоль К.* Къ вопросу о развитїи высшего женского образования въ Россїи // *Журналъ Министерства Нар. Просвѣщенїя*. Петербургъ, 1913. Июль.
85. *Штрайх С.* Новороссійскій университет // *Новий энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Петербург. Т. 28.
86. *Щеголевъ С.* Украинское движеніе, какъ современный этапъ южно-русского сепаратизма. Кіевъ, 1912.
87. *Щербина В.* Перша Кіївська Народна Авдиторія // *Україна*. Київ, 1970. Кн. 41.
88. *Вугман И.* 99 лет жизни и работы Одесской Государственной Публичной Библиотеки. Відбитка.
89. *Багалій Д.* Харківська Громадська Бібліотека, як тип наукової загально-просвіткової обласної бібліотеки // *Книжний Вістник*. Київ, 1919. Кн. 2.
90. *Zieliński S.* Przedmowa // *Kornecki J.* Oswiata polska na Rusi w czasie wielkiej wojny. Zprzedmowa Stanislawo Zielińskiego. Warszawa, 1937.
91. *Kornecki J.* Oswiata polska na Rusi w czasie wielkiej wojny. Zprzedmowa Stanislawo Zielińskiego. Warszawa, 1937.
92. *Чершнц А.* Начальное народное образование въ Россїи. Статистика. Новый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Петроградъ, 1916. Т. 28.
93. *Ернст Ф.* Георгій Нарбут та нова українська книга // *Бібліологічні Вісті*. Київ, 1926. 3.
94. *Стещенко Я.* Друковані твори Г. І. Нарбута // *Г. Нарбут*. Київ, 1926.
95. *Ефремов М.* На світанку українських видавництв. Вік // *Бібліологічні Вісті*. Київ, 1925. Ч. 1-2.
96. *Андрієвський В.* Микола Лисенко в соту річницю народження 1842-1942. Львів, 1921.
97. *Гермайзе О.* З революційної минувшини Києва. Конференція українського студентства у Києві в 1911 р. // *Київ та його околиця в історії і пам'ятках*. Київ, 1926.
98. *Сумцовъ Н. проф.* Исторія и этнографія Малороссїи, какъ предметъ преподаванія въ Харьковскомъ университетѣ // *Кіевская Старина*. 1906. 5-6. Текущая известія.
99. *Иконниковъ В.* Отвѣтъ русской исторїографїи. Кіевъ, 1892. Т. 1. Кн. 2.
100. З діяльності Тимчасового Комітету для заснування Всенародньої Бібліотеки // *Книжний Вістник*. Київ, 1919. Ч. 1.
101. Придбани за гроші і подаровані бібліотеки і книжки // *Книжний Вістник*. Київ, 1919. Ч. 1.
102. Там само. Ч. 2.

103. Странное распоряжение // Киевская Старина. 1902. 1.
 104. Извлечение из журналовъ Совѣта Киевской Духовной Академіи. 1912. 7-8
 105. Там само. 1913. 12.
 106. Там само. 1916. 7-8.
 107. Там само. 1917. 9-12.
 108. Св. Писаніе на украинскомъ языкѣ: среди письменныхъ въ Японіи // Киевская Старина. 1905. 6.
 109. Къ изученію Кобзарного искусства // Киевская Старина. 1903. 4.
 110. Украинскій театръ въ селѣ: // Киевская Старина. 1903. 4.
 111. Крестьяне-артисты // Киевская Старина. 1904. 1.
 112. Украинскій народный хоръ // Киевская Старина. 1905. 7-8.
 113. Вопросы о языкѣ: на Кустарномъ Съездѣ: // Киевская Старина. 1902. 5.
 114. Докладъ объ измененіи правилъ по изданію народныхъ и популярныхъ книгъ на малор. Языкѣ: // Киевская Старина. 1904. 12.
 115. Заявленія украинской интеллигенціи // Киевская Старина. 1905. 3.
 116. Украинскій языкъ въ Лубенскомъ сельско-хозяйственномъ Обществѣ: // Киевская Старина. 1905. 3.
 117. Новое ходатайство // Киевская Старина. 1905. 3.
 118. Въ Харьковскомъ Обществѣ: взаимопомощи трудящимся женщинамъ // Киевская Старина. 1905. 3.
 119. Отъ гражданъ г. Харькова // Киевская Старина. 1905. 6.
 120. Ефремовъ С. Замѣтки на текущія темы // Киевская Старина. 1905. 5.
 121. Крестьянскій докладъ // Киевская Старина. 1903. 9.
 122. Константиновъ Н. А., Струминскій В. Я. Очерки по истории начального образованія в России. 2-е изд. испр. и доп. М., 1953.
 123. Извлечение изъ журналовъ Совѣта Киевской Духовной Академіи за 1910-11 уч. г. // Труды Киевской Духовной Академіи. 1911. 12.

Розділ IX

ОСВІТА В ГАЛИЧИНІ

1. Освіта в Галичині від 1772 до 1848 рр.

Дієцезіальні школи. – Віденське «Barbareum» – «Studium ruthenum» – Львівська генеральна семінарія. – Стан народного шкільництва 1772 р. – Реформа шкільництва 1774 р. – Шкільний статут 1787 р. – Цісарський рескрипт з дня 18 червня 1813 р. – Боротьба перемиського єпископа Михайла Левицького за українську мову в школі. – Нормальні школи. – Головні школи. – Тривіальні школи. – Парафіяльні школи. – Підготовка учительства та його матеріальне становище. – Підручники. – Середнє шкільництво. – Львівський університет. – Перемиське просвітнє товариство. – Театральні вистави. – Видавнича справа. Друкарні. – Цензура. – Преса в Галичині.

Коли при першій поділі Польщі 1772 р. Галицька земля відійшла до Австрії, стан народної освіти в Галичині був дуже низький. Єдина вища верства тодішнього українського громадянства – українське духовенство – вдоволялося мізерною освітою. Правда, і вимоги, що ставилися тоді до кандидатів на священство, були також невисокі: від кандидатів вимагалось знання польської мови та вміння читати і писати кирилицею, але нерідко висвячувано на священство і таких кандидатів, які зовсім не вміли читати кирилицею.

Про освітній рівень греко-католицького нижчого духовенства в перших роках після прилучення Галичини до Австрії може свідчити, наприклад, оцінка, що її дав про те духовенство перемиський староста Von-Möllern: «Русняцький (rusniakische) піп є одне недоумство (Dummerheit) і неосвіченість (Unwissenheit). Один на 13 мав такі-сякі студії, багато з них не вміло навіть писати, не в стані було говорити проповіді, учити дітей катехизму і т. п.» [32, с. 384]. Кандидати на священство в 1756-1788 рр. вчилися переважно у василіянських школах – у Кременці,

Володимирі, Шаргороді, Гошові, Бучачі, Гумані, Дрогобичі, Любарі, Острозі і Вінниці, або в єзуїтських школах – в Самборі, Станіславові, Барі, Кам'янці на Поділлі, Львові, Вінниці, або в піярській школі в Золочеві, або в бернардинській школі в Збаражі [29, с. 1].

Щоб підняти освіту греко-католицького духовенства, львівський єпископ Лев Шептицький (від 17 січня 1778 р. – львівський митрополит) подав 1776 р. до губернії проект дієцезіальної семінарії у Львові з однорічним курсом. Здійснення того проекту припало уже наступникові Л. Шептицького (помер Л. Шептицький 13 травня 1779 р.), львівському єпископові Петру Білянському: восени 1779 р. він відкрив у Львові та Галичі дієцезіальні семінарії. Крім того, була ще одна семінарія, а саме в Перемишлі (відкрито її 1770 р.).

Тому що устрій львівської дієцезіальної семінарії служив за зразок для інших семінарій, подам тут короткі відомості про львівську семінарію. Навчання в ній відбувалося українською книжною мовою, що за тодішнім звичаєм була мішаниною живої української мови з церковно-слов'янською. Побіч української мови помічною була польська мова. Хоч вихованцями семінарії були в значній частині особи старші, переважно жонаті, все ж і до них прикладалася сувора дисципліна, – за більші провини призначувалося численні поклони, а часто вживано і тілесних кар. За поведінкою вихованців доглядали двоє цензорів, – один явний, а другий – тайний. Час науки мав тривати один, а пізніше два роки, але на практиці не придержували того точно: не рідкі були випадки, коли вихованці висвячувалися на священство після декількамісячного перебування в семінарії. Вчилися в семінарії таких предметів: догматики, морального богослов'я, пастирського богослов'я, гомілетичних вправ та церковного співу. 1782 р. кількість вихованців львівської семінарії доходила до 80 [1, с. 134-140].

Через дієцезіальні семінарії проходила лише меншість українського духовенства, бо значна більшість його діставала священство за допомогою короткотермінових курсів при дієцезіях, а нерідко просто за гроші. Так, у перемиській дієцезії від кандидатів на священство все ж вимагалось деяких відомостей з церковної практики, хоча б в обсягу спеціально для того призначеної книжки «Богословія нравоучительная или собрание припадковъ духовнымъ особамъ потребное» (Унів. 1732 р.). Ті, що не могли здолати тої науки, їхали до Луцька чи Холма, де тамошні єпископи давали за 100 зл. рукоположення, прикриваючись висловом св. Письма – «Всякое диханіє да хвалить Господа», а потім ті неуки поверталися до Галичини, щоб обняти там парафії [14, с. 11].

Низький рівень освіти греко-католицького духовенства в межах

тодішньої Австрії спонукав Марію Терезу відкрити для українців генеральну духовну семінарію у Відні при церкві св. Варвари, – відтілює і склалася скорочена назва тої семінарії – «Barbareum», де мали вчитися греко-католики з Галичини та Угорщини.

Відкриття «Barbareum'a» відбулося 15 жовтня 1775 р., саме в день іменин Марії Терези. На префекта (ректора) семінарії призначено хорвата монаха-василіанина Йосафата Басташича (від 1777 р. став він одночасно генеральним вікарієм крижевацького єпископа), а верховний нагляд над релігійним вихованням учнів семінарії доручено крижевацькому єпископові Василю Божичковичеві.

Семінарія «Barbareum» містилася в двоповерховій кам'яниці, де раніше містився єзуїтський єпископат, а від 1769 р. – орієнтальна академія [7, с. 95]. У тій самій кам'яниці була латинська каплиця св. Варвари. Ту каплицю р. 1775 перебудовано в греко-католицьку церкву св. Варвари. З часу ліквідації (1784) церква св. Варвари стала парафіяльною греко-католицькою церквою у Відні.

До «Barbareum'a» приймалися з вибору відповідних єпископів ті кандидати, що перед тим скінчили принаймні гімназію (тоді гімназії буди п'ятикласні) та почували в собі покликання до духовного стану [7, с. 117]. Всі вихованці тої семінарії мали однакові права і обов'язки, хоч деякі були вже священиками або ченцями. Так, всі вони носили однаковий одяг – реверевду та плащ з ширшими вдоли рукавами. Всі діставали однаковий харч, – правда, не абиякий: щодня обід з чотирьох страв, а на вечерю – три страви, а у великі свята обід складався з шести страв, вечеря – з чотирьох, а до того кожний вихованець діставав щодня на обід і вечерю чвертку вина. Українці з Галичини, не призвичаєні до вина, діставали щорічно за плату 24 [7, с. 137-138]. Всі піддягали однаковій дисципліні: мали вставати за дзвінком о пів 5-ї год. рано, в певні години вчитися в аудиторіях семінарії (музеях) чи слухати виклади в університеті, відбувати молитви та богослуження, відпочивати або йти на прохід по місту парами під проводом наглядачів (дукторів), а о пів 10-ї год. вечора лягати спати [7, с. 140-141]. За порушення дисципліни призначалися кари: догана, залишення винуватця без обіду або вечері (подавався йому лише хліб і вода), в'язниця, загострена в міру тяжкої вини зменшення їжі. Тяжчі кари можна було покладати тільки в порозумінні з придворною канцелярією, єпископом-інспектором або з тим єпископом, до єпархії якого належав винуватець [7, с. 13].

У числі предметів, що викладалися в «Barbareum'i» (курс його був п'ятирічний), зовсім не було рідної мови вихованців. Тільки в одному випадку міг і мусив вихованець уживати рідної мови, а саме, катехизації

мав він провадити тою мовою, що її вживав народ в єпархії, відкіль походив вихованець [7, с. 131]. У першій році існування тої семінарії вчилася в ній 20 осіб, в тім числі 6 галичан – 4 світських та двоє василіан. З другого року комплект вихованців семінарії встановлено в кількості 46, а з початком 1779/80 ак.р. доведено до 48, з того числа припадало на Галичину 14 вихованців, а на Угорщину – 34.

Життя «Barbareum'a» було недовговічне: декретом з дня 23 березня 1784 р. Йосип II наказав, щоб угорські вихованці семінарії св. Варвари опустили ту семінарію з кінцем квітня та перенеслися до Яґєру (Erlau), а галицькі греко-католицькі вихованці мали продовжувати науку до кінця шкільного року у віденській латинській семінарії з тим, щоб з початком вересня перенестися до новоутвореної генеральної семінарії у Львові, що саме тоді мала розпочати свою діяльність.

Причина ліквідації «Barbareum'a» полягала в тому, що за планом Йосипа II греко-католики мали набувати духовну освіту в генеральних духовних семінаріях: галицькі українці – у Львові, а угорські в Яґєрі.

Хоч і недовго існував «Barbareum», проте він залишив по собі корисний слід у житті і діяльності греко-католицького духовенства. Перебуваючи на студіях у Відні, вихованці «Barbareum'a» мали змогу набути досконале знання німецької мови, приглянутися до культурного життя столиці Австрії, познайомитися з різними слов'янськими і неслов'янськими народами, а головне – українські вихованці з різних земель мали можливість нав'язати між собою близькі стосунки, а таке взаємне пізнання розбуджувало почуття приналежності всіх до одного українського народу [7, с. 90-92].

«Barbareum» перестав існувати 1 травня 1784 р. За час його існування в ньому було всього 116 вихованців, з них 29 – з Галичини. З числа 29 галицьких вихованців скінчили студії в «Barbareum'i» 15, а після його скасування докінчили студії у львівській греко-католицькій семінарії – 8. З числа галицьких вихованців «Barbareum'a» вийшло немало осіб, які згодом зайняли вищі церковні уряди, були професорами університетів чи духовних семінарій, визначилися своїми науковими працями. Досить згадати тут Антона Ангелловича, який у 1796/97 рр. був ректором Львівського університету; Федора Захаріясевича, який у 1792-1805 рр. був віце-ректором львівської генеральної семінарії; Миколу Скорадинського, який 1799 р. став львівським єпископом, а 1804-1805 рр. був ректором Львівського університету; Михайла Гарасевича, професора львівської генеральної семінарії і «Studium ruthenum», автора історії української уніатської церкви «Annales ecclesiae Ruthenae»; Костянтина Сабатовського, який у 1797-1806 рр. був ректором львівської генеральної

семінарії та автором декількох підручників у перекладі з латинської мови для «Studium ruthenum»; Якова Лабчинського, віце-ректора, а пізніше – ректора львівської генеральної семінарії [7, с. 183, 186-190, 201, 206-207].

«Barbareum», за висловом А. Андроховича, автора розвідки про ту віденську семінарію, знайшов своє продовження в греко-католицькій генеральній семінарії у Львові, до чого немало прислужився віце-префект «Barbareum'a» Михайло Щавницький, угорський русин, колишній вихованець «Barbareum'a», а потім став першим ректором львівської генеральної семінарії.

Курс львівської генеральної семінарії спочатку був дев'ятирічний, згодом – восьмирічний, а від р. 1824 – шестирічний (два роки на філософії, а чотири – на богословському відділі). М. Щавницький одразу домагався знесення дієцезіальних семінарій, бо вони були маловартні в порівнянні з генеральною семінарією. Думка М. Щавницького знайшла підтримку в уряді, внаслідок чого цісар Йосип II рішенням від 9 березня 1787 р. скасував дієцезіальні семінарії, але дозволив вихованцям докінчити в них студії, так що фактично дієцезіальні семінарії проіснували до осені 1792 р. [1, с. 195].

У 1784 р. Йосип II заснував у Львові університет з чотирма факультетами. У їх числі був і теологічний факультет, де виклади відбувалися почасти німецькою, почасти латинською мовами. На прохання львівського єпископа П. Білянського Йосип II тимчасово відкрив у 1787 р. при Львівському університеті т. зв. руський інститут – «studium ruthenum», куди могли б вступити українці без знання латинської мови: викладовою мовою там мала бути українська. Прийнято туди одразу 44 вихованці. Ректором «studium ruthenum» призначено А. Ангелловича, колишнього вихованця «Barbareum'a», а в числі професорів були як галицькі українці, так і закарпатські – Петро Лодій і Іван Земанчик. Українське громадянство зустріло відкриття руського інституту з великим захопленням [2, с. 193-195].

На жаль, «studium ruthenum» не спричинився до розбудження національного почуття вихованців. Сталося так з багатьох причин. Насамперед українська мова, що нею відбувалися виклади деяких дисциплін, була мішаниною живої мови з церковнослов'янською, і ця «книжна» мова була тяжка для зрозуміння. Професори, які викладали свої лекції українською мовою, визнавали звичайні слова живої мови за «прості вираження», а тому вважали за потрібне у своїх друкованих працях просити вибачення за ужиття подекуди «простих виражень». Так, наприклад, П. Лодій у передмові до свого перекладу праці Христіяна

Гаумейстера «Наставлення любомудрія нравоучительнаго», м. ін., пише: «Да не почудится простымъ иногда выражениямъ благосклонный читатель». Так само Теодор Захаріясевиц в передмові свого перекладу праці Матвія Данненмайра «Наставлення історії церковныя Н. 3.» пише: «Еже касается перевода, зане часто выражений простыхъ оупотребихъ, сего да не кто мнъ отъ иностранныхъ въ зло вмъняеть» [24, с. 30, 32]. По-друге, деякі професори не дістали дозволу викладати свій курс українською мовою (наприклад, так було з курсом пастирського богословія), а тому викладали польською мовою. По-третє, деякі професори не знали української мови і з тої причини читали свої курси також польською мовою. По-четверте, серед професорів не бракувало таких, які недбайливо ставилися до науки «рідної мови». Накінець, і це, може, головна причина, – і професори, і вихованці «studium ruthenum» одразу опинилися, так мовити, в «мачушинім» положенні в порівнянні з тими професорами і вихованцями, як і належали до «studium latinum». Так, сенат університету не вважав професорів «studium ruthenum» за членів факультету і не допускав їх до жодних академічних почесей*, а університетські професори зневажливо ставилися до них, називаючи «studium ruthenum» – «Wineschule». А щодо слухачів «studium ruthenum» – уряд згори зробив різницю між його слухачами і слухачами «studium latinum»: священники, що дістали освіту в «studium ruthenum», одержували лише 200 зл. р., як парохі і 130 зл. р., як сотрудники, тоді як священники, які отримали освіту в «studium latinum», одержували 300 зл. р. як парохі і 150 зл. р. як сотрудники. Як правдиво зауважив І. Франко, «уряд одною рукою ніби-то дав добродійство русинам, а другою зараз же відібрав тому добродійству всяку практичну вартість» [40, с. 278].

Отож не диво, що вихованці «studium ruthenum» не тільки не перейнялися натхненням до викладів «руською» мовою, але ставилися до своєї рідної мови до того байдуже, багато з них зовсім не вміло читати по-українському.

Щоб підняти рівень науки української мови в «studium ruthenum», губернія видала оповістку до всіх учнів гімназій і ліцеїв (ліцеї – дворічна школа, куди поступали абсолювенти п'ятирічних гімназій), – той, хто не вміє читати по-українському (ruthenisch lesen), не буде прийнятий до «studium ruthenum», а розпорядженням від 1 грудня 1797 р. доручила ректорові К. Сабатовському, щоб вихованці у святочні дні розмовляли між собою по-українському, а коли б хто тому противився, то його товариші

мали б донести про те ректорові, щоб той покарав винуватця. Більш рішуче поставився до тої справи львівський митрополит А. Ангеллович: р. 1809 він наказав, щоб кожний семінарист складав піврічний і кінцевий іспит з української мови і обрядів, бо інакше не буде допущений до висвячення [3, с. 54-55].

Подам тут відомості про те, скільки слухачів записалося у кожного з професорів богословського і філософічного факультету «studium ruthenum» у 1790 р.: історія церкви (Т. Захаріясевиц) – 42, жидівська і грецька мова та біблійна герменевтика (Арсен Радкевич) – 138, догматичне богослов'є (Модест Гриневецький) – 4, моральне богослов'є (Андрій Павлович) – 5, церковне право (А. Ангеллович) – 3, пастирське богослов'є (Михайло Гарасевич) – 12, чиста і прикладна математика (Іван Земанчик) – 42, фізика (Іван Земанчик) – 26 та теоретична і практична філософія (П. Лодій) – 16 [14, с. 13, 14].

Вихованці «studium ruthenum» жили в генеральній семінарії і в ній училися, але деякі предмети – філософічні, богословські, історію природи і акушерію – слухали в університеті. Оскільки частина професорів «studium ruthenum» займала кафедри також в «studium latinum», на виклади в «studium ruthenum» призначалися години ранішні або пізніші від латинських викладів. Вже у тім розподілі годин для «studium ruthenum», як правдиво зауважує А. Андрохевич, «навні виявлено неначе низшість того studium, трактовано його по-мачушиному» [3, с. 69].

Дисципліна в «studium ruthenum» стояла не дуже високо. Серед його вихованців поширеним було пияцтво. Цікаво, що по сусідству з семінарією містився в державнім будинку шинок, і губернія ніяк не хотіла позбутися доходу з чиншу того будинку. За важливі переступи вихованців «studium ruthenum» виключали зі семінарії. Тяжкою карою було занесення прізвища винуватця до «коператури». Внесений до тої книги мав ціле життя залишатися «сотрудником» [3, с. 79].

Крім вихованців, які утримувалися на кошт релігійного фонду і держави, були ще світські слухачі. Вони удержувалися на свій кошт і ходили в університетському одязі. Ті вихованці, які не мали ще цілої гімназії, мусили складати додаткові іспити з відповідних предметів. Окрему категорію слухачів «studium ruthenum» становили холмчаки і луцьки, себто священники, що їх висвятив за гроші холмський чи луцький єпископ [3, с. 93].

Різноманітний склад вихованців «studium ruthenum» щодо попередньої їхньої підготовки, зрозуміла річ, зле відбивався на успішності навчання в самій школі, тим більше, що наука в «studium ruthenum», як

*Лише згодом губернія видала розпорядок про урівнення в правах професорів «studium ruthenum» з університетськими професорами [4, с. 453].

уже згадувалося, відбувалася в прогалинах, вільних від латинських викладів. Немалу роль в малоуспішності науки відігравали як брак підручників, так і та тяжка мова, що називалася «руською». Накінець, причиною лихого стану науки як в «studium ruthenum», так і в «studium latinum», були заручини або й шлюб вихованців під час студій. Хоча львівська консисторія не раз видавала накази про заборону вінчати питомців семінарії, але наказ той часто порушувався [3, с. 101-105].

«Studium ruthenum» проіснував до 1809 р. Причиною його ліквідації була насамперед визначена уже в самому декреті про заснування «studium ruthenum» тимчасовість його як інституції. Другою причиною був лихий стан науки, так що сам ректор К. Сабатовський домагався ліквідації «studium ruthenum», тим паче що, маючи майже ті самі обов'язки, як і «studium latinum», «studium ruthenum» користувався значно меншими правами. Проте в українській літературі є прихильники думки і І. Франка, що в ліквідації «studium ruthenum» завинили найбільше самі його професори, що користувалися тяжкою «книжною» мовою та вкладали у свої лекції занадто схоластичний зміст [43, с. 310]. На думку інших наприклад Івана Кревецького, причиною упадку «studium ruthenum» не була ані мова, ані зміст самих викладів, – причина лежала в самому зародку – в тимчасовості інституції, і з часу зросту кількості осіб, що могли бути повноправними студентами університету, ставало чим раз менш потрібним існування «studium ruthenum» [22, с. 12].

Мені здається, що докір І. Франка все ж є оправданий. Справді, коли б професори не мучилися, викладаючи свої курси важкою церковною мовою, а продовжували б, за висловом І. Франка, «ту довгу письменську діяльність, що з кінця XVI ст. силкувалася ввести в письменство живу мову простого люду» [39, с. 20], то професори безперечно, знайшли б з боку вихованців «studium ruthenum» інше ставлення до «руської» мови. І хто знає, може, тоді відпала б та тимчасовість «studium ruthenum», що її визначив декрет при його заснуванні, а натомість «вже віддавна красувався б у Львові повний український університет», як то припускав В. Гнатюк [13, с. 2].

Обговорюючи питання про те, яку користь мав «studium ruthenum», А. Андрохович зазначає, що вихованці «studium ruthenum» у порівнянні з вихованцями «studium latinum» були ліпшими парохами, бо могли ділитися набутим знанням зі своїм народом хоча і в «книжній» мові, але все ж зближеній до народної мови. А найбільшу користь мала, як дотепно зауважує А. Андрохович, «вічно голодна та вічно ошадна Австрія, бо більше половини, а при кінці майже 3/4 слухачів утримувалися своїм коштом, а професори коштували половину тільки того, що професори в

«studium latinum», або й менше» [5, с. 72-73]. З свого боку, Яків Головацький дав високу оцінку «studium ruthenum», вказуючи, що завдяки руським студіям русини встигли в одно десятиліття придбати стільки докторів богословія, що були в стані замінити ними усі кафедри університетські латинською і руською мовою [14, с. 12].

Після закриття «studium ruthenum» в Галичині для підготовки греко-католицького духовенства залишилася єдина школа, крім теологічного факультету Львівського університету, а саме – генеральна духовна семінарія у Львові.

Уже р. 1810 кількість вихованців львівської генеральної семінарії досягла 200 осіб. Хоча придворна канцелярія розпорядженням від 25 січня 1811 р. обмежила кількість вихованців на 100 осіб, однак в дійсності не виконувалося те розпорядження. Так, наприклад, у 30-40-х рр. минулого століття у львівській генеральній семінарії вчилася поперх 300 вихованців річно [30, с. III-IV].

Одним з визначних ректорів семінарії (до 1820 р.) був д-р Іван Лаврівський. Він пильно дбав про те, щоб вихованці вчилися церковно-слов'янської мови і строго дотримувалися обрядів. З його уступленням ректорат списував урядові протоколи з вихованцями польською або німецькою мовою, а вихованці говорили між собою по-польському, а до обрядів ставилися не то байдуже, але й не раз вороже [30, с. ССXXXIV].

Про те, з яким знанням церковнослов'янської мови і обрядів приймалися кандидати до семінарії, може свідчити обіжник львівської семінарії від 30 грудня 1842 р., де говориться, що лише незначна частина (paucissimi) з-поміж прийнятих до семінарії мала достатнє знання церковнослов'янської мови, а інші або не уміли читати, або з трудом відрізняли слов'янські букви. Були між ними й такі, які не вміли перехреститися за грецьким обрядом, ані «Отче наш» in lingua patriae не знали, хоч були синами священників [30, с. ССXXXIX].

Багато лихого зазнала духовна семінарія в часах, коли львівською митрополією керував Михайло Левицький (від 1815 до 1858 р.). Так, коли (1830) спалахнула у Львові холера, він відмовився відпустити вихованців додому, при чому митрополит допустився ужити таке речення польською мовою: «żaby wszyscy wyzdychali, to żadnego nie wypuiszczę» [30, с. IX]. Обіжником від 9 березня 1837 р. він велів ректорові заборонити вихованцям семінарії читати «Allegemeine Zeitung» і «Rozmaitości», а також купувати будь-які книжки без відома ректора [19, с. 152]. Того самого року на його донос правительство заборонило поширення «Русалки Дністрової», цієї першої в Галичині книги в живій народній мові [31, с. 112]. Він же велів усі примірники

«Русалки», що надійшли до Львова, відвезти на схованку до св. Юра, де вони пролежали до 1848 р. Не раз той самий митрополит наказував начальству семінарії робити часті і наглі труси у вихованців семінарії. Всі ті накази митрополита привели, за висловом д-ра Кирила Студинського, автора розвідки про львівську духовну семінарію в 1824 – 1843 рр., до протилежних вислідів: «мов би на глум почали являтися в семінарії заборонені книжки»* [30, с. СХХVIII].

Більше того, 13 квітня 1837 р. у вихованця Миколи Проскурницького знайдено рукопис революційної відозви до руського народу руською мовою під заголовком «Листи до приятелів миру». Хоча карний суд не знайшов причин для покарання ув'язнених вихованців семінарії (разом з М. Проскурницьким було ув'язнено ще чотирьох вихованців семінарії), бо вони не поширювали рукопису, однак президія губернії сама наклала на них кару: двох вихованців призначила примусово до війська, а двох, в тім числі М. Проскурницького, відправила до батьків під догляд староства [30, с. СХХХII]. Р. 1842 у помешканні семінарії декілька разів знаходили революційні брошури. Так, одного разу знайдено революційну брошуру в кишені піджака семінарста Михайла Захаріясевича, але він пояснив, що йому хтось її підкинув. Вдруге на сходах декілька семінаристів знайшли пакунок революційних брошур і показали ректорові. Однак і на цей раз не вдалося поліції відкрити власника і джерела тих брошур [31, с. 195].

У 30-х рр. значна частина вихованців семінарії захопилася

*До речі згадаю тут про літературний виступ д-ра Василя Щурата на захист митрополита М. Левицького проти обвинувачення в ретроградстві і ворожості до української національної справи. В своїй статті «Два перші публічні виступи Маркіяна Шашкевича» В. Щурат, м. ін., пише: «Від довшого часу вціплюється у нас формальну ненависть до особи митрополита Левицького... Мало-по-малу люди починають в імені митрополита Левицького видіти синонім ретрограда і ворога нашої національної справи». Як аргумент для оборони митрополита, В. Щурат подає один документ. «Хоч і не єдиний для його (митрополита. – С.) оборони», а саме відповідь митрополита від 23 серпня 1834 р. на лист крайового уряду від 17 червня 1834 р. У згаданім документі митрополит спростовує закид уряду, ніби студенти львівської семінарії того часу переймалися польською революційною пропагандою. Та відповідь свідчить про бажання митрополита не лише врятувати від кари вихованців, яких запідозрила австрійська влада в польській революційній пропаганді, але й врятувати свою репутацію як вищого керівника семінарії в очах цесаря. Отож, та відповідь не має жадного відношення до питання, чи митрополит М. Левицький був справді ретроград і ворог української національної справи, а тому літературний виступ М. Щурата на оборону митрополита М. Левицького не захитав тої характеристики митрополита, що й досі панує в українській літературі. Додам, що сам автор констатує в своїй статті, що у львівській семінарії того часу було чимало вихованців, «прихильних полякам і польській справі, а не прихильних австрійському урядові і українству (підкреслення моє. – С.), а «один з префектів семінарії о. Микола Гординський, був навіть головою польської конспірації серед семінаристів» [44, с. 100-101].

польським революційним рухом. Хоч ректорат і був ворогом польської пропаганди, але ніскільки не сприяв розвиткові національного життя, що його розпочав у семінарії Маркіян Шашкевич, її вихованець, разом зі своїми товаришами Яковом Головацьким та Іваном Вагилевичем. Так, ректор Венедикт Левицький 1834 р. заборонив тільки що згаданій «трійці» видати збірник «Зоря», який був зложений в «мужицькій» мові та писаний фонетикою, а р. 1837 не тільки заборонив тій самій «трійці» видати «Русалку Дністровую» (все ж вона вийшла у світ, тільки не у Львові, а в Будимі), але й розпочав переслідування його укладачів – М. Шашкевича, Я. Головацького та І. Вагилевича. До речі згадаю тут, що М. Шашкевич ще студентом другого року богослов'я виголосив 1835р. у семінарії з нагоди дня уродин Франца І промову по-українському. Про той виступ М. Шашкевича згодом Я. Головацький у своїх споминах писав так: «Вся семінарія була захоплена, і український дух піднісся на сто відсотків» [12, с. 83]. І справді, М. Шашкевич залишив після себе в семінарії чимало прихильників національної ідеї, які потім відіграли велику роль в часі революційної хвилі 1848 р.

Українське народне шкільництво в Галичині в час переходу її до Австрії зводилося до двох міських шкіл: школа Братства при Успенській церкві у Львові та народна школа при василіанській гімназії у Дрогобичі та кількох монастирських шкіл (у Лаврові, Сатанові, Тереховлі, Спасі коло Самбора, Гошеві), невеличких шкіл при парафіях, де вчили переважно дяки. Львівський староста Мільдахер у своїм справозданні про тогочасний стан народного шкільництва в львівській окрузі, куди входили, м. ін., Рава, Кам'янка, Городок, Бібрка, Броди, Зборів, Залізці, Золочів, Бережани, подав, що «є ледве десять правдивих учителів, одначе з них тільки двоє (у Підкамені і Залізцях) вчать дітей писати, читати, рахувати і початків латини, решта учителів вміє тільки по-польському читати і писати і то ще, на підставі мого власного досвіду, дуже зле» [21, с. 41]. Лихий стан українського народного шкільництва пояснюється не стільки малоосвіченістю значної частини духовенства, яке тоді було єдиною українською інтелігенцією, скільки його байдужістю.

Реформа народного шкільництва, що її 1774 р. провів відомий педагог Фельбігер, встановила три типи шкіл: нормальна школа шестикласна, що мала своїм завданням готувати вчителів до головних шкіл; головна школа – чотирикласна – мала бути в кожному окружнім і більших містах; тривіальна – дво- або трикласна школа мала знаходитися в менших містах, містечках і більших селах. Крім того, населення мало право утримувати на власні кошти парафіяльні школи, т. зв. дяківки.

Вищою інстанцією в шкільній справі цілої Австрії була надвірна

комісія, або канцелярія (Studienhofkommission). Лише протягом десяти років (1792-1802) вищою інстанцією був консецс (Studien-Consess), до складу якого входили ректор університету, по одному представникові від кожного факультету університету та по одному представникові від усіх гімназій і головних шкіл.

Для управління народним шкільництвом у Галичині утворено 1776 р. у Львові Крайову шкільну комісію. До її складу входили також представники греко-католицької та римо-католицької консисторії. Саме тоді вперше виринула справа української мови в рефераті радника І. Коранди, бо він перший з австрійських урядників звернув увагу на те, що простий народ у Східній Галичині не говорить по-польському, тільки вживає «eine Art der russischen oder illyrischen (! C.) Sprache» [21, с. 41].

Щоб заохотити простий люд до навчання дітей у школах, уряд наказував парохам виголошувати в церкві проповіді про користь науки. На жаль, лише незначна частина духовенства дбала про те, щоб у школах вчилися діти української мови. Так, наприклад, перемиська дієцезіальна конгрегація, що відбулася у Валяві 26 травня 1780 р., ухвалила, щоб в парафіяльних школах вчилися «guszczyznu» не лише «karłanskie», але й інші діти [16, с. 91]. Більшість духовенства і самого населення поставилася байдуже до мови навчання, і це було причиною, що реформа 1774 р. не принесла великих змін в українським шкільництві: всі нові школи в своїй більшості були з польською викладовою мовою. Більше того, багато дяківських шкіл позакривано на початку XIX ст. у зв'язку з покликанням дяків до військової служби, хоч придворна ухвала звільняла їх від військової служби: так польські магнати хотіли позбутися учителів, які могли вчити українських дітей рідною мовою.

Усіх народних шкіл німецького типу 1786 р. було в Галичині 47, а саме: одна нормальна школа у Львові, 15 окружних, 2 головних та 29 тривіальних, а саме 15 міських, 3 сільських, 4 – для дівчат і 7 жидівських. Натомість кількість парафіяльних шкіл, де українські діти мали можливість вчитися рідною мовою, мало зростала. Єпископи не раз видавали обіжники з закликом до духовенства закладати при церквах парафіяльні школи. Так, наприклад, перемиський єпископ М. Рило обіжником від 5 червня 1789 р. поставив духовенству в обов'язок якнайскоріше завести парафіяльні школи, а львівський єпископ П. Білянський обіжником з р. 1791 наказував учити дітей початків «руської мови»*.

*Дозволю собі тут вказати на суперечну характеристику в українській літературі львівського єпископа Петра Білянського як освітнього діяча. А саме. А. Андрохівич [1, с. 132] називає П. Білянського «шкідником», тоді як М. Возняк [12, с. 20] пише: «Споміж

Уже шкільним статутом від 22 березня 1787 р. визнано «руську» мову в Галичині за крайову. Відтоді русини почали домагатися від уряду заснування тривіальних шкіл з «руською» викладовою мовою, але нема слідів, щоб в тім часі повстала де-будь «руська» тривіальна школа [26, с. 113-114].

Дня 17 серпня 1805 р. вийшов шкільний декрет, на основі якого держава залишила за собою загальний нагляд над народним шкільництвом, а ближчий нагляд поклала на латинську консисторію. Під покривкою нагляду за українськими школами латинське духовенство мало можливість затримувати зріст українських шкіл. Той декрет залишався в силі до 1815 р. Хоча згаданий декрет встановив шкільну повинність дітей від 6 до 12 років з тим, що потім хлопці до 18 років (1823 р. встановлено до 15 р.), а дівчата до 15 років повинні певну кількість годин на тиждень уділяти на шкільну науку, однак польська шляхта 1812 р. скасувала шкільну повинність в Галичині. Той самий декрет поставив у шкільній програмі релігію на першій місці, а гімнастику зовсім не ввів до програми, бо той предмет довго визнавався за цілковито неморальний. Зростові українських шкіл немало перешкоджав також брак українських учителів і підручників.

Цісарським рескриптом від 18 червня 1813 р. постановлено, що наука в сільських школах має відбуватися рідною мовою (Nationalsprache), в міських школах – німецькою і рідною, а в головних школах скрізь – німецькою і польською мовами. Проте і шкільний статут 1787 р., і рескрипт 1813 р. залишалися голою декларацією як про це свідчить цікава історія тої боротьби за «руську» мову в школі, що її розпочав перемиський єпископ Михайло Левицький під впливом о. Івана Могилянського.

Щоб піднести освіту серед українського народу, перемиський єпископ, а пізніше (від 1815 р.) львівський митрополит М. Левицький і о. І. Могилянський, який був референтом шкільних справ при перемиській консисторії, докладали всіх зусиль для признання «руської» (української) мови крайовою мовою для Галичини, але зустріли в своїх домаганнях рішучий спротив з боку польського

української інтелігенції кінця XVIII ст. найбільша прислужився справі народної освіти єпископ Петро Білянський». і далі з'ясовує, у чому саме полягає його прислуга, а кінчає свою оцінку П. Білянського так: «Доки жив (П. Білянський – С.), боронив по змозі права українського народу та його мови, а в своїх посланнях уживав не тільки польської, а й тодішньої книжної української мови». Як відомо, єпископ П. Білянський розтратив величезний фонд львівської капітули, що його зібрав митрополит Лев Шептицький, але ганебний вчинок П. Білянського не дає права історикові зменшувати заслуг П. Білянського в освітній справі.

громадянства. На представлення М. Левицького губернії, щоб в українських громадах шкільне навчання проводилося українською мовою, губернія зауважила, що лише польська мова є крайовою мовою в Галичині, нею пишуться цісарські закони; українська мова є діалект (Mundart), а до того ще зовсім не розвинутий, так що не може бути предметом навчання в школі, український хлопець у Галичині розуміє по більшій часті по-польському. Отож, нехай застановиться митрополит, чи не ліпше було б вчити читати і писати польською мовою, щоб ще більше не підтверджувати духа сепаратизму між мешканцями одного і того самого краю, одного і того самого села. Як би митрополит не згодився на це, чи не було б краще завести для української народної мови латинську азбуку, бо кирилиця не вживається в звичайнім житті і не принесла б народові іншої користі, як ту, що він міг би декілька розуміти молитви. Проти такого рішення М. Левицький вніс зажалення до цісаря Франца І.

Уряд велів губернії для вирішення справи викладової мови в школах скликати шкільну комісію з участю архієпископів і верховних надзорців народних шкіл обох обрядів. У нараді взяли участь 11 губерніяльних урядників, крім того, архієпископ Анквіч і надзорець католицьких шкіл Мінасевич з польського боку та митрополит М. Левицький і І. Могильницький – з українського. Комісія більшістю голосів проти двох, що належали українцям, ухвалила, що в Галичині крайовою мовою є польська, що в усіх народних школах українські діти мусять вчитися по-польському, при катехизації треба вживати для тих дітей української мови, а також не забороняється вчити українську молодь читати і співати по-українському. До ухвал комісії М. Левицький застеріг дати пояснення. У своїх писемних поясненнях М. Левицький використав матеріал, що його старанно опрацював І. Могильницький, на захист повноправності української мови. Так, у тих поясненнях доводиться, що Галичина не є польська земля; що вона була тільки під польським пануванням, але перед тим було тут українсько-галицьке і Володимирське князівство; що за самої Польщі вживали суди і інші уряди української мови [12, с. 24-27].

Ухвали губернії від 22 травня 1818 р. не дуже були прихильні до українців, а саме: 1) в народних школах, де вчать тільки діти греко-католицького обряду, вся наука має відбуватися українською мовою, але діти мають вчитися читати і писати також по-польському; 2) в мішаних народних школах вся наука, крім релігії, має відбуватися польською мовою, але діти греко-католицького обряду все ж мають вчитися по-українському (ruthenisch) читати і писати [34, с. 48]. Щодо нагляду за школами –

встановлено такий порядок: школи, де вчать діти тільки одного обряду, підлягають нагляду деканів або шкільних інспекторів відповідного обряду; над мішаними школами нагляд належить до декана того обряду, до якого належить більшість учнів. Губернія незабаром видала наказ провести в усіх громадах з населенням обох обрядів обрахування кількості учнів того і другого обряду при помочі обох священиків. При тому обчисленні поляки не зупинялися перед уживанням різних зловживань, внаслідок чого більшість шкіл опинилася в руках поляків, а саме шкільництво в Галичині почало проймається польським духом. Згадаю тут, що греко-католицьке духовенство дістало від консисторії обіжник від 31 травня 1819 р. про те, щоб у своїх звітах не писало «russische sprache», бо «Idioma nostrum populare non rassicum, sed ruthenum est» (бо наша народня мова не є російська, а руська) [26, с. 144].

Немало завинили в полонізації українських шкіл також спольщені українці, але все ж серед міщан і селян були свідомі українці, які вимагали «руської» мови в школі. Так, наприклад, міщани Любачева 11 липня 1827 р. звернулися з проханням призначити їм учителя «руської» мови, який би вчив дітей також співати, а за це зобов'язувалися щорічно давати йому 150 дол. W.W. (wiener Wahrung) [40, с. 249-250]. Цікаве також прохання селян із Залуча р. 1840 до городенського шкільного надзорця: «Чуємо, же німих і глухих учать читати, а ми ні глухі, ні німі, і самі платимо за школу. Ни знаємо, що ся значит, же так ни любят нашу школу; каждому, котрий до сего разу навчився, допікают, а ми, бідні простаки, нікому нічого не кажемо, що хто вмис... Просимо покірне, будьте ласкаві, причинітся за нами до високої зверхности духовної, аби нас поратували, і аби наша наука в школі наших дітей назавши була» [12, с. 32-33].

Нормальна школа була лише у Львові: губернія мало цікавилася нею. Так, наприклад, гофрат Ян Вацлав фон-Маргеліч (чех з походження), який на жадання Йосипа II відбув 1783 р. інспекційну подорож до Галичини, твердить, що «від часу заснування нормальної школи ніхто з рамени губернії не візитував її. Доходило до явищ дуже оригінальних навіть для австрійського урядового світу, наприклад, кандидати на учительські посади, які скінчили львівську нормальну школу, були без занять. У губернії, де просили вони про приміщення на працю, їм давали негативну відповідь. Часом для котрого з них уділялася посада, але без обов'язків, як, наприклад, для якогось Andla, який 7 років просидів у Замості, де не було жадної урядової роботи, а побирав за то по 400 зл. р. річно. По стількох дискусіях і проектах щодо організації шкіл, викладової мови, підручників дійсність була так неясна, що треба було б сказати разом з тарновським

старостою: «Про нормальні школи хоч і дуже багато писалося, однак про їхнє заснування досі нічого не чуто» [32, с. 391-392].

З числа головних шкіл зупинюся на огляді діяльності лаврівської школи, що була осередком освіти в цілій Бойківщині та Лемківщині. Лаврівська школа в деяких періодах свого життя користувалася такою славою, що по науку до неї зголошувалося не лише бойківське та лемківське населення, але й населення з цілої Галичини і навіть з колишньої Угорщини.

Головна школа в Лаврові повстала зовсім випадково: декрет цесаря Йосипа II від 8 вересня 1784 р. засуджував Лаврівський монастир разом з 14 іншими монастирями на ліквідацію. Щоб врятувати своє існування, Лаврівський монастир звернувся до львівської шкільної комісії з проханням відкрити в Лаврові публічну німецьку школу з титулом головної школи та правами державних шкіл, з тим, що монастир бере на себе утримання тої школи. Шкільна адміністрація задовольнила прохання монастиря, і на початку 1789 р. відкрито головну школу в Лаврові. Головні школи в засаді, як уже згадувалося, були чотирикласні школи з чотирма учителями, але лаврівська школа перший рік була однокласна, від 1789/90 шк. р. – двокласна, і лише від 1855/56 шк.р. стала чотирикласною. У лаврівській школі вчилися українці, поляки, німці, чехи і навіть жиди. Однак слід зазначити, що оо. василіани до 30 років XIX ст. записували українців як поляків греко-католицького обряду. Очевидно, оо. василіани жили тоді традиціями старої Польщі, самих себе вважали поляками за національність, а русинами – за обрядом. Взагалі василіани творили тоді, за висловом д-ра С. Барана, «активну армію для колонізаційних цілей» [8, с. 109].

Викладовою мовою в лаврівській школі довгий час була німецька, навіть релігії вчили також по-німецькому, але предметом навчання спочатку була лише польська мова. Українську мову заведено в числі предметів навчання лише від 1848 р., а до того часу вживався у школі лише один підручник українською мовою – «Повинности подданных ку ихъ Монархѣ во оупотребленіе оучилищъ парафіяльныхъ» (1817). Що українська мова не була в пошані тодішньої шкільної адміністрації, свідчить обіжник (німецькою мовою), що зберігся в архіві лаврівської школи: «Якщо вчитель побачить у дітей в школі іншим друком писану книжку, повинен запитати, звідки дитина її має, відібрати ту книжку та повідомити про це місцевого шкільного інспектора». Отож, нема чого дивуватися тому, що лаврівська школа до 1848 р. не пробуджувала в українських дітях національної свідомості, бо її не було й у самих учителів і виховників.

Наука в лаврівській школі відбувалася від 8 до 11 год. ранку, а

пополудні – від 2 до 4 год. В кожний четвер пополудні діти були вільні від шкільних занять. Тоді учні ходили в погідні дні на прохід з учителями і бавилися під їхнім проводом, або в недалекому монастирському лісі збирали суніці, малину, гриби і т. п. Справу переходу учня до вищого класу рішали його відповіді на публічному іспиті, що відбувався в присутності запрошених гостей. Кращі учні отримували нагороду, а імена їх заносили у т. зв., золоту книгу. Але крім «золотої книги», була ще й т. зв. чорна книга, куди заносили імена тих учнів, які провинилися у важливих вчинках. За тодішнім звичаєм і лаврівська школа вживала різки. В добу свого розквіту лаврівська школа мала бурсу, де убогі учні жили дурно, а інші – вносили за своє утримання певну платню. Після закриття бурси сироти та убогі діти розміщувалися у колегіях ченців, за це мусили їм прислужувати. Їжу діти діставали з монастирської трапези [37, с. 6, 15, 16, 31, 53, 58-59].

Щодо тривіальних шкіл – шкільний закон 1805 р. встановив дуже обмежений обсяг освіти для тих, хто мав учитися в тривіальних школах. «Найвищий уряд бажає: хоче, щоб школи були закладені не лише по більших містах, але також по містечках і селах. Однак наміром його не є, щоби діти селян заохочувано до вищих наук і щоби через це вони ухилилися від робочого стану своїх батьків... Діти шкільні повинні вчитися тільки читати, писати і рахувати, а рахунків більше з пам'яті, наскільки потрібно до інтересів, як на письмі. Головним предметом їх відомостей це катехизм, себ-то релігія, котра кожній людині повинна бути свята» [34, с. 53]. У тривіальних школах вчили таких предметів: релігії, читання, писання, рахунків з пам'яті, моралі. Обов'язковим предметом було також вивчення тих відомостей, що їх містила згадана уже книжка «Повинности подданныхъ». То був, так мовити, горожанський катехизис в запитих (В., себ-то вопрос) і відповідях (О., себ-то отв'ет). Наведу тут для прикладу декілька запитів з відповідями на них:

«...В.: Для чого суть подданні обовязаны податки, цля і мыта платити?

О.: Исус Христос за себе и за Петра Апостола мыто въ Капернаумѣ платиль и сказалъ : Воздадите оубо Кесарева Кесареви и Божія Богови...

В.: Чого имѣють сподѣватися вѣрній и отважній жолнѣре?

О.: Надгороди отъ Бога и Монарха, а терпящій недостаток терпеливе зносити и мѣзерною стравою довольними быти» [34, с. 66-68].

«Повинности подданныхъ» [46 с. друку] була п'ятдесят років підручником науки австрійського патріотизму для учнів головних і тривіальних шкіл. Автором її був о. І. Могильницький.

Подам тут деякі відомості з життя тривіальної школи в Стрільбичах як ілюстрацію того типу шкіл.

У 1817 р. в Стрільбичах колишнього Старосамбірського повіту відкрито тривіальну школу, де вчив один учитель з титулом магістра. Першим учителем в тій школі був Теодор Кульчицький; учителював він там до 1843 р. Після нього залишилися класифікаційні каталоги учнів. Кожний каталог (залишилося їх 12) лінував і заповнював польською мовою сам Т. Кульчицький. З тих каталогів видно, що більша частина учнів ходила до школи не регулярно через хворобу або «через великі морози», а також передчасно залишала школу. Особливо фатально представляється каталог 1831 р., року холери в Галичині та неспокою у цілій Європі. В тім році записаних до школи дітей було 77, а правильно ходило тільки 6. Після смерті Т. Кульчицького від травня 1843 р. до березня 1848 р. учителював дяковчитель (без кваліфікаційного іспиту на тривіального учителя) Михайло Пацлавський. В числі предметів за обох тих учителів було читання і писання «руське» (ruskie). З двох каталогів, що залишилися після М. Пацлавського, видно, що діти ходили до школи більш регулярно, ніж за його попередника. Крім того, видно, що він завів додаткову науку, бо в каталозі з 1847 р. є рубрика: «wyroslych od lat 12 do 18 – chłopców – 22, dziewcząt – 17» [36, с. 3, 7, 9, 11, 13-14].

Щодо парафіяльних шкіл – розвиток їх залежав цілковито від того, як ставився місцевий священик до освітньої справи. Вже в 20-х роках минулого століття були поодинокі священики, які всією душею віддавалися освітній справі та ідейно служили інтересам свого народу, героїчно переносючи усі переслідування і лиха за те служення. Одним з таких героїв-мучеників був о. Степан Григорович, священик с. Залучи над Черемошем, коло Снятина. Р. 1825 він завів у тім селі школу, де спочатку сам вчив по-руському читати, писати, пояснював по-народному Євангеліє, а потім доручив вести школу дякові, але дідич віддав до війська трьох дяків – одного за другим. Тоді о. Григорович знов узявся за учителювання в своїй школі і працював у ній аж до смерті (1845 р.). Один з наочних свідків діяльності О. Григоровича так розповідав про ті лиха, що їх зазнав о. Григорович за свою просвітню діяльність: «Домінія ненавиділа его, что училъ еи подданныхъ читати и писати, називано его возмутителемъ народа, оклеветано и чернено его перед правительствомъ духовнымъ и свѣтскимъ, гонено, творено пакости, не давано ему челяди удержати в дому, дяка при церкві, забирано бо ихъ до войска» [28, с. 18-19]. Назагал ставлення нижчого духовенства до освітньої справи стояло в зв'язку з тим, як ставилося до тої справи вище духовне начальство.

Справді, в перемиській єпархії, де на чолі шкільної справи греко-католицької консисторії стояв І. Могильницький, що, за висловом Юстина

Желехівського, одного з пізніших діячів перемиського гуртка, був перейнятий єдиним задушевним змаганням – «просвічувати при помочі народних шкіл селян і міщан і творити з них інтелігенцію з українським духом» [12, с. 39], – р. 1832 на 697 парафій було 385 парафіяльних шкіл. А, наприклад, у бережанському деканаті львівської єпархії більшість парафій, як це видно з деканальних візитацій 1841 р., не мала шкіл: «Schola parochialis nulla» – це стереотипна помітка візитатора в його справозданні. При деяких парафіях знаходимо в справозданні помітку, що школа міститься під одним дахом з трупарнею: «Camera pro reponendis mortuis cum schola parochiali sub uno tecto» [33, с. 151-152].

Наука в парафіяльних школах зводилася до читання церковних книг, часом до письма, якщо сам дяк умів писати. Проте дяківська школа не відривала учня від свого народу, залишала його грамотним після виходу зі школи, бо й далі він вправлявся в читанні церковних книг вдома і в церкві. Особливо багато дяків було в давнину на Лемківщині (найдавніша, що про неї збереглася пам'ятка, була дяківка при церкві в Сяноці, założona 1551 р.) та на Бойківщині, але згодом вони занепали. Отож за австрійських часів вище духовенство не раз зверталось до підлеглого духовенства з закликом воскресити давні народні шкільки, однак зріст їх йшов у тих землях дуже мляво. Так, наприклад, 1836 р. на Західній Бойківщині діяльних парафіяльних шкіл було – 81, а недіяльних – 149, а вчилася всього 1554 дітей [34, с. 83-84]. На Лемківщині освітня справа стояла ще гірше. Так, наприклад, о. Матлахівський, інспектор вільхівського деканату, писав у звіті до консисторії, що на 1827/28 шк. рік не буде ані одної спосібної особи в цілій деканаті, що могла б вести сільську шкільку та вчити «діти підданих» читати і писати [35, с. 99-100].

Склалося багато причин, чому так упала шкільна справа на Лемківщині в порівнянні з XVII-XVIII ст., коли парафіяни будували своїм коштом школи, не щадили гроша на оплату вчителя [35, с. 83]. Головні причини були такі: брак поменшань для школи, а ще більше – брак учителів, нерозуміння потреби освіти з боку самого населення та нижчого духовенства. «Коли до цього пригадаємо ще, – так пише д-р Франц Котовський в своїй розвідці про культурний рух на Лемківщині, – що цими (парафіяльними. – С.) народними школами майже ніхто не турбувався, що місцеві домінії (двори) воліли мати в селі корчму, аніж школу або церкву, що саме населення дуже вбоге, не могло оплачувати навіть дяка, що мав би вчити в селі, тоді зрозуміємо та зможемо пояснити собі страшний занепад деякого культурного життя на Лемківщині» [20, с. 5].

Про внутрішнє життя народної школи за визначений тут період

можно знайти деякі відомості в «курандах» (обіжниках) шкільних дозорців, а також у методиках і підручниках для учителів. Так, наприклад, кожна парафіяльна школа мала керуватися шкільними правилами – «Правила школная» (1817), де докладно говориться про те, як учні мають поводитися, йдучи до школи, в самій школі, в церкві та поза школою і церквою. Ось, наприклад, деякі артикули з розділу «О захованіи ся въ школѣ»: «1. При вступѣ до школы поклонитесь оучителю или оучительниці. Повѣчтите имъ, если що до нихъ маєте. Поздоровіте также притомныя оучнѣ и оученицы... 12. Маюціи охоту читати, отповѣдати, или пытатися, могутъ сіє піднесеніємъ руки скромне об'явити... 26. Егда причеть оуспѣху (каталогъ) читается, на призваніє имене вашего отзывайтесь выразне: Есмь, или: ту». З розділу – «О захованіи ся кромѣ церкви и школы» наведу тут артикул 7: «Поздоровте всѣхъ мимо васъ идущихъ. До каждого христіанина мовте: Слава Ісусу Христу. Предъ старшими и знакомитшими особами здойметъ капелюхъ или шапку и имъ пієкне поклонитесь». В кінці тих правил йде мова про те, яка кара впадає на тих, хто порушує правила. В числі кар згадуються «тайне и публичне оувѣщаніє», запис в «книгу ганби», різки. «Тако караный затыаєтъ злую ноту въ обычаяхъ. Оучнѣ непоправніи назавше виключеніи будутъ» [42, с. 221-226].

З «Пляна или расположения взирательного» (1819), що його вміщено в куранді повітового куліківського дозорця шкіл О. Блонського, дізнаємося, що шкільний рік мав починатися 5 вересня та продовжуватися до 1 серпня, а від 1 серпня до 5 вересня – вакації, що «въ течение года школьнаго юношество школьное одолжено есть 5 кратъ исповѣдь святую отправить». Цікаво, що О. Блонський радить в школі завести два дзвінка для скликання дітей до школи: «Въ отмѣные звоны отмѣнный поль звонити потреба» [17, с. 34, 43-44].

З рукописного підручника методики Івана Лаврівського (1837) довідуємося, що уже тоді була знана т. зв. комплексна метода: «§ 21. Оучитель має въ єдномъ и томъ же предметѣ болше замѣровъ злучити. Таке злученя розмаитыхъ и мочныхъ замѣровъ приносить знакомити корысти: 1. Тымъ способомъ оучнѣ лѣпше познають пожитокъ вытвержденной науки и побуждаются наново до пилности и до оуважанья; 2. Через тото можна ся оухоронити едностранной вѣдомости, а науцѣ справити приємну отмѣнность. 3. Можна тымъ способомъ часъ ошадити, коли въ єдной науцѣ можна много вѣдомостей потребныхъ оудѣлити, що особливѣ на селѣ толко при выдареной околнчности чинити потреба, бо на то-то для недостатку часу особныхъ годинъ вызначити не можна. 4. Такове злученє розмаитыхъ замѣровъ въ єдной науцѣ помогаетъ до

отновления набитихъ понятий, бо имъ болше их ся разомъ лучить, тымъ латвѣй на память приходять» [18, с. 127-128].

З методики – також рукописної – Миколи Торбацького з 1827-1828рр. видно, що в школах вживалася тілесна кара, бо автор у формі запитів і відповідей у спеціальному розділі про тілесні кари старанно освітлює питання про ті переступи, за які слід накладати на дітей тілесні кари, в яку саме частину тіла слід карати, при чому дається порада: «Никогда зась не повинні хлопці при дѣвчаты быти, ані дѣвчата при карѣ хлопцевъ» [42, с. 296-297].

Як уже згадувалося, кандидатів на учительські посади в тривіальних школах мала готувати нормальна школа у Львові. Крім того, для підготовки учителів народних шкіл були т. зв. препаранди – короткотермінові курси у Львові, Тернополі, Ярославі, Лаврові і Дрогобичі. Р. 1775 встановлено тримісячні курси для підготовки учителів тривіальних шкіл, а шести-місячні – для підготовки учителів головних шкіл, а від 1833 р. встановлено для перших – шестимісячні, а для других – однорічні курси. Для підготовки дяковчителів засновано 1817 р. у Перемишлі «заведеніє пѣвческо-учительское» – дяко-учительський інститут, що для нього єпископ Іван Снігурський закупив на власні кошти село Новосілки з тим, щоб з доходів села утримувати вихованців тої школи, а в своїй останній волі постановив, що, коли б згаданих доходів не вистарчило, решта потрібної суми покрити з інших його легатів. Від кандидата для вступу до школи вимагалось, щоб він: 1. Мав бодай 14 років; 2. Був фізично здоровий і здібний до співу; 3. Умів читати по-руському та був скільки-небудь вправний в уставі релігії і співу. Перевагу діставали однак ті кандидати, які, крім того, викажуть знання польської і німецької мов [40, с. 216-217]. Директором того інституту був І. Могильницький. Вчили там релігії, церковного співу, церковного уставу, руської, німецької і польської мов, арифметики та методики (викладав її згаданий уже д-р Іван Лаврівський) [12, с. 23; 35, с. 91].

Учителі нормальної, головних і тривіальних шкіл діставали платню від уряду (наприклад, учителі тривіальних шкіл діставали 250 fl.w.w.), вважалися за урядовців, мали право носити мундур, а під час цісарських свят припинати шпаду. Право на пенсію мали лише учителі нормальної і головних шкіл. Якщо учитель тривіальної школи не міг виконувати служби через старість або хворобу, то його заступав помічник, що діставав за свою працю 2/3 учительської платні, а третину діставав учитель. Вдови мали допомогу від громади, зрозуміла річ, дуже мізерну.

Значно гіршим було становище учителів парафіяльних шкіл. Удержання парафіяльних шкіл покладалося тільки на громаду. Платня

учителів була різна, в залежності від кількості учнів. Платили лише ті батьки, які вчили своїх дітей у школі. Нерідко до грошової платні долучалася винагорода натураліями. Слід зазначити, що деколи учительські посади в народних школах заміщалися на основі конкурсу, про що містилися наперед оголошення в обіжниках консисторії або деканатів.

Згадаю тут два розпорядження губерніяльної влади, що безпосередньо стосуються учителів, а саме, розпорядженням від 12 липня 1822 р. заборонено учителям державних шкіл жадати плати або дарунків за навчання дітей у школі або за видачу свідоцтв, а розпорядженням від 1 квітня 1823 р. заборонено учням відправляти богослужіння в дні іменин учителів або директора та давати їм зі сього титулу які-будь дарунки та уряджувати музику [40, с. 238-239].

Накінець, декілька слів про підручники для учнів народних шкіл.

Першим підручником, що вийшов у Галичині руською, власне церковнослов'янською мовою, була книга, видана у Львові 1786 р. під заголовком «Общихъ и естественныхъ Поученій христіанскаго благочестія». Відомо також, що 1791 р. у заліщицькій окрузі роздано дякам руські і польські алфавети на окремих таблицях [38, с. 100]. Перший буквар у Галичині вийшов 1790 р. Це був «Букварь языка славенскаго чтенія и писанія оучащимся въ полезное руководство», де після абетки, складів і молитов йде розділ «Полѣтика свѣцкая отъ иностранныхъ авторовъ вкратцѣ собранная. Младымъ прилична, всѣмъ же обще благопотребная».

Глава 1. О пристойномъ оуложеню тѣла;

Глава 2. О способѣ захованя ся при столѣ;

Глава 3. О хѣжденіи;

Глава 4. Як принадлежить зъ людьми обходитися;

Глава 5. О мовѣ и розмовахъ; оувѣщанія общая [24, с. 28-29].

В дальших роках (до 1848 р.) вийшли, м. ін., такі підручники: «Буквар славено-русскаго языка» (Львів, 1817 р.), «Катехизис малый для училищ парафіяльных» (Львів, 1817 р.), згаданий уже підручник І. Могильницького – «Повинности подданныхъ» [26, с. 144].

На особливу увагу заслуговують два підручники, що їх склав Іосафат Кобринський (вийшли вони у Львові 1842 р.), а саме – «Способъ борзо выучити читати» і «Букварь новымъ способомъ оуложеный для домашньої науки». У тих підручниках вперше введено звуковий метод та гражданку [25, с. 21-22].

На закінченні розділу про народне шкільництво в Галичині перед 1848 р. можна подати як підсумок діяльності усіх чинників на освітнім

полі, той факт, що р. 1847 налічувалося в Галичині 85% анальфабетів. Хоча Австрія застала в Галичині до двох десятків середніх шкіл, однак ті школи були з польською викладовою мовою. Більшість з них були приватні, переважно єзуїтські, василіанські, а одна піярська (в Ряшеві). У деяких з тих шкіл вчилася немало русинів. Так, наприклад, у бучацькій гімназії, що її 1754 р. заснував Микола Потоцький, 1773 р. було усього 523 учні, з них 321 русинів [26, с. 104]. Отож, чисельно середнє шкільництво в Галичині було розвинено досить добре і вповні заспокоювало потребу в середній школі для молодого покоління шляхти, заможного міщанства і духовенства (селяни не мали доступу до середньої школи). Правда, більшість учнів з духовенства не доходила до кінця курсу середньої школи, бо виступала відтіль з тим, щоб згодом поступити до дієцезіальних семінарій.

У час інспекційної подорожі Яна Маргеліка до Галичини (1783) там було 5 державних і 12 приватних гімназій. Галицька адміністрація вважала, що гімназій в Галичині забагато, що вони є «Pflanzschulen der Idioten und Bigotten» (розсадник ідіотів і святош) і що взагалі (була б для краю значно більша користь, коли б діти не йшли до гімназій, а бралися б за ремесло. Результатом тих поглядів було скорочення кількості гімназій та взагалі реорганізація середнього шкільництва [32, с. 397]. Насамперед, заведено в середніх школах німецьку мову як викладову. Курс гімназій з 1818 р. встановлено шестирічний (з 1854 р. – восьмирічний). Ті, хто закінчили гімназію, могли вступати до ліцею з дворічним курсом (ліцеї при університеті мали трирічний курс). У ліцеях викладовою мовою філософії, фізики і математики була латинська, інших предметів – німецька. Від 1824 р. університетський ліцей мав також дворічний курс, причому уже всі предмети викладалися німецькою мовою. Завданням середньої школи було скріпити германізаційні заходи австрійського правительства, але, як правдиво зауважує д-р С. Баран, «заходи ці мали якраз протилежний успіх, бо польських учеників не згерманізовано, а українські ученики польонізувалися цілими масами мимо німецької шкільної марки» [8, с. 110].

Перед 1848 р. у Східній Галичині були гімназії: 1) у Бережанах, засн. 1805 р. (того року перенесено до Бережан гімназію зі Збаража, де вона існувала від 1789 р.); 2) у Бучачі, засн. 1754 р.; 3) у Львові – академічна, засн. 1784 р. (повсталася з міської школи, що її засновано коло 1382 р.); 4) у Львові – друга гімназія, засн. 1818 р.; 5) у Перемишлі, засн. 1617 р.; 6) в Самборі, засн. 1680 р.; 7) у Станіславові, засн. 1720 р. і 8) в Тернополі, засн. 1820 р. Ні в одній з тих гімназій до 1848 р. не було української мови як предмета навчання.

Про життя середньої школи кінця XVIII і першої половини XIX ст. подає деякі відомості спеціальна розвідка А. Андроховича. З тої розвідки дізнаємося, що австрійський уряд по-варварськи обійшовся з бібліотеками єзуїтських і піярських шкіл під час ліквідації тих шкіл, але взамін знищених бібліотек нічого не дало учням новозаведених шкіл для позакласного читання. Тільки придворний декрет від 21 квітня 1816р. завів окремі бібліотеки і то лише в провінціальних гімназіях. Отож учні львівських гімназій випозичали собі книжки з приватних бібліотек, накидуючись на всяку революційну, а в суті речі польську пропаганду [6, с. 293-294]. У 90-х роках XVIII ст., коли пішла повна реакція проти кличів «просвіченості», австрійський уряд ширив серед шкільної молоді такі брошури, як «Розвідка проти мудригельства», «Розвідка проти шкідливих наслідків Французької революції» і т. п., або призначав учням премії – книжки такого нецікавого змісту, що преміянти негайно продавали свої премії антикварам за безцінь [6, с. 289-307].

При третім поділі Польщі (1795) Австрії дістався Краків з його університетом. Визнаючи, що два університети – в Кракові та у Львові – є забагато для Галичини, австрійська влада 1805 р. скасувала Львівський університет, а заснувала замість нього лицей. І тільки 1817 р. знову відкрила у Львові університет без медичного факультету. Університет не мав жодної української кафедри. Викладовою мовою у Львівському університеті була латинська і німецька.

У 1816 р. з ініціативи І. Могильницького, в Перемишлі постало просвітнє товариство – «Товариство галицьких греко-католицьких священників для поширення писаннями освіти і культури серед вірних на підставі християнської релігії». Товариство ставило своїм завданням, м.ін., поширювати між духовенством і вірними книжки, писані простою мовою. Ще не встигло Товариство розпочати свою діяльність, як уже римський кардинал Северолі звернувся до львівського митрополита М. Левицького, що підписав статут Товариства, з закидом, що Товариство може посіяти незгоду між українським і польським кліром. Австрійський уряд зажадав від М. Левицького вияснення змісту і підставу листа кардинала Северолі. В своїх поясненнях М. Левицький прямо вказав, що Товариство не подобалось полякам, бо воно має завданням укладати українські популярні книжки, а за підмогою поляків василіани, з ігуменом святоюрського монастиря Доротеем Михальським на чолі, під'юдили кардинала Северолі написати згаданий лист [12, с.35-36]. Міністр внутрішніх справ дня 1 березня 1819 р. відповів митрополитові, що правительство візьме його в оборону проти римської курії. Незважаючи на це, Товариство не виявило особливої діяльності.

«Чи самі русини приспали його (Товариство. – С.), – так пише І. Франко в статті присвяченій огляду діяльності, перемиського просвітнього Товариства, – чи, може, правительство, боронячи митрополита супроти претенсій римської курії, потихо таки моргнуло Левицькому дати собі спокій з тим (цісарським декретом дозволеним) Товариством, – не знаємо» [46, с.275-276]. Будь-що-будь, Товариство обмежило свою діяльність виданням декількох підручників і книжок І. Могильницького і після того завмерло або, за висловом Я. Головацького, «иссохло подь бременемъ обстоятельствъ» [14, с. 30].

Нічого реального не вийшло також із замірів австрійського уряду в рр. 1825-1848 щодо відкриття деканальних і парафіяльних бібліотек, бо духовенство прийняло ті заміри уряду досить байдуже і навіть відпірно [15, с. 135].

У часі прилучення Галичини до Австрії ані у Львові, а ніде в краю не було сталого театру. Тільки р. 1776 появилася у Львові німецька трупа Геттерсдорфа. Німецький театр тримався там майже сто літ. Польська трупа заявила у Львові вперше р. 1780 (трупа Трусколявського). Хоч вона пробула у Львові несповна рік, однак залишила по собі враження в українських колах. Відгомоном того враження були ті польські вистави вихованців львівської семінарії, що їх уряджували вони в мурах семінарії спочатку (від р. 1794) лише для семінарської публіки, а від р.1797 і для сторонніх гостей [10, с. 63]. Згодом, за ректорування Григорія Яхимовича (1837-1841), який пізніше був львівським єпископом і митрополитом, вихованці семінарії ставили імпровізовані п'єски, а радше гумористичні діалоги. Тоді ж першою пробою руської театральної вистави було представлення руського весілля за книжкою Осипа Лозинського «Ruskoje wesile» (1824). Серед акторів-семінаристів особливо відзначалися тоді Рудольф Мох Кашубинський і Твардієвський [10, с. 64-65]. Після уступлення з ректорства Г. Якимовича одушевлення семінаристів до вистав не зменшилося. Так, на пущення 1842 р. була вистава з представленням ярмарки, українського весілля та вибору рабина [11, с. 75].

Видавнича справа в Галичині до 1848 р. виявилася головною у виданні богослужбових книг, проповідей та підручників. Так, у р. 1772-1800 видано на русько-австрійській території 38 друків у церковно-слов'янській мові і 61 – в мовах латинській, польській і німецькій [24, с. 7]. З числа книг, виданих у рр. 1800-1847, особливої згадки, крім названих уже раніш підручників, заслуговують такі видання: «Русалка Днѣстровая» (1837) та дві частини «Вѣнка русинамъ на обжинки», що їх склав Іван Головацький (перша частина вийшла 1846 р., друга – 1847 р., обидві у Відні). У двох частинах «Вѣнка» передруковано майже усі праці

М.Шашкевича з «Русалки Днїстрової», що, як уже згадувалося, була конфіскована у Львові і лежала на схованці у св.Юра. Коли митрополит М. Левицький дістав першу частину «Вїнка» від І. Головацького разом з чемним від нього листом, то митрополит лист прочитав, а «Вїнок» повернув з власноручним написом: «Wird nicht angenommen». А колишній ректор львівської семінарії Г. Якимович переглянув «Вїнок», дещо прочитав, але ні за що не хотів купити: «Nie moge, bo nie chce» [28, с.21].

У перших роках після заняття Галичини Австрією була у Львові одна руська друкарня Ставропигійського братства (засн. 1586 р.), а з інших львівських друкарень лише друкарня Антона Піллера (засн. 1773 р.), що мала руські чи то церковнослов'янські письмена (24, с. 3-4). На провінції в Галичині не було тоді руських друкарень. Тільки 1828 р. єпископ Снігурський закупив у Перемишлі друкарню у Яна Гомельовського, а 1840 р. дарував її руській капітулі в Перемишлі [27, с. 386].

Центральна цензура за тих часів була значно менш сувора, ніж місцева в особах Венедикта Левицького та його шефа – митрополита М. Левицького. Так, наказ В. Левицькому за всяку ціну не допустити «Зорі» дав митрополит; «Русалку» заденунціював також він; проти видавання періодичного органу «Бібліотека бесідь», що його проєктував 1843 р. видавати Осип Левицький, був лише він, митрополит, бо галицька губернія, – обидва віденські цензори, – Вартоломей Капітар, а після його смерті (1844) др. Франц Мільєосіч, та єпископ Снігурський нічого не мали проти видавання «Бібліотеки бесідь» [31, с. 242-243]. Отож на митрополитові М. Левицькому тяжив, за висловом М. Тершаковця, – «грїх за придушення «Бібліотеки бесідь духовныхъ» ще заки вона прийшла на світ... Прецінь практичне уживання народної мови було би зменшило або й усунуло непотрібну теоретичну язикову сварню, що так сильно розгорілася в 50-х рр. та викликала розділ галицького суспільства на два непримиримі табори» [31, с. VII].

Першою газетою в Галичині та й взагалі на Україні був тижневик «Gazette de Leopold», що виходив у Львові 1776 р. Газета виходила французькою мовою. Зміст її був суто інформаційний. В числі інформацій, що їх вміщено у тій газеті, є три вістки про великоукраїнські справи (про іменування гр. Румянцева київським генерал-губернатором; про перенесення резиденції генерал-губернатора з Глухова до Києва та про плавбу на Чорнім морі). Видавцем був француз Оссуді (Ossoudi); друкувалася вона в друкарні А. Піллера [23, с. 6-7, 10, 11, 13].

На видання національно української преси галицькі українці так і не спромоглися до 1848 р., – були лише заміри як австрійського уряду, так і поодиноких галицьких українців. Так, р. 1842 австрійський уряд

задумував видавати український часопис; редактором його мав бути Іван Головацький, тодішній студент медицини у Відні. Що було причиною того, що часопис не з'явився, невідомо. Про намір О. Левицького видавати «Бібліотеку бесідь» уже була згадка. Р. 1847 Ів. Гуркевич задумував видавати часопис з рамени ще не заснованої «Матиці Руської». Іван Жуківський, Михайло Куземський, Семаш та Антін Павенцький перед 1848 р. зійшлися були, щоб обговорити справу видавання часопису, але ніяк не могли погодитися на тому, в якій саме мові видавати часопис. Так і розбився їхній намір на тих спорах [9, с. 5]. Накінець, в австрійського уряду знов виникла думка в кінці 1847 р. чи на початку 1848 р. про видавання українського часопису «Галицкая Пчела» [12, с. 124]. Однак зі всіх тих намірів нічого не вийшло, і тільки з проголошенням конституції 25 квітня 1848 р. Головна руська рада приступила до видавання свого органу «Зоря Галицька», що її перше число вийшло 15 травня 1848 р., за редакцією Антона Павенцького.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрохівч А. Львівське «Studium ruthenum» // Записки Наукового Т-ва ім Шевченка у Львові. Львів, 1921. Т. СXXXI.
2. Там само. 1922. Т. СXXXII.
3. Там само. 1925. Т. СXXXVI-СXXXVII.
4. Там само. 1927. Т. СXXXVI.
5. Там само. 1929. Т. С.
6. Андрохівч А. Образки з історії середнього шкільництва в Галичині XVIII і XIX ст. // Записки Наукового Т-ва ім Шевченка у Львові. 1930. Т. С.
7. Андрохівч А. Віденське Barbareum // Праці греко-католицької Богословської Академії у Львові. 1935.
8. Баран С. З поля національної статистики галицьких середніх шкіл // Студії з поля соціальних наук і статистики. Т. 2. Львів, 1910.
9. Брик І. Початки української преси в Галичині і Львівська Ставропигія // Збірника Львівської Ставропигії. 1921. Т. 1.
10. Возняк М. Нескінчена друком праця Ів. Франка з історії українського театру // Річник Українського Театрального Музею. І. Київ, 1930.
11. Возняк М. Українські драматичні вистави в Галичині в першій половині XIX ст. // Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові. Львів, 1909. Т. XXXVII.
12. Возняк М. Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії. Львів, 1924.
13. Гнатюк В. Національне відродження австро-угорських українців. Відень, 1916.
14. Головацький Я. О. О первом литературно-умственном движении русиновъ въ Галиціи со времени Австрійскаго владѣнія въ той землѣ // Науковий Сборник. Львів, 1865. Вип. 2
15. Зубрицький М. Деканальні і парахояльні бібліотеки перемиської єпархії // Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові. 1909. Т. XC.

16. *Кмит Ю.* Заходи коло просвіти в перемиській дієцезії 1780-1797 рр. // Збірник культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX ст. Львів. 1902. Т. V.
17. *Кмит Ю.* Народна сільська школа в Галичині в рр. 1810-1824 // Українсько-руський Архив. Львів. 1909. Т. 4.
18. *Кмит Ю.* Підручник методики Івана Лаврівського // Українсько-руський Архив. Львів. 1909. Т. 4.
19. *Кмит Ю.* Причинки до історії руського духовного семінарія у Львові від 1837-1851 // Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові. 1909. Т. ХСІ.
20. *Коковський Ф.* Культурний рух на Лемківщині. Львів, 1936.
21. *Кревецький І.* Галичина в другій половині XVIII ст. // Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові. 1909. Т. ХСІ.
22. *Кревецький І.* Неоправдані докори // Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові. 1911. Т. СІІ.
23. *Кревецький І.* Перша газета на Україні. Київ, 1927.
24. *Левицький І. Е.* Галицько-руська бібліографія за роки 1772-1800 // Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові. 1905. Т. ІІ.
25. *Левицький І. Е.* Галицько-руська бібліографія XIX ст. Т. I. Львів, 1888.
26. *Левицький І. Е.* Погляд на розвій низшого і висшого шкільництва в Галичині в рр. 1772-1830 і розвій русько-народного шкільництва в рр. 1801-1820 // Збірник культурної історії Галицької Русі. Т. V. Львів, 1902.
27. *Огієнко І.* Історія українського друкарства. Т. I. Львів, 1929.
28. *Павлик М.* Про русько-українські читальні. Ч. I. Львів, 1887.
29. *Сєсницький І.* Шкільна освіта духовних кандидатів в рр. 1756-1788 // Українсько-руський Архив. Львів, 1909. Т. 4.
30. *Студинський К.* Львівська духовна семінарія в часах Маркіяна Шашкевича (1829-1843) // Збірник філолог секції НТШ. Львів, 1917. Т. XVII. XVIII.
31. *Тершаковець М.* Матеріяли й замітки до історії національного відродження Галицької Русі в 1830 та 1840 рр. // Українсько-руський Архив. Львів, 1907. Т. III.
32. *Tokarz W.* Galicya w początkach ery Jozefiniskiej w swietle ankety urzędowej z roku 1783. Krakow, 1909.
33. *Томашівський С.* Стан парохіяльних шкіл в бережанським деканаті львівської єпархії в рр. 1843-1849 // Українсько-руський Архив. Львів, 1909. Т. IV.
34. *Филипчак І.* З історії шкільництва на західній Буковині (від 1772-1930 рр.) // Літопис Буковини. 1931. Ч. 1. Самбір, 1931.
35. *Филипчак І.* Школи на Лемківщині.
36. *Филипчак І.* Школа в Стрільбичах. Львів, 1936.
37. *Филипчак І., Лукань Р. Ц. К.* окружна головна школа в Лаврові 1788/89-1910/11. Львів, 1936.
38. *Франко І.* Заходи коло просвіти в львівській дієцезії 1784-1792 рр. // Збірник культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX вв. Т. V. Львів, 1902.
39. *Франко І.* Карпато-руська література XVII-XVIII віків // Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові. Т. XXXVII.
40. *Франко І.* Матеріяли для історії галицького шкільництва в рр. 1801-1848 // Збірник культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX вв. Т. V. Львів, 1902.
41. *Франко І.* Перше руське просвітне Товариство в рр. 1816-1818 // Збірник культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX вв. Т. V. Львів, 1902.
42. *Франко І.* Три рукописні підручники руські з літ 1806, 1817, 1829 // Збірник культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX вв. Т. V. Львів, 1902.
43. *Франко І.* Южно-русская литература // Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. Т. XLI. Петербург, 1904.
44. *Щурат В.* На досвітку нової доби. Львів, 1919.

2. Освіта в Галичині від 1848 до 1920 р.

Справа української мови і шкільництва на Соборі сотки учених в дні 19-26 жовтня 1848 р. – Азбучна війна. – Закони про Крайову шкільну раду та викладову мову в народних і середніх школах. – Руське педагогічне товариство. – Огляд діяльності головних, тривіальних і парафіяльних шкіл. – Підготовка народного учительства. – Матеріальне і правне становище народного учительства. – Учительські організації. – Українська мова в середніх школах на основі закону з дня 22 червня 1867 р. – Боротьба за українську середню школу. – Діяльність Українського Крайового шкільного союзу на полі приватного середнього шкільництва. – Підготовка середньошкільного учительства та його матеріальне і правне становище. – Товариство «Учительська Громада». – Внутрішнє життя середньої школи. – Гімназійні гуртки. – Львівська греко-католицька семінарія. – Боротьба за український університет у Львові. – Сецесія українського студентства в грудні 1901 р. – Криваві імаптрикуляції. – Оголошення польською окупаційною владою Львівського університету за польський університет ім. короля Яна Казимира. – Студентські організації. – Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. – Товариство українських наукових викладів ім. П. Могили. – Професійна освіта. – Дошкільне виховання. – Галицько-руська матиця. – Інституція «Народній Дім». – Товариство «Просвіта» у Львові та його діяльність. – «Общество им. Качковскаго». – Видавнича справа. – Українська преса. – Цензура. – Українські друкарні, книгарні і музеї. – Український театр.

Революційна хвиля 1848 р. заскочила галицьких українців зовсім непередбаченими до одностайного виступу перед австрійською владою зі своїми домаганнями культурно-політичного характеру*. Досить значна частина духовенства та вихованців львівської духовної семінарії захопилася тодішнім польським рухом такою мірою, що вороже

*Слід вказати, що др-ві В. Щуратові р. 1913 вдалося знайти примірник брошури «Słowo przestorogi», що її видав автор о. Василь Подолинський в Сяноці 1848 р. Цікаво, що в пресі 1848 р. та брошура не викликала ніякого відгону, а проте в ній ясно проголошувалася ідея політичної незалежності з'єдненої України як демократичної республіки, самостійної чи в федерації з Слов'янщиною. Крім чисто української партії, В. Подолинський згадує в своїй брошурі ще три інші українські політичні партії: польсько-українську, австрійсько-українську та російсько-українську. До чисто української партії належав В. Подолинський та, може, ще кілька найближчих йому осіб [121, с. 152, 154, 167-168, 173].

поставилася до наміру своїх земляків – утворити незалежну від поляків українську організацію на захист інтересів українського народу.

Ще перед утворенням Головної руської ради, першої української політичної організації в Галичині, спеціальна українська делегація подала 19 квітня 1848 р. на руки львівського губернатора гр. Стадіона петицію до цісаря з домаганням: «а) даби во всіх народніх училищах, т. е. в сельских, тривіальних, головних і окружних училищах тих округов Галиції, в котрих населеніє цілком або большею частию руское есть, обучение училищное в руском язичі преподавалося; б) де би в округах Галиції русинами поселених так-же в вишших училищних учреженях преподавано обучения рускому населенію отповідне розширеніє дозволено било» [119, с. 6]. На ту петицію Головна руська рада, що постала у Львові 2 травня 1848 р., дістала відповідь листом з дня 9 травня 1848 р., що у всіх народних школах тих округ, де населення цілком або в більшості українське, буде відбуватися наука українською мовою, однак в тих громадах східної Галичини, де польська людність творить більшість, в школах задержиться польська викладова мова; що у вищих школах українського краю заведено буде катедру української мови, щоб дати нагоду студіючій молоді основне навчитися рідної мови і так приспішити розвій тої мови [29, с. 39].

Уже через десять днів після дати тої відповіді, а саме 19 травня 1848 р., на зборах Головної руської ради селянин Іван Залужний, депутат від Каменки Волоської, домагався, «аби всюда по селах руськи школы позапроваджувати, котрихъ теперь цѣлий народъ чує потребу», а також заявив, що народ радо візьме на себе кошти, потрібні на утримання тих шкіл [79, с. 37-38].

Справа української мови та правопису українського письма стала однією з точок програми першого просвітньо-наукового з'їзду, звісного під іменем «Собор сотки вчених»*, що, з ініціативи Головної руської ради відбувся у Львові в днях 19-26 жовтня 1848 р. Відкриваючи той з'їзд, голова Галицько-руської матиці (про неї докладніше мова буде пізніш) Михайло Куземський виголосив промову, де він присвятив справі народної освіти такі слова. «Школы, а особливо такъ звани народни, самты еще народъ не просвѣтять; они ино устеляють дорогу до просвѣщенія народного, правдивое просвѣщеніе ино изданіемъ

добрыхъ и отповѣдныхъ книгъ въ народномъ язичѣ, котри бы народъ читавъ и ними ся поучавъ, розпространитися може» [38, с. XII].

З'їзд поділився на такі відділи: «1. богословія; 2. права; 3. любомудрія і наук природи; 4. історії та географії; 5. шкіл; 6. господарства; 7. управи язика руського; 8. літератури так давньої, яко і теперішньої; 9. літератури старо-слов'янської».

Зупинюся тут коротко на огляді праці відділу шкіл.

Головою шкільного відділу «Собору сотки вчених» був Остап Левицький, заступником голови – Антін Добрянський, а секретарями-писарями – Йосафат Кобринський та Степан Хоминський. Насамперед відділ занявся обговоренням питання, де саме лежить причина тому, що руські школи як парафіяльні, так і тривіальні, хоч і повстали в більшій частині Галичини від 1815 р., «такъ малозначный поступокъ или успѣхъ на нашихъ русскихъ родимцахъ справили?» Більшість членів, що брали участь в обговоренні того питання, прийшла до такого висновку: «Причина, що училища отъ 1815 року такъ мало успѣли находится якъ и во всѣхъ народахъ вообще, такъ и у нас, почасті въ народѣ самомъ, еднакъ найбільше въ томъ, що ми не мали ни засобу для учителей, ни будныковъ училисныхъ, ни ко ученію молодежи способныхъ учителей, що наши священникъ при своимъ частымъ переселенію, лихомъ утриманьѣ и трудахъ господарскихъ не мали и духа народного, що книгъ ко обученію юношества руского не было потребныхъ и ихъ тяжко було спроваджувати; также неучено такихъ предметовъ, котори бы народъ нашъ заохочували и матеріальную корысть приносили, найбільше же дѣдичи ставляли ученію препоны. Словомъ причины были во зломъ системѣ правительства» [38, с. XXXIII-XXXV]. Далі відділ багато уваги присвятив питанню про те, яким методом краще вчити дітей читати – буквоскладальним чи звуковим. Більшістю голосів ухвалено: «Там, где великое число дѣтей учится до коронного звуку согласной буквы въ послѣди додавати короткое е, а где есть малое число дѣтей, можна буквы согласніи по звуку безъ прикладанія самогласного е преподавати» [38, с. XXXVII]. Найбільш жваву дискусію викликало питання, чи ъ є конче потрібна літера. Гарячим противником ъ виступив Рудольф Мох, – він пропонував, «аби ъ яко непотребную и ничто непомагающую букву въ писанію совсѣмъ выпустити», але більшістю голосів ухвалено, «аби буква ъ яко непреодолимый забытокъ предковъ нашихъ, через много столѣтій уживаній, и надаль позостала, а понеже ъ въ церковнихъ книгахъ великую ролью граеть и молодѣжь отъ школьныхъ книгъ къ читанію церковныхъ есть в найблизшомъ стосунку, для того въ жаденъ способъ не можна ъ въ писанію оставляти» [38, с. XXXVIII].

*Яків Головацький у своїй праці «Историческій очеркъ основанія галицько-руской Матицѣ» подає «Списъ честныхъ мужей на соборѣ ученихъ русскихъ во Львовѣ; дня 19 жовтня 1848 г. собравшихся». Той список містить прізвища 99 осіб, але в дальших списках, що подають списки членів по відділах Собору, знаходимо 10 осіб, що їх бракує в загальному списку членів Собору.

В справі середньої школи відділ ухвалив програму гімназій, що її вніс на обговорення відділу Микола Сіновський. А саме, в гімназіях (тоді шестикласних) мали б викладатися такі предмети: класичні мови, європейські мови, географія, історія, математика і геометрія, богочестіє. Класичні мови мали б викладатися в такому порядку: «в 1-му і 2-му класі – латинська мова, в 3-му і 4-му – і латинська і грецька мова на чергу, а в двох останніх класах – латинська і грецька література. Мови європейські йдуть в такому порядку: «в 1-му класі – церковна мова; в 2-му – велико-руське нар'їччє; в 3-му – чеське нар'їччє, а також французька мова; в 4-му – порівняння всіх слов'янських нар'їччій, а в 5-му і 6-му класі – словесність словенська на чергу з словесністю інноєвропейською» [38, с. XCIV-XCV]. У відділі «управи языка руского и словесности руской», де головою був Я. Головацький, обговорювалися також деякі правописні питання. Так, наприклад, ухвалено уживати літеру *г* на звук *g*; слово *ся* писати разом, коли воно йде безпосередньо за часовим словом (себто дієсловом), наприклад, боюся, молюся [38, с. CI, CIV].

На другому загальному засіданні з'їзду дня 23 жовтня Я. Головацький прочитав свою розвідку «О языцѣ южнорусскомъ и его нарѣчійхъ», що була прийнята з'їздом гучними оплесками. В тій розвідці, м. ін., читаємо: «Народъ, заселяющій южну Русь, Галичину и сѣверо-восточный закутокъ угорського королѣвства в вышеописанныхъ границяхъ, говорить однимъ и тѣмъ же языкомъ, который называется у себе и у сосѣдновъ Украинскимъ, Малорускимъ (Южнорускимъ) або таки Рускимъ (Руськимъ). Онъ розвився на одинъ ладъ въ частѣ рускихъ княженій подъ вплиніемъ церковно-словенского языка изъ родныхъ себѣ племень словенскихъ, замешковавшихъ тии краи» [38, с. 43]. Після прочитання тої розвідки з'їзд висловився за живу народну мову в школі, суді і урядах.

Міністерство освіти, що 1848 р. повстало у Відні, проголосило народну школу в засаді за національну школу, себто навчання в ній має відбуватися в рідній мові.

Українське громадянство гаряче взялося за організацію української школи. І справді, розвиток української народної школи одразу був дуже помітний: 1850 р., за даними часопису «Вѣстникъ», налічувалося 1500 народних шкіл з українською мовою [31, с. 151].

Але недовго тривала «весна народів»: знов запанував абсолютизм. Головна руська рада змушена була 1851 р. зліквідувати свою діяльність. Міністерство освіти послідовно йшло до підпорядкування школи церкві і кінець кінцем підготувало угоду з Римським престолом (т. зв. конкордат), що її оголосив цісарський патент з дня 5 листопада 1855 р. Внаслідок

того конкордату церква дістала великі права щодо внутрішнього життя школи й призначення учителів. Згідно з міністерським розпорядженням 1855 р., усунуто з програми тривіальних шкіл реальні науки; підручники піддано ревізії з метою усунути з них усе те, що не відповідає католицькій вірі. Для догляду над шкільництвом з міністерського розпорядження 1850 р., повстали крайові шкільні уряди, де засідали шкільні радники (пізніше крайові шкільні інспектори), що мали при своїх інспекціях звертати особливу увагу на релігійно-моральне виховання школи.

Зрозуміла річ, що розвиток українського шкільництва в Галичині розходився з національною політикою поляків, а тому, користаючись підтримкою австрійської влади, поляки взялися за цілковите знищення українського шкільництва. У тім поході проти української школи полякам дуже на руку була та внутрішня боротьба серед української інтелігенції, що поділила її на два табори – народовців і москвофілів, як рівно ж і суперечка серед галицьких українців на ґрунті очищення уніатського богослужіння від латинських впливів та на ґрунті заведення абетка замість Кириловської абетки. Згодом поляки використали суперечки українців щодо абетка і абетки, маючи намір добитися заведення латинського абетка урядовим шляхом. Так повстала «азбучна війна», що кінчилася рішучою перемогою кирилівської абетки над латинським абетком.

Зупинюся тут коротко на тій війні.

Як уже знаємо, р. 1818 поляки в листуванні губернії з митрополитом М. Левицьким також ставили питання про доцільність уведення абетка замість абетки, але митрополит у своїх писемних поясненнях виступив рішуче проти того. Р. 1834 галицький українець Осип Лозинський на сторінках польського часопису «Rozmaitości» виступив з проектом заведення латинського абетка в українським письменстві, але викликав проти себе опінію українського громадянства, що знайшла свій вислів у брошурі Маркіяна Шашкевича «Azбука і abecadlo» (Перемишль, 1836). По-третє, азбучне питання повстало з ініціативи намісника Галичини гр. Агенора Голуховського (1849-1859). А саме, маючи на думці інтереси полонізації, він намовив австрійський уряд завести латиницю для українців замість кирилиці. Міністерство освіти доручило своєму урядовцеві Йосипу Іречкові, визначному чеському ученому, виробити правила латинського правопису для української мови, а гр. А. Голуховський доручив інспекторові над усіма гімназіями в Галичині Євсевію Черкавському скласти меморандум до міністерства освіти. В тому меморандумі були, м. ін., такі точки:

«1. Заведення латинської азбуки в руській мові поручається як важний

спосіб заповоги супроти поступів русифікації тої мови. Латинкою треба друкувати шкільні книжки та «Дневник законів». 2. Треба всіма способами ставити сильні перешкоди пропаганді панславїзму в Галичині. В тій цілі уряд повинен змагати до зрівняння календарів, пожаданого також з практичних оглядів» [110, с. 101].

Вироблений Іречком проект надійшов р. 1859 на розгляд спеціальної комісії, де зустрів рішучий протест з боку українського громадянства. В боротьбі за азбуку воно забуло свої суперечки за обряди і політичний напрям – народовство і москвофільство, вбачаючи в правописній реформі підклад для полонізації. Осип Лозинський, що також брав участь в тій комісії, заявив, що тепер він не важився б виступити з колишньою своєю думкою. І все ж міністерство освіти розпорядком з дня 25 червня 1859 р. ухвалило проект Іречка. Однак в життя той проект не увійшов: 13 березня 1861 р. митрополит Григорій Яхимович дістав урядовий лист з повідомленням, що розпорядок міністра освіти касується та що руському народові вільно самому дбати про самостійний розвій своєї мови [64, с. 71].

Остаточо переконавшись в тому, що австрійський уряд йде назустріч полякам в їх полонізаційних намірах, галицькі українці і надалі йшли різними шляхами в боротьбі з поляками: одні покладали успіх тої боротьби на сили власного народу (народовці), інші все більше прихилилися до Росії, вбачаючи в ній можливу визволительку від польського утиску (москвофіли)*.

Що поляки дійсно поєдналися з австрійською владою щодо пануючої їхньої ролі в Галичині, свідчить повна підтримка австрійським урядом полонізаційного курсу в освітній справі. Насамперед польські послы галицького сейму у Львові внесли 27 грудня 1866 р. на розгляд сейму проект про створення крайової шкільної ради з осідком у Львові та 31 грудня 1866 р. проект про викладову мову в народних і середніх школах Галичини. Українські послы хотіли на знак протесту вийти із залі нарад перед голосуванням тих проектів, бо добре знали, що нічого не допоможуть їхні річеві аргументи, але поляки не випустили їх із зали, а під час крику і насильного затримання українських послів маршалок сейму піддав законопроекти еп bloc під голосування в другім і третім читанні без читання самого тексту законопроектів та проголосив, що шкільні законопроекти ухвалено. Законопроекти дістали цісарський підпис без огляду на

*Саме тоді багато москвофілів потягнулося на Холмщину за священницькими і учительськими посадами. Про це розповідаю в VII розділі «Освіта на Наддніпрянській Україні в XIX в.», власне там, де мова йде про шкільництво на Холмщині.

українські протести та стали правосильними в Галичині [119, с. 8].

Згідно з законом 22 червня 1867 р., у народних школах викладову мову визначав той, хто утримує школу; друга крайова мова в такій школі ставала предметом навчання. Другим законом з дня 26 червня 1867 р. керування шкільництвом в Галичині передано Крайовій шкільній раді. Складена в своїй більшості з поляків Крайова шкільна рада почала плановий похід та знищення української народової школи та на отримання розвитку української середньої школи. З дальших державних законів у шкільній справі заслуговують згадки такі закони: закон 21 грудня 1867 р., де § 19 урочисто проголошував, що всі народи держави є рівноправні; кожний народ має законне право береження й плекання своєї народності. Закон 25 травня 1868 р. встановив відлучення школи від церкви. Накінець, основний шкільний закон 14 травня 1869 р. проголосив рівне право усіх на елементарну освіту, встановив шкільну повинність від 6 до 14 років віку дітей та покликав громадянство до організації школи через участь його представників у місцевих і повітових шкільних радах. Оце були головні державні закони в шкільній справі до кінця 60-х років.

Але з тими законами зовсім не рахувалися крайові закони. Так, в українських школах заведено польську мову як обов'язкову; створено два типи шкіл – міський і сільський – з різним планом науки, щоб загородити сільським дітям доступ до середніх шкіл. Згодом, а саме р. 1906 Крайова шкільна рада видала розпорядок, що забороняв міським школам приймати сільських дітей [119, с. 10]. До речі тут згадаю, що львівська Крайова шкільна рада законом з р. 1905 дістала значно ширшу компетенцію за ту, що її мали інші краєві шкільні ради. Так, вона мала право встановляти навчальні основи і шкільні порядки для усіх шкіл, підлеглих Раді; обговорювати крайові законопроекти в шкільній справі; іменувати шкільних інспекторів і середньошкільних професорів, за винятком професорів торговельних і промислових шкіл; схвалювати підручники для усіх шкіл, підлеглих Раді. Склад львівської Крайової шкільної ради був такий: 14 членів іменованих урядом, 19 урядовців та лише два члени з вибору громадянства, – один репрезентував м. Львів, а другий – м. Краків, при чому ті члени не могли бути учителями, підлеглими львівській Крайовій шкільній раді [54, с. 159]. Фактично львівська Крайова шкільна рада складалася майже цілковито з одних поляків.

З подумом політичної реакції одразу підупав запал українського громадянства в освітній справі. Духовні консисторії, що керували від 1855 до 1869 р. українськими школами, обмежувалися обіжниками до

деканів, щоб бралися за організацію шкіл, а ті в свою чергу зверталися з обіжниками до сільського духовенства, щоб своїм моральним впливом спонукали народ до відкриття шкіл, але селяни в своїй більшості не квапилися з відкриттям шкіл, нарікаючи на біду, на тяжкі часи. Шкільна справа, як правдиво зауважує Ів. Филипчак, «ішла якось пиняво і протягом 60-х років XIX ст. не видала пожаданих овочів і довела до цього, що держава по 1867 р. відібрала школу з наших рук, з рук нашого духовенства, а передала цю школу чинникам, котрі вміли вести мудрішу політику, котрі сказали: «przy Tobie, Panie, stoimy a stać chcemy». Вони, взявши у свої руки нашу школу, повели її по лінії своїх національних інтересів, а нам дозволили протестувати, жалуватися на кривду, а самі робили своє далі» [104, с. 99]. «Наміри уряду і консисторії були добрі, – так писав у своїх спогадах. «Як я ходив до сільської школи» Андрій Чайківський, – та парохі на місцях не хотіли нашого інтересу зрозуміти. Правда, що не всі, але певно більшість. А коли прийшла конституція, то не диво, що нам відібрали ще найбільше добро, яким є рідна школа, і можна нам було заспівати тую пісеньку Виспянського: «Мялесь, Хоме. злоти руб, остал ці се іно шнур» [106, с. 12].

І справді, уже 1869 р., за даними звіту Крайової шкільної ради, було в Галичині українських народних шкіл 1293, тоді як 1850 р. було їх, як уже згадувалося, 1500. З часу передачі шкільного управління в руки Крайової шкільної ради, себто в руки поляків, «польська шкільна влада почала силою пари переводити перемену українських шкіл зпершу на утравістичні, а після на польські. У звіті Крайової шкільної ради за 1871 р. читаємо, що українських народних шкіл є лише 572, польських 902, а утравістичних – 787»* [101, с. 14].

Щоб захистити українське шкільництво від остаточної загибелі, українське громадянство вирішило виступити організовано на боротьбу за свою школу, і з тою метою гурток українських громадян склав проект статуту «Руського Педагогічного Товариства» (статут затверджено 6 серпня 1881 р.). Товариство розвивало свою діяльність спільно з парламентською боротьбою українських послів австрійського парламенту та галицького сейму. Головна заслуга Руського педагогічного товариства

*В австрійському парламенті, що вперше зібрався на основі прямих виборів, згідно з законом 1873 р., німецький посол Володавер, а також українські послі виступили з гострою критикою Львівської Крайової шкільної ради. Внаслідок тої критики, у звіті шкільної ради за 1874 р. подано, що того року в Галичині було 1537 українських шкіл, 1118 – польських і ні одної утравістичної... Очевидно, утравістичні школи прираховано до українських [101, с.14]. Отож, ніяк не можна покладатися на польські статистичні дані щодо українського шкільництва, бо часто препаровано їх тільки в польських інтересах відповідного часу.

в першій чверті століття полягає в оснуванні, пропаганді та поширенні бурс як для учнів середніх шкіл, так і для селянських дітей, що бажали підготуватися до вступного іспиту до середніх шкіл [119, с. 75].

Все ж українське громадянство не могло похвалитися великим успіхом в освітній справі за 60-ліття з часу революції 1848 р. Справді, в Ярославському повіті 1908 р. половина шкіл користувалася незадовільними помешканнями, а до того, більше ніж дві третини усіх шкіл були однокласові. В Тернопільському повіті ще 1909 р. з 85 громад лише 45 мали свої школи. Слід також вказати, що в українських школах Галичини нерідко працювали учительки, які набули фахову освіту на вакаційних учительських курсах, а перед тим закінчили лише народну школу. Отож не диво, що населення Галичини визначалося особливо високим відсотком анальфabetів: тоді як, наприклад, у Чехії дорослих анальфabetів було 1908 р. біля 6%, у Галичині – 63,9%. Про тодішній стан анальфabetизму русинів, що заселяли Австрію, порівняно з іншими народами Австрії, свідчать такі дані: серед осіб віком старших від 10 років, що не вміли читати і писати, було: у чехів – 2%, у німців – 3%, у мадяр – 10%, у словаків – 14%, у поляків – 27%, у румунів – 60%, у русинів – 61% і у хорватів – 63% [54, с. 164-166].

Розвиток українського шкільництва далі йшов поволі, так що в р. 1914, себто в році вибуху війни, було в Галичині 2612 українських народних шкіл [34, с. 7].

Світова війна тяжко відбилася на українському шкільництві в Галичині. Окупаційна російська влада насамперед припинила діяльність усіх шкіл, вчителів-українців кваліфіковано як зрадників Росії; безліч учителів і учительок опинилося на засланні в Сибіру і північних краях Росії; дехто емігрував на чужину, щоб перебути лихоліття, а чимало учителів-українців покликано до австрійського війська або добровільно вступило до Українських січових стрільців. При виробленні окупаційною владою плану організації шкільництва в Галичині визначну роль відіграли галицькі москвофіли «Русській Народный Совѣтъ во Львовѣ», на чолі якого стояв славнозвісний україножер д-р Володимир Дудикевич, видав на початку світової війни складену д-ром Юліаном Яворським «Записку по вопросу о народномъ образовании въ Карпатской Руси»*. За тим планом, «у границях Карпатської Руси як вища і середня, так і нижча школа повинна бути відразу і виключно російською». «Малоруська мова ні в якому випадку і в ніякому виді не може бути допущена і терпима російською владою»,

*«Записка» – бібліографічний раритет, бо її надруковано в друкарні Ставропігійського інституту всього в кількості 50 примірників.

м.ін., тому, що «з одного боку, під видом малоруського язика за живими традиціями попередньої австрійсько-української школи легко і незаметно могла б проникати замаскована мазепинська агітація. Друге, коли б допущено було малоруську мову в галицькій школі, се визвало би такі самі бажання щодо школи і в полудневих, і західних губерніях Росії і так знов оживило б агітацію в тім напрямі, що затихла в останнім часі». «Русській Народный Совѣтъ» вважав, що учителями в Галичині мали бути місцеві педагоги, але застерігав, «щоб вибір місцевих сил переводити дуже обережно, щоби до російської школи не дісталися «в овечій шкірі місцевих педагогів» давні лихі вовки, непримиримі вороги російської культури і народності взагалі – *мазепинські агітатори*, що дальше і дальше продовжували би свою переступну і руйнну роботу і таким способом могли б принести російській справі необчислиму і ненаправиму шкоду». Для підготовки учителів російської мови було відкрито в Галичині декілька короткотермінових курсів – у Львові, Самборі, Станіславові, Тернополі, а також в Києві і навіть в Петербурзі. В Києві були шеститижневі педагогічні курси для галицьких учителів. Перша група учителів, які виїхали до Києва, складалася з 103 учителів. Утримання петербурзьких курсів взяло на себе «Галицко-Русское Общество». На ті курси виїхало з Галичини біля 170 осіб, з них 123 особи перейшли на православну віру. На чолі шкільної справи в Галичині стояв член Державної думи Д. Чихачев. Середні і нижчі школи були під кермом директора народних шіл Київщини Б. Плеського, відомого україножера. Велику діяльність на полі організації церковних шкіл в окупаційній Галичині виявив св. Синод, що доручив релігійну опіку над Галичиною волинському архієпископові Євлогію, відомому своїм україножерством. Як Д. Чихачев, так і Євлогій провадили шкільну політику в повній згоді з планом «Записки», що її видав «Русській Народный Совѣтъ» у Львові; правда, для поляків вони допустили організацію приватних польських шкіл: у Львові, наприклад, були 4 народні школи, одна виділова, прогімназія Ховенца, 4 гімназії, одна реальна школа і учительська семінарія Стшалковської [83, с. 51, 53-56, 58-60, 63, 66-67, 74].

Після відходу російського війська з Галичини Руське педагогічне товариство утворило Шкільний комітет, щоб оживити приватні школи у Львові. Потроху відновлялося українське шкільництво і на провінції.

Державний секретаріат освіти Західної Української Народної Республіки за час свого перебування в Галичині (1 листопада 1918 – 16 липня 1919 р.) вніс в інтересах української школи деякі зміни в закони австрійського шкільництва, а саме, в народних школах, де була українська більшість, заводилася українська мова як викладава, а в усіх

інших – як обов'язковий предмет навчання; приватні українські школи удержавлено; прийнято новий закон про платню учителів народних і виділових (горожанських) шкіл, і т.п. В дні 27-29 квітня 1919 р. відбулася в Станіславові скликана Державним секретаріатом освіти анкета в справі організації шкільництва, але ухвал тої анкети не довелося зреалізувати: уряд і Українська галицька армія перейшли за Збруч. З утратою території та державності почало українське приватне шкільництво переживати гіркі хвилини. Українське громадянство в особі представників культурних і економічних організацій та політичних партій ухвалило на спільній нараді у Львові 3 червня 1920 р. напрямну для виховно-освітньої праці українського громадянства та признало Руське педагогічне товариство своїм виховним органом у шкільних справах [119, с. 156]. Отож Руському педагогічному товариству припало тяжке завдання – за нових політичних відносин відбудувати втрати на полі українського шкільництва.

Зупинюся тепер коротко на огляді народних шкіл кожного типу.

Старий дуалізм народних шкіл – головних і тривіальних – з часу видання основного шкільного закону 1868 р. уступив новому дуалізмові – народній школі сільського і міського типу, але старі назви «тривіальна», «головна» затрималася в шкільництві ще на довгий час. Отож розповім тут дальшу історію головної школи в Лаврові.

Як уже згадувалося, лаврівська головна школа від 1855/56 шк.р. стала чотирикласою школою. Перший, хто пробудив національну свідомість як серед учителів, так і серед шкільної молоді лаврівської школи, був директор тої школи, ігумен Лаврівського монастиря о. Наркис Панкович (директором був від 1854/55 шк.р. до 1873/74 шк.р.). Він перший почав прилюдно в монастирі говорити по-руському, а також наказав усім ченцям і між собою уживати руської мови. За його часів українська мова стала розмовною мовою учнів лаврівської школи та почала щораз більше вживатися в шкільних актах. З часу заснування в Галичині Крайової шкільної ради урядовою мовою стала польська мова замість німецької. Відтоді в програмі лаврівської школи перше місце зайняла польська мова, в польській же мові провадилося і все шкільне діловодство. Тільки р.1880 молодий учитель Михайло Скорик на власну відповідальність склав класифікаційний каталог для цілої лаврівської школи по-українському, але після його відходу василіяни писали каталоги знов по-польському. Тільки від 1896/97 ак.р. аж до часу, поки існувала лаврівська школа, шкільні каталоги велися українською мовою, причому мова щороку все більше наближалася до народної. Однак листування з шкільним урядом доводилося вести польською мовою. Саме ця обставина справляла у свій час великий біль директорів о. Панковичеві

та послужила головною причиною зречення його від директорства в школі, але ігуменом монастиря залишався він до своєї смерті (1879). Від 1895 р. лаврівська школа перестала існувати як головна школа, але продовжувала своє існування до 1911 р. як приватна чотирикласова школа.

Внутрішній розпорядок лаврівської школи залишався: зберігалися в практиці «золота» і «чорна» книга та тілесні кари. Про те, яке враження робила «чорна» книга на тих, хто мав нещастя потрапити на її сторінки, може свідчити спогад Захара Павлюха, який вчився в лаврівській школі в кінці 1850-х років: «Грім той, що є таким страхіттям, так нагло і несподівано з ясного неба у мене вдарив, убив раз на все моє радісне довір'я до себе самого, з веселого самопевного хлопця лишився в своїй людській гідності сповірений, до життя і до себе зневірений скептик, каліка зі зломаною душею, у котрого ще у старості кров у жилах будиться над дізнаною ганьбою, чорною книгою». А про тілесні кари той самий З.Павлюх пише: «Монахи уважали школу тягарем своїм і нарікали, що їм школу накинено, але науку вели совісно і гостро, а іменно гостро. Від другого класу вже зачинили по-німецьки учити. Задавали нам уступи, півсторони читати, хоч ми ані слова з читаного не розуміли, і горе тому, хто би при читанню замнявся. Зараз ішла різка в рух. Від третього класу не вільно нам було поміж собою інакше говорити, як по-німецьки, і то не тільки в школі, але і поза школою. Для контролю був заведений т. зв. «шпрахцайхен». Була то табличка дерев'яна, на котрій записувалося ім'я того і час, у кого і як довго табличка зіставала. Хто довше, як один день, задержав у себе, не зловив другого товариша на німецьким, хоч тільки на одним слові, і не передав йому таблички, той був караний. Кожної суботи була ревізія таблички і виміра кари». Хоч справді була сувора педагогія в давніх часах у лаврівській школі, однак майже всі її вихованці у своїх друкованих спогадах залишили теплу згадку про неї. Так, в спогадах Антона Качмарського, що учився в лаврівській школі в 70-х роках минулого століття, читаємо: «Ми повиходили на людей, бо бачили, що наші учителі – монахи були нашими батьками, виховували нас в страхі Божім, тримали гостро; молодіж не розпускали і добре вчили» [108, с. 90, 103, 160, 163, 175].

Цікаві спогада про теребовльську головну школу знаходимо в «Сторінках з мого життя» д-ра Євгена Олесницького, що восени 1868 р. поїхав до Теребовлі складати іспит до четвертого класу головної школи. Саме тоді ввели в галицьких головних школах польську мову як викладову, тоді як перед тим в тих школах викладовою мовою була німецька. Отож Є. Олесницький потрапив у прикре положення при

вступним іспиті, бо до іспиту готувався він найбільше з німецької мови, а польській мові уділяв найменше часу: «Іспит випав нещасливо. Казали мені поодинокі слова з «коменіюша» перекладати з німецького на польське. «Der Hund bellt» переклав я по довгій надумі на «pies hawka», на що дістав резолюцію з місця: «Będziesz ty hawkaw jeden rok jeszcze w trzeciej klassie»... Вся наука не лиш велася польською мовою, але й була пересякла польським духом. Поза тим, що було в книжках, учили нас при всіх нагодах про Польщу, її давню славу і блеск, так що ми повинні були прийти до пересвідчення, що все польське – високе, гарне і благородне, супроти чого все, що руське, мусило представлятися низьким і нікчемним... Польщина запанувала в цілому публічному житті... Відчував я все те на собі, хоч не розумівся ще в політиці. Але чув я добре, що мені діється кривда, що мені забороняють бути русином, що я мушу критися зі своєю мовою, стидатися своєї віри, – та не раз у кутках гірко з жалю плакав» [76, с. 47, 50, 51].

З числа тривіальних шкіл згадаю тут декілька, що про них є спеціальні розвідки або цікаві спогади. Насамперед продовжу короткий огляд життя тривіальної школи в Стрільбичах від 1848 р. Саме в кінці того року сталим учителем тої школи був іменований Петро Буцаковський, що був на свій час непересічним учителем: «Він пережив не одно, бачив 1848 рік, одушевлявся його кличами. Під впливом подуву ідей 1848 року він увів урядування в своїй рідній мові, відхиляючи тим самим із внутрішнього урядування школи польську мову. В 50 і 60-х роках урядував у німецькій мові, а на самім кінці 60-х років і через 70 повернувся знов до польської мови аж до кінця своєї служби» (1882 р. вийшов він на пенсію). За свідомством автора розвідки про стрільбицьку школу, всі класифікаційні каталоги відзначаються незвичайно гарним почерком. Деякі зразки з тих каталогів подано в розвідці про стрільбицьку школу, що дійсно свідчать про те, що письмо П.Буцаковського є верх каліграфії. Автор розвідки також свідчить, що П. Буцаковського любили в цілій околиці – селяни, священники і усяке начальство. Після відходу його на пенсію учителі в Стрільбичах часто замінялися, і лише управитель школи Цігаш разом з учителькою Сілецькою-Цігашовою, своєю дружиною, протягом трьох років спільно працювали (від 1911 до літа 1914 р.), а потім 1914 р. Цігаш пішов на війну і з неї вже не вернувся: згинув у російській неволі. Багато лиха зазнала його дружина в роках тої війни: при кінці вересня 1914 р. стрільбицьку школу, що саме літом того року обзавелася новим гарним будинком, зайняв штаб російської армії: «Під градом куль скиталася учителька з малими дітьми по селянських хатах через цілий час війни, бо австрійські війська з противної сторони обстрілювали сильно школу,

знаючи, що в ній стоїть штаб ворожої армії». Після відновлення шкільних занять Сілецька-Цігашова залишилася і надалі учителькою стрільбицької школи [107, с. 14, 15, 20, 22, 29, 34].

Про радехівську тривіальну школу наведу тут декілька рядків зі спогадів акад. проф. д-ра Степана Смаль-Стоцького, що вчився у ній в другій половині 60-х років минулого століття: «Наука була інакша, ніж в немилівській (парафіяльній. – С.) школі. Тут з «коменяша» вчилися ми вже німецької мови, крім того, рахунки і рисунки вимагали великої уваги. Писали ми вже сталевими перами. Нове було для мене і те, що нас водили щодня парами до костела на службу Божу... В тім костелі і я, як прийшла черга на мене, і я навчився напам'ять все, що мені завдали, мусів бути «мінігрантом», вбирався в комешку, ходив перед священиком з захристії, ніс на таці ампульки з вином і водою, приклякав, дзвонив, проказував латинські слова, переходив з одного боку алтаря на другий, але все те, хоч я знав, що це служба Божа, було для мене якесь дивне. Як то, щоб ані разу не було «Господи помилуй», «Подай Господи», «Тобі Господи», щоб не співали всі, як у нас, «Святий Боже, святий кріпкий, святий безсмертний, помилуй нас»? Правда, деколи і ми співали тут «Боже, цось Польске пжез тиле лят хроніл» та «З димем пожаруф», а органи гули, але наше «Пречистая Діво, мати» або «Достойно есть», думаю собі таки краще» [93, с. 32-33].

Олександр Барвінський подав в своїх «Споминах з мого життя» цікаві відомості про шляхтинецьку і тернопільську тривіальні школи, де він вчився в 50-х роках минулого століття: «Наука в сільській (шляхтинецькій, – С.) школі була більш механічна, обмежувалася до руського, польського і німецького читання, числення, грамоти всіх трьох язиків, диктатів, науки руско-німецьких розговорів після І. Гуркевича «Руско-нїмецькі розговори» (коменіус). Катехізм був уложений тяжкою церковщиною, а так само «Букварь руско-словенській» і «Читанки для сельских училищ» та «Книжка упражненія въ науцѣ считанія» (числення). Про реальні відомості не було мови, не було ніяких приборів научних, крім азбучних таблиць (стінний буквар), розвішених на стінах. Хрест з розп'ятим Спасителем і портрет цісаря Франца Йосифа, се була одинока прикраса шкільної кімнати. З шкільних приборів остала мені в тямці невелика чорно закрашена дощина, на котрій з одного боку був намальований осел, а коло него купка калу, з другого свиня, що заїдала якусь нечисть. Отсю табличку, як мені говорено, давніші учителі веліли цілувати ученикам за кару, але наш учитель Гамуляк не уживав сеї таблички в тій цілі. Мабуть, отець мій забрав її, бо опісля опинилась она в пивниці моєї мами, яко покришка горшків з молоком». В тернопільській

тривіальній школі учні також обов'язані були в школі і поза школою говорити по-німецькому. В тій цілі уживався там «шпрахцайхен». «Коли по правильній науці, – пише в своїх спогадах О. Барвінський, – мала початися корепетиція, послав директор старшого ученика, цензора, що сидів на краю першої лавки, до пані директорової, щоби приніс ему сніданє. Цензор приносив у ринці, накритій покришкою, якусь їду, мабуть, бігос, і ставив на великім столі, що стояв на підвисшеню. Директор заїдав смачно снідання, з котрого долітала до нас вонь вудженини з капустою, і велів нам по черзі читати, а, поснідавши, віддавав останки цензорові, щоби попоїв і ринку заніс до дому» [10, с. 14, 15, 17-19].

Накінець, подам деякі витяги зі спогадів Андрія Чайківського про городинську тривіальну школу, де він учився в другій половині 60-х років минулого століття. Ось що він пише про те, як відбувалася наука у тій школі: «Кожний школяр приносив у торбинці книжку, яку мав. Це були книжки різних видань і калібрів, а вчитель (п. Присташ. – С.) сортував своїх школярів після книжок; значить: школярі з однаковими книжками належали до одної групи і разом приходили до вчительського стола «здавати». Навчання читання відбувалось «силябізованням». Треба було кожну букву назвати по імені, а відтак складати всклад і по кожнім зложенім складі треба було лучити з ним і попередній. Наприклад, *шафа* читалося так: ше, аз-ша, ферт, аз-фа – шафа ... Як вже школяр вивчив пізнавати азбуку, брався за писання. Про зшитки зі зразками, які видавав тоді для шкіл у Відні якийсь Покарни, про сталеві пера і такі інші прибори до писання ніхто у нашій школі не чував. До науки писання треба було купити собі у жида крамаря аркуш підленького паперу і розведеного до неможливості чорнила і це принести до школи. Вчитель складав такий аркуш вчетверо і лінував на «межилініях» олівцем, і в першу лінію вписував зразок. Насамперед черточки прямі, криві, округлі, а відтак вже і букви. Тепер школяр подавав вчителеві гусяче перо, і він трьома нарізами затинав, прикладав на ніготь великого пальця лівої руки, відтинав кінтос, і перо було готове до писання... По тих приготуваннях одна лавка спорожнювалася, хлопці сідали з книжками де попало, а кандидати на краснописців засідали в порожню лавку, поки не забазграли усієї сторінки старанно полінованого паперу. І так йшло аж через усіх вісім сторінок. Розуміється, що з кожною записаною сторінкою треба було йти до вчителя і показати. Якщо було не до ладу, то вже лінія була в роботі по пальцях. Тому що група вчилася окремо і так йшла «здавати», то можна собі уявити, який це був хайдер у школі. А сама наука на голос нагадувала рахкання жаб навесну. А коли треба було кого покарати за неухвагу, або за те, що не навчився завданого, тоді учитель відступав

гостинно винуватцеві своє деревляне крісло, а сердега клався без протесту, і лежав так довго, поки не вифасував своєї порції. А по такій операції треба було ще поцілувати «со умиленієм» караючу десницю пана професора... До школи ходили всуміш з хлопцями і дівчата. Вони вчилися краще, і ніхто не чував, щоб дівчину покарано було тілесно... Крім читання, велику увагу клали на навчання катехізму. Про це дуже дбав о. Николай Городаський, місцевий парох, який частенько заходив до школи, а крім того, вчив молитви і катехізму в церкві на вечірні. Поза тим не вчили нічого. В школі не було таблиці ані куска крейди, рахувати вчив Присташ лиш з пам'яті і то лиш додавання й віднімання і тими двома діланнями послуговувався при множенні і діленні. Часом казав переповісти дещо прочитане, а тоді було в школі духе тихенько... Ті школярі, що мешкали подальше і далеко їм було бігти додому, приносили з собою в торбинці полуденок: зимою кусок хліба, помащений або й ні, залежно від того, чи то був піст, чи ні. Але часнику або цибулі ніхто собі не жалував. Ним часником натирали шкірку разового хліба, і воно виглядало, начеб сметаною помастив. Відтак діти вибігали на двір і тут розпочинали баталії сніговими кулями. Того нам вчитель не боронив... Та я все говорю лиш про зиму, а що ж було літом? Майже нічого. Літом від ранньої весни до осені діти до школи не ходили, а бодай не ходили правильно. Коли була пильна робота або треба було попасти товар, тоді книжка йшла за сволок, і ніхто тому не дивувався. Заінтересування школою було доволі значне між шляхтою, як і між хлопами. Кожний хотів, щоб його дитину учено також польського та німецького читання: польського для уряду, а німецького для війська... Але про граматику я не мав найменшого розуміння. По-українськи вчилися лиш для церкви і раді були з того, коли школяр вмів вже прочитати в церкві апостола. А що я ще тоді помітив, що хлопи більше симпатизували з наукою українського, чим шляхта, яка все потягала за польським» [106, с. 8-11].

Щодо парафіяльних шкіл (дяківок) – вони збереглися аж до часів світової війни в найбільш закутих місцевостях Бойківщини і Лемківщини. Цікаво, що ще в 60-х і пізніших роках минулого століття були там села, де вчили тамошніх дітей мандрівні учителі. Яскравий опис шкілки з мандрівним учителем подав І.Филипчак у статті «З історії села Лішні Сянницького повіта» (на Лемківщині). Наведу тут деякі витяги з тої статті.

«В Лішні до 1860 р. не було жадної школи і ні одного письменного чоловіка. В цім році зайшов до села якийсь зайда, подорожній чоловік у витертім сурдуті. Зайшов до корчми. В розмові з селянами згодився він зістати у них «за професора»... За се громада дасть йому їсти по черзі і 40 зл. р. на рік на убрання. Була се ціна 4 рази більша від ціни тодішнього

парібка. Назбиралось дівтори 20 хлопців і кілька дівчат. Учив він в курній хаті... Люде по черзі носили йому їсти з сих хат, з яких вчилися діти. Учив цілий день, від рана до вечера, з малою перервою на обід. Люде були такі прихильні школі, що як на кого впала черга нести «професорові» їсти, так вже постаралися зварити йому миску пирогів або клюсок з капустою, якоїсь стиранки з молоком, замішки з маслом, яєшниці тощо, все щось, як говорили, «делікатнійшого». Вчив сей «професор» по-польськи, по-німецьки, а по-руськи, як хто сього бажав. Селяни його дуже любили, господарі і діти. Хлопам вільно було прийти до сеї школи і послухати, як він вчить. Люде купили дітям книжки, як він приказав. Польську книжку називали «Lementarz», німецьку – «Komeninsz», а руську «Буквар». Учив також рахунків, а декого писати на табличках, відтак чорнилом. Метода його науки була всім якась мила, ясна, приємна. Діти дуже радо горнулися до сеї школи. Рахунків вчив по-німецьки, бив дітей у шкіру, але з гумором, без злости... Читав дітям якусь велику апокрифічну біблію, учив співати набожні пісні. Людина ся називалася «Касперек», іншої його назви ніхто не знав. Повечерявши, ішов сей «пан професор» до корчми і там з селянами, переважно зі старшиною, гуторив при чарці горівки довгими зимовими вечорами. Оповідав людям про різні чуда та події в світі, через що зробив там другу школу для старших, з чого селяни дуже користали. Він пити любив, але не упився ніколи і за п'янство ганьбив селян. З його початкової науки вийшло кількох цікавих хлопців у люди... Касперек учив добрих кілька літ по хатах. Зерно просвіти, кинене ним, впало на урожайну почву. Народ полюбив школу, полюбив сього чоловіка, який ніжно умів підійти до душі темного народу, до душі дітей. По Касперку пересунулось через се сільце багато учителів, та про жадного з них нарід не згадує з такою любов'ю, як про Касперка» [103, с. 106, 107, 111].

Переходячи до питання про підготовку учительства для народних шкіл, вкажу насамперед, що головний кадр учительства до 70-х років минулого століття постачали т. зв. препаранди, що від 1849 р. з правила мали дворічний курс. Для вступу до препаранди вимагалось від кандидатів досягнення 16 років та закінчення з добрим успіхом двох чи трьох класів гімназії або реальної школи. Отож, освіта учительства народних шкіл до 70-х років XIX ст була недостатня. «Бувало, звичайно, так, що як син слабо вчився в гімназії, тоді батько казав: не хочеш, сину, вчитися, то йди на професора!» і посилав сина до препаранди. Наслідком того виробилося серед сільського населення певного роду маловаження учительського заводу» [10, с. 145-146]. Цікаво, що коли О. Барвінський після закінчення філософського факультету Львівського університету вирішив віддатися педагогічній праці, сам пересвідчився в погляді населення рідного села

Шляхтинців на «професора» взагалі: «Що то такого, – говорили собі селяни, – що всі сини нашого Йомосця пішли на ксьондзів, а тільки молодший має бути професором, певно зле вчився» [10, с. 146].

До згаданих уже препаратів прибула ще «пространная препаратодорія», що повстала 1851 р. у Перемишлі з дворічним курсом [104, с. 108]. Р. 1868 у львівській українській препараті було 82 учнів [101, с. 28]. Грунтовна зміна в справі підготовки учительства для народних шкіл наступила з виданням закону 1869 р.; а саме, згідно з тим законом, замість препаратів мали повстати чотирилітні учительські семінарії, але для переходової доби – 1871-1874 рр. – курс був скорочений до трьох років [54, с. 204]. Р. 1871 повстала у Львові перша учительська семінарія. Вона, як і всі наступні учительські семінарії в східній Галичині, була утравквістична. Проте, як тяжко було українським дітям дістатися до утравквістичних учительських семінарій, можуть свідчити такі дані: р. 1902/3 до учительської семінарії в Тернополі стали на іспит 70 українців і 45 поляків, але склали іспит тільки 22 українців, тоді як з числа поляків перепав лише один. Р. 1905/6 до учительської семінарії в Станіславові стали на вступний іспит 60 українців, а склали той іспит лише 7 українців [67, с. 10]. Отож, українське громадянство змушене було взятися до організації приватних учительських семінарій на власні кошти, бо не могло здобути жадної державної української учительської семінарії внаслідок ухвали галицьким сеймом – проти всіх українських голосів – закону з дня 12 червня 1907 р., що ним дозволялося основувати в Галичині тільки польські та утравквістичні учительські семінарії [101, с. 29]. Перша приватна українська дівоча учительська семінарія виникла у Львові 1903 р., – заснувало її Руське педагогічне товариство, – а р. 1919 згадане Товариство мало уже чотири семінарії: у Львові, Самборі, Станіславові та в Стрию.

У травні 1919 р. повстали у Львові українські коєдукаційні курси семінаріїні, що їм дало свою фірму товариство «Учительська Громада». Історія тих курсів дуже цікава для характеристики польського шовінізму.

Коли Львів став вільний від облоги українських військ, польська влада задумала реагувати всі школи, що в час облоги були замкнені. Справа пішла гладко у всіх школах, крім двох учительських семінарій – хлоп'ячої та дівочої – у Львові. Учительські збори обох тих семінарій ухвалили проти голосів учителів-українців – не відкривати того року згаданих семінарій на тій підставі, що польська молодь заявила, що не буде сидіти на одній лавці з українцями. І справді, обидві семінарії було розв'язано. Українська депутація досбилася від президента Крайової шкільної ради учнів проф. Фридриха Цопля дозволу на відкриття українських коєдукаційних курсів семінаріїних. Першого року склали іспит зрілості 11 учениць тих курсів та

в характері екстерністок 13 учениць семінарії Руського педагогічного товариства. У наступні 1919/20 шк. р. коєдукаційні курси семінаріїні удержавлено [47, с. 226-229]. В 1919/20 шк. р. у Львові уже було 5 українських коєдукаційних курсів семінаріїних, де навчання всіх предметів відбувалося по-українському [101, с. 30]. У деяких державних учительських семінаріях утравквістичного типу вчилася досить багато українців. Наприклад, у самбірській державній семінарії (відкрито її в жовтні 1892р.) рік-річно кінчало 80-100 учительських кандидатів, між ними половина була українців [105, с. 13]. Як зауважує О. Барвінський на основі власного досвіду, вельми слабкою стороною учительських семінарій були такі дві обставини: брак учительських сил, підготовлених до учителювання в тих спеціальних школах, та брак підручників, спеціально пристосованих до програм учительських семінарій. І справді, учителів для семінарій доводилося збирати з різних шкіл, а підручники, зложені для зовсім інших шкіл – переважно для гімназій – були підручниками і в учительських семінаріях. Цікаво, що коли міністр освіти Штремаєр оповістив конкурс та позначив доволі значні грошові премії за виготовлення підручників для семінарій, із того конкурсу «нічого не вийшло, – ніхто не написав ані одного підручника на сей конкурс» [11, с. 32-33].

Але О. Барвінський забув згадати про найбільшу хибу утравквістичних семінарій, а саме, що ті семінарії на папері були утравквістичні, а насправді – польські. Про це яскраво свідчить, наприклад, спогад Д. Беча про самбірську державну учительську семінарію, де в переважаючій числі були професори поляки, «з яких деякі не володіли навіть українською мовою. Були й такі педагоги, що української термінології уживали лише насмішливо, як хотіли комусь докучити» [105, с. 33]. У деякого з учителів утравквістичних семінарій ворожнеча до всього українського доходила до хоробливості, як, наприклад, у професора самбірської семінарії п. Уми, що, помираючи, висловив побажання, «щоб на його похороні хор семінаристів не співав українських похоронних пісень» [105, с. 37].

Коли в початках 1900-х років розвиток народного шкільництва в Галичині пішов так далеко, що вже бракувало кандидатів з учительських семінарій, шкільна влада почала вводити до народних шкіл т. зв. «панчошкових учительок», себто учительок, що склали іспит на учительку ручних праць. Призначивши таку учительку на посаду вчительки ручних праць, влада з правила звільняла її від обов'язку складати учительську матуру і допускала викладати в школі загальноосвітні предмети на правах кваліфікованих учительок «Панчошкові учительки» призначалися шкільною владою переважно для українських шкіл [116, с. 15].

Матеріальне становище народного учительства в Галичині ще в кінці XIX ст. і на початку XX ст. було дуже тяжке, про що може свідчити безстороння стаття польського органу «Szkolnictwo Łudowe» (1896 р., ч. 3), де, м. ін., читаємо: «Утримання злочинця в тюрмі з доглядом коштувало державний скарб річно 300 зл. р. Учителів (-60 к), на котрих край видавав менше, як на утримання одного злочинця, було 2318, або кругло 36 процентів цілого вчительського загалу» [116, с. 13]. А в «Прапорі», в ч. 8 1905 р., вміщено статтю «З країни сліз і горя», де говориться про те, в яких злиднях прожив своє життя народний учитель в Коломиї Петро Яценюк. За свою працю він діставав 44 корони місячно, і тим хлібом мусило живитися 6 осіб, «Як умер (П. Яценюк. – С.), то не було в що нужденне тіло убрати, ані на що покласти, ні чим прикрити... Місцевий парох о. Семенів у церкві з проповідниці, змалювавши безмежну нужду оставленої родини, завізвав присутніх до складок і так справили похорон народного учителя» [116, с. 14]. Ще гірше положення було учителів дяків: «За моєї пам'яті, – пише Ів. Филипчак у статті «З історії села Лішні», – учитель діставав вже з села 100 зл. річно. Війт мусив все стягати через поліція гроші, що йшло не раз дуже пиняво, бо люде грошей не мали, а учителі примирали з голоду. Бувало за моїх часів учитель Гінда, який мав жінку й двоє дітей, якусь тітку коло себе, бідував дуже. По кожній павзі, як діти перекусували, посилав обох своїх дітей до кляси з капелюхами, і всі діти мусили ковде кусок свого хліба уломити й кинути до капелюха учительським дітям. Так іноді назбирали сі діти повні два капелюхи відломків хліба, пляцків вівсяних та ячмінних, і сими випадками живилася учительська сім'я» [103, с. 112]. Згодом учительство своєю боротьбою за поліпшення матеріального положення досягло підвищення учительської платні та амерітурних виплат, так що з новим законом, що увійшов у життя з днем 1 липня 1914 р. народне учительство в цій справі добилося здійснення своїх основних домагань [116, с. 97].

Не ліпше було і правне становище українського учительства в Галичині, бо воно завжди знаходилося під загрозою позбутися учительської посади, або перейти в нечинний стан, або, на підставі параграфу 28 учительської прагматики, «для добра школи» перенестися на захід. І все це робилося по власній вподобі чинників шкільної і загальної адміністрації. Кожний шкільний інспектор, – а ними були майже тільки поляки, – дозволяв собі третирувати заслужених і поважних віком учителів. Наприклад, ксьондз Куліш, «що потрафив при дітях ганьбити вчителя; вчитель Гординський (він учителював у Гордині від 1872 аж до 1897 р.) на те собі не дозволяв і казав дітям вийти з класу. На це п. Куліш

не погодився і казав дітям лишатися в лавках, однак діти таки послушали свого любого вчителя» [106, с. 14].

Для охорони своїх професійних інтересів українське учительство 1896 р. утворило разом з польським учительством «Towarzystwo Nauczycieli Łudowych w Galiciji», а р. 1905 заснувало свої товариство «Взаїмна Поміч Галицьких і Буковинських Учителів і Учительок». Для того Товариства зразу зголосилося коло 650 членів. Р. 1918 те товариство перетворилося в товариство «Взаїмна Поміч Українського Вчительства» з осідком у Львові.

Українське організоване учительство не раз піднімало голос на захист української школи проти польського опікунства, як, наприклад, на конгресі слов'янського учительства в Празі в днях 9-14 серпня 1914 р., коли Іван Герасимович, промовець від українського учительства, поставив внесення про розділ галицької Крайової шкільної ради на секції – польську і українську. (Поляки не забирали голосу при тому внесенні). На сторінках своїх органів українське учительство піднімало і обговорювало цілу низку важливих питань в інтересах українського шкільництва і тим значно прислужилося розвитку шкільництва в Галичині. Українське учительство також дбало про ідейне об'єднання всього українського народного учительства. Одним із засобів до того об'єднання служили учительські періодичні органи, що в більшості своїй виходили з рамени учительського товариства, – «Школьна Часопис», «Учитель», «Луна», «Прапор», «Учительське Слово», «Учительський Голос». Не менше значення ідейного об'єднання українського учительства мав I Всеукраїнський з'їзд народного учительства в днях 25-26 липня 1914 р. у Львові, що відбувся при участі коло 1500 вчителів і учительок, в тім числі декількох відпоручників українського учительства з царської Росії, але не учителів українських шкіл, бо таких шкіл там тоді ще не було [166, с. 57, 58, 59].

Під час окупації Галичини москалями всі українські організації, як відомо, змушені були припинити свою діяльність. Припинило свою діяльність і товариство «Взаїмна Поміч Українського Вчительства», голова того товариства Маріян Якимовський, тяжко побитий москалями під час їхнього вступу до Станіславова, не відзискав уже здоров'я і знеможений нервовою недугою помер 29 лютого 1920 р. в санаторії у Львові [116, с. 104]. Багато народних учителів, що не були покликані до австрійського війська, опинилося на еміграції у Відні, і там вони дали почин до організації «Загально-Української Культурної Ради», що багато прислужилася до заснування українських шкіл і різних курсів по таборах виселенців у кількох краях Австрії. Під осінь 1915 р., по відході російських

військ з Галичини, багато учителів повернуло з еміграції додому, але умови воєнного фронту позбавляли можливості відновити працю Товариства «Взаїмна Поміч Українського Вчителства». Під час польсько-української війни відбувалися в окремих місцях на провінції окружні учительські з'їзди, а 4 лютого 1919 р. відбувся в Станиславові з'їзд народного учительства, куди заявили делегати з 34 повітових комісаріатів, отже, з більшості всіх повітів східної частини Галичини [116, с. 127]. На тому з'їзді учительство ухвалило такі резолюції: перевести відлучення школи від церкви і політичних властей; створити одноцільну восьмикласну народну школу, що давала б повне підготування до життя, а також право вступу до вищих класів середніх чи фахових шкіл без вступних іспитів; поробити заходи в цілі реорганізації учительських семінарій з тим, щоб вони давали право вступу до університету, де мав би бути створений факультет педагогії і педології. Державний секретаріат освіти прихильно поставився до ухвал учительського з'їзду, але наступні події не дали змоги перевести ті ухвали в життя.

З переходом Української галицької армії за Збруч поважна частина українського учительства опинилася в Кам'янці на Поділлі, де галицькі учителі утворили «Комітет для справ галицьких народних учителів-виселенців». Декілька представників того комітету брало участь в Комісії для реформи шкільництва, що існувала при міністерстві освіти під головуванням Петра Холодного. Частина галицьких учителів дістала тоді учительські посади на Поділлі, а частина – на Підкарпатській Русі, що була прилучена до Чехословацької Республіки. Накінець, та частина українського учительства, що переживала події 1918-1919 рр. у Галичині, не так скоро могла скупити свої сили на організаційній праці. Тільки 2 квітня 1920 р. міг відбутися у Лд відпоручників окружних відділів товариства «Взаїмна Поміч Українського Вчителства», а перші повоснні загальні збори того товариства відбулися 11 липня 1920 р. у Львові, саме в розпалі польсько-більшевицької війни. На чолі товариства став довголітній його директор Іван Стронський [116, с. 131, 132, 147-149, 160, 164].

Переходжу до огляду української середньої школи.

Згідно з розпорядженням австрійського міністерства освіти з дня 29 вересня 1848 р. у всіх гімназіях Галичини мала стати викладовою мовою польська, замість німецької, але на домагання Головної руської ради австрійській уряд розпорядженням з дня 4 грудня 1848 р. і 8 січня 1849 р. залишив в східногалицьких гімназіях німецьку викладову, доки не буде учителів, які зможуть викладати усі предмети українською мовою, а також завів в усіх середніх школах українську мову як предмет навчання.

До речі, згадаю тут, що оголошений міністерством освіти дня 16 вересня 1848 р. проект організації гімназій з восьмирічним курсом і реальних шкіл з шестирічним курсом* дістав цісарський підпис лише 1854 р.

Отож, посунення справи з українізацією середньої школи в Галичині залежало великою мірою від самих українців. На жаль, справа та затримувалася через брак українських учителів. Головна руська рада констатувала з сумом в одному зі своїх закликів той факт, що при організації одної гімназії серед суто українського населення зголосилося ледве двох чи трьох українців на учительські посади [29, с. 43]. Крім того, українці «не тільки майже не працювали над тим, щоби німецьку мову заступити українською, але вони навіть стали усувати живу мову зі школи й заводити там штучну церковнослов'янсько-великоруську тарабарщину та спричинили хіба те, що в 1897 р. перестала бути українська мова обов'язуючим усіх учеників предметом» [29, с. 44]. У той час, як у Східній Україні літературною українською мовою стала народна мова, в Західній Україні книжна українська мова затримувала розвиток народної мови. Причину того явища проф. М. Грушевський бачить в тому, що в Західній Україні книжна мова не зазнавала спеціальних утисків і через те вона залишалася в ужитку і затримувала розвиток народної мови, тоді як у Східній Україні книжна мова підпадала утиску нарівно з народною, наслідком чого був розвиток народної мови, більш життєвої, за рахунок книжної [43, с. 319-320].

Р. 1858 австрійській уряд дозволив відкрити в Східній Галичині першу польську гімназію у Львові, а з 1867/8 шк. р. усунуло в гімназіях Східної Галичини (за винятком двох гімназій) німецьку мову як викладову та замінило її польською. Крайовий шкільний закон з дня 22 червня 1867 р. встановив, що викладовою мовою у всіх галицьких середніх школах, удержуваних в цілості або в часті з публічних фондів, має бути польська з тим, що 1) наука української мови і літератури викладається в українській мові; 2) українська мова є викладовою мовою в академічній гімназії у Львові; 3) українська мова в польських гімназіях, а польська мова в українських гімназіях має бути відповідно до заяви батьків учнів релятивно обов'язковим предметом; 4) на домагання батьків щонайменше 25 учнів Крайова шкільна рада може завести для деяких предметів в польських середніх школах також українську викладову мову; 5) відкриття нових державних українських гімназій і реальних шкіл може настати тільки на основі окремого, для кожного поодинокого випадку,

*Курс реальних шкіл р. 1868 підвищено до семи років, а р. 1869 встановлено в них натуральний іспит

рішення галицького сейму [3, с. 120]. Пізніше сеймова практика показала, що кожна ухвала сейму на відкриття української гімназії вимагала від українського громадянства тяжкої боротьби і великих жертв.

Справді, тільки принесенням великих жертв українське громадянство мало можливість деколи добитися ухвали сейму про заснування української гімназії навіть не як самостійної, а як рівнобіжної при польській гімназії. Так, справа з відкриттям в Перемишлі руської гімназії, як рівнобіжної при польській гімназії, тягнулась чотири роки, і тільки тоді, коли в кінці 80-х років українські політичні діячі склали умову з польськими діячами про те, що українці будуть підтримувати поляків у всіх справах, скерованих на зміцнення польської крайової влади, українським парламентарям вдалося, і то з тяжкою боротьбою, добитися ухвали сойму 1888 р. про відкриття в Перемишлі української гімназії, як рівнобіжної польській (від 1895 р. перемиська гімназія стала самостійною). Пізніше вдалося українським парламентарям здобути ухвалу сейму на відкриття державних українських гімназій в Коломиї (1893 р. як рівнобіжна, а від 1900 р. – самостійна), у Тернополі (1898 р. як рівнобіжна, а від 1906 р. – самостійна) та у Львові (1906 р. як філію української академічної гімназії). Непомірно тяжка боротьба була за українську гімназію в Станіславові, – зайняла вона шість років часу. Саме тоді (1905) поляки внесли вдруге законопроект про рантові господарства, що мав завданням роздачу селянських ділянок на пільгових умовах польським хліборобам з метою притягнення польських колоністів до Східної Галичини. Хоча той законопроект був уже перед тим ухвалений сеймом, але не дістав санкції завдяки рішучій опозиції українців, що добре бачили в тому законопроекті замах поляків проти самого існування українського народу. Отож, поляки погодилися в нагороду за здержливу опозицію українців при обговоренні вдруге законопроекту про рентові господарства в Галичині вотирувати утворення української гімназії в Станіславові. Однак ті умови, що спонукали польську більшість піти на уступку в домаганні українського громадянства, викликали гнітюче враження серед українців і, за висловом М. Грушевського, отруїли всяку приємність від придбання нової української гімназії. Той самий М. Грушевський, тогочасний професор Львівського університету, вперше підняв у пресі голос за те, щоб організувати приватні українські гімназії, а не вичікувати здобуття української гімназії з ласки галицького сейму та ще до того з принесенням українцями великих жертв у компенсацію за кожную гімназію, здобуту таким шляхом [46, с. 1-5]. Вже р.1908 утворено приватні українські гімназії в Копичинцях і Яворові, а р.1909 – у Городенці і Рогатині.

Але Крайова шкільна рада знайшла засоби затримувати розвиток

українського приватного середнього шкільництва, насамперед, тим, що відмовляла деяким українським приватним гімназіям в уділенні права прилюдності; по-друге, тим, що почала в тих місцях, де були українські приватні гімназії, відкривати приватні польські гімназії та одразу надавати їм право прилюдності; накінець, тим, що почала відкривати утравкістичні класи при польських гімназіях, але українською мовою викладалася незначна кількість предметів і то переважно другорядних, так що по-суті утравкістичні класи були польськими. Восени 1906 р. відкрито утравкістичні класи при польській гімназії у Бережанах, а 1907 р. – при польській гімназії в Стрию. Зрозуміла річ, що українське населення не могло задовольнитися тим паліятивом і домагалось заснування самостійних українських гімназій.

Через недостатню кількість українських гімназій більшість українського громадянства змушена була вчити своїх дітей у польських гімназіях, причому в деяких з них вчилося понад 150 українських дітей, що яскраво свідчило про наглу потребу відкриття в тих місцях українських гімназій. Так, 1908 р. вчилося понад 150 українських дітей в польських гімназіях тих міст, де не було українських гімназій: 1.Бережани – 261 українських учнів; 2. Золочів –172; 3. Самбір – 253; 4. Бучач – 179; 5. Стрий – 255; 6. Сянік – 194; 7. Броди – 167 [4, с. 3].

22 січня 1910 р. українці утворили у Львові Крайовий шкільний союз як установу, що мала дбати про матеріальне забезпечення українських приватних гімназій. Союз складався з декількох українських центральних організацій. Всі вони мали своїх представників у т. зв. Тіснішому комітеті Союзу. На чолі Союзу поставлено проф. М. Грушевського. 1912/13 шк. р. було 8 українських приватних середніх шкіл, що ними опікувався Крайовий шкільний союз, а саме:

<i>Середні школи</i>	<i>класів</i>	<i>учнів і учениць</i>	<i>учителів</i>	
1. Буськ (реальна гімназія) *	3	139	8	
2. Городенка (гімназія)	5	235	14	
3. Долина (гімназія)	2	93	6	
4. Збараж (гімназія)	3	108	6	
5. Копичинці (гімназія)	5	236	11	
6. Рогатин (гімназія)	6	722	25	
7. Чортків (гімназія)	2	76	7	
8. Яворів (гімназія)	6	322	12	
<i>Разом:</i>	<i>32</i>	<i>1931</i>	<i>89</i>	<i>[24, с. 66].</i>

*Законом з дня 8 серпня 1908 р. встановлено нову організаційну основу реальних гімназій (латинська мова з 1-го класу, нова чужа мова з 3-го класу).

Крім того, були ще дві приватні гімназії для українських дівчат, а саме у Львові сс. василіянок (засн. 1906 р.*) та лицей (гімназія) Українського інституту в Перемишлі (засн. 1903 р.).

Отож перед світовою війною 1914 р. у Східній Галичині було 10 приватних українських гімназій та 6 державних українських гімназій, крім двох утравквістичних – в Бережанах та Стрию, а саме: 1) академічна гімназія у Львові; 2) філія академічної гімназії (2-га гімназія) у Львові; 3) у Перемишлі; 4) у Коломиї; 5) у Тернополі та 6) у Станіславові. В усіх українських державних гімназіях (всі вони були хлоп'ячі) вчилася 1911/12 шк. р. 4128 учнів, в приватних українських гімназіях – 1012 учнів і учениць. Крім того, біля 3000 українських дітей вчилася того самого року в польських гімназіях [14, с. 148].

Уже згадувалося про те, що після відходу російського війська з Галичини Руське педагогічне товариство утворило Шкільний комітет для відновлення діяльності українських приватних шкіл. Сталося так, що більшість членів Крайового шкільного союзу з часу світової війни опинилася поза межами краю. Найраніше відновила свою діяльність гімназія в Городенці. Р. 1916 вдалося відновити гімназії в Яворові, Долині; р. 1917 – в Рогатині і в Чорткові. Під час існування ЗОУНР вийшов закон з дня 10 лютого 1919 р. про удержавлення приватних українських гімназій в Яворові, Рогатині, Капичинцях, Долині і Городенці та учительських дівочих семінарій в Коломиї, Тернополі і Львові [119, с. 149]. Але з втратою державності українське приватне шкільництво почало переживати гіркі хвилини.

Залишається додати, що розвиток українських приватних гімназій деякою мірою затримувався через брак кандидатів на учительські посади. Так, наприклад, на нараді Шкільного комітету з дня 10 липня 1914 р. сконстатовано, що для обсаджень 26 учительських посад в українських приватних гімназіях зголосилося лише 8 кандидатів.

До 1849 р. австрійський уряд зовсім не дбав про спеціальну підготовку середньошкільного учительства. Вперше 1850 р. утворено при університетах іспитові комісії для кандидатів на учительські посади в середніх школах. Іспитові приписи не раз змінювалися. За останньою зміною 1911 р., кожний кандидат на звання учителя середньої школи мав прослухати бодай чотиригодинну лекцію з філософії (власне з психології), чотиригодинну лекцію з педагогіки та, крім того, скласти спеціальний іспит з тої мови (разом з історією літератури), що нею готується кандидат викладати в середній школі предмети своєї

*1919/20 шк. р. було в 8 класах 289 учениць та 54 учениці у підготовчому класі [114, с. 122].

спеціальності. Не раніш кінця п'ятого семестру кандидат мав скласти в іспитовій професорській комісії, що існувала при кожному з шести університетів у Австро-Угорщині (Відні, Празі – при німецьким і чеським університеті, Кракові, Львові і Чернівцях), філософічно-педагогічний іспит, а після закінчення університетського курсу кандидат мав скласти в іспитовій комісії іспит з тих предметів, що їх вибрав він своєю спеціальністю. Той іспит поділявся на три стадії: домашню працю, клявзуру (класну працю) та усний іспит. Кандидат, який склав згадані іспити, мав прослужити в середній школі безплатно, т. зв., спробний рік, а після того набував звання суплента. Однак, за браком учителів, спробний рік скорочувався або й зовсім не відбувався, а кандидат просто призначався на учительську посаду під догляд і керування дефінітивного середньошкільного професора, а через рік набував звання суплента. Платня учителя-суплента визначалася в залежності як від кількості тижневих годин, так і тих предметів, що їх викладав. Якщо суплент протягом восьми років не дістав посади дефінітивного учителя, то міг бути іменованим учителем.

На вакантну посаду дефінітивного учителя (такий учитель діставав звання середньошкільного професора) Крайова шкільна рада оголошувала конкурс. Управитель кожної середньої школи подавав Крайовій шкільній раді список усіх прохачів, а та вибирала трьох кандидатів на кожну вакантну посаду і надсилала список їх міністерству освіти на затвердження. Міністерство затверджувало з тих списків одного кандидата на кожну вакантну посаду. За браком управнених кандидатів значна кількість вакантних посад дефінітивних середньошкільних професорів залишалася необсадженою. Слід тут вказати, що в Галичині кількість суплентів і тимчасових середньошкільних учителів була найбільша, ніж в іншому краю Австро-Угорщини. Так, наприклад, ще 1909р. кількість суплентів і тимчасових учителів досягала майже половини усього середньошкільного учительства в Галичині.

Управитель вищої гімназії мав учити 5-8 годин тижнево, вищої реалки – 6-8 годин, нижчої гімназії – 10-14 годин, нижчої реалки – 8-10 годин; професори мов мали обов'язкових 17 годин, інших предметів – 20, а учителі малювання і гімнастики – 24 години тижнево.

Основна платня дефінітивного середньошкільного професора була 2800 кор.; крім того, мав п'ять п'ятиліток в розмірі 500-900 кор. за кожну п'ятилітку, але максимум платні досягав 6600 кор. річно. До того була ще прибавка в залежності від місця служби. Дефінітивні професори після досягнення 40 років віку мали право йти на пенсію, якщо приложать до свого прохання лікарське свідоцтво про нездатність до дальшої служби;

по 60 роках віку кожний мав право вийти на пенсію, а після 70 років віку мусив залишити учительську посаду.

Щодо правного становища середньошкільного учительства – його можуть характеризувати, наприклад, такі приписи учительської прагматики: учителі середніх шкіл не мали права без дозволу Крайової шкільної ради служити в приватній школі та в управлінні будь-якого акційного товариства. Якщо учитель одружився, то мусив про це повідомити своє начальство до 14 днів. Крім головних вакацій, учитель не смів залишити свій осідок без дозволу управителя школи. Всі свої скарги учитель мав подавати урядовою дорогою, а не через пресу чи за посередництвом сеймових або парламентських послів [54, с. 303-316].

Українське учительство середніх і вищих шкіл в Галичині заложило 1 листопада 1908 р. професійну організацію – товариство «Учительська Громада» у Львові, що ставила своїм завданням не лише боротися за свої професійні інтереси, але й «працювати для націоналізації школи». Першим головою товариства «Учительська Громада» був проф. М. Грушевський (до 30 квітня 1912 р.), а його наступником був проф. Юліан Романчук.

Уже в день першого загального зібрання Товариства «Учительська Громада» було в ньому 298 членів, а 1911 р. – 398 членів. Перед світовою війною «Учительська Громада» мала 11 філій. Товариство «Учительська Громада» багато прислужилося розвитку української школи і української культури, хоча б ґрунтовним розробленням плану навчання предметів з українознавства, висвітленням на сторінках свого органу «Наша школа» (виходив з деякою перервою від 1909 р. до половини 1918 р.) багатьох питань з національного виховання та внесенням до галицького сейму і урядових установ низки меморіалів в інтересах української школи. Так, наприклад, Головний виділ товариства вніс 15 вересня 1909 р. меморіал до галицького сейму в справі утраквізму з такими дезідератами: 1) не піддержувати nadalьше утраквізму; 2) ухвалити переміну існуючих уже утраквістичних клясів при гімназіях у Бережанах і Стрию на українські гімназії; 3) ухвалити переміну всіх утраквістичних учительських семінарій в Галичині на семінарії з українською викладовою мовою [71, с. 10-17]. Тоді ж таки Головний виділ Товариства надіслав аналогічний меморіал Крайовій шкільній раді, що докладно обґрунтував недоцільність утраквізму з педагогічного боку.

З вибухом світової війни перервалася діяльність товариства «Учительська Громада», внаслідок чого перестав виходити журнал «Наша школа». Лише з весни 1916 р. (на чолі Товариства тоді стояв проф. Кирило Студинський) вдалося Товариству відновити свою

діяльність, але воєнний стан не давав йому можливості розвинути її, як слід. Цікаво, що на день 1 листопада 1918 р. Головний виділ Товариства призначив загальні збори, але того дня прийшла велика подія: проголошення незалежності Західноукраїнської Республіки та воєнної операції у Східній Галичині [99, с. 21].

Перше засідання Головного виділу Товариства «Учительська Громада» після українсько-польської війни відбулося у Львові 2 жовтня 1919 р. Головний виділ знявся передусім відновленням діяльності філій [99, с. 22].

Середньошкільне українське учительство багато прислужилося до виготовлення підручників для середніх шкіл – не тільки перекладних з польської та німецької мови, але й оригінальних з курсу всіх предметів середньої школи. Офіційно виготовленням підручників головне для народних шкіл, а з конечності і для середніх шкіл, займалися спеціальні комісії – польська і українська, що їх утворила при собі 1868 р. Крайова шкільна рада у Львові. За свідченням проф. Ю. Романчука, який був членом української комісії виготовлення підручників від 1869 р. «одною з перших праць комісії було також уложення української термінології, насамперед до граматики, потім до всіх шкільних наук. Від 1886 р. обидві комісії – польська і українська – без властивого формального розв'язання перестали існувати, а їхні функції перебрала на себе «Наукова Комісія» при Крайовій шкільній раді в складі 7 членів [90, с. 133-136]. Пізніше піклування про забезпечення середніх шкіл підручниками покладалося на крайових інспекторів шкіл. Так, в кінці 1900-х років референтом підручників для українських народних шкіл був крайовий інспектор Іван Матвіїв, а для українських середніх шкіл – крайовий інспектор др. Іван Копач. Приймавши на себе від 1909 р. реферат українських підручників для середніх шкіл, др. Ів. Копач, за його власним признанням, насамперед постарався про те, що склад українських гімназійних підручників перенесено від приватної книгарні до книгарні Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, а наклад їх видавано звичайно руському Педагогічному Товариству, – перед тим продукцією тих підручників займалася Крайова шкільна рада, що діставала від галицького сейму щорічно субвенцію в квоті 8000 корон на видавання українських гімназійних підручників [59, с. 137-138].

Перші українські підручники для єдиної української гімназії – академічної у Львові (в тій гімназії уведено українську мову як викладову, від 1863/64 шк. р. у нижчих класах, а від 1873/74 шк. р. – у вищих класах) були самі переклади з німецької мови, писані тяжкою мовою при невиробленій ще українській термінології. Тому що наклад тих підручників

був невеликий, видавання їх було більш ідейним ділом, ніж комерційним. Отож, зрозуміла річ, за видавання шкільних підручників для академічної гімназії взялися українські товариства «Ставропігія» і «Галицько-руська матиця», а пізніше Товариство «Просвіта» у Львові. Зі зростанням кількості українських гімназій, як державних, так і приватних, поважно зростала кількість українських учнів, що вимагало інтенсивної праці над виготовленням шкільних підручників. Від 1900-х років з'явилася ціла низка оригінальних підручників з латинської, грецької і німецької мови, математики, фізики, хімії, природознавства, причому підручники 90-х років минулого століття і 1900-х років, за оцінкою відомого педагога Ярослава Біленького, «зривають з вербалізмом і механічністю й намагаються в кожній ділянці знання видобути образуючі вартості, стають щораз менші об'ємом» [14, с. 152-153].

Галицьке учительство середніх і вищих шкіл багато прислужилося розвитку українського письменства, – досить згадати тут імена Осипа Маковея, Богдана Лепкого, Петра Карманського, Василя Пачовського, Антона Крушельницького; публіцистики – напр., в особах Ю. Романчука, Олександра Борковського, Григорія Цеглинського, Ол. Барвінського, В.Щурата; науки в різних її ділянках, – назву тут для прикладу імена Омеляна Огоновського, Станіслава Дністрянського, К. Студинського, Олександра Колесси, Юл. Романчука, Михайла Возняка, Іл. Свенціцького, Степана Рудницького, Івана Раковського, Івана Верхратського, Ол. Барвінського, Івана Брика, Філарета Колесси, Мирона Кордуби, Івана Крип'якевича, Омеляна Терлецького, Степана Томашівського. Зокрема згадаю тут імена тих середньо- і високошкільних професорів, які своїми літературними працями на педагогічні теми внесли помітний вклад в науку психології, педагогіки та історії освіти, як, наприклад, Степан Балея, Амврозій Андрохович, Іван Филипчак, Михайло Галушинський, Осип Маковей, Остап Макарушка, Денис Коренець. Немало галицьких середньо- і високошкільних професорів брало участь в політично-громадському житті. Досить згадати тут імена найбільш заслужених серед них послів галицького сейму і австрійського парламенту – д-ра Амврозія Яновського, Ю.Романчука, Ол. Барвінського, Анатолія Вахнянина, Г. Цеглинського, Романа Залозецького, О. Колесси, С. Дністрянського [6, с. 102-118].

Українські культурно-просвітні організації своїм розвитком великою мірою завдячують середньо- і високошкільному учительству. Так, наприклад, на чолі товариства «Просвіта» у Львові від часу заснування його до 1920 р. стояли професори Наталь Вахнянин, Ом. Огоновський, Ю. Романчук та Петро Огоновський. Немало філій товариства «Просвіта» повстало заходом учителів середніх шкіл, як рівно ж повстання і розвиток

багатьох наукових і культурно-просвітніх організацій в Галичині завдячує активній участі та пропаганді середньо- і високошкільного учительства [17, с. 119-124].

Накінець, згадаю, що немало українських середньо- і високошкільних професорів під час світової війни було в рядах Українських січових стрільців, а ще більше добровільно вступило їх потім до Січових стрільців і Української галицької армії, при чому немало з тих вояків загинуло на полі бою*.

Про внутрішнє життя середньої школи та про позашкільне життя її учнів від 1848 р. знаходило цікавий матеріал не лише в офіційних звітах самих шкіл, але й в листах і споминах колишніх учнів.

Дисципліна в середніх школах була по-старому сувора, – тілесні кари залюбки вживали також українські педагоги, в тім числі і катехити. Про одного з катехитів, а саме О. А. Добрянського, катехита бучацької гімназії, що при уживанні тілесної кари в 4-му класі дня 14 листопада 1901 р. допустився крайньої жорстокості над учнем Дергаком (побив того учня, а потім поваленого почав місити ногами), довідуємося з відкритого листа за підписом «Ученики бучацької гімназії». В тім листі учні бучацької гімназії звивають Крайову шкільну раду якнайскорше прислати інспектора для переведення слідства, «інакше, – пишуть вони, – відповімо терором на терор і подумасмо про зміну віри, що має таких різників за священиків» [78, с. 411]. Не слід забувати, що навіть тогочасний професор педагогіки на богословському факультеті Львівського університету о. Іван Бартошевський у своїй праці «Педагогія руска або наука о вихованню» (Львів, 1891 р.) у розділі про кари буквально висловився так: «Якъ зле уживати розги зачасто, такъ зле есть не уживати ей николи. Кто бы не хотѣлъ уживать розги для укараня своей дитини, навѣтъ въ случа найбільшихъ ей проступковъ, той показаль бы тымъ лишь велику дозу зле понятой поблажливости» [12, с. 86].

У спогадах колишніх учнів середніх шкіл знаходимо згадки про те, що фізичних кар не цуралися такі визначні педагоги, як Гр. Цеглинський, Іван Прийма й ін. Так, згадуючи про «строгість» І. Прийми, директора яворівської української гімназії, Семен Харамбура вказує, що «Прийма карав гостро за провини, але не нищив учня, не викидав з гімназії. Сталив характер й не любив донощиків» [113, с. 75]. Т. Водяний у своїх спогадах про І. Прийму пише, що строгість його не перешкоджала тому, щоб ті самі учні, що не раз зазнали на своїй спині важку руку директора, любили

*Список – дуже неповний – тих учителів середніх і вищих шкіл, що полягли в рр. 1914-1920 за кращу долю батьківщини, налічує 26 осіб [21, с. 163-164].

його: «Як мені вже по війні розказували, коли Прийма вернувся в 1917 році з заслання з Росії і коли його кілька учнів випадково стрінули на вулиці в Яворові, як їхав фіякром зо станції додому, випрягли коні й самі завезли директора додому» [25, с. 49]. Директор Г. Цеглинський також нерідко запрошував до себе «на чорну каву» учнів, що провинилися в порушенні шкільної дисципліни: «казав кластися на столик і випикував товстенькою косматою у тростинку узброєною рукою червоні знаки шкільної дисципліни» [18, с. 135].

Мабуть в спадщину по єзуїтських школах залишився звичай, немов освячений шкільною традицією, зводити бійки з жидами. Австрійська влада мала багато клопоту, поки викоренила той звичай, що перетривав у провінціальних гімназіях поза 70-ті роки XIX ст. [1, с. 309]. Справді, др. С. Баран в своїх спогадах про гімназійні роки в самбірській гімназії, куди він вступив 1891 р., зауважує, що «старші учні часом, але рідко, шукали зачіпки з жидами» [5, с. 239].

Ставлення загальної і шкільної адміністрації до української школи та до українських учнів зокрема, яскраво ілюструють такі дані: 12 листопада 1849 р. у львівській академічній гімназії сталася така подія: учні старшого класу підняли на лекції професора німецької мови крик і свист, так що той мусив опустити клас. Причина такої поведінки учнів, як видно з листа крилошанина Михайла Куземського до міністерського радника в освітній справі Григорія Шашкевича, полягала в тому, що професор «при відчитуванні каталогу (списку учнів класу. – С.) опускав придаток «не» [98, с. XVII]. Але знаний уже нам інспектор Е. Черкавський в своєму донесенні гр. Голуховському висвітлив ту подію, як політичну демонстрацію, а той доніс в такому самому вигляді міністрові освіти гр. Тунові. Завдяки о. Г. Шашкевичу інтрига гр. Голуховського і Е. Черкавського вийшла на світ Божий, і демонстрація учнів позбавилася політичного забарвлення. Той самий інспектор Е. Черкавський листом з дня 28 лютого 1855 р. доніс міністрові освіти, що учень самбірської гімназії Михайло Товарницький написав вірш «Туга за отчиною», де виведено козака, що тужить за своєю рідною Україною, сидючи в неволі в Криму, а до написання того вірша захопив учня катехит самбірської гімназії Е. Герасимович [109, с. 151].

Вороже ставлення до українських учнів засвоїли собі майже усі наступники Е. Черкавського поляки-інспектори середніх шкіл, про що можуть свідчити дані, т. зв. «ізбієння українських младенців». Так, наприклад, в самбірській гімназії 1898/99 шк. р. в 7-му класі було 23 українці, 22 поляки і 6 жидів; з них до 8-го класу перейшло 11 українців, 21 поляк і 6 жидів, себто перепало 12 українців, 1 поляк і ні одного

жида. Нема чого доводити тут, що такий вислід іспитів стався не тому, що учні-українці були в порівнянні з полякам менш успішні в науці, а тому, що треба було встановити у 8-му класі перевагу на користь поляків [42, с. 244].

Кожна українська гімназія була під постійним невсипущим доглядом не лише польської загальної і шкільної адміністрації, але усього польського громадянства. Офіційні і неофіційні доглядачі не цуралися жадних засобів, щоб досягнути якщо не остаточної ліквідації, то бодай тимчасового закриття тої чи іншої української гімназії. Для прикладу наведу тут характерний факт з життя яворівської української приватної гімназії, що повстала 1908 р. одночасно з тамошньою польською приватною гімназією. «На засіданні (гімназійного. – С.) комітету з дня 27 травня 1913 р. повідомляє дир. Прийма, що др. Мишевські (поляк. – С.) в заступстві міського лікаря відкрив був 40 випадків трахоми в гімназії. Спроваджено д-ра Коса з Перемишля, а рівночасно приїхав і санітарний лікар з намісництва й ствердили обидва, що не було ані одного случаю трахоми в нашій гімназії» [20, с. 6].

Не можна оминати тут дуже показного ставлення вищої шкільної влади до пам'яті генія українського народу – Т. Шевченка. Крайова шкільна рада заборонила усім українським середнім школам святкувати 50-ліття з дня смерті Т. Шевченка в один день (11 березня 1911 р.) з українським громадянством. Внаслідок тої заборони учні українських гімназій влаштували 11 березня 1911 р. одноденний страйк.

Ставлення учителів-поляків до українських учнів назагал було коректне, але деколи серед них попадалися особи, що одверто виявляли свою неприязнь до учнів-українців лише тому, що вони – українці. Таким був, наприклад, за спогадами д-ра Володимира Левицького, колишнього учня тернопільської гімназії, учитель латинської мови в тій гімназії п. Єзерські, що «ненавидів українців. Та своїм шовінізмом зацепив у мене українського духа. Це – мов парадокс, але справді Єзерські не менше від П(етра) Левицького (тогочасного знаменитого учителя української мови в тернопільській гімназії. – С.) виховував нас в українській ідеї» [63, с. 233]. Парадокс д-ра В. Левицького, безперечно, мав під собою деякий ґрунт, бо польський шовінізм справді не одного гімназійного учня підштовхнув свідомо вростатися в українство.

Безпосередньо на розвиток національного почуття середньошкільної української молоді, зрозуміла річ, впливали ідейні учителі-українці, а ще більше, мабуть, таємні гуртки серед учнів. Здавалося б природним сподіватися, що національну свідомість серед української молоді пробуджували насамперед катехити та учителі української мови і

літератури. На жаль, дійсність не виправдала повною мірою тих сподіванок. Греко-католицькі катехити в своїй більшості були завзяті москвофіли-обрусителі. «Вони свідомо спинювали, а то й нещадно нищили серед наших учнів всі прояви українського духа, виховуючи дорост для поповнення вигибаючих з року на рік москвофільських рядів» [5, с. 236]. Особливо злу пам'ять в спогадах учнів залишив по собі катехит тернопільської гімназії о. Копитчак. За спогадом д-ра Євгена Олесницького, «вся молодь ненавиділа його і так само ненавиділа предмет, якого вчив. Всі мусили вміти напам'ять довжелезні цитати з святого Письма та з святих отців, мусили вичисляти всіх пророків великих і малих, але до справ самої релігії всі ми скоро почали ставитися скептично, бо цілу проблему віри прислонювала нам особа Копитчака». І тільки страшний випадок, що трапився в тій гімназії 1892 р., – учень-українець застрілив учителя, – поклав край учительській діяльності о. Копитчака, бо одною з причин того випадку «признали факт, що греко-католицький катехит не лиш не має убагороднюючого впливу на молодь, але деморалізує її своїми драконськими методами та своєю грубістю і безсердечністю» [76, с. 68-69]. До речі згадаю, що в тій самій гімназії в 60-х роках катехитом був о. Василь Лопатинський, що, за спогадом Ол. Барвінського, гарним викладом умів подати науку в легкій і приємній формі, а своїми екзортами поривав серця юнаків [10, с. 25].

Щодо учителів рідної мови – більшість їх ще в 80-х роках минулого століття належала до москвофілів, що вчили рідної мови з підручників, писаних незрозумілим язичієм [63, с. 230]. Крім того, треба пам'ятати, що в польських гімназіях на науку української мови як не обов'язкового предмета звичайно визначалася або остання година перед обідом, коли учень вже дуже втомлений і радий піти додому, або окрема година після обіду, одне і друге – велика спокуса для учня не йти на науку української мови [67, с. 25]. Накінець, багато заважав зацікавленню учнів українською мовою і літературою самий розподіл навчального матеріалу української мови і літератури по окремих класах гімназії. Всі ті прогріхи щодо української мови і літератури як предмета навчання в середніх школах дуже добре відчували національно свідомі учні, виявом чого був «отвертий лист учеників українців усіх гімназій Східної Галичини до Вп панів професорів української мови й літератури університету і середніх шкіл» (вміщено його на сторінках часопису «Молода Україна», 1901 р., ч. 10). У тому листі учні виставили такі домагання: «1-е: українська мова мусить бути в середніх школах так само обов'язковою, як і польська мова... 2-е: ми потребуємо зміни дотеперішнього способу подавання української мови і літератури. Як можна добре учити або

учитися, коли в низших класах подається українську літературу XIX ст., а в VII класі – стару літературу. 3-е: домагаємося зміни підручників де скривлені оцінки наших письменників, де викинені щонайгарніші їхні твори... 4-е: жадайте усунення додаткової науки української мови для польської молоді, де вони щойно учаться писати й читати, щоби потім з нами разом учитися української літератури. Жадайте, щоби ноти поступу для них були так само важні, як ноти з інших предметів». Кінчається лист так: «Се не кличуть вас молодики, се кличе ціла суспільність, цілий народ, се кличе вас могутній голос зраненого серця України» [78, с. 409-410].

Все ж і тоді були середньошкільні професори-україністи, що вміли пробудити національну свідомість серед української молоді. На чолі їх сміло можна поставити проф. Юліана Романчука (1842-1932), що уже 1871 р. разом з проф. Костянтином Лучаківським (1846-1912) склав «Читанку для 1-ої і 2-ої класи середніх шкіл» (того самого року видало її товариство «Просвіта» у Львові), а пізніше багато прислужився розвитку українського середнього шкільництва як посол галицького сейму та австрійського парламенту. Майже в кожній гімназії серед професорів-українців були одиниці, що на них опиралося національне виховання гімназіальної молоді. Чим далі, все більше зростала кількість професорів, що ставили своїм завданням не лише добре викладати свій предмет, але й виховувати українську молодь в національній душі. Особливо добре стояла справа національного виховання молоді в тих гімназіях, де на чолі їх стояли високоідейні українці, як, наприклад, Григорій Цеглинський [117, с. 68; 75, с. 52] і Андрій Алиськевич [68, с. 216], директори перемиської гімназії; Іван Прийма [95, с. 42] і Ярослав Біленький [113, с. 78], директори яворівської гімназії; Михайло Галуцький [21, с. 161; 65, с. 225], директор рогатинської гімназії.

Не маючи можливості згадати тут усіх тих професорів, що прислужилися справі національного виховання середньошкільної молоді, дозволю собі тут подати для прикладу декілька імен з числа тих професорів, про яких у спогадах колишніх їхніх учнів знаходимо теплі рядки і подяку за те, що зуміли глибоко в душах своїх учнів запустити коріння української національної ідеї. Так, др. Е. Олесницький, що в 70-х роках був учнем тернопільської гімназії, у своїх спогадах, м. ін., пише про проф. Костянтина Горбала: «Я вже від п'ятого класу став бувати у нього дома гостем, діставав книжки до читання, говорив свobodно про все і дуже багато користав. Йому багато завдячую і під оглядом розвою національної свідомості і взагалі під оглядом загальної освіти» [76, с. 63]. «Як ніжно, непомітно запалював у серцях наших вогники національної свідомості.

Він це робив по-мистецьки, навіть на годинах ботаніки», так згадує проф. К. Горбала пізніший його учень в перемиській гімназії др. Іван Брик [18, с. 134]. Теплу згадку присвячує др. Е. Олесницький проф. д-рові Данилу Людкевичеві, учителю історії: він «визначався незвичайно гарним викладом. Сміло можу це ствердити, що такого викладу не чув я більше ані в гімназії, ані в університеті... Не раз бувала година історії остання пополудні. Вдарила година, прозвонив дзвінок, а зимовою порою налягає саме темнота. Час було йти додому, та з заслуханої громади учеників ніхто і не порушився. Всі слухали дальше і були би радо слухали до півночі, – таким чаром напувала нас незвичайна сила слова того професора» [76, с. 60-61]. Про іншого учителя історії професора перемиської гімназії Григорія Величка, колишній його учень проф. др. Іван Зілинський пише, що Г. Величко критично освітлював деякі факти із всесвітньої та української історії, «які, на його думку, були невірні або тенденційно представлені в підручниках. Ці свої погляди висказував нерозсміливо в присутності візитаторів... і цю свою відвагу переплатив небавом утратою вчительської посади... Його сміливі думки западали глибоко в наші молодечі серця» [52, с. 152]. У спогадах д-ра Івана Околота знаходимо живий опис лекції з 1905 р. професора Олега Целевича, учителя географії в перемиській гімназії. На мапі Східної Європи професор показував учням 1-го класу великі простори, заселені українцями, з'ясовував природні багатства України, її стародавню культуру, а в той же час вказував, що «ми бідні, ми незнані, ми легковажені, а навіть погорджувані. Чому це так? Чому?! – І на це – чому? – дає учитель-патріот відповідь... А закінчує сильним акордом: «Якщо не хочемо бути тільки погноєм других, сильніших народів – мусимо старатись змінити себе. Мусимо позбутись наших хиб. Переродитись мусимо. А тими, що працювати повинні над цією зміною, маєте бути ви». І кінчає автор спогадів про О. Целевича признанням, що слова тої лекції його «незмінними лишились в мойому мізку до нині. Тільки нині докладніше розумію їх тягар» [75, с. 204]. Той самий автор присвятив теплі рядки у своїх спогадах проф. Осипові Прислоському, що «завжди шанував індивідуальність учня», а «учні шанували і цінили його працю. А що найважливіше: учні знали, що між думкою, словом і ділом проф. Прислоського різниці знайти не можна» [75, с. 205-206]. У спогадах колишніх учнів перемиської гімназії знаходимо теплу згадку також про проф. Северина Зарицького, учителя історії [18, с. 136, 46, с. 109].

Немало сприяли пробудженню і розвитку національної свідомості поруч з учителями гімназій також виховники і директори бурс, себто інтернатів для учнів середніх шкіл. Так, у спогадах д-ра проф. Мирона

Кордуби знаходимо теплу згадку про Остапа Макарушку, директора Інституту св. Миколая у Львові. О. Макарушка з початком 1891/92 шк. р. організував при Інституті науково-літературний гурток під назвою «Праця», бував на кожному засіданні гуртка, а «після дискусії подавав свої завваги та загальний осуд реферату... А що реферати торкалися переважно різної історії та письменства, то зміцнювали національну свідомість» [60, с. 244-245].

Може бути, що ще більшу роль в справі національного виховання середньошкільної молоді відіграли таємні гуртки, т. зв. «громади» українських учнів.

За спогадами Ол. Барвінського, підвалини до заснування громад по гімназійних містах підготував Данило Тянякевич, що сам як вихованець львівської духовної семінарії, належав до львівської «Громади» (членами її були учні духовної семінарії, львівської гімназії та студенти університету) і був її душею. На думку Яр. Гординського, однією з найстаріших учнівських громад була, мабуть, самбірська, а незабаром заснувалася така громада у Львові, – мабуть, 1863 р. [40, с. 56]. Очевидно, самбірська громада скоро мусила дійти до значення, коли Михайло Качковський уже 1862 р. так характеризує її в листі до Амвросія Шанковського*: «Въ бесѣдѣ не только съ русинами, але и съ поляками употребляють (учні-українці самбірської гімназії. – С.) только рускаго яз., незважаючи на гонення зо стороны польскихъ учительовъ и перекинчика рускаго – Директора Полянскаго, котрому на вопросы въ польскомъ языцѣ – николи по польски, но всегда по руски отповѣдають и то не только отличныи, пак навѣтъ слабеуши. Тымъ способомъ змусило го до бесѣды рускои. Тяжко му то приходится... В козацкихъ шапкахъ ходить ту около 50 учениковъ и въ иншихъ рускихъ шапкахъ еще больше. Тепер ходять они въ жолтыхъ соломенныхъ капелюхахъ со сивовъ широковъ и долговъ всташковъ. Заручити Вам могу, же собѣ сами за свои гроши таки шапки та капелюхи справляють» [40, с. 163].

За спогадами д-ра С. Барана, учня самбірської гімназії в першій половині 90-х років, тодішня самбірська гімназія давала дуже мало з українознавства, і це знання треба було здобувати самому. Самбірська «Громада» саме і ставила своїм завданням заповнити важливу прогалину – брак національного виховання української молоді. До самбір-

* Амвросій Шанковський (нар. 1832 р., помер 7 травня 1906 р.) був спочатку гімназійним катехитом у Галичині, а від 1874 р. – на Буковині (в Чернівцях), де він був, за висловом проф. Степана Смалья-Стоцького, «осередком твердого закала». Після А. Шанковського залишилося його листування, що переходило не одну цікаву вістку про сучасне йому життя [40, с. 3-12].

ської «Громади» увів автора спогадів, коли він був ще учнем 3-го класу, провідник «Громади» Роман Сембратович: «Сходини відбувалися у Сембратовича з короткими рефератами на літературні, історичні, а деколи й політичні теми» [5, с. 239].

З весною 1864 р. виникла «Громада» в Тернополі, а через рік О. Барвінський, автор спогадів, тодішній учень 7-го класу, став членом «Громади». Впровадив його туди товариш по класі Іван Пулюй, пізніше визначний учений, професор фізики на празькій німецькій техніці. Як свідчить О. Барвінський, тернопільська «Громада» була «справдішньою школою науки рідної мови, літератури й історії, якраз тих предметів, з яких ми в гімназії або дуже мало що або зовсім таки нічого не могли навчитися і дізнатися» [10, с. 50-54]. Про тернопільську «Громаду» в 70-х роках знаходимо цікаві відомості в спогадах Е. Олесницького: «Громада» мала доволі велику бібліотеку – в ній була уся тодішня українська література, а також були класики з польської і німецької літератури. Автор спогадів був уведений до складу «Громади», коли був ще учнем 4-го класу (звичайно приймалися туди учні від 5-го класу). Саме прийняття в члени «Громади» відбулося в stodолі батька одного з «громадян»: «В тій stodолі, – пише автор спогадів, – застав як вже зібраних «громадян» у числі понад двадцять. Мене повели перед стіл, на яким стояв хрест і дві свічки, і тут голова «Громади» відібрав від мене присягу, що тайни товариства «Громада» нікому не зраджу і все життя буду працювати в користь рідного українського народу і народної справи. Відтак поздоровив мене як «громадянина» і поцілувався зі мною тричі, після чого привітали мене в той спосіб чергою всі присутні. Цей акт зробив на мене незвичайне вражіння. Нераз опісля присягав я в моїм житті при різних нагодах; присягав цісареві воювати на «суші і морі», присягав, вступаючи на судову практику, складав адвокатську присягу, опісля посольські приречення в сеймі і парламенті, присягав при вінчанні жінці, – але ніяка з тих присяг не зробила на мене такого вражіння, як отся, ніякої не складав я з таким поважним почуттям і з такою твердою постановою дотримати її» [76, с. 88-89]. «Присяга, – так закінчує автор свої спогади про тернопільську «Громаду», – зложена в stodолі Кузьмовича, витиснула на моїй душі печать, яка не затреться до смерті» [76, с. 101]. Тернопільська «Громада» листувалася з «Громадами» в інших гімназіях, – бережанською, станіславівською, самбірською і львівською, причому остання «Громада» як найстаріша поклала собі за задачу вести нагляд над іншими «Громадами». Згодом учнівські «Громади» об'єдналися, а після першого Всестудентського з'їзду 1899 р. утворили централю, що почала від 1900 р. видавати

друком у Львові часопис «Молода Україна» як орган української молодіжи.

Р. 1877 розпочалася у Львові нагінка за соціалістичним рухом серед української молоді. Тоді відкрили існування старшої львівської «Громади» між академічною молоддю, а через це відкрилося й існування інших гімназійних «Громад», що звернуло на них увагу влади політичної і шкільної. Згаданий уже раніш проф. К. Горбаль, що був втаємничений в існування тернопільської «Громади», одного дня закликав до себе Е. Олесницького як голову «Громади» і порадив йому понищити усю кореспонденцію «Громади» і сховати десь у безпечне місце бібліотеку, бо може прийти ревізія. Все було зроблено, як порадив проф. К. Горбаль, але ніякої ревізії не було, – вся справа скінчилася на тому, що директор гімназії Лев Сілецький, за обрядом греко-католик, по нації поляк, – переслухав Е. Олесницького, запитуючи його, чи нема серед учнів «Hromady», на що Е. Олесницький відповів йому, що «Hromada jest na wsi, proszę pana dyrektora». Все ж довелося тернопільській «Громаді» на деякий час перервати свою діяльність [76, с. 95-98].

З життя перемиської «Громади» в 90-х роках розповідав у своїх спогадах проф. др. Іван Зілінський про такий епізод: «Коли через необережність одного з наших товаришів шкільна влада довідалася про існування нашого таємного гуртка і кільком старшим учням загрожувало прогнання з нашої гімназії, удався я з кількома товаришами на доручення цього гуртка з повним довір'ям до проф. Прийми як до нашого батька (а не ц. к. професора), розказав йому все щиро і просив рятувати нас інтервенцією в директора Цеглинського: «Я вам дам батька! – гримнув він на нас з удаваним гнівом. – Чому не вміли держати язика за зубами? Тепер робіть собі, що хочете! Я вам нічого не поможу! – А проте поміг нам, і цілу справу затушовано якимось без шкоди для кого-небудь» [52, с. 154].

Цікаві спогади подав Василь Стефаник про учнівський гурток коломийської польської гімназії 80-х років. Уже в нижчій гімназії він належав до таємного гуртка разом з Лесем Мартовичем і Левом Бачинським. Члени гуртка «збиралися по передмістях, щоби разом читати реферати та складати гроші на мові книжки та часописи. Бібліотека цього кружка складалася з 400 томів, в більшості українських, а то були й польські й російські. В 4-му класі ми за спільні гроші спровадили два величезні томи Гліба Успенського по-російськи... Гімназія, крім формального навчання й ворожого відношення до нас, українців-учнів, нічого нам не давала. Ми усунулися в своє таємне товариство, а як уже трохи підготувалися, то щонеділі й свята виходили

читати звіти по читальнях, або нові читальні закладати. Наслідком цієї читальничої діяльності було те, що мене разом з багатьма іншими прогнали з коломиїської гімназії, і я вже в 7-му класі був в Дрогобичі» [97, с. XLIV-XLV]

Деякі «Громади» та інші учнівські гуртки видавали часописи рукописні або відбивані на машинці до писання, на гектографі, циклостилі і т. п. Так, др. Е. Олесницький в своїх спогадах вказує, що «деякі гімназійні «Громади» видавали писані газетки, якими мінялися між собою. Найбільшою і найкращою була станіславівська «Зірка». В 1876 р. стали ми видавати писану газетку «Сніп». У тих газетках, видаваних «Громадами», поміщувано літературні проби, оригінальні поезійки й оповідання, деякі переклади, як також вістки про рух у «Громаді» і про важніші місцеві події» [76, с. 93]. Гімназійний гурток дрогобичської гімназії видавав 1890 р. журнальчик «Поступ». У числі 3 «Поступу» була поміщена, м. ін., перша самостійна новела В. Стефаніка «Форналь Антін», прототип «Синьої книжечки» [39, с. XIV]. За спогадами д-ра Володимира Блюя, таємний часопис української молоді перемиської гімназії «Наші Листки», що виходив там 1910/11 і 1911/12 шк. р., не був органом перемиської «Громади», хоч деякі учені активно працювали і в «Наших Листках», і в «Громаді». «Ідеологічно оба ці гуртки, – пояснює автор спогадів, – прямували до одної цілі, лиш іншими шляхами. За ціль поставили собі – формувати духовне обличчя тодішнього загалу молоді, а її життю та стремлінням надавати ідейний напрямок, щоб та молодь, як дрібна частина українського народу була здібна в пізнішому житті творити своє власне національне життя» [15, с. 210]*.

Багато прислужилися справі національного виховання середньо-шкільної молоді також пластові гуртки – спочатку таємні, а потім і явні. Так, колишній учень перемиської гімназії Іван Чмола основував 1911/12 шк. р. в Перемишлі таємний пластовий бойовий гурток, до якого увійшло декілька учнів старших класів тої гімназії, а 1 жовтня 1912 р. повстав при перемиській гімназії явний пластовий гурток, що його заснував професор руханки тої гімназії Євген Любович [13, с. 85-93]. В яворівській гімназії оснував пласт 14 лютого 1913 р. і учень 5-го класу Юліан Оборський. 1913/14 шк. р. в тому пласті було 51 дійсних членів [87, с. 66]. До речі згадаю тут, що два роки перед світовою війною австрійська влада ввела до програми гімназій стрільні вправи як обов'язковий предмет для учнів

*Деякі відомості про рукописні часописи шкільної молоді в Галичині можна знайти в статті А. Животка «Рукописні часописи української молоді», що її вміщено в 1-2 книзі «Шляху виховання й навчання» (Львів) за 1938 рік.

двох старших класів, під проводом учителів – резервових старшин. Це дало привід українським ідейним педагогам сполучити з тими вправами методи пластової ідеї та традиції козацького війська. Так, наприклад, «в Рогатині, під проводом незабутнього директора Михайла Галущинського, в суботу під вечір часто ціла школа виглядала, як воєнний табор... Напевно, ніхто не сподівався, що так скоро треба буде перейти від забав до кривавої дійсності. В часи ферій 1914 р. дир. Галущинський мусив вже формувати правдиве українське військо, а за ним пішли майже всі професори, навіть ті, що їх не охоплювала перша мобілізація, навіть такі, що й, може, ніколи не були б здатні до війська, та всі майже учні» [21, с. 161]. Так само було і в інших гімназіях: шкільна молодь, навіть недолітки, ставали під січові прапори. Багато юнаків віддало за краще майбутнє української нації своє молоде життя. Так, з одного лише листа втрат колишніх учнів перемиської гімназії, що брали участь у визвольних змаганнях 1914-1920 рр., видно, що полягло або пропало безвісти 12 учнів тої гімназії, що пішли до війська прямо зі шкільної лави, та 15 абсолювентів, що дістали матуру саме в роках світової війни [55, с. 82-84].

На грані між середньою і високою школою в Галичині була греко-католицька семінарія у Львові, а тому коротко зупинюся тут на огляд деяких сторінок з її життя раніш, ніж перейти до огляду історії університету у Львові.

Уже згадувалося про те, що досить значна частина вихованців львівської духовної семінарії перед 1848 р. захоплювалася польським революційним рухом до такої міри, що байдуже, а деколи і вороже ставилася до національних інтересів власного народу. Правда, вся революційність тих вихованців зводилася головне до ношення на конфедераках білих кокард або до пізнього приходу з міста до семінарії, але не було у тих революціонерів ані вироблених політичних поглядів, ані якихось поступових думок [57, с. 2-3]. Для тих вихованців львівської духовної семінарії, за висловом Ю. Кміта, автора розвідки «1848 рік і львівська руська духовна семінарія», – «1848 рік промайнув безслідно», оскільки можна про те судити на основі пізнішого їхнього життя. Але серед вихованців львівської духовної семінарії і тоді був гурт національно свідомої молоді. Дехто з того гурту навіть брав участь в організації і діяльності Головної руської ради. Так, наприклад, богослов четвертого року Олекса Заклинський не тільки був присутній на перших зборах Головної руської ради (2 травня 1848 р.), але й промовляв, з обрання зборів, проти поляка Суского як промовця від поляків, що з'явилися на збори Руської ради з метою переконати українців не засновувати...*

*На цьому місці рукопис обривається. – Ю. Вільчинський.

...заборонив семінаристам улаштувати вистави в мурах духовної семінарії, а коли довідався, що у віденському «Вѣстнику» вміщено за підписом «Наума» замітку про виставу якоїсь комедії в духовній семінарії, то надіслав ректорові семінарії Слимаковському дня 2 лютого 1851 р. листа, де, м. ін., писав (латинською мовою), що такі забави перешкоджають вихованцям семінарії займатися наукою, та знов нагадав про заборону вистав, а також запитував, хто саме з вихованців грав у п'єси та хто, прикриваючись іменем «Наум», був автором замітки у віденському «Вѣстнику» [58, с. 157-158]. З весною 1854 р. заборонено вихованцям семінарії читати усякі книжки, а для контролю за тим наказано адміністрації семінарії якнайчастіш переводити труси у семінаристів. При переведенні тих трусів ревізорі проглядали навіть приватне листування семінаристів, на що не раз семінаристи висловлювали жалі перед своїм начальством. Але заборона читання книжок сприяла лише поширенню москвофільства серед львівських семінаристів. Ширенням московських книжок серед семінаристів займався, м. ін., Яків Головацький, мабуть, через свого брата Омеляна, який був тоді вихованцем львівської семінарії.

Лише за поступника М. Левицького – митрополита Григорія Яхимовича вихованці львівської семінарії з кола народовецького напряму здобувають рішучу перемогу. Живішому духовому життю у львівській семінарії допомагали також тісніші зносини семінаристів зі світськими студентами. Пробудженню нового життя у львівській духовній семінарії немало сприяли зносини семінаристів з Паньком Кулішем* за посередництвом вихованця семінарії Данила Тянячкевича**, на руки якого П. Куліш переслав книжки для поширення їх серед молоді.

Немало прислужився розвитку народовецького напряму серед львівських семінаристів також сеймовий посол Юліан Лаврівський. Він, наприклад, організував серед семінаристів гурток в кількості понад 30

*П. Куліш вперше був у Львові 1858 р. Від'їжджаючи зі Львова, він залишив декілька українських книжок у Ставропігійській книгарні. Ті книжки були, за висловом Я. Гординського, ластівки тіснішого зближення українців з Росією та Галичини [40, с. 21].

**Про Д. Тянячкевича уже була згадка в зв'язку зі спогадами О. Барвінського про тернопільську «Громаду». В оцінці впливу Д. Тянячкевича на галицьку молодь є розбіжність у українській літературі. Так, Яр. Гординський вказує, що вплив Д. Тянячкевича на молодіж був безсумнівно благодатний [40, с. 27], тоді як І. Франко в своїй праці «Нарис історії українсько-руської літератури» визнає, що «той вплив власне задля його ентузіастичної і пустої патріотичної фразеології і повної безкритичності треба признати шкідливішим, ніж пожиточним» [112, с. 165]. Спогади колишніх членів учнівських таємних «Громад», а також листування Д. Тянячкевича з різними галицькими діячами того часу дають мені право судити, що Яр. Гординський більше наближується до справедливої оцінки впливу Д. Тянячкевича на галицьку молодь, ніж Ів. Франко.

осіб, що за його радою взялися перекладати з німецької і польської мови п'єси для українського театру, а також складати німецько-український словник. Частина того словника вийшла у світ 1866 р. за редакцією О. Партицького.

Отож на диво, що 1861 р. повстала народовецька «Громада» у львівській семінарії, що виявила досить кипучу діяльність. «Громада» займалася, м. ін., ширенням українських книжок, що їх закуповував для неї львівський торговець церковних річей Михайло Димет* у Києві під час подорожі туди у своїх торговельних справах. Живу діяльність виявляв у тій «Громаді» Д. Тянячкевич, що був вихованцем львівської семінарії від 1861/62 до 1864/45 шк. р. [40, с. 22, 24, 26, 27, 28, 35, 36, 39, 41].

Незабаром у львівській семінарії утворився гурток, т.зв., «Вечерників», що видавав друком часопис «Вечерниця» в рр. 1862-1863. Перше число «Вечерниця» вийшло 1 лютого 1862 р. На початку 60-х років виходили у львівській духовній семінарії також рукописні гумористичні часописи (Анатоль Вахнянин редагував «Клепайло», Ом. Партицький «Голіон» і ін.). Як зауважує Вол. Гнатюк у своїй статті, присвяченій рукописним гумористичним часописам, «ті часописи, хоч не друкувалися і мали обіг в обмежених колах, все ж мали немалий вплив на формування світогляду тих людей, що в 70-80-х рр. боролися на всіх полях з русофільством і остаточно таки його перемогли» [37, с. 167].

Щодо русофільства, що загніздилося у львівській духовній семінарії і в деяких гімназіях у Галичині уже з 50-х років головне через Я. Головацького і його прихильників, оо. катехитів у Самборі, Тернополі та інших містах, то воно знайшло енергійного протектора в особі Михайла Качковського. Він безоплатно роздавав учням видання Богдана Дідицького, а також премії за вірши книжками і грошима. Здається, що і тут Яр. Гординський не ухиляється від правди, коли негативно оцінює вплив М. Качковського на шкільну молодь, вказуючи, що «моральна шкода, яку він заподіяв, перевищувала часто хосен, що виходив з такої роботи» [40, с. 52-53].

Москвофільство існувало у львівській духовній семінарії до 1895 р. Уже в 1898 р. семінаристи-народовці організували «Літературно-Наукове Товариство» та «Кружок слав'янський». Члени того «Кружка» обмінювалися часописами і книжками з вихованцями семінарії – чехами, словенцями, хорватами і словаками, щоб інформувати слов'янський світ про політичний та просвітній рух галицької України,

*За свідченням Юліана Романчука, М. Димет відіграв поважну роль в народнім житті галицьких українців: він перший спровадив українські книжки з Росії до Галичини [89, с. 32-33].

а також ставили своїм завданням пробудити національну свідомість угорських семінаристів-богословів і з тою метою висилали їм книжки і часописи. Крім того, було ще драматичне товариство, але в 1900 р. ректорат заборонив уряджувати вистави. Москвофільство послідовно підупало, так що в 1900 р. на загальне число вихованців семінарії 218 – числилося москвофілів 59 [118, с. 233-234].

Згодом у семінарії утворились нові організації: гуртки богословський, музичний і драматичний. Богословський гурток працював мляво, а тому скоро розпався. Спокійна праця в семінарії йшла до 1901 р. Після повороту богословів-сецесіоністів семінарійне життя українців почало гуртуватися коло товариства «Читальня русько-українських богословів», але семінаристи-москвофіли виступили з «Читальні» і заснували свій «Кружок русских студентов богословского факультета». Однак москвофільський гурток недовго існував, бо коли його членами забаглось «почтиту пам'ять Пушкіна вечерком», а до того, коли вони почали виступати майже одверто з ідеями народної небації і цареслав'я, тоді ректор розв'язав гурток, конфіскуючи заразом його майно [77, с.275]. Дня 10 грудня 1908 р. на надзвичайних зборах «Читальні» основано «Просвітній Комітет», що має зайнятися життям по читальнях. Читальня при семінарії щороку улаштовувала свято Шевченка, поки не прийшла заборона улаштовувати духовенству самостійно свята в честь Шевченка. Від того часу підупала великою мірою роль «Читальні». Слід також згадати, що 2 грудня 1910 р. митрополичий ординаріат заборонив читання в семінарії політичних часописів [77, с. 287]. Богослови заснували 1904 р. кварталний «Католицький Всхід», але з початком 1908 р. він перестав виходити.

Переходжу до огляду високої школи – Львівського університету.

Уже згадувалося про те, що викладавою мовою у Львівським університеті до 1848 р. була латинська і німецька мова.

Р. 1848 утворено на богословським факультеті львівського університету доцентуру з курсу пасторальної теології з українською викладавою мовою та на філологічним факультеті – кафедру української мови і літератури. На ту кафедру дня 13 грудня 1848 р. іменовано Якова Головацького, що був священником у с. Микитинцях. Уведення української викладавої мови бодай з двох предметів внесло перший пролом у знаціоналізуванні німецького університету. Р. 1849 [73, с. 33] чи 1850 р. [34, с. 22; 66, с. 170] настановлено суплента для догматики, а р. 1852 – суплента катехитики – з українською викладавою мовою. 23 березня 1862р. [36, с. 22; 64, с. 171] чи 28 березня 1862 р. [73, с. 33] засновано дві надзвичайні кафедри на правничім факультеті, що їх 1863 р. обсадили

супленти д-р Лопушанський для цивільного процесу та д-р Сроковський – для карного права і процесу. Все це недвозначно свідчило про те, що Львівський університет призначався для українців, а Краківський – для поляків. Але поляки не могли примиритися з таким становищем і гаряче взялися до полонізації Львівського університету.

Уже р. 1866 намісник Галичини гр. А. Голуховський звернувся до ректора університету з домаганням запровадити в університеті польську викладаву мову в першу чергу для дисциплін цивільного і карного права та процесу. Після того, як професорська колегія відкинула те домагання, галицький сейм, зі свого боку, прийняв 1868 р. постанову, «щоб на виділах філософічним, правничім і теологічним введено було польські виклади на всіх кафедрах. Українські кафедри, що були, мали залишитись, а нові предмети в українській мові мали вводитися лише в міру потреби і спроможності». Навіть деякі послі-поляки, як барон Баталія та кн. Сангушко, були проти такого трактування сеймом прав українців до Львівського університету. З українців завзято боронили своїх прав та своєї мови послі Василь Ковальський, о. Петрушевич і о. Павлик та тодішній ректор університету українець о. д-р Осип Делькевич. Міністерство освіти не признало сеймові компетенції вирішувати що-небудь в університетській справі та вважало непотрібним існування в Галичині, крім Краківського, ще й другого польського університету. В практиці однак те саме міністерство поволі, крок за кроком, фактично причинялося до полонізації Львівського університету, роздаючи вправо і вліво поодиноким професорам право переходити у викладах від німецької мови на польську. Накінець, 1871 р. появилася цісарська постанова, яка зносила всі обмеження, що стояли до того часу на перешкоді українським та польським викладам на виділах філософічним та правничім: на катедри тих виділів на будуче можна було покликувати лише осіб, що могли викладати одною з крайових мов. Той акт покінчив з німецьким університетом у Львові та робив його утраквістичним, а не українським [73, с. 34-35].

І справді, того самого 1871 р. відкрито на правничім факульті ті три надзвичайні кафедри з польською викладавою мовою та звичайну кафедру пасторальної теології з українською викладавою мовою. Проте урядовою мовою університету залишалася німецька, але розпорядженням міністерства освіти з дня 11 липня 1871 р. було встановлено, що «академічні власті мусять приймати всі подання, адресовані до них і писані в мовах польській та українській, як також зробити все потрібне, щоб на тих мовах відповідалось на письма». Та вже 1873 р. сенат університету звернувся до уряду з проханням

встановити польську мову як урядову. Цісарською постановою з дня 27 квітня 1879 р. встановлено у Львівським університеті польську мову, як урядову, з тим однак застереженням, щоб на українські подання відповідати по-українському та щоб каталоги і колоквиальні свідоцтва для українських професорів друкувалися по-українському [73, с. 36].

Полонізацію Львівського університету довершив міністерський декрет (1882), що разом з призначенням д-ра Олександра Огоновського звичайним професором цивільного права з українською викладовою мовою постановив, що викладова мова у Львівським університеті має бути польська, хіба що міністерство в окремих випадках постановить інакше. Отож, Львівський університет фактично став польським, але утраквізм у ньому виїмково зберігається. До речі згадаю тут, що після смерті проф. Ол. Огоновського (1891) сенат Львівського університету зовсім не думав обсадити опорожнену кафедру якимсь кандидатом. Габілітаційні праці д-ра Костя Левицького і д-ра Михайла Зобкова сенат відкинув на тій підставі, що кандидати не мають «наукової підготовки», а в той же час сенат не допускав українців до доцентури і, значить, перешкоджав справі вироблення українських наукових сил. Про тенденційність оцінки сенатом Львівського університету габілітаційних праць українських молодих учених свідчить той факт, що згаданий д-р М. Зобков на ту саму працю габілітувався на Загребським університеті. Сенат старався обсадити українську кафедру цивільного права поляком д-ром Долінським, і тільки завдяки протестам українців у парламенті і в пресі та бойкоту українськими студентами викладів д-ра Долінського, міністерство освіти пригадало сенатові, щоб постарався обсадити українцем давно уже вільну українську кафедру цивільного права. Отож лише 1898 р. заняв ту кафедру д-р Станіслав Дністрянський [73, с. XXIII, 41; 67, с. 32, 34].

Українська студентська молодь не могла примиритися з тим, що його встановив цісарський декрет з дня 27 квітня 1879 р., а тому 15 вересня 1880 р. організувала в Коломії з'їзд українських студентів з Галичини і Буковини, під головуванням Ярослава Окуневського, і той з'їзд ухвалив домагатися українського урядування на Львівським університеті та утворення при ньому нових кафедр з українською викладовою мовою. Другий з'їзд українських студентів з Австрії і Буковини відбувся також в Коломії 7 серпня 1884 р. під головуванням Костя Левицького. На тім з'їзді, м. ін., прийнято резолюцію студента Ярослава Кулачковського з домаганням заведення українських викладів на всіх факультетах Львівського університету, а крім того, негайного відкриття кафедри української історії [73, с. 39]. Тільки через 10 років у Львівським

університеті заведено українську кафедру історії, про що докладніша мова буде далі.

Згодом, а саме 19 жовтня 1899 р., відбулося у Львові віче українських студентів, на якому ухвалено домагатися українських друків та формулярів, але в скорому часі університетську справу перебрали на себе українські послы віденського парламенту. На основі народної програми проф. Юл. Романчука, 1891 р. пройшло до парламенту 7 українських послів, у тому числі Олександр Барвінський, що поставив своїм завданням порушити в парламенті справу заснування кафедри історії України у Львівським університеті. На ту кафедру О. Барвінський намічав професора київського університету Володимира Антоновича, але, коли (1894) дійшла справа до заміщення тої кафедри, то проф. В. Антонович відмовився прийняти ту кафедру з причин родинних і своєї старості, а порадив замість себе свого колишнього учня Михайла Грушевського. Останній прийняв кандидатуру і в квітні 1894 р. був іменованим звичайним професором на українську кафедру «всесвітньої історії з особливою увагою на східню Європу». 12 жовтня 1894 р. проф. М. Грушевський читав у Львівським університеті вступну лекцію, що її закінчив такими характерними для нього словами: «Nemini credere – нікому на слово не вірити, але самому слідити на підставі доступних і знаних матеріалів за історичною правдою і показувати її світові» [9, с. 5, 7-18].

За поворотний пункт в боротьбі за український університет слід вважати виступ посла Данила Тянякевича в австрійським парламенті 20 грудня 1898 р. з домаганням, щоб правительство негайно приступило до підготовчої праці в справі заснування українського університету у Львові. Від того часу українська студентська молодь пішла за тим лозунгом. Так, на вічі українського студентства з цілої Австрії, що відбулося у Львові 13 липня 1899 р., винесено резолюцію з домаганням заснувати у Львові повного українського університету*. З тою самою метою виступило українське студентство на вічі дня 14 липня 1900 р.; на вічі 8 жовтня 1901 р. постановлено домагатися іменування українських екзаменаторів для всіх державних іспитів та заведення для українців українських друків – вписових карт, індексів, легітимацій і т. п. На тому вічі були присутні українські професори М. Грушевський, С. Дністрянський та К. Студинський [64, с. 352]. Але сенат університету не йшов назустріч домаганням українського студентства. Все це призвело до того, що українське студентство вирішило розпочати активну боротьбу за український університет у Львові і з тою метою призначило віче в

*Р.1894 відкрито у Львівським університеті медичний факультет.

помешканні університету на 12 год. дня 19 листопада 1901 р. Однак сталося так, що зміст намічених студентством резолюцій став відомим ректорові через конфідента українського студента Дениса Бігуна. Ректорат постановив дозволити українському студентству організувати віче, але з тим, що віче має відбувся не о 12 год. дня, а о 7 год. вечора, не в залі ч. 3, а в іншій (значно меншій), а крім того, за скороченою програмою (важливі точки студентської програми викреслено). Проте віче відбулося так, як намічалось, а після віча його учасники промаршували вулицями Львова з піснями «Ще не вмерла Україна» та «Не пора» (це була тоді нова пісня). Внаслідок тої демонстрації припинено університетські виклади та заряджено слідство. В результаті того слідства п'ять українських студентів звільнено з університету.

Сенат університету видав 30 листопада 1901 р. відозву до панського студентства, де кваліфікував віче українського студентства, як «objaw dzikości», та закликав польських студентів дати належний одсіч [22, с. 490-491]. Проти такого становища університетського сенату українська студентська молодь вирішила 1/14 грудня 1901 р. опустити Львівський університет і вдатися на студії до інших університетів Австрії [73, с. 46-47]. Кількість українських студентів, які вийшли з Львівського університету, доходила до 600 осіб*. Як свідчить К. Левицький, в акті сецесії було знаменне становище митрополита Андрія Шептицького. Міністр освіти гадав, що митрополит не допустить сецесії богословів, але митрополит того самого дня (14 грудня 1901 р.) вислав до ректорату духовної семінарії наказ: «З днем завтрашнім семінар замикається. О зарядженні належить донести властям». У Львові склався комітет під головуванням д-ра Ярослава Кулачковського для збірки пожертв студентам, які мали продовжувати студії в чужих краях [64, с. 359-360]. Зібрано коло 60000 корон [42, с. 223], 7 грудня 1901 р. відбулися в Народному домі останні збори товариства «Академічної Громади». Голова зборів Євген Бурачинський поставив на голосування питання про ліквідацію Товариства. «Ось піднялась одна рука, – читаємо в опису тих зборів на сторінках «Молодої України», – та якось так не сміло, так боязно; ось друга, третя... «Чекайте ще!» На естраді майнула поважна, посріблена борода. «Професор Грушівський!» піднялось в салі. А проф. Грушівський

*У ч. 11-12 часопису «Молода Україна» за 1901 р. вміщено заяву української молодіжї в день сецесії від імені 440 студентів [51, с. 492]. «Діло» в числі з дня 3/16 грудня 1901 р. пише: «Нині, дня 3 грудня 1901 р. 440 русинів-українців заявило, що випиуються з книги горожан Львівського університету». В тому самому числі «Молодої України» вміщено заяву богословів, де в п. 2 читаємо: «Тих, що зломлять солідарність в сецесії, публікується, яко зрадників народної справи» [50, с. 492].

хоче їх попрощати, хоче зогріти, додати відваги... «Ідїть! Та маю надїю: повернете небавом і на теплім ще огнищі запалахотить ватра! Ідїть і вертайте узброєні в знання, вертайте до перерваної праці!» [84, с. 453]. Студенти сецесіоністи дістали безліч привітних листів і телеграм, – м.ін., надійшли з Києва привіти від Української студентської громади, від Київської спілкової ради з'єдинених земляцтв і організацій, від корпорації студентів-поляків університету і політехніки, з Парижу від голови загальних зборів товариства «Студенческое Общество» з Цюриха (німецькою мовою) за підписом 11 професорів, у тім числі відомого педагога Ф. Ферстера та 112 студентів [85, с. 473-486].

Про те, чи корисна була сецесія в боротьбі за український університет, – досі нема однозгідної думки в українській літературі.

Як-ніак сецесія* викликала заворушення в цілім краю, давши почин сотням віч та петицій до правительства з домаганням українського університету від найширших верств українського громадянства. Між іншим, Наукове товариство ім. Шевченка у Львові через своїх представників – С.Громницького, С. Дністрянського, Ол. Колессу і Е. Озаркевича – подало 4 грудня 1901 р. петицію австрійському парламенту про утворення у Львові самостійного українського університету [81, с. 1-4].

Після деякого перепочинку українська студентська молодь знов розпочала боротьбу за український університет. Так, українське студентство, наприклад, подало скаргу на університетський сенат до імперського суду, але суд той 1904 р. відкинув скаргу проти польських іматрикуляцій і легітимацій як безпідставну [54, с. 406]. Восени 1905 р. відбулося віче студентів, що ухвалило, м.ін., таку резолюцію: «Необхідно оставити тактику з меморіялами та петиціями і вжити крайніх методів боротьби за свої права, щоб накінець заставити відповідні круги серйозно подумати про справу й остаточно її вирішити» [73, с. 55]. На вічі 1906 р. знов ухвалено протестувати проти обов'язкового характеру польської мови на університеті, але польські студенти організували своє віче, що ухвалило вислати депутацію до ректора з подякою за оборону польського характеру університету. Між українськими і польськими студентами зав'язалась бійка, внаслідок чого вийшло 20 ранених польських студентів і декілька українців [73, с. 55]. 23 січня 1907 р. відбулося віче з приводу того, що ректор відмовився від читання іматрикуляцій по-українському. Віче кінчилося побиттям університетського секретаря Віняжа, завзятого ворога українців, та здемолюванням університетської авлі. Студенти

*Сецесія тривала до кінця академічного 1901/02 року. Перші здезертували москвофіли, а за ними і богослови... [73, с. 47].

вивисили над університетом український прапор та забарикадували вхід до університету. Ректорат закликав поліцію; арештовано 116 студентів [73, с. 56]. 10 лютого 1907 р. відбулося у Відні віче слов'янських і німецьких студентів у справі масових арештів українських студентів у Львові, а 12 лютого 1907 р. відбулося віче українських студентів у Львові та того самого дня – у Чернівцях. У відповідь на протест українських студентів у Львові польські студенти 4 березня 1907 р. напали на українських богословів, що зібралися у викладовій салі, та викинули їх відтіля. Почалася бійка. В результаті сенат закрив університет.

13 березня 1907 р. українські професори Іван Бартошевський, М. Грушевський, С. Дністрянський, Осип Комарницький, О. Колесса, Тит Мишковський, Петро Стебельський і К. Студинський заявили в сенаті, що домагаються виділення існуючих українських кафедр в окреме автономне тіло в цілі утворення українського університету у Львові [64, с. 439]. Тимчасом українські студенти, арештовані після віча 23 січня 1907 р., оголосили у в'язниці добровільну голодівку, щоб не допустити затримання у тюрмі п'ятьох товаришів, що їх конче хотіла влада і надалі залишити там. Голодівкою студентів-в'язнів занепокоїлося віденське правительство, бо подія та набрала широкого розголосу в багатьох країнах, а тому воно телеграфічно зарядило четвертого дня голодівки звільнити студентів. Ціла справа мала такий кінець: прокуратор відмовився від обвинувачення шістьох студентів, двох виправдав суд, одного засуджено на тиждень, а решту – на місяць тюрми. А до того ще університетський сенат звільнив з університету 16 зовсім невинних студентів [73, с. 59-60].

14 грудня 1907 р. знов повторилася кривава іматрикуляція: студенти-українці запротестували проти відчитання іматрикуляцій по-польському, а студенти-поляки кинулися на українців і декого з них тяжко покалічили. Через два дні українські послы внесли в справі подій на Львівським університеті інтерпеляцію, при чому посол др. Лев Бачинський кинув відломок пульта і ненароком влучив ним в одного словінського посла [64, с. 463].

У самий день убивства студентом Львівського університету Мирославом Січинським* галицького намісника гр. Андрія Потоцького (12 квітня 1908 р.) польська молодь, що зібралася під пам'ятником Міцкевичеві на Маріяцькій площі, рушила до будинку «Академічної Громади», вибила камінням вікна у тій кам'яниці, а в наступних трьох

*М. Січинський на слідстві заявив, що він забив гр. А. Потоцького «за кривди українського народу, за вибори, за смерть Марка Каганця». М. Каганця, свідомого українця, 4 лютого 1908 р. два жандарми закололи штихами в Коропці, під час виборчої кампанії.

вечорах польська молодь уряджала дикі оргії, ламаючи рами вікон не тільки в помешканнях українських товариств та інститутцій (т-ва «Просвіта», книгарні Наукового товариства ім. Шевченка, т-ва «Дністер», редакції «Руслана» і ін.), але й в приватних помешканнях українців [96, с. 10-12]. Згодом наступив на короткий час перепочинок серед студентської молоді, але сенат продовжував свою політику. Так, р. 1910 сенат Львівського університету почав клопотання перед урядом про призначення Львівського університету польським. Українське студенство занепокоїлося і вирішило скликати на 14 березня 1910 р. віче. На тому вічі ухвалено резолюцію, що львівський університет мусить бути утраквістичний доти, поки не буде засновано окремого українського університету у Львові. Віденський уряд, боячись нових авантур, просив українських послів заспокоїти українських студентів. Українські послы сподівалися полагодити університетські справи парламентським шляхом, а центральні львівські українські товариства, що входили до складу Крайового шкільного союзу, внесли 15 квітня 1910 р. до правительства меморіал з домаганням, щоб правительство безпроволочно приступило до заснування українського університету у Львові [72, с. 77-79]. Але з того нічого не вийшло. З тої причини студенти-українці вирішили скликати нелегальне віче на 1 липня 1910 р. Польські студенти довідалися про той намір і вирішили забарикадувати українських студентів, щоб не випустити українців з університету і віддати їх в руки поліції. Як свідчить один з учасників того віча, українські студенти «кинулись на барикаду, щоби розкидати її, але поляки зустріли їх стрілами з револьверів. Одного кулею ранено смертельно в лоб – студента права українця (римокатолика) Адама Коцка, а другого студента Леонтовича ранено в ногу. У відповідь почали стріляти вгору й українці. На постріли зараз же появилася в університеті вже заздалегідь наготовлена поліція з рушницями, розкинула барикаду, кинулась на студентів-українців, загнала їх в салі й арештувала. По цім прибула судова комісія й розпочала слідство, при котрому польські студенти ставали за свідків, а українці за обвинених. Поляки заявили, що вони зовсім не стріляли й що українці самі вбили Коцка, стріляючи в сторону поляків. Цим шляхом і пішло слідство, далі лягаючи цілою вагою на самих українців. Із затриманих в університеті 300 студентів-українців 128 було заарештованих і переведених в тюрму. Коло тюрми вшехпольська юрба кинулась їх бити, а коли поліція її відігнала, взялася громити українські інституції» [73, с. 61-62].

Українське громадянство було тяжко збурене кривавим віче, що завершилося смертю молодого українського студента в боротьбі за

національну справу. Проф. М. Грушевський закінчив свою статтю «Над свіжою могилою», присвячену пам'яті А. Коцька, такими словами: «Останній час схаменутись і заступити молодіж від дальших розстрілів, енергійними заходами здобути їй «рідну школу» і вивести з сих старих, зловіщих мурів, що грозять стати ареною все нових і нових кривавих жертв» [44, с. 159]. А в статті «Невідклична справа» той самий автор висловився так: «Досі справу (університетську. – С.) виносила на своїх плечах академічна мододіж, але вона сама її не винесе, і безсовісно було б лишити сю справу на ній. Потрібний натиск усеї суспільности, щоб розрубати сей проклятий узел» [45, с. 10].

Суд, що судив 14 липня 1911 р. 101 українських студентів за віче 14 березня 1910 р., засудив 70 студентів на один місяць тюрми, п'ятох – на три місяці, а інших на два тижні [73, с. 63].

Боротьбу за український університет знов перебрала на себе українська парламентська репрезентація. Перший крок на полі тої боротьби виявився в музично-інструментальній обструкції, що її улаштували українські послы у віденському парламенті 26 березня 1912 р. Від того часу почалася ера переговорів австрійського уряду з поляками і українцями та поляків з українцями – в університетській справі. Під час таких переговорів, а саме 29 травня 1912 р. поляки відбули у Львівським університеті фальшоване свято 250-ліття існування Львівського університету, щоб історично ствердити його польськість. Отож з чисто польських міркувань деякі польські учені висунули думку, що предтечею Львівського університету була Львівська єзуїтська академія, що 20 січня 1661 р. дістала диплом на своє заснування від короля Яна Казимира, і та фальшована думка дала підставу сенатові Львівського університету винести ухвалу про відсвяткування 1911 р. 250-ліття університету [8, с. 2-3]. На свято 250-ліття Львівського університету, вказує Василь Мудрий, автор цінної розвідки про боротьбу за український університет у Львові, – «не явились ні урядові круги, в тім числі й поляки, що займали високі державні посади, як намісник, міністри і т. д., ні не взяли в ньому участі університети поза Галичини» [73, с. 67]*.

Переговори в університетській справі не раз переривалися, бо

*У праці доцента Львівського університету д-ра Віктора Гана (Hahn) «Pamiętnik obchodu jubileuszowego w 250 rocznice założenia uniwersytetu we Lwowie przez króla Jana Kazimierza» згадується, що на урочистім акті 29 травня 1912 р. репрезентували закордонні університети такі професори: 1. dr. Oskar Asboth – Будапештський університет, 2. ректор dr. Stefan Saghin – Чернівський університет, 3. prof. dr. Rudolf Fabingi – Колошварський університет, 4. prof. dr. Stanisław Dobrzycki – Фрайбургський університет у Швейцарії, причому перші троє виступили з промовами на тім святі. Їхні промови вміщено в праці В. Гана [32, с. 23, 44-46].

українці не бачили жадних перспектив на мирне полагодження університетської справи. Українські послы змушені були знов розпочати обструкцію. Так, наприклад, у військовій комісії парламенту при обговоренні військового бюджету посол др. Лев Бачинський промовляв у днях 13-14 липня 1912 р. 14 годин підряд [64, с. 619]. Кінець-кінцем дійшла в грудні 1912 р. згода щодо тексту проєктованого цісарського листа в університетській справі, а саме в тім листі зазначувалося, що український університет мусить бути заснований найдалі на початку 1916 р. шляхом державного закону, що означить і місце осідку університету. До часу заснування українського університету має бути затриманий утравкізм теперішнього Львівського університету. Але професори Львівського і Краківського університету та Львівської політехніки в січні 1913 р. винесли резолюцію про те, що львівський університет негайно був признаний цісарським листом як польський університет. Зрозуміла річ, що українські послы перервали дальші переговори з поляками. Тоді боротьбу за український університет у Львові знов узяла у свої руки українська студентська молодь, 2 липня 1913 р. відбувся у Львові конгрес українського студентства високих шкіл з Відня, Градця, Кракова, Праги та Львова. Конгрес ухвалив, що молодіж ніколи не погодиться на осідок українського університету поза Львовом [73, с. 71]. Не можна оминати тут резолюцію, що її ухвалив конгрес на внесення студента Юліана Охримовича: «Всеукраїнський студентський конгрес з радістю витає явище, що національна свідомість огортає чим раз ширші круги української молодіжи в Росії і надіється, що ціле українське студентство по обох боках кордону злучиться в боротьбі за самостійну Україну» [64, с. 658-659].

Світова війна на деякий час перервала боротьбу українців за самостійний університет у Львові, але після звільнення Львова від московської окупації українське громадянство знов почало домагатися від правительства заснування українського університету у Львові. Австрійські урядові чинники висловлювали українським депутаціям свою прихильність і обіцянку задовольнити їхнє домагання. Після розпаду Австрії почалася в східній Галичині українська визвольна боротьба. На жаль, ні уряд Західної Української Народної Республіки, ні Національна рада не спромоглися за час свого існування видати будь-який акт в університетській справі, а тому, як правдиво зауважує В. Мудрий, «нам не дано через це навіть якої-небудь правної, хоч би й ілюзорної, основи для акції в майбутньому» [73, с. 76].

Польська окупаційна влада оголосила Львівський університет польським та надала йому ім'я короля Яна Казимира, трактуючи

Львівський університет як спадкоємця Львівської єзуїтської академії. З оголошенням Львівського університету польським, окупаційна влада зліквідувала усі українські кафедри*, а також встановила правила щодо прийому як до Львівського університету, так і взагалі до всіх високих шкіл у Польщі. А саме, вступати до польських високих шкіл можуть лише ті польські громадяни, управнені до студій у високих школах, що викажуться посвідками про сповнення військової служби у польській армії, або про звільнення від військової служби через фізичну нездібність. Отож, для українців не було в той час місця для студій не лише у Львові, але й на всіх польських університетах як для ворогів польської держави [73, с. 77-78].

Щоб дати можливість українській молоді продовжувати студії на високих школах, українське громадянство вирішило відкрити у Львові приватні університетські курси в обсязі трьох факультетів, – теологічного, філософічного та правничого, але всі спроби українського громадянства в тім напрямі не дали позитивного наслідку: окупаційна польська влада не дала дозволу на організацію університетських курсів ні Науковому товариству ім. Шевченка у Львові (27 вересня 1919 р.), ні Товариству наукових викладів ім. Петра Могили (21 жовтня 1919 р.).

До речі згадаю тут, що у Львові, крім університету, були ще дві високі школи – політехніка та ветеринарна академія, але в тих школах українська мова ніколи не мала жодних прав.

Українські студенти у Львові об'єднувалися в різних студентських організаціях. Насамперед повсталася організація «Академічеській Кружок», що об'єднував у собі переважно студентів московфільського напрямку. Р. 1871 повсталася організація «Дружній Лихварь», де гуртувалися переважно студенти народовецького напрямку. «Академічеській Кружок» від 1874 р. почав видавати щомісячний часопис «Другъ», де в рр. 1875 і 1876 М. Драгоманов умістив три листи до

*У літературі нема однозначності щодо визначення кількості кафедр з українською викладавочою мовою у Львівському університеті перед світовою війною. Так, наприклад, автор статті про Галичину в збірнику «Галичина. Буковина й Угорская Русь» кількість кафедр в 1913/14 ак р визначає числом 6 [33, с. 180]; В. Гнатюк – числом 7 [36, с. 22]; В. Мудрий – числом 8 [74, с. 880]; проф. О. Каднер – числом 10 [54, с. 406]; автор статті під гаслом «Університет» в Т. 3 «Української Загальної Енциклопедії» – числом 14 [100, с. 1017]. Подаю тут дані про кількість кафедр з українською викладавочою мовою за відомостями, що їх містить в собі «Program wykładów w rólczcu letnim 1913-1914»: на богословському факультеті – 3 кафедри, на правничім – 2 та на філософічнім – 8 кафедр. Крім того, на богословському факультеті був один викладач (свящ. Гузар), на правничім факультеті двоє доцентів (д-р Вергановський і д-р Іван Добрянський), на філософічнім факультеті – троє доцентів (д-р С. Томашівський, д-р Іл. Свенцький і д-р Степан Рудницький) та лектор української мови (Ілля Кокорудз) [84].

редакції «Друга», що зробили, за свідоцтвом І. Франка, тодішнього члена «Академічеського Кружка», «деяку пертурбацію в редакції «Друга», а далі і в самім товаристві» [112, с. 244]*. Народовці, які були членами «Кружка», потроху почали переходити до «Дружнього Лихваря», що потім (1882) перетворився в «Академічне Братство». Метою того «Братства» було – «дбати о наукову і матеріальну підмогу русинів-академіків» [64, с. 164]. За спогадами д-ра Е. Олесницького, зближенню між «Академічеським Кружком» і «Дружнім Лихварем» в рр. 1880-1881 спричинилося як всенародне віче у Львові дня 30 листопада 1880 р., так і те, що головою «Кружка» був Роман Бачинський, гімназійний товариш Е. Олесницького, тодішнього голови «Дружнього Лихваря». «Приязнь голов товариств, – пише д-р. Е. Олесницький, – впливала також на добрі відносини самих товариств. Дійшло до того, що взимі 1881 р. порішили оба товариства влаштувати спільний баль у саді «Народнього Дому». Для виготовлення тексту запросин на баль обрано спільну комісію, що, за спогадами автора, «немало наломала собі голови, щоби завершити цього тяжкого діла. Найтвердший горіх представляв сам вступ запросин. Ми проектували: «Маємо честь запросити Вас», а «кружкарі»: «Імієм честь пригласити Вас». По довгих комбінаціях прийнято вкінці запроєктовану мною компромісову формулу: «В честь вміняємо собі просити Вас» – і в такій компромісовий спосіб полагоджувано відтак рядок за рядком». Хоч баль і удався знаменито, а проте до дальшої згоди між обома товариствами не прийшло, бо, за свідоцтвом автора спогадів, провідникам московфільства їхні особисті інтереси веліли піддержувати розділ і незгоду між українською і московфільською молоддю» [76, с. 169-170].

Р. 1881 повстав «Кружок правників» (першим головою його був Кость Левицький) [64, с. 183], а через 10 років (1891) повсталася студентська організація «Ватра», що потім (1896) злилася з «Академічним Братством» в «Академічну Громаду». Товариство «Академічна Громада» поставило собі таку ціль: «бути осередком наукового і товариського життя українців-академіків та дбати про моральну і матеріальну підмогу всіх членів» [23, с. 33].

Р. 1898 українські студенти Львівської політехніки організували товариство «Основа».

Для приміщення студентів, які вчилися у львівських високих школах, був збудований у Львові на пожертви українського громадянства «Академічний Дім». Одним з фундаторів його та головним жертводавцем

*Листи М. Драгоманова до редакції «Друга» передруковано в т. 2 збірки листів М. Драгоманова до Ів. Франка і інших (Львів, 1908, с. 307-355).

(пожертва в сумі 25 тис. карбованців) був український меценат з Наддніпрянщини Євген Чикаленко. В часі російської окупації Галичини москалі замешкали в «Академічному Домі» і ґрунтовно знищили його. Наукове товариство ім. Шевченка, що завідувало «Академічним Домом», винайняло його потім сс. василіянами на кількालітнє приміщення дівочої гімназії під умовою ремонту «Академічного Дому» на кошт орендаря [35, с. 11].

Говорячи про високі школи в Галичині, не можу не згадати тут про деякі українські установи, що спричинилися розвиткові української науки. Найстарішим з них є Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, що придбало признання серед учених усього світу. Це Товариство повстало 1874 р. спочатку як Літературне товариство ім. Шевченка», з ініціативи наддніпрянських українців та з матеріальною допомогою Лисавети Милорадовичевої з Полтавщини. Р. 1892 перетворилося те Товариство в Наукове Товариство ім. Шевченка. Особливого розвитку Наукове Товариство набрало з того часу, коли (1897) на чолі його став професор Львівського університету Михайло Грушевський, який був головою того Товариства до 1913 р. До р. 1919 Наукове товариство видало понад 130 томів «Записок», 38 томів «Етнографічного збірника», 20 томів «Матеріалів до української етнопольогії», 7 томів «Часописи Правничої», 10 томів «Часописи правничої і економічної» та цілу низку «Збірників» різних секцій і комісій Наукового товариства. В наукових виданнях того Товариства, як і в літературних його органах («Зоря», «Літературно-Науковий Вістник») містилися свої праці українці зі всіх українських земель і колоній. Чимало видатних учених чужинців були членами Наукового товариства та містилися свої праці в його виданнях. З числа різних інституцій того Товариства згадаю тут Бібліотеку, що налічувала р. 1919 поперх 70 тисяч томів; Музей, що складався з відділів археології і етнографії та налічував 1919 р. до 15 тисяч предметів; книгарню (відкрито її 1899 р.), що багатством свого асортименту стала першою книгарнею в Галичині; друкарню, що обслуговувала не лише потреби Наукового товариства ім. Шевченка, але й замовлення різних українських установ і організацій. В часі світової війни та друкарня понесла значні втрати [35, с. 5, 6, 7, 10, 13].

Р. 1904 повстало у Львові Товариство прихильників науки, літератури і штуки, з ініціативи М. Грушевського, який був першим головою того Товариства. Великою заслугою того Товариства слід признати організацію «наукових вакаційних курсів», що відбулися у Львові в днях 10 червня – 9 липня 1904 р. Всього курсантів було 135 осіб, в їх числі декілька з Наддніпрянщини. Всіх викладів відбулося

90, а саме з таких предметів: історія України (проф. М. Грушевський і д-р С. Томашівський); історія західної Європи від французької революції (Микола Ганкевич); історія української літератури (д-р Іван Франко і д-р К. Студинський); українська мова (д-р Іван Брик); етнографія (проф. Хфедір Вовк і д-р С. Томашівський); антропологія (д-р Іван Раковський). У своїй інавгураційній промові голова Товариства проф. М. Грушевський, м. ін., говорив: «Заки обставини візьмуть прихильніший для нас оборот і зроблять можливим заснування публічних вищих українських шкіл, ми мусимо старатися використати кожну нагоду для того, щоб зробити крок наперед в осягненню їх. Таким кроком вважаємо організацію систематичних наукових курсів, і в тім переконанню Товариство поспішилось відозватись на звернені до його закликати й забралось до організації нинішніх курсів. Їх мета – дати можливість нашим землякам із Росії, позбавленим вповні національної школи, прослухати систематичні курси в українській мові з найважливіших суспільних дисциплін, дати ряд курсів деяких наук, не заступлених у програмах тутешніх вищих шкіл, а дуже важних з нашого національного становища; допомогти приготуванню наукових курсів у тих галузях українознавства, в яких таких курсів ще немає; в кінці дати поле науковим силам для приготування до академічної діяльності» [73, с. 53-54]. Р. 1905 Товариство організувало у Львові виставу української штуки і промислу. Крім того, Товариство видало декілька книжок.

20 грудня 1906 р. повстало у Львові, з ініціативи професора д-ра Олександра Колесси. Товариство українських наукових викладів ім. Петра Могили, але з різних причин Товариство увійшло в життя лише 2 грудня 1909 р., коли відбулися його перші загальні збори. Головою Товариства був від початку аж до часу припинення діяльності Товариства, в зв'язку з польсько-українською війною, проф. О. Колесса. Протягом чотирьох років – від 1909 до 1913 р. включно – Товариство організувало 501 виклад, а саме: у Львові (127), Рогатині (97), Станіславові (70), Перемишлі (58), Самборі (32), Тернополі (16), Золочеві (10), Сокалі (10), в Бабинцях Долішніх (10), Княгинині Колонії (9), Белзі (7), Стрию (7), Княгинині Гірці (7), Бабинцях Горішніх (7), Яворові (6), Бережанах (5), Судовій Вишні (4), Теревовлі (4), Пукові (4), Добромилі (3), Хирові (3), Ярославі (3), Галичі (2). Деякі виклади склалися з двох і більше лекцій, так що лекцій відбулося всього 585, що за галузями наук розподілялися так: з українознавства – 150, літератури – 111, історії – 78, природознавства – 66, географії – 50, суспільних наук – 30, мистецтва – 24, медицини – 20, філософії – 19, музики – 14, права – 11, педагогіки – 7, мовознавства –

5. Слухачів було всього 54134. Р. 1913 Товариство спільно з Головним віділом товариства «Просвіта» улаштувало у Львові перший курс вищої освіти. Курс тривав від 20 січня до 13 березня 1913 р. Слухачів було 23 у віці між 21 і 29 роками життя. Воєнна хуртовина перервала працю Товариства аж до 1920 р. [48].

Професійна освіта

Існування українських професійних шкіл у Галичині цілковито завдячує українському громадянству, бо держава зовсім не піклувалася про організацію українських професійних шкіл. Так, 1909 р. товариство «Просвіта» у Львові відкрило в своїй маєтк у Милованні господарську школу з тримісячним курсом, а від 1912-1913 р. – з п'ятимісячним курсом. Школа мала виховувати поступового господаря і свідомого громадянина. В 1913/14 шк. р. було 34 курсантів. Світова війна 1914 р. спинила діяльність школи. Те саме Товариство р. 1912 заснувало в Угерцях Винявських жіночу школу домашнього господарства.

Школа улаштувала до світової війни двічі зимові курси домашнього господарства та двічі двомісячні курси шиття і крою з наукою домашнього господарства. Війна припинила діяльність школи та знищила господарство того маєтку Товариства [80, с. 174-175]. Накінець, товариство «Просвіта» у Львові мало ще одну професійну школу, а саме, торговельну школу у Львові (відкрито її 5 жовтня 1911 р.) з дворічним курсом. Школа була коедукаційна. Першим директором тої школи був др. Роман Залозецький, доцент політехніки у Львові. До школи на 1918-1919 шк. р. вписалося 130 учнів і учениць.

Питання про організацію дошкільного виховання вперше порушила Наталія Кобринська на жіночій вічі у Стрию 1891 р. Того самого року повстав перший у Галичині дитячий садок, з ініціативи о. Кирила Селецького, в селі Жужілі Сокальського повіту. З ініціативи Н. Кобринської повстало у Львові 1900 р. товариство «Руська Захоронка», що пізніше прибрало назву «Українська Захоронка». Р. 1902 те Товариство відкрило перші дитячі садки у Львові, і з того часу почало розвиватися в Галичині дошкільне виховання [120, с. 12].

Позашкільна освіта

1848 рік визначився заснуванням у Львові просвітнього Товариства «Галицько-руська матиця». Думку про відкриття того Товариства вніс на засіданні Головної руської ради дня 17-29 травня 1848 р. Іван Гуркевич. Згідно зі статутом, що його виробив той самий І. Гуркевич, «Галицько-руська матиця» мала своїм завданням «печатати й подавати народови по найменшій ціні добрі і ужиточні книги, кь утвердженію вѣри и обычаиности, кь разширенію вѣдомомостей, кь развитію краснорѣчія,

краснописанія, техники (ремесла), господарства и педагогії или доброго виховання». Перше своє засідання основники «Галицько-руської матиці» відбули 2 липня 1848 р. Тоді ж таки обрано «заряд» для керування справами Матиці в складі голови (предводителя) Михайла Куземського, п'ятох членів (присѣдателів), секретаря, скарбника (кассієра) та контролера [38, с. VIII-IX, XIV]. До речі скажу тут, що в списку 193 членів-основників Матиці знаходим відомого уже нам галицького губернатора гр. А. Голуховського з зазначенням, що він вніс вкладку 50 р. с. [38, Ч. 2, с. IV].

Але поки «Галицько-руська матиця» приступила до видання книжок, о. Микола Синевідський на зборах Руської окружної ради в Коломиї дня 1 серпня 1848 р. вніс проект в справі заведення окружних слов'янських читалень. За тим проектом, в кожному деканаті мали бути окружні читальні для руської інтелігенції. Член читальні мусив річно вносити 5 р. с. Кожний деканат мав ділитися на три або чотири кути. Управитель окружної читальні мав так обділювати книгами своїх кути, щоб протягом року книжки окружної читальні обійшли усі кути. Насамперед повстала окружна читальня в Коломиї, що вже восени 1849 дістала з Росії «самихъ русскихъ книжокъ» на 80 р. с. Коломийська читальня існувала ще в половині 1850 р. [79, с. 43].

Приступаючи до реалізації своїх завдань, «Галицько-руська матиця» з'ясувала, що для видавання книжок не досить розпоряджати грошовими засобами, але треба також зібрати духові сили Галицької Руси. Отож виникла серед членів «Матиці» думка скликати «Собор учених», і на тім «Соборі», на пропозицію Івана Борисикевича, дня 13/25 жовтня 1848 р. ухвалено утворити «Общество просвѣщенія народного» з тим, що його «заряд» мав обняти також «заряд» «Галицько-руської матиці». На голову «Общества просвѣщенія народного» обрано М. Куземського [38, с. CXIII]. «Общество просвѣщенія народного» в скорому часі перестало існувати як самостійне товариство, бо цілковито злилося з «Матицею». «Матиця» розпочала видавничу діяльність виданням статуту «Матиці» та «Букваря руского для школь въ Галиціи» Антона Добрянського в кількості 10 тисяч примірників. У перших роках своєї діяльності «Матиця» справді була огнищем народного шкільництва для всього галицько-руського народу. Так, до кінця 1850 р. «Матиця» видала для потреб галицьких шкіл «Молитвословець», «Граматику русскаго языка» Я. Головацького (в трьох частинах) та «Читанку для малыхъ дѣтей до школьного и домашнаго оупотребленія» Маркіяна Шашкевича. Але починаючи уже від 1855 р. «Матиця» опинилася в руках москвофілів і від того часу не видала ні однієї просвітньої книжечки для народу в народній мові [79, с. 61].

У 60-х роках не раз деякі члени – основники «Галицько-руської матиці» рішуче виступали на загальних зборах за зміну мови, правопису і змісту книжок «Матиці», але безрезультатно: москвофіли поборювали усі пропозиції як скеровані, мовляв, на відчуження русинів від церкви і історичної минувшини та розірвання зв'язку з російською культурою [80, с. 15]. На думку І.Франка, «злим духом Матиці, що, може, поневолі причинився до її помертвленя, став Антін Петрушевич, який від 1853 р. протягом трьох літ загатив її своїм «Галицким Историческим Сборником», а пізніше довгі літа гатив своєю «Сводною лѣтописью» і іншими своїми «разсужденіями» [112, с. 160].

3-15 червня 1849 р. парох с. Рудка біля Львова Лев Трещаківський підняв на засіданні Головної руської ради думку про «Народний Дім» у Львові, де мала б бути і бібліотека. Заснування читальні домагався особливо Северин Шехович, тодішній учень академічної гімназії, визнаючи, що читальня у Львові була б великим добром для руської молоді: там вона вправлялась би в театральній грі, а відтіль переносила б вистави на провінцію з тим, що народ уже сам буде наслідувати та добуватися з темноти [79, с. 44]. Саме незадовго перед тим галицькі русини дістали в дар від австрійського уряду руїни збомбардованого львівського університету для заснування інституції «Народного Дому». Отож, подаючи 28 серпня 1849 р. міністерству внутрішніх справ заяву про ухвалу заснувати «Народний Дім», Головна руська рада писала, що «Народний Дім» мав би містити, м. ін., народну бібліотеку з читальнями, музеї, кабінети і збірки наукових приладів. У статуті «Народного Дому» з 27 жовтня 1861 р. говориться, що завданням «Народного Дому» є «руський язык образувати, словесній діяльності пособляти, науки и штуки розвивати а середниками до осягнення сего мають служити: бібліотека з читальнею, музеї, галерії, кабінети з обсягу всіх наук і штук» [7, с. 3]. У 60-х роках інституція «Народний Дім» опинилася також в руках москвофілів, а керуючий орган тої інституції – «Управляющий Совѣтъ» фактично встановив *numerus clausus* для числа членів і старався на місце померлих членів добирати нових членів – знаних москвофілів [112, с. 159]. Про те, як «Управляющий Совѣтъ» і загальні збори членів «Народного Дому» на першій плані ставили інтереси своєї москвофільської партії, а не загальнонаціональні інтереси, показує нам факт звільнення д-ра Ілярія Свенціцького з посади помічника бібліотекаря «Народного Дому» постановою загальних зборів з дня 13/26 грудня 1905 р. З тої постанови видно, що «увольнення» д-ра Іл. Свенціцького «послѣдовало по поводу несоблюдения служебной дисциплины и его политических тенденцій,

не сходнихъ съ цѣлями и задачами Института». Як правдиво зауважує д-р Богдан Барвінський, пізніший бібліотекар «Народного Дому», «факт, що урядника наукового заведеня усуває ся за немилі для когось «политическіи тенденціи»... стає наглядним доказом, що таке заведенє не дозріло до сповнюваня ціли, яка покладена вже в самих його основах» [7, с. 8]. Р. 1917 правительство розв'язало товариство «Народний Дім», а в лютому 1918 р. українській парламентській репрезентації вдалося досягнути розпорядження правительства про передачу управління «Народним Домом» кураторії, зложеної з 12 осіб, визначених українських діячів д-ра Степана Федака, д-ра Костя Левицького, д-ра Василя Щурата та ін. [70].

«Народний Дім», як інституція, може похвалитися своєю багатою бібліотекою. Згаданий уже раніш Антін Петрушевич записав 1885 р. цілу свою бібліотеку «Народному Дому» з тим, щоб вона становила окремий відділ під назвою «Музей А.С.Петрушевича». «Музей А.С.Петрушевича» містить в собі книжки і брошури в кількості 19025 чисел, а зладжений до нього інвентар обіймав три томи [7, с. 4, 30]. Під час світової війни помешкання бібліотеки і музеїв «Народного Дому» зайняло російське, а потім австрійське військо для своїх шпиталів, внаслідок чого книги і музейні збірки довелося перенести до інших заль, «де вони своєю неупорядкованістю робили враження Авгієвої стайні» [7, с. 12-13]. Багато цінних рукописів і стародруків «Народного Дому» вивезено тоді до Росії, а то й просто викрадено. Тільки в 1919 р. поновно розпочато нормальну працю в бібліотеці і музеях. Слід згадати, що бібліотека «Народного Дому» обслуговує лише тих осіб, що працюють строго науково [7, с. 16].

Третя москвофільська установа – Ставропільське братство, стародавня культурно-просвітня установа, також була в руках москвофілів і додержувалася при виборі нових членів тої самої політики, що й «Галицько-руська матиця» і товариство «Народний Дім», себто приймало лише «старорусів». Як згадує у своїх спогадах Ол. Барвінський, р. 1888 сеніор Ставропільії проф. Ізидор Шараневич не міг перевести прийняття Ол. Барвінського в члени Ставропільського Братства «мимо всіх своїх сил, бо там рішали впливи Маркова et cons» [11, с. 200].

Отож, усі культурно-просвітні організації в 60-х роках були в руках москвофілів. З усіх думок і початків організації народних читалень і бібліотек нічого не вийшло: «Від другої половини 1850 р. про коломийську читальню, а далі про її основника о. Синевідського гине й слух; львівська читальня ніколи не була отворена... Зав'язки ж читалень серед народу усихають в корені» [79, с. 51]. Перша читальня

у Львові повстала 31 січня 1862 р. при касиновім Товаристві «Руська Бесіда», що його засновано 1861 р., з ініціативи Юліана Лаврівського. До того Товариства належали спочатку як старорусини, так і народовці. «Руська Бесіда» найбільше спричинилася розвиткові українського театру в Галичині, про що мова буде далі.

Щоб здійснити просвітні змагання галицьких народовців 60-х років, один з нечисленних старших віком народовців о. Степан Качала виступив 1867 р. в часописі «Слово» з думкою заснувати товариство, що поставило собі за ціль «спомогати народню просвіту в напрямках моральнім, матеріальнім і політичним через видавання практичних книжок, брошур і т. д. в тій мові, якою нарід говорить» [66, с. 6]. Думку С. Качали підхопила академічна молодь і скликала збори, де вибрано комітет, що мав зайнятися виробленням статуту нового Товариства під назвою «Просвіта».

Ціль товариства «Просвіта», за статутом 1868 р., була така: «пізнання і просвіта народу, а для досягнення тої цілі Товариство має збирати і видавати всі плоди усної народної словесності, як пісень, казок, приповідок, історичних переказів і його історії, а також видавати популярні письма в усіх галузях науки, відповідних поняттям народу і його потребам». Отож товариство «Просвіта», за статутом 1868 р., носило переважно науковий характер, але уже на других загальних зборах змінено статут в тім напрямі, що одинокою ціллю товариства «Просвіта» признано – ширити просвіту між руським народом [66, с. 9-10].

Про те, як староруси поставилися до товариства «Просвіта» у Львові, можуть свідчити такі факти. Фундатори «Просвіти» звернулися до старорусів, в руках яких був «Народний Дім», уступити салю його для установчих зборів товариства «Просвіта», але дістали відмову з тої причини, що, мовляв, у той день в салі відбуватиметься «театральное представленіє». Фундатори бажали перед відкриттям зборів вислухати службу Божу і в тій справі звернулися до пароха церкви св. Миколая о. Якова Шведзницького, але той відмовився служити під тим претекстом, що «несподівано має їхати», і зачинив храм, щоб який інший священик не помолився Богові за «Просвіту». Парох Успенської церкви о. Теофіль Павликов теж відмовився відправити службу Божу, бо, як сказав, «в його церкві нема місця для ляхофілів, хіба лише у косьцолах». Так і довелося відкрити установчі збори товариства «Просвіта» 9 грудня 1868 р. в чужій салі польської Стрільниці і без служби Божої. На збори прибуло 64 львівських членів-основників*, а з провінції з'явився лише один

*Ю. Романчук в своїй статті «Товариство Просвіта» в перших часах свого розвитку» подає, що на установчих зборах було 37 учасників, але автор писав свої спогади, як сам вказує в згаданій статті, «з памяти, в моім віці (86 літ. – С.), очевидно, значно ослаблений» [89, с. 31].

представник – о. Осип Заячківський, парох с. Лопянки, коло Долини [80, с. 19]. Саме він виступив на зборах з гарячою промовою «в імени німого сільського люду». В своїй промові о. Заячківський звернувся з окремим словом до академічної молоді, щоб вона йшла за прикладом старших братств і ніколи не зраджувала свого народу: «Ділайте ж нині щиро, кожний у своїм званні! Бідна Русь-мати, бідні і ви, сини її. Праця – це ваш капітал, з котрого маєте сплатити довг народові. Так, ви знаєте, і народ того свідомий, що ваша нинішня наука оплачується по найбільшій часті тим мізерним грошем, на котрий нарід керваво працює. А як доробитеся куска хліба, щоби вас Бог охороняв від тої свогочасної чуми, від огидного космополітизму, котрий є погибеллю всякій народності, – то держіться свого народу» [80, с. 22].

Як уже згадувалося, о. Заячківський виступив «в імени німого сільського люду», бо селян на зборах не було з тої причини, що перший статут товариства «Просвіта» мав на меті для народу, а не спільно з народом, та і розмір членської вкладки був зависокий для селян. Але через півтора роки Товариство змінило свій статут. Новий статут, м. ін., зменшив розмір членської вкладки з 1-ї кор. 40 сот. на 50 сот., а крім того, встановив повітові відділи «Просвіти», дозволяючи членам відбувати свої збори в осідку відділів. Уже в перший рік своєї діяльності товариство «Просвіта» видало, м. ін., книжечку «Зоря» – читанку для сільських людей (цілий наклад її в кількості 2000 примірників розійшовся протягом двох тижнів). «Народный календарь на 1870 рік» в 3 тис. примірників та два літографовані підручники для учнів академічної руської гімназії у Львові [94, с. 3].

Польське громадянство одразу поставилося вороже до товариства «Просвіта» і всіма засобами намагалося перешкодити його розвиткові. Так, уже в першій році життя «Просвіти» звернулося до її виділу польське товариство «Осьвята» з пропозицією утворити при «Осьвяті» руську секцію, що занялась би виготовленням книжок для руського народу, а «Осьвята» видавала б їх за свої гроші. А польське товариство «Пшияцюл осьвяти людовой» у Львові запросило «Просвіту», щоб вона увійшла з ним «в стосунок лончносьці і взаємносьці». Виділ «Просвіти» першу пропозицію відкинув, а на другу відповів, що не може входити в ближчі стосунки з товариствами, коли б головні підстави товариства «Просвіта» мали бути для того порушені. Що товариство «Просвіта» було для польського громадянства, як сіль в оці, показує такий факт: 26 травня 1875 р. галицький сейм розглядав прохання товариства «Просвіта» про уділення допомоги 3000 гульденів на 1876 рік. Польський посол Станіслав Поляновскі напав на «Просвіту», що вона поширює суспільну

ненависть, бо підбурює хлопів проти панів. В обороні «Просвіти» виступав з-поміж українських послів один о. С. Качала (інші українські та московфільські послі як противники «Просвіти» мовчали) і деякі поляки, як Каміньські та Зиблікевич. Пропозицію комісії про асигнування 2000 гульденів допомоги «Просвіти» сейм ухвалив незначною більшістю голосів [89, с. 42]. Другого дня, 27 травня 1875 р., відбувались загальні збори товариства «Просвіта». На тих зборах голова Товариства Володислав Федорович* виступив з промовою, де, відкидаючи закиди посла С. Поляновського, заявив, що «Просвіта» не оглядається ні на п. Поляновського, ні на сейм, ні на державну раду, лиш на 20-мільоновий нарід, для кого є вона осередком народного життя, якого є вона серцем і головою. Лиш цей нарід, а ніхто інший, є наш суддя?» Далі В. Федорович проголосив, що він дарує «Просвіті» 12 тисяч голандських гульденів, сподіваючись, що «Просвіта» не приймає сеймової допомоги [80, с. 46].

Не стану докладно розповідати тут про діяльність Товариства «Просвіта», обмежуся лише підсумком того, що встигло зробити Товариство за весь час перед світовою війною на полі позашкільної освіти**. А саме, перед початком війни 1914 р. «Просвіта» мала: 77 філій, 2944 читалень, 504 читальняних домів, 197035 членів читалень, 2364 бібліотек з 218861 книжками, кілька соток аматорських театральних і хорових гуртків та кільканадцять оркестрів [82, с. 88]. Крім звичайних викладів, головний виділ «Просвіти» улаштував курси неписьменних, а 1913 р., як уже згадувалося, улаштував спільно з Товариством українських наукових викладів ім. П. Могилі курси вищої освіти (короткотерміновий народний університет); видав від 1868 до 1920 р. включно 622 назви книг і брошур, в їх числі відому збірку «Руське (українське) письменство» за редакцією проф. Юл. Романчука; видавав майже щорічно календар товариства «Просвіта»; улаштував 1909 р. освітній конгрес, де в числі учасників були також наддніпрянські українці; видавав часопис «Письмо з Просвіти», підручники, мапи і образи; улаштував щорічно шевченківські свята і різні імпрези з нагоди ювілеїв українських письменників і учених, і т. д. Слід також мати на увазі, що товариство «Просвіта» (головне від 1891 р. до часу світової війни)

*За час від 8 грудня 1868 р. головами Товариства «Просвіта» були: 1. проф. Анатоль Вахняин (08.12.1868 – 26.05.1870); 2. Юліян Лаврівський (26.05.1870 – 05.05.1873); 3. Володимир Федорович (22.05.1873 – 31.05.1877); 4. Проф. Омелян Огоновський (31.05.1877 – 28.10.1894); 5. Проф. Юліян Романчук (31.05.1896 – 29.06.1906); 6. др. Евген Олесницький (29.06.1906 – 02.11.1906); 7. Петро Огоновський (02.11.1906 – 01.11.1910); 8. Іван Кивелюк (01.11.1910 – 01.03.1922).

**Про діяльність Товариства «Просвіта» в шкільній справі уже була мова в розділі професійної освіти.

провадило також економічну діяльність, висилаючи стипендіатів на студії хліборобства, молочарства і жіночого господарства до Австрії і за границю (всього від 1907 до 1914 р. було 40 стипендіатів) та насаджуючи в краю торговельні і кредитові кооперації, шпихлірі, і т. п. На тій роботі Товариства вирости потім численні українські економічні товариства, щоб започатковану «Просвітою» роботу продовжувати і спеціалізувати. Тому зовсім слушно і справедливо товариство «Просвіта» у Львові придбало назву матері усіх українських товариств, а в першій мірі воно було матір'ю для всіх тих «Просвіт», що згодом повстали на українських землях та між еміграцією у всіх частинах світу [82, с. 88].

Згадаю тут, накінець, що товариство «Просвіта» 1895 р. купило на власність одну з найкращих історичних кам'яниць у Львові – давній палац князів Любомирських, на розі Ринку і Руської вул., за 260 тисяч кор., а крім того, придбало 1908 р. від митрополита А. Шептицького маєток у Милованні та два маєтки дістало в рр. 1909 і 1915 заповітами дідичів Михайла Малецького та Антона Книгиницького.

Світова війна заподіяла майже повне знищення здобутків товариства «Просвіта» за 45 років своєї тяжкої праці. Російська військова влада, що окупувала Галичину, припинила увесь культурний рух галицьких українців. Першою жертвою впала «Просвіта» зі своїми організаціями у Львові і в краю, бо російська начальна команда вважала кожную філію, кожную читальню «Просвіти» за огнище сепаратизму, кузню австрофільства, а членів «Просвіти» – найзавзятішими ворогами Росії. «Просвіта» була у Львові першим українським товариством, що «удостоїлося» відвідин російської окупаційної влади: канцелярію і кімнати Товариства опечатано, редактора видань Товариства Юліяна Балицького вивезено на Сибір, де він і загинув [80, с. 89-90].

Щойно в 1917 р. «Просвіта» приступила до праці. – до відбудови філій і читалень у краю, переведення загальних зборів по читальнях, філіях і самого Товариства (останні збори перед світовою війною відбулися 1913 р.). Намічалось скликати загальні збори Товариства на 24 грудня 1918 р., але не вдалося перевести того наміру в життя, бо прийшов пам'ятний день 1 листопада 1918 р. Польські війська, занявши 22 листопада 1918 р. Львів, перевели уже другого дня ревізії в цілім домі «Просвіти», перешукали там усі закутки. Як закладника арештували голову Товариства Івана Кивелюка та члена виділу д-ра Володимира Бачинського, а потім вивезли їх до табору інтернованих у Домбю під Краковом. Коли І. Кивелюк вернувся по 10 місяцях з табору інтернованих, зійшлися члени виділу, щоб обговорити справу про відновлення праці в «Просвіті». Але незабаром виникла польсько-

більшевицька війна, і це знов припинило працю товариства «Просвіта».

Кінчаючи на цьому загальний огляд історії та діяльності Товариства «Просвіта» у Львові, мушу вказати, що Товариство уже з самого початку своєї діяльності провадило її на українським ґрунті. В протилежність до москвофільських організацій товариство «Просвіта» старалось зв'язатися з народом шляхом задоволення його потреб – духовних і матеріальних, пробудження його національної свідомості, причому несло українське слово своїми виданнями і туди, куди не несли його москвофіли, – до бібліотек, в'язниць, касарень і військових шпиталів. Ні одне товариство в Галичині не прислужилося такою мірою поширенню творів українських письменників *соборної* України, себто не лише галицьких, але й буковинських і наддніпрянських, як товариство «Просвіта». Зокрема багато прислужилося товариство «Просвіта» поширенню творів Т. Шевченка серед галицького громадянства своїми виданнями, але не можна замовчати того, що товариство «Просвіта» лише 1876 р., себто на восьмим році свого існування, випустило у світ читанку для міщан і селян – «Житє Тараса Шевченка» з-під пера Ом.Огоновського, а «Поезії» Т. Шевченка вперше видало воно 1901 р. Не можна оминати також згадки про те, що виділ товариства «Просвіта» довгий час був занадто обережний щодо заведення у своїх виданнях фонетичного правопису та «українщення» галицького язичія. Справді, в спогадах Василя Лукича «Календарі «Просвіти» мого складу» знаходимо таке признання: «З українщенням» мови треба було поступати дуже обережно, а навіть вимагали від мене, щоби мову в творах наддніпрянських українських письменників замінити на галицький лад. Цего я не хотів робити, зглядно дуже обмежував це «виправлювання» мови, усуваючи хіба провінціалізми та разячі неправильности. Та за таке поведення дістав я також «виговор», а саме на засіданні Виділу «Просвіти» 8 квітня 1892 р. була дуже довга дебата над календарем: «Домагалосся, – як записано в протоколі засідання, – щоби літературна часть була писана «галицькими людьми та нашими поглядами», а в кінці рішено передати літературну часть (розуміється, календаря) п. В. Л. з заміткою, щоб була популярно по-галицьки писана»... По переведенні фонетичного правопису в школах і урядах звертався я до Виділу «Просвіти» з пропозицією, щоби дозволив мені друкувати хоч деякі твори, так званою фонетикою. Спершу тяжко було добитися дозволу і щойно на засіданні 21 червня 1893 р. згодився Виділ на моє бажання, з чого я зараз скористав і вже в літературно-науковій частині календаря на 1894 рік надрукував 7 статей фонетичним правописом» [69, с. 51].

Наведених тут проґріхів товариства «Просвіта» не слід ставити

на conto лише одного товариства «Просвіта», бо і інші народовецькі організації того часу не були вільні від тих проґріхів. Так, наприклад, часопис «Зоря», який видавало Товариство ім. Шевченка, в ч. 4 за 1886 р. вмістив рецензію В. Коцовського на переклад Костомарового «Богдана Хмельницького», де рецензент домагався, «щоби переклади і переробки, если не виходять зъ галицкихъ рукъ, були больше галицки, такъ щодо мовы, якъ и щодо обробленя» [9, с. 332].

Все ж товариство «Просвіта» визначилося серед усіх інших народовецьких організацій тим, що спочатку нерішуче, а далі щораз сильніше закріплювало національну свідомість серед українського народу та вказувало йому шляхи для створення власного державного життя. Праця Товариства «Просвіта» на різних ділянках життя українського народу, безперечно, мала загальнонаціональне значення.

Як уже згадувалося, москвофіли вороже поставилися до заснованого товариства «Просвіта» у Львові. Для конкуренції з «Просвітою» один з визначних москвофілів – о. Іван Наумович заснував у Коломиї 1874 р. освітнє товариство (ввійшло в життя 1875 р., а р. 1876 перенесло свій осідок до Львова) та надав йому ім'я Михайла Качковського («Общество им. М. Качковскаго»), що незадовго перед тим помер, заповівши «Народному Дому» у Львові 60000 гульденів на літературні і освітні цілі. Основуючи згадане «Общество», І. Наумович сподівався добути допомогу з фундації М. Качковського при «Народнім Домі» [80, с. 44]. По довгих клопотах «Народний Дім» одержав заповіджений М. Качковським капітал, але внаслідок зниження вартості цінних паперів капітал той змалів до 40000 зол. Чи перепало щось в уділ І. Наумовичеві з того капіталу, невідомо. Є лише відомості, що «Народний Дім» щорічно призначав відсотки з капіталу М. Качковського на допомогу москвофільським письменникам та на їхні видання [112, с. 208]. «Общество им. Качковскаго» в перших роках свого існування зуміло притягнути до членства значну кількість селян та відкрити філії і читальні в багатьох селах. Так, наприклад, в «Обществі» 1877 р. було 6123 членів [79, с. 159], тоді як в «Просвіті» того року було 886 членів [69, с. 35], з них лише декілька селян, а до закладання самоуправних читалень «Просвіта» приступила лише 1891 р. [80, с. 159]. Діяльність «Общества им. Качковскаго» виявилася головне в організації народних читалень та у виданні народних книжок, але від 80-х рр. «Общество» спочивало в летаргії. З початком війни австрійська влада замкнула «Общество», як і інші русофільські товариства, але під час російської окупації «Общество» прокинулося і розпочало жваву діяльність в русофільським напрямі: відновило декілька своїх читалень, відкрило у Львові декілька курсів

російської мови [83, с. 87]. З відворотом російського війська усі члени виділу «Общества» виїхали до Росії, або були інтерновані в Талєргофі [80, с. 93].

Переходячи до видавничої справи, вкажу, що, крім товариства «Просвіта» тій справі прислужилися багато інших організацій і поодиноких осіб. Згадаю тут найголовніші з них. Так, р. 1865 Ксенофонт Климкович, перший в Галичині приступив до видання творів Т. Шевченка, а саме видав поему «Сон», а крім того, видав того самого року в двох томах «Вечори на хуторі близь Диканькі» М. Гоголя. Шевченків «Кобзар» вперше в Галичині вийшов 1867 р., – видав його в двох томах Корнило Сушкевич. «До того часу, – як пише у своїх спогадах Титко Ревакович, – ледве де можна було в Австрії на очі побачити «Кобзар», – доводилося знайомитися з творами Т. Шевченка лише з відписаних у зшитках окремих його поезій» [88, с. 260]. Р. 1877 професор німецької гімназії у Львові Ігнатій Онишкевич (пізніше він був професором Чернівського університету по кафедрі української мови і літератури) видав «Писаня Котляревського», а р. 1878 – «Писаня Григорія Квітки» (з серії т. зв. «Руська Бібліотека»). Р. 1881 редакція часопису «Діло» почала видавати як додаток до часопису «Бібліотеку найзнаменитших повѣстей» (всього вийшло 60 томів). В рр. 1884-1886 виходила окремими книжечками, на взір німецької бібліотеки «Рекляма», «Русько-українська бібліотека», видавана Євгеном Олесницьким. У рр. 1887-1888 І. Франко видавав «Наукову бібліотеку», а р. 1889 замість неї почав видавати «Літературно-наукову бібліотеку» (до 1892 р. вийшло її 15 томиків) [112, с. 212, 322, 339, 365, 366]. Р. 1898 повстала – «Українсько-руська Видавнича Спілка», що встигла випустити від 1899 до 1920 р. поверх 300 книжок в трьох своїх серіях «Белетристична Бібліотека», «Наукова Бібліотека» та «Літературно-Наукова Бібліотека». Р. 1903 в Коломиї Яків Оренштайн розпочав видавати «Загальну Бібліотеку» (до 1920 р. вийшло до 200 чисел). Р. 1913 Дмитро Николишин почав у Коломиї видавати «Загальну Книгозбірню», а р. 1914 видавництво «Шляхи» почало видавати «Новітню Бібліотеку», за редакцією Феді Федорцева. Р. 1919 повстало у Львові видавництво «Червона Калина», що одразу зуміло поставити видавничу справу на широку скалю.

Уже була згадка про те, що на видавання своєї преси українське громадянство в Галичині спромоглося лише після революції 1848 р. А саме, Ставропігійний інститут подав 1 березня 1848 р. до губернії прохання про дозвіл на видання літературного часопису-тижневика «Галицкая Пчела». Дозвіл прийшов 16 березня, коли цензура була уже знесена. Отож Ставропігійний інститут вирішив приступити до видання

політичного часопису, – того вимагали тодішні події, – і замість «Галицкої Пчели» з дня 15 травня почав видавати «Зорю Галицку». Першим редактором «Зорі» був Антін Павенцький, львівський суддя, а потім нотар. Починаючи з 1849 р. «Зоря Галицка» виходила двічі на тиждень. 7 серпня 1850 р. А. Павенцький відмовився від редагування «Зорі» за браком вільного часу. Незабаром після того «Зоря» перейшла в руки редакторів-москвофілів – Івана Гушалевича (1850-1853), Богдана Дідицького (1853-1854), Северина Шеховича (1854), що повело за собою послідовне зменшення кількості передплатників, а до того від р. 1853 «Зоря» перестала бути політичним органом, оголосивши себе як «лист повременный, посвященный литературному, общепользному и забавному чтению». З кінцем 1854 р. Ставропігія перевела основну реформу «Зорі», бажаючи зробити її народною змістом і мовою, але ця переміна стягнула на «Зорю» закиди з боку прихильників русофільського напрямку. Опинившись між двома противними собі силами, Ставропігія віддала видавання «Зорі» в приватні руки. 9 квітня 1857 р. вийшло 13-те і останнє число «Зорі» (редактором її від грудня 1854 р. був Микола Савчинський). На думку д-ра Ів. Брика, автора статті «Початки української преси і львівська Ставропігія», «Зоря» впала жертвою русофільських експериментів Гушалевича, Дідицького і Шеховича, а Ставропігії можна зробити поважний заміт пасивності, а то й легкoduшної терпимості. Її енергічна реформа 1854 р. прийшла або запізно, або не проводив її Інститут послідовно. Імовірно друге» [16, с. 11, 14, 18, 25-26].

Перший чисто літературно-науковий часопис в Галичині появився 7 травня 1849 р. Почав видавати його згаданий уже Іван Гушалевич. То був тижневик «Пчолла». Але недовговічне було його життя: останнє 19-те число вийшло 3 вересня 1849 р. [26, с. 159].

Першим урядовим органом, призначеним для галицьких русинів, був «Вѣстникъ», «повременне письмо, посвященно политическому и нравственному образованию Русинов австрийской державы». Перше число «Вѣстника» вийшло 7 лютого 1850 р. Першим редактором «Вѣстника» був Іван Головацький. Цікаво, що, коли на сторінках «Вѣстника» розвинулася дискусія – за народну мову і проти неї, І. Головацький відкидав дописи прихильників народної мови та фонетики. Систематична русофільська пропаганда І. Головацького у «Вѣстникові» не могла залишитися без уваги з боку уряду [27, с. 78, 81]. «Отвѣчальным» редактором «Вѣстника» від 1853 р. став Василій Зборовський. «Вѣстникъ» перестав виходити 1866 р.

Не місце тут подавати повний список часописів, що виходили в

Галичині до 1920 р.*, а тому обмежуся тут згадкою про найголовніші загальні і спеціальні часописи.

З числа *політичних* часописів згадаю тут насамперед «Слово» (1861-1887). Спочатку «Слово» велося в народнім дусі, але від 1865 р. досить різко змінило фронт в бік москвофільства. Впливовим співробітником «Слова» був, м. ін., Іван Наумович, що, за висловом І. Франка, «протягом 70-х років чим раз виразніше із прихильника всеруської єдності робився агентом російського правительства» [112, с. 135, 209]. Вперше питання про субсидію «Слову» з боку російського правительства підняв начальник варшавської жандармської округи ген. П. Оржевський в листі до шефа жандармів Потапова з дня 28 лютого 1875 р.: «Беручи на увагу, що газета «Слово» ... єдиний закордонний «руській» орган, що висловлює симпатії Росії та православію, то, може, вища влада визнає доцільним призначити редакції тої газети грошову таємну субсидію». Потапов з свого боку звернувся листом до Михайла Юзефовича з запитанням, в яким розмірі, на його думку, слід було б призначити редакції «Слова» субсидію. Той відповів Потаповові листом з дня 5 червня 1876 р., що, на його думку, 2000 гульденів – це поміркований розмір річної субсидії, та подав думку виплатити субсидію як за минулий, так і за біжучий 1876 рік. У липні 1876 р. генерал-ад'ютант Мезенцов надіслав російському послові у Відні кредит в розмірі 2 тисяч гульденів «для передачі этой субсидии частным образом издателю газеты «Слова». Р. 1879 редактор «Слова» Венедикт Площанський приїхав до Петербурга клопотатися про виплату субсидії «Слову» за три роки. На докладі міністра внутрішніх справ гр. Лоріс-Мелікова в справі субсидії редакції «Слова» зверху написано: «Высочайше разрѣшено». 27 марта 1881 г. Ген.-ад. гр. Лоріс-Меліковъ». «Діло» (ч. 23, 1902 р.), з нагоди смерті В. Площанського (помер 8 лютого 1902 р. у Вільні, де він був членом тамошньої Археографічної комісії) писало, що в половині 1887 р. «урвалася йому поміч з Росії, перелившись на спритніших людців». Є підстава думати, що тим «спритнішим» був Осип Марков, що в (рр. 1888-1891) видавав «Червону Русь», а від 4-16 квітня 1891 до кінця 1892 р. – «Галицкую Русь» [91, с. 391-404].

Крім «Слова», головніші політичні москвофільські часописи були: «Пролом» (1880-1882), «Новый Пролом» (1883-1887), «Галичанинъ» (1893-1913); українські політичні часописи: «Дѣло» – від ч. 85 1905 р. «Діло» – (1880-1916), – (під час світової війни «Діло» виходило у Відні); спочатку часопис виходив два рази на тиждень, а від 1888 р. – щодня;

*Повний список українських часописів, що виходили в Галичині до 1916 р. включно, подає книга В. Ігнатієнка «Бібліографія української преси» (Київ, 1930).

«Руслан» (1897-1914); «Українське Слово» (1915). Для простолюддя призначалися часописи – москвофільські: «Русская Рада» – Коломия (1871-1912), «Наука» – Коломия (1871-1876), Львів (1877), Відень (1877-1893); українські «Батьківщина» (1879-1896), тактичним редактором «Батьківщини» (спочатку двотижневика, а від 1883 р. – тижневика) був проф. Юліан Романчук. Ось як оцінював «Батьківщину» І. Франко: «Батьківщина», видавана зразу дуже добре, робила величезне враження на селян, головно завдяки великій масі кореспонденцій, переважно писаних самими селянами, які мали тут нагоду підносити найрізномірніші свої місцеві кривди та потреби» [112, с. 314]; «Народ» (1890-1895); «Громадський Голос» (1895-1916); «Свобода» (1897).

Літературно-наукові: «Правда» (1867-1879) і (1884-1894); «Зоря» (1880-1897) – від 1891 по 1897 р. виключно редагував «Зорю» Володимир Левицький (псевдонім – Василь Лукич). Він зумів притягти до участі в «Зорі» майже всі визначніші сили літературні з України і Галичини. Отож, як справедливо зауважує І. Франко, «не диво, що се («Зоря». – С.) було перше галицьке видання, яке здобуло собі в Росії значніший круг читачів і доходило в такі закутки, де досі навіть із наслуху не знали про існування українського руху в Галичині. В тім факті треба бачити величезну заслугу Василя Лукича: «Зоря» за його редакцією уперве пробилася китайський мур, який ділив нас від ширшої української громади» [111, с. 43-44]; «Житє і Слово» (1894-1897) – редагував його Ів. Франко; «Літературно-Науковий Вістник» (1898) – видавало той місячник Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. (Про видавання тим Товариством «Записок» й інших наукових часописів була мова раніше при огляді його діяльності). *Духовні:* «Сіон Рускій» (1871); «Рускій Сіон» (1872-1885); «Душпастыръ» (1887-1894). *Господарські:* «Господаръ» (1869-1872 та 1893-1913). *Дитячі:* «Ластовка» (1869-1880) – москвофільський часопис; «Дзвінок» (1890-1914). *Гумористично-сатиричні:* «Страхопудъ» (1880-1905) – москвофільський; «Зеркало» (1882-1883, 1886); «Нове Зеркало» (1883-1885); «Комар» (1900-1916) (53). *Учительські* (подаю тут повний їх список): 1. «Дом и Школа» (1863-1864) – виходив тричі на місяць, за редакцією І. Гушалевича. 2. «Школа» (1865) – виходив двічі на місяць як прилога до часопису «Письмо до Громады», за редакцією москвофіла Северина Шеховича. 3. «Учитель» (1869-1874, 1880), за редакцією москвофіла Михайла Клемертовича. 4. «Газета Школьна» (1875-1879), двотижневик, за редакцією проф. Омеляна Партицького. Це перший український педагогічний часопис. 5. «Народна Школа» (1875), двотижневик, виходив у Коломиї, москвофільський. 6. «Школьна Часопись» (1880-

1889), двотижневик, редагував його Григорій Врецьона, учитель зразкової школи при державній учительській семінарії у Львові. Від 1882 р. часопис був органом «Руського Педагогічного Товариства». 7. «Учитель» (від 1 червня 1889 до липня 1914 р.), двотижневик, орган «Руського Педагогічного Товариства». 8. «Луна» (1907) – незалежний орган українського учительства, тижневик, за редакцією Юліана Левицького; вийшло 8 чисел. 9. «Наше Слово» (1907-1908), виходив тричі на місяць, за редакцією Павла Кирчева та Онуфрія Власійчука. 10. «Прапор» (1908-1912), спочатку двотижневик, потім десятиденник; виходив спочатку у Львові, а потім у Коломиї. 11. «Наша школа» (1909-1914) – кварталник, (1916-1918) – двомісячник. Часопис був органом Товариства учителів середніх і вищих шкіл «Учительська Громада». В рр. 1909-1912 редактором був проф. Михайло Грушевський, в 1913р. – проф. Степан Томашівський, в 1914 р. – проф. Микола Чайківський, в 1916-1918 рр. – проф. Юрій Рудницький. 12. «Український Учитель» (1911) – двотижневик, виходив від липня 1911р. в Станіславові; вийшло всього 5 чисел. 13. «Рідна Школа» – додаток до «Українського Учителя», виходив у Станіславові від липня 1911 р., вийшло всього 3 числа. 14. «Учительське Слово» (1912), місячник, професійний орган товариства «Взаємна Поміч Українського Вчительства». 15. «Нова Школа» – виходив у Дрогобичі в 1919 р. Вийшло 3 числа [41, с. 135-138].

Згадаю тут, що 1919 р. в Галичині виходило всього 50 українських часописів, майже виключно на терені ЗОУНР, в тім числі в Станіславові, тодішній її столиці, виходило 15 часописів, з них 3 – щоденники «Республіка», «Народ» і «Нове Життя» [61, с. 810], тоді як у Львові, що був обсажений поляками, виходив лише часопис «Вперед», друкований наполовину по-польському. Р. 1920 почали виходити замість «Діла», що його закрила польська військова влада на другім числі з дня 28 листопада 1918 р., «Громадська Думка», а потім «Українська Думка», але й їх незабаром закрито. Р. 1920 виходив лише угодний щоденник «Рідний Край» [56, с. 659].

Як уже згадувалося, в березні 1848 р. австрійський уряд скасував попередню цензуру, але поліція мала право конфіскувати кожне видання, коли воно загрожувало державному чи громадському ладу, однак мусила вдаватися до суду про затвердження конфіскації. В 70-х роках поліція переслідувала соціалістичні видання, особливо місячник «Громадський Друг», що його редагував Михайло Павлик. Суд затверджував конфіскації, а за одне оповідання, вміщене в «Громадськім Друзі», суд засудив М.Павлика на шість місяців в'язниці. Загально беручи, урядова

цензура не була грізна*, вдесятеро грізніша була для авторів, як свідчить, І.Франко, «громадська цензура» [111, с. 39]. Ось декілька фактів. «В перших календарях мого укладу, – пише Василь Лукич у своїх спогадах, – треба було вистерегатися містити статті авторів, які не тішилися популярністю між тодішню галицькою суспільністю, через що годі було в перших річниках містити, наприклад, твори Івана Франка з його іменем, а хіба тільки з прибраним іменем. Так, в календарі на 1882 р. помістив я вправді оповідання Івана Франка «Слимак», але автор названий там «Мирон» [69, с. 51]. Відома повість Михайла Коцюбинського «На віру» не була вміщена в часописі «Зоря» тому, що сюжет її, мовляв, такий, який у Галичині вважається неморальним, так про це редактор «Зорі» повідомив М. Коцюбинського листом з дня 17 січня 1892 р. [102, с. 295].

Розвиток української видавничої справи йшов нарівно з розвитком українського друкарства. Так, р. 1874 повстала у Львові друкарня Товариства ім. Шевченка на кошти, що надійшли від наддніпрянців, і з того часу, як пише у своїх спогадах Анатоль Вахнянин, «ми не потребували оглядатися на Ставропігію» [19, с. 128]. У Коломиї ще в 60-х роках повстала друкарня Михайла Білоуса. В 90-х роках монастир оо.василіян у Жовкві придбав власну друкарню, а 1913 р. видавнича спілка «Діло» уже розпоряджало добре вряженою власною друкарнею.

Розвиток книгарень як чинників наближення духової справи до її споживачів залишався в Галичині до 1920 р. мало помітним. Крім декількох книгарень у Львові, з яких найголовніші були в останніх роках Наукового товариства ім. Шевченка, товариства «Просвіта» та «Руського Педагогічного Товариства», були книгарні у Станіславові, Коломиї та, може, ще деінде, але в більшості випадків споживачеві книжки доводилося звертатися або до самого видавця її, або до книгарні, занадто далекої від місця осідку споживача.

Про другий важливий чинник поширення книжки – бібліотеки мова була уже раніш.

До просвітніх установ, безперечно, треба віднести також музеї.

Після 1848 р. в Галичині повстало декілька музеїв, з яких найголовніші були такі: Ставропігійський музей, Національний Музей ім. А. Шептицького, Музей «Народного Дому» та Музей Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Всі ті музеї знаходилися у Львові.

* Що урядова цензура в Австрії не була особливо грізна, може свідчити той факт, що список заборонених в Австрії москвофільських і народовецьких видань, що вийшли у світ від 1862 по 1886 рік включно – російською, українською, польською і німецькою мовами, займає в праці Ів. Левицького «Галицько-русская библиография XIX ст.» лише одну сторінку [122, с. 734].

Найстаріша українська інституція – Львівське Ставропігійське братство, що згодом перетворилося у львівський Ставропігійський Інститут, розпоряджала надзвичайно цінною збіркою рукописних грамот польських королів, східних патріархів, молдавських воєвод, а також інших стародавніх документів. Ставропігійський Музей зберігав у собі важливі актові матеріали, що стосуються історії Ставропігійського братства і його школи [112, с. 300-301].

Р. 1905 львівський митрополит Андрій Шептицький, що здавна цікавився старими іконами і склав велику збірку предметів музейного характеру власними коштами, запросив до себе д-ра Іларіона Свенціцького як музейного співробітника. Первісну назву Музею – Церковний Музей – в грудні 1909 р. змінено на Національний Музей, а 13 грудня 1913 р. відбулося свято передачі Національного музею його основником, митрополитом Андрієм Шептицьким, на власність фундації українського народу. З того часу Національний музей носить назву Національний музей ім. А. Шептицького. 30 червня 1915 р. директор Музею др. І. Свенціцький був заарештований і вивезений до Росії і тільки 1 березня 1918 р. повернувся до Львова. Р. 1920 річний оборот Національного музею виносив 123573 м. п. Того самого року персонал Музею складався з директора і п'ятох співробітників. В числі співробітників були, м. ін., Ярослав Пастернак, пізніше директор Музею Наукового товариства ім. Шевченка, Вадим Щербаківський, пізніше професор Українського вільного університету в Празі, мистці Модест Сосенко і Михайло Бойчук, пізніше професор Художньої академії в Києві [92, с. 9, 12, 13, 35-36, 69-71].

Про музеї при установах «Народного Дому» та при Науковім товаристві ім. Шевченка у Львові була уже раніш мова в зв'язку з оглядом діяльності тих установ.

Накінець, перехожу до огляду театральної справи.

Галицькі українці почали прилюдні вистави 1848 р. Розпочала їх Коломия з ініціативи тамошнього пароха о. Івана Озаркевича, діда письменниці Наталії Кобринської. І. Озаркевич, не жалуючи праці і коштів, заснував у Коломиї аматорську трупу, що в червні 1848 р. виступила з виставою комедії-опери «Дівка на виданню, або на милування нема насилування», – так звалася «Наталка-Полтавка» І. Котляревського в переробці І. Озаркевича. Ту саму комедію-оперу виставив він у Львові 26 жовтня 1848 р., саме в день закінчення засідань Собору руських учених. Як писала «Зоря Галицька» в ч. 25 за 1848 р., «комедія-опера враз з красними співами і танцями руськими дуже утішила всіх в багатьох числі зібраних гостей» [30, с. 76-79].

За прикладом Коломиї повстала аматорська трупа в Перемишлі, де першою виставою – в кінці 1848 р. – була також «Дівка на виданню» Режисером тої трупи був правник Іван Вітошинський, а музику складав до п'єс-переробок, що їх автором був І. Вітошинський, о. Михайло Вербицький, що тоді служив в канцелярії перемиської консисторії. Є відомості, що театральні вистави відбувалися в Коломиї і далі – в рр. 1849 і 1850, – при чому серед артистів особливо визначалися п. Залуцький як теноровий співак та директор трупи Ляйтнер – в комічних ролях. Між іншим, своєю грою в ролі Стефанка (Стецька) в п'єсі «Сватання, або жених навіжений» (переробка п'єси «Сватання на Гончарівці» Григорія Квітки-Основ'яненка) Ляйтнер так захопив публіку, що вона в захваті почала викликати автора. На оплески хтось вийшов, його прийняли за автора і зробили йому величезну овацію. З того пішла легенда про приїзд Г. Квітки до Коломиї. Очевидно, ті, що викликали автора, не знали, що він уже 1843 р. відійшов на той світ [2, с. 90].

До організації вистав у Львові взялися учні тамошньої духовної семінарії. Так, на м'ясяцях 1849 р. вони дали дві вистави, а саме 24 січня грали в пасторальному музеї духовної семінарії п'єсу «Жовнір-чарівник» (переробку п'єси «Москаль-чарівник» Ів. Котляревського), а 25 січня – драму «Загублена дитина» Коцебу, що її переклав з німецької мови Василь Ковальський. Крім того, 15 травня 1849 р., в річницю знесення панщини, семінаристи виставили драму О. Рудольфа Маха – «Терпен-спасен». Р. 1852 редакція «Зорі Галицької» відмічала той відрадний факт, що «наші селяне мають вже понятіє о театрах» [30, с. 84-85, 87]. Але, як свідчить І. Франко, після 1850 р. уже нема вісток про руські вистави. Причину упадку руського театру після 1850 р. треба шукати, на думку І. Франка, в тій зневірі у власні сили, в тій апатії, котра опанувала русинів в ту пору: і тяглася до самого 1860 р. [28, с. 72-73].

Р. 1861 знаний уже нам Юліан Лаврівський вмістив у «Слові» (чч. 51 і 52) статтю «Проєкт заведення руського театру у Львові», а потім підняв ту саму думку 1862 р. на засіданні виділу «Руської Бесіди», внаслідок чого виділ ухвалив утворити окремий «Виділ театральний», що мав перевести в життя думку Ю. Лаврівського. Театральний виділ виступив з закликом до громадянства про пожертви. На той заклик прихильно відгукнулося громадянство. Прислали пересічно по одному гульденіві, а то й менше. Не бракувало серед жертводавців і селян, але перевищив усіх щедротою радник крайового суду Михайло Качковський, що пожертвував на театр 240 гульд. Загалом в рр. 1863 і 1864 зібрано всього 2738 гульд. [115, с. 14, 17-18].

9 січня 1864 р. «Руська Бесіда» склала з Омеляном Бачинським

(родом з Галичини, свояк Ю. Лаврівського), що тоді мав трупу в Житомирі, умову щодо українських вистав р. 1864 у Львові та на провінції. «Руській Бесіді» вдалося перебороти деякі труднощі, з них найголовнішу – умовити гр. Скарбка, що мав привілей на всякого роду вистави у Львові аж до 1892 р., дати свою згоду на українські вистави у Львові. Отож 29 березня 1864 р. відбулося в «Народнім Домі» урочисте відкриття театру і першої вистави мелодрами «Маруся» Г.Квітки-Основ'яненка в переробці Олександра Голембйовського з музикою В.Квятковського. Свято почалося службою Божою, що її відправив крилошанин о. Михайло Куземський при участі хору семінаристів, а о 1/2 8 год. вечора, після пролога, що його написав проф. Омелян Огоновський на це свято (пролог прочитав студент семінарії Лонгін Бучацький) та державного гімну, почалася вистава в присутності намісника Галичини гр. Менедорфа та багатьох світських, духовних і військових достойників [115, с. 19-21, 24-28]. Р. 1864 трупа О. Бачинського давала вистави не лише у Львові, але й на провінції, а також в Чернівцях. Так працювала трупа і в наступних роках, даючи вистави почасти у Львові, почасти на провінції.

Театр О. Бачинського мав чисто український характер. Зі сцени віяло українським духом. В трупі було, крім О. Бачинського і його дружини Теофілі, декілька визначних артистів і артисток, як Павлин Свенціцький, Платон Сероїчковський (псевдонім – Санковський), Антін Моленцький, Теофіля Романович та ін. Репертуар складався з п'єс І.Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка («Назар Стодоля»), В. Дмитренка («Кум-мірошник») та декількох перекладних п'єс. На початку 1865 р. трупа О. Бачинського загостила до Тернополя. За спогадами Ол. Барвінського, ті «вистави викликали велике одушевлення на цілім Поділлі». Український театр «був для нас другою рідною школою українського письменства і народопису, став справді огнищем, з котрого віяло подумом щирого народнього життя і одушевлення і будило народню свідомість в руській суспільності... В театрі являлось численно не тільки духовенство руське, вельми нечисленна тоді ще світська інтелігенція і гімназіальна молодіж, але й міщанство тернопільське і селянство. Поділля пробудилося з довгого просоння до нового життя» [10, с. 63-65]. Але вже під кінець 1865 р. зазначається пониження мистецького рівня театру і в репертуарі, і щодо артистичних сил. Успіхи трупи все зменшувалися, «каса» недописувала [115 с. 31-33, 40, 48-49].

В кінці 1867 р. О. Бачинський розв'язав театр. Після дворічної перерви «Руська Бесіда» в січні 1870 р. склала умову з артистом А.Моленцьким. Трупа його давала вистави ломаною мовою, що

відштовхнуло публіку від театру, особливо молодь, перейняту гарячим українським духом [115, с. 55].

Р. 1869 почалася в «Руській Бесіді» боротьба між старорусинами і народовцями, а тереном тої боротьби став театр. В тій боротьбі перемогли народовці і тоді «Руська Бесіда» зірвала умову з А.Моленцьким і склала умову знов з О. Бачинським. Москвофіли підтримали А. Моленцького, і той заснував свій театр. Р. 1872 «Руська Бесіда» дозволила обом театрам злитися, а пізніше навіть знов віддала театр А. Моленцькому, хоч прихилити його до українства їй таки ніколи не вдалося [115, с. 64-66].

З днем 1 січня 1874 р. «Руська Бесіда» віддала театр Теофілі Романович. Трупа її мала гурт талановитих артистів і артисток, як Іван Гриневецький, Іван Біберович, Владислав Плошевський, Степан Стефурак, Іванка Біберовичева. Р. 1875 Т. Романович запросила до свого гурту Марка Кропивницького, доручивши йому режисерію оперет. Вся публіка захоплювалася грою і співом М. Кропивницького. «Не треба й казати, – пише в своїх спогадах Є. Олесницький про свої учнівські роки в тернопільській гімназії, – як дуже захоплена була ним (М.Кропивницьким. – С.) молодь. Це стояв перед нами оригінальний українець, перший, якого ми бачили, втілення української літератури й мистецтва в одній особі. Ми слухали його з запертим віддихом і старалися не поминути й одного його слова, одного звуку, а вже найбільшим щастям було для нас, як кількох з нас мало нагоду познайомитися особисто з батьком українського театру. Ми були в нього у його мешканню, і він говорив з нами широко про відносини в закордонній Україні, про літературу й мистецтво, давав нам книжки й ноти. Цих розмов і цієї стрічі з Кропивницьким я не забуду ніколи» [76, с. 119]. Але М.Кропивницький недовго пробув у трупі Т. Романович. На те склалося декілька причин: убожество сцени, репертуару, а до того й ворожнеча, що з першої хвилини зазначилася між ним і другим режисером – на драми і комедії – Левом Наторським [115, с. 71, 73]. Ось що писав потім М.Кропивницький про галицький театр: «Костюми убогі, декорації неподібні, оркестр із шістьох музик, хор з чотирьох дівчат і п'ятьох хлопців... У Тернополі і Чернівцях були путящі театральні зали; що ж до таких міст, як Кіцман, Дорогобуж, Снятин, Заліщики і інші, то там робили вистави в стайнях... Перегородять половину стани, начеплять декорації, посиплють пісочком... З одного боку за загородкою коні іржуть, а з другого артисти співають... Либонь у Снятині оркестра й не було, і в антрактах якийсь місцевий аматор грав на скрипці, здебільшого все вальси, а я пригравав йому на фісгармонії...» [62, с. 57, 59].

За признанням історика галицького українського театру Степана Чарнецького, «дирекція пані Романович становить ясніші картини в історії української сцени на галицькій Україні» [115, с. 81].

Після Т. Романович ще один рік (1881) був директором театру «Руської Бесіди» О. Бачинський, що тоді увів у репертуар вперше С.Артемівського «Запорожець за Дунаєм», Якова Кухаренка «Чорноморці», а після нього дирекцію театру обняли Ів. Біберович та Ів.Гринецький. То була найкраща доба в історії української сцени в Галичині. Репертуар поповнився як п'єсами галицьких авторів – Корнила Устияновича (трагедія «Олег Святославович» з музикою Наталя Вахнянина), Осипа Барвінського (трагедія «Павло Полуботок»), Ом.Огоновського (історичні драми «Федько Острозький» і «Гальшка Острозька»), Григорія Цеглинського (комедії «На добродійні ціли», «Шляхта ходячкова», «Лихий день» і ін.), так і наддніпрянських драматургів – М. Кропивницького, Мих. Старицького, Панаса Мирного і ін. [115, с. 95, 97-100].

Далі настали роки неолі (1892-1900), коли театр був під безпосередньою управою «Руської Бесіди». Як свідчить С. Чарнецький, «наче на фільмовій стрічці міняються адміністратори, управителі, провідники, режисери, контрольори, а у двох (недовго тривалих) випадках і підприємці. Загальний заколот, невпинні спори і сварки, взаємні обвинувачення й доноси складалися на зміст життя й діяльності дітей музи» [115, с. 114].

Р. 1900 дирекцію театру взяв на себе лікар Іван Гринецький, небіж колишнього режисера і директора Ів. Гринецького, але продержав її всього один рік, бо переконався, що з театром не дасть собі ради [115, с.121-122].

Не поліпшив справи галицького українського театру і Михайло Губчак, що директорував протягом чотирьох років (1901-1904). Характеризуючи театр за його директорування, С. Чарнецький висловлюється, що «на всьому лежало тавро дилетанства, незорієнтованості, припадковості, а в найкращому випадку – наслідування й копіювання львівського польського міського театру». А до того М. Губчак допустився декількох тактичних прогріхів як представник української народної установи. Так, «перебуваючи деякий час на зазбручанському Поділлі, казав театральній дружині в день іменин цариці співати перед виставою на естраді «Боже, царя храни», хоч переїзні закордонні трупи не були до цього обов'язані; в Надвірній витав з дружиною «многолітством» тодішнього галицького намісника гр.Пінінського, а в Любачеві перед виставою «Уріель Акости» розліпив по місті оповістки жидівською мовою (жаргоном)» [115, с. 125-127].

Тільки наступникові М. Губчака Миколі Садовському вдалося поставити український театр на правдивий шлях: «за однорічний свій побут (від 1 травня 1905 – до 1 травня 1906 р. – С.) прогнав зі сцени старий висовганий шаблон, традицію наслідування давніх своїх і чужих виконавців та вказав нашому акторові шлях і способи наблизити театр до життєвої правди, природності і краси»... [115, с. 129]. Разом з М.Садовським взяли участь в трупі Марія Заньковецька, київський артист Северин Паньківський, родом галичанин, та капельник Бойченко. Але М. Садовському, за висловом С.Чарнецького, «межі Галичини видавалися надто тісні, його зражували труднощі в тому, як добувати сали, він не міг звикнути до наших відносин» [115, с. 127, 129, 131-132].

Після М. Садовського дирекція театру перейшла до Осипа Стадника (1906-1913). При ньому опера придавила собою увесь репертуар, але все ж О. Стадник увів до репертуару чимало п'єс зі світової драматичної літератури, як наприклад, п'єси Ібсена, Ростана, Пшибишевського, Чехова («Вишневий сад») і ін. Весною 1913 р. О. Стадник відмовився від управи театру і передав її «Руській Бесіді» [115, с. 134, 135, 138, 140].

Віділ «Бесіди» звернувся до Романа Сірецького, фанатичного прихильника театру, а до того заможної людини, щоб він перебрав на себе дирекцію театру. Той згодився зі застереженням, що мистецьким керманічем і режисером театру буде Степан Чарнецький. Театр виїхав на літо на провінцію, в листопаді 1913 р. загостив до Кракова, чотири вистави дав у Чернівцях, а відтіль виїхав до Заліщик, Чорткова та Борщева, де його захопила війна і припинила його діяльність. В трупі Р.Сірецького були, м. ін., Лесь Курбас, Іван Рубчак, Катерина Рубчакова, Антоніна Осиповичева, Василь Юрчак. Репертуар театру вперше поповнився п'єсами А. Чехова («Дядько Ваня»), Володимира Винниченка («Чорна пантера і білий ведмідь»), Ів. Франка («Украдене щастя» – без цензурних купюр, влада того не запримітила, так що уже все грав «Украдене щастя» з нецензурним текстом). Р. Сірецький не жалував грошей на реквізит і гонорар артистам, а тому не диво, що за один рік доложив своїх 40000 кор. [155, с. 141-143, 146, 152-153].

Опинившись під час війни в тій частині Сх. Галичини, що була під російською окупацією, Л. Курбас з декількома артистами організував у Тернополі трупу і давав вистави в рр. 1915 і 1916, а потім перейшов до трупи М. Садовського в Києві.

Під кінець 1918 р. повстав у Тернополі «Український Театр» під дирекцією Миколи Бенцалю, що в березні 1919 р. перетворюється в культурно-освітнє товариство акторів під назвою «Новий львівський театр» [115, с. 157]. Децю пізніше повстав у Станіславові театр під

фірмою «Український Черновецький театр». Театр грав постійно в Станіславові до травня 1919 р., себто до часу, коли під проводом О.Стадника повстав державний театр ЗОУНР.

Такий був життєвий шлях галицького українського театру, що його власником і патроном була «Руська Бесіда».

Українське громадянство так і не спромоглося збудувати у Львові дім, щоб забезпечити театр власним помешканням, а не тинятись йому по різних кутках та наражатися на такі неприємності, як заборона віддавати салю в «Народнім Домі» навіть за заплачу. Правда, справу локалю для театру у Львові значною мірою було залагоджено збудуванням незадовго до війни доброї театральної і концертної зали в будинку Музичного інституту ім. Лисенка [2, с. 169]. Стан фонду на будову театру виказував на 1 липня 1920 р. суму 136411.11 кор. [115, с. 227]. Згадаю тут до речі, що «Руська Бесіда» вперше ухвалою сейму з дня 9 листопада 1866 р. дістала субвенцію для українського театру в сумі 3000 гульд. річно. Субвенція на 1913 рік уже зросла на суму 18500 кор. [175, с. 153].

Крім професійних театрів, займалися драматичним мистецтвом в Галичині також аматори. Так, р. 1898, в зв'язку з ювілеєм І.Котляревського, повстало у Львові «Драматичне Товариство ім.Котляревського». За десять років свого існування Товариство те спромоглося видати декілька п'єс, нагородити премією на конкурсах три драматичні твори та урядити ряд вистав у Львові. Товариства «Руська Бесіда», «Сокіл-Батько», «Просвіта» і ін. утворили декілька аматорських гуртків. Так, наприклад, 1909 р. у Львові було сім аматорських гуртків.

Дуже своєрідним театром був «Гуцульський театр», що його організував наддніпрянець Гнат Хоткевич. Для вистав він приготував спочатку драму Коженювського «Верховинці», а потім новий оригінальний репертуар з таких трьох творів: 1. «Гуцульський рік» – етнографічні картини життя і звичаїв гуцулів; 2. «Непросте» – фантастичні картини вірувань і забобонів гуцулів; 3. «Довбуш», драматизована легенда про героя-опришка. «Гуцульський Театр» давав вистави в різних містах Сх. Галичини, а в березні 1912 р. дав три вистави у Львові. «Гуцульський театр» хотіли бачити Прага і Москва, але скрута та світова війна стали на перешкоді здійсненню тої подорожі [115, с. 209-211].

Мимоволі напрошується порівняння історії українського театру в Галичині та Наддніпрянщині. З того порівняння, на мій погляд, можна прийти до таких висновків:

1. Особами, які плекали руський (український) театр в Галичині

довгий, час були, а спочатку навіть суто, духовні, а тому театр в Галичині довгий час мав більше-менше клерикальний характер [28, с. 63].

2. В зв'язку з тим стоїть також «язичіє» драматичних творів перших галицьких письменників, і в цьому відношенні, за признанням І.Франка, «первочини літератури не народній мові опізнилися тут (в Галичині. – С.) супротив України майже о 40 літ» [28, с. 54].

3. Руський театр в Галичині користувався матеріальною і моральною підтримкою державних чинників. Досить пригадати урочисте відкриття українського театру у Львові 29 березня 1864 р. з участю намісника гр.Менедорфа та уділення державної субвенції для українського театру. В паралелю пригадаймо, наприклад, заборону українських вистав на всьому просторі київського генерал-губернаторства, з наказу тамошнього ген.-губернатора Олександра Дронтьєва в 1883 р. І та заборона залишалася в силі протягом більше 10 років.

4. Руський театр в Галичині часто вражав слухачів ломаною мовою своїх артистів. Український театр на Наддніпрянщині був назагал вільний від того прогірху, хоч той театр довгий час був зобов'язаний ставити поруч з українськими також російські п'єси. На сторожі чистоти мови стояли там режисери. Може бути, що в Галичині згаданий прогірх тим і пояснюється, що режисюра в ній «не дописувала». За свідоцтвом С.Чарнецького, Галичина не мала до 1920 р., крім Ів. Гриневецького та Миколи Садовського, визначних, справді творчих режисерів [115, с. 235].

5. Руський театр в Галичині майже зовсім не знав цензурних утисків, тоді як історія українського театру Наддніпрянщини вщерть заповнена ними. Однак, незважаючи на цензурні утиски, український театр Наддніпрянщини розпоряджав значною кількістю п'єс своїх письменників, – п'єс, не лише вповні сценічних, але й високої художньої вартості.

Все ж галицький український театр за 55-ліття існування «Руської Бесіди» виконав велику культурну місію. «Він, – так підводить підсумок тої праці історик українського театру Дмитро Антонович, – справді об'їздив всю галицьку провінцію, заносючи світ театральної рампи до найглухіших куточків, знакомлючи їх з творами як української, так і західно-європейської, як класичної, так і модерної драматургії. Часто невибагливі глядачі провінції, особливо шкільна молодь, справді мали можливість задовольнити свою естетичну спрагу; вони з подякою і розумінням культурно-національної ваги театру підтримували український театр як дорогу і важливу українську культурну інституцію» [2, с. 169].

Поданий тут матеріал освітлює бодай у загальних рисах ті досягнення

на культурно-освітнім полі, що їх здобув український народ в Галичині від часу революції 1848 р. аж до впаду короткотривалої власної держави – Західної Облaсті Української Народної Республіки.

Наступні події – відхід в днaх 16-18 липня 1919. р. Галицької армії за Збруч та окупація цілої східної Галицької облaсті польськими військами – катастрофально відбилися на культурно-освітнім житті українського народу в Галичині. Від того часу датується новий етап в боротьбі українського народу Галичини за державність, за рідну школу і культуру.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Андрохович А.* Образки з історії шкільництва в Галичині ХVІІІ і ХІХ ст. // Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові. 1930. Т. 100.
2. *Антонович Д.* 300 років українського театру (1619-1919). Прага. 1925
3. *Баран С.* З поля національної статистики галицьких середніх шкіл // Студії з поля суспільних наук і статистики. Львів, 1910. Т. 2.
4. *Баран С.* Конфесійні і національні переміни в галицьких середніх школах в рр. 1896-1908 // Студії з поля суспільних наук і статистики. Львів. 1912. Т. 3.
5. *Баран С.* Наші середньошкільні вчителі й учні зперед 40 літ // 25-ліття Т-ва «Учительська Громада». Збірник. Львів, 1935.
6. *Баран С.* Українські професори в політиці і публіцистиці // 25-ліття Т-ва «Учительська Громада». Збірник. Львів, 1935.
7. *Барвінський Б.* Бібліотека і музеї «Народного Дому» у Львові. Львів, 1920.
8. *Барвінський Б.* Предтеча університету ім. Франца І у Львові // Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові. 1918. Т. 125.
9. *Барвінський О.* Засновання катедри історії України в львівському університеті // Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові. 1918. Т. 141-143
10. *Барвінський О.* Образки з громадянського і письменського розвитку Русинів. Львів, 1912. Ч. 1.
11. *Барвінський О.* Образки з громадянського і письменського розвитку Русинів. Львів, 1913. Ч. 2.
12. *Бартошевський І.* Педагогія руска або наука о вихованні. Львів, 1891.
13. *Беч Л.* Пласт в українській перемиській гімназії // Де срібнолентий Сян пливе. Збірник. Перемишль, 1938.
14. *Біленький Я.* Шкільні підручники для середніх шкіл // 25-ліття Т-ва «Учительська Громада». Збірник. Львів, 1939.
15. *Блюй В.* Наші листки // Де срібнолентий Сян пливе. Збірник. Перемишль, 1938.

16. *Брик І.* Початки української преси в Галичині і Львівська Ставропігія / Відбитка з «Збірника Львівської Ставропігії». Т. 1. Львів, 1921.
17. *Брик І.* Професори-просвітяни // 25-ліття Т-ва «Учительська Громада». Збірник. Львів, 1935.
18. *Брик І.* Сорок літ тому // Де срібнолентий Сян пливе. Перемишль, 1938.
19. *Вахнянин А.* Спомини з життя. Львів, 1908.
20. *Велигорський І.* Історія гімназії «Рідної школи» в Яворові // 30-и ліття гімназії «Рідної школи» в Яворові. Збірник. Яворів, 1938.
21. *Витанович І.* Згадка про тих, що словнили обов'язок крови // 25-ліття Т-ва «Учительська Громада». Збірник. Львів, 1935.
22. Відозва львівського університетського сенату // Молода Україна. Львів, 1901. Ч. 11-12.
23. Відозва Хроніка з нашого життя // Молода Україна. Львів. 1901. Ч. 1.
24. Вісти з «Краєвого Шкільного Союзу» // Наша Школа. Львів, 1912. Кн. 6.
25. *Водяний Т.* Грудка землі на невідому могилу директора Ів. Прийми // 30-ліття гімназії Рідної Школи в Яворові. Збірник. Яворів, 1938.
26. *Возняк М.* З зарання української преси в Галичині // Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові. 1912. Т. III.
27. *Возняк М.* З-за-редакційних куліс віденського «Вістника» та «Зорі Галицької». Львів, 1912. Т. 107.
28. *Возняк М.* Нескінчена друком праця Ів. Франка з історії українського театру // Річник Українського Театрального Музею. Київ, 1930. Т. 1.
29. *Возняк М.* Просвітні змагання галицьких українців в 19 віці (до 1850 р.). Львів, 1912.
30. *Возняк М.* Українські драматичні вистави в Галичині в першій полов. ХІХ ст. // Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові. 1909. Т. 87.
31. *Возняк М.* Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії. Львів, 1924.
32. *Hahn W.* Pamiętnik obchodu jubileuszowego w 250 rocznice założenia uniwersytetu w Lwowie przez króla Jana Kazimierza. Lwów, 1914.
33. Галичина, Буковина, Угорська Русь. Составлено сотрудниками журнала «Украинская Жизнь». М., 1915.
34. *Герасимович І.* На тривогу! Львів, 1929.
35. *Гнатюк В.* Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові. Львів, 1923.
36. *Гнатюк В.* Національне відродження австро-угорських українців. Відень, 1916.
37. *Гнатюк В.* Рукописні гумористичні часописи // Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові. 1925. Т. 130.
38. *Головацький Я.* Исторический очеркъ основанія галицко-русской Матиці і справозданье собору ученых и любителей народного просвѣщенія. Львовъ, 1850.
39. *Гоморак Ю.* Василь Стефаник (Спроба біографії) // Стефаник В. Твори / За ред. Ю. Гоморака. Львів, 1932.
40. *Гординський Я.* До історії культурного й політичного життя в Галичині у 60-х роках ХІХ в. // Збірник філол. секції Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові. 1907.
41. *Грицак Е.* Українські педагогічно-шкільні та вчительські часописи й журнали «Українська Школа». Львів, 1938. Ч. 7-12.
42. *Грушевський М.* Изъ польско-украинскихъ отношеній Галиціи // Освобожденіе Россіи и украинскій вопросъ. Збірник. СПб. 1907.
43. *Грушевський М.* Історія Украинскаго народа // Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ». СПб, 1914. Т. 1.
44. *Грушевський М.* Над свіжою могилою // Літературно-Науковий Вістник. Львів, 1920. 7.
45. *Грушевський М.* Невідклична справа // За український університет у Львові. Збірник. Львів, 1910.

46. *Грушевський М.* Що ж далі // Літературно-Науковий Вістник. Львів 1905 1.
47. *Дзерович Ю.* Українські коєдукаційні курси семінарійні Т-ва «Учительська Громада» у Львові // 25-ліття Т-ва «Учительська Громада». Збірник. Львів, 1935.
48. Діяльність Т-ва українських наукових викладів ім. П. Могили // Діло. 1913. Ч. 256.
49. *Дуркот М.* З юних днів, днів весни // З юних днів, днів весни. Перемишль, 1936.
50. Заява богословів в день сецесії // Молода Україна. 1901. Ч. 11-12.
51. Заява української молодіжи в день сецесії // Молода Україна. 1901. Ч. 11-12.
52. *Зипинський І.* Моя наука в перемиській гімназії // Де срібнолентий Сян пливе. Збірник. Перемишль, 1938.
53. *Ігнатієнко В.* Бібліографія української преси (1816-1916). Харків:Київ, 1930.
54. *Kadner O.* Vývoj a dnešní sonstawa školství. Díl I. Praha, 1929.
55. *Карпинець І.* Участь б. учнів перемиської гімназії в українській визвольній війні // Де срібнолентий Сян пливе. Збірник. Перемишль, 1938.
56. *Кедрин І.* Східна Галичина від І. ХІ. 1918 р. // Українська Загальна Енциклопедія. Т. 3.
57. *Кміт Ю.* 1848 рік і львівська духовна семінарія // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. 1901. Т. 40.
58. *Кміт Ю.* Причинка до історії руського духовного семінара у Львові від 1837-1851 р. // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. 1909. Т. 91.
59. *Копач І.* З історії українських шкільних книжок // 25-ліття Т-ва «Учительська Громада». Збірник. Львів, 1935.
60. *Кордуба М.* Інститут св. Миколая і Остап Макарушка // 25-ліття Т-ва «Учительська Громада». Збірник. Львів, 1935.
61. *Кревецький І.* Преса // Українська Загальна Енциклопедія». Т. 3.
62. *Кропивницький М.* За тридцять п'ять літ // Нова Громада. Київ, 1906. Ч. 9.
63. *Левецький В.* Мої вчителі // 25-ліття Т-ва «Учительська Громада». Львів, 1935.
64. *Левецький К.* Історія політичної думки галицьких українців. 1848-1917. Львів, 1926.
65. *Левецький К.* Наші професори середніх шкіл у національній праці // 25-ліття Т-ва «Учительська Громада». Львів, 1935.
66. *Лозинський М.* 40 літ діяльності «Просвіти». Львів, 1908.
67. *Лозинський М.* Українські школи в Галичині. Львів, 1906.
68. *Дуб Д.* Спогади про перемиську українську гімназію // Де срібнолентий Сян пливе. Збірник. Перемишль, 1938.
69. *Лукич Василь.* Календарі «Просвіти» мого укладу // Календарь «Просвіти» на 1928 рік. Львів, 1927.
70. Львівський «Народний Дім» в нашій посіданні // «Новинки» в часопису «Українське Слово». Львів, 1918. Ч. 24.
71. Меморіал Головного Виділу Т-ва «Учительська Громада» у Львові, внесений до Галицького Союму в справі утравізму // Наша Школа. Львів, 1909. Кн. 2.
72. Меморіал львівських українських товариств до Центрального Правильства з дня 15. IV. 1910 р. в справі засновання українського університету у Львові // Наша Школа. Львів, 1910. Кн. 2.
73. *Мудрий В.* Боротьба за огнище української культури в західних землях України. Львів, 1923.
74. *Мудрий В.* Змагання за виську школу в Галичині ХІХ-ХХ вв. // Українська Загальна Енциклопедія Т. 3.
75. *Околот І.* Вплив перемиської української державної гімназії на розвиток національної свідомости Надсянщини // Де срібнолентий Сян пливе. Перемишль, 1938.
76. *Олесницький Е.* Сторінки з мого життя. Ч. 1 (1860-1890). Львів, 1935.
77. *Осташевський О.* З історії духовного життя львівських богословів в літах 1900-1913 // Альманах українських богословів. Львів, 1914.

78. Отвертий лист учеників українських гімназій сх. Галичини до Вп. панів професорів української мови й літератури університету і середніх шкіл // Молода Україна. Львів, 1910. Ч. 10.
79. *Павлик М.* Про русько-українські народні читальні. Львів, 1887. Ч. 1.
80. *Перський С.* Популярна історія Т-ва «Просвіта». Львів, 1932.
81. Петиція Львовського ученого Общества ім. Шевченка австрійському рейхсрату обь учрежденіи самостоятельного малорусского университета во Львовѣ. // Киевская Старина, 1902. Ч. 1. (Документи).
82. *Петрик П.* З діяльності Т-ва «Просвіта» // Календар «Просвіти» на 1928 р. Львів, 1927.
83. *Петрович І.* Галичина під час російської окупації. Львів, 1915. 116 с.
84. Послідні збори «Академічної Громади» // Молода Україна. Львів, 1901. Ч. 11-12.
85. Привітні письма для української молодіжи // Молода Україна. Львів, 1901. Ч. 11-12.
86. Program wykladów w polroczu letnim 1913/14. Lwów, 1914.
87. *Р. К.* Яворівський пластовий курінь // 30-ліття Гімназії Рідної Школи в Яворові. Яворів, 1938.
88. *Ревакович Т.* З початків ширеня поезій Шевченка в Галичині // Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові. 1918. Т. 126, 127.
89. *Романчук Ю.* Т-во «Просвіта» в перших часах свого розвитку. Календарь «Просвіти» на 1928 р. Львів, 1927.
90. *Романчук Ю.* Українська Комісія для виготовлення шкільних підручників // 25-ліття Т-ва «Учительська Громада». Львів, 1935.
91. *Савченко Ф.* Справа про щорічну таємну субсидію львівському «Слову» (1875-1881) // Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові. 1929. Т. 150.
92. *Свенціцький І. (ред.)* Двадцятьп'ятьліття Національного Музею у Львові. Львів, 1931.
93. *Смаль-Стоцький С.* Немолів. Спомини. Львів, 1933.
94. Спис видань Т-ва «Просвіта» у Львові. 1868-1929. Львів, 1929.
95. *Ставничий Т.* Жмуток спогадів про дир. Івана Прийму // 30-ліття гімназії Рідної Школи в Яворові. Яворів, 1938.
96. *Степанківський В., Юркевич Л.* Весь світ в українській справі. Подія 12-го квітня 1908 р. Львів, 1908.
97. *Стефаник В.* Автобіографія // Стефаник В. Твори. За ред. Ю. Гоморака. Львів, 1932.
98. *Студинський К.* Матеріали до історії культурного життя в Галичині в 1795-1857 рр. // Українсько-руський Архив. Т. ХІІІ-ХІV. Львів, 1920.
99. *Терлецький О.* Історія «Учительської Громади» // 25-ліття Т-ва «Учительська Громада». Львів, 1935.
100. Університет // Українська Загальна Енциклопедія. Т. 3.
101. *Федорович К.* Українські школи в Галичині у світлі законів і практики. Львів, 1924. 94 с.
102. *Федун В. М.* Коцюбинський і царська цензура // Радянське літературознавство. Київ, 1940. Кн. 5-6.
103. *Филипчак І.* З історії села Лішні Саницького повіту // Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові. Львів, 1928. Т. 149.
104. З історії шкільництва на Західній Бойківщині (від 1772-1930 р.) // Літопис Бойківщини. Самбір, 1931. Ч. 1.
105. *Филипчак І.* Учительська семінарія в Самборі. Львів, 1938.
106. *Филипчак І.* Школа в Гордині. Львів, 1938.
107. *Филипчак І.* Школа в Стрільбичах. Львів, 1936.
108. *Филипчак І., Лукань Р. Ц. К.* окружна головна школа в Лаврові 1788/89-1910/11. Львів, 1936.
109. *Франко І.* Азбучна війна в Галичині в 1859 р. // Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові, 1913. Т. 115.

110. *Там само*. Т. 116.
111. *Франко І. Молода Україна*. Львів, 1910. Ч. 1.
112. *Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури*. Львів, 1910.
113. *Харамбура С. Вісім літ науки й перша матура в Яворівській гімназії «Рідної Школи» // 30-ліття Гімназії Рідної Школи в Яворові*. Збірник. Яворів, 1938.
114. *Цьорох С. Погляд на історію та виховну діяльність сс. василянок*. Львів, 1934.
115. *Чарнецький С. Нарис українського театру в Галичині*. Львів, 1934.
116. *Юцишин І. Товариство «Взаїмна Поміч Українського Вчительства» 1905-1930*. Львів, 1932.
117. *Ярема О. Великий педагог // Альманах з юних днів, днів весни*. Перемишль, 1936.
118. *Яремецький Г. З життя в духовнім семінарі // Молода Україна*. Львів, 1900. Ч. 6.
119. *Ясінчук Л. 50 літ Рідної Школи*. Львів, 1931.
120. *Ясінчук Л. Українське дошкілля*. Львів, 1936.
121. *Щурат В. На досвітку нової доби*. Львів, 1919.
122. *Левіцький І. Галицько-русская бібліографія XIX столѣтія Львовѣ*. 1895. Т. 2.

Розділ X

ІСТОРИЯ ОСВІТИ НА БУКОВИНІ

Монастирські школи і дяківки – Тривіальні школи. – Чернівецька клерикальна школа – Православний культурний фонд – Боротьба латинської і православної консисторії за контроль над православними школами – Крайовий шкільний закон з дня 29 травня 1868 р – Діяльність Юрія Федьковича як інспектора шкіл Вишницького повіту. – Діяльність Ом. Поповича на полі українського шкільництва. Підготовка учительства. – Шкільництво після світової війни. – Середнє шкільництво – Українські кафедри в Чернівецькій університеті – Культурно-освітні організації. – «Руська Бесіда» і «Руський Дім Народній» – Книжкова продукція – Діяльність проф. С. Смоль-Стоцького на культурно-освітнім полі. – Книжкова продукція – Українська преса – Читальні і бібліотеки – Український театр.*

Після монгольської навали (1240) українська земля по р. Прут (теперішня Буковина) відірвалася від Галицько-Волинської держави і перейшла під зверхність татар. Майже через сто років Буковину опанували волохи (румуні), що незабаром утворили Молдавську державу, до якої увійшла також Буковина. Р. 1514 Молдавія переходить під зверхність Туреччини, а незадовго стає звичайною турецькою провінцією, що управлялася воєводами (господарями), що їх призначали султани.

Молдавські воєводи у своїх грамотах до половини XVII ст. користувалися тільки староукраїнською мовою. Взагалі тоді українська мова була урядовою мовою.

Р. 1768 російські війська обсадили цілу Буковину. Боячись зростання Російської держави, Австрія взялася посередничати між Росією і Туреччиною про корисний для Туреччини мир, за що Австрія мала дістати від неї Буковину. 5 травня 1775 р. Туреччина і Австрія підписали згоду в справі відступлення Буковини Австрії [16, с. 671]. До часу приєднання Буковини до Австрії загальна темнота залягала цілий той край. Є відомості, що на

*Тут і далі йдеться про Чернівецький університет -- Ю. Вільчинський.

Буковині було перед тим лише декілька монастирських шкіл (у Радівцях, Путні, Сучаві). Згодом ті школи утримувалися з особнього фонду, що його заснував у XVIII ст. воєвода Григорій Гака: кожний з духовенства мав вносити щопіврічно по талярові, і та збірка надсилалася до яського митрополита.

Вищу освіту діти воєвод, бояр і магнатів діставали якщо не дома під керуванням запрошених з-за кордону учителів, то в закордонних школах, – м. ін., також в Києві та Львові.

Незможні вчилися переважно в дяківках, себто в школах, де дяки вчили дітей читати, дещо писати та співати церковних пісень.

Перший австрійський управитель Буковини генерал Сплени упорядкував згаданий уже шкільний православний фонд, наказавши духовенству надсилати грошові збірки безпосередньо радовецькому єпископові, що став владикою цілої Буковини. Радовецький єпископ Дозитей Херескул переніс свою резиденцію з Радівців до Чернівців, столиці Буковини. Наступник ген. Сплени генерал Енценберг відкрив 1783 р. дві тривіальні школи – в Чернівцях і в Сучаві – та старався різними засобами – роздачею дітям підручників, премій за добрі успіхи і т. п. – притягнути православних дітей до тих шкіл [13, с. 12, 18].

Хоча більшість населення Буковини була українська, однак австрійська влада визнала румунську мову за крайову мову. Сталося так через те, що старші українські селяни називали себе людьми «волоської віри», себто православними, а військові адміністратори сплутали релігійну ознаку з національною. Отож румунська мова стала викладовою мовою у всіх школах Буковини, і лише релігія для руських дітей викладалася в школах руською мовою.

Щоб піднести рівень освіти духовенства, австрійська влада заснувала 1786 р. в Сучаві клерикальну школу, що її 1789 р. перенесено до Чернівців. Однак освітній рівень тої школи був не дуже високий: для вступу до неї досить було мати свідоцтво про закінчення нормальної школи, і лише від 1810 р. вимагалось свідоцтво про закінчення гімназії. Р. 1818 скасовано клерикальну школу, а замість неї 1827 р. засновано в Чернівцях богословський заклад як вищу школу [6, с. 23].

Р. 1786 Буковину прилучено до Галичини як окрему округу, і від того часу аж до 1849 р. Буковина підлягала в шкільній справі усім тим законам і розпорядкам, що мали силу в Галичині. Шкільний примус незадовго скасовано, внаслідок чого багато шкіл перестало існувати. Так р. 1792 було на Буковині 32 школи, а незабаром залишилося лише 15 шкіл, а саме, німецько-румунська головна школа, 9 німецько-румунських тривіальних шкіл, 2 румунські тривіальні школи та по одній малярській і вірменській тривіальній школі [29, с. 43].

Р. 1795 Йосип II створив православний фонд з поскасованих монастирських і єпископських маєтків, що в своїй сукупності складали більше 1/5 частини всієї території Буковини. Фонд той призначався на задоволення культурних потреб православного населення Буковини [8, с. 315]. Проте українське шкільництво не поступало наперед.

Ще більше стало підупадати шкільництво з передачею 1805 р. управи народних шкіл в руки латинської консисторії, що одразу виступала на Буковині як проти українського шкільництва, так і проти православної віри. За старанням латинської консисторії усунуто в Галичині і на Буковині руську мову зі шкіл головних і майже зі всіх народних, а, крім того, змушувано православних вчителів переходити на католицизм. Якщо учитель противився тому, то латинська консисторія закривала його школу або перетворювала її на римо-католицьку [23, с. 14]. На цьому ґрунті повстала завзята боротьба між латинською і православною консисторією, що домагалася власного нагляду за православними школами. Особливо гаряче повів боротьбу з латинською консисторією чернівський владика Євген Гакман і досяг того, що р. 1850* чернівська консисторія дістала нагляд над православними школами в двох шкільних округах Буковини – радовецькій і сучавській, а чернівська округа і надалі залишалася під доглядом латинської консисторії.

Однак перехід українських шкіл під нагляд православної консисторії мало відбився на поліпшенні правного становища учительства. Підпорядкованість школи консисторії ставила учителя в підлеглість священникові, що нерідко поводився з учителем, як з попихачем. Взагалі матеріальне і правне положення учителів до часу перебрання австрійською державою шкіл у свої руки (1868) було дуже невідрадне. Учитель діставав утримання від громади, а вона нерado несла цей тягар на собі, а тому й саму школу ненавиділа цілою душею. Лише уніформа державних урядовців, що її могли носити учителі, надавала їм якусь зовнішню повагу [13, с. 53].

Рік 1848 приніс українській мові незначний приступ до народної школи: того самого року відкрито в Чернівцях педагогічний курс (препаранду) для православних учительських кандидатів, де побіч німецької і румунської мов вчили також і українську.

Від березня 1849 р. Буковина стала автономним краєм, і від того часу почався повільний розвиток народного шкільництва. Так р. 1857 було, крім чотирьох головних шкіл – дві в Чернівцях та по одній в Сучаві

*Проф. С. Смаль-Стоцький [29, с. 49] і В. Гнатюк [6, с. 14] подають 1850 р., а М. Гарас [3, с. 7] і В. Кміцикевич [15, с. 182] подають 1844 р. як дату передачі православної консисторії нагляду над православними школами.

і Сереті – ще 34 тривіальні школи. За тодішніми приписами, головна увага в школах уділялася релігії, моральному вихованню та плеканню німецької мови, а про руську мову в тих приписах зовсім не згадувалося [29, с. 54-55].

Український народ не дуже охоче посилав своїх дітей до публічних шкіл, де навчання відбувалося в чужій мові, і волів відкривати свої школи, т.зв., дяківки: там сільські дяки учили по церковних книгах – псалтирі і часослові – читати, а також церковного співу. «В тих школах повстали навіть підручники (писані) і то зовсім добрі учебники – свої руські. Тим школам завдячуємо, що в них дяки плекали руську мову в часах, коли вона не мала приюту в школах публічних» [29, с. 61].

Від часу видання основного шкільного закону з дня 29 травня 1868 р. держава перебрала керування народною освітою в свої руки, утворивши для того Крайову шкільну раду, повітові і місцеві шкільні ради.

Вже на першій своїй засіданні 10 липня 1869 р. Крайова шкільна рада призначила Осипа Юрія Федьковича шкільним інспектором на Вишницький повіт. В одному зі своїх звітів О. Федькович подав, м. ін., відомості про всі її вишницькі народні школи, що їх він обревизував у днях 7-17 липня 1871 р. Наведу тут дещо з тих відомостей.

<i>Школи</i>	<i>Число дітей, обов'язаних відвідувати школу</i>	<i>Число дітей, записаних до школи</i>	<i>Скільки було учнів у школі у день ревізії</i>
В Іспасі	186	48	15
В Банилові	182	69	29
В Вашківцях –			
в православній		59	2
в римо-католицькій	275	46	25
В Карачеві	274	114	10
В Замостю	64	24	10
В Вилавчу	178	31	12
В Луковцях	155	40	25
В Мігові	169	32	8
В Александердорфі	-	21	19
В Вишницях	-	80	40

«У Вашківцях учитель православної школи здавна хорий; школа зовсім занедбана. В Александердорфі учитель п'яниця і нездара. У Вишницях треба учителя просто нагнати, бо зовсім занедбав школу; діти забувають і се, що знають з дому» [20, с. 409-410].

З чотирьох інспекторських звітів О. Федьковича, з його звіту про повітову учительську конференцію у Вишницях (то була перша учительська конференція на Буковині) дізнаємося, що О. Федькович

обстоював народну школу і фонетичний правопис, навіть склав проект того правопису, але його проекту спротивився москвофіл проф. Іван Глібовицький, що мав дати свою оцінку проекту, з доручення Крайової шкільної ради [20, с. 403-404]. Тільки 1895 р.* заведено в народних школах, а згодом і в середніх школах Буковини фонетичний правопис, що залишиться великою заслугою д-ра Степана Смаль-Стоцького та д-ра Федора Гартнера, тодішніх професорів чернівського університету. Згадаю тут до речі, що через уведення фонетичного правопису в рукопис букваря, що його зладив О. Федькович, буквар той не дістав апробати з боку чернівської консисторії. За спогадами о. Ганицького, референтом того букваря був В. Продан: «Він був дуже твердий і відкинув буквар з причини фонетичної правописи. Він казав: – Я мав би на старі роки вчитися письма від Федьковича?!» [10, с. 184].

З перебранням державою усіх шкіл в свої руки кількість народних шкіл стала помітно зростати, причому, за браком місцевих учительських сил, довелося імпортувати їх з сусідньої Галичини. Тому що на Буковині шкільна адміністрація була значно ліберальніша, ніж в Галичині, українські учителі, звільнені там з учительських посад, діставали учительські місця на Буковині. З-поміж галицьких учителів і учительок багато прислужилися успіху народного шкільництва на Буковині Костянтин Малицька, Іван Герасимович і ін.

Про розвиток українського шкільництва на Буковині можуть свідчити такі дані: 1895/96 шк.р. було 335 шкіл, з них 131 – українських, а 1910/11шк.р. було 531 народних шкіл, з них 216 шкіл українських, де вчилася 39976 українських дітей. Українських учительських сил було 600 [26, с. 9-10].

Шкільна наука тривала 6 років з додатковим повторним курсом – ще два роки після закінчення народної школи.

Справу про викладову мову в народних школах розв'язали місцеві шкільні ради. Німецька мова була обов'язковим предметом від другого шкільного року з двома або трьома годинами на тиждень. Народні школи в містах були переважно німецькі, але з поділом німецької інспектури (1899) на три самостійні національні інспекторати (німецький, румунський і український), з приділенням їм відповідних шкіл у краю, єдина німецька школа почала перетворюватися на національні відділи [26, с. 11]. Інспекцію українських шкіл міністерство освіти поклато 1899 р. на Омеляна Поповича, що уже від 1 січня 1895 р. був помічним референтом в Крайовій шкільній раді. Р. 1906 О. Попович став крайовим інспектором

*Сєбто раніше, ніж в школах Галичини. В часописах і українських виданнях на Буковині фонетичний правопис став уживатися від 1893 р. [30, с. 66].

українських шкіл і залишався на тій посаді до 1912 р., коли вийшов на пенсію, а його наступником став директор вижницької гімназії Антін Клим.

Про заслуги О. Поповича на полі українського шкільництва можуть свідчити дані, що характеризують стан народного шкільництва на кінець 1913 р.: на 180 українських громад і 330 тисяч українського населення було 216 народних українських шкіл. До українських шкіл ходило поперх 40 тисяч дітей, а вчило їх 822 учительських шкіл. Школи були пересічно 4-класові. Отож, порівнюючи стан українського шкільництва на Буковині зі станом українського шкільництва в Галичині того самого року, доводиться констатувати, що на Буковині, по-перше, не було села без народної школи, тоді як в Галичині було таких сіл коло 500, – по-друге, на Буковині школи були, як уже згадано, пересічно 4-класові, тоді як в Галичині було багато одно або двокласових шкіл.

У народних школах Буковини довгий час уживалися ті самі підручники, що й в Галичині, але в 80-х роках появились уже підручники, що їх склали місцеві педагоги І. Глібовицький, О. Попович і ін. Перші українські підручники на Буковині появились лише в 90-х роках, а саме р. 1894 О. Попович переробив свій буквар на народну мову і фонетичний правопис та зложив читанку і граматику для народних шкіл; державне видавництво шкільних підручників тоді ж таки прийняло для видання згадані українські підручники [25, с. 47]. Виготовленню українських підручників багато прислужилося Товариство вищих шкіл ім. Г. Сковороди в Чернівцях, а видаванню самих підручників – товариство «Руська Школа» (пізніше назва – від 1908 р. – «Українська Школа»), про що докладніше говоритиму в уступі про видавничу справу на Буковині.

Учительську фахову освіту діставали кандидати спочатку на курсах препаранди, про що вже згадувалося. Курси препаранди скасовано 1871р., бо того року відкрито в Чернівцях Державну учительську семінарію, а р. 1873 – жіночі класи при ній. Викладова мова в учительській семінарії була німецька, а українська мова була лише предметом навчання (3-4 години тижнево). Р. 1911 вдалося добитися перетворення учительської семінарії на три рівнорядні національні відділи, що мали власних управителів поруч з спільним директором семінарії. Р. 1898/9 учительська семінарія в 4 хлоп'ячих класах мала 195 та в підготовчих класах 88 учнів, в 2 дівочих класах – 220 та на курсах ручних робіт – 36 дівчат. За рр. 1873-1905 апробовано всього 1617 учительських кандидатів, з них 957 хлопців і 660 дівчат. В 1904/5 шк.р. в учительській семінарії було 374 хлопців і 181 дівчат, що розподілялися за національністю так:

	русини	румуні	німці	поляки	мадяри	росіяни	
хлопці	136	136	57	43	1	1	
дівчата	55	65	38	23	-	-	[13, с. 89, 94-95].

Крім згаданої учительської семінарії, була ще приватна дівоча українська учительська семінарія, що її р. 1909 відкрило товариство «Українська Школа». Від березня 1913 р. вона набула право прилюдности. 1912/13 шк. р. приватна семінарія складалася з 2 підготовчих курсів і 4 класів. Того самого року вчилося в ній 210 дівчат. Р. 1913 був перший випуск матуранток приватної учительської семінарії, а також перший випуск матурантів і матуранток *українського відділу* державної учительської семінарії: то були перші учителі і учительки, що дістали чисто національну культуру і національне виховання [3, с. 124].

Українське учительство народних шкіл об'єднувалося спочатку спільно з учителями інших націй в крайовім учительськiм союзі «Bukowiner Lehrerverein», а від 1883 р. – в «Bukowiner Landeslehrerverein»; від 1905 р. буковинське українське народне учительство об'єдналося з галицьким українським учительством в товаристві «Взаїмна Поміч галицьких і буковинських учителів і учительок» з місцем осідку у Львові. Товариство мало на Буковині чотири філії, але вони не виявляли життя. Товариство проіснувало до часу світової війни, коли змушено було припинити свою діяльність. Крім того, було ще одне учительське товариство – «Вільна організація учителів на Буковині», що заснувалося, здається, 1908 р., а від р. 1909 почало видавати свій орган «Каменярі».

Під час світової війни народне шкільництво не могло виявляти своєї діяльності, бо Буковина переходила з рук до рук, а також не було й кому вчити. З призначенням російським Тимчасовим урядом Дмитра Дорошенка на посаду крайового комісара Галичини і Буковини українське населення Буковини почало відновляти культурно-освітні установи, але розбежене московське військо, повертаючись з фронту додому, руйнувало і нищило усе на своєму шляху.

11 листопада 1918 р. румунські війська зайняли українську частину Буковини. З приходом румунської влади на Буковину швидко поступає румунщення школи, як тому, що шкільна влада призначала румунів-учителів до українських шкіл, так і тому, що стан облоги заведений в українській частині Буковини, вніс повну деморалізацію серед українського селянського населення: двоє-троє селян, під'юджених румунських жандармом, зверталися до міністерства освіти з меморіалом, за іменем «громади» прохали міністерство завести в школі румунську

викладову мову. Отож не диво, що 1919/20 шк. р. всіх шкіл на Буковині було 508, але з них українських – лише 157, себто проти 1913/14 шк. р. було їх уже на 59 шкіл менше [26, с. 14].

Середня школа

Перша гімназія на Буковині – в Чернівцях – повстала р. 1808. У 1812 були уже всі 5 класів у тій гімназії, а через два роки пізніше заведено при ній т. зв. клас філософії. Отож від 1815 р. Буковина мала свій ліцей, що почав, за висловом С. Смаль-Стоцького, створювати свою домашню, народну інтелігенцію [29, с. 72-73]. Чернівська гімназія-ліцей була спочатку з латинською викладовою мовою, від 1848 р. – з німецькою викладовою мовою, а року 1851 введено українську мову як предмет навчання. Першим учителем української мови був Яків Воробкевич. Р.1896 відкрито також в Чернівцях другу державну німецьку гімназію, тоді ж таки при ній відкрито рівнобіжні українські класи. Кількість учнів в українських класах доходила в останній час до 400.

Року 1904 засновано німецько-українську гімназію в Кіцмані. Гімназія та згодом все більше набувала українського характеру і вже за директорування д-ра Агенора Артимовича (від 1910 р.) була суто українською. Гімназія в останній рік перед світовою війною мала біля 20 класів з 600 учнями [15, с. 186].

15 листопада 1908 р. у Вижниці відкрито першу українську гімназію на Буковині. Гімназія з року на рік зростала. У 1909/10 шк. р. Гімназія мала 6 класів по два відділи в кожному класі; учнів було 543. Під час російської окупації гімназія втратила все майно; врешті, московські війська, відступаючи з Вижниці, висадили у повітря будинок, залишилися самі стіни. У вересні 1917 р. вдалося в тій гімназії відновити науку*.

Крім чотирьох класичних гімназій були ще дві реальні гімназії, а саме, державна православна вища реальна школа в Чернівцях (відкрито її 4 вересня 1863 р.) з німецькою викладовою мовою та приватна реальна гімназія у Вашківцях. Відкриттю вашківської реальної гімназії багато прислужилися народний учитель Іван Герасимович та проф. С. Смаль-Стоцький. Перший об'їхав сусідні з Вашківцями громади, щоб притягнути їх до участі через своїх представників у спеціальнім комітеті, що мав клопотання про заснування гімназії, та написав пропагандивну брошуру «Не лишаймося позаду калмуків» в справі заснування вашківської гімназії. А другий, що був тоді послом з вашківської округи, зайнявся клопотанням перед урядовими чинниками. 8 вересня 1912 р. відбулося урочисте відкриття вашківської реальної гімназії. Наступного року вона

*У жовтні 1921 р. румуни розв'язали вижницьку гімназію, мовляв, через те, що її не внесено в державний бюджет [19, с. 242].

здобула право прилюдності і взагалі розвивалася добре, навіть під час війни, оскільки на те дозволяли обставини [3, с. 140-144].

З кінцем 1913 р. у всіх українських середніх школах училося кругло 1800 українських дітей, а уділяло їм науку понад 70 учителів-українців [25, с. 65].

Дівочих середніх українських шкіл на Буковині не було. Правда, від 1919 р. була в Чернівцях приватна дівоча гімназія проф. Степана Коралевича, де вчили деяких предметів по-українському, але й та гімназія згодом підпала ліквідації, хоч власник гімназії був, за висловом В.Сімовича, більш, ніж ультралояльним до румунської влади [26, с. 30].

Як уже згадувалося, українську мову вперше заведено 1851 р. у першій чернівській гімназії. Зрозуміла річ, українська мова була спочатку мішаниною народної і церковнослов'янської мови, а дехто старався, як напр., проф. Іван Глібовицький, учити й московською мовою. Як зауважує С. Смаль-Стоцький, «не можна тут винуватити учителів руської мови за те, що вони не вміли жити сеї науки. Відки ж мали вони знати, що і як учити? Вони ж самі щойно вчилися. Вони ж були синами свого часу, а час той був такий, що почуття народного у русинів ще не було» [29, с. 116-117].

Велику прислугу в підготовці відповідних учителів української мови зробили як проф. С. Смаль-Стоцький, що займав катедру української мови і літератури на чернівськім університеті від 1883 р., так і «Товариство учителів вищих шкіл ім. Г. Сковороди», що на своїх зборах багато уваги присвячувало обговоренню питань про методіку української мови, про виготовлення підручників української мови, про правопис, чистоту мови, про шкідливість утраквізму і т. п.

Серед українських учнів першої чернівської гімназії був таємний гурток «Согласіє», заснований 29 жовтня 1870 р. То був московфільський гурток, що його підпирав російський консул. Проіснував той гурток до кінця 1877 р. Р. 1871 повстав там само інший гурток під назвою «Братній союз» з напрямом більш народним. Гурток той згодом видавав літографований часопис «Зозуля» [29, с. 143. 3, с. 11].

Українські учителі середніх, фахових і вищих шкіл, а також учительських семінарій гуртувалися в Товаристві учителів вищих шкіл ім. Г. Сковороди в Чернівцях. Перші загальні збори Товариства відбулися 12 лютого 1908 р. Діяльність Товариства виявилася, крім опрацювання різних викладів на педагогічні теми, у виготовленні підручників для народних і середніх шкіл, в уділенні лекторських сил для «Народнього Університету» в Чернівцях. Товариство було в тіснім контакті з братнім товариством «Учительська Громада» у Львові, а також підпирало його

орган «Наша школа» своїми статтями і грішми [14, с. 52-54]. В останніх роках перед світовою війною діяльність Товариства занепала.

Після прилучення Буковини до Румунії найшвидше зрумонцено кіцманську і вижницьку гімназії, а, накінець, і т. зв. українську гімназію (другу державну) в Чернівцях [18, с. 191].

Щодо професійної освіти – перед світовою війною було на Буковині чотири фахові українські школи, а саме, нижча сільськогосподарська школа в Кіцмані, кошикарська школа в Сторожиці, ткацька в Чернівцях і школа гуцульської різьби – у Вижниці. Р. 1911 в промислових школах тих вчилася 153 русинів [2, с. 178].

Накінець, щодо вищих шкіл на Буковині – до часу утворення університету в Чернівцях була лише одна вища школа – богословський заклад (заснов. 1827), де викладова мова була спочатку латинська і німецька, а потім також румунська. Богословський заклад існував аж до утворення Чернівського університету (1875 р.), а з його утворенням перейшов до складу університету як теологічний факультет, з німецькою і румунською викладовою мовою. Тільки після довгої боротьби українці здобули 1898 р. на теологічному факультеті дві українські кафедри, а саме, кафедру церковнослов'янської мови та кафедру гомілетики. На двох інших факультетах університету – філософічним і правничим – викладова мова була німецька, лише на філософічному факультеті була одна кафедра з українською викладовою мовою, а саме – кафедра української мови і літератури. Першим професором по тій кафедрі був Гнат Онишкевич, а після нього С. Смаль-Стоцький. Крім того, в руках українців були на філософічному факультеті ще дві кафедри з німецькою викладовою мовою, а саме кафедра славістики та кафедра історії Східної Європи [26, с. 32].

Студенти-українці гуртувалися в різних організаціях. Товариство «Союз» організувалося в перший рік існування Чернівського університету. Цікаво, що уже на загальних зборах 1877 р. виникла суперечка, чи писати «вкладки» чи «внос», «праця» чи «труд»... З р. 1879 помічається оживлення діяльності «Союзу» завдяки тому, що його очолював Степан Смаль-Стоцький, – збори обирали його головою «Союзу» раз-по-раз протягом чотирьох років. Тоді вперше студенти нав'язують зносини з селом. Р. 1883 С. Смаль-Стоцький перестав бути головою, і «Союз» занепадає. В рр. 1891-1894 знов оживилася діяльність «Союзу» – на цей раз завдяки Олександрові Колесі: з його ініціативи при «Союзі» повстав науковий кружок, де студенти реферували статті з перечитаних книг, а пізніше виступали з самостійними відчитами. В «Союзі» головну роль відігравали галичани, а молодіж з буковинських гімназій – майже

вся – йшла до товариства «Карпат», що його засновано замість розв'язаної урядом «кацапської» «Буковини». 31 серпня 1901 р. утворилося товариство «Молода Україна» на взірець львівської «Академічної Громади», а 27 жовтня 1902 р. «Союз» і «Молода Україна» з'єдналися в товаристві «Січ». Р. 1903 частина членів «Січі» відкололася і відновила «Союз», але в спеціально студентських справах «Січ» і «Союз» йшли уже разом. Щодо товариства «Карпати» – воно, за свідощвом В. Сімовича, ледве животіло, «дякуючи тільки студентам – ренегатам з Галичини» [28, с. 503, 507, 512, 523, 524, 527-528]. Студенти-богослови мали своє товариство «Православна Академія». Пізніше повстали товариства «Запорожжя» та «Чорноморе». Кількість студентів-українців у Чернівському університеті перед світовою війною дійшла до небувалої доти височини – 280 осіб.

Після світової війни Чернівський університет було негайно зрумонцено, але деякий час номінально залишалася кафедра української мови і літератури. За виїздом проф. С. Смаль-Стоцького за кордон, іспити з тих двох предметів провадив проф. Євген Козак, але 1920 р. кафедру української мови і літератури перемінено на кафедру модерних слов'янських літератур [26, с. 32].

Позашкільна освіта

Культурно-освітній рух, що повстав у багатьох країнах в зв'язку з революцією 1848 р., майже зовсім не зачіпив Буковину. Коли на засіданні Головної руської ради у Львові 4/16 листопада 1848 р. Антін Павенцький запитав, «чи Рада коли уймалася за русинами нашими на Буковині? Чи схоче ся тепер уймити?», то голова Куземський відповів: «Русини на Буковині до насъ ся не удавали. Мы їхъ потребъ не знаемъ. На наши одозвы, котрисьмо второкъ до нихъ послали, намъ не одповѣли, зъ того гадалисьмо, що они не хочуть съ нами ся зносити. Русини на Угорщинѣ одозвалися сами до насъ, а русини на Буковинѣ и на наши одозвы не одповѣли, а понеже Буковина въ политическомъ взглядѣ окромѣшне коронне становить панство, не можемо и не хочемо ся имъ натручувати». На тому і кінчилася справа [22, с. 130].

Початок культурно-освітнього руху серед буковинських русинів зв'язується з заснуванням у Чернівцях товариства «Руська Бесіда»*. Перші збори того Товариства відбулися 26 січня 1869 р. Від самого початку своєї діяльності «Руська бесіда» підпала під вплив москвофільських поглядів, що їх поширювали видання галицького «Общества им. Качковського» та галицького громадського діяча о. Івана Наумовича.

*Ініціатором товариства «Руська Бесіда» вважається чернівський владика Євген Гакман. бо він перший підняв гасло про об'єднання буковинських русинів, правда, в своїх інтересах.

Тодішній напрям «Руської Бесіди» може характеризувати, м. ін., такий факт: коли 1877 р. М. Драгоманов надіслав у дар Товариству декілька українських книжок, то управа Товариства ухвалила знищити книги «яко неотвітні для поміщення в бібліотеці Общества» [17, с. 20].

Товариство «Руська Бесіда», за своїм першим статутом, було звичайним клубом, де сходилися члени для бесіди і читання часописів в читальні Товариства. Уже з перших днів свого існування «Руська Бесіда» відчула потребу власної домівки, але думка про будову власного дому набрала конкретної форми щойно 1875 р. під час свята з нагоди відкриття Чернівського університету, а саме на «зборах русинів», де були присутні і гості з Галичини, ухвалено заснувати спеціальне товариство для реалізації тої думки. Так з рамени «Руської Бесіди» повстало товариство «Руський дім Народний» у Чернівцях (статут його затверджено лише 22 січня 1884 р. Немало уваги уділяли члени «Руської Бесіди» під час своїх сходів різним політичним справам, але незабаром визнали доцільнішим утворити для того спеціальну організацію. Так повстало 1870 р. політичне товариство «Руська Рада».

Р. 1876 москвофіли заложили були в Чернівцях «Товариство для розширення общеплезныхъ знаній mezi народомъ на Буковинѣ». Перші загальні збори того Товариства відбулися 6/18 квітня 1877 р., але обранням виділу в кількості 18 членів і заступників обмежилася вся діяльність того Товариства [22, с. 159-160]. Отож ні «Руська Бесіда», ні мертвнонароджене «Товариство для розширення общеплезныхъ знаній» не спричинилися до поширення просвіти серед народу в 70-х роках: всі ті читальні і позичкові каси, що повстали того часу на Буковині, завдячують своїм повстанням ініціативі окремих осіб чи сільських громад. Так, тоді повстало на Буковині 8 читалень, а саме: в Берегометі (1873), Суховерхові (1874), Валяві (1875), Банилові Руськім (1875), Віклі (1875), Дихтинцях (1876), Барбівцях (1876) і Мишківцях (1876). Найкраща читальня була берегометська. Вона містилася в домі ініціатора – місцевого господаря Онуфрія Купчанка. До читальні мало не щовечора сходилися молоді й старі, читали собі книжки і газети та обговорювали всякі справи. Якщо не було нової газети ані над чим робити, то О. Купченко грав на скрипці пісні та так журливо, що всі плакали. Він же подав думку заложити в Берегометі позичкову касу, що в ній в кінці 1875 р. було вже поверх 600 зл р. Всі 8 читалень були громадські, не зв'язані з церквою. Тільки в Банилові Руськім ініціатива відкриття читальні належала церковному братству спільно з війтом і дяком [22, с. 130-133].

Року 1878 приїхав зі Львова до Чернівців С. Смаль-Стоцький, щоб вступити до Чернівського університету, і негайно увійшов у життя двох

тамошніх товариств – «Руської Бесіди» і студентської громади «Союз». За спогадами С. Смаль-Стоцького, «оба товариства були «тверді», не вірили у власні сили темного тоді народу, а зміни своєї і народної долі очікували від «руського царя»... як давній бурсак, знав я добре, що до серця людського найліпший ключ – це пісня. В «Союзі» склав я і добре вивчив хор, і «Союз» почав співати. Співав добре, добрі були голоси. У Чернівцях і поза Чернівцями на концертах і забавах, скрізь залунала гарна українська пісня, всюди чарувала своїх і чужих, гуртувала і єднала своїх до купи» [30, с. 62-63]. Через декілька років «тверді члени» «Руської Бесіди», внаслідок діяльності невеличкого гуртка ідейної молоді, змушені були покинути «Руську Бесіду», так що р. 1884 керування тим Товариством дісталось в руки прихильників української мови та праці над розбудженням народу зі сну.

Від 1 травня 1888 р. «Руська Бесіда» перестала бути касиновим товариством, бо повним статутом покладалися на нього виключно культурно-освітні завдання. Але уже перед тим «Руська Бесіда» почала видавати часопис «Буковина» – два рази на місяць (від 1 січня 1885р.), приступила до організації читалень і видавання популярних книг для народу, займалася обговоренням шкільних справ, утворивши для того спочатку шкільну секцію, а згодом повстало в Чернівцях товариство «Руська Школа», що мала взяти до своєї опіки руське шкільництво. Перші загальні збори товариства «Руська Школа» відбулися 30 серпня 1887 р. під головуванням проф. С. Смаль-Стоцького, що був на тих зборах обраний на голову Товариства і очолював його до 28 лютого 1895 р. «Руська Школа» увесь час клопоталася перед правительством про відкриття при німецьких гімназіях рівнобжних українських клас, про відкриття дівочої учительської семінарії в Чернівцях і т. п. Згадаю також, що «Руська Бесіда», з ініціативи проф. С. Смаль-Стоцького, заснувала 1910 р. «Народній Університет» в Чернівцях, власне курси для вищої освіти селян. Таких курсів відбулося тричі. – вони створили численний кадр піонерів освіти по селах. «Ще й сьогодні скрізь по наших селах на Буковині, – як писав 1935 р. один з видатних тамошніх культурно-освітніх діячів, – згадують добрим словом ту славну чернівецьку школу» [14, с. 54].

Перед самою війною 1914 р. «Руська Бесіда» налічувала в самих Чернівцях 908 членів, мала 8 філій, 150 читалень, де було біля 13000 членів [27, с. 225].

Взагалі «Руська Бесіда», за висловом проф. С. Смаль-Стоцького, «в тяжких часах була одиноким заступником культурних інтересів Русі Буковинської перед властями» [29, с. 268].

Згадане уже товариство «Руський Дім Народний» також немало

прислужилося культурно-освітній справі. Від 1 травня 1888 р. у власнім будинку «Народного Дому» розташувалися усі українські організації міста Чернівців. Згодом – від 1 вересня 1897 р. – примістилася там і хлоп'яча бурса, а р. 1906 «Народний Дім» збудував спеціальний дім для хлоп'ячої бурси з наданням їй імені Осипа Федьковича. Бурса була призначена на 250-300 вихованців. Багато з них знаходило приміщення в бурсі з маленькою доплатою або навіть зовсім безплатно. «Народний Дім» відкрив у себе читальню, улаштував вистави і вечірки, спільно з іншими товариствами організовував щорічно свята в пам'ять Шевченка, Шашкевича і Федьковича. Під час світової війни будинки «Народного Дому» підпали реквізиції для військових потреб. А коли розпалася австро-угорська держава, «Народний Дім» знов став центром українського руху на Буковині. В «Народнім Домі» відбулися історичні збори всенародного віча 3 листопада 1918 р., що висловилися за злуку усіх українських земель в одну самостійну незалежну державу і вибрали Українську національну раду, що 6 листопада 1918 р. видала «Універсал до буковинського народу» [12, с. 47, 51, 55].

Крім згаданих уже товариств, з рамени «Руської Бесіди» повстало ще декілька товариств, напр., «Руське драматично-літературне Товариство» (1884), що 1905 р. перетворилося в товариство «Буковинський Боян».

З числа інших організацій згадаю тут головніші: «Історичне Товариство ім. Г. Сковороди» (1902), «Жіноча Громада» (1906), «Українська Громада» (1909), «Буковинський Народний Театр» (1905), «Союз Січей» з 112 «Січами» на провінції, «Селянська Каса» (1902), що об'єднувала 166 райфайземських кас по селах [4, с. 834].

Про розвиток громадського життя на Буковині може свідчити уже той факт, що заклик до українського громадянства про «Велике національне свято пам'яті Тараса Шевченка» на Зелених святах 1914 р. в Чернівцях підписало 20 чернівських українських товариств, а всіх українських товариств на Буковині 1914 р. було 590 [3, с. 98]. На жаль, багато енергії витрачали українські організації, переважно центральні, на внутрішню боротьбу між галичанами і буковинцями, внаслідок чого відчувалося повне розбиття національних сил напередодні світової війни [1, с. 102].

Початок друкарства на Буковині можна віднести до 30-х років XVII ст., коли український друкар Тимофій Вербицький з помічниками виїхав з Києва на Буковину на заклик молдавського воєводи Матвія Басараба, і там, в Довгій Полі (Кимполунті), за допомогою київського митрополита Петра Могили відкрив друкарню. Київські друкарі видрукували в Довгій Полі «Требник», що вийшов у світ 30 червня 1635 р. [21, с. 364-365].

Українські видання і часописи, що виходили в пізніших роках на Буковині, друкувалися в чужих друкарнях лише 1896 р. повстала в Чернівцях друкарня товариства «Руська Рада».

Книжкова продукція на Буковині була досить помітна, особливо багато видано там книжок і брошур науково-популярного характеру, – напр., різні серії «Бібліотек»: «Бібліотека для молодьжи» Ом. Поповича (в рр. 1885-1894), «Бібліотека для молодіжжі» В. Сімовича (в рр. 1906-1914), «Світова Бібліотека» Л. Когути (в рр. 1908-1909), «Народна Бібліотека» Л. Когути (в рр. 1910-1911), «Наука і Розвага» Л. Когути (в рр. 1901-1904), «Крайцарова Бібліотека» Іл. Карбулицького і ін.

Виданню українських підручників багато прислужилося товариство «Руська (Українська) Школа». Так воно видало «Український Букварець» Ілярія Карбулицького, «Латинські вправи» і «Словарець до Цезаря» Юліана Кобилянського, «Читанку для I і II класи гімназіальної» Ревлюка, «Читанку для II класи гімназіальної» С. Шпойнарівського, «Образки з життя природи» Івана Синюка, «Географію» і «Картини з всесвітньої історії» д-ра Мирона Кордуби, «Основи хемії» д-ра Романа Цегельського; «Збірку шкільних співанок» Миколи Гараса, «Науку читання й писання в I шкільнім році» Ом. Поповича [3, с. 46, 147].

Досить численна була також українська преса на Буковині. Перші часописи, якщо не забувати урядових, були москвофільського напрямку, – «Буковинская Зоря» (1870), «Родимый листок» (1879-1882). Перший український часопис «Буковина» почав виходити від 1 січня 1885 р. в Чернівцях, за офіційною редакцією О. Федьковича, а фактичним редактором був О. Маковей. Спочатку «Буковина» виходила два рази на місяць, від 1892 р. щотижня, в рр. 1898-1909 – три рази на тиждень, а в рр. 1896-1897 та від 1910 р. – щодня «Буковина» виходила і в час війни до 1916 р. включно, але уже у Відні, за редакцією О. Поповича. В числі буковинських українських часописів були і партійні (радикальної партії – «Народня Справа» в рр. 1907-1910, «Громадянин» в рр. 1909-1911; соціал-демократичної партії – «Земля і Воля» в 1906 в Чернівцях, а в рр. 1907-1913 у Львові, «Боротьба» в р. 1907, «Борба» в рр. 1908-1914), а також професійні (дяківські – «Ранок» в рр. 1909-1911, «Дяківські Відомости» в рр. 1910-1911, для залізничників – «Залізничник» в 1910р.). У рр. 1894-1896 виходив дитячий журнал «Ластівка», за редакцією О. Поповича [11].

Окремо згадаю тут про учительські часописи, що виходили на Буковині. Перший журнал «Руська Школа» (вид. товариства «Руська Бесіда») вийшов усього в числі двох випусків (1888 і 1891), за редакцією проф. С. Смаль-Стоцького. Другий випуск видано фонетичним

правописом. У двох випусках вміщено, м. ін., такі статті: проф. С. Смаль-Стоцького «Нова руська школа»; його і проф. Ф. Гартнера «Про плян науки руської мови в гімназіях»; Ів. Франка – «Задачі і методи історії літератури»; М. Драгоманова – «Слов'янські перекази про пожертвування власної дитини»; О. Поповича – «Справа управління руської правописи», Л. Галицького – «Ціль цілого виховання молоді є отвертий і чесний характер». Журнал «Руська Школа» перестав виходити тому, що українське учительство і інтелігенція байдуже поставилися до журналу: зголосилися тільки 55 передплатників [3, с. 55]. Другий учительський журнал «Промінь» вийшов з ініціативи молодих ідейних українських учителів. Редактором «Променя» був народний учитель у Вашківцях над Черемошем Ів. Герасимович. Перше число «Променя» вийшло 1 січня 1904 р., але одразу підпало конфіскації. Замість того числа редакція випустила подвійне 1-2 ч. з датою 15 січня 1904 р. Конфіскація першого числа «Променя» спричинилася до його популяризації в учительських колах Буковини і Галичини. Ів. Герасимович на сторінках «Променя» підняв питання про потребу становой учительської організації. Питання те зустріло підтримку серед буковинських і галицьких учителів, внаслідок чого 1905 р. повстало товариство «Взаїмна Поміч галицьких і буковинських учителів і учительок» з осідком у Львові. У «Промені» співробітничали учителі не лише з Буковини і Галичини, але з Закарпаття, Наддністрянської України та українських колоній в Америці [5, с. 237]. «Промінь» перестав виходити на 16 ч. 1907 р. з тієї причини, що шкільна влада на домагання місцевого діда перенесла з Вашковець учителя-редактора Ів. Герасимовича до іншої школи в глухому кутку [32, с. 52]. Третій учительський журнал «Каменярі» був органом товариства «Вільна організація українського учительства на Буковині»; виходив він в рр. 1908-1914 за редакцією О. Іваницького та Іл. Карбулицького [7, с. 137].

Завдяки тому, що цензурні умови на Буковині були ліпші, ніж у Галичині та на Закарпатті, не кажучи вже про Наддніпрянську Україну за царських часів, в Чернівцях друкувалися революційні часописи наддніпрянських українців – «Гасло» (у рр. 1902-1903) і «Селянин» (у рр. 1903-1905). Обидва часописи мали поширення не тільки в російській Україні, куди їх нелегально перепакувалося, але й на Буковині та в Галичині*.

Народний театр

Від 80-х рр. XIX ст. появилися на Буковині аматорські вистави, що їх

уряджували для інтелігенції і простолюду студентські організації «Союз» і «Січ», а також «Буковинський Боян» й інші організації та гуртки. Про аматорські вистави того часу знаходимо коротку згадку в спогадах С. Смаль-Стоцького: «І театр аматорський вдалося скласти (в 80-х рр. – С.) і ми грали, між іншим, і «Наталку-Полтавку» і «Шельменка наймита» [30, с. 63]. У рр. 1900-1903 товариство «Зоря» (українських ремісників) уряджувало аматорські вистави під режисурою Івана Захарка, колишнього актора українсько-польського театру в Кракові. Р. 1904 Ів. Захарко вніс до уряду прохання про концесію на український театр. Довго довелося йому ждати на концесію, але все ж заходами проф. С. Смаль-Стоцького кінець кінцем дістав її. 4 квітня 1906 р. відбувся в великій залі «Музичного Товариства» в Чернівцях перший спектакль Буковинського народного театру. Грали драматичну картину Бораковського «Не судилось». У тім самім році виставляли ще «Наталку-Полтавку», «Сватання на Гончарівці» тощо. Р. 1907 театр дав 11 вистав у Чернівцях, у Вижниці, Глибоці, Садагурі і Вашківцях [31, с. 211-214]. Після війни зорганізувався окремий Український театр під проводом колишніх артистів Львівського театру [4, с. 832].

Згадаю тут до речі, що львівські українські трупи не раз давали свої вистави на Буковині. Між іншим, 1875 р. виступала трупа Теофілі Романович з участю Марка Кропивницького в Чернівцях і Кіцмені, а на початку 1914р. – трупа за дирекцією Романа Сірецького виступала в Чернівцях. У числі артистів тої трупи був м. ін. Лесь Курбас [31, с. 72, 152].

Отож, як бачимо, усі здобутки на полі української шкільної та позашкільної освіти на Буковині вибирала українська поступова інтелігенція, що об'єдналася навколо «Руської (Української) Бесіди» та її дочірніх товариств. Культурно-національне життя буковинських українців, як справедливо зауважив проф. М. Грушевецький, розвивалося від 60-х років минулого століття в тісному зв'язку і суголосності з національним рухом цілої України [9, с. 359].

Світова війна і пізніші події зруйнували та покалічили багато з попередніх надбань українського народу Буковини, але все-таки не зламали вони того духу, що його винесли тисячі української молоді з українських шкіл, з бурси «Народного Дому», з «Народного Університету» та інших установ позашкільної освіти, понесли і несуть його до найтемніших кутків Зеленої Буковини.

*Др. Є. Пеленський вказує у своїй статті «Українська преса до світової війни» що часопис «Гасло» «виходив для наддніпрянців» [24, с. 55], але не згадує, що той часопис ширився на Буковині та в Галичині.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Верниволя В.* Буковина в українських змаганнях // Альманах «Нового Часу» на рік 1938. Львів, 1937.
2. *Галичина.* Буковина, Угорська Русь // Задруга. М., 1915.
3. *Гарас М.* Ілюстрована історія Товариства «Українська Школа» в Чернауць 1887-1937. Чернауць, 1937.
4. *Гарас М.* Буковина // Українська загальна енциклопедія. Львів, Станиславів, Коломия, 1935. Т. 3.
5. *Герасимович І.* Як повстав «Промінь» і що зробив? // Учительське слово. Львів, 1937. Ч. 8.
6. *Гнатюк В.* Національне відродження австро-угорських українців. Відень, 1916.
7. *Грицак Е.* Українські педагогічно-шкільні та вчительські часописи й журнали // Українська школа. Львів, 1938. Ч. 7-12.
8. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. Київ, Відень, 1921.
9. *Грушевський М.* Історія українського народу // Украинский народъ въ его прошломъ и настоящемъ. Петербургъ, 1914. Т. 1.
10. *Заклинський Р.* За слідами Федьковича // Літературно-Науковий Вістник. Львів, 1905. 12.
11. *Ігнатенко В.* Бібліографія української преси 1816-1916. Харків, Київ, 1930.
12. Ілюстрована хроніка Товариства «Український Народній Дім» у Чернівцях 1884-1934. Чернівці, 1934.
13. *Карбулицький І.* Розвій народного шкільництва на Буковині. Вашківці, 1905.
14. *Кміцикевич В.* Товариство учителів вищих шкіл ім. Гр. Сковороди в Чернівцях // 25-ліття Товариства «Учительська Громада». Львів, 1935.
15. *Кміцикевич В.* Українська середня школа // 25-ліття Товариства «Учительська Громада». Львів, 1935.
16. *Кардуба М.* Буковина до 1848 р. // Українська Загальна Енциклопедія. Т. 3.
17. *Костащук В.* Громадське й культурне життя Буковини від 1848 р. до 1914 р. // Україна. Київ, 1926. Кн. 26.
18. *Лакуста С.* Доля українських середніх шкіл в Румунії // 25-ліття Товариства «Учительська Громада». Львів, 1935.
19. *Лакуста С.* У двадцятьп'ятиліття заснування вижницької гімназії // 25-ліття Товариства «Учительська Громада». Львів, 1935.
20. *Маковей О.* Життєпис Осипа Юрія Федьковича. Львів, 19... 519 с.
21. *Оаїєнко І.* Історія українського друкарства. Львів, 1925. Т. 1.
22. *Павлик М.* Про русько-українські народні читальні. Львів, 1887.
23. *Павлик О.* Буковина до 1848 р. // Україна. Київ, 1928. Кн. 26.
24. *Пеленський Е. Ю.* Українська преса до світової війни // Альманах. «Нового часу» на 1938 р. Львів, 1937.
25. *Попович О.* Відродження Буковини. Львів, 1933.
26. *Сімович В.* Українське шкільництво на Буковині // Праці Українського Педагогічного Товариства в Празі. Прага, 1932. Т. 1.
27. *Сімович В.* «Просвіта», «Руська Бесіда» на Буковині // Перський С. Популярна Історія Товариства «Просвіта». Львів, 1932.
28. *Сімович В.* Розвиток студентського життя в пам'ять 40 роковин основи Товариства «Січ» у Відні. Львів, 1908.
29. *Смаль-Стоцький С.* Буковинська Русь. Чернівці, 1897.
30. *Смаль-Стоцький С.* Як будився зі сну український народ на Буковині // Календар товариства «Просвіта» на 1938 р. Львів, 1937.
31. *Чарнецький С.* Нарис історії українського театру в Галичині. Львів, 1934.
32. *Юцишин І.* (ред.) Товариство «Взаїмна Поміч Українського Вчителства» 1905-1930. Львів, 1932.

Розділ XI

ІСТОРІЯ ОСВІТИ НА ЗАКАРПАТТІ

Українська колонізація за Карпатами. – Монастирські школи. – Церковні школи. – Дяківки. – Мукачівська духовна семінарія. – Діяльність єпископів Осипа де-Камеліса, Мануїла Ольшевського та Андрія Бачинського на полі народного шкільництва. – Закарпато-руські учені. – Мадярський шкільний закон 1868 р. та шкільний мовний закон 1879 р. – «Апонієв» закон 1907 р. – Шкільництво на Підкарпатській Русі в рр. 1919-1920. – Видавнича і друкарська справа. – Культурно-освітні організації та їхня діяльність на полі позашкільної освіти.

Початки української колонізації за Карпатами, треба класти, як вказує акад. М. Грушевський, на VII-VIII ст. На його думку, можна припускати, що закарпатські землі в X ст. були залежні від Київської держави, а пізніше вони увійшли в залежність від угорських королів, зберігаючи однак і надалі тісні зв'язки з сусідніми галицькими землями на другий бік Карпат [XII, 487].

Галицькі князі, як відомо, не раз пробували загорнути собі закарпатські землі, користуючи з замішань на Угорщині. Є підстави думати, що галицький князь Лев якийсь час володів Угорською Руссю, бо в одному документі надзупан бережського комітету називає себе його урядником [14, с. 127].

Тому що в Угорській Русі мадярська народність була керівничою, а українська – підвладною, вище урядництво і земельні маєності були в руках мадяр, а українське населення складалося переважно з обездоленого селянства та темного і також закріпощеного сільського духовенства.

Після того, як литовський князь Витовт здобув Поділля, подільський князь Федір Коріятович забрався на Угорщину, де від короля дістав Мукачів і володів ним до своєї смерті (1414 р.), справляючи часами також уряд березського надзупана, але при тому

не покидав свого титулу «князя подільського» [13, с. 172].

До часу заведення унії на Угорській Русі українське духовенство стояло під зверхністю перемиських владик. З Галичини та інших українських земель діставалися на Угорську Русь богослужбові рукописні і друковані книги та інші літературні твори, про що свідчать описи стародавніх літературних пам'яток, що їх знайдено дотепер на Угорській Русі.

Для підготовки сільського духовенства існували на Угорській Русі з давніх часів монастирські школи, а саме при монастирі св. Миколая в Мукачеві та при монастирі св. Михайла в Грушеві*. Але більшість священницьких кандидатів навчались грамоти і набували примітивних необхідних відомостей в справі богослужбних відправ від своїх батьків. «З такою нескладною освітою бажаючи одержати присвячення на священника їхали до єпископської резиденції, де звичайно і отримували таке присвячення після того, як вносили за присвячення до скарбниці єпископської відповідну суму грошей» [48, с. 24-25].

Щодо народного шкільництва на Угорській Русі, то про організацію його для українського населення зовсім не дбала мадярська влада. Отож закарпатські русини подекуди набували грамоту від дяків, що самі ледве вміли читати. Однак в історичних пам'ятках XVI і початку XVII ст. є вже згадки про народне шкільництво. Так, в одному податковому списку є згадка про те, що в с. Порач списької жупи одна хата стоїть пустою, бо призначена для школи. З іншого джерела відомо, що сердальський князь Бетлен (1627-1633) дозволив мукачівському єпископові** Івану Грегоровичеві відвідувати церкви, школи, семінарії, щоб міг відкривати нові, а в них держати учителів слов'янської, руської, грецької, латинської та жидівської мов [34, с. 7]. На жаль, невідомо, чи єпископ І. Грегорович використав той дозвіл і якою мірою.

Уже перед 20-ми роками XVII ст. почала діставатися на Угорську Русь унія. Спричинився до того ужський наджупан гр. Юрій Другет, що бажав насадити католицтво в формі унії серед православних на Угорській Русі, щоб уникнути зайвого тертя при зміні віри. Запросив 1612 р. до своїх володінь уніатського перемиського єпископа Афанасія Крупецького. Спроба новоприбулого єпископа нахилити до унії мукачівського єпископа

Сергія, що дістав посвячення на єпископа в Києві, не вдалася. Своєю ревністю і нетактовним поводженням з православним населенням А. Крупецький змушений був повернутися до Галичини. Але трохи згодом мукачівський єпископ Василій Тарасевич перейшов на унію. Після його смерті частина угро-руських священників у кількості 63 осіб, на чолі з мукачівським єпископом Партенієм Ротошинським на зборах в Ужгороді 24 квітня 1646 р. ухвалила прийняти унію, але залишила свою ухвалу потайки від парафіян. Переведення в життя тої ухвали не пішло так легко: народ не прийняв її однодушно, особливо в західній частині Угорської Русі, де населення ще довгий час трималося православної віри і виявляло спротив при спробах накинути йому унію.

Заведення унії на Угорській Русі зовсім не відбилося на піднесенні шкільної справи серед православного населення, як то було в Галичині та на Правобережній Україні, де в боротьбі з католицизмом та унією повстав освітній рух, так тісно сплетений з організацією братських шкіл. І це зрозуміло, – серед закарпатських русинів не було ні магнатів-меценаторів, ні заможних міщан. Релігійна реформація XVII-XVIII ст. також майже не знайшла жодного відгуку серед угорських русинів, хоч і були спроби поширення між ними кальвінізму, про що свідчать як існування того часу декількох лютеранських і кальвінських шкіл, так і знайдене проф. А. Петровим в с. Нагові рукописне толкове (учительне) Євангеліє, повне слідів протестантизму [37, с. 179].

З часу заведення унії на Угорській Русі за організацію народного шкільництва взялося уніатське духовенство, але справа та йшла дуже мляво. Так, ужський наджупан гр. Юрій Другет 1655 р. дозволив мукачівському єпископові Партенію Ростошинському закупити ґрунт або будинок для шкіл в Ужгороді, а п'ятьма роками пізніше остригомський митрополит Георг Липпай звернувся до всіх панів – землевласників Угорської Русі, щоб вони дозволили єпископові Партехію і його «батькам» (так в мадярським урядуванні звалися православні і греко-католицькі священники) ставити школи при своїх церквах, та щоб прийняли учителів тих шкіл під свою опіку з тою самою доброзичливістю, як і учителів латинського обряду. Але відозва митрополита не мала жадного успіху [7, ч. II, с. 30]. Г. Липпай не один раз клопотався перед королем і Римом про заснування на Закарпатті семінарії для підготовки греко-католицького духовенства, але ті клопотання також не мали успіху. З тої причини священницькі кандидати, що хотіли набути богословську освіту, мусили їхати вчитися до латинських семінарій у Тернаві або в Ятері. Особливо багато духовних осіб в XVIII ст. дістало фахову освіту в тернавській єзуїтській семінарії. Наприклад, від 1722 р. до 1760 р. вчилася в Тернаві

*Заснування Мукачівського монастиря приписується Федорові Коріятовичеві на основі напису на стіні відновленої 1661 р. монастирської церкви, але, на думку М. Грушевського, Мукачівський монастир існував уже перед фундацією Ф. Коріятовича 1360 р. Грушівський монастир веде свою історію ще з передтатарських часів. У половині XVII ст. стає культурним центром Угорської Русі [48, с. 2].

**Дата заснування мукачівської єпархії приділюється до 22 березня 1443 р.

25 мукачівських клериків. М. ін. у тій семінарії училися такі пізніші єпископи мукачівської єпархії XVII ст.: Симеон Ольшавський, Григорій Блажавський, Мануїл Ольшавський, Іван Брадач, Андрій Бачинський [11, с. 18, 22].

Багато прислужився освітній справі мукачівський єпископ грек Осип де-Камеліс, що його викликав з Риму 1689 р. мадярський кардинал Колоніч [26, с. 158]. Насамперед р. 1692 де-Камеліс звернувся до австрійського короля Леопольда I з проханням про звільнення греко-католицького духовенства від кріпацтва, про уділення тому духовенству взагалі усіх тих прав і привілеїв, що ними користувалося духовенство латинського обряду, та про дарування тому духовенству, нарівні з латинським, земельних ґрунтів для потреб фари, церкви і школи. В тім проханні де-Камеліс, м. ін., писав: «Дотепер ніхто не журився учити народ в школах і семінаріях, як деінде діється» [7, ч. 2, с. 31]. Де-Камеліс склав і видав «Катехизисъ для науки о угрорускимъ модель» (Тернава, 1698 р.) та «Букваръ языка славенска Писаній чтенія о учитися хотящімъ въ полезное руковоженіе» (Тернава, 1699 р.). «Буквар» де-Камеліса не знайшов великого поширення, тому що він містив у собі матеріал, друкований лише кирилицею, тоді як нова доба вимагала від священиків і дияконів знання також латинської абетки.

Ще більше прислужився справі народної освіти мукачівський єпископ Мануїл Ольшавський (1743-1767). За часів М. Ольшавського існувало на Угорській Русі декілька народних шкіл – в Мукачеві, Ужгороді, В. Королі, при кількох монастирях – в Мукачеві, Красноброді, Імстичеві, Марії Повч і ін., а також т. зв. дяківки в декількох містах і селах. У тих школах училися діти, що хотіли присвятити себе духовній і церковній службі. Річ у тому, що гірські оселі були розкидані одна від другої, а тому кожна з них старалася мати свою церковцю і свого «батька». До того прилучилася ще одна обставина, що сприяла штучному зростові духовно-церковного персоналу, а саме – збільшення духовенства і церковної прислуги від панщизняних повинностей. З тої причини майже кожне село мало по 3-6 священиків*, а нерідко були родини, де батько був священиком, один син – дияконом, другий – дяком, а третій – паламарем [37, с. 189].

Про те, чоґо саме навчилися в другій половині XVII ст. святенницькі кандидати в монастирських школах, можна дізнатися з конспекту лекцій

*У рр. 1750-1752 єпископ М. Ольшавський подав повний список парафій, церков і священиків. У Мармароші було всього 135 священиків, причому в 20 парафіях було по 2, в 6 – по 3, в 2 – по 4, а в одній парафії було шість священиків, хоч і не було потреби в стількох священиках у тих парафіях [8, с. 165-166].

Арсенія Коцака, учителя монастирських шкіл і автора церковно-слов'янської граматики (залишилися в рукопису), а саме, учено в тих школах таких предметів: 1) слов'яно-руської граматики (по-руському і по-латинському); 2) поетики і риторики; 3) хронології; 4) християнської філософії [2, с. 21, 57].

Щоб підвищити освіту священицьких кандидатів, М. Ольшавський 1744 р.* перетворив мукачівську елементарну школу, що її засновано 1681 р., в духовну семінарію з двома відділами – підготовчим і богословським. У першому відділі місцевий священик і дяк вчили читати і рахувати тих дорослих, що вже попували і дякували по селах, а в другому вчив сам М. Ольшавський катехизису, моралі** та інших предметів. Р. 1746 М. Ольшавський видав у Коложварі для потреб мукачівської семінарії «Elementa puerilis institutionis in lingua latina» – «Начало письменъ дѣтемъ къ настааленію на латинскомъ языкѣ», – це був двомовний буквар, де увесь текст йде рівнобіжно в двох мовах – вгорі текст латинський, а під ним – церковнослов'янський. Р. 1754 він заснував в м. Нодь-Каролі друкарню, де видруковано «Буквар» та «Катехизис» рівнобіжно в мадярсько-руській мові [37, с. 194]. А головне, М. Ольшавський сприяв молодим людям набувати освіту в різних вищих школах, так що при ньому вперше з'явився великий гурток закарпатських русинів зі званням докторів філософії і богословія, як напр., Андрій Бачинський, що згодом став мукачівським єпископом, Макарій Шугайда, що згодом заснував у Краснім Броді філософську школу, згаданий уже А. Коцак, що здобув докторат теології та ін.

Для поширення освіти серед населення катедральний диякон Іван Брадач (від 1767 до 1772 р. – мукачівський єпископ) видав 21 січня 1762 р. пастирський лист, що ним накладав на кожного дяка обов'язок учити дітей [7, ч. 3, с. 56-57]. Р. 1770 він видав у Відні для потреб своєї пастви «Азбуку» і «Сборникъ» (молитовник), але доля тих книг була нещаслива: єпископа обвинувачено в схизмі за те, що в «Азбуці» у символі віри не було «и Сына» (filioque), що в «Отче наш» було додано «словословіе», а в «Сборниковъ» згадується про київських митрополитів Петра та Олексія як про святих, а римська церква їх не визнає. Вирок духовного суду був такий: усі примірники обох видань

*Г. Стрипський відносить відкриття мукачівської семінарії до 1744 р. [37, с. 188], а А. Волошин – до 1747 р. [4, с. 79].

**Підручником моралі того часу була книжка, що її склав і видав 1727 р. в Тернаві мукачівський єпископ Григорій Бізантій «Краткое припадковъ моральныхъ или нравныхъ Собрание» [37, с. 183].

знищити*. Так і було зроблено: книжки одвезено до Кошиць і там їх спалено. Це так вплинуло на І. Брадача, що він після того не прожив і року [30, с. 33].

Коли р. 1760 в Мармароші прокинувся серед тамошніх православних русинів останній рух проти унії, то австрійське правительство уважно поставилося до з'ясування причин того руху, внаслідок чого прийшло до приєднання необхідності поліпшити матеріальне і правне становище греко-католицького духовенства та підняти культурний рівень самого населення. Отож року 1771 мукачівський єпископ був звільнений від підлеглості римокатолицькому єпископові. Першим незалежним єпископом став Андрій Бачинський (1772-1809), що р. 1777 переніс свою резиденцію до Ужгорода. Від часу його єпископства мукачівська семінарія почала щорічно надсилати шістьох найкращих учнів для вищої науки до латинських семінарій в Тернаві і Ягері, а також декількох вихованців до віденського «Barbareum», що повстав у Відні 1775 р. У рр. 1775-1784 вчилася і скінчила «Barbareum» 16 вихованців мукачівської семінарії, в числі їх Григорій Таркович, пізніше перший прясівський єпископ**;

Михайло Щавницький, пізніше перший ректор генеральної семінарії у Львові, а потім продиректор духовної семінарії в Ужгороді (засновано її 1778 р);

Прокопій Базилович, пізніше ігумен Мукачівського монастиря, – він перший зачав уважати Угорське Закарпаття за країну, що культурно є злучена з цілою Україною. Крім того, шість вихованців з мукачівської єпархії вчилися в «Barbareum» до його скасування (1784), а потім перейшли до генеральної греко-католицької семінарії у Львові і там її скінчили. З числа тих вихованців згадаю тут Івана Ольшевського, що пізніше був директором духовної семінарії в Ужгороді, а після того генеральним вікарієм в Кошицях, та Андрія Голошняня, що був пізніше професором духовної семінарії в Ужгороді. З крижевацької єпархії закінчили студії в «Barbareum» чотири особи [1, с. 178, 199, 202, 203, 209, 210].

Про будь-який розвиток народного шкільництва на Угорській Русі можна говорити лише від часу встановлення там шкільного статуту, що його виробив 1774 р. для Австрії, на поручення Марії Терези, ігумен Ян

Фельбігер (1724-1788). Згідно з тим статутом, як відомо, заводилися школи троякого типу: парафіяльні – в селах, тривіальні – в менших містах та головні – у великих містах.

У справі організації народного шкільництва того часу на Угорській Русі найбільше прислужився єпископ А. Бачинський. Так, у рр. 1778-1779 він склав з єрарами (державними маєтками) у мармароській і ужській жупі умови про збудування в багатьох великих маєтках шкільних будинків, де мали б жити також учителі чи співці, а в п'ятьох коронних містах – Хусті, Вишкові, Тячеві, Довгополі і Сиготі – єрари мали б виплачувати учителям тривіальних шкіл учительську платню по 100 ер. річно [7, ч. 2, с. 32]. Р. 1792* його старанням відкрито в Ужгороді учительську семінарію [22, с. 72], де від 1793 р. її директор Дмитро Попович почав викладати педагогічні предмети, а р. 1805 заняв одночасно посаду інспектора руських шкіл Ужгородської шкільної округи.

Ужгородська учительська семінарія спочатку мала характер коротко-термінових курсів, від р. 1843-1844 стала двокласовою школою, від р. 1872 – трикласовою, а від 1897 р. – чотирикласовою школою [4, с. 86]. У перших роках існування семінарії викладалися в ній, крім педагогічних предметів, німецька, мадярська і руська мови, арифметика, церковний спів та катехизис за підручником «Катехись» Івана Кутки (перше видання вийшло 1803 р.).

Зі звіту Д. Поповича про стан руського шкільництва на Угорській Русі в 1806 р. дізнаємося, що там було в той час 300 руських шкіл. Серед учителів тих шкіл було декілька колишніх вихованців учительської семінарії в Ужгороді. Однак всі заходи А. Бачинського в справі організації народного шкільництва не зовсім задовольняли потреби населення. Це видно хоча би з того, що ще 23 липня 1806 р. він звернувся до бар. Гната Єтвеша, повновласного королівського комісара в ужській жупі, з проханням, щоб єрар вибудував школи в таких містах: Ужгород, В.Березноє, Лакарт, Перечин, Ремета, Порошково, Зерічово, Ставноє, Люта, Ужок, Вулишинка, і Коритняки* [7, ч.5, с. III].

Хоч кількістю руське шкільництво пішло наперед в порівнянні зі станом шкільництва 50 років перед тим, але якісний стан його був незадовольняючий: навчання в школах провадилося лише взимі, сталої

*Проф. І. Огієнко в своїй праці «Історія українського друкарства» вказує, що до нашого часу ані один примірник з тих двох «крамольних» книжок не дійшов [27, с. 155], при чому посилається на свідцтво Є. Сабова в його «Хрестоматії», тоді як Є. Сабов свідчить там, що єдиний примірник тих видань зберігається в Будапештському національному музеї [35, с. 189].

**Прясівська єпархія була спершу організована р. 1790 як окремих греко-католицький вікаріат списький, а р. 1816 засновано руську єпархію в Прясеві як самостійну [23, с. 5].

*За відомостями А. Волошина [4, с. 86] учительську семінарію в Ужгороді засновано 1794 р.

**З одної рукописної праці о Миколи Теодоровича, пароха с. Коритняків, видно, що уже 1795 р. була там школа, де учительював тамошний дяк Юрій Попович. Р. 1804 ходило до тої школи 114 дітей [25, с. 16, 17]. Отож можна думати, що єпископ А. Бачинський клопотався про утворення в Коритняках тривіальної школи.

програми не було, – учитель вчив того і так, чого і як хотів, – учительська платня була дуже мала, – в деяких школах учителі-співці діставали 16-20 флорін річно. Деякі міщани і ремісники надсилали своїх дітей вчитися до Галичини – в головних школах. Так, напр., в лаврівській головній школі в рр. 1833-1835 вчилися Савина Рожилевич, донька маляра з Малого Бистрого; Іван Демянович, син співака з Петрової, а в рр. 1847-1849 – Іван Шагалай, Маркіна Торіяй і ін. [41, с. 80, 83].

Немало закарпатських юнаків училося в XVII і на початку XVIII ст. в середніх і вищих школах за кордоном у Відні, Пешті, Харкові, Москві та в т. зв. «Studium ruthenum» при Львівському університеті. Про той тяжкий шлях, що його доводилося перейти багатьом з тих юнаків, щоб досягнути вищої освіти, яскравою ілюстрацією може служити автобіографія згаданого уже о. Миколи Теодоровича. М. Теодорович, син пан-отця Матея, народився 1755 р. Першу грамоту набув він дома, а 8-літнім хлопцем вступив до монастирської школи в Малій Березні. Через два роки вступив він до ужгородської єзуїтської школи, щоб навчитися латинської мови, і там дійшов до граматичного класу. Р. 1770 вступив до школи піярістів у Токаї, де закінчив синтаксу, а потім повернувся до ужгородської єзуїтської семінарії, де пройшов класу поезії та риторики. Філософію студював він в Будині, а богослов'є – у віденському Барбареумі і абсолював його 1779 р. Перебуваючи на студіях в Будині, М. Теодорович дуже бідував. Щоб заспокоїти свій голод, часто-густо харчувався у капуцинів, францисканів і інших ченців останками страв у мисках і горшках, а перед Різдом ходив разом з товаришами по сусідніх німецьких посіlostях з паперовим вертепом [25, с. 19-28].

Уже в кінці XVIII ст. серед руського духовенства Угорщини була досить значна кількість осіб з освітою, що дала їм достатнє знання латинської мови*, але натомість залишила їх анальфабетами щодо своєї рідної мови. Отож, єпископ А. Бачинський 1798 р. звернувся до духовенства з обіжником, де суворо наказував духовенству раніше, ніж учити своїх синів чужих мов, подбати про те, щоб вони були призвичаєні «въ своей первоначальной русской». «Съ болѣзнію сердца вижду, же многихъ родителей сынове по больше рокахъ изъ латинскихъ школъ сѣмо на экзамень приходящи и до сану клирического вступити желающіи въ своей русской науцѣ такъ барзѣ занедбаніи и глупіи невѣжды приходятъ, же ани читати, ани самое еще имя свое написати – изъ напѣву же, или уставу церковного ани уста растворити отнюдь не знаютъ» [35, с. 57].

*Напр., згаданий сільський парох о. Микола Теодорович написав латинською мовою історію коритнянської церкви та її священиків у трьох томах. У томі 2 вмістив свою автобіографію; витяг з неї подано в статті Миколи Лелекача [25, с. 19-29].

Навколо А. Бачинського утворився гурток освічених діячів, що занялися літературною діяльністю, чому дуже сприяла бібліотека, що її заснував А. Бачинський при єпископському домі: уже за часів А. Бачинського бібліотека налічувала 9000 томів [34, с. 12].

Наука в латинських школах і дальші студії в університетах – у Відні, в Пешті, Львові і ін. дали Закарпаттю цілу низку вчених; з числа їх багато зайняло професорські і учительські посади в школах Галичини, Наддніпрянської України та Росії, як от Михайло Балудянський* (був першим ректором Петербурзького університету), Василь Кукольник, Іван Орлай (обидва були директорами гімназії вищих наук в Ніжині, а І. Орлай – після того був директором ліцею в Одесі), Іван Земанчик, Петро Лодій (обидва були професорами Львівського університету, а П. Лодій після був професором Петербурзького університету), Михайло Щавницький (про нього уже була згадка), Костянтин Павлович (був ад'ютантом Харківського університету), Андрій Дудрович (був також ад'ютантом Харківського університету), Іван Білевич (був учителем в курській гімназії), Юрій Гуца-Венелін (після закінчення медичного факультету Московського університету займався історією слов'ян особливо болгар; був кандидатом на професора славистики Московського університету, але передчасно помер на 37-му році свого життя), Михайло Білевич (був професором гімназії вищих наук в Ніжині; своїм доносом на колегу проф. Миколу Білоусова спричинився до звільнення останнього з посади – з заборонаю учителювати в будь-якій школі**), Іван Пилянкович (був учителем першої київської гімназії в рр. 1822-1835) [36, с. 27-30, 39-40; 3, с. 215].

Служба закарпатських русинів поза батьківщиною свідчила про те, як правдиво зауважує М. Грушевський, наскільки мало могла знайти собі ужиток дома нова закарпатська інтелігенція [15, с. 315]. Так зачалася еміграція з Угорщини до Росії, звичайно, без ніякої ідейної цілі, бо, за висловом М. Возняка, «там – (на Угорщині – С.) найперше позавидували провідники Угорської Русі доброго ситування і почестей тамошнім виходцям до Росії» [3, с. 215].

Все ж і серед високоосвічених закарпатських русинів того часу було декілька осіб, що працювали на своїй батьківщині для добра свого народу. З числа їх слід особливо згадати Михайла Лукая (прибране прізвище, а правдиве – Матяцків) та Йоанікія Базиловича. М. Лучкай

*Мадярське «ду» транскрибувалося в російській мові як «чь» замість «дь», а тому прізвище Балудьянського було в Росії «Балучьянскій».

**Докладніше про донос М. Білевича на свого колегу М. Білоусова розповідаю в розділі «Освіта на Наддніпрянській Україні в XIX ст.», де мова йде й про історію гімназії вищих наук у Ніжині.

видав латинською мовою першу на Угорській Русі наукову граматику української мови – «Grammatica Slavo-Ruthena» (Будин, 1830 р.). Правда, в своїй праці М. Лучкай подає граматику не живої української мови, а «біблійної», карпато-руської мови, що найбільше зберегла найдавніші форми церковнослов'янської мови. Й. Базилович, ігумен Мукачівського монастиря, склав і видав у Кошицях, в 6 томах – у рр. 1779-1805 – перший науковий історичний твір, що збудив народну свідомість. Той твір носить таку назву: «Brevis notitia foundationis Theodori Koriathovitolim ducis de Munkacs» [23, с. 39].

На початку 40-х років XIX ст. в народних школах все більше місце знаходить жива мова замість «книжного язичія». Уже р. 1847 вийшов у Будині буквар – «Книжиця читальня для починаючих» Олександра Духновича, що дійсно дбав про піднесення руської культури і народної свідомості на Угорській Русі. Згадаю також, що А. Духнович перший видав руською мовою підручник педагогіки для учителів. – «Народная педагогія въ пользу оучилищъ и оучителей сельскихъ». Ч.1. «Педагогія общая». (Львів, 1857) [24, с. 99].

Події 1848-1849 рр. заповідали культурне відродження Угорської Русі: австрійський уряд, бажаючи подавити повстання мадяр проти Австрії, задумав прихилити до себе українців і для того уважав за необхідне дати русинам деякі пільги. В меморандумі закарпатських русинів, що його 14 жовтня 1849 р. подала урядові спеціальна депутація, були такі домагання: заснування руських народних шкіл, гімназій, правничої академії, перетворення Львівського університету на руський, видавання руської газети та свободи друкувати кирилицею. Внаслідок тої петиції у трьох русинських жупах (ужській, мармароській і бережанській) народні школи передано під керування руських консисторій в тих місцях, де більшість населення була руської національності; в учительській семінарії учні мали набувати знання руської мови, а в трьох гімназіях Угорської Русі – в Ужгороді, Сигіті та Мукачеві – руська мова ставала обов'язковим предметом навчання [22, с. 93]. Заведено руську мову також в діловодстві урядових інституцій русинських жуп, на чолі яких уряд поставив Адольфа Добрянського. Під впливом наджупана А. Добрянського, що був москвофілом, прихильником Росії і усього російського, запанувало на Угорській Русі москвофільство, але коли наступив державний дуалізм (1867) і мадяри стали повними господарями на Мадярщині, то москвофіли, за влучним висловом В. Гнатьюка, «Потрапили погодити москвофільство з мадярствомъ» так, що той національний рух, що пробудився на Угорщині, почав поволі занепадати [9, с. 46].

Мадярський основний шкільний закон 1868 р. встановив, що державні школи можуть бути лише з мадярською викладовою мовою, однак давав право усім національностям закладати школу з тою викладовою мовою, що переважала в даній місцевості. На жаль, русини не використали в належну мірою того права, що їм прислужувало, бо знайшлося чимало громад, де «батько» або місцева шкільна рада клопоталися про заведення мадярської викладової мови в церковних греко-католицьких школах. Це був зачаток трагедії закарпатських русинів: «нерозуміння своєї людської гідності, всування самого себе до чужого пір'я й нищення народнього майбутнього» [16, с. 49]. Все ж до 1879 р. «руські школи» мали право на своє існування, і число їх зростало. Так, напр., р. 1874 «руських» шкіл налічувалося 571.

Основний шкільний закон незабаром втратив свою чинність. Правда, він ще довго афішувався мадярськими делеґатами на міжнароднім форумі, як приклад нечуваної терпимості мадярського народу до інших народів на Мадярщині [26, с. 264].

Справді, р. 1879 вийшов, т. зв., шкільний мовний закон, що наказав в усіх немадярських школах обов'язково завести науку мадярської мови. Від того появилися русько-мадярські школи і майже щороку ті школи кількісно зростали, зді як кількість чисто руських шкіл послідовно зменшувалася. Так, р. 1880 руських шкіл було 393, русько-мадярських – 246, а р. 1890 руських шкіл було 211, а русько-мадярських – 321.

Щоб заохотити учителів немадярських шкіл до кращого успіху в навчанні дітей мадярської мови, міністерство освіти 1889 р. видало наказ про уділення нагород тим учителям, що досягнуть найкращих успіхів при навчанні мадярської мови.

З початком 80-х років бачимо ніби якийсь зворот до народної мови. Мадярський міністр освіти звелів переглянути підручники угро-руських шкіл і наблизити їхнє язичіє до живої народної мови. За ту працю взявся Владислав (Ласлав) Чопей. Він підготував декілька підручників, а також «Русько-мадярський словарь», причому в передмові до нього Л. Чопей виставив тезу, що «руський языкъ є самостоятельный и не може ся держати нарѣчіемъ російскаго». Слід також вказати, що р. 1881 відкрито в Пряшеві греко-католицьку духовну семінарію.

Проте мадяризація школи йшла повним ходом. Уже р. 1895 міністр освіти виступив у парламенті, щоб з радістю проголосити, що в більшості мадярських шкіл мадярська мова завведена вчитися з достатнім успіхом, але одночасно висловив своє невдоволення, що в школах румунських, словацьких і німецьких мадярська мова не досягає достатнього успіху. Отож виходить, що руські школи в очах міністра заслужили похвалу за

успішне навчання руських дітей мадярської мови [43, с. 98-99].

Р. 1902 вийшов новий міністерський наказ, що заповів ліквідацію тих шкіл, де навчання мадярської мови не може похвалитися успіхом, а також встановив, що уся шкільна адміністрація має вестися виключно в мадярській мові. Для кращого засвоєння немадярськими дітьми мадярської мови наказ 1902 р. зобов'язав уживати мадярську мову вже від другого шкільного року, а географію, історію і горожанську науку викладати дітям мадярською мовою, щоб тим самим зміцнити в дітях знання мадярської мови та прищепити їм патріотичне почуття [43, с. 100]. Внаслідок всіх тих наказів не зменшувалася кількість як руських, так і русько-мадярських шкіл, бо батьки русинів воліли приміщувати дітей просто в мадярських школах, не бачучи особливої різниці між першими і останніми. Наприклад, 1905 р. було руських шкіл 47, русько-мадярських – 113, а 1906 р. перших було 23, других – 108.

Незабаром, а саме 1907 р. наспів закон, з ініціативи міністра освіти гр. Апонія (тому закон той придбав назву «Апоніїв закон») про заведення в усіх школах мадярської викладової мови. У всіх немадярських школах, згідно з тим законом, навчання мадярської мови мало бути заведено так, щоб немадярські діти в кінці четвертого шкільного року правильно висловлювалися по-мадярському як усно, так і на письмі. Навчання у всіх школах мало проводитися з підручників, урядово ухвалених. Формуляри, написи, обіжники, класові журнали (каталоги) і т. п. мали вестися у всіх школах лише по-мадярському [26, с. 272]. Від того часу зникли чисто руські школи і збереглися лише у невеличкій кількості русько-мадярські школи, напр., в 1913 р. їх налічувалося всього 34. Отож, не будемо дивуватися тому, що закарпатські русини щодо письменності стояли на дуже низькому рівні: читати і писати вміли ледве 7% чоловічої статі і 4% – жіночої статі; тільки читати – 1,5% чоловічої статі і 2% жіночої статі; дорослих неписьменних – 41% чоловічої статі і 45% жіночої статі. З загальної кількості дітей, зобов'язаних, згідно з законом, відвідувати школи, біля 40% не ходило до школи [40, с. 426].

Безцеремонна ліквідація мадярською владою руських шкіл на Угорській Русі не знайшла своєчасно гострого засуду ні дома, ні на чужині. Ось що писав згодом з приводу повної ліквідації руських шкіл один з пізніших активних діячів на полі народної освіти на Закарпатті Юлій Ревай: «Проклята судьба руських шкіл, коли подумати, що від 1875 до р. 1907 знищено 571 школу, отже, за 32 роки зліквідовано руське шкільництво до ґрунту. Та чи був дакто з наших патріотів свідомий сего немилосерди, чи підписав голос дома або за границею в інтересі нашого національно-культурного поневоленого народу, чи одізвався дакто в

обороні руських шкіл? Отвіта глядав я на сі запити, та, на жаль, не знайшов» [43, с. 101]. Справді, може повстати питання, чому не виступили на захист руських шкіл законні представники русинського населення Закарпаття з трибуни мадярського парламенту? Так, дійсно було троє руських депутатів із Закарпаття, але всі вони записалися не як *русини*, а як *греко-католики* до мадярів і мадярських парламентських клубів, при чому кожний з русинів-депутатів вступив до іншого клубу [10, с. 299].

Треба признатися, що ледве чи допоміг би свій чи чужий голос в інтересі українського народу на Мадярщині, коли взяти на увагу, що в публічній opinii за кордоном склався погляд на мадярський народ як на один з вільнолюбних народів. Справді, як відомо, галицькі українці саме в час святкування мадярами 1000-ліття мадярської держави виступили з протестом проти мадярської політики щодо закарпатських русинів. Протест той з дня 15 червня 1896 р., що його підписали визначні галицькі діячі (І. Франко, М. Павлик, Ю. Романчук і ін.) та академічна русько-українська молодіж, кінчався так: «Коли ми нині... підносимо торжественний протест проти брутальному винародовлюванню, економічному руйнуванню, духовному отемлюванню і моральному упідлюванню угроруського народу... то ми переконані, що виступаємо не против свободи, не против гуманности, не против поступу, а против безвстидному і безсовісному надуживанню тих високих слів для брудних навіть не національних, а вузькокастових цілей» [20, с. 9]. Однак протест той пролунав, як голос серед пустелі.

Тільки в останній час – перед світовою війною – почав виходити на світло денне правдивий погляд бодай поодиноких чужинців на освітню політику мадярів. Особливо великого розголосу вчинила промова одної лікарки з Чикаго на міжнародному лікарському з'їзді в Пешті 1909 р., де вона сміло проголосила, що жадливий стан здоров'я переселенців з Мадярщини до Америки став їй зрозумілим тепер, коли пересвідчилася в самій Мадярщині, що 90% немадярських дітей не мають рідної школи. За таку шкільну політику мадяри, на її думку, не мають взагалі права на йменування себе цивілізованим народом [21, с. 438].

Не треба забувати, що школа для закарпатських русинів була не тільки чужа, але й гіршої якості: школи на Закарпатті в своїй більшості були однокласові, а тому діти виносили зі школи мало знання, швидко цілковито забували грамоту, так що поповнювали собою кадри неписьменних. Устаткування тих шкіл було зле, – ні шкільних приладів, ні бібліотек в сільських школах не було. Єдину втіху такого лихого стану освітньої справи на Закарпатті в останніх часах мадярського панування дехто знаходив у тому, що той стан затримав русинів від повної

денаціоналізації, бо ті русини, що жили ближче до мадярських культурних осередків, прийняли чужу культуру і, не маючи своєї, «винародились скорим темпом і стали твердішими мадярами од самих маляр» [44, с. 252].

Єдиним придбанням русинів від мадярської влади слід признати відкриття незадовго перед світовою війною учительської семінарії в Пряшеві (1911).

З вибухом світової війни мадяри цілковито усунули руську мову з предметів навчання в школах Закарпаття. Тому що значна частина того краю була в районі воєнних подій, шкільництво там майже зовсім занепало. Як відомо, договором в Сан-Жармен Ле з дня 10 вересня 1919 р. Чехословацька республіка зобов'язалася зорганізувати Закарпаття в адміністративну одиницю під назвою «Підкарпатська Русь» з самостійним сеймом та автономією в справах мови, школи, релігії та місцевого управління.

Руське шкільництво, що зісталось в спадщину Чехословаччині, було в такому стані: 34 греко-католицькі народні школи та дві греко-католицькі учительські семінарії, – одна хлоп'яча (заснов. 1793 р.), а друга дівоча (заснов. 1902 р.), обидві в Ужгороді. Решта шкіл були мадярські, а саме, крім народних, 6 – горожанських шкіл, 4 – середні школи (3 – класичні гімназії – з латинською мовою від першого класу та з необов'язковою грецькою мовою від 5 класу – в Ужгороді*, Мукачеві** та Берегові***, а одна реальна школа в Мішковцях****, учительська семінарія в Мукачеві (засн. 1914 р.), дві торговельні школи – в Ужгороді та Мукачеві, керамічна школа в Ужгороді, 5 доповнюючих ремісничих шкіл та усі спеціальні школи, а саме, школа для глухонімих дітей в Ужгороді та притулок для дефективних дітей в Севлюші [32, с. 9, 30, 43].

При організації шкільництва на Підкарпатській Русі чехословацька влада одразу натрапила на несподіване ускладнення: значна кількість учителів відмовилася скласти присягу на вірність новій владі: з 674 учителів лише 379 зложили присягу, а з 80 професорів середніх шкіл лише 6 зложили присягу. Інші здержалися від присяги, бо не були певні щодо майбутності новоповстанської держави. І тільки після підписання Чехословаччиною з Мадярщиною Тріанонського мирного договору (4

червня 1920 р. більша частина учителів підпали звільненню зі служби за відмовлення скласти присягу. Через брак місцевих учительських сил шкільний реферат Підкарпатської Русі призначив на вільні учительські посади почасти чехів, почасти емігрантів, як українців, так і росіян, з числа тих, що в той час перебували в Чехословаччині [45, с. 296-297]. Великою перешкодою для урухомлення шкільного навчання на Закарпатті була також відсутність шкільних підручників, бо ті підручники, що вживалися в школах перед переворотом, визначалися «язичієм», а до того і їх не було в продажу [46, с. 31].

Генеральний статут Підкарпатської Русі, з дня 18 вересня 1919 р. визначив щодо викладової мови в школах Підкарпатської Русі, що «мова русинська є мова навчання в перших класах і розвивається у вищих класах усіх шкіл». Тодішній чехословацький міністр освіти Густав Габрман скликав анкету чеських учених; і ті вирішили (4 листопада 1919 р.), що мова підкарпатських русинів є мова українська.

Першим шефом шкільного реферату в Ужгороді став чех Йосип Пешек, правдивий педагог, що в своїй діяльності додержувався засади Яна Амоса Коменського – навчання має проводитися рідною мовою учня*.

Й. Пешек одразу покликав до шкільного реферату др. Івана Пянькевича, що мав зладити граматику української мови. Місцеві москвофіли за допомогою галицьких підняли крик, що справу мови має вирішити місцевий сейм, що мовою навчання має бути та мова, що нею писали такі письменники, як Ол. Духнович, Євген Фенцик, Олександр Павлович і ін. Мадяри і «мадярони» радо підхопили ту суперечку, внаслідок чого в шкільній справі настав мовний хаос, що і дістався тому періодові, який виходить поза межі нашого огляду.

У 1919/20 шк. р. стан руського шкільництва на Підкарпатській Русі був такий: 321 народних шкіл, з них 130 державних, а 191 – удержувалися греко-католицькою капітулою. Вчилася в усіх тих школах 36832 руських дітей; підкарпато-руських учителів (разом з емігрантами) було 496. Горожанських шкіл було дві (з 28 класами, учнів було в них 1131. Р. 1919-1920 всі три гімназії (в Ужгороді, Мукачеві та Берегові) перетворено в т.зв. реальні гімназії, – в них латинська мова викладалася з 5 класу, всього учнів було 447, з них – русинів – 334. Учителів у трьох гімназіях було 50, з них місцевих русинів – 24, росіян-емігрантів – 6 і українців-

*Р. 1613 гр. Ю. Другет заснував гімназію в Гуменному, а р. 1646 перенесено її до Ужгорода, де до 1773 р. вчили єзуїти, що їх закликав до Угорської Русі гр. Ю. Другет майже одночасно з уніятським перемиським єпископом А. Крупецьким [48, с. 32].

** Засновано мукачівську гімназію 1805 р., а удержалено її 1873 р.

*** Р. 1890 засновано в Берегові нижчу реальну школу, а р. 1894 перетворено її в гімназію.

****Р. 1897 засновано реальну школу в Ужгороді, а р. 1918 перенесено її до Мішковець.

*Ось як характеризує Й. Пешек один українець з числа середньошкільних професорів Підкарпатської Русі: «Був живим чоловіком, для якого не існувала фраза. Оповідав часто про себе так. – Я приїхав на Підкарпатську Русь, щоб заснувати тут руські школи, я став на селі в часи госпітальності учитися в дітей по-руськи: я й навчився, але на своє здивування спостеріг одного дня, що я навчився по-українськи» [33, с. 202].

емігрантів – 6. У трьох учительських семінаріях (державна в Мукачеві та дві – хлоп'яча і дівоча греко-католицькі – в Ужгороді) заведено руську мову; учнів було в них 224. Дві спеціальні школи були удержавлено. В школі для глухонімих було 45 дітей, в школі для дефективних дітей було 33. Крім того, було дві торговельні школи, – одна школа деревообробна та 16 доповнюючих ремісничих шкіл з 5 класами, з них 23 – підкарпаторуських. У всіх доповнюючих школах вчилася 1258 дітей, з них 259 русинів [32, с. 8, 9, 14, 16, 20, 21, 30, 37, 38, 43, 45].

Зупинюся тут коротенько на позашкільній освіті. Мадярська влада зовсім не дбала про позашкільну освіту русинів. Все, що було зроблено ними на тому полі, було ділом самих русинів. Правда, зроблено ними дуже мало. Так, незабаром після 1848 р. повстала в деяких громадах думка про заведення читалень і бібліотек. Наприклад, громада в Орябині на Вишнім Спіжу ухвалила щонеділі та в свята після служби Божої зібратися в школі або деінде та слухати: «що і як де в світі діється? як ся наші родимці мають?» Р. 1850 австрійський уряд почав видавати у Відні «Вѣстникъ, повременне письмо; посвященно политическому и нравственному образованию Русиновъ австрійской держави», за редакцією Івана Головацького. В одному з чисел того часопису виступив Орел-Татраський з закликом до руської інтелігенції – закладати для народу недільні школи та гуртки читачів, а в ч. 4 «Вѣстника» за 1851 р. з'явився закликом, за підписом «Русскій Путникъ зъ Сѣверной Угорщины» про заснування по містах і селах читалень, «до котрих кожний міг би належати за малу вкладку, а за зложені таким чином гроші нехай би куповано книжечки для убогих дітей, для науки і забави; та роздавано безплатно убогим письменним русинам» [28, с. 47, 49].

Вперше Ол. Духнович задумав зложити спеціальне товариство для видавання книжечок для народа, але здійснення тої думки сталося вже після його смерті (помер 31 березня 1865 р.). Того самого року відбулися установчі збори «Литературного Общества св. Василія Великого», що поставило своїм завданням, м. ін., складати і видавати найпотрібніші підручники для народних шкіл та дати в руки грамотному люду корисне читання, щоб таким шляхом відтягнути його від шкідливої недільної гулянки по шинках та від байдиківання. На чолі того Товариства став А. Добрянський. Однак за весь час свого існування (Товариство розв'язано 3 квітня 1902 р.), за признанням Євмена Сава, Товариство мало дбало про неграмотний люд: «Правда, в 1870 р. почало вживати заходи до видавання різних підручників для народних шкіл, але нові керівники Товариства той план не здійснили. Взагалі кажучи, то буде вічна і непростима помилка, що Товариство св. Василія

Великого не виконало тої найпершої своєї цілі» [34, с. 28-29].

У 70 роках на Закарпатті запанувала непроглядна темрява: «Інтелігенція славить Мадярщину, а нарід руський бідує дома без оборони й просвіти, або вандрує на заробок в далекий-далекий світ – до Америки» [28, с. 126]. Саме тоді – 1875-1876 р. двічі відвідав Угорську Русь Михайло Драгоманов. У часі свого другого побуту в Ужгороді М. Драгоманов умовив редактора часопису «Карпать» о. Миколу Гомичкова надрукувати в тому часописі статтю М. Драгоманова про його досліди народної словесності в Росії разом з відозвою до угорських русинів, щоб зібрали для нього пісні і казки свого народу. «Коли після 1876 р. – пише в своїх спогадах М. Драгоманов, – в австрійській печаті всилилась лайка проти мене, то виступив проти моїх літературних поглядів і Гомичков у «Карпать» і сказав просто і ясно – «г. Драгомановъ хочеть отъ насъ, чтобы мы писали языкомъ слугъ, но литература пишется вездѣ для господиновъ». Виходячи з сего принципу, Гомичков змагався писати в «Карпать» по-російському (ставлячи часто коло російських слів мадярські), а нарешті майже покинув свій «русскій господскій языкъ», котрий у него був найдивоглядніше язичіє, і став писати цілком по-мадярському. І резонно, бо, «господа» росіяне далеко, а мадяр під боком» [18, с. 425-426].

Тільки з 80-х років XIX ст. почали виходити підручники; часописи, наукові праці і популярні книжечки, що їх складено мовою, більш-менш наближеного до народної. Тут найбільше прислужилися Лослав Чопей, Юрій Жаткович, д-р Гіядон Стрипський, Августин Волошин та ін. Про Л. Чопея була уже згадка, а тут вкажу на головніші праці Ю. Жатковича, Г. Стрипського та А. Волошина.

Ю. Жаткович є автор таких праць: «Михаил Мануил Ольшавський (1894), «И. Брадач» (1898), «Михаил Лучкай» (1910). Др. Г. Стрипський багато прислужився дослідженню друкарства та стародавньої письменності на Угорщині такими своїми працями, як «Старша руська письменність на Угорщинѣ» (1907), «3 старшої письменности Угорської Руси» (її вміщено в 117-118 т. «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові»), «Чи була друкарня вь Грушевѣ», «Початки друкарства на Подкарпатѣ» (в часописі «Зоря – Найна», Ужгород, 1942, чч. 1-2, 3-4). А. Волошин найбільше прислужився культурному розвиткові угорських русинів своїми підручниками та видаванням часописів «Наука» і «Село», за своєю редакцією, та «Бібліотеки для народа». З числа його підручників відомі «Читанка», «Азбука», «Арифметика» і ін. [2, с. 151-154].

На жаль, змістом своїм народні видання, особливо часописи,

відавали мертвим духом. Ось, напр., що писав 1906 р. Володимир Гнатюк, один з найкращих знавців життя і побуту Закарпаття, про часопис «Наука», що його тоді редагував А. Волошин: «Для характеристики того часопису наведу декілька заголовків передових статей «Науки». Кожний признає, що в XVI-XVII ст. вони, може, ще відповідали б своїй меті, але в ХХ ст. – сильно запізнилися. Я вибрав їх лише з найостанніх чисел. Ось вони: «Покайтеся і ісповідайтеся!», «Трезвенність православного християнина». «Нова каплиця – новий престол». «Хрещення слов'ян»... і т. д. Крім цих статей, ще трохи говориться про події, головним чином, про вбивства, крадіжки, всілякі сенсаційні випадки, декілька анекдотів, декілька рядків про чинність високопоставлених осіб, – і ось ціле число! За те ніколи не знайдете жадної згадки про політичні права русинів, про їх пригноблення, про національний рух серед інших українців, про економічне становище і засоби для його поліпшення, про необхідність національної організації, і т. д.» [10, с. 296].

Щодо кількості часописів, що виходили у світ для закарпатських русинів, – була вона досить численна і різноманітна. Частину часописів видавав австрійський, а після мадярський уряд, а саме: «Земскій правительственный Вѣстникъ для Королевства Оугорщины» (1850-1859, Будинь), «Газета для народныхъ учителей» (1868-1873, Буда-Пешть), «Недѣля» (1898-1914, Буда-Пешть), «Ukránia» (1916, Буда-Пешть), «Ukránia» виходила за редакцією др. Г. Стрипського мадярською мовою та ставила своєю метою в'яснити перед мадярським громадянством українські справи і пропагувати спільність інтересів обох націй. Проголосивши у вступній статті «першого числа про потребу утворення української держави, редакція підкреслила, що під Україною треба розуміти ту область, що її обіймає українське населення по другім боці північно-східних Карпат», а щоб оминати всякі непорозуміння, редакція додала, що мадяр ніколи не зараховує туди тих греко-католицьких угорських громадян, що живуть у північно-східних комітетах, і що він ніколи не ідентифікує їх з українцями, отже виключає їх зовсім з поняття «українці» [17, с. 16-17].

У числі тих часописів, що їх видавано для закарпатських русинів, були релігійні – «Церковная Газета» (1856-1858, Пешти); «Церковный Вѣстникъ для Русиновъ австрійской державы» (1858, Будинь), учительській часопис – «Учитель» (1867, Ужгородь); літературні – «Свѣтъ» (1867-1871, Унгварь); «Новый Свѣтъ» (1871-1872 Унгварь); «Карпаты» (1873-1886, Унгварь) з додатком від рр. 1891-1893. «Полезныя знанія для угрорусского народа»; «Народное чтение» (1869, Ужгородь);

«Листокъ»* (1885-1893, Унгвар); «Наука» (1897-1918, Унгвар – Ужгород), – від жовтня 1903 р. редактором був А. Волошин**, – з додатками: «Поучительное чтение» (1904), «Слово Божіе» (1905), «Село» (1911), «Читальня» (1914, Ужгородь), «Руська Країна» (1919, Ужгород); «Свобода» (1919, Ужгород); «Русин» (1920 – Ужгород); дитячий часопис – «Свѣтло» (1916, Унгварь); гумористичний «Сова» (1871, Унгварь). Тільки з часу приєднання Підкарпатської Русі до Чехословаччини з'явилися там також політичні часописи – «Вперед» – орган соціал-демократичної партії (Ужгород); «Руська Нива» (Ужгород, редактор др. Михайло Брацайко); «Село» – орган селянсько-республіканської партії [6, с. 19].

Історія друкарства на Закарпатті досі залишається нез'ясованою. Так, Є. Сабов [35, с. 185] твердить, що нібито перший друкар Кирилівських книг німець Швайпольт Фіоль на початку XVI ст. оселився на Угорщині та в друкарні Грушівського монастиря видрукував дві книги – «Тріодь постная» і «Тріодь цвѣтная». На доказ свого твердження Є. Сабов посилається на А. Петрушевича, але проф. А. Петров у томі 5 своєї праці «Матеріали для історії Угорської Русі» вказує, що він не міг знайти автентичних слів о. А. Петрушевича і не знає, на чому той базував свою думку, що Ш. Фіоль надрукував обидві «Тріоди» в Грушівському монастирі [31, с. 102]. Є. Перфецький також додержується тої думки, що при Грушівському монастирі була власна друкарня, де друкувалися для Угорської Русі релігійні та богослужбні книжки [48, с. 29], але М. Грушевський [15, с. 304] і Г. Стрипський [38, с. 34] саме існування друкарні при Грушівському монастирі вважають за неповні достовірний факт. Г. Стрипський на основі своїх досліджень, прийшов до висновку, що Ужгород дістав першу друкарню в 1845 р., а саме того року німець Еллінгер оснував там філію своєї кошицької друкарні. Через цензурні труднощі Еллінгер зліквідував свою друкарню в Ужгороді 1849 р. Останнім друком тої друкарні був призначений до поширення в Галичині заклик польською мовою полковника Пйотровського з датою 7 січня 1849 р. про вступ в ряди мадярського повстання [39, с. 265, 268-269]. Текст того заклику подав І. Франко у томі 22 «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові», додаючи від себе, що «сей божевільний панок (Пйотровскі), мабуть, і не знав, що в Галичині, особливо в горах, живуть не поляки, а русини, і що його заклик і кінцева дика погроза поставить на

*Про «Листокъ» нема згадки в статті А. Волошина «Ко історій нашого новинарства», що містилася в декількох числах «Русина» за 1923 р.

**У своїй статті «Ко історії нашого новинарства» («Русин», 1923, ч. 100) А. Волошин відносить початок свого редагування «Науки» до жовтня 1903 р., тоді як В. Бірчак [11, с. 153] і др. Е. Пеленський [29, с. 133] приділюють той початок до 1901 р.

ноги всю гірську людність для оборони супроти мадярських нападів. А тимчасом се дійсно сталося» [42, с. 10].

Після ліквідації р. 1849 друкарні Еллінгера друкарня в Ужгороді повстала аж 1861 р., коли шарошпотоцький німець Форстер заснував свою філію під проводом Карпа Єгера, що опісля став самостійним і вів своє підприємство до 1890 років [39, с. 278]. Р. 1899 Товариство св.Василія Великого закупило для часопису «Наука» друкарню в Мукачеві від А. Блейяра, а після ліквідації того Товариства друкарня перейшла до книгопечатного акційного Товариства «Унію» в Ужгороді [5, ч. 55, 61].

Щодо театральних вистав – є згадка про те, що р. 1851 в Земпліні сільські школярі дуже добре відіграли триактову комедію А. Духновича «Добродѣтель превышаетъ багатство» [28, с. 48-49].

Ще гірше стояла справа з народними читальнями на Закарпатті. Коли 1919 р. чехословацькій владі довелося перебирати від мадяр в своє управління Підкарпатську Русь, то, за свідомством згаданого уже раніш шефа шкільного реферату Й. Пешека, «на Підкарпатській Русі не було ані одної народної читальні» [47, с. 168].

Накінець, декілька слів про організацію громадського життя на Закарпатті.

Р. 1851 повстало в Пряшеві «Пряшевское Литературное Заведение», а р. 1865 в Ужгороді повстало, як уже згадувалося, «Литературное Общество св. Василія Великого». Р. 1867 в Ужгороді повстав клуб «Русская Бесѣда». Однак ні одне з тих товариств не провадило культурно-просвітньої діяльності безпосередньо серед простого люду. Тільки після прилучення Закарпаття до Чехословаччини повстало в Ужгороді 9 травня 1920 р. товариство «Просвіта» і там же в Ужгороді вперше відбувся шевченківський концерт – 16 квітня 1920 р.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрухович А. Віденське Barbareum // Праці греко-католицької Богословської Академії у Львові. 1935. Т. 1, 2.
2. Бірчак В. Літературні стремління Підкарпатської Русі. Вид. 2-е, доп. Ужгород, 1937.
3. Возняк М. Столѣття Київской первой гимназии // Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові. Т. 114. Відділ «Бібліографія».
4. Волошин А. Про наши школы // Календарь «Просвіти» на 1923 р. Ужгород. 1922.
5. Волошин А. Спомини // Русин. Ужгород, 1923. Ч. 55, 61.

6. Волошин А. Ко истории нашего новинарства // Русин. Ужгород, 1923. Ч. 100, 101, 104, 106, 107, 110, 111, 112, 117, 119.
7. Гаджеча В. О первых початках народного шкільництва на Подкарпатской Руси. Подкарпатская Русь. Ужгород, 1927, Ч. 2, 3, 5.
8. Гаджеча В. Додатки к истории Русинов и руських церквей в Мармарошѣ // Науковий Зборник Т-ва «Просвіта» в Ужгороді за рік 1922. Ужгород, 1922.
9. Гнатюк В. Національне відродження австро-угорських українців. Відень, 1916.
10. Гнатюк В. Изъ украинскихъ провинцій Венгріи // Украинській Вѣстникъ. Петербургъ, 1906.
11. Годинка А. Нашѣ клерики въ Тирновѣ отъ 1722 до 1760 // Зоря-Найна, Ужгород. 1941. Ч. 1-2.
12. Грушевський М. Історія України-Руси. Львів. 1905. Т. 2.
13. Там само. Київ; Львів, 1907. Т. 4.
14. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ; Відень, 1921.
15. Грушевський М. Історія українського народу // Українській народъ въ его прошломъ и настоящемъ. СПб. 1914. Т. 1.
16. Гуснай Ю. Шкільництво на Підкарпатті // Праці Українського Педагогічного Товариства в Празі. Прага, 1932. Т. 1.
17. Дорошенко Д. Угорська Україна. Прага, 1919.
18. Драгоманов М. Австро-руські спомини. Львів, 1892. Ч. 5.
19. Ігнатієнко В. Бібліографія української преси (1816-1916). Київ, 1930.
20. І ми в Європі // Життя і слово. Львів, 1896. Ч. 1.
21. Kadner O. Vyuoj a dnezni soustava školstvn. Die 1. Praha, 1929.
22. Кондратович К. Історія Подкарпатской Руси для народа. 2-е вид. Ужгород.
23. Левицький І. Е. Галицько-руська бібліографія за роки 1772-1800. Львів, 1903.
24. Левицький І. Е. Галицько-русская библиографія XIX ст. Т. 1. (1801-1860). Львовъ, 1888.
25. Лелекач М. Матеріяли до історії культурного життя П. Русі в другій пол. XVIII і поч. XIX ст. // Подкарпатска Русь. Ужгород, 1934. Ч. 1-10. Рочник II.
26. Масуреж J. Dějiny Maďaru a uherskeho statu. Praha, 1937.
27. Огієнко І. Історія українського друкарства. Львів, 1926. Т. I.
28. Паєлик М. Про русько-українські народні читальні. Львів, 1887.
29. Пеленський Е. Ю. Шкільництво. Культурно-освітнє життя // Карпатська Україна. Львів, 1939.
30. Перфецький Е. Друкарні та стародруки Підкарпатської Русі-України // Бібліологічні Вісті. Київ, 1926. Ч. 4.
31. Петровъ А. Матеріали для історії Угорской Руси. СПб, 1908. Т. 5.
32. Pesina J. Skolstvi na Podkarpatiski Rusi v pritomnosti. Praha, 1933.
33. Повій С. Середнє шкільництво Закарпаття // 25-ліття Т-во «Учительська Громада». Львів, 1935.
34. Сабовъ Е. Очеркъ литературной дѣятельности и образования карпатороссовъ. Ужгород 1925.
35. Сабов Е. Хрестоматія церковно-слав'янських і угорусських літературнихъ памятників Унгарь. 1923.
36. Свѣнцицький Й. С. Обзоръ сношеній Карпатской Руси съ Россіей въ I пол. XIX ст. СПб, 1906 (Відбитка з «Извѣстій ступленія русского языка и словесности Имп. Академіи Наукъ. Т. 12. кн. 3).
37. Стрипський Г. З старшої письменности Угорської Русі // Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові. 1914. Т. 117, 118.
38. Стрипський Г. Чи была друкарня въ Грушеве? // Зоря-Найна. Ужгород. 1942. Ч. 1-2.

39. *Стрипський Г.* Початки друкарства на Підкарпатті // Зоря-Найна, Ужгород, 1942. Ч. 3-4.
40. *Томашевський С.* Угорская Русь // Украинській народів его прошломъ и настоящемъ. Петроград, 1916. Т. 2.
41. *Филипчак І., Лукань Р. И. К.* окружна головна школа в Лаврові 1788/89 –1910/11 Львів, 1936.
42. *Франко І.* Причинок до галицько-руської бібліографії 1848-1849 // Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові. 1898. Т. 22. Розділ «Miscellanea».
43. *Юревич (Ю. Ревай).* Наше руське школьництво в десятом році самостійности ЧСР // Учитель. Ужгород, 1928. Ч. 8-10.
44. Там само. 1929. Ч. 3-4.
45. *Jakeš A -Šimek J.* Школьництво на Подкарпатській Русі // Учитель. Ужгород. 1929. Ч. 9-10.
46. Там само. 1930. Ч. 3-4.
47. *Pešek J.* Školství v Podkarpatske Rusi // Podkarpatská Rus. Redigovali Jos. Chmelař, Stan. Klíma, Jar. Nečas. Praha, 1923.
48. *Перфецький Є.* Угорська Русь-Україна в першій половині XVII століття // Україна. 1917. Кн. 3-4.

ПОКАЖЧИК ІМЕН ТА ПРИЗВИЩ

А

Абрамов Б. 115
 Август Зигмунт 51
 Август II 102
 Адамович С. 111, 112
 Адасовська М. 330
 Адеркас Е. 268
 Айзеншток Я. 230
 Александерсдорф В. 606
 Александров В. 382
 Алексєєв М. 112
 Алєпський П. 94
 Алиськевич А. 551
 Альвара Е. 139
 Амартола Г. 34
 Амфітеатров Ф. 318, 368
 Анастасевич В. 149
 Ангеллович А. 492, 493, 495
 Андрєєв І. 213
 Андрєєв С. 213
 Андрієвська О. 444
 Андрієвський О. 311, 355
 Андрохович А. 493, 495, 496, 546
 Андрущенко С. 268
 Антіохов-Вербицький М. 260, 318
 Антонович А. 255
 Антонович В. 41, 245, 254, 255, 256, 260, 263, 309, 311, 334, 337, 446, 473, 563
 Антонович Д. 245, 597
 Антонович І. 152

Антонович Р. 128
 Антоновський С. 185
 Антропов О. 154
 Апостол Д. 165, 213
 Апраксина В. 153
 Арістотель 53, 70, 71, 75, 146, 156
 Аркас М. 405, 427
 Арсеній, митрополит 64, 90
 Артемович А. 610
 Артемовський С. 594
 Аскоченський В. 80, 82, 113, 127, 151, 153, 278, 292
 Аттон П. 182
 Афанас'єв Е. 254
 Ашкаренко Г. 401

Б

Багалій Д. 178, 185, 189, 232, 244, 245, 247, 434, 471, 473, 483
 Базилевич Г. 185
 Базилевич Й. 189
 Базилевич Й. 630
 Базилевич П. 626
 Баумейстер Х. 146, 184
 Балабан Г. 57, 60, 65, 73, 83
 Балєй С. 546
 Балицький Ю. 581

Балудянський М. 629
 Бантиш-Каменський М. 128, 135, 190
 Банулеско-Бодоні Г. 111, 150, 190
 Баран С. 504, 511, 548
 Баранович Л. 87, 131, 159, 161, 166, 209
 Барвінок Г. 388
 Барвінський Б. 577
 Барвінський О. 58, 530, 535, 546
 Бариш-Тищенко, поліцмейстер 401
 Барсов М. 154
 Басараб М. 616
 Басташич Й. 491
 Батий 41
 Баторій С. 52, 248
 Баумейстер Х. 180, 494
 Бах О. 277
 Бахтін, харків. губ. 235
 Бачинський А. 624, 627, 628, 629
 Бачинський В. 581
 Бачинський Л. 555, 569
 Бачинський О. 591, 592
 Безак, київ. ген.-губ. 313
 Безбородько І. 266
 Безбородько О. 227, 265
 Безсонов П. 242, 243
 Безуглий Д. 339, 340
 Бекман Я. 393
 Бекон Ф. 156
 Белорусов І. 269
 Бем Я. 152
 Бенцаль М. 596
 Березовський М. 145, 150
 Беренштам В. 355
 Беренштам-Кістяковська М. 256
 Беретті В. 249, 318
 Беринда П. 66, 81, 90
 Берлінський М. 149, 150, 249, 271, 273
 Берло А. 186, 187
 Бестужев О. 268
 Бестужев-Рюмін К. 242
 Бетлен, кн. 622
 Бецький П. 191
 Беча Д. 535
 Белоусович Л. 160
 Биковський Й. 134
 Бичків В. 311
 Бичків О. 311
 Бичков А. 242, 243
 Біберович І. 593
 Бібіков Д. 251, 252, 256, 257, 298, 330, 355
 Бігонало А. 127
 Бігун Д. 564
 Біднов В. 279
 Білевич І. 629
 Білевич М. 267
 Біленький Т. 354
 Біленький Я. 546, 551
 Білецький І. 211
 Білецький О. 56
 Білецький-Носенко П. 238, 330
 Біликов І. 244
 Білінський М. 354
 Білогруд А. 422
 Білозерський В. 326, 327
 Білоус М. 589
 Білоусів В. 279
 Білоусів М. 267, 268
 Білянський П. 490, 493, 500
 Біляшівський М. 395
 Блажавський Г. 624
 Блейяр А. 640
 Блонський О. 508
 Блудов Д. 373
 Блюй В. 556
 Богатинов М. 302, 304, 305
 Богацький П. 443
 Богданов, учень 1-ї київ. гімн. 310
 Богданов С. 254
 Богданович-Любимський Д. 170, 184
 Богданович 153
 Боголепов М. 244
 Боголепов П. 262, 432
 Богослов Г. 34
 Богоявленський В. 279

Бодянський О. 21, 387
 Божичкович В. 491
 Бойчук М. 590
 Болховітінов Е. 127, 143, 157, 274, 367
 Больс, француз 192
 Бондаренко І. 438
 Борецький Й. (Іван) 56, 65, 81, 82
 Борецький І. 330
 Борзенко Д. 185
 Борис, кн. болг. 21
 Борисикевич І. 575
 Борисов І. 275, 276, 367, 368
 Борисоглібська Г. 405
 Борковський О. 546
 Бортнянський Д. 193
 Бочкарьов В. 204
 Бочковський О. 439
 Брадач І. 624
 Брайловський С. 269
 Брандт Р. 269
 Бращайко М. 639
 Бредіхін О. 254
 Брик І. 546, 552, 585
 Брікнер О. 264
 Брун Ф. 265
 Брюховецький І. 87
 Будилович А. 269
 Бузескул В. 245, 246, 247
 фон-Буксгевден, директор 179
 Булгаков М. 80, 82
 Булгар Е. 190
 Буліч М. 153
 Бунґе М. 254, 269
 Бунаков Ф. 359
 Бурачинський Є. 564
 Бутенко І. 422
 Буткевич Т. 437
 Бутурлін Д. 373
 Бучацький Л. 592
 Буцаковський П. 529

В

Ваврик В. 65
 Вагилевич І. 499
 Вайс Й. 21
 Валицький А. 246
 Валуєв П. 337, 351, 358, 375, 378, 379
 Вальканштейн, граф. 396
 Ванатович В. 111, 150
 Ванчура А. 27
 Василенко М. 200, 460, 468,
 Василій Великий 34
 Васильченко С. 357
 Васильчиков А. 214
 Васильчиков, кн. 391
 Вахнянин А. 546, 589
 Вахнянин Н. 546
 Ведель А. 145, 151, 180, 181, 274
 Вежицький А. 131
 Вейль, вл. пансіону 331
 Величко Г. 552
 Величко О. 157
 Величко С. 161, 311
 Велланський-Кавунник Д. 151
 Верґілій 251
 Вербицький М. 239, 330
 Вербицький Т. 616
 Вернадський В. 311, 471
 Вернет І. 332
 Верховський П. 214
 Верхратський І. 546
 Веселовський С. 436
 Вессел М. 347
 Виговський І. 87, 110
 Винниченко В. 458
 Винський Г. 142, 192, 196
 Виродов, директор 179
 Витовт, кн. 621
 Витошинський І. 591
 Вишенський І. 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 77, 80, 89
 Вишневецькі, магнати 87
 Вишневський Г. 114, 131, 279

Вишневський Д. 119
Вівес Л. 152
Вігель П. 140
Вігель Ф. 295
Вільєтті Л. 331
Віммер, вл. пансіону 331
Вінницький А. 101
Вірина А. 405
Вітте С. 264, 446
Владимиров П. 254
Владимирський-Буданов М. 229, 250,
254, 263,
276, 279
Владислав IV 84
Влєота І. 194
Воасійчук О. 588
Воблий К. 279
Вовк Ф. 384
Водяний Т. 547
Воєводський Л. 265
Возняк М. 72, 77, 79, 546, 629
Войдовський А. 50
Волинський П. 267
Волков, актор 152
Волковідський Д. 211
Володимир Великий 27, 28, 35, 36,
37, 38
Володимиров П. 36, 46
Волошин А. 637, 639
Волховський А. 186
Воробкевич Я. 610
Воробченки, купеці 212
Вороний Т. 312
Воронцов, кн. 234
Воронцов М. 328, 385
Востоков О. 368
Врецьона Г. 588
Всеволод, кн. 33, 35, 36
Вяземський, кн. 140

Г

Габрман Г. 635

Гаватович Я. 56
Гакман Є. 605, 613
Галабан Г. 127
Галій Т. 439
Галуцинський М. 546
Галатовський Й. 87, 89, 147, 148,
166, 209
Гамалія С. 152, 158
Гамбаров Ю. 264
Ганицький, отець 607
Ганицький І. 469
Ганна Іванівна рос. цариця 192
Ганф, вл. пансіону 331
Гарасевич М. 492, 495
Гартнер Ф. 607, 618
Гауптман М. 396
Гедуен П. 330, 331
Генадій, архієпископ 45
Генрик IV 51
Георгіївський О. - 386
Герасимович Е. 548
Герасимович І. 607, 610, 618
Гербель М. 269
Герцен О. 327
Геттерсдорф, антрепренер 513
Гильфрдинг А. 21
Гізель І. 87, 110, 143, 209, 211
Гіка Г. 604
Гілейн, вл. пансіону 330
Гірш К. 311
Гіршман Л. 247
Глазов В. 433
Глазунов І. 155
Глебов, ген.-губ. 138, 207
Глібов Л. 269, 302, 378, 382, 384
Глібовицький І. 607, 611
Гловачевський (Головачевський) К. 152
Глюксберг, книгар 384
Гнатюк В. 559, 638
Гнилосиров В. 384
Гнідич М. 157, 186
Говорський, редактор 335
Гогге, вл. пансіону 331
Гоголевський Ф. 84

Гоголь В. 159, 395
Гоголь М. 252, 266, 267, 268, 303,
325, 264, 380, 382, 395,
584
Гогоцький С. 253, 255
Годкевичі, арист. рід 50
Голембйовський О. 592
Голіцин Д. 130, 142, 170, 176, 177,
184, 290
Голіцин О. 289
Головацький І. 585
Головацький Я. 352, 499, 513, 520
Головкін Г. 130
Головкін Ю. 237, 238
Головнін О. 336, 375, 376
Голошная А. 626
Голрисов І. 279
Голубев О. 278
Голубев С. 69, 80, 88
Голубинський Ф. 366
Голубинський Е. 26, 28, 35, 36, 37
Голубцов С. 260, 308
Голуховський А. 521, 575
Гомер - 157, 382
Гомичков М. 637
Гонта І. 105
Гораций, рим. поет 142, 251
Горбаль К. 551, 552
Гординський П. 186
Гординський Я. 553
Гордієнко М. 422
Гордієнко Ю. 246
Горілий О. 474
Горка Л. 143
Горленко В. 386
Горленко І. 152, 184
Горленський, директор 179
Городаський Н. 532
Городецький Ф. 441
Граб'янка Г. 87, 311
Грановський Т. 245
Гребінка Є. 266, 380, 382
Грегулевич В. 367, 368
Греков Б. 39

Гренков, уч. 311
Гречулевич В. 367, 368
Григорій Богослов 33
Григорович В. 265
Григорович С. 506
Григор'єв, книгар 385
Гриневецький І. 593, 594
Гриневецький М. 495
Гриневич І. 234
Грінченко Б. 345, 357, 360,
382, 383, 389,
446, 451
Громницька С. 565
Грот М. 264, 269
Грушевський М. 21, 26, 27, 29,
34, 36, 37, 45,
46, 57, 67, 72,
77, 79, 80, 81,
82, 85, 93, 94,
540, 563, 588,
619, 621
Грушевський О. 434
Грушевські, арист. рід 50
Губчак М. 594, 595
Гулак-Артемівський П. 238, 245,
317, 405
Гулевичівна-Лозка Г. 80, 81
Гумилевський Ф. 367
Гурка В. 424
Гуркевич І. 530, 574
Гусаревський Є. 166
Гусинов В. 424
Гуца-Венелін Ю. 629
Гушалевиц І. 585

Ґ

Ґалаґан Г. 144, 364, 387, 388, 396
Ґалаґан П. 227, 267, 314, 315, 316,
387
Ґе М. 311
Ґізо Ф. 31
Ґудзь, селянин 423

Д
Давидов С. - 299, 330
Дамаскин І. 34
Данилевська, майорша 331
Данилевський В. 247
Данилевський О. 247
Данненмайр М. 494
Дашкевич М. 254, 317, 318
Дашкевич П. 277
Двигубський І. 186
Де-Пуле М. 246
Дегуров А. 234
Делеянс, вл. пансіону 192
Дельвіг, бар. 150
Делькевич О. 561
Десянов І. 261, 309, 311
Демуцький П. 458
Демянович І. 628
Деркач Г. 337
Джунковський В. 186
Дзик М. 87
Дзюбинський В. 423, 456
Димет М. 559
Дияконенко Е. 354
Дідицький Б. 585
Дідро Д. 154
Дідятін І. 243
Дільтей П. 201
Дмитревський, актор 152
Дмитренко В. 592
Дмитрієв М. 210, 446
Дністрянський С. 546
Доброграсва О. 256
Добрянський А. 519, 575, 630, 636
Довгалевський М. 143
Долгоногов, дир. рівен. гімн. 313
Долгорукий І. 290
Долгоруков В. 392
Долинський, депутат 201, 202
Доманицький В. 255, 262
Донський Д. 334
Дорошенко В. 317
Дорошенко Д. 185, 450, 467
Дорошенко П. 99, 110, 474, 484

Драгоманов М. 182, 254, 300,
305, 337, 381,
390, 570, 637
Дринова М. 243
Дронтель О. 597
Другет Ю. 622
Дудрович А. 629
Дурново Н. 22
Духнович А. 630, 636
Дювернуа М. 264

Е
Едельберг А. 233
Ейбен, директор 330
Ейхельман О. 254
Екземплярський В. 441
Еллінгер, друкар 639, 640
Енценберг, генерал 604
Епіктет, рим. філософ-стоїк 156
Ераст, видавець 447
Ерн В. 175
Ернст Ф. 384, 466
Еропкін, кн. 151

Є
Євлогій, волинський архієпископ 526
Єгер К. 640
Єзерскі, учит. терноп. гімн. 549
Єремія II 60, 64
Єтвеш Г. 627
Єфименко П. 393
Єфремов С. 77, 158, 216,
380, 446, 481

Ж
Жаткович Ю. 637
Жданов С. 393
Желехівська Ю. 506

Желіборський Арсеній 60, 100
Желіборський Атанасій 100
Жигмонт III 64
Жидловський Л. 169
Житецький Г. 69, 75
Житецький І. 354
Житецький П. 144, 147, 190,
276, 316, 354,
355
Жуківський І. 515
Жуковський В. 303
Жураківський І. 162
Жураківський Я. 128

З
Заболотний Д. 264
Заборовський Р. 111, 117, 119,
120, 122, 126,
131, 133, 152,
208
Завадовський П. 132, 153, 169,
205, 208, 227,
228, 231, 248,
290, 293

Завадський, студ. 393
Завадський І. 384, 393
Загій М. 212
Загоровський В. 52
Зайцев П. 467, 483
Зайченко Г. 324
Захаржевський Л. 217
Заклинський О. 557
Закревський Г. 339
Закревський М. 82
Залеська, вл. пансіону 331
Залізняк М. 105, 439
Залозецький Р. 546
Залужний І. 518
Замойський Я. 54, 57
Замятін, учень 1-ї київ. гімн. 310
Заңд Ж. 253
Заньковецька М. 330, 404

Зарицький С. 552
Затиркевич-Карпінська Г. 405
Затонський В. 470
Захаріясеви́ч М. 498
Захаріясеви́ч Ф. 492, 494
Захарко І. 619
Заячківський О. 579
Зборовський В. 585
Зелений П. 345
Зеленський, студ. 393
Земанчик І. 493, 495, 629
Земка Т. 81, 82, 83
Зенґер Г. 269
Зизаній (Кукіль) С. 65, 89
Зизаній Л. 65, 81, 89
Зимницький, учит. харків. шк. 330
Зимовський Е. 355
Зібер М. 254, 384
Зілінський І. 552
Зілов П. 431
Зінґер Ф. 268
Зобков М. 562
Золотаренко І. 87
Золотницький В. 153, 204
Золотоуст Іван 31, 34
Зубрицький Н. 211

І
Ібсен Г. 595
Іваницький О. 618
Іван, екзарх болгарський 34
Іванів, уч. 3-ї гімн. 310
Іванішев М. 253
Іванішев П. 254
Іваніщев М. 263
Іванов, учень 1-ї київ. гімн. 310
Іванов А. 314
Іванський А. 120
Івків, студ. 393
Іглицький, студ. 438
Ігнат'єв П. 432, 435, 453
Ігор Святославович 35

Ієвлевич Т. 82, 83
Іжакевич І. 364
Ізмайлова В. 125
Іконніков В. 254, 473
Іларіон, чернець 31
Іларіон, київ. митрополит 37
Ільїнський Г. 21
Інкельзамер В. 197
Іречков Й. 521, 522
Іскра Г. 164

К

Кабачків І. 316
Кадлубовський А. 269
Казимир IV 58
Казимир Ян 569
Калениченко Т. 447
Калиновський Л. 181
Калиновський С. 126, 143
Калістратов А. 303
Калчаш В. 316
Каманін І. 80
Каменецький Д. 375
Каменський Ф. 217
Кандиба П. 310
Канцевич М. 181
Капітар В. 514
Капніст П. 379, 380
Капніст-Скалон С. 159
Каразін В. 180, 227, 228, 229, 230,
231, 232, 238, 324, 325
Караказов Д. 305, 339
Караскевич С. 425
Карбулицький І. 617
Карецькі, магнати 87
Карло XII 101
Карманський П. 546
Карнеїв З. 186
Карнеєв З. 236
Карпенко С. 115
Карпенко-Карий І. 404, 405
Карпинський Н. 186
Карпович, вл. пансіону 192

Карський Ю. 269
п. Касперик 533
Кассо, реакціонер 431
Катерина II 120, 121, 128, 140, 152,
153, 154, 181, 191, 205,
217
Катков М. 252, 335, 339, 393
Кауфман, реакціонер 431
Качала С. 578, 580
Каченовський Д. 245, 246, 247
Каченовський М. 186
Качковський М. 553, 583, 591
Качмарський А. 528
Кашубинський Р. 513
Квітка-Основ'яненко Г. 371, 380,
591, 592
Квятковський В. 592
Кеметти, уч. 2-ї гімн. 310
Кивелюк І. 581
Кирило (св. Костянтин) 20, 21, 22
Кирило Туровський 34, 35
Кирчев П. 588
Кірпичников О. 243, 264
Кістяківський О. 254, 365, 387
Клементьєвський Н. 367
Клим, автор посланія... 37
Клим А. 608
Климент XIV 52, 102
Климент, єп. 22
Климкович К. 584
Клінгер Ф. 228
Клоссовський О. 254, 264
Ключевський В. 152, 208
Кміт Ю. 557
Кнігиницький А. 581
Кобек Д. 446
Кобилянський Ю. 617
Кобринський Й. 519
Ковалевський Є. 373
Ковалевський М. 245
Коваленко Г. 467
Коваленко О. 389
Ковалінський М. 367
Ковалінський М. 186

Ковалінський П. 186
Ковальський В. 561, 591
Коваржик Ф. 445
Когут Л. 617
Козак Є. 613
Козачківський О. 189
Козачковський А. 331
Козлович І. 187, 188
Козодавлев О. 235
Колачинський П. 117
Колесса О. 439, 546
Колесса Ф. 546
Коллонтай Г. 106, 107, 248
Колокольцев В. 395, 421
Комарницький О. 566
Комаров М. 382
Комаровський І. 166
Коменський Я. 88
Конарський С. 102
Конашевич-Сагайдачний П. 56, 58,
80, 81
Кондаков М. 264
Кондратковський І. 188, 191
Кониський О. 337, 451, 473
Кониський Ю. 143, 146, 164
Константинович М. 345
Контакузіна, генеральша 188
Копач І. 545
Копинський І. 66, 82, 83, 86
Копистенський З. 66, 81
Копитчак, отець 550
Коралевич С. 611
Кордуб І. 617
Кордуба М. 546, 553
Коренець Д. 546
Кореницький П. 186
Коріятович Ф. 621
Корн, бреслав. крамар 213
Короленко В. 313, 382
Корф М. 308, 343, 345, 358, 364
Косів С. 55, 66, 83, 84, 88, 209
Костирев М. 255
Костомаров М. 69, 86, 142, 240, 245,
254, 311, 327, 335, 371

Костянтин св. - див. Кирило.
Кот С. 47, 89
Котлярєвський І. 36, 155, 190, 212,
380, 423, 427,
445
Котлярєвський О. 22, 254
Котовський Ф. 507
Коцак А. 625
Коцеля, князь блатонський 21
Коцко А. 568
Коцовський В. 583
Коцюбинський М. 382, 383, 589
Кочубей В. 232, 292, 324
Кошиця О. 405, 474, 477
Кравченко М. 457
Крайський П. 174, 175
Красицький Ф. 364
Красовський Д. 64
Красуський І. 472
Кременецький Г. 111, 118, 120,
130, 132, 137,
186
Кременецький І. 117
Кремповський Т. 186
Крижанівський С. 275
Крижановський Є. 100
Криловський А. 58
Кримський А. 67, 68, 316, 446, 471
Крип'якевич І. 211, 546
Кричевський В. 395
Кроковський І. 111, 113, 116
Кронберг І. 238
Кропивницький М. 400, 427, 593,
594, 619
Кропоткін П. 270
Крупецький А. 622
Крушельницький А. 546
Крушинський, уч. 3-ї гімн. 311
Ксенофонт, ант. філософ 156
Кубрицький, директор 179
Кудрявцев П. 131
Куземський М. 515, 518, 548,
575, 592
Кукольник В. 629

Кулаковський Ю. 252, 433, 473
Кулачковський Я. 562
Куліш П. 57, 76, 93, 200, 327,
334, 337, 369, 371, 375,
382, 383, 388, 391

Кульчицький Т. 506
Кулябка І. 195, 199, 213
Кумва Т. 212
Купчанко О. 614
Куракін А. 361
Куракін Б. 331
Куракін О. 213, 229, 321
Курбас Л. 467, 595, 619
Курбський. кн. 52
Курилас О. 455
Кухаренко Я. 400, 594

Л

Лабчинський Я. 493
Лаврівський І. 497, 508
Лаврівський Ю. 558, 578, 591, 592
Лавровський М. 26, 269
Лазаревський О. 269, 364, 365, 386
Лазаренко. інспектор 312
Лазов О. 374
Ланґе М. 264
Ландражин І. 268
Лапшин В. 264
Лашнюков І. 311
Лебедєв А. 184, 247
Лебединський С. 186, 321
Лебединцев П. 80
Лебединцев Т. 352, 384
Леванда І. 189
Леванідов А. 151
Левашов С. 318, 438
Левитський М. 444
Левицький В. 499, 514
Левицький Г. 153, 154
Левицький Д. 154
Левицький І. 167

Левицький К. 562, 577
Левицький М. 497, 500, 512,
514, 521
Левицький О. 115, 196, 198,
400, 514, 519

Левицький П. 443, 549
Левицький Ю. 588
Левченко. студ. 393
Левшик О. 385
Лемке М. 380
Ленкавський, антрепренер 397
Ленц, вл. пансіону 331
Леонід, ієромонах 194
Леонт'єв, київ. ген.-губ. 209
Леонтій, св. 30
Леонтович В. 422, 448
Леонтович Ф. 26, 264
Лепкий Б. 546
Лепята, купці 212
Лесевич В. 339, 340, 473
Лехницький К. 136
Лешков В. 26
Лещенко А. 436
Лещинський С. 154
Лещинський Ф. 144
Лермонтов М. 303, 389
Лизогуб Ф. 468
Лизогуб Я. 157
Линиченко І. 264
Линниченко А. 269
Липпай Г. 623
Лисавета Петрівна, рос. цариця 192
Лисенко М. 303, 330, 331, 378, 382,
405, 442, 481
Лисенко О. 400
Листовський П. 153
Ліберман, уч. 3-ї гімн. 311
Лівен К. 268, 297, 370
Лівицький А. 262, 316
Лівій Т. 251
Лілеєв М. 269
Ліндфорс М. 365
Ліндфорс С. 365
Лініцька Л. 405

Лінчевський М. 127
Ліправді І. 241
Ліст Ф. 397
Лобанов-Ростовський, кн. 331
Лобода А. 254, 434, 457
Лобода В. 337
Лободовський М. 345
Лодій П. 493, 494, 629
Лозинський О. 513, 521, 522
Лозка С. 80
Лойоля І. 52
Ломан, лікар 194
Ломоносов М. 184, 201
Лопатинський В. 550
Лопатинський Ф. 215
Лопухін П. 331
Лопухін Ф. 331
Лопушанський, д-р. 561
Лоріс-Меліков М. 401, 586
Лосенко, художник 152
Лоський І. 131
Лотоцький О. 277, 347, 389, 423
Лохвицький О. 263
Лубенець Т. 426
Лубяновський Ф. 171, 179, 186
Лукай М. 629
Лукарис К. 56, 66
Лукашевич І. 388
Лукашевич К. 458
Лукич В. 582, 589
Лукін І. 276
Лукіянович Х. 213
Лунін М. 240, 245, 246
Луценко І. 447
Луцкевич, інспектор 427, 428
Лучаківський К. 551
Лучицький В. 254
Лучицький І. 255, 423, 473
Лучкай М. 630
Любович Є. 556
Людкевич Д. 552
Люпарсольський, проф. 269
Лябуле, проф. 245
Лягарп Ф. 294

Ляпунов О. 247
Лящевський В. 135

М

Магніцький, куратор 235
Мазепа І. 117, 118, 119, 143, 144,
160, 162, 166, 213, 217,
238
Мазуркевич М. 234
Мазченко, уч. 2-ї київ. гімн. 310
Макар'євський Г. 131
Макарушка О. 546, 553
Македонський О. 34
Макиавеллі Н. 142
Маклаков М. 456
Маковей О. 546
Максименко М. 316
Максимович І. 166
Максимович М. 21, 81, 82, 143,
200, 249, 251,
254, 259
Максимович С. 213
Максимовський М. 310
Малаковський Ст. 106
Малала І. 34
Малецький М. 581
Малиновський О. 316
Малицька К. 607
Малицький І. 111
Малінка О. 269
Мануїлов О. 264
Мар'яненко І. 467
фон-Маргелік Я. 503, 511
Маркевич М. 82, 144, 330, 388
Маркевич Я. 214
Марков О. 586
Маркович А. 451
Маркович Я. 194, 214
Марковський М. 260
Мартович Л. 555
Масарик Т. 439
Маслов С. 215

Массальський Г. 103
Матвієв О. 260
Матвій І. 545
Матлахівський, отець 507
Матушевський Ф. 448
Мацієвич А. 120, 154
Мацієвич Л. 276
Маяцький С. 181
Мединський Є. 86
Меленський А. 272
Мельник-Антонович К. 473
Мельхиседек, архімандрит 25
Мендзенкампер С. 425
Менедорф, гр. 597
Меншиков О. 157, 213
Местр де Ж. 295
Метлинський А. 246
Методій 20, 21, 22
Мечніков І. 245, 264
Мигура І. 211
Микола І 232, 237, 239, 241, 251,
253, 257, 259, 296, 318
Микола II 427
Миколасв І. 183
Милорадович Г. 473
Мирний П. 383, 594
Миславський С. 111, 116, 117,
122, 125, 128,
129, 132, 133,
135, 137, 138,
140, 144, 154,
170, 175, 178,
182
Миткевич І. 173
Михаїл, імп. грецький 21
Михаїл, митрополит 30
Михаїл Федорович, рос. цар 208
Мишковський Т. 566
Мищенко Ф. 254, 261
Мікльосіч Ф. 514
Міллер, проф. 201
Мінець П. 164
Мірза-Авак'янц Н. 471
Міхновський М. 316, 444

Міяковський В. 260
Млотковський, антрепренер 397
Могила П. 60, 66, 81, 83, 84, 85, 86,
87, 88, 93, 115, 116, 127,
134, 166, 209, 276, 570
Могильницький І. 501, 506, 512, 513
Могілянський А. 111, 121, 122,
126, 129, 131,
134, 140, 143,
186, 195
Могілянський Є. 186
Могілянський М. 314
Модестов В. 254, 264
Мокрицький С. 42
Мокрський А. 53
Моленцький А. 592
Мондовіль, вл. пансіону 192
Мономах Володимир 32, 36, 38
Моравський М. 393
Морачевський П. 269, 368, 445
Москвинов А. 277
Москвичів Д. 217
Мох Р. 513, 519
Мохов І. 274
Мочалов П. 397
Мочульський Ф. 171, 176, 178, 182
Мстислав, кн. 32
Мудрий В. 569
Мудрий Ярослав 33, 36, 37, 41
Музиченко О. 269
Муравйов, урядовець 228
Муравйов А. 277
Муральт фон Й. 294
Мурашко М. 364
Мурашко О. 364
Муркен Є. 447
Мусін-Пушкін О. 134
Мухан Є. 186
Мухин М. 441
Мушинський, ксондз 104
Мушич О. 212

Н

Нагуєвський Д. 264
Наливайко Д. 56
Нарбут Г. 466
Наріжний О. 265, 369
Нарушевичі, арист. рід 50
Наторський Л. 593
Науменко В. 354, 383, 446, 460, 468,
473, 484
Науменко П. 311, 400
Наумович І. 586, 614
Нащинський Д. 119, 133, 155
Невмирущий В. 181
Неволін К. 254, 255
Негалецький В. 51
Негребецький І. 187
Нельдехен К. 238
Нестор-літописець 27, 36
Нечипоренко І. 316
Нечитайло Л. 197
Нечуй-Левицький І. 383, 446
Никитенко О. 368, 370
Николаєвський А. 311
Николишин Д. 584
Никон, чернець 31
Ніс С. 384
Ніщинський П. 382, 405
Новицький О. 253, 254, 255, 346
Новіков М. 152
Новосильцев, урядовець 228

О

Оболенський О. 335
Оборський Ю. 556
Образцов В. 254
Овсяніко-Куліковський Д. 244, 247,
264, 237
Огієнко І. 21, 22, 470, 477
Оглобліни - 384
Огоновський О. 546, 562, 582,
584, 592
Одерборн, пастор 44

Озаркевич Е. 565
Озаркевич І. 590
Окуневський Я. 562
Олександр І 213, 227, 229, 230, 231,
237, 266, 319
Олександр II 260, 263, 268, 277, 305,
381, 392
Олександр III 242, 244, 277
Олександровський С. 272, 273, 274
Олесницький Є. 528, 551, 554,
555, 593
Олсуф'єв, сенатор 173
Олсуф'єв, гр. 424
Ольденборґер, вл. пансіону 330
Ольшавський М. 624
Ольшавський С. 624
Оляничин Д. 131, 155
Онишкевич Г. 612
Онишкевич І. 584
Ополоник Г. 114
Оренштайн Я. 584
Оржевський П. 586
Орлай І. 266, 629
Орлик П. 213
Орлов В. 276
Орлов Г. 200
Орлов М. 328
Орловський М. 126
Осиповичева А. 595
Осиповський Т. 236
Осінський А. 56
Остроградський М. 237
Острозький К. 50, 55, 56, 57,
79, 80, 102
Очкін, редактор 372

П

Павенцький А. 515, 585, 613
Павлик І. 57
Павлик М. 588, 633
Павло І 205, 213, 230

- Павло III 52
 Павлов Г. 197
 Павлов О. 264
 Павлов П. 254, 390, 394
 Павлович О. 635
 Павловський В. 177
 Павлюк (Бут) П. 87
 Павлюх З. 528
 Паки-де-Совіні, лектор фр. мови 245
 Паліцин О. 230
 Пальчиків Д. 388
 Панайтеску Д. 85
 Панін, гр. 173
 Панкович Н. 527
 Панкратьєв П. 292
 Пантелеймон св. 35
 Паньківський С. 595
 Парпура М. 155
 Партицький О. 559
 Парфінович, вл. пансіону 331
 Пархоменко Т. 457
 Паскевич Гр. 213
 Паскевич П. 190
 Пастернак Я. 590
 Патрижицький І. 81, 83
 Пацлавський М. 506
 Пачовський В. 395, 546
 Пашенко В. 438
 Пейкер, цензор 372
 Пекарський П. 88, 92, 93, 94, 147
 Первов П. 269
 Перетц В. 116, 254, 433
 Перовський О. 239
 Перфецький Е. 639
 Пессар Б. 213
 Пестальюцці І. 294
 Петлюра С. 437, 457
 Петро І 112, 115, 130, 144, 197, 209, 214
 Петров А. 639
 Петров М. 66, 113, 116, 119, 122, 128, 131, 135, 158, 175, 278, 442
 Петровський-Ситніянович С. 87
 Петрушевич, отець 561
 Петрушевич А. 576, 639
 Пешек Й. 635, 640
 Пильчиків Д. 335, 337
 Пипін О. 310
 Писаревський С. 186
 Пйотровський, полковник 639
 Півницький В. 276
 Пій VII 52
 Піллер А. 514
 Пільгер Т. 238
 Пілянкевич М. 254
 Пінінський, гр. 595
 Пірамович Г. 103, 104
 Піратов М. 334
 Пірогов М. 227, 263, 300, 301, 302, 358, 390, 391
 Пісарєв Д. 311
 Пітаса М. 68
 Платон 70, 71, 75
 Плеський Б. 526
 Плетенецький Є. 66, 81, 83
 Плещєєв, учень 1-ї київ. гімн. 310
 Плошевський В. 593
 Площанський В. 586
 Победоносцев К. 261
 Повч М. 624
 Погодін М. 29
 Подвисоцький В. 254
 Подолинський С. 384
 Подольський М. 260
 Познанський Б. 334, 389
 Полевой Н. 275
 Полетика В. 332
 Полетика Г. 155, 157, 192
 Полонський М. 188
 Полоцька Є. 35
 Полуботок П. 162
 Поляновський С. 580
 Попов П. 211
 Попович Д. 627
 Попович О. 608, 617
 Португалів В. 393
 Посніков О. 264
 Потапов, шеф жандармів 586
 Потебня О. 243, 244, 245, 246, 247, 394
 Потоцький А. 566
 Потоцький Б. 325
 Потоцький Г. 103
 Потоцький С. 228, 236
 Потоцький Я. 50
 Потоцькі, магнати 87
 Потьомкін Г. 207
 Преображенський В. 264
 Прийма І. 547
 Прислопський О. 552
 Приходько О. 478
 Продан В. 607
 Прокопович А. 186, 289
 Прокопович В. 425, 426, 450
 Прокопович Т. 119, 130, 135, 142, 143, 144, 147, 155, 157, 160, 183, 214
 Прокопович-Антонський А. 156
 Прокопович-Антонський В. 157, 366
 Проскурницький М. 498
 Пулюй І. 369, 447
 Пуфендорф С. 142
 Пушкін О. 150, 275, 303, 380, 389
 Пчілка-Косач О. 446
 Пшибишевський С. 595

 Равич І. 211
 Радивили, магнати 87
 Радивиловський А. 209
 Радічев Ф. 456
 Радкевич А. 495
 Раєвський, студ. 393
 Раєвський В. 328
 Раковський І. 546, 573
 Растиця, кн. моравський 21
 Ревай Ю. 632
 Редін Е. 247
 Рейпольський, префект 330
 Рейпольський І. 247
 Рененкампф, проф. 261
 Реформатський С. 254
 Редін Є. 264
 Редкін П. 266, 333
 Резанов В. 269
 Рєпін М. 388, 396
 Рєпнін М. 317
 Рижський І. 233
 Рилєєв К. 268
 Рило М. 500
 Рильський Т. 334
 Римаренко, студ. 394
 Рішельє А. кн. 263
 Робесп'єр М. 234
 Ровинський Д. 211
 Рогатинець Ю. 64, 72, 77
 Рогоза М. 66
 Родзянко А. 157
 Родніков В. 30
 Рожилевич С. 628
 Розвадовський В. 442, 457
 Розумовський К. 119, 137, 153, 190, 199, 200, 201, 214, 292
 Розумовський О. 239, 292, 293, 294, 295, 369, 388, 396
 Рокачевський І. 261
 Романенко-Братановський А. 189
 Романович Т. 592, 593, 594, 619
 Романович-Славітинський О. 254
 Романовський П. 190
 Романчук Ю. 544, 546, 551, 580, 587, 633
 Росинський І. 189
 Росновський О. 246
 Ростан Е. 595
 Ростислав Володимирович 41
 Ротошинський П. - 623
 Рубчак І. 595
 Рубчакова К. 595
 Руденко Л. 331

Рудиковський А. 272, 273

Рудн'єв Д. 157

Рудницький С. 546

Рудницький Ю. 588

Рузкевич Т. 65

Рум'янцев М. 290, 328

Румянцев П. 120, 121, 138,
153, 193, 201,
207, 268, 329

Руніч, куратор 235

Русинов В. 458

Русов О. 311, 400

Русова С. 425

Руссет Л. 330

Руссо Ж-Ж. 157

Рутський В. 88

Рюриковичі 39

С

Сабатовський К. 493, 494, 496

Саблучок І. 152, 175, 180, 181

Сабов Е. 639

Сава Е. 636

Савва В. 269

Савицька 313

Савич А. 107

Савчинський М. 585

Садовська-Барелоті М. 405

Садовський В. 436

Садовський М. 404, 467, 595, 597

Сакен, фельдмаршал 238

Сакович К. 54, 81, 82, 83, 92, 95, 100

Саксаганський О. 405, 474

Саломірецька Р. 84

Самозванець Д. 56

Самойлович І. 109

Самчевський І. 311

Самчевський М. 311

Сапіга Б. 66

Сарарда М. 471

Сафонович Т. 143, 209

Сафронов, чл. петерб. Комітету
грамотності 335

Свенціцький К. 546

Свенціцький П. 592

Свистельницький Є. 101

Святополк-Мірський П. 445

Святополк-Четвертинський Г. 111, 112

Святослав Ярославич кн. 32, 33, 37

Семаш, видавець 515

Сембратович Р. 554

Семевський В. 177

Сементовський К. 269

Сементовський М. 269

Сементовський О. 269

Семешко Г. 447

Сервет М. 50

Сергієвич В. 110

Сероїчковський П. 592

Сеченов І. 264

Сибиревич Д. 141

Сидерко М. 423

Симеон, цар болг. 21

Симиренко В. 325, 448

Симонів М. 311, 312, 365

Синюк І. 617

Сирина Є. 34

Сікорський І. 254

Сілецька-Цігашова 592

Сілецький Л. 555

Сімович В. 611, 617

Сінкевич Д. 211

Сіновський М. 519

Сірецький Р. 595, 619

Січинський М. 566

Скальковський О. 194

Скарга П. 55, 69

Скаржинська К. 395

Складовський О. 238

Скліфасовський М. 254

Сковорода Г. 145, 158, 173,
175, 180, 188,
230, 366

Скорадинський М. 492

Скорик М. 527

Скорина Ф. 41, 46

Скоропадський І. 213, 217, 238

Скоропадський П. 460

Скрєбницький Н. 189

Славинецький Є. 87

Слимаковський, ректор 558

Слюсарський А. 229

Смаль-Стоцький С. 530, 607, 610,
611, 614, 615,
618, 619

Смеліч П. 172, 173, 179

Смидін А. 385

Сміловський Т. 186

Смірнов, учень 1-ї київ. гімн. 310

Смірнова, вл. пансіону 331

Смотрицький Г. 56

Смотрицький М. 33, 56, 82, 88,
90, 95

Снігурський, єпископ 514

Снядецький Я. 153

Соболевський О. 21, 22

Совачів В. 262

Сокальський В. 158

Сокальський П. 246, 247

Сокіл І. 425

Соколов І. 264

Соколов М. 275

Соколовський М. 274

Соленик К. 400

Соловійов, землевласник 324

Соловійов С. 200

Солтановський А. 303

Сомко Я. 87

Сосенко М. 590

Сошно М. 142

Социн Л. 50

Социн Ф. 50

Сошенко І. 299

Спекторський Е. 482, 483

Сперанський М. 229, 269

Спиридон-проскурняк 29

Спілені, ген. 604

Срезневський І. 22, 245, 246, 368

Ставинський А. 137

Ставицький ІІ. 186

Стадіон, гр. 518

Стадник О. 595, 596

Старицька-Черняхівська Л. 405, 446

Старицький М. 378, 382, 400,
404, 594

Стародворський М. 277

Стебельський П. 566

Стебницький П. 481

Стеллецький Н. 173, 184

Степовик, письменник 451

Стефанік В. 555

Стефурак С. 593

Стеценко К. 405

Стешенко І. 446, 460, 484

Стойкович А. 235

Столипін П. 455

Сторожев В. 95

Стоянов О. 335

Стрижевський, письменник 451

Стрипський Г. 637, 638, 639

Строганов А. 263

Строєв, інспектор 241

Стронін О. 337, 388

Струк В. 439

Студинський К. 72, 77, 90, 498,
544, 546

Субботін, учень 1-ї київ. гімн. 310

Судієнко М. 388

Сулима Х. 289

Сулима Я. 189

Сулковський, воєвода 103

Сумцов М. 76, 147, 148, 158, 242,
244, 247, 433, 471

Суходольський, «драмороб» 404

Сухомлінов І. 153

Сухомлінов М. 36, 229, 245, 292

Сушкевич К. 584

Т

Тан-Богораз В. 353

Танячкєвич Д. 553, 558

Тарасєвич В. 623

Тарасович Л. 211
Таркович Г. 626
Тарнавіот, предвод. двор-ва 201, 202
Тарновський В. 269, 395
Татішев В. 25, 26
Твардієвський, актор-семінарист 513
Тотокі Н. 190
Теодосій, св. 27, 31, 35, 37
Теофан, ерус. патріарх 116
Теплов Г. 200
Терлецький М. 91
Терлецький О. 546
Тернавіст С. 160
Терновський Ф. 86, 254
Тесленко А. 357
Тетеря П. 87
Тимковський І. 195, 196, 332
Тисаровський Є. 60
Тихий Н. 229
Тихомандрицький, уч. 311
Тихорський Є. 169, 170, 172, 179
Тишкевич Я. 84
Тімірязєв Д. 444
Тітов Х. 80, 131, 173, 278
Тіхоміров Д. 359
Ткаченко З. 447
Товарницький М. 548
Толмачов І. 438
Толмачов Я. 172, 177, 180, 183, 186
Толстой Д. 227, 254, 302, 305, 308, 309, 316, 344, 345
Толстой І. 435
Толстой Л. 361, 388
Томашівський С. 546, 588
Топчів Ю. 182, 183
Торбацький М. 509
Торіяй М. 628
Транквіліон-Ставровецький К. 65, 66
Траутфеттер Р. 254
Трачевський О. 264
Тругубов, полтав. міський голова 444
Тредьяковський В. 156
Трещаківський Л. 576
Трипольський, уч. 127

Тругубов Є. 316
Трофимович-Козловський І. 55, 66, 83
Трошинський Д. 159, 200, 386, 388
Трубецький Є. кн. 254
Трусколявський, антрепренер 513
Туган-Барановський М. 422
Тулов М. 269, 308, 316
Туманський Ф. 213
Тумасів Н. 354
Тупгало Д. 143, 154, 159, 167, 214
Тургєнєв І. 303
Турцевич І. 269
Тутковський П. 254
Тучапський Г. 478

У

Уваров С. 239, 240, 257, 258, 321, 379
Углицький Т. 87, 161
Удовиченко О. 470
Умов М. 264
Урюпин Г. 230
Успенський Г. 247, 314, 555
Устиянович К. 594
Ушинський К. 308, 315, 358

Ф

Фальборг Г. 418
Фальковський І. 128, 135, 136, 137
Фатєєв А. 437
Федак С. 577
Федоров Є. 384, 386, 388
Федорович В. 580
Федоровський Я. 186
Федькович Ю. 606
Фелленберг Е. 324
Фельбігер Я. 627
Фенцик Е. 635
Филимонович М. 111, 112
Филипчак І. 524, 532, 546

Філаретов Ф. 277
Філат'єв В. 249
Філатей, митрополит 212
Фіоль Ш. 41, 45, 639
Флоринський А. 127
Флоринський Т. 252
Фойчт К. 314
Фоменко кн. 277
Форстер, друкар 640
Фотієв В. 180, 181, 186, 192, 330
Франко І. 56, 67, 68, 69, 72, 75, 382, 496, 584, 587, 589, 633, 639
Фредеріче В. 195

Х

Халанський І. 229
Халанський М. 243, 434, 437
Ханенко М. 192, 214
Ханечко О. 395
Харамбура С. 547
Харитоненко І. 233
Харлампович К. 26, 27, 57, 80, 94
Хвостов С. 389
Херескул Д. 605
Хижковський І. 128
Хмельницький Б. 51, 53, 67, 94, 110, 202, 372
Хмельницький І. 159
Хмельницький Ю. 87, 99, 238
Ходін О. 254
Холодний П. 462, 468, 475
Хоминський С. 519
Хотинський, чл. петерб. Комітету грамотності 335
Хотинський С. 117
Хоткевич Г. 383, 596
Хоткевичева А. 56
Храбр, чорноризець 19, 20, 21
Хрепович Ю. 102
Хрущов І. 255
Хрущов М. 199

Ц

Цвітковський Ю. 355, 384
Цегельський Р. 617
Цеглинський Г. 546, 594
Целевич О. 552
Цитович Н. 434
Цих В. 249, 251
Цих Я. 181
Ціцерон, рим. політ. діяч 251
Цолль Ф. 534

Ч

Чайківський М. 588
Чалий М. 255, 258, 302, 303, 310, 311, 322, 323, 355
Чалий О. 425
Чанов Ф. 235
Чарнецький П. 126
Чарнецький С. 594, 595, 597
Чарторижський А. 228, 290, 319
Чарторийська, кн. 52
Чацький Т. 248, 290, 319
Челноков Г. 366
Челпанов Г. 264
Чєпа А. 324
Чєпіга Я. 452
Чепурковський С. 258
Черкавський Є. 521, 548
Черкасенко С. 425, 450
Черкаський І. 157, 200
Чернишов З. 152
Черняхівський В. 441
Черняхівський О. 451
Чертков М. 401
Чєхов А. 595
Чижевський Д. 77, 148
Чижов Ф. 315
Чикаленко Г. 438
Чикаленко Є. 447, 448, 449, 451, 572
Чистович І. 157
Чистович Я. 131, 185

Чихачев Д. 526
Чичерін М. 121
Чіріков, уч. 314
Чмола І. 556
Чопей В. 631, 637
Чубинський М. 247, 316
Чубинський П. 335, 337, 381, 400

Ш

Шагалай І. 628
Шад Й. 234
Шанковський А. 553
Шапалінський К. 267, 268
Шараневич І. 577
Шафарик П. 21
Шафонський О. 149, 165, 167, 168
Шафранський О. 165
Шаховський, сенатор 173
Шашкевич Г. 548
Шашкевич М. 499, 513, 521
Шванський М. 179
Шварц, уч. 336
Шварц О. 435
Шведзіцький Я. 578
Шевченко Т. 310, 311, 325, 334, 379,
380, 383, 389, 549, 582
Шедель Г. 117
Шейден Й. 160
Шейковський К. 374
Шейновський К. 380
Шекспір В. 382
Шемет М. 447, 448
Шемета В. 316
Шептицький А. 564, 581, 590
Шептицький Л. 490
Шереметев, гр. 324
Шерстюк Г. 450
Шеффер Г. 310
Шехович С. 576, 585
Ширай Д. 395
Шишацький В. 189, 190
Шишков О. 239, 296

Шіллер М. 254
Шірінський-Шіхматов П. 240, 253,
254, 257,
302, 303,
305, 372

Шварц, реакціонер 431
Шміт Ф. 471
Шмурло Е. 275
Шпойнаровський С. 617
Шраг І. 405, 444, 446
Шрамович Г. 103
Шреттер В. 397
Штейн, проф. 245
Штейн, антрепренер 396
Штейнгель Ф. 473
Штремаєр 535
Штуц, вдова 330,
Шугайда М. 625
Шульгин В. 255, 311
Шульгин Я. 311
Шумлянський Й. 101

Щ

Щавницький М. 493, 629
Щепанський, книгар 384
Щепкін Е. 269, 395
Щепотьєв В. 471
Щербаківський В. 471, 590
Щербацький Т. 111, 125, 127,
135, 143, 145,
146, 159, 164
Щербінін Є. 173, 174, 175, 180, 181
Щербінін О. 328
Щириця Ю. 474, 484
Щирський І. 211
Щоголів С. 455
Щурат В. 67, 546, 577
Щуровська П. 478

Ю

Юзефович М. 299, 586
Юркевич А. 354
Юркевич П. 358
Юрчак В. 595
Юшневський О. 157

Я

Яблоновські А. - 84
Яблоновський В. - 447
Яворницький Д. - 429
Яворський І. - 126, 143
Яворський М. - 447
Яворський С. 112, 114, 115, 121, 152,
160, 215, 216
Яворський Х. 193
Ягайло 47
Ягіч В. 264
Ядвіга, королева 43
Яким, патріарх 59
Яким, св. 25
Якимів, проф. 240
Якимовський М. 537
Яковлів, чл. управи 429
Якубович Г. 173
Янкевич-де-Мірієво Х. 205, 212
Яновський Л. 405, 446
Яновський А. 546
Яновський П. 125
Яновський Ф. 254
Яровий С. 215
Ярослав Мудрий 27, 29, 34, 35
Ярослав Осмомисл 42
Ярославський В. 186
Ярошенко С. 264
Ясинський В. 87, 111, 115, 121, 157
Ясновський Д. 268
Яснопольський М. 473
Яхимович Г. 513, 522
Яхненко К. 325
Яценко, уч. 3-ї гімн. 311
Яценюк П.

Наукове видання

Степан Онисимович Сірополко
ІСТОРІЯ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Друге видання
Підготував Юрій Михайлович Вільчинський

Редактори
Мирослава Прихода, Любов Кирієнко

Набір тексту
Ірина Павлусик

Коректор
Марія Волосацька

Показчик імен та прізвищ уклала
Марія Волосацька

Макет
Юрій Вільчинський

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
ДК № 618 від 02. 10. 2001 р.

Підписано до друку 27. 12. 2001 р.
Формат 60x84 1/16. Гарнітура - Arial. Папір офс. Друк офс.
Обл.-вид. арк. 44,8. Умовн. друк. арк. 38,59.
Наклад 1000. Вид. № 29. Зам.

Повне товариство — видавнича фірма "Афіша"
79005 м. Львів, вул. Костя Левицького, 4
тел./факс: (0322) 97-14-27

Віддруковано ПТВФ "Афіша"
79005 м. Львів, вул. Костя Левицького, 4